T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI NO: 26

ALTINCI ULUSLAR ARASI ORTA DOĞU SEMİNERİ

Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde
Orta Doğu'nun Siyasi ve İdari Vaziyeti

Elazığ 11-13 Ekim 2012

BİLDİRİLER

Editörler
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

ELAZIĞ
2016

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI NO: 26

ALTINCI ULUSLAR ARASI ORTA DOĞU SEMİNERİ

(Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasi ve İdari Vaziyeti)

Elazığ 11-13 Ekim 2012

BİLDİRİLER

Editörler
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

ELAZIĞ
2016

Eserin Adı: Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri (Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasi ve İdari Vaziyeti), Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiriler

Yayınlayan Kurum: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2016

Baskı: Fırat Üniversitesi Matbaası

Baskı Adedi: 250

ISBN: 978-975-394-084-9

Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

Yayınlanan bildirilerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı Merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme Adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü, ELAZIĞ

Tlf:0.424.2370000/3651

Fax:0.424.2330062

e-mail: mozturk@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Kurullar…….. VII

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün Açılış Konuşması…..... 1

Fırat Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Kutbeddin Demirdağ'ın Açılış Konuşması……..…..……...……...……. 5

BİLDİRİLER ……..……...……... 7

عبدالله بن محمد المطوع
صورة الدولة العثمانية في المصادر النجدية "عنوان المجد في تاريخ نجد والمقامات أنموذجاً" 9

عبد الحكيم عبد الحق محمد سيف الدين
حيثيات قدوم العثمانيين إلى اليمن …….....……. 27

Ahmet AKSIN-Arzu AYTEKİN
19. Yüzyılda Rusya'nın Ortadoğu'da Uyguladığı Dini Politikalar…..…. 49

Behçet Kemal YEŞİLBURSA
The Druze Community In The Middle East According To British Documents……. 79

Efe DURMUŞ-Türker UYGUR
Ortadoğu Hâkimiyet Mücadelesinde Türkiye Selçukluları-İlhanlı-Memlük İlişkileri ...……..... 89

Ela ÖZKAN
Fransa'nın Cezayir'i İşgali Sonrası Bölgenin Siyasi Durumu ……..…… 109

Enver ÇAKAR
XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı …….. 129

حسن عبدالوهاب حسين سليم
صورة السلاجقة في المصادر اللاتينية للحملة الصليبية الأولى وتأثيراتها
(1095-1099م/488-492هـ) …… 155

Işıl IŞIK BOSTANCI
Osmanlı Devleti İdaresinde Filistin Bölgesinin İdarî Vaziyeti …… 165

Kürşat ÇELİK

Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut Vilayeti'nin Kurulması (1887-88) ve İdarî Taksimatı……... 183

Leila BLİLİ TEMİME

الأوضاع الإدراية والسياسية في تونس 1535 - 1591..... 201

Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgaline Karşı Avrupa'daki Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Siyasî ve Diplomatik Faaliyetleri (1798-1802) …. 207

Muammer GÜL

Ortaçağ Kaynaklarına Göre Ortadoğu'nun İdari Taksimatı (Selçuklulardan Osmanlılara) ..……..…….……..…..… 221

Muhammet Beşir AŞAN

Osmanlı Hakimiyetinden Önce Yakın Doğuda Memlûklerin Öncü Rolü 241

Murat ÖZTÜRK

Selçukluların Ortadoğu'daki Hâkimiyetlerinin Bölge ve Dünya Siyasetine Etkileri …..... 251

Oktay KIZILKAYA

XIX. Yüzyılda Basra Körfezi'nde Uluslararası Nüfuz Mücadelesi …….. 261

Orhan KILIÇ

18. Yüzyılda Arap Coğrafyasının İdari Taksimatı.....……..…….. 275

Ömer Osman Umar

Arapların Islahat Talepleri Adı Altında Bağımsızlığa Gidişi…… 303

Süheyl SAPAN

Osmanlı Döneminde Hicaz'ın İdari ve Mali Yapısı İlgili Bazı Mülahazalar 1840-1916……. 323

طلال عتريسي

السياسات الدينية للقوى الاستعمارية في البلاد الإسلامية 345

طلال حمود عبده بن عبده المخلافي

بحث بعنـــــــوان: اليمن بين الانضمام والضم إلى الدولة العثمانية (923-1045هـ / 1517-1635م) 353

Tolga AKAY

XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Korsanlık ve Osmanlı Devletinin Almış Olduğu Tedbirler...……..... 377

Tuba ÇINAR
Süveyş Kanalı: Büyük Güçlerin Çatışma Alanı..... 393

Uğur AKBULUT-Selahattin TOZLU
İngilizlerin Hindistan Yolunu Güvence Altına Alma Çabası: Fırat Nehrinde İlk Vapur İşletme İmtiyazı (1834)..... 415

Zekiye TUNÇ
Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Dönemi Bağdat Hâkimiyeti 439

SEMİNER ONURSAL BAŞKANI

Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ (Fırat Üniversitesi Rektörü)

SEMİNER GENEL SEKRETERİ

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü)

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin TONBUL (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Y. Cemalettin ÇOPUROĞLU (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet AKSIN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah el-MUTAVVA (Kral Suud Ün.- Suudi Arabistan)
Prof. Dr. Hasan Abdullah Hüseyin Selim (Kral Suud Ün.- Suudi Arabistan)
Prof. Dr. Leyla BİLİLİ (Manuba Üniversitesi-Tunus)
Prof. Dr. Talal HAMUD (Taiz Üniversitesi-Yemen)
Prof. Dr. Abdülkerim ABDÜLHAK (Taiz Üniversitesi-Yemen)
Prof. Dr. Talal ATRİSİ (Lübnan Üniversitesi- Lübnan
Prof. Dr. Alaattin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Süheyl SAPAN (Kral Suud Üniversitesi- Suudi Arabistan)
Doç. Dr. Aydın ÇELİK
Doç. Dr. Füsun KARA
Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK

YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Başkan)
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA
Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY
Yrd. Doç. Dr. Özcan TATAR
Yrd. Doç. Dr. Ayşegül HÜSEYNİKLİOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR
Arş. Gör. Murat ÖZTÜRK
Arş. Gör. Filiz YILDIRIM
Arş. Gör. Arzu ŞAHİN
Arş. Gör. Murat KATAR

Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'ün Açılış Konuşması

Sayın Vali vekili, Sayın Rektörüm, yurt içinden ve yurt dışından davetimize icabet ederek katılımlarıyla bize güç verin sayın meslektaşlarım, sayın basın mensupları, sözlerime başlarken hepinizi saygılarımla selamlıyorum.

1993 yılında kurulan Merkezimiz iki yılda bir olmak üzere farklı alt başlıklarda uluslararası Seminerler düzenlemektedir. Bugüne kadar düzenlediğimiz bütün seminerlerimizin bildirileri basılmıştır. Ayrıca lüzum görülen alanlarda panel, konferans ve Sempozyumlar da düzenlemekteyiz. Bu bilimsel toplantılardan başka gene yılda iki sayı olarak 2003 yılından beri uluslararası nitelikte *Orta Doğu Araştırmaları Dergimizi* de yayınlamaktayız.

Öte yandan 2003 yılından beri Suriye ile çok önemli ve değerli ilişkiler kurduk. Şubat 2004 yılında Şam Üniversitesi ile Bilimsel İşbirliği Protokolünü imzalayan ilk üniversite, Fırat Üniversitesi olmuştur. O günden bugüne her yıl karşılıklı olarak bilimsel iki üniversite arasında karşılıklı bilimsel ziyaret ve toplantılar yapılmaktaydı. Bu samimi ilişkilerimizin ve üniversite olarak Suriye makamları nezdinde yaptığımız görüşmelerin bir netice olarak 2005-2006 yılından itibaren Halep Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde lisans seviyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün kurulmasında öncülük yaptık. Bu sürecin bütün resmi yazışmaları Merkezimizin kayıtlarında mevcuttur. Elbette bunda genel ortamın uygun olmasının payı büyüktür. İlişkilerimizin bu seviyeye gelmesinde burada ismini sayamayacağımız gelmiş geçmiş iki tarafın bütün rektör, dekan, bölüm ve strateji merkezi başkanlarına ve bu samimi işbirliğinin gelişmesine gönül veren bütün meslektaşlarıma şükranlarımı arz ediyorum.

Şam ve Halep Üniversiteleri ile inşa edilen bu bilimsel ve samimi iklim, Ürdün, Suudi Arabistan, Yemen, Tunus ve Lübnan'da da etkili oldu. Gönül coğrafyamızdan değişik tarihlerde pek çok gönül dostumuz, üniversitemizi ziyaretleri ve toplantılarımızı teşrifleriyle bu işbirliğine güç verdiler. Her vesile ile biz de meslektaşlarımızla bu ülkeleri ziyaret ettik.

Artık ülkelerimiz arasındaki bilimsel işbirliğini müesseseleştirmenin zemini hazırdı. Nitekim 2-4 Kasım 2010 tarihleri arasında Üniversitemiz ile Şam Üniversitesinin ortaklaşa olarak Şam'da düzenlediğimiz Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri süresince Türkiye-Orta Doğu Üniversiteler Birliği'nin kurulması hususunda prensip kararına varılmıştı. Dönemin Rektörü Sayın Prof. Dr. Feyzi Bingöl'ün nezaretindeki heyetimiz Şam Büyükelçimiz Sayın Ömer Önhon'un başkanlığında Suriye Yüksek Eğitim Bakanı Gıyas Berekât'ı ziyaret ettik ve çok olumlu tavsiye ve tekliflerle döndük. Keza Şam Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Vail Mualla ile Üniversiteler Birliği'nin kurulmasının alt yapısı tespit edildi. Buna göre; Şam Üniversitesi, Türkiye'nin Orta Doğu'-

daki temsilcisi ve Fırat Üniversitesi de aynı şekilde Şam Üniversitesinin Türkiye'deki en önemli ortağı olacaktı.

Ama Mart 2011 tarihinden itibaren Suriye'de başlatılan malûm olaylar bütün bu olumlu gelişmelerin önünü kesti. Yaptığımız her toplantıda mutlaka pek çok Suriyeli akademisyen dostumuz toplantılarımıza büyük bir şevk ve heyecanla katılırlar ve daima Türkiye'ye geldiklerinde ikinci vatanlarına gelmiş gibi sevindiklerini söylerlerdi. Fakat şimdi maalesef onları aramızda göremiyoruz. Şu anda şahsen bunun büyük eksiklik ve üzüntüsünü çok ağır bir şekilde hissediyorum.

Suriye ile temellerini attığımız bu bilimsel işbirliğinin genişleyerek bütün bölgeye yayıldığını memnuniyetle müşahede ediyoruz. Zira şu anda Suudi Arabistan, Yemen ve Tunus'tan meslektaşlarımız aramızda bulunmaktadır. Gelecekte bu işbirliğimizin daha yaygınlaşmasını sağlamak en büyük hedefimizdir. Ülkelerimiz arasındaki birlik şuurunu sağlamak akademisyenlere düşmektedir. Bu ve benzeri toplantılarla üniversitelerimiz arasında daha ileri düzeyde müesseseler kurmalıyız. Bunda zaruret de vardır. Şunu itiraf etmeliyim ki, bugün bölge ülkelerinin bilim adamları birbirlerini yeteri kadar tanımıyorlar, üniversiteler arasındaki münasebetler, öğretim üyesi ve öğrenci mübadelesi istenen seviyede değildir, bu hususta halâ halledilememiş meselelerimiz vardır. Bu meselelerin başında dil öğrenimi gelmektedir. Ülkemizde bazı üniversitelerde Arap Dili ve Edebiyat Bölümleri bulunmaktadır. Ayrıca hatırı sayılır İlahiyat Fakültelerinde Arapça öğretimi yapılmaktadır. Ama Orta Doğu ülkelerinde Türkçe akademik manada yaygın değildir. Bahsettiğimiz üzere Merkezimizin gayretleriyle ilk defa Halep Üniversitesinde Türk Dili Edebiyatı Bölümü öğretime başlamıştır.

Ferdî gayretlerin dışında devletlerarası düzeyde yapılacak antlaşmalarla Türkiye-Orta Doğu Üniversiteler Birliğinden başka **Türkiye-Suriye Uluslararası Üniversitesi, Türkiye-Lübnan Uluslararası Üniversitesi, Türkiye-Irak Uluslararası Üniversitesi**, **Türkiye-Suudi Arabistan, Türkiye-Yemen Uluslararası Üniversiteleri** gibi üniversiteler kurulmalı ve bütün bölge ülkelerine yaygınlaştırılmalıdır. Aynı şekilde bu ülkelerin de ülkemizde üniversite kurmaları, bilim ve sosyo-kültürel dünyamıza zenginlik katacaktır. Bu sayede dil ve diplomaların denkliği problemi de ortadan kalkacaktır. Bunun örneklerini Asya Türk Cumhuriyetleriyle yapılan işbirlikleri sayesinde Kırgızistan'da **Manas,** Kazakistan'da **Ahmet Yesevi Üniversiteleri** kurulmuş ve bugüne kadar yüzlerce öğrenci mezun etmişlerdir. Aynı usullerle Orta Doğu ülkelerinde de benzer üniversiteler kurulabilir. Yıllar önce ABD, Beyrut'ta Beyrut Amerikan Üniversitesini kurmuştur. Her bakımdan bu uygun ortamda biz de Orta Doğu'da ortak üniversiteler kurabiliriz. Bölgede kurulacak olan bu ortak üniversiteler, ülkelerimiz arasındaki bilimsel işbirliklerini müesseseleştireceği gibi, iktisadî ve siyasî alanlarda da daha geniş işbirliklerinin kurulmasına çok güçlü bir zemin teşkil edecektir.

Bu gayelerle yurt içinden ve dışından Seminerimizi teşrif ederek bize güç veren siz değerli meslektaşlarıma teşekkür ediyorum. Bu Seminer sizin katılımınla gerçekleşti. Seminerimizin düzenlenmesinde her zaman desteğini gördüğümüz Üniversitemiz Rektörlüğüne, verdiği maddî destekten dolayı Türk Tarih Kurumuna şükranlarımı arz ediyorum. Bilimsel toplantıların çok önceden büyük hazırlık ve işbirliği gerektirdiği malûmdur. Hazırlık aşamasından bugüne kadar her alanda Tarih Bölümümüzün öğretim üye ve yardımcıları ile öğrencilerimiz bu çalışmada görev aldılar, huzurlarınızda hepsine teşekkür ediyorum ve Seminerin başarılı geçmesini diliyorum.

Saygılarımla.

Fırat Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ'ın Açılış Konuşması

Sayın Dinleyenler

Üniversitemiz Orta Doğu Araştırmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen ve Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasi ve İdari Vaziyeti alt başlığının ele alınacağı Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri'ne hoş geldiniz.

Malum olduğu üzere, üniversitelerin görevi, ülkelerin ihtiyacı olan bilgi birikimini sağlamak, her alanda eleman yetiştirmek ve bilimsel bilgi birikimini sağlamaktır. Buna göre üniversiteler sadece çeşitli alanlarda meslek edindiren kurumlar değil, aynı zamanda bilimsel araştırmalar yapan ve bu araştırmaların sonuçlarını ülke ihtiyaçlarına göre kullanılabilir hale getiren mümtaz kurumlardır. Bu bilinç ve sorumluluk ile üniversitemiz ülkemizin ihtiyacı olan çevre ülkeler hakkında bilimsel bilgi birikimini sağlamak ve ülkemizin bölge ile ilgili siyasetinin bilimsel temellerini oluşturmak için Orta Doğu Araştırmaları Merkezi bünyesinde uzun yıllardan beri çalışmalar yapmaktadır. Merkezin bugüne kadarki çalışmalarında emeği geçen, destek veren herkese teşekkür ederim.

Devlet yönetiminde devamlılık esastır. Bu esastan hareketle bugüne kadar yapılan bu çalışmaların devamı için biz de idari ve akademik bakımdan üzerimize düşeni yapmaya gayret edeceğiz. Üniversitemiz ülkemizdeki Orta Doğu çalışmalarında en ön saftadır, bunun haklı gururu içindeyiz.

Orta Doğu coğrafyası bize yabancı bir coğrafya değildir. Sadece Osmanlı hakimiyeti dönemi nazarı itibare alınmamalıdır. Selçuklu dönemini de göz önüne aldığımızda, bölgedeki hakimiyetimiz bin yıldır. Bu uzun süreçte bölge halkı ile bütünleştik, birlikte ortak düşmana karşı mücadele ettik, burada birlikte yüksek bir medeniyet kurduk. Bölgede kurulan devletler ve ortak medeniyet bütün Orta Doğu coğrafyasında yaşayan milletlerin ortak devletleri ve medeniyetleridir. Bu itibarla Selçuklu, Memluklu ve Osmanlı Devletleri sadece Türklerin değil, aynı zamanda bölge halklarının, Arapların ve Farsların ve bölgede yaşayan diğer kavimlerin de devletleridir. Selçuklu veya Osmanlı idaresinde herhangi bir bölgenin ve ırkın diğerine üstünlüğü yoktu, bütün mülk ve o mülkte yaşayan bütün insanlar eşitti.

Ancak emperyalizm özellikle Osmanlı Devletinin tasfiyesinden sonra bölge halklarını kendi devletlerine yani Osmanlı Devletine yabancılaştırdılar, hatta düşman ettiler, Osmanlı Devletinin bölge halklarını sömürdüğünü iddia ettiler, bu temelsiz iddialarını yeni nesillerin beyinlerine zerkettiler, böylece bölge halkları birbirlerinden uzaklaştırıldılar. Artık bu temelsiz ve maksatlı iddialara itibar edilmemesi gerektiğine inanıyorum. Halklarımız arasındaki ayrılıklar bir tarafa bırakılmalı, bizleri birbirimize yakınlaştıracak ne kadar ortak değerle-

rimiz varsa, onlara sarılmalıyız. Emperyalizmin zihinlerimize hükmetmesine izin vermemeliyiz.

Onun için üniversitelerimiz arasında bilimsel işbirliklerine önem vermeliyiz, biz Fırat Üniversitesi olarak bunu önemsiyoruz. Bölge üniversiteleriyle bilimsel işbirlikleri geliştirilmelidir. Bunda çok geç kalındığı kanaatindeyiz. Bütün dünya birliğe giderken bölgemizdeki ayrılıkları bir tarafa bırakıp, hepimizin ortak menfaatlerine hizmet edecek adımlar atılmalı, sağlam İşbirlikleri kurulmalıdır. Kurulacak işbirlikleri, imzalanacak İşbirliği Protokollerinin kâğıt üzerinde kalmaması için müesseseleşmesi lazımdır. Bu işbirliklerini müesseseleştirmek için bölge ülkeleri arasında **Türkiye-Orta Doğu Üniversiteler Birliği**'nin kurulmasının zaruri olduğu kanaatindeyiz. Ancak bu şekilde istenen hedeflere varılabilir, ortak menfaatlerimize hizmet eden pratik sonuçlar alınabilir.

Daha önce yapılmış olan Seminerlerimizin bu alanda önemli bir müessese olduğu aşikârdır. Bugün üniversitemizde ağırladığımız siz değerli bilim adamlarımızı uzak ve yakın komşu ülke bilim adamlarıyla bir araya getirmekle bu amaca önemli bir katkı sağladığımızı düşünüyorum. Kurulan bu bilimsel işbirlikleri halka halka ülkelerimize yayılacak ve akademik bir kamuoyu oluşturacaktır.

Öte yandan bölgesel araştırmalar, bütün bilim dallarında sadece Anadolu ile sınırlı kalmayacak ve bütün bölgeye yayılacak, böylece bilimsel araştırmalar alanında önümüze yeni ufuklar açacak, bilim ve düşünce dünyamız zenginleşecektir. Zikrettiğim ortak medeniyetimizi yeniden keşfetme imkânı bulacağız. Kaybettiğimiz **Birlikte Yaşama** tecrübesini ihya edeceğiz ve bölgemizde süregelen fakr u zaruret, savaş, ölüm ve geri kalmışlık gibi daha nice olumsuzlukların ortadan kaldırılmasına vesile olacaktır. Bölge halklarımızın hakkı olan refah ve saadete ancak bu şuur ile ulaşabilir. Bunun yolu bilgidir, marifettir, tanıma ve tanınmadır. İşte bu toplantılar, birbirimizi tanımaya, ortak işbirliklerini geliştirmeye yöneliktir, bu anlamda bizim için çok önemlidir.

Bu duygu ve düşüncelerle ülkemizin çeşitli üniversitelerinden, yurt dışından Suudi Arabistan, Yemen ve Tunus'tan davetimizi kabul edip lütfedip Seminerimize katılan siz değerli katılımcılara teşekkür ediyorum.

Elazığ, 11 Ekim 2012

BİLDİRİLER

صورة الدولة العثمانية في المصادر النجدية

"عنوان المجد في تاريخ نجد والمقامات أنموذجاً"

عبدالله بن محمد المطوع

قسم التاريخ – كلية الآداب جامعة الملك سعود

ÖZET

Osmanlılar Arap alemine 16.Yüzyılın başlarında geldiler. Yarım yüzyıl içerisinde Körfez'den Atlas Okyanusuna kadar - Fas'ta bazı bölgeler hariç tutulursa – tüm Arap topraklarını aldılar. Bilindiği gibi Osmanlı devleti şehirler, sahil kentleri ve ticaret yollarına odaklandı. Arap yarımadasında Hicaz, Yemen ve Ahsa'yı ele geçirirken bu durum değişmedi. Ancak en önemli ilgiyi Hicaz ve Hac yollarına gösterdiler. Durum böyle olunca iç bölgeler aynı ilgiyi göremedi. Necid bölgesi her tarafı sahra ile çevrili olup, tabiatın gereği önemli bir engel oluşturduğundan başka güçlerin dışarıdan müdahalesine maruz kalmamıştır. İşte bundan dolayı Osmanlı devleti de bu bölgeyi ele geçirmek için asker sevki zahmetine katlanmayıp, bölge fiili bir Osmanlı egemenliğinin dışında kalmıştır. Ancak buna rağmen bu bölgenin yerlileri, çoğu Müslümanların gözünde hilafet devleti ve İslam ve Müslümanların hamisi olması hasebiyle, Osmanlı devletiyle bir çeşit manevi bağla bağlı kalmıştır. Osmanlılar bölgeye ulaştıktan sonra, Necid toplumunun gerek bedevi gerek yerleşik halkı arasında siyasi ve toplumsal vaziyetinde bir değişiklik olmamış, insanların hayatında ve günlük geçiminde bir kopukluk meydana gelmemiştir. Osmanlı devleti bunların ilgi alanında girmemiş, ataları gibi onlar da bununla ilgilenmemiş; çünkü onlar da devletin ilgi alanına girmemişler ve dolayısıyla devletin menfaatlarıyla çakışmamışlardır. Aynı zamanda devletin haberlerinden uzak kalmışlar ve gündelik hayatlarında devletin etkisi görünmediğinden; onun hakkında çok az bilgiye sahip olmuşlardır.

Ancak Şeyh Muhammed b. Abdulvahhab'ın daveti ve bilahare genişleyip Arap Yarımadasının çoğunu birleştiren I.Suudi devletinin ortaya çıkması üzerine Necid'te önemli değişiklikler oldu. Arap Yarımadasının orta bölgelerinde kopuk bir şekilde meydana gelen bu gelişmeler, Osmanlı devletinde bir şok etkisi yaptı. Zira günden güne genişlemeye başlayan bu dinamik gücü önünde bulmuş ve Hicaz'ı ele geçirerek, Osmanlı Padişahını, himayesinde olan Haremeyn Şerifeyn hamiliğinden mahrum etti. Padişah ise Haremeyn Şerifeyn'in hamiliğinde ısrar etti, asker üzerine asker sevketti ve Hicazı geri aldı. Her ne pahasına olursa olsun bu devletin ortadan kaldırılması için de, bütün gücüyle ve askeri sevkiyatla bunu ortadan kaldırdı ve1818'de başkenti olan Deriyye'yi yerle bir etti.

Her ne kadar siyasi/askeri açıdan Suudi Arabistan düşse bile bu düşünce düşmedi. II.Suudi devleti diye tanımlanan bir isim ile tekrar neşv ü numa buldu. Buna mukabil Kavalalı M.Ali Paşa'nın temsil ettiği Osmanlı devletinin etkinlikleri durmadı, bu yeni oluşumun tüm siyasi etkinliklerine karşı devam etti. Böylelikle Osmanlı Devletinin haberleri hafızalarda kaldı ve toplu bir şekilde insanlar arasında haber konusu oldu.

Bu tebliğin amacı, Necid bölgesinin o asırlarda maruz kaldığı savaş ve askeri hareketlerin takip etmek değil; Necid'in bazı tarihi kaynaklarında Osmanlı Devleti

hakkında oluşan imajı ortaya koymaktır. Aynı zamanda gelişen olaylar neticesinde bu imajın ne denli değiştiğini tesbit etmek olacaktır.

صورة الدولة العثمانية في المصادر النجدية

"عنوان المجد في تاريخ نجد والمقامات أنموذجاً"

ملخص البحث:

يهدف هذا البحث إلى التعرف على صورة الدولة العثمانية في نجد من خلال ما ورد في مصدرين مهمين من مصادر تاريخ نجد الحديث، وهما: عنوان المجد في تاريخ نجد لمؤلفه الشيخ عثمان بن بشر(1210-1290هـ/1795-1873م)، والمقامات لمؤلفها الشيخ عبدالرحمن بن حسن (ت1193-1285هـ/1779-1868م). لا يعنى هذا البحث بتتبع أخبار الحروب والحملات والكوارث السياسية التي مرت بها منطقة نجد خلال تلك القرون من تاريخها، بل النظر في هذين لاستخلاص ما بها من روايات تعكس نظرة سكان تلك المنطقة تجاه الدولة العثمانية. وبشكل عام ينطلق هذا البحث من فرضية مؤداها أن صورة الدولة العثمانية مرت ببعض التحولات والتغيرات تبعاً لتغير الظروف التاريخية.

تمهيد:

قَدِمَ العثمانيون إلى العالم العربي في القرن العاشر الهجري/ السادس عشر الميلادي، وقد تمكنوا فيما يقارب نصف قرن من الزمان الاستيلاء على المنطقة العربية الممتدة من الخليج العربي إلى المحيط الأطلسي، باستثناء بعض المناطق في المغرب العربي[1]. وكما هو معروف فإن الدولة العثمانية ركزت جل اهتمامها على الحواضر والمناطق الساحلية وطرق التجارة. لم يختلف الوضع في الجزيرة العربية إذ استولت الدولة العثمانية على الحجاز واليمن والأحساء، ولكن اهتمامها الأساس كان منصباً على الحجاز وطرق قوافل الحجاج والطرق التجارية، أما المناطق الداخلية والصحراوية فلم تحظ بنفس الاهتمام.

تتمتع منطقة نجد بحماية طبيعية إذ تحيط بها الصحاري القاحلة من كل جانب مما جعل الوصول إليها صعباً جداً، ولذا كانت بمنأى عن الحكم الخارجي وما يتبعه من تأثيرات خارجية. وعليه بقيت منطقة نجد خارج سيادة الدولة العثمانية التي لم تكلف نفسها عناء إرسال حملات عسكرية لإخضاع هذه المنطقة القليلة الموارد. ورغم ذلك فقد كان سكان هذه المنطقة يشعرون بنوع من الولاء والارتباط الاسمي بالدولة العثمانية بصفتها في نظر الكثير من المسلمين تمثل دولة الخلافة وحامية حمى الإسلام والمسلمين. لم تتأثر الأوضاع السياسية والعلاقات الاجتماعية بين فئات المجتمع النجدي سواء عند الحاضرة أو في البادية بعد وصول العثمانيين إلى المنطقة فاستمرت الأمور مثلما كانت عليه في السابق، إذ لم يحصل انقطاع في حياة الناس وطرق معاشهم. كانت الدولة العثمانية لعدة قرون، بعيدة عن اهتمامات هؤلاء الناس فتركتهم يعيشون مثلما كان أجدادهم لأنهم بعيدون عن اهتماماتها ولا يؤثرون على مصالحها، وفي المقابل كانت أخبار هذه الدولة أو صورتها بعيدة عنهم ولا يعرفون عنها إلا القليل نظراً لقلة تأثيرها في حياتهم.

حدث التغيير الأساسي في منطقة نجد بعد ظهور دعوة الشيخ محمد بن عبدالوهاب، ومن ثم قيام الدولة السعودية الأولى (1157-1233هـ / 1744-1818م) التي قُدر لها الانتشار والتوسع لتوحد معظم أرجاء الجزيرة العربية. كانت تلك التطورات، التي بدأت في تلك المناطق المنعزلة في وسط الجزيرة، بمثابة صدمة للدولة العثمانية إذ وجدت نفسها أمام دولة فتية أخذت في التوسع شيئاً فشيئاً حتى استولت على الحجاز ومن ثم حرمت السلطان العثماني من شرف حماية الحرمين الشريفين. كان السلطان العثماني حريصاً على الاحتفاظ بالحرمين الشريفين، لذا أرسل الحملات تلو الحملات حتى استعاد

---

[1] للمزيد من المعلومات حول هذا الموضوع، انظر: ، محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق إحسان حقي، بيروت: دار النفائس، ط6، 1408هـ/ 1988م، ص 192-196، 222-223، 230-233، وعبدالكريم رافق، العرب والعثمانيون 1516-1916م، دمشق: (د. ن.)، ط1، 1974م، ص 55-82.

سيطرته على الحجاز. ورغبة منه في القضاء على تلك الدولة بكافة أشكالها فقد واصل الجهود والحملات العسكرية حتى تمكن أخيراً من هزيمتها وتدمير عاصمتها الدرعية سنة 1233هـ/ 1818م.

ومن مميزات الدولة السعودية أنه حتى مع سقوطها سياسياً وعسكرياً إلا أنها بقيت فكرياً ممثلةً في الدعوة الاصلاحية وتراثها، لذا سرعان ما انبعثت تلك الدولة من جديد فيما عرف بالدولة السعودية الثانية. في المقابل نجد أن أنشطة الدولة العثمانية ممثلةً في محمد علي، واليها على مصر، لم تنقطع بل استمرت لمدة جاوزت الثلاثة عقود في محاولة للتصدي لهذه الأنشطة السياسية التي اتخذت من نجد مهداً لها. وهكذا بقيت أخبار الدولة العثمانية ماثلةً في أذهان الناس واستمروا في تداولها في ذاكرتهم الجمعية.

منهجية العمل:

كي نقيس أو نتعرف على تصور أو رأي مجتمع معاصر حول مجتمع آخر أو حضارة أخرى فإن أدوات القياس تتمثل في رصد الانتاج الفكري والثقافي أو ما يرد في وسائل الإعلام من أخبار وتغطيات صحفية قد تتحول إلى صورة نمطية تتأثر بعوامل ومؤثرات مختلفة. كما يمكن قياس تلك العوامل من خلال الاستبانات والدراسات الميدانية. أما إذا كان المطلوب معرفة تصور مجتمع ما حول مجتمع آخر في زمن مضى عليه عدة قرون فإن أدوات القياس تختلف وتصبح أكثر محدودية، ومنها ما يرد في الكتابات التاريخية من إشارات وعبارات لا يمكن تحليلها خارج أطرها التاريخية. وعليه، ففي ظل غياب وسائل الرصد الحديثة، ارتأى الباحث رصد صورة الدولة العثمانية في منطقة نجد من خلال ما ورد في هذين المصدرين المهمين.

يهتم هذا البحث برصد المصطلحات والعبارات الدالة على نظرة المجتمع النجدي تجاه الدولة العثمانية. وللتعرف إلى هذا الموضوع من مختلف جوانبه ورصد تطوراته خلال فترة زمنية طويلة، رأى الباحث أهمية تقسيمه إلى مرحلتين أساسيتين، اتسمت كل منهما بسمات وتطورات معينة.

المرحلة الأولى:

مرحلة الاعجاب أو التصور عن بعد:

من عادات عرب الجزيرة العربية أن يسمي الشخص مولوده باسم والده أو والدته أو أي من الأسماء الشائعة في أسرته. كما أنه ليس مستغرباً، وذلك من قبيل الإعجاب أو التيمن، أن يخرج الإنسان عن نطاق الأسرة فيسمي مولوده باسم شخص مشهور في مجتمعه اكتسب صفة أو أكثر من الصفات التي يحبها الناس ويقدرونها كالقيادة أو الفروسية أو الشجاعة أو الكرم أو غيرها من الصفات الحميدة. وكما هو معروف فإن مثل هذه الصفات تتمثل بشكل أكبر في الشخصيات القيادية كالحكام وأمراء البلدان وشيوخ القبائل البدوية والفرسان الذين أثبتوا أنفسهم في ميادين الغارات أو المعارك.

وفي إطار موضوع هذا البحث، صورة الدولة العثمانية في المصادر النجدية، أو صورة الدولة العثمانية لدى عرب نجد، فإن مما يلفت انتباه الباحث هو بداية انتشار اسم تركي بين عرب نجد، والذي لعله جاء تيمناً وإعجاباً بما أنجزه العثمانيون – الأتراك من فتوحات في الشرق وفي الغرب أعادت للإسلام وحدته وهيبته.

عند استعراض بعض كتب التراجم في الفترة الإسلامية، أو ما يسمى بالعصر الوسيط مثل طبقات الحنابلة[2] أو وفيات الأعيان[3] نلحظ غياب اسم تركي لدى العرب. وفي المقابل فإن مصادر التاريخ الحديث تظهر تسلل اسم تركي إلى الجزيرة العربية بالتزامن مع قدوم العثمانيين إلى المنطقة العربية.

---

[2] انظر ما ورد تحت حرف التاء عند: محمد بن أبي يعلي الفراء، طبقات الحنابلة، حققه وقدم له وعلق عليه عبدالرحمن بن سليمان العثيمين، الرياض: الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، 1419هـ، جزءان.

[3] انظر ما ورد تحت حرف التاء عند: أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق إحسان عباس، بيروت: دار صادر، (د. ت.) 8 أجزاء.

وكما أسلفنا فقد جاء اهتمام العثمانيين مركزاً على أطراف الجزيرة العربية، وخاصةً طرفها الغربي حيث توجد الأماكن المقدسة، ولذا وصلت أخبار العثمانيين ودولتهم إلى منطقة الحجاز قبل غيرها من مناطق الأخرى. يمكن رصد تأثير الدولة العثمانية في المجالين السياسي والعسكري بشكل قوي وواضح وسريع، أما رصد التأثير الثقافي بما يمثله من صورة لتلك الدولة لدى سكان الجزيرة العربية فتأثيره بطيء ولا يمكن رصده بنفس الدرجة من القوة والوضوح، ولذا فلا بد من محاولة تلمسه في بعض السمات الثقافية البطيئة ولعل من أهمها سمة الإعجاب والاحترام للقادة والحكام العثمانيين – الأتراك.

عند استعراض الباحث لبعض كتب التراجم الحديثة لاحظ أول ظهور لاسم تركي في منطقة المدينة المنورة. ورد ذكر اسم تركي في وثيقة من وثائق المحكمة الشرعية بالمدينة المنورة، وهي وثيقة مبايعة يعود تاريخها إلى 980/4/2هـ/ 1572/8/11م، ومنها ما يلي: "... واشترى بماله لنفسه من راشد بن نافع بن تركي البدوي الأحمدي، ومن عمته هيفاء بنت تركي المذكور، وباعاه ببيع صحيح شرعي ما هو لهما وفي ملكهما بالإرث من مورثهما نويفع بن تركي المذكور مناصفة بينهما ...الخ"[4]. يتضح لنا من خلال هذه الوثيقة المهمة أن شخصاً اسمه تركي البدوي الأحمدي عاش في منطقة المدينة المنورة في أوائل القرن العاشر الهجري / السادس عشر الميلادي.

وفي القرن نفسه ورد اسم: ضحيان بن تركي الحسيني المدني (الشريف)، وذلك في وثيقة مبايعة صادرة من المحكمة الشرعية بالمدينة المنورة ومؤرخة في سنة 982هـ / 1574م[5]. هذه الوثيقة لم توضح مولد ولا وفاة تركي الحسيني، ولكنها تثبت أن ابنه ضحيان كان على قيد الحياة سنة 982هـ/ 1574م، الأمر الذي يثبت أن والده تركي عاش في النصف الأول من القرن العاشر الهجري/ السادس عشر الميلادي.

كما ورد اسم: تركي في وثيقة يعود تاريخها إلى 10/ 1002/1هـ /10/5/ 1593م، وذلك في وثيقة إقرار رحمة بن تركي السفري (السيد) [6]. ومن هنا يتضح أن تركي السفري عاش في النصف الثاني من القرن العاشر الهجري/ السادس عشر الميلادي.

وفي وثيقة أخرى ورد اسم تركي منفرداً من دون ذكر الأب والجد، وذلك بصفته شاهداً في وثيقة عتق شرعي مؤرخة في 1105/9/8هـ/ 1694/5/3م، إذ ورد الاسم هكذا: "تركي (أمير المدينة)" [7]. والحقيقة أن هذا الاسم يثير التساؤل، فهل كلمة تركي اسم لهذا الرجل أم صفة له؟ وهنا يرجح الباحث أن هذه الكلمة وردت اسماً لهذا الرجل وليس صفة لأن الصفة عادة تُسبق باسم فيقال: فلان المصري أو التركي أو النجدي وهكذا.

لا نعلم كيف وصلت أو ظهرت هذه الأسماء؟ وهل هذا الاسم: تركي، دخيل على هذه المنطقة؟ لكن لا بد من التأكيد على أنه لم يرد – حسب علم الباحث – في كتب التراجم المبكرة، ومن المرجح أن ظروف مجيئه إلى هذه المنطقة مرتبط بقدوم العثمانيين إليها، وما رافقه من إعجاب القوم بانجازات العثمانيين وفتوحاتهم وحمايتهم للأماكن المقدسة والاهتمام بها. ظهرت مثل هذ الصورة المليئة بالإعجاب في ما ورد عند المؤرخ المكي عبدالملك بن حسين العصامي (1049-1111هـ / 1639-1699م) عند بدء حديثه عن السلاطين العثمانيين، إذ قال: "في ذكر ملوك آل عثمان خلد الله سلطنتهم القائمة إلى آخر الزمان، أصلح الدول بعد الصحابة والتابعين دولتهم، وذلك لانقيادهم للشرع وتمكنهم من رتبة العبادة

---

[4] سجل 6، وثيقة رقم 83، ورقة 44، 49، نقلاً عن فائز بن موسى البدراني الحربي، بعض أعيان المدينة وأعلام القبائل في وثائق المحكمة الشرعية بالمدينة المنورة(960-1300هـ/ 1553-1883م)، الرياض: دار البدراني، ط2، 1431هـ /2010م، ص 261-262.

[5] سجل2/6، وثيقة رقم 685، ص 406، نقلاً عن فائز بن موسى البدراني الحربي، بعض أعيان المدينة، ص116.

[6] سجل1/11، وثيقة رقم 1047، ورقة 183، نقلاً عن فائز بن موسى البدراني الحربي، بعض أعيان المدينة، ص110.

[7] سجل54، وثيقة رقم224، ورقة 31، نقلاً عن فائز بن موسى البدراني الحربي، بعض أعيان المدينة، ص60.

كالصلاة والصوم والحج والجهاد وملازمة الجماعة واتباع السنة وحسن العقيدة، والشفقة على الأمة وكشف كل كربة وغمة، قل أن يوجد جميع ذلك في دولة من الدول السابقة"[8].

يتوقع المرء أن يشهد اسم تركي توسعاً وانتشاراً في القرن الحادي عشر الهجري/ السابع عشر الميلادي، ولكن ما توفر من سجلات محكمة المدينة المنورة لم يسعفنا بشيء من ذلك. ومما لا شك فيه أن عدم ورود اسم تركي في تلك السجلات لا يعني انقطاعه من تلك المنطقة.

في مقابل ذلك نلحظ قدوم اسم تركي إلى منطقة نجد كما تعكسه لنا حوليات هذه المنطقة. كان أول ذكر لهذا الاسم أول مرة في حوادث سنة 1111هـ /1699م، إذ ورد خبر مقتل زامل بن تركي، أمير بلدة الدلم في إقليم الخرج[9]. يفيد هذا الخبر أن زامل عاش في النصف الثاني من القرن الحادي عشر وما ينيف على الحقبة من القرن الثاني عشر/ القرن السابع عشر الميلادي، في حين أن والده تركي عاش في القرن الحادي عشر الهجري. كما ورد في حوادث سنة 1117هـ / 1705م خبر مقتل تركي بن إبراهيم أخو أمير بلدة جلاجل في منطقة سدير[10]. وما يهمنا من هذا الخبر هو أن تركي بن إبراهيم عاش في أواخر القرن الحادي عشر وجزءاً من القرن الثاني عشر/ القرن السابع عشر الميلادي وخمسة أعوام من القرن الذي يليه.

وفي دليل آخر على انتشار اسم تركي أمدتنا الحوليات النجدية خبر مقتل تركي بن ناصر بن مقبل سنة 1118هـ/ 1706م، في بلدة أشيقر بمنطقة الوشم[11]. وعليه فإن حياته امتدت بين النصف الثاني من القرن الحادي عشر وجزءاً من القرن الثاني عشر الهجري/ القرن السابع عشر الميلادي وستة أعوام من القرن الذي يليه. مرةً أخرى ظهر هذا الاسم في بلدة جلاجل إذ ورد ذكر اسم خيطان بن تركي في حوادث سنة 1130هـ/ 1717م[12]، وبهذا يكون والده تركي قد عاش في القرن الحادي عشر الهجري/ السابع عشر الميلادي وربما امتدت حياته إلى القرن التالي.

أما بالنسبة لكتب تراجم العلماء النجديين فلم تخلو من ذكر اسم تركي في القرن الحادي عشر الهجري/ السابع عشر الميلادي، إذ ورد اسم الشيخ حميدان بن تركي بن حميدان بن تركي بن علي الذي ولد في عنيزة سنة 1130هـ / 1717م وتوفي في المدينة المنورة سنة 1203هـ / 1788م[13]. وعند النظر إلى تسلسل النسب في اسم هذا الرجل نجد أن والده تركي بن حميدان بن تركي لا بد أنه عاش في النصف الثاني من القرن الحادي عشر وشيئاً من القرن الثاني عشر الهجريين/ القرن الثامن عشر الميلادي، أما جده تركي بن علي الذي حمل اسمه فقد عاش في النصف الأول من القرن الحادي عشر وأواخر القرن العاشر الهجري/ السابع عشر الميلادي. كما أن تكرر الاسم بهذا الشكل، وهو تسمية حميدان ابنه باسم أبيه تركي، يدل على أن هذا الاسم أصبح متداولاً ومقبولاً بين أفراد المجتمع النجدي. ومما يجب ملاحظته هنا أن سلسلة نسب هذا العالم مثبتة ومعروفة فهو: حميدان بن تركي بن حميدان بن تركي بن علي بن

---

(8) عبدالملك بن حسين العصامي، سمط النجوم العوالي في أنباء الأوائل والتوالي، القاهرة: المكتبة السلفية، (د. ت.)، ج4، ص58.

(9) محمد بن حمد بن عباد العوسجي، تاريخ ابن عباد، دراسة وتحقيق عبدالله بن يوسف الشبل، الرياض: الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، 1419هـ، ص 71، وعثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، تقديم وتحقيق وتعليق عبدالله بن محمد المنيف، بيروت: دار البشائر الإسلامية، ط1، 1423هـ، ص 103، 128.

(10) محمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، دراسة وتحقيق وتعليق عبدالله بن يوسف الشبل، الرياض: الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، 1419هـ، ص115، وسوابق ابن بشر، ص135.

(11) محمد بن عبدالله بن يوسف، تاريخ ابن يوسف، دراسة وتحقيق عويضة بن متيريك الجهني، الرياض: الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، 1419هـ، ص 112.

(12) انظر: محمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص120.

(13) محمد بن عبدالله بن حميد، السحب الوابلة على ضرائح الحنابلة، حققه وقدم له وعلق عليه بكر بن عبدالله أبو زيد وعبدالرحمن بن سليمان العثيمين، بيروت: مؤسسة الرسالة، ط1، 1416هـ/1996م، ج1، ص380-383.

مانع بن نغامش الخالدي من أسرة آل تركي في عنيزة[14]، مما يدل على أن اسم تركي لم يظهر في هذه الأسرة إلا في أواخر القرن العاشر الهجري/ السادس عشر الميلادي.

وهكذا توطن اسم تركي في نجد وأصبح ذائعاً ومنتشراً في كافة أرجاء نجد، وقد حفلت كتب الحوليات والتراجم بذكر أسماء عدد من الأشخاص، كما يتضح ذلك من الجدول الآتي:

الاسم	سنة ورود ذكره	المنطقة
تركي بن ماضي	1158هـ/1745م	الروضة – سدير[15]
تركي بن دواس	1159هـ/ 1746م	الرياض- العارض[16]
عبيد بن تركي آل حميد	1166هـ / 1752م	الأحساء – الأحساء[17]
تركي بن رازان	النصف الثاني من ق12هـ / 18م	بادية وسط نجد[18]
تركي بن زيد بن زامل	1199هـ / 1784م	الدلم – الخرج[19]
تركي بن سعود بن عبدالعزيز	1233هـ / 1818م	الدرعية- العارض[20]
تركي بن عبدالله (الإمام)	1240هـ / 1824م	الرياض- العارض[21]
تركي بن عبدالله الهزاني 1233	هـ / 1818م	الحريق – جنوب نجد[22]
مساعد بن تركي	1257هـ / 1841م	الرياض – العارض[23]
تركي بن صنهات بن حميد	1280هـ / 1863م	بادية وسط نجد[24]
تركي بن عبدالعزيز آل محمد	1277هـ / 1860م	بريدة – القصيم[25]
تركي بن ثعيل	1294هـ / 1877م	بادية وسط نجد[26]

---

(14) عبدالله بن عبدالرحمن البسام، علماء نجد خلال ستة قرون، مكة المكرمة: مكتبة ومطبعة النهضة الحديثة، ط1، 1398ه، ج1، ص 246.

(15) انظر: عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، حققه وعلق عليه عبدالرحمن بن عبداللطيف آل الشيخ، الرياض: دارة الملك عبدالعزيز، ط4، 1402ه، ج1، ص47، ومحمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص130.

(16) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص49، 52، 87، ومحمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص137.

(17) انظر: حسين بن غنام، روضة الأفكار والأفهام لمرتاد حال الإمام وتعداد غزوات ذوي الإسلام، تحقيق سليمان بن صالح الخراشي، الرياض: دار الثلوثية، ط1، 1431ه، ج2، ص776.

(18) هو الجد الخامس لناصر بن رازان بن بخيتان بن عودة بن قطنان بن ضيف الله بن تركي بن رازان بن عامر بن حازم بن خشيم، من الروقة من عتيبة. وقد لد ناصر سنة 1283هـ/ 1866م، فلا بد أن تركي عاش في النصف الثاني من القرن الثاني عشر الهجري/ السابع عشر الميلادي، انظر: يوسف بن جديد السليس العتيبي، هجر قبيلة عتيبة في عهد الملك عبدالعزيز، بيروت: (د. ن.)، 1418هـ، ص 210-211.

(19) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص156، ومحمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص150.

(20) نفسه، ج1، ص317، 412، 429.

(21) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص433، وج2، ص18، 22، 33-43، 97-102.

(22) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص398، والشيخ عبدالرحمن بن حسن، المقامات، دراسة وتحقيق عبدالله بن محمد المطوع، الرياض: دارة الملك عبدالعزيز، 1426هـ، ص90.

(23) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص 197.

(24) محمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص225.

(25) إبراهيم بن صالح بن عيسى، تاريخ بعض الحوادث الواقعة في نجد ووفيات بعض الأعيان وأنسابهم وبناء بعض البلدان من (700-1340هـ)، الرياض: الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، 1419هـ، ص 126.

(26) انظر: طلال بن عيادة الشمري، عقود الجواهر في المختار من تراجم فرسان العرب الأواخر، ص89.

تركي بن ربيعان	ق 13هـ / 19م	بادية وسط نجد[27]
تركي بن أحمد السديري	1267هـ / 1850م	الغاط – سدير[28]
تركي بن جدعان بن مهيد	1305هـ / 1887م	بادية شمال نجد[29]

ومما يجدر بالإشارة أن سلسلة نسب تركي بن جدعان بن مهيد تظهر أن جده الثالث، الذي عاش في القرن الثاني عشر الهجري/ الثامن عشر الميلادي، يحمل كذلك اسم تركي[30].

هذه بعض أسماء من أطلق عليهم اسم تركي التي وصلت إلينا عن طريق كتب الحوليات والروايات، ولكن لا بد من التأكيد على أن الواقع أكثر من ذلك بكثير لأن كثيراً ممن حمل هذا الاسم من الناس العاديين غير البارزين أو المشهورين لم يرد لهم ذكر في المصادر التاريخية. وعند التمعن في قائمة الأسماء السابقة نجد أنها أسماء شخصيات أشتهرت في ذلك الزمان، وشاع ذكرها بين الناس في الجزيرة العربية وخاصةً في منطقة نجد.

وفي محاولة لمعرفة كيف وصل هذا الاسم إلى نجد سنأخذ، على سبيل المثال، شخصيتين من هذه الشخصيات:

الأول هو: الإمام تركي بن عبدالله بن محمد بن سعود، وهو أشهر من أن يعرف إذ تمكن من إعادة تأسيس الدولة السعودية سنة 1240هـ / 1824م وأخباره تملأ المصادر التاريخية مثل ابن بشر والفاخري وابن لعبون[31]. أما فيما يخص الاسم فإننا لا نعلم كيف سمي بهذا الاسم الذي لم يكن منتشراً في هذه الأسرة إذ لم نجد من تسمى به في عهد الدولة السعودية الأولى سوى الإمام تركي بن عبدالله وتركي بن الإمام سعود بن عبدالعزيز الذي استشهد في حروب الدرعية سنة 1233هـ / 1818م[32].

الثاني هو: تركي بن صنهات بن حميد الكريزي المقاطي العتيبي شيخ قبيلة برقا من قبيلة عتيبة. إن وراء تسمية هذا الرجل قصة طريفة ومدللة على ما نتحدث عنه من اعجاب أهل الجزيرة العربية برجالات الأمم القوية. سمي هذا الرجل عند ولادته صايل، وفي بعض الروايات صيال، لكن حادثاً ما أدى إلى تغيير اسمه. تذهب القصة إلى أن صايل الصغير صحب والده في إحدى زياراته للشريف غالب بن مساعد (شريف مكة المكرمة 1202-1228ه /1787-1813م)، وكان في المجلس أناس كثيرون ومن بينهم رجل تركي- عثماني أعجب بالصبي فوضع طربوشاً على رأسه. لم يفارق الطربوش رأس الصبي صايل، ولذا عندما عاد إلى مرابع قومه في الصحراء أصبح أقرانه من الصبيان ينادونه بالتركي وهكذا طغى اسم تركي على اسم صايل[33].

---

(27) ولد حفيده عمر بن عبدالرحمن بن تركي بن ربيعان سنة 1308هـ / 1890م، وعليه فلا بد أن جده تركي عاش في النصف الأول من القرن الثالث عشر الهجري/ التاسع عشر الميلادي. انظر: يوسف بن جديد السليس العتيبي، هجر قبيلة عتيبة في عهد الملك عبدالعزيز، ص 201.

(28) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص 285.

(29) هو تركي بن جدعان بن نايف بن جغثم بن تركي بن مقحم بن مانع بن راشد بن مناع بن مهيد، شيخ الفدعان من قبيلة عنزة توفي سنة 1305هـ/ 1887م. انظر: طلال بن عيادة الشمري، عقود الجواهر في المختار من تراجم فرسان العرب الأواخر، (د. ن.)، ط1، 2006م، ج1، ص30-31.

(30) هو تركي بن مقحم بن مانع بن راشد بن مناع بن مهيد. انظر: طلال بن عيادة الشمري، عقود الجواهر في المختار من تراجم فرسان العرب الأواخر، ج1، ص30.

(31) انظر: عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص18-124، ومحمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص187، 193، 195-196، 200-202، 206-207، 220، 223، 226، 228، وحمد بن محمد بن لعبون، تاريخ حمد بن محمد بن لعبون، جمعه وقدم له وحققه وعلق عليه د. عبدالعزيز بن عبدالله بن لعبون، دار ابن لعبون للنشر والتوزيع، الكويت، 1429هـ/ 2008م، ص685-706.

(32) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 418.

(33) للمزيد حول هذه الروايات، انظر المواقع الآتية: http://ar.wikipedia.org/wiki/ والموقع: http://www.albdoo.com/vb/t38101.html ، والموقع: http://www.moltaqa1.com/vb/showthread.php?t=43669

أشتهر تركي بن حميد لأنه تولى مشيخة برقا من قبيلة عتيبة، وكان له دور أساس في انتقال أجزاء من قبيلة عتيبة من الحجاز إلى نجد. ومما زاد في شهرة هذا الرجل أنه كان شجاعاً وفارساً مغواراً، كما أشتهر بشاعريته وقصائده ذات المعاني الجزلة. توفي سنة 1280ه/ 1863م[34].

صورة الدولة العثمانية قبل قيام الدولة السعودية:

كانت أخبار الدولة العثمانية قبل قيام الدولة السعودية قليلة جداً في سوابق[35] ابن بشر، وقد تنقل في وصفه لتلك الدولة بين ثلاثة ألقاب:

أ) الروم:

كان أول خبر أورده عن الدولة العثمانية يعود إلى سنة 912هـ/ 1056م، إذ قال: "وفي هذا الزمان ظهر في بلاد الروم ...الخ"[36]. وهنا نجد أن ابن بشر سمى الدولة العثمانية ببلاد الروم، وهو أمر درج عليه هو وغيره من مؤرخي نجد في ذلك الزمان. ومع أن هذه التسمية لازمت روايات ابن بشر طوال كتابه الموسوم: "عنوان المجد في تاريخ نجد".

ومما يلاحظ أن لقب الروم قد طغى على غيره من الألقاب الأخرى التي وردت في سوابق ابن بشر، كما يتضح من الأمثلة الآتية: ورد في حوادث سنة 1000هـ/ 1591م، عبارة: "استالوا (أي استولى) الروم على بلد الأحساء ونواحيها"، ومثلها ما ورد في حوادث سنة 1078هـ/1667م، إذ قال: "أخذ الروم البصرة". كما وردت هذه الكلمة في سياق استيلاء بني خالد على الأحساء سنة 1080هـ/1669م، عندما قال: "وطردوهم عن ولاية الأحساء من جهة الروم... وكانت ولايته قبلهم بيد الروم"[37].

ب) بنو عثمان:

لم يكن استخدام ابن بشر لمصطلح الروم بسبب جهله باسم الدولة، فها هو في حوادث سنة 1032هـ/1622م يقول: "وفيها أخذ شاة العجم بغداد من يد المتغلب عليها من وزراء سلاطين بني عثمان ...الخ"[38]. يمكن للباحث رصد مدى تأثر ابن بشر بمن سبقه عند مقارنة روايته هذه بما ورد عند العصامي الذي قال حول هذا الموضوع: " دخل الشاه بغداد وأخذها من يد المتغلب عليها من باشوات السلاطين بني عثمان"[39]. وبهذا يبدو التشابه الكبير بين الروايتين، ولكن المهم هنا ملاحظة أن اسم الدولة ليس غريباً بالنسبة لابن بشر، بل إنه يدرك ويعرف ارتباط هذه الدولة ببني عثمان. كما يلاحظ أن استخدام هذا المصطلح: العثمانيين أو سلاطين بني عثمان، لم ترد في سوابق ابن بشر سوى مرة واحدة يتيمة نقلها عن العصامي كما أشرنا إلى ذلك آنفاً.

ج) الترك:

أما اللقب الثالث الذي استخدمه ابن بشر في سوابقه للتعبير عن الدولة العثمانية فهو لقب الترك، الذي ورد لمرة واحدة فقط في حوادث سنة 1041هـ/ 1631م عندما قال: "وتولى مكانه... من جهة الترك"[40]. وغني عن القول أن المقصود بذلك هو تولي هذا الرجل ممثلاً للعثمانيين أو الدولة العثمانية.

تاريخ الزيارة 10/7/ 1433هـ/ 2012/8/25م.

(34) محمد بن عمر الفاخري، تاريخ الفاخري، ص225.

(35) المقصود بالسوابق هو ما أورده ابن بشر في تاريخه من أخبار سبقت ظهور الدعوة الاصلاحية وقيام الدولة السعودية الأولى وهي تنحصر ما بين سنتي 850-1156هـ/1446-1743م. انظر: عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص 295، 376-377، وعثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص9.

(36) عثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص37.

(37) عثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص46، 84، 89.

(38) نفسه، ص 51.

(39) عبدالملك العصامي، سمط النجوم العوالي، ج4، ص 402.

(40) عثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص66.

إن استقراء المصادر النجدية المبكرة التي أرخت لما قبل ظهور الدعوة الاصلاحية والدولة السعودية يظهر غياب مصطلح الترك أو الأتراك. ومن الممكن توضيح هذا الأمر من خلال خبر ورد في مصدر مبكر ونقله عنه مؤرخين متأخرين. ذكر المؤرخ ابن يوسف، الذي عاش في القرن الثاني عشر الهجري/ الثامن عشر الميلادي، خبراً في حوادث سنة 1154هـ/ 1741م, وقال : " وفي سنة أربع وخمسين بعد المية والألف ذبحوا الروم المنتفق ...الخ"[41].

وعند النظر إلى هذا الخبر عند مؤرخين متأخرين نجد أنهما صاغاه بطريقة مختلفة بعض الشيء, إذ ذكر ابن عيسى ذلك وقال: " وفي سنة 1154هـ الوقعة المشهورة بين المنتفق وعساكر الترك ...الخ"[42]. أما صاحب تحفة المشتاق فقال: " في هذه السنة الوقعة المشهورة بين المنتفق وعساكر الأتراك ...إلخ "[43]. ومن الواضح هنا أن المصدرين المتأخرين اعتمدا على المصدر الأقدم, ابن يوسف , في أصل هذا الخبر, فلماذا حصل هذا التغيير في المصطلح من الروم إلى الترك أو الأتراك؟ والإجابة يمكن أن نجدها في أحد أمرين: الأمر الأول عدم موافقتهما على المصطلح السابق. الأمر الثاني لجعل المصطلح متماشياً مع مصطلحات عصرهم الأمر الذي يجعله مفهوماً للمستهدفين من هذا الكتاب من بني عصرهم.

من ناحية أخرى فلعل من الطريف الإشارة إلى أن ابن بشر لم يورد ذلك الخبر في سوابقه[44]. أما معاصريه الفاخري وابن لعبون فقد أوردا نفس الخبر بنفس الصياغة تقريباً, وما يهمنا في هذا المقام أنهما استخدما كلمة "الروم"[45]، مثلما فعل ابن يوسف قبلهما.

ومما يلاحظه الباحث أن أخبار سوابق ابن بشر المتعلقة بالدولة العثمانية جاءت خالية من المشاعر، الأمر الذي لا يمكن من معرفة انطباع الناس حول تلك الدولة. وكان مجمل ما أورده من روايات حول تلك الدولة تتعلق بأخبار حملاتها إلى المنطقة العربية معتمداً في ذلك على ما وصل إلى يده من كتابات من سبقه من المؤرخين المحليين وغيرهم.

المرحلة الثانية:

مرحلة الواقع والمعايشة أو التصور عن قرب:

بعد قيام الدولة السعودية، يمكن للباحث أن يتلمس صورة الدولة العثمانية عند ابن بشر من خلال بعض المصطلحات التي وردت في تاريخه ومنها:

1- الروم:

كان مصطلح الروم أول مصطلح استخدمه ابن بشر في سوابقه للتعبير عن الدولة العثمانية كما أشرنا إلى ذلك آنفاً. والحقيقة أننا عندما ندقق في عبارات ابن بشر التي ورد فيها هذا المصطلح نلحظ ورود هذا المصطلح في عدة استخدامات وهي:

أ) الروم بمعنى الدولة العثمانية:

درج ابن بشر وغيره من مؤرخي عصره على تسمية الدولة العثمانية بالروم. ومن الواضح هنا تأثر هؤلاء بالمؤرخين الأوائل الذين ذهب بعضهم إلى تسمية الدولة العثمانية بـ" الديار الرومية"[46].

---

(41) عثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص134.
(42) إبراهيم بن صالح بن عيسى، تاريخ بعض الحوادث الواقعة في نجد، ص 81.
(43) عبدالله بن محمد البسام، تحفة المشتاق في أخبار نجد والحجاز والعراق، دراسة وتحقيق إبراهيم الخالدي، الكويت: شركة المختلف للنشر والتوزيع، ط1، 2000م، ص 192.
(44) عثمان بن بشر، سوابق عنوان المجد في تاريخ نجد، ص166.
(45) انظر: الفاخري، ص 129، وابن لعبون، ص 406-407.
(46) عبدالملك العصامي، سمط النجوم العوالي، ج4، ص 293.

إن مصطلح الروم لا يعني دائماً الدولة العثمانية، لذا لابد من النظر إليه وفهمه من خلال سياق الحديث. نظم الشيخ حسين بن غنام، قصيدة طويلة بعد هزيمة حملة ثويني بن عبدالله على الأحساء سنة 1211هـ/1796م، أوردها ابن بشر في تاريخه، ومنها هذا البيت الذي وردت به كلمة الروم بمعنى الدولة العثمانية:

تقاسمتم الأحساء قبل منالها فللروم شطر والبوادي لها شطر[47]

في هذا البيت يعبر الشاعر عن تشكيلة الجيش الذي يتألف من عدد من القبائل البدوية بالإضافة إلى الجيش العثماني، كما يشير إلى أن تفاهماً قد تم على اقتسام الغنائم والسلطات بين الدولة العثمانية والقبائل البدوية التي يتزعمها ثويني بن عبدالله شيخ قبيلة المنتفق في جنوب العراق.

كما وردت كلمة الروم عند ابن بشر في حوادث سنة 1217 هـ/1802م، إذ قال: "وفيها سار الروم بالعساكر العظيمة إلى مصر"[48]. والمقصود هنا الدولة العثمانية، إذ جاءت هذه الرواية في سياق حديث ابن بشر عن جهود الدولة العثمانية لإخراج الفرنسيين من مصر. كما ورد مصطلح الروم في رواية أخرى من عام 1222هـ/ 1807م, إذ قال ابن بشر: "فاستقر سليمان في ولاية بغداد حتى أتاه التقرير من الروم"[49]. ومن الواضح أن المقصود هنا الدولة العثمانية أو الحكومة العثمانية.

ومن الأمثلة على استخدام هذه الكلمة تعبيراً عن الدولة العثمانية، ماورد في حوداث سنة 1226هـ/1811م، عندما قال ابن بشر: "وفي هذه السنة أجمع أمراء الروم على المسير إلى الحجاز، والرئيس المقوم بهذا الأمر من جهة الروم، صاحب مصر محمد علي"[50]. ومن الواضح هنا أن المقصود بأمراء الروم هم حكام الدولة العثمانية أو الحكومة العثمانية، أما عبارة: "من جهة الروم" فالمقصود بها أن الدولة العثمانية كلفت محمد علي للقيام بهذه المهمة.

من ناحية أخرى نلحظ ان هذه الكلمة وردت في سياق حوادث صلح الرس سنة 1230 هـ/1814م, إذ قال ابن بشر: " فوقع الصلح بينهم، وانعقد بين طوسون وعبدالله على وضع الحرب بين الفئتين، وأن الروم يرفعون أيديهم عن نجد وأعمالها ...إلخ[51]. ومع أن الصلح كان بين طوسون باشا والإمام عبدالله بن سعود، إلا أن المقصود بالروم هنا هو الدولة العثمانية.

ب) الروم بمعنى تركيا:

وردت كلمة الروم في بعض الروايات عند ابن بشر لتعني جزء من الدولة العثمانية وهو منطلق الدولة و مرتكزها، أو ما سمي فيما بعد تركيا. يتضح مثل هذا المعنى عند ابن بشر في حوادث سنة 1229هـ/ 1813م، عندما قال: "وفيها حج حاج الشامي والمصري، وبقوا (أي أبقوا) عند محمد علي في مكة رحايل (أي إبل) وذخائر وأموالاً أتوا بها إليه من جهة الروم"[52]. وهنا يتحدث ابن بشر عن مساعدات وصلت إلى محمد علي باشا أثناء حكمه لمكة، وقد وصلت مع قافلة حجاج الشام ومصر، ولكن مصدرها مختلف إذ جاءت من تركيا.

وفي سياق صلح الرس سنة 1230هـ/ 1814م وردت العبارة الآتية: "وأن السابلة تمشي آمنةً بين الفريقين من بلد الروم والشام ومصر، وجميع ممالكهم إلى نجد والشرق وجميع ممالك عبدالله"[53]. وهنا يعدد ابن بشر البلدان التي شملها الصلح ومن بينها الروم التي يقصد بها تركيا.

---

[47] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 232، وحسين بن غنام، روضة الأفكار والأفهام، ج2، ص1026.
[48] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص258.
[49] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 293.
[50] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 321.
[51] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 378.
[52] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 370.
[53] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 378.

ومن الأمثلة على استخدام مصطلح الروم بمعنى تركيا ما ورد عند ابن بشر عند حديثة عن أهمية تدوين التاريخ ولومه لعلماء نجد على تقصيرهم في هذا الأمر ، وقال: "وكل علماء جميع الأقطار في الحرمين (الحجاز) والشام ومصر والعراق والغرب وبلاد الروم وبلاد العجم وغير ذلك"[54]. وهنا يسرد ابن بشر الأقطار التي أصبحت جزءاً من الدولة العثمانية، وكذلك بلاد الروم التي يعني بها تركيا، وبلاد العجم أي فارس.

وفي معرض حديثه عن نقل الإمام عبدالله بن سعود بعد استسلامه في الدرعية، قال ابن بشر: " فرحل معهم عبدالله من الدرعية وليس معه من قومه إلا ثلاثة رجال أو أربعة، فسار به تلك العساكر وقصدوا مصر، ثم ساروا به من مصر إلى الروم، وقتل هناك رحمه الله تعالى وعفا عنه"[55]. وهنا يوضح ابن بشر طريق سير نقل الإمام عبدالله بن سعود من الدرعية إلى مصر ومنها إلى تركيا.

ج) الروم بمعنى الجيش العثماني أو جزء منه:

تعددت استخدامات كلمة الروم عند ابن بشر ومنها ما يرد عند حديثه عن الجيش العثماني أو أي جزء منه حتى ولو لم يكن عثمانياً بشكل كامل. يتضح هذا الاستخدام من سياق الكلام، عند استعراضنا لبعض من روايات ابن بشر عند حديثه عن أعمال الإمام سعود بن عبدالعزيز في مكة سنة 1221هـ/ 1806م، إذ قال: "وأخرج من كان في مكة من عسكر الروم"[56]. ومن الواضح هنا أن ابن بشر يشير إلى إخراج جنود أو قوات الدولة العثمانية من قلاع مكة، ولم يشر إلى أجناسهم إذ قد يكون من بينهم عرب وأتراك وغيرهم، وإنما اكتفى بكلمة الروم لتدل على الجميع.

وفي موضع آخر كان ابن بشر يتحدث عن سير جيش طوسون باشا ومحاولة قائد الجيش السعودي التصدي له وذلك بإغلاق مداخل أحد الوديان، فقال في تبرير ذلك: "مخافة أن يأتي معه (أي من خلال مدخل هذا الوادي) دفعة من الروم ... ثم إن العساكر المصرية والتركية زحفت ... واستعد لهم الروم ... فنزل عسكر الروم ...الخ"[57]. كل هذه الصفات وردت في سياق واحد، والحقيقة أن من ينظر إلى هذه الرواية يظن أن هناك جيشاً مصرياً وجيشاً تركياً وجيشاً رومياً، ولكن رغم هذه المسميات الثلاثة إلا أن الحديث عن جيش واحد هو جيش طوسون باشا.

تكررت كلمة الروم كثيراً في ثنايا روايات ابن بشر عند حديثه عن جيش طوسون باشا، ومنها قوله: "وكثر القتلى في الروم ... فلما حمل (أي هجم) الروم ... وأمرهم أن يحملوا على الروم ..." [58]. كما تحدث في موضع آخر عن عدد قتلى جيش طوسون، وقال: "الذي حرر لنا أن القتلى من الروم أكثر من أربعة آلاف رجل"[59]. والمقصود بالروم في كل هذه العبارات هو جيش طوسون باشا.

وغني عن القول أن ابن بشر يعلم جيداً الدور المحوري لمصر في الحملات العثمانية على الدولة السعودية، كما يتضح ذلك من إشاراته إلى محمد علي وطوسون باشا وإبراهيم باشا والعساكر المصرية. وبالرغم من ذلك فإنه لم ينفك عن استخدام مصطلح الروم في وصف جيوش الحملات العثمانية-المصرية. ومن أمثلة ذلك ما أورده عند وصفه لحملة أرسلها محمد علي إلى بلدة القنفذة، إذ قال: "وكان في القنفذة عسكر من عسير نحو خمسمائة مقاتل، فحصرهم الروم ورموهم بالمدافع والقنابر ... الخ"[60].

كما وردت هذه الكلمة بشكل متكرر في سياق حديث ابن بشر عن حملات محمد علي عندما قدم إلى الحجاز، ومنها قوله: "وكان الروم قد ساروا من مكة والطائف بعساكر كثيرة نحو عشرين ألفاً من

---

(54) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 409.
(55) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص421-422.
(56) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص292.
(57) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص323.
(58) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص324.
(59) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص326.
(60) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص366.

الأتراك والمغاربة ... وحصلت المواقعة بين الروم وبين تلك الجنود الحجازية والتهامية ... فانهزم الروم هزيمة شنيعة ... وقتل من الروم مقتلة عظيمة الخ"[61]. ومن الواضح هنا أن المقصود بالروم هو جيش محمد علي وما تفرع عنه من حملات بعث بها إلى مناطق مختلفة في الحجاز.

ومن الأمثلة على ذلك ما ورد في وصف معركة بِسْلْ التي خاضها جيش محمد علي سنة 1230هـ/ 1814م إذ قال: "وفي أول هذه السنة جرت الوقعة المشهورة بين فيصل بن سعود وبين الروم في بسل ... وساروا إلى الروم وهم قد اجتمعوا بعددهم وعدتهم على بسل المذكور ... وقتل من الروم عدد كثير ... وكف أيدي الروم عنهم وعن ساقتهم ...الخ"[62]. وكل هذا الحديث كان حول جيش محمد علي.

لم يختلف الأمر في وصف تقدم قوات إبراهيم باشا إلى الدرعية إذ ورد كثيراً استخدام كلمة الروم أثناء وصف ابن بشر للعمليات العسكرية. ومن أمثلة ذلك ما ذكره في وصف حصار إبراهيم باشا لبلدة الرس، إذ قال: "فأقبل عساكر الروم مع باشتها إبراهيم ... فحاصرهم الروم أشد الحصار ... وكل يوم يسوق الباشا على سورها صناديد الروم ... وكلما حفر الروم حفراً للبارود"[63]. ومن الواضح هنا أن كلمة الروم تعني جيش إبراهيم باشا.

كثر استخدام كلمة الروم عندما بدأ ابن بشر في وصف العمليات القتالية في الدرعية، ومنها على سبيل المثال العبارات الآتية: "والحرب بين الروم وبين أهل الدرعية سجال ... حمل أهل الدرعية على الروم ... فظهرت خيل الروم من الشعب (أي الوادي) ... وتبعهم الروم من ساقتهم، وقتل الروم منهم نحو ماية رجل ... الخ"[64].

2- الأتراك والتُرْك:

وردت كلمة الأتراك مرتان فقط في تاريخ ابن بشر، فقد ذكر في حوادث سنة 1221هـ/ 1806م أن الإمام سعود بن عبدالعزيز بعد انتهاء موسم حج ذلك العام، " أخرج سعود من كان في مكة من الأتراك ... وأخرج من كان في مكة من عسكر الروم"[65]. ومما يفهم من هذه الرواية أن الإمام سعود أخرج من كان في مكة من المدنيين الأتراك، وكذلك العسكريين التابعين للدولة العثمانية. أما الموضع الآخر الذي وردت فيه كلمة الأتراك فقد كان في معرض حديثه عن تركيبة الجيش إذ قال: "بعساكر كثيرة نحو عشرين ألفاً من الأتراك والمغاربة"[66]. وعند النظر إلى كلمة الأتراك في هاتين الروايتين نلحظ أنها لا تفيد نفس المعنى إذ وردت في الأولى بمعنى المدنيين أما في الثانية فهي تشير صراحةً على أنهم عسكريين. والسؤال على ماذا يدل هذا؟ هل هو تناقض أم تساهل في استخدام المصطلحات؟ وربما أن الأخيرة أقرب إلى الواقع.

أما صاحب المقامات، مع أنه عالم كبير، وعاش في مصر مدة من الزمن، فلم يرد لكلمة الأتراك ذكر في مقاماته.

في مقابل هذا نرى توسعاً كبيراً عند ابن بشر في استخدام كلمة التُرْك بطريقة مشابهة لتوسعه في استخدام كلمة الروم. إن كلمة الترك كلمة عامية يطلقها العامة في نجد على الأتراك. استخدم ابن بشر هذه الكلمة كثيراً في رواياته بشكل غير دقيق فهي مرادفة لكلمة الأتراك، ولكنها قد تطلق على عناصر أخرى غير تركية كالمصريين، كما سيتضح من خلال استعراض بعض الروايات.

وردت كلمة الترك عند حديث ابن بشر عن الشريف غالب بن مساعد سنة 1220هـ / 1805م إذ وقال: "ثم وقع من غالب ما يريب، فمنها أنه أبقى في مكة عسكراً من الترك والمغاربة وغيرهم من

---

[61] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص368-369.
[62] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص370.
[63] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص387.
[64] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص400.
[65] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص292.
[66] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص368.

الحاج"[67]. ويفهم من هذه العبارة أن جنوداً أتراك ومغاربة مكثوا في مكة بعد انتهاء موسم الحج. وفي حوادث سنة 1226هـ/ 1811م كان ابن بشر يتحدث عن جنود حملة طوسون باشا إذ قال: "فكانت العساكر التي استقلت من مصر من الترك وأهل المغرب وغيرهم"[68].

ومما يلاحظ أنه مع بدء الحملات العثمانية – المصرية ازدادت المادة العلمية عند ابن بشر بشكل كبير وكثرت أخبار الحروب والمعارك. ومع تسيد كلمة الروم في وصف هذه الجيوش الأجنبية القادمة إلى الجزيرة العربية، إلا أن كلمة الترك كان لها نصيب من الحضور في بعض الأحيان. نجد هذا في بعض الأمثلة حول تحركات جيش طوسون منها: "سار إليه (أي طوسون) بعساكر كثيرة من الترك وغيرهم"[69]. وهذه الرواية تنص على أن المقصود هم العناصر التركية وغيرهم من مجموعات ضمن جيش طوسون. ومنها ما ورد في وصف تحرك الشريف يحي بن سرور إذ قال: "ومعه شرذمة من الترك والعرب". وكذلك وردت في وصفه لتحركات طوسون وحصار بلدة تربة عندما قال: " ورحل عنها بعدما قتل من قومه قتلى كثيرة، ومع الترك في هذه الوقعة من البوادي ...الخ"[70]. والمقصود بالترك هنا هم جيش طوسون باشا من الأتراك وغيرهم.

وفي موضع آخر كان ابن بشر يتحدث عن حملة أرسلها محمد علي باشا، عندما كان في الحجاز سنة 1229هـ/ 1814م، إذ قال: "وكان في القنفذة عسكر من عسير نحو خمسمائة مقاتل، فحصرهم الروم، وكان أمير عسير وتهامة طامي بن شعيب ... فلما بلغه استيلاء الترك على القنفذة حرف جيشه إليهم"[71]. ومن المثير هنا أن ابن بشر استخدم كلمتي الروم والترك لوصف نفس المجموعة البشرية وهي جيش محمد علي.

ومن المفارقات اللافتة للنظر، في روايات ابن بشر المتأخرة، أن كلمة الترك سادت بشكل شبه مطلق بعد أن أصبحت الحملات العسكرية على نجد جزء من سياسة محمد علي أكثر مما هي تمثيل للسياسة العثمانية. ومن الأمثلة على ذلك ما ذكره في روايات سنة 1235هـ / 1819م عند استعراضه لأسماء بعض من عاد إلى الدرعية فقال: "وكانوا قد هربوا منها وقت الترك"[72]. وكما هو واضح فإن المقصود هو وقت وجود قوات إبراهيم باشا في الدرعية.

وفي سياق حديثه عن الحملات المصرية التي أرسلها محمد علي لحكم نجد، استخدم ابن بشر كلمة الترك في وصف هذه الحملات كما سنرى في الأمثلة الآتية:

في حوادث سنة 1235هـ / 1819م وردت عبارة: "وكان قد أقبل عساكر من الترك مع أبوش أغا"[73]. وفي حوادث سنة 1236هـ/ 1820م وردت عبارة: "وفيها قدم حسين بك ومعه عساكر من الترك"[74]. ومن المؤكد أن المقصود بهذه العساكر هم رجال حملات محمد علي.

يفاجأ الباحث عند النظر إلى معظم روايات ابن بشر المتأخرة التي استخدم فيها كلمة الترك في وصفه لحملات محمد علي على نجد إذ أنه يعلم جيداً من يقف وراء هذه الجهود العسكرية. يتضح ذلك من روايته لجهود الإمام تركي بن عبدالله عندما قال: "وحارب الرياض ومنفوحة وفيهما عسكر لمحمد علي باشا مصر ... فلما رحلوا (أي بعض أنصار الإمام تركي) من عنده سار إليه أهل الرياض ومنفوحة وعساكر الترك وحاصروه أشد الحصار"[75]. يتبين من خلال هذه الرواية أن عساكر محمد علي باشا هم

---

(67) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص287.
(68) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص322.
(69) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص334-335.
(70) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص339-340.
(71) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص366.
(72) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص445.
(73) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص447.
(74) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص451.
(75) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص25.

عساكر الترك. وفي إطار هذا المفهوم لكلمة الترك الذي جعله ابن بشر مساوياً لكلمة المصريين، تكررت كلمة الترك في كثير من الروايات ومنها هذه العبارات: "وفي هذه السنة ظهر العسكر المصري مع اسماعيل أغا أمير لوى وخالد بن سعود"[76]. وهنا سمى ابن بشر الجنود بالعسكر المصري، وهذا هو الصواب لكنه بهذا خرج عن ما اتبعه في مرحلة ما بعد سقوط الدرعية إذ دأب على تسميتهم بالترك، كما في الرواية التالية: "حتى بلغه أن خالداً وإسماعيل وعساكر الترك نزلوا بلد الرس"[77]. وهنا لا بد من ملاحظة أن ابن بشر يتحدث عن الجيش الذي سماه قبل قليل العسكر المصري.

يتضح هذا الترادف اللفظي بين كلمتي الترك والمصريين عند استعراض بعض العبارات التي أوردها ابن بشر حول ظروف أسر الإمام فيصل بن تركي وسجنه في مصر إذ قال: "فمن ذلك مخرجه (أي خروجه) من حبس الترك المرة الأولى"[78]. والإشارة هنا إلى هروب فيصل بن تركي من مصر سنة 1243هـ/ 1827م. كما وردت لفظة الترك عند وصفه للمصريين عند حديثه عن عودة أو هروب فيصل بن تركي سنة 1259هـ / 1843م إذ قال: "فأنزله الله تعالى من أعلى شاهق القاهرة وعساكر الترك على حراسته متظاهرة"[79].

وهنا يتساءل الباحث عن سبب هذا الترادف اللفظي بين كلمتي الترك والمصريين أو جنود حملات محمد علي، الأمر الذي يطرح سؤالاً آخراً وهو هل يدرك ابن بشر التغير الذي طرأ على السياسة العثمانية تجاه محمد علي بعد احتلاله لبلاد الشام؟ وللإجابة على هذا السؤال نستعرض هذه الرواية: "وكانت حوادث العساكر على نجد، ومسيرهم إليها، على يد صاحب مصر محمد علي باشا، فلما أراد الله موته وهلكه وضعف أمر ملكه، انقطعت أوامر الترك عن نجد"[80]. وبهذا يظهر جلياً أن ابن بشر كان يدرك هذا التغير في السياسة العثمانية، وأن مصر هي مصدر الحملات العسكرية أثناء ولاية محمد علي. وعليه فلا بد من التساؤل عن سبب تفضيله لكلمة الترك بدلاً من المصريين. لا نجد جواباً لهذا التساؤل، ولو من قبيل التلميح، في روايات ابن بشر، سوى أنه ربما فضل كلمة الترك لشيوعها بين الناس في نجد وذلك باطلاق كلمة الترك لوصف الحملات والجيوش الأجنبية التي جاءت إلى نجد من المناطق الواقعة تحت الحكم العثماني. ومما يؤيد هذا الفهم ما ورد عند الشيخ عبدالرحمن بن حسن، وهو أكثر اطلاعاً من ابن بشر على شؤن مصر فهو قد عاش فيها مدة طويلة، إذ قال في مقاماته: "وأما الدولة التركية- المصرية فابتلى الله بهم المسلمين لما ردوا حاج الشامي ... فغضبت تلك الدولة التركية ... الخ"[81]. المقصود هنا بلا شك هو الدولة العثمانية، لكن هذا الترادف بين الدولة التركية – المصرية والدولة التركية ربما يفسر ما أشرنا إليه سابقاً.

مشاعر ابن بشر وابن حسن تجاه الدولة العثمانية:

عند النظر إلى روايات ابن بشر يمكن أن نلمس بعض ما يشعر به تجاه الدولة العثمانية. كانت أخبار الدولة العثمانية المبكرة عنده قليلة ومتناثرة، وجاءت خالية من المشاعر تجاه هذه الدولة. نقل ابن بشر عمن سبقه من المؤرخين، ولكنه لم يتأثر بما ورد لديهم من مشاعر تجاه الدولة العثمانية. ولو نظرنا إلى العصامي، الذي عاش ما بين سنتي 1049-1111هـ / 1639-1699م، وأخذ عنه ابن بشر بعض أخبار الدولة العثمانية المبكرة، نلحظ تجليه في إبراز مشاعر المودة والإجلال كما يظهر من هاتين الروايتين: "وسليم هذا هو أول من ملك مصر من آل عثمان سلاطين الزمان، أدام الله تعالى دولتهم إلى يوم القيامة ... فإنهم ظل الله تعالى الممدود على الأرض ...الخ"[82]. وتتضح مشاعر العصامي بشكل أكبر عندما

---

[76] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص140.
[77] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص142.
[78] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص126.
[79] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص196.
[80] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص251.
[81] الشيخ عبدالرحمن بن حسن، المقامات، ص 110.
[82] عبدالملك العصامي، سمط النجوم العوالي، ج4، ص71.

يتحدث عن الإمام المعاصر له إذ قال: "مولانا السلطان سليمان بن إبراهيم ... فهو سلطان زماننا الآن، أيده الله في المكانة والإمكان"[83].

إن مثل هذه الروح وهذه المشاعر التي تعكس صورةً مشرقةً للدولة العثمانية لا نجدها عند ابن بشر، ولكن نجد مثيلاً لها عن الدولة السعودية التي أحبها وعاش في كنفها. تتجلى مشاعر ابن بشر بشكل قوي عند حديثه عن الإمام فيصل بن تركي الذي كان معاصراً له ومقرباً منه ومشجعاً له على كتابة تاريخه. يتضح موقفه وحبه للدولة السعودية وقادتها من خلال هذه العبارات التي تكررت في ثنايا رواياته عند حديثه عن الإمام فيصل بن تركي، ومنها: "حفظه الله، متع الله به، أعزه الله تعالى، اللهم يا ذي الجلال والإكرام، نسألك أن ترفع قدر هذا الإمام الذي شددت به عضد الإسلام، وأن تجعل يده عالية على الخاص والعام"[84].

من ناحية أخرى، بعد أن بدأت المصادمات العسكرية بين الدولة العثمانية والدولة السعودية ازدادت الأخبار والروايات حول الدولة العثمانية، ولذا يفترض أن تعبر رواياته عن شيء مما يحس به تجاه هذه الدولة. كانت طبيعة العلاقات بين الطرفين سلبية، بل وعدائية، إذ دخلا في سلسلة من الحملات العسكرية والحروب الطاحنة التي استمرت لعدة سنوات، وأدت في النهاية إلى سقوط الدولة السعودية وأسر حاكمها، ومن ثم إعدامه في استانبول. ليس ذلك فحسب بل دُمرت عاصمة الدولة السعودية وهُجِّرَ سكانها، واستمرت التدخلات الأجنبية بشكل أو بآخر في عهد الدولة السعودية الثانية لعرقلة أي مشروع سياسي يعتمد على تراث الدولة السعودية الأولى. وعليه يتوقع الباحث انعكاس هذه العلاقات السلبية على روايات ابن بشر، ولكن على العكس من ذلك فقد جاءت معظم الروايات عرضاً للأحداث خالياً من المشاعر السلبية، بل يلاحظ في بعض الروايات بعض الجوانب الإيجابية تجاه الدولة العثمانية. يمكن ملاحظة هذه الجوانب الإيجابية في بعض ما أورده ابن بشر حول حروب إبراهيم باشا في الدرعية، وذلك من خلال بعض الروايات ومنها: "فاشتد بينهم القتال، وتصادمت الأبطال، والحرب بين الروم وبين أهل الدرعية سجال"[85]. نجح ابن بشر في السيطرة على مشاعره الحقيقية ونهج نهجاً موضوعياً عندما وصف خصوم دولته، الروم أو الجيش العثماني، وجنود الدولة السعودية المدافعين عن عاصمتها بنفس الصفة، بل إنه تورع أو نأى بنفسه عن الدعاء عليهم، أو سبهم وشتمهم، وهذا أمر قل نظيره عند كثير من المؤرخين.

وعند مقارنة نظرة ابن بشر تجاه الدولة العثمانية مع نظرة المؤرخ اليمني، المطهر بن محمد الجرموزي، الذي عاصر ظهور الدولة القاسمية وخروج العثمانيين من اليمن في القرن الحادي عشر الهجري/ السابع عشر الميلادي، يتضح هذا الأمر. وكما كان انحياز ابن بشر مع الدولة السعودية، كان الجرموزي منحازاً للدولة القاسمية ولكن الروايات والألفاظ في وصف الدولة العثمانية جاءت مختلفة بشكل كبير، كما يظهر من هذه العبارات التي وردت في ثنايا رواياته: "وصار إلى الترك أقماهم الله"، " وصار إليه يريد اللحوق بالترك لعنهم الله"، "الترك أخذهم الله"، "وحاصر الترك أقماهم الله"، "فضلي باشا لا رحمه الله"، "الذين سجنهم سنان لا رحمه الله"[86]. كما تتضح الصورة السلبية جداً في موقف الجرموزي تجاه الدولة العثمانية، وتمثيل رواياته لرؤية الدولة القاسمية - الزيدية من خلال ما ورد في رسالة أرسلها الإمام للشاه عباس بن إسماعيل الصفوي الذي وصفه بالسلطان المعظم " مفاخر العرب والعجم، إذ كان ابن أمنا وأبينا الشاه الناهي عن الفحشاء والمنكر ... ومستقدحاً زناده على هؤلاء الأعداء من الأروام أقماهم الله الذين نصبوا في بلاد الله وعباده أصنام الفتن ...الخ"[87]. هكذا كانت صورة الدولة العثمانية عند هذا المؤرخ اليمني.

---

[83] عبدالملك العصامي، سمط النجوم العوالي، ج4، ص109.

[84] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص215، 226، 232، 245، 246، 257، 286.

[85] عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص 400.

[86] المطهر بن محمد الجرموزي، بناء الدولة القاسمية في اليمن في عهد الإمام المؤيد محمد بن القاسم، مع تحقيق مخطوطة الجوهرة المنيرة في جمل من عيون السيرة، دراسة وتحقيق أمة الملك إسماعيل قاسم الثور، ثلاثة أجزاء، صنعاء: مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، ط1، 1429هـ/ 2008م، ج1، ص 199، 363، 364، 365، 367، 370، 373، 374.

[87] المطهر بن محمد الجرموزي، بناء الدولة القاسمية في اليمن، ج2، ص 712، 714.

وعلى النقيض من ذلك نرى ابن بشر يشيد بقدرات إبراهيم باشا القيادية بعد احتراق مخازن البارود والأسلحة إذ تمكن من التغلب على هذه المشكلة الكبيرة بجودة التنظيم وحسن التدبير، أو كما قال: "فتراجع الروم وثبتوا"، وبعد أن وصلت الإمدادات: "فثبت في موضعه وتعاظم أمره وتزايد بالحرب على الدرعية فحاربها حرباً عظيماً وهم ثابتون"[88].

بعد استسلام الدرعية، قام إبراهيم باشا بإجراءات عنيفة وتعسفية من قتل وتعذيب وتشريد وتهجير، أو كما قال ابن بشر: "وأمر على جميع آل سعود وأبناء الشيخ محمد بن عبدالوهاب وأبنائهم أن يرحلوا من الدرعية إلى مصر"[89]. كما أمر على ابنه إبراهيم بتدمير الدرعية قبل الانسحاب منها، "فابتدر العساكر إلى هدمها مسرعين وهدموها وبعض أهلها فيها مقيمين ... فتركوها خالية المساكن كأن لم يكن بها من قديم ساكن ... الخ"[90]. ومما لا شك فيه أن ابن بشر كان يتحسر وقلبه يتقطع من هذه الإجراءات القاسية ضد أهله وبلاده ودولته التي أحبها، ولكنه تمكن من صياغة هذه الأخبار بعيداً عن عاطفته الشخصية فلم ينفعل بكلمات قدح أو سب في حق من اقترف أو أمر بتلك الأفعال الشنيعة.

ومع هذه الإيجابية أو الالتزام بالموضوعية في أخبار ابن بشر تجاه الدولة العثمانية، إلا أن الباحث المدقق يمكن أن يلحظ عنده في بعض المواقف ظهور شيء من عدم الرضا، وهذا عادة ما يرد عرضاً في ثنايا مواضيع أخرى، وقد لا يكون هو منشئ ذلك الخبر لكن تضمينه في كتابه دليل على ايمانه بما ورد فيه، كما يظهر من قصيدة الشيخ عبدالعزيز بن حمد بن ناصر بن معمر[91] في رثاء الدرعية ومنها هذين البيتين:

وكم قتلوا من عصبة الحق فتيةً هداة وضاة ساجدين وركعا

فكم دمروا من مربع كان آهلاً فقد تركوا الدار الأنيسة بلقعا[92]

ومع ما في هذه القصيدة من عاطفة تظهر اللوعة والحسرة على ضياع عاصمة الدولة التي ولد ونشأ بها ابن معمر وأحبها كما أحبها ابن بشر، إلا أنها خلت من كلمات السب والشتم والتجريح، حتى أنها لم تشر إلى من تسبب في كل تلك المآسي والدمار.

وفي موضع آخر في سياق حديث ابن بشر عن مناقب الإمام تركي بن عبدالله يمكن أن نستنتج شيئاً من شعوره تجاه الحكم الأجنبي إذ قال: "وصبر على مقاسات أهل الطغيان من عساكر الترك والروم"[93]. هذا الطغيان الذي صبر عليه وحاربه الإمام تركي بن عبدالله مصدره الدولة العثمانية وحملاتها المتكررة على نجد.

أما عبدالرحمن بن حسن فقد كتب مقاماته بهدف العبرة والعظة، وللتدليل على أن دعوة الشيخ محمد بن عبدالوهاب على حق وأن أعداؤها، بما فيهم الدولة العثمانية ووالي مصر، على باطل كما يظهر من هذه العبارة: "ومن كثرة من أعان عليهم ممن ارتاب في هذا الدين وكرهه، وقبل الباطل وأحبه، فما أكثر هؤلاء لكن الله قهرهم بالإسلام"[94]. وكما هو الحال عند ابن بشر فبالرغم من شعور النقمة الواضح عند صاحب المقامات إلا أن تورع وترفع عن العبارات الانفعالية من السب والشتم، حتى وإن كان ينظر للدولة العثمانية بصفتها عدواً للدولة السعودية ومسؤلة عما حل بالديار النجدية من خراب.

---

(88) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص411-412.
(89) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص431.
(90) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص434.
(91) هو الشيخ عبدالعزيز بن حمد بن ناصر بن معمر ولد في الدرعية سنة 1203هـ. قرأ على والده وغيره من علماء الدرعية، ثم عمل قاضياً في تلك المدينة، وبعد سقوطها هاجر إلى البحرين وبقي بها إلى أن توفي سنة 1244هـ. انظر: عبدالله بن عبدالرحمن البسام، علماء نجد خلال ستة قرون،ج2، ص 445-448.
(92) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص67.
(93) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص107.
(94) الشيخ عبدالرحمن بن حسن، المقامات، ص 119.

مشاعر الناس في نجد تجاه الدولة العثمانية:

تمثل الدولة العثمانية في نظر كثير من سكان نجد دولة الإسلام أو دولة الخلافة، ولذا حظيت باحترامهم وتقديرهم مع أنها لا تعني الكثير بالنسبة لهم فهي لا تؤثر في حياتهم ولم تهتم بشؤن معاشهم. تمثل هذا الشعور فيما يمكن تسميته إعجاباً عن بعد بالدولة العثمانية وفتوحاتها وانجازاتها كما أشرنا إلى ذلك في مستهل هذا البحث في ظهور اسم تركي وشيوعه في نجد.

اهتزت هذه الصورة كثيراً مع تدفق الحملات العسكرية العثمانية – المصرية على نجد وما نتج عنه من خراب ودمار وفوضى سياسية. يعكس لنا هذه الصورة الشعبية السلبية تجاه الدولة العثمانية ما أورده ابن بشر عن موقف بعض مناطق جنوب نجد تجاه الحكم الأجنبي حتى ولو كان تحت غطاء سعودي. برز ذلك الموقف عندما حاول محمد علي حكم نجد من خلال أمير سعودي هو خالد بن سعود (أخو الإمام عبدالله بن سعود آخر أئمة الدولة السعودية الأولى) إذ بعث به إلى نجد على رأس حملة بقيادة إسماعيل أغا، وبعد أن تمكن من دخول الرياض سنة 1253هـ / 1837م، بعث إلى البلدان النجدية يطلب البيعة فبايعته بعض البلدان، أما مناطق جنوب نجد فلم يقبلوا وكان ردهم كالآتي: "إن كان الأمر لك، ولا يأتينا في ناحيتنا عسكر من الترك فنحن رعية لكم، وإن كان الأمر للترك فنحن لهم محاربون"[(95)]. والحقيقة أن هذا كلام مهم جداً فهو يمثل رأياً شعبياً واضحاً إذ أعلن سكان هذه المناطق أنهم لا يأنفون من حكم خالد بن سعود لكن عليه أولاً أن يتخلص من التبعية للأجانب، كما أنهم على استعداد لمقاومة الحكم الأجنبي بالحرب إذا استدعتهم الظروف إلى ذلك.

وفي موقف آخر علل ابن بشر فشل المفاوضات بين الإمام فيصل بن تركي والأمير خالد بن سعود بقوله: "فلم ينعقد بينهما صلح لأن أهل نجد لا يرضون بولاية الترك"[(96)]. عمم ابن بشر في الرواية باسم أهل نجد، ويبدو أن هذا أقرب إلى الصواب إذ أن سكان هذه المنطقة تأثروا بطبيعتهم القاسية التي حمتهم من التدخلات الخارجية لقرون طويلة، فعاشوا أحراراً يديرون شؤنهم بأنفسهم، ولذا فهم لا يرضون بأي حكم أجنبي مهما كان لونه.

في مقابل رفض الحكم الأجنبي فإنه لم يعدم وجود بعض المتعاونين معه، بل والداعون له. أشار ابن بشر في حوادث السنوات 1236-1240هـ/ 1820-1824م إلى أحد هذه الشخصيات وهو عبدالله الجمعي الذي أشتهر بنشاطه في هذا المجال. كان هذا الرجل من أهل عنيزة، ونجح رجال محمد علي في اقناعه بالتعاون معهم، وبعد أن ذهب إلى مصر عاد "وصار من دعاة الروم وجعلوه أميراً عليها"[(97)].

ومن الغريب أن ابن بشر وصف محمد الجمعي نفسه في موضع آخر بأنه "داعية ترك"[(98)]، الأمر الذي يعني أنه من الداعين إلى حكم الدولة العثمانية ومحمد علي في نجد. ورغم الدعم الذي لقيه الجمعي، إلا أن الرفض الشعبي كان قوياً وواضحاً، ولذا فبعد خروج القوات المصرية من عنيزة لم يدم حكمه طويلاً إذ سرعان ما ثار الناس ضده وأمروا شخصاً آخر[(99)].

إن استخدام ابن بشر لعبارة: "من دعاة الروم" يدل على أن الجمعي لم يكن وحيداً، بل كان هناك آخرون ممن يدعون إلى التعاون مع الدولة العثمانية أو مع والي مصر، ولكنه لم يذكر سوى هذا الرجل. كما أنه لم يخبرنا عن الأسباب التي دفعت به إلى التعاون مع الحكم الأجنبي، فهل كان وراء ذلك أسباب سياسية انطلاقاً من مبادئ الوحدة؟ أم أن وراءها مصالح شخصية انتهازية؟ ومهما كانت دوافع "دعاة الروم" فإن هذا يعني أن هؤلاء الدعاة رأوا صورة للدولة العثمانية مخالفةً لرؤية بقية المجتمع النجدي الذي نظر إليهم نظرةً سلبيةً. كان ابن بشر واضحاً في نظرته لهؤلاء الدعاة إذ قرنهم بالوشاة والكذابين

---

(95) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص147.
(96) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص155.
(97) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص453.
(98) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص461.
(99) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص453.

عندما قال: "لأن الكذابين من أهل نجد ودعاة الروم ...الخ"[100]. ورغم وجود بعض الدعاة، إلا أن الصورة العامه تجاه حكم الدولة العثمانية مرفوضة لدى الأغلبية الكاسحة من سكان نجد. تتضح هذه الصورة تجاه الحكم العثماني في روايات ابن بشر عند تشخيصه للحكم الأجنبي في هاتين العبارتين: "وهذه عادة ولاية الترك: أولها مطر وآخرها برد وصواعق"[101]. أو كما قال في وصفه لعدم اكتراث الحكام الأجانب أو رجالات الحملات الأجنبية بما يحصل من فوضى سياسية واجتماعية بعد مغادرتهم نجد، إذ قال: "فيرحلون عن نجد ويتركونها بلا سلطان، ويقدمون فيها الشيطان"[102].

لخص هذا المؤرخ المعاصر تجربة أهل نجد مع الحكم الأجنبي، والتدخلات الأجنبية سواء كانت عثمانية أم مصرية، فهم ينجحون في التدمير، ولكنهم يفشلون في التعمير. ينظر الناس في نجد إلى أحوالهم قبل وصول القوات العثمانية عندما كانوا يتمتعون بالأمن والاستقرار في ظل دولة قوية، ثم يقارنون هذا بما آل إليه مصيرهم من خراب ودمار وفوضى سياسية وأمنية وهذا ما ارتبطت به صورة الدولة العثمانية عند هؤلاء الناس.

الخاتمة:

مرت صورة الدولة العثمانية في نجد بمرحلتين أساسيتين، الأولى هي مرحلة التصور أو الإعجاب عن بعد. وقد تميزت هذه المرحلة بندرة أخبار الدولة العثمانية في المصادر النجدية، وخلوها من أي مشاعر يمكن أن تساهم في معرفة صدى أو الصورة المبكرة لتلك الدولة لدى سكان نجد. ورغم ذلك فإن شيئاً من الاعجاب بالدولة العثمانية يمكن أن يلمسه الباحث من خلال تسلل اسم تركي إلى منطقة المدينة المنورة ومنها إلى منطقة نجد.

أما المرحلة الثانية فهي مرحلة الواقع والمعايشة، بل والخصومة التي أدت إلى سلسلة من الحملات العسكرية والحروب الطاحنة التي استمرت لأكثر من ثلاثة عقود وكان من نتائجها اسقاط الدولة السعودية وتدمير عاصمتها، بل والتصدي لأي مشروع دولة جديد يعتمد على الإرث السياسي السعودي. كما كان من نتائجها تشريد الكثير من سكان هذه المنطقة، ولذا يتوقع الباحث من مؤرخ مثل ابن بشر أو ابن حسن أن يحفل تاريخهما بكل ما هو سلبي تجاه الدولة العثمانية، ولكن الأمر عكس ذلك إذ خلت روايتهما من عبارات السب والشتم والقدح، وانتهجا نهجاً أقرب إلى الموضوعية، بل ولا يخلو من بعض الأوجه الايجابية.

وبشكل عام يمكن تلمس صورة الدولة العثمانية لدى أهل نجد في مرحلة ما بعد سقوط الدرعية إذ برزت بعض الواقف التي تعبر عن رفض دعاة الروم وما يمثلونه من حكم أجنبي.

---

(100) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج1، ص457.
(101) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص177.
(102) عثمان بن عبدالله بن بشر، عنوان المجد في تاريخ نجد، ج2، ص251.

حيثيات قدوم العثمانيين إلى اليمن

أ.م.د. عبد الحكيم عبد الحق محمد سيف الدين

أستاذ التاريخ الإسلامي المشارك- جامعة تعز

يدور جدل كبير بين المؤرخين في البواعث الحقيقية لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية عموماً واليمن على وجه الخصوص ، فمن يصفه بالاحتلال ومن يقدمه على أنه حكم إسلامي لا بأس به ، ومن يعزيه إلى الصراع المذهبي ، ومن يجعله توسعاً قومياً تركياً على حساب القوميات الأخرى .

والحق أن كل من تناول هذا الأمر قد انساق مع مشاربه الفكرية ، واستجاب إما لنزعة قومية أو مذهبية ، والحق أيضاً أن دراسة تاريخ الدولة العثمانية في البلاد العربية ، لاسيما بواعث قدومها إلى البلاد العربية ، يجب أن لا يدرس بمعزل عن حقيقة ثابتة ، هي أن تاريخ هذه الدولة قد كتب بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ، ومن قبل خصومها السياسيين ، وأعدائها التقليديين ، زاد من ذلك الاحتقان القومي في البلاد العربية الذي غذي من فرنسا وغيرها من دول أوربا ، ووجه ضد الدولة العثمانية ، وما قابله في الضفة التركية من تخلق طائفي واستعداء ضد العرب والدعوة إلى القطيعة معهم .. في مراحل لاحقة. زاد من حدة هذه القطيعة أن الذين استلموا مقاليد الأمور في البلاد العربية ، أو بمعنى أدق من سَلِّمت لهم ، مثلوا الاتجاه القومي ، الذي جعل القومية حرباً على الدين وعلى والقوميات الأخرى ، وقد انعكس ذلك في المناهج الدراسية وفي المصنفات التاريخية فضلاً عن وسائل الإعلام .

لذلك تأتي هذه الدراسة لتقف على الأسباب الحقيقية لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية ، لاسيما اليمن ، والقوى التي جابهتهم والخلفيات السياسية والمذهبية التي أثرت في مواقف هذه القوى من الوجود العثماني في البلاد العربية عموماً ، واليمن على وجه الخصوص .

الحكم العثماني في ميزان الإسلام:

من الثابت إن الإسلام يؤمن بوحدة عناصر أمته فلا يميز بين مكوناتها على أساس العرق أو الجنس أو اللون ، وإن تعدد الشعوب المكونة لأمته كان للتعارف وليس للتمايز والتعالي والتكبر ، والحق أيضاً أن هذا التنوع أدى إلى تقوية المجتمع الإسلامي وإلى استطالة دولته وإثراء حضارته ، فكلما ضعف مكون أتى آخر يحمل راية الأمة ويجدد شبابها، وأن احتكار القيادة في عرقية واحدة ليس من الإسلام، ولا يخدم مستقبل الأمة المتجددة المنفتحة على العالم ، ولا رسالتها الخالدة، وإن أطِر في بعض المراحل التاريخية بفعل رغبة بعض الأسر في احتكار قيادة الأمة [(i)].

ولذلك فإن الحكم العثماني للبلاد الإسلامية سواء في اليمن أم في غيرها؛ يعد امتداداً لحكم الدولة الأموية والعباسية بوصفها دولة إسلامية جامعة ، وما يميز الدولة العثمانية عن الدولتين السابقتين أنها أتت بعد مرحلة من التشظي للبلاد الإسلامية ، وظهور كيانات طائفية وأخرى صليبية غربية ، وما بقي من البلاد الإسلامية تقاسمته دويلات تحكمت بها أسر تحمل مشاريع ضيقة ، فوحَّدت البلاد الإسلامية في دولة جامعة ، وكان من الطبيعي أن يقاوم هذه الدولة الموحدة كل من سبق ذكرهم ممن تخلقت أو كادت أن تتخلق دولهم وتتحقق مشاريعهم . فيما تسلم الأمويون الدولة الإسلامية موحدة من الخلفاء الراشدين ، وسلموها وهي متماسكة للعباسيين[ii].

ولذلك فإن من المناسب أن يكون العصر العثماني بداية للتاريخ الإسلامي الحديث ، لأنه مثَّل انتقالاً من ما يشبه دول الطوائف إلى دولة الخلافة الواحدة ، وهي مرحلة جسدت وآحدية الدولة الإسلامية [(iii)].

وبالنظر إلى المراجع التاريخية العربية الحديثة التي اشتملت تاريخ الدولة العثمانية ، وإلى المناهج الدراسية وإلى الثقافة السائدة لدى كثير من الناس ،الناتجة عن تنميط العقل العربي على ثقافة عدائية إزاء

الدولة العثمانية ، وتقييم مرحلة الحكم العثماني للبلاد العربية ، يواجه الباحث والمطالع العادي بصورة قاتمة عن الدولة العثمانية ، ترجع في الأساس إلى أن تاريخ هذه الدولة قد كتب بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ، ومن قبل أعدائها المنتصرون ، وأسهم في تسويق هذا التاريخ (المزيف) خصومها القوميون، لاسيما من العرب غير المسلمين؛ الذين احتضنتهم فرنسا وصاغت عقولهم ، ثم عندما غادرت الدول الغربية البلاد العربية المحتلة سلمت مقاليدها للقوميين العرب الذين انتهجوا سياسة عدائية إزاء الدولة العثمانية ، فاستمرت المناهج الدراسية تقدم تلك الصورة النمطية الظالمة عن الدولة العثمانية ، وربما أسهم تنكر الدولة التركية الحديثة للتاريخ العثماني أو لمراحل منه في ترسيخ تلك الصورة.

وفي المقابل كان للعوامل المذهبية والنزعات الانفصالية في بعض البلاد التي لم تقع تحت الاحتلال الغربي - كما في الأجزاء الشمالية والغربية من اليمن - دور مهم في تقديم تلك الصورة القاتمة عن الحكم العثماني.

أوضاع الدولة العثمانية السياسية عشية دخولها اليمن .

إن من غير المنصف تناول موضوع دخول العثمانيين البلاد العربية ومنها اليمن بمعزل عن المتغيرات المحلية والدولية ، المحلية بالنسبة للدولة العثمانية والبلاد العربية ، والدولية المؤثرة هنا وهناك، لأن في ذلك اجتزاء ظالم للأحداث.

ولذلك فمن المناسب أن نلقي نظرة على الوضع السياسي للدولة العثمانية عشية توجهها إلى البلاد العربية واليمن على وجه الخصوص ، لأن ذلك - بلا ريب - يشير إلى البواعث المؤثرة في ذلك التوجه .

والحق أن كثيراً من المصادر التاريخية تؤكد أن الدولة العثمانية إبان دخولها البلاد العربية واليمن كانت في أوج قوتها واستقرارها السياسي ، بل وكانت قد توسعت في أوربا إلى أبعد حد ، فكانت مدافع العثمانيين تطرق أبواب فينا عاصمة إمبراطورية (الهبسبرج) ، وأن الإسلام كان هو البوصلة التي وجهت السلاطين العثمانيين، وأن بعض المشكلات الداخلية التي اعترت هذه المرحلة لاسيما بين بايزيد الثاني وبعض إخوانه [iv]، لم تكن لتعيق الدولة لأنها كانت لاتزال قوية، ولعل ما يؤكد قوة الدولة وتماسكها- حينذاك - أنها واجهت دولتين كبيرتين هما الدولة (الصفوية)[v] ودولة المماليك في حربين متواليتين وتمكنت من دحرهما[vi].

وفي الوقت الذي كان فيه العثمانيون يحملون رسالة الإسلام إلى أوربا ، وتزيح جيوشهم العوائق أمام دعوته في تلك البلاد، كان الصفويون منشغلين بمشروعهم المذهبي القومي ، يعملون على نشره في الأناضول ، ويتوسعون سياسياً ومذهبياً في العراق ، بعدما أقاموا مذابح لمن ليس على مذهبهم ،من أهل السنة، في إيران لإكراههم على التحول إلى مذهب الدولة الصفوية.

ومن ناحية أخرى فقد كان الصفويون والمماليك على حد سواء يأوون معارضي السلطان العثماني لاسيما من إخوته وأبناء عمومته [vii]، وهو أمر عده السلاطين عدائياً للدولة العثمانية ، فقد لجأ عدد من الأمراء العثمانيين إلى إيران ومصر ، فكان (حسن بن أحمد بيك بن عثمان) أحد معارضي السلطان سليم الأول مقيماً لدى الصفويين، يرسل الجواسيس والرسل إلى مصر لاستطلاع أخبارها موهما السلطان الغوري أنها من السلطان سليم الأول [viii]، ولجأ (سليمان بك) وأخوه (علاء الدين بك) إلى مصر فراراً من عمهما السلطان سليم الأول ، فوجدا الترحيب من السلطان (قنصواه الغوري).

وهكذا يتضح أن الدولة الصفوية أخذت حيزاً كبيراً من اهتمام العثمانيين، وكانت باعثاً قوياً لإيقاف فتوحاتهم في أوربا وتوجههم إلى الشرق ، لما مثلته من خطر محدق على الدولة في الأناضول ، ولما قامت به من تحريض رعايا الدولة العثمانية من الأقليات المذهبية عليها [ix] ، فمثلت بذلك شوكة في خاصرة الدولة العثمانية ، وتهديداً لأمنها السياسي والفكري ، لاسيما وهي منشغلة بفتوحات أوربا، زاد من هذه الخطورة تحالف الشاه إسماعيل الصفوي مع القوى البرتغالية [x]، التي كانت تحاصر البلاد الإسلامية من الجنوب بعد اكتشاف البرتغاليين طريق رأس الرجاء الصالح.

ولعلنا نستنتج إجابة لسؤال ملح طالما أرَّق كثيراً من الباحثين والمؤرخين ، هو أين كانت الدولة العثمانية – وهي الدولة الإسلامية الفتية القوية – مما كان يحدث في الأندلس من تصفية للوجود الإسلامي ، أما كان السلاطين العثمانيون على علم بالمذابح التي حدثت للمسلمين؟ ثم لِم لم يقدموا لهم العون ؟ أما كان بمقدورهم فعل شيء لإنقاذ إخوانهم المسلمين من تلك المذابح المُروِّعة ؟ والحق أن هذه الأسئلة مشروعة بالنظر لهول ما حدث للمسلمين من تصفية عرقية ، وإرهاب فكري ، وإكراه على ترك عقيدتهم في سبيل البقاء على قيد الحياة في ذل وهوان، وما نتج عنه من تصفية الوجود الإسلامي في الأندلس ، ونتاج ثمانية قرون من الحضارة الإسلامية.

أقول ربما كانت الإجابة تدور في خلد السلاطين العثمانيين أنفسهم ، فهم أكثر المعنيين بهذا الأمر ، إذا توقعنا أن اندفاع العثمانيين ،من لدن محمد الفاتح السلطان إلى عهد السلطان سليمان، القانوني في عمق أوربا من الشرق إلى الغرب إلى أن وقفوا عند أسوار فينا عاصمة إمبراطورية (آل هبسبرج)[xi] ، التي تمتد من النمسا إلى أسبانيا ، ربما أراد العثمانيون أن ينقذوا الوجود الإسلامي في الأندلس من جهة الشرق ، حتى يقضوا على العمق الاستراتيجي والمجال الحيوي للقوى الصليبية المتكئة على أوربا، وهو أمر يذكرنا بما جال في ذهن القائد الأموي موسى بن نصير عندما أراد إن يفتح القسطنطينية من جهة الغرب (أوربا)، بعد أن أتم فتح الأندلس ، لولا معارضة الخليفة الأموي الوليد بن عبد الملك لهذا المشروع الطموح ،خوفاً على المسلمين من أن يغامر بهم ، في بلاد ومسالك يجهلونها، أقول لولا معارضة الخليفة، لكانت أوربا قد فتحت منذ وقت مبكر، ولعمت رحمة الله هذه البلاد ، ولما شهدنا حربين عالميتين توحشت فيها البشرية ، وأهلكت الحرث والنسل، يقول (ابن خلدون) :" وأجمع (موسى بن نصير) أن يأتي المشرق من جهة القسطنطينية ، ويتجاوز إلى الشام دروب الأندلس ويخوض إليه ما بينهما من بلاد أعاجم بلاد النصرانية إلى أن يلحق بدار الخلافة من دمشق"[xii].

وكما عارض الوليد بن عبد الملك هذا المشروع حرصاً على المسلمين ، ربما تنبه الأوربيون إلى ما يمكن أن ينتج عن استمرار فتح العثمانيين لوسط أوربا وصولاً إلى غربها، من القضاء على الممالك الأوربية ، وربما هذا ما يفسر هجوم البرتغاليين على المقدسات الإسلامية في الحجاز ، ربما لشغل الدولة العثمانية عن مواصلة التوغل في أوربا، بل وتحالفوا مع بعض القوى الإسلامية ذات المشاريع الضيقة مثل الصفويين،لإعاقة تقدم العثمانيين في أوربا.

تدين السلاطين العثمانيين :

وقد زاد من حساسية الدولة العثمانية إزاء الترويج المذهبي الذي قام به الصفويون في الأناضول تدين السلاطين العثمانيين من جهة ، وحمايتهم للمذهب السني من جهة أخرى [xiii] ، وهو أمر نلمسه بداية من التوجيهات التي ضمنها مؤسس الدولة الأمير عثمان لأبنائه في وصيته ، نذكر منها قوله لابنه وخليفته (أورغان)[xiv] :" يا بني إياك أن تشتغل بشيء لم يأمر به الله رب العالمين " [xv]، وأمره بالإحسان إلى العلماء إذ قال :" يا بني أوصيك بعلماء الأمة أدم رعايتهم وأكثر تبجيلهم " [xvi] بل أمره بإشراكهم في الحكم من خلال أخذ مشورتهم والعمل بها ، فقال :" وإذا واجهتك معضلة فاتخذ من مشورة علماء الدين موئلاً ، واعمل بها فإنهم لا يقولون إلا خيراً "[xvii] ، وقوله :" يا بني إنك تعلم أن غايتنا هي إرضاء الله رب العالمين وأن بالجهاد يعم نور ديننا كل الآفاق، فتحدث مرضاة الله جل جلاله"[xviii].

ومن الواضح أن أبناء عثمان قد التزموا إلى حد كبير هذه الوصايا ، وغلب عليهم التدين ، فكان مراد الأول يقود التوسعات العثمانية في أوربا تحت راية الإسلام [xix] ، وحرص (بايزيد الأول) على صبغ فتوحاته في أوربا بالصبغة الإسلامية ، فأرسل بأخبار انتصاراته في أوربا إلى الخليفة العباسي (المتوكل الثاني)[xx] بالقاهرة ، وهو أمر يدل على أن الروح التي كانت تسري في كيانه إسلامية ، وقد أكرمه الخليفة بأن خلع عليه لقب (السلطان) [xxi]، وأرسل إليه بالتشريف [xxii]، وبارك جهوده ، وكان السلطان محمد الثاني متديناً ، وهو الذي بشَّر النبي ρ ، بخيريته ، ويتضح ذلك من وصيته لابنه بايزيد الثاني إذ قال :" يا بني إن نشر الإسلام في الأرض هو واجب الملوك على الأرض ، فاعمل على نشر دين الله حيثما استطعت "[xxiii]، وكان السلطان سليم الأول شديد العداء لأهل الأهواء والبدع لاسيما

الرافضة ، خصوصاً أنه كان يرقب تحركاتهم أثناء ولايته على (طرابزون) [xxiv] القريبة من الصفويين [xxv] ، وتصل إليه أخبار اضطهادهم للسنة في إيران ، وعبثهم في الأناضول [xxvi].

ومن الناحية العسكرية كانت الدولة العثمانية تمثل القوة العسكرية الأولى في العالم في مطلع القرن السادس عشر، مكنتها من التوغل في أوربا ، وفي اكتساح الصفويين ، ومن ثم المماليك ، وكانت هذه القوة العسكرية من غير شك ، تغري السلاطين العثمانيين بتوحيد العالم الإسلامي من جهة ، وفي إزاحة العوائق التي تقف في طريق الدعوة الإسلامية في أوربا ، ناهيك عن مجابهة العدوان على البلاد الإسلامية لاسيما الأراضي المقدسة في الحجاز والشام ، ومدخل البحر الأحمر الذي يعد البوابة الجنوبية للحجاز ، والموقع الاستراتيجي للدفاع عنه.

ومثل كل الدول الموحدة الجامعة واجهت الدولة العثمانية تحالفات القوى الإقليمية والمحلية التي تضررت مشاريعها السياسية والمذهبية ، فتكون حلفاً صفوياً مملوكياً[xxvii] ، وربما كان للقوى المحلية في اليمن أو في غيرها من البلاد العربية دور في مثل هذا الحلف أو غيره، وهو أمر حدث سابقاً إبان توحيد صلاح الدين الأيوبي للجبهة الإسلامية لمجابهة الصليبيين ، فاصطفت الدويلات الصغيرة ضد مشروعه التوحيدي، وهو أمر نجده يتكرر في كل زمان ومكان، بل إن بعض هذه القوى كررت ما فعلته سالفتها عندما تحالفت مع الصليبيين ضد صلاح الدين ، فتحالف الصفويون مع البرتغاليين ضد الدولة العثمانية [xxviii].

وإلى جانب هذه الأسباب الكبيرة للتوغل العثماني في البلاد العربية ، المتمثلة بقيادة المشروع التوحيدي للأمة ، في مواجهة الهجمة البرتغالية الأسبانية على البلاد الإسلامية فيما بات يعرف بحروب الاسترداد، وهو مشروع يشبه إلى حد كبير ما قام به صلاح الدين قبل منازلة الصليبيين ، فبدأ بإقامة جبهة إسلامية عريضة مستأصلاً كل الدويلات ذات المشاريع الصغيرة ، إلى جانب هذا الهدف الكبير لمجيء العثمانيين إلى المنطقة واليمن على وجه التحديد ، كان هناك أهداف تكتيكية ضرورية لإنجاح المشروع التوحيدي الإسلامي ، من ذلك :

*** تأمين الحدود الجنوبية للبحر الأحمر بعد الاستيلاء على مصر:**

يعد اليمن بموقعه المتحكم في المدخل الجنوبي للبحر الأحمر ، وإطلاله على خليج عدن والمحيط الهندي ، وتحكمه بناءً على ذلك بطرق التجارة العالمية ، موقعاً استراتيجيا مؤثراً.

وهو أمر أدركه صلاح الدين عندما أرسل حملة كبيرة بقادة أخيه (طوران شاه) إلى اليمن، لتأمين البحر الأحمر ، وللحيلولة دون تحالف الحبشة المسيحية مع القوى الصليبية في الشام، ولتصفية النفوذ الإسماعيلي المتمثل فيمن بقي من الصليحيين، بعد أن ثبت تحالفهم (الحشاشين) مع الصليبيين ضده.

ولم يكن الأمر بالنسبة للعثمانيين مجرد تأمين لهذا الجزء من البلاد الإسلامية [xxix]، بل أصبح أمراً ضرورياً لتطهير البحر الأحمر والسواحل اليمنية بعد أن سيطر عليها البرتغاليون، واستنجد أهلها بالعثمانيين.

*** حماية المقدسات الإسلامية في مكة والمدينة والقدس :**

أراد البرتغاليون أن يطعنوا المسلمين في أعز مقدساتهم ، فكانت خطتهم أن يحتلوا ميناء جدة القريب من مكة المكرمة ، فيصلوا منه إلى الكعبة المشرفة فيهدموها ، ثم يتجهوا منها إلى المدينة المنورة حيث قبر النبي ρ فينبشوه ، ثم يتوجهوا إلى بيت المقدس فيحتلوها، يقول (السخاوي)[xxx]:"إن الكفار كان لهم مدة في التجهز لأخذ بلاد السواحل من المسلمين والتوكل إلى الاستيلاء على بيت المقدس".

كانت هذه التهديدات لوحدها كافية بأن يتوجه العثمانيون بوصفهم القوة الإسلامية الأكبر لمجابهة هذا الخطر الذي يستهدف المقدسات الدينية لدى المسلمين.

والحق أن البرتغاليين كانوا يعملون ضمن خطة مدروسة مع الأسبان ، ففي الوقت الذي هاجم فيه الأسبان شمال أفريقيا لتتبع المسلمين الفارين من الأندلس ، وإعادة احتلالها ، توجه البرتغاليون إلى

الشرق الإسلامي مستديرين حول قارة أفريقيا لاحتلال البلاد الإسلامية في الهند والخليج واليمن والحجاز، والتحكم في البحر الأحمر ومداخله، بل إن كلاً من الأسبان والبرتغاليين وفرسان القديس يوحنا المتأهبين للانقضاض على الأماكن المقدسة في الشام ، رأوا أن الوقت بات مهيأ ـ بسبب ضعف المماليك ـ لاحتلال بيت المقدس، لكن فوجئوا بظهور دولة إسلامية قوية في البلاد العربية هي الدولة العثمانية، فتبددت كل أحلامهم.

بل إن العثمانيين بعد إسقاطهم لدولة المماليك شعروا أنهم مسئولون عن حماية الدفاع عن الأراضي المقدسة في الحجاز[xxxi]، لاسيما وأن البرتغاليين وصلوا إلى مشارف جدة،فأرسلوا الحملة العسكرية المعروفة بحملة سليمان باشا الخادم لطردهم من الحجاز واليمن والهند.

فإذا ما أضفنا إلى ما سبق الأهمية الدينية للحرمين الشريفين، وعدم وجود قوة تسيطر عليه وتحميه، سوى قوة الأشراف المتواضعة، فإننا سندرك الأسباب الكامنة وراء قدوم العثمانيين إلى الحجاز ومنه إلى اليمن.

*** إعادة فتح طريق البحر الأحمر التجاري:**

ما أن وصل البرتغاليون مشارف بحر العرب والبحر الحمر حتى عبروا عن حقدهم على البلاد الإسلامية ، ورغبتهم في خنق هذه البلاد حتى تستسلم لهم ذليلة كما استسلمت في الأندلس، فلم يكتفوا باحتلال بعض الممالك الإسلامية في الهند والفلبين، وقتل البحارة والتجار المسلمين في المحيط الهندي ، بل أغلقوا المدخل الجنوبي للبحر الأحمر لمنع التجارة العالمية من المرور عبره إلى البلاد العربية وغيرها من البلاد الإسلامية ، رغبة في حرمان المسلمين من عوائد الوساطة التجارية التي يجنونها من مرور طريق التجارة في أراضيهم، من ناحية ، ودفعاً للتجار لاستخدام الطريق التجاري الجديد الذي يستدير حول إفريقيا وصولاً إلى غرب أوربا (رأس الرجاء الصالح).

لهذا كله كان ضمن أهداف الحملة العثمانية التي توجهت إلى الهند مروراً بالحجاز والبحر الأحمر واليمن وبحر العرب ، فتح الطريق التجاري الذي أغلقه البرتغاليون [xxxii]، وتطهير جنوب البحر الحمر والهند منهم.

ويبدو أن فتح العثمانيين للطريق التجاري الذي يمر بالبحر الأحمر والبلاد الإسلامية قد آتي ثماره، إذ بقيت التوابل تصل من الهند وأندونيسيا إلى أسواق حلب والقاهرة وإسطنبول ، ففي سنة 1556م اشترى البنادقة من ميناء الإسكندرية ستة آلاف قنطار من التوابل، فيما وصلت مشترياتهم منها بين سنتي 1560- 1564م اثني عشر ألف قنطار، وهو المستوى الذي كان عليه قبل اكتشاف رأس الرجاء الصالح[xxxiii].

*** قطع طريق الإمدادات البرتغالية عن الصفويين:**

بعد أن تأكد للسلطان سليمان القانوني وجود تحالف حقيقي بين الصفويين في إيران وبين البرتغاليين في البحر الأحمر والمحيط الهندي وبحر العرب[xxxiv]، وقدم فيه البرتغاليون مساعدات عسكرية للصفويين ، عزم على منع مثل هذا التحالف ، وللحيلولة دون وصول تلك الإمدادات العسكرية، بطرد البرتغاليين من البحر الأحمر وبحر العرب والخليج العربي[xxxv] ، فكان ذلك ضمن حيثيات ظهور العثمانيين في اليمن .

*** منع التحالف بين البرتغاليين والحبشة:**

كان من المتوقع بعد هزيمة المماليك في موقعة (ديو) البحرية في الهند أن ينكمش المماليك من المحيط الهندي وجنوب البحر الأحمر، وبالتالي ترك فراغا للمغامراتً البرتغالية ، وكان من المتوقع أيضاً وقد تحالفوا مع الصفويين- وهم المسلمون- أن يتحالفوا مع الحبشة المسيحية ، وهو أمر إن حدث هدد الأماكن المقدسة في الحجاز وحدود مصر الجنوبية ، وأمن البحر الأحمر عموماً بوصفه بحيرة

إسلامية، ولذلك فقد تنبهت الدولة العثمانية لخطورة محاولات التعاون بين البرتغاليين والحبشة ، فسارعت إلى إرسال حملة عسكرية إلى اليمن والبحر الأحمر[xxxvi].

والحق أن مثل هذا التحالف قد سعى إليه كل من ملك الحبشة وملك أرغونة لتكوين حملة صليبية مزدوجة[xxxvii].

حاول المماليك منع الاتصال بين ملوك الحبشة والفرنج (البرتغاليين) ، في الوقت الذي عمل الفرنج على الحيلولة دون أي تقارب بين الحبشة والمماليك[xxxviii].

*** منع تحالف الصفويين مع القوى المحلية في البلاد العربية :**

من الواضح أن الصفويين حاولوا تكوين جبهة لمواجهة العثمانيين في البلاد العربية، عن طريق التحالف مع بعض القوى التي شعرت أن مصالحها قد تضررت،أو كادت ،في ظل قدوم العثمانيين إلى البلاد العربية، فتحالفوا مع المماليك ، في الشام ومصر [xxxix]، ومع البرتغاليين ، وهذا يجعلنا نتوقع أن ثمة تواصل قد تم بينهم وبين القوى الحاكمة في اليمن ، مثل الطاهريين أو الأئمة الزيديين ، لأن بعض المصادر تتحدث عن وجود تحالف بين البرتغاليين والسلطان عامر بن داوود آخر سلاطين الدولة الطاهرية، وربما وجد تحالف آخر بين الصفويين والأئمة الزيدية ، ضد العثمانيين في اليمن.

ومهما كانت الأسباب لهذا التحالف ، إما خوفاً على مصالحهم ، أو تعاوناً لمواجهة اعداء آخرين، فإن ذلك لا يبرر تحالفهم مع البرتغاليين ضد إخوانهم المسلمين العثمانيين.

ورغم عدم يقيننا من وجود صلات بين الصفويين وزيدية اليمن، إلاَّ أن (بعض المصادر) اليمنية تشير إلى ظهور بعض الرافضة في اليمن في أواسط الزيدية ، وهو أمر جدير بالملاحظة ، لاسيما وأن مثل هذا التوجه الفكري كان ممجوجاً لدى الزيدية، فقد أشار الشوكاني في البدر الطالع إلى أن (يحيى بن الحسين)[xl] جاهر برفضه ، إذ قال :" وكان متظهراً بالرفض وثلب الأعراض المصونة من أكابر الصحابة ، ومشى على طريقته تلاميذه، ورأيت بخط السيد يحيى بن الحسين المذكور قبله أن صاحب الترجمة تواطأ هو وتلاميذه على حذف أبواب من (مجموع زيد بن علي) وهي ما فيه الرفع والضم والتأمين ونحو ذلك ، ثم جعلوا نسخاً وبثوها في الناس"[xli].

وهذا يعني أنه في هذه المرحلة كانت قد ظهرت الرافضة في اليمن، وأن كانت غير مقبولة فيه ،حتى في أوساط الزيدية، وإمكانية حدث تواصل بين هؤلاء وبين الصفويين.

ومع أن هذا التحالف قد يبدو منطقياً، لاسيما مع التقارب المذهبي ، والمصالح السياسية، لكن ليس بالضرورة أن يكون واقعياً، فقد قمت باستقصاء مثل هذا التحالف أو التواصل على الأقل ،فيما وصل إلى يدي من مصادر ووثائق فلم أجد ما يؤيده، باستثناء ما سبق ذكره من ظهور بعض الرافضة في اليمن في هذه المرحلة، وليس معنى هذا بطبيعة الحال نفي مثل هذا التحالف أو التواصل، ولذلك يبقى سؤالاً مفتوحاً للباحثين يسعون للإجابة عليه.

وهي إشارات توحي ربما بوجود طابور خامس عرف بالرافضة ، ربما كان لهم دور في هذا التواصل الصفوي الزيدي الحاكم في بعض مناطق اليمن.

*** إنقاذ المسلمين في الهند من البرتغاليين:**

استنجد سلطان (كجرات) (بهادور شاه) بالسلطان سليمان لإنقاذ المسلمين في الهند من البرتغاليين الذين استولوا على ميناء (ديو) بالقوة ، خشية أن يضطر سلطان كاجرات إلى عقد صلح مع البرتغاليين يسمح بمزيد من التدخل البرتغالي في شئون الممالك الإسلامية في الهند، فأمر السلطان سليمان ببناء أسطولٍ حربيٍ في السويس لهذا الغرض ، وإن كانت الأنباء قد وصلت إليه بقتل البرتغاليين لسلطان (كاجرات)، لكنه كما تقول المصادر :" صمم على نصرة الإسلام والمسلمين في الهند"[xlii]، وبالطبع فقد مرت هذه الحملة باليمن مؤكدة السيطرة الفعلية على سواحله في زبيد والمخا والمندب وعدن والشحر.

*** تحرير الجزر والسواحل التي احتلها البرتغاليون في البحر الأحمر وبحر العرب:**

هاجم البرتغاليون بعض المواقع المهمة في بحر العرب والبحر الأحمر، مثل المكلا وعدن وباب المندب والمخا وجزيرة كمران، وبدأوا يتخذونها قواعد للتوسع شمال البحر الحمر لاسيما في الحجاز ، ومراكز لتهديد الملاحة فيه [xliii]، لاسيما وأن هذا البحر كان بحراً إسلامياً ، وطريقاً إلى الحرمين الشريفين، فهددوا ميناء (المخا)[xliv]، واحتلوا جزيرة (كمران)[xlv]، واتخذوها قاعدة لهم ، وهو ما أكده أحد المؤرخين المسلمين المعاصرين ، إذ قال:" وفي يوم السبت (سنة) 919هـ حضر هجن من مكة من مسافة تسع أيام وأخبر بأن الفرنج قد ملكوا (كمران) وأنهم بيحاصروا مدينة (سواكن)[xlvi] ، وأن الشريف بركات خرج إلى جدة هو والمماليك للدفاع عنها ، فلما جاء الخبر تنكد السلطان والناس غاية النكد لهذه النازلة بسبب الفرنج وأخذهم لعدة بلاد من سواحل اليمن.. وأرسل السلطان الغوري جنوده إلى السويس ، وأمر بعمارة الأسطول، وأرسل عدداً من الفرق إلى جدة للدفاع عنها.[xlvii]

،فكان ذلك أحد أسباب قدوم العثمانيين إلى اليمن ، إذ يذكر (النهروالي)[xlviii] أن سلمان الريس عندما وصل ، دفع ضررهم ونظف ساحل اليمن منهم.

*** عجز القوى الإسلامية عن مواجهة البرتغاليين:**

كان العثمانيون ينظرون بإجلال لدولة المماليك بوصفها حامية الحرمين الشريفين ،لكن هذه النظرة تغيرت بعد تحالفهم مع الصفويين ضد العثمانيين ،وبعد عجزهم عن مجابهة البرتغاليين في المحيط الهندي ، وفي السواحل الجنوبية للبحر الأحمر ، وكان نتيجة ذلك أن تقدم البرتغاليون في مياه البحر الأحمر محتلين عدد من مدنه وجزره، ومهددين الحرمين الشريفين، وإزاء هذا العجز الواضح أمام البرتغاليين، واستنجاد المسلمين بالدولة العثمانية ، توجهوا إلى جنوب البحر الأحمر.

وإذا كان هذا حال المماليك بوصفهم القوة الأكبر في المنطقة، فقد كان حال القوى الأحرى أكثر ضعفاً وعجزاً عن مواجهة الحملة البرتغالية ، فعجز الطاهريون في عدن أمام البرتغاليين فلجأوا إلى مهادنتهم ، واستسلمت معظم ممالك الهند.

*** تقديم اليمن على أنها مملكة غنية بلا مَلك :**

تشير (بعض المصادر)[xlix] التاريخية ، إلى أن السلطات العثمانية كانت تتلق تقارير بأن اليمن مملكة كثيرة الخيرات غزيرة الأموال ، وأنها مع ذلك الغنى بدون حاكم قوي ، وان من مصلحة الدولة العثمانية ضمها إلى حوزتها، إذ يقول :" وهذه البلاد التي يطلق عليها اسم بلاد اليمن أكثر عمارة من مصر ولا صاحب (حاكم) لها ، ولا حد ولا حصر لحاصلاتها"

والحق أن ما ذكرته هذه المصادر كان نتيجة وليس سببا لقدوم العثمانيين ، لأنهم أتوا إلى اليمن قبل أن يعرفوا شيئا عن ثرواتها، بل إن محتوى هذا التقرير لم يكن دقيقاً ، فاليمن لم تكن خلوة من حاكم ، بل على العكس قد ،في هذه الحقبة ،تنافستها قوى سياسية عدة .

ثم إذا كان الأمر مجرَّد استدراج للعثمانيين إلى اليمن ، فلماذا بقوا فيها ،وقدموا كثير من التضحيات ، سواءً في المال أم في الرجال، ثم إذا كان الأمر لا يعدو معلومات خاطئة قدمت للعثمانيين عن اليمن ، ألم يكن يكفى تجربة الحملة الأولى؟ لماذا كرر العثمانيون الحملات الواحدة تلو الأخرى إلى اليمن؟

وهذا لا يعني التشكيك في الوثيق التي اشتملت على إغراءات القائد العثماني للسلطان ، لكن لم يكن هذا هو سبب توغل العثمانيين في الداخل اليمني ، بعد أن سيطروا على السواحل وطردوا منها البرتغاليين، وأزالوا كل من المماليك والطاهريين، بل لعل السبب في توغلهم في الداخل حماية ظهورهم في السواحل من أي قوى محلية في الداخل اليمني ،خصوصاً وأن ثمة قوى لم تسلم بالولاء والطاعة للسلطان العثماني، كما هو الأمر بالنسبة لسلطان (الشحر)، ولذلك لم يتوجهو إلى المناطق الخاضعة له.

وبرغم كل هذه الأسباب التي حركت العثمانيين للتوجه إلى البلاد العربية ومنها اليمن، والتي يتضح بجلاء وجاهتها ، وهو أمر أكدته المصادر التاريخية المعاصرة ، وواقع حال العثمانيين ، وفي المقابل واقع البلاد العربية ، فإن المصادر الأجنبية سواء كانت شرقية أم غربية تقدم أسباب أخرى تماماً لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية لا تعدو المصالح والتوسع والسيطرة ، يقول (لوتسكي)[l] :" والذي استهواهم (يعني العثمانيين في الأقطار العربية) قبل كل شيء هو رغبتهم في فرض الاستغلال الاقطاعي على الجماهير الشعبية العربية، ثم موقع البلاد العربية الملائم في طرق التجارة العالمية".

أوضاع اليمن السياسية قبيل دخول العثمانيين:

تقاسمت اليمن قبيل دخول العثمانيين ثلاث قوى رئيسية ، إلى جانب عدد من القوى الثانوية، فكان من بقي من المماليك معتصم بالسواحل اليمنية ، ومتمركزاً في زبيد، وامتدت الدولة الطاهرية في أجزاء من وسط وجنوب اليمن ، فيما بدأت القوى الزيدية بقيادة شرف الدين تتوسع على حساب القوتين السابقتين في شمال ووسط اليمن ، وتعمل على الانقضاض على القوتين المنهكتين (المماليك والطاهريين)،في زبيد وتعز.

تباينت مواقف القوى اليمنية من الوجود العثماني في السواحل اليمنية ، ففي الوقت الذي رحب به البعض ، رفضه البعض الآخر ، فيما لم يحدد فريق ثالث موقفاً واضحاً منه ، وكان لكل طرف من هذه الأطراف مبرراته للموقف الذي حدده من الوجود العثماني في اليمن.

1- المماليك:

اضطر المماليك إلى إظهار قبولهم بالأمر الواقع بعد أن فرض العثمانيون وجودهم في المنطقة ، لاسيما بعد سقوط دولة المماليك في مصر، ومع ذلك فقد دخلوا في صراعات مستمرة فيما بينهم أثرت على الاستقرار في المنطق التي يحكمونها، ولذلك رحب أهل تلك المناطق بالعثمانيين بوصفهم دولة قوية موحدة، قادرة على فرض النظام وتوفير الأمن للناس، وهو ما عبر عنه (الموزعي)[li] إذ قال:" انهمكوا (المماليك) (في)[lii] المنابذة فيما بينهم والمخالفة ، وإظهار الطغيان والعصيان، ولم يزل أمرهم غير منتظم ، وشملهم غير ملتئم ، يقيمون واحداً بعد واحد إلى سنة 945هـ لا ينتظم لهم أمر ولا يتم لهم قول ، بل دماء تسفك ومحارم تنتهك، وأموال تنهب ، ومدامع تسكب".

كانت هذه الأحوال التي وصل إليها المماليك باليمن ، نذيرة بزوالهم ، وكان من غير المقبول أن تسكت عنهم الدولة العثمانية وهم يحكمون باسمها ، ولذلك عندما تنامى إلى السلطات العثمانية حال المماليك باليمن ، رأت من الضروري الإشراف المباشر عليها. فأتت حملة سليمان باشا الخادم، التي رحب بها أهل تلك المناطق ، وهو ما يتضح بجلاء في تعبير (الموزعي)[liii]، إذ يقول :" فلما أحطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلال الواقع في الديار اليمانية وجه مولانا السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية سليمان باشا بجيوش عظيمة وعدد جسيمة لغزو الإفرنج البرتغال إخوان الكفر والضلال، وأمره بالتعريج على ديار اليمن، ليصلح منها ما فسد ، ويطفئ نار الفتن".

2- الطاهريين:

كانت قوة الطاهريين قد انكمشوا في آخر أيانهم في عدن ، وبدا أنهم سيشربون من ذات الكأس الذي سقوه للرسوليين ، عندما كانوا سبباً في زوالهم، وبدا الطاهريون قبيل ظهور العثمانيين عاجزين عن مجابهة المخاطر الداخلية والخارجية المحدقة بهم، فالأئمة الزيدية تلتهم دولتهم من جهة البر ، والبرتغاليون يحاصرونهم من قبل البحر، ومع هذا وذاك خلافات داخل البيت الطاهري،وتمرد بعض قبائل يافع القوية[liv].

ويبدو أن الطاهريين فقدوا الرؤية الثاقبة للواقع ، ولم يُلهموا التصرف الصحيح، إزاء كل من البرتغاليين والعثمانيين، فاطمأنوا للبرتغاليين ، وكانوا أكثر حذراً في التعامل مع العثمانيين، رغم أن كان قد طلب عامر بن داوود مساعدته في مواجهة التوسع الزيدي الذي شمل معظم جهات اليمن[lv].

3- الإمام شرف الدين :

استثمر الإمام شرف الدين النزاعات التي دبت بين المماليك لاسيما بعد سقوط دولتهم في مصر ، وأثر ذلك في تقهقرهم إلى زبيد وبعض السواحل، وفي الوقت ذاته الظروف التي مر بها الطاهريون، بعد وصول البرتغاليين إلى المحيط الهندي ، وإغلاقهم طرق التجارة التي تمر بعدن ، وتهديدهم للمدينة.

تمكن الإمام شرف الدين من التغلب على القوى الزيدية المنافسة له في المناطق الشمالية ، كما أفسح له انسحاب كل من المماليك إلى الساحل الغربي من اليمن ، وتقهقر الطاهرين إلى الساحل الجنوبي ، ساعده ذلك على مد نفوذه إلى أجزاء كثيرة من اليمن.

أما فيما يتعلق بموقف الإمام شرف الدين من دخول العثمانيين إلى اليمن، فقد كان من الطبيعي أن يسوءه ذلك، فهو لأول مرة يجد الطريق مفتوح له لحكم اليمن منفرداً ، ثم ما لبث أن وجد قوة كبرى تبدد له ذلك الحلم، وإن تظاهر في بداية الأمر بتقديم بعض النصائح للعثمانيين، خصوصاً فيما يتعلق بوجود اتصال بين عامر بن داوود والبرتغاليين، وإن هدف منها التخلص من الطاهرين، ولذلك سنجد أن الإمام شرف الدين وابنه المطهر ، والأئمة الزيدية بعدهما هم الذين حاربوا العثمانيين في اليمن.

والحق أن اليمن مثل غيرها من البلاد الإسلامية كان في أمس الحاجة حينذاك إلى قوة تساعدها في مجابهة القوة البرتغالية الكاسحة؛ التي تفوقت على المسلمين في الهند وفي السواحل اليمنية وسواحل الخليج العربي، وأصبحت تستهدف الوجود الإسلامي في هذه المنطقة ، لا بل وتستهدف مكونات الأمة الثقافية والحضارية ، وعقيدتها في الصميم، بعد أن استهدفت اقتصادياتها بتحويل طرق التجارة العالمية عنها وحرمانها من عائداتها، بل وضيقت على أرزاق صغار التجار والصيادين في البحر العربي والحمر عندما قتلت البحارة والصيادين المسلمين فيهما وأحرقت سفنهم.

كل هذا يجعلنا ندرك مواقف القوى اليمنية التي رحبت بالعثمانيين، لأنها رأت فيهم قوة إسلامية جامعة، لا بل ومنقذاً للمسلمين من عدو استباح البلاد ونهب الثروة واسترق الناس.

وهذا يتضح جلياً في موقف سلطان (الشحر)[lvi](بدر الطويرق) الذي أعلن دخوله في طاعة السلطان العثماني ، وأمر بالخطبة والدعاء له ، واحتفى برسول العثمانيين ، وظلت الشحر تعترف للعثمانيين بالسيادة طوال مدة حكمهم لليمن[lvii].

***قدوم العثمانيين إلى اليمن بعيون المؤرخين اليمنيين:**

وفي الأخير نجد من المناسب أن نرى قدوم العثمانيين إلى اليمن بعيون المؤرخين اليمنيين وبعض المؤرخين العرب ، كيف نظروا إلى هذا التدخل ؟ هل رأوه غزواً واحتلالاً، ضماً وإلحاقاً ، أم رأوه فتحاً ونصرةً وإنقاذاً ، وسنقف في السطور القادمة مع ، مواقف هؤلاء المؤرخين من خلال كتاباتهم، فرأى (الكبسي)[lviii] وهو مؤرخ زيدي أن العثمانيين أتوا لإنقاذ اليمن والبلاد العربية من البرتغاليين، إذ يقول:"وفي سنة أربع وأربعين وتسعمائة هجرية وصل سليمان باشا إلى اليمن متوجهاً من حضرة سلطان الإسلام نافذ الأحكام سليمان بن سليم إلى الجهات الهندية ،واجتاز بالبنادر اليمنية لقتال الإفرنج الذين صاروا (يعيثون)[lix] في البحر ،ويأخذون من فيها من التجار"، ولم تختلف نظرة المؤرخ (الموزعي) عن (الكبسي) كثيراً ، فقد ذهب إلى أن العثمانيين إنما تدخلوا في اليمن تقديراً منهم لمصلحته، لحمايته من الداخل بتوحيده بعد أن مزقته القوى المتصارعة على السلطة، أو لحمايته من الأخطار الخارجية البرتغالية التي احتلت بعض سواحله وجزره ، إذ قال:"فلما أحاطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلاف الواقع في الديار اليمنية،وجه السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية الوزير الكريم (سليمان باشا) بجيوش عظيمة وعدد جسيمة إلى الهند لغزو الإفرنج (البرتغاليين)،وأمر قائد الجيش الوزير سليمان باشا بالتعريج على اليمن ليصلح ما فسد منها ".[lx]

ونستنتج من ذكر (ابن الديبع الشيناني)[lxi]، الذي كان معاصراً لقدوم البرتغاليي إلى سواحل اليمن ، أن ثمة مبررات قوية لقدوم العثمانيين إلى اليمن ، وأن خطر البرتغاليين كان محدقاً ، وأنهم عاثوا في

سواحل اليمن وجزره فسادا، فيذكر بعض المدن اليمنية التي تعرضت لعدوان البرتغاليين مثل عدن وباب المندب والمخا والحديدة وجزيرة كمران.

ولعل أوضح صورة عن رؤية المؤرخين اليمنيين لقدوم العثمانيين إلى اليمن؛هي تلك التي قدمها (الموزعي)[lxii]،عندما وصف أحوال اليمن المتردية ، قبيل مجيء العثمانية إليها ، فقال:" لما أحاطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلال الواقع في الديار اليمانية وجه مولانا السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية سليمان باشا بجيوش عظيمة وعدد جسيمة لغزو الإفرنج البرتغال إخوان الكفر والضلال، وأمره بالتعريج على ديار اليمن، ليصلح منها ما فسد ، ويطفئ نار الفتن".

نتائج الدراسة :

ومما سبق نصلى إلى النتائج التالية :

- أن الإسلام يؤمن بوحدة عناصر أمته ، فلا يميز على أساس العرق أو الجنس أو اللون.
- أن الحكم العثماني في البلاد العربية كان خلافة إسلامية مثله الخلافة الأموية والعباسية.
- أن السلاطين والخلفاء العثمانيين التزموا الإسلام في عقيدته وقيمه، وحرصوا على الظهور بمظاهره، وتحمسوا للدفاع عن بلدانه ومقدساته.
- أن القوى المحلية في البلاد العربية ، واليمن على وجه الخصوص بدت عاجزة عن مدافعة الغزاة البرتغاليين والأسبان، وأصبحت البلاد العربية واليمن تبعاً لذلك بحاجة ماسة لقوة إسلامية كبيرة لحمايتها.
- أن قدوم العثمانيين إلى البلاد العربية، وبالأخص اليمن أنقذها من خطرين وشيكين ، هما الخطر البرتغالي والخطر الصفوي.
- أن أهالي البلاد العربية واليمن بالذات استنجدوا بالدولة العثمانية إزاء عجز القوى المحلية عن مجابهة البرتغاليين، وأنهم رحبوا بالعثمانيين بوصفهم حماة لدار الإسلام.
- إن منشأ معارضة القوى المحلية في اليمن لقدوم العثمانية لأنهم رأوه مجهضاً لمشاريعهم المحلية الضيقة.
- أن ثمة مجموعة من العوامل أسهمت في توجه العثمانيين إلى اليمن لا تعدو تأمينها والحجاز ومصر من الخطر البرتغالي ، ومنع أي تحالفات بين الحبشة والبرتغاليين.
- أن ما حدث من مخالفات من بعض القادة أو الولاة العثمانيين – فيما بعد- كانت فردية ، وليس منهجاً متبعاً لدى الدولة ، ولا يقلل من وجاهة أسباب قدومهم إلى اليمن.
- إن توقف فتوحات العثمانيين في أوربا، وتوجههم إلى الشرق كان نتيجة الضغط البرتغالي على البلاد الإسلامية في الهند واليمن والخليج ، وتهديد الحرمين الشريفين، واستجابة لاستغاثات المسلمين، وليس لصعوبة التوسع في أوربا .
- أن جل ما كتب عن تاريخ الخلافة العثمانية كان بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ومن قبل أعدائها ،وقد أصبح تاريخاً معتمداً في المناهج الدراسية ، نمط عليه العقل العربي واليمني.
- إن توسع العثمانيين في الداخل اليمني أتى في سياق توحيده ضمن الدولة الإسلامية، وتأمين ظهر العثمانيين في الساحل من القوى التي ما زالت لم تسلم لهم في الداخل.

التوصيات:

توصي هذه الورقة بإعادة كتابة التاريخ العثماني، لاسيما في المناهج الدراسية في اليمن والبلاد العربية.

الهوامش :

---

[i] - كرَّس الأمويون ومن بعدهم العباسيون بعد أن وصلوا إلى السلطة حديث الأئمة من قريش ، حتى لا يأتي من ينازعهم الخلافة من بقية الأجناس المكونة للأمة الإسلامية ، و:ان الخلافة حقاً لهم دون غيرهم ، وربما قصد من الحديث أن الخلافة في قريش ما دامت العصبية فيهم ، وهذا ما أكده أبو بكر في السقيفة عندما طلب الأنصار الخلافة ، قائلاً :" إن العرب لا تدين إلاّ لهذا الحي من قريش ، لأ حصر الخلافة في أسرة

[ii] - انظر :سيف الدين . عبد الحكيم عبد الحق(الدكتور)، في تاريخ العصر العباسيالأول، دار عدن، تعز، 209م.

[iii] - وهو منهج اعتمدناه لتحقيب التاريخ الإسلامي لم ير النور بعد .

[iv] - أحمد فؤاد متولي (الدكتور) ، الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته من واقع الوثائق العثمانية والعربية المعاصرة له ،ص87، دار النهضة العربية ، القاهرة ، 1976م ، الوذيناني . خلف بن دبلان بن خضر (الدكتور) ، الدولة العثمانية والغزو الفكري حتى عام 1327هـ/ 1909م، معهد البحوث االعلمية وإحياء التراث ، مكة المكرمة ، 1424هـ/ 2003م.

[v] - الجدير بالذكر أن الدولة الصفوية تنتسب في الأساس إلى أحد المتصوفة ويدعى صفي الدين وهو من أردبيل، ومنذ القرن التاسع الهجري انتقلت الصوفية هناك من التأمل الصوفي إلى العقيدة الشيعية ، وتمكن الشاه إسماعيل الصفوي من تأسيس الدولة الصفوية الشيعية في إيران ، وبدأ يمد نفوذه إلى الأناضول فانتشر أتباعه فيه وباتوا يعيثون فيه الفساد، حتى أنهم لم يتورعوا عن قتل الرجال وسبي النساء، وأتوا على الأخضر واليابس (الوذيناني ، الدولة العثمانية والغزو الفكري ، ص130، 131، عن محمد عبد اللطيف هريدي ، الحروب العثمانية الفارسية ، ص 42، 48، نقلاً عن وثيقة رقم 6522 طوب قاني).

[vi] - أحمد فؤاد متولي (الدكتور) ، الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته من واقع الوثائق العثمانية والعربية المعاصرة له ،ص82،81، 83، 84.

[vii] - أدى عدم وجود قانون يحدد انتقال الحكم بين أفراد البيت العثماني إلى قيام صراعات بين الإخوة وأبناء العم على السلطة ، فكان السلطان المتغلب يعمد إلى تصفية جميع مناوئيه ، وربما من يتوقع منهم المعارضة، وقد زاد من خطورة هذا الأمر صدور قانون يجيز للسلطان قتل إخوته حفاظاً على السلطنة ، جاء فيه :" فلتكن السلطة في متناول جميع أبنائي ، وقد أجاز العلماء للسلطان قتل جميع إخوته الباقين" إذا آنس منهم خطورة على السلطة ، ويبدو أن هذا القانون عدل فيما بعد بحيث جعل السلطة في أكبر الأبناء سناً، وعلى أية حال فقد أدى احتضان كل من الصفويين والمماليك لهؤلاء الأمراء العثمانيين ، وإغرائهم بالمساعدة على الوصول إلى عرش الدولة العثمانية إلى تأزم العلاقات بين الدولة العثمانية وهذه الدول(الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته ، ص 48، 49 ، 74، 75).

[viii] - ابن إياس .، بدائع الزهور ، ص 930.

[ix] - حرب. محمد (الدكتور)، العثمانيون في التاريخ والحضارة، ص 27، 28، دار القلم، دمشق،ط، 1409هـ/1989م .

x - المصدر نفسه ، ص 28.

[xi] - هي أسرة أوربية حكمت وسط وغرب أوربا من النمسا إلى ألمانيا وتمتد إلى أسبانيا (أوجلو. إحسان الدين . الدولة العثمانية تاريخ وحضارة،جـ1، ص36، ترجمة ، صالح سعداوي،مركز الأبحاث للتاريخ والفنون الإسلامية، استانبول، 1999م)

[xii] - كتاب العبر ،ج4،ص255، المقري. نفح الطيب في غصن الأندلس الرطيب ،ج1،ص233-234 ،تحقيق إحسان عباس ، بيروت ، 1388هـ/1968، الحجي . عبد الرحمن ، في التاريخ الأندلسي ، ص 113، 114، دار القلم ، دمشق ، ط5، 1418م/ 1997م .

xiii - الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته .. ، ص 79.

xiv - أورغان بن عثمان الأول ، ولد سنة 1281م وهو ثاني أولاد السلطان عثمان، ومع ذلك فقد أوصى والده بالحكم له دون أخيه الأكبر علاء الدين بسبب شجاعته وإقدامه وحب الجنود له، فيما كان علاء الدين منصرفاً عن شئون الحكم للعبادة والتصوف ، تسلم حكم الدولة 1326م ، وقد قام بعدة أعمال منها تأسيس جيش محترف عرف بالإنكشارية ، وصك العملة الذهبية باسمه، وفتح مدينة أزمير التي أكمل بها سيطرته على أسيا الصغرى (العطار.عدنان . الدولة العثمانية من الميلاد إلى السقوط، ص 25،24،23،دار الأصالة ، الجزائر ،دار وحي القلم ، دمشق، ،ط1، 2006).

xv - حرب. محمد ، العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص 16.

[xvi] - جمال عبد الهادي وآخرون ، صفحات من تاريخ الدولة العثمانية ، ص 9 ، دار الوفاء ، المنصورة ، 1995م .

[xvii] - حرب. محمد ، العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص 16، جمال عبد الهادي (الدكتور) ، صفحات من تاريخ الدولة العثمانية، ص 9 .

[xviii] - حرب ، العثمانيون في التاريخ والحضارة، ص16 .

xix - المصدر نفسه ، 18، 19.

xx - المتوكل على الله العباسي الثاني تنازل عن الخلافة للسلطان سليم الأول عندما دخل القاهرة على إثر سقوط دولة المماليك ، 1517م ، وكان المماليك قد أتوا بالخلفاء العباسيين بعد سقوط بغداد إلى القاهرة لإكساب حكمهم الشرعية (العطار. عدنان، الدولة العثمانية من الميلاد إلى السقوط ، ص58).

[xxi] - تشير المصادر العثمانية إلى أن بايزيد الأول هو أول من تلقب بالسلطان ، خلعه عليه الخليفة العباسي المتوكل الثاني ، والحق أن الخلافة العباسية في القاهرة كانت اسمية فحسب، وقد استخدمها المماليك لتكون غطاء لحكمهم ، ولإكسابه الشرعية ، والحق أيضاً أن لفظة السلطان في الأساس إحدى مرادفات الخليفة ، إلى جانب أمير المؤمنين والإمام ، وهو أمر معلوم في التاريخ الإسلامي ، فقد كان الخليفة بعد عصر الخلفاء الراشدين يدعى بأمير المؤمنين وبالإمام وبالسلطان .

[xxii] - حرب. محمد ، العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص 23 .

[xxiii] - جمال عبد الهادي (الدكتور) ، صفحات من تاريخ الدولة العثمانية، ص 10 .

[xxiv] - مدينة شرق الأناضول ، فتحها السلطان محمد الفاتح سنة 1462م (التحفة السنية في تاريخ القسطنطينية ، ص 10 ، دار صادر ، بيروت ، ط2، 1995م)

[xxv] - أحمد فؤاد متولي ، الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته ، 87 ، الوذيناني ، الدولة العثمانية والغزو الفكري ، ص 130 .

[xxvi] - وصلت تقارير إلى السلطان سليم تقول :" إن المبتدعين من الصوفية والشيعة قد استفحل خطرهم، وزاد عددهم وباتوا يعبثون في القرى بالسلب والنهب، حتى أنهم لم يتورعوا عن قتل الرجال ، وسبي النساء، وأتوا على الأخضر واليابس" (الوذيناني ، الدولة العثمانية والغزو الفكري ، ص 130-131، أحمد فؤاد متولي ، الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته ، ص 79،عن هريدي. محمد عبد اللطيف ، الحروب العثمانية الفارسية، ص 42 ، 48،(نقلاً عن وثيقة 6522 بطوب قابي).

[xxvii] - لما استقر السلطان سليم بدار سلطته سأل عن سبب تأخر الذخيرة عنه فأخبر أن سبب ذلك سلطان مصر الغوري فإنه كان بينه وبين شاه إسماعيل محبة أكيدة ومراسلات حتى اتهم الغوري بالرفض في عقيدته بسبب ذلك ، فصمم السلطان سليم على قتال الغوري(مقديش . محمود، نُزهة الأنظار في عجائب التواريخ والأخبار، جـ2،ص42، تحقيق: علي الزواري، ومحمد محفوظ، دار الغرب الإسلامي ، بيروت ،ط1، 1988م).

[xxviii] -حرب. محمد (الدكتور) ، العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص 28 .

[xxix] - بعد استيلاء سليم الأول على مصر سنة 1517م وجد العثمانيون أنفسهم مضطرين إلى اتباع الخطط المملوكية في الدفاع عن البحر الأحمر ، وبالتالي كانت قضية الدفاع عن الحدود الجنوبية للممتلكات العثمانية الجديدة ف البلاد العربية إحدى القضايا الملحة التي واجهت العثمانيين بعد دخولهم مصر مباشرة، خصوصاً وأنهم قد أدركوا أهمية اليمن الإستراتيجية في نزاعهم مع البرتغاليين (هريدي .صلاح أحمد ، دراسات في تاريخ العرب الحديث، ص 194، عين للدراسات والبحوث، د.م. ط، 2008م).

[xxx] - السخاوي . التبر المسبوك ،ص 98- 99، بولاق، القاهرة ،1896، أبو المحاسن ،النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، ، جـ7، ص140، طبعة كاليفورنيا ، درَّاج ، المماليك والفرنجة، ص 59، العيدروس تاريخ العرب الحديث ، ص 124- 127،دار الكتاب الحدي ، القاهرة ، 1421هـ / 2001.

[xxxi] - عودة . محمد عبد الله ، تاريخ العرب الحديث ، ص 25، 26، الأهلية للنشر، عمان، د.ط، 1989م.

[xxxii] - أوجلو . إكمال الدين إحسان ، الدولة العثمانية تاريخ وحضارة ، ص 43، ترجمة: صالح سعداوي، مركز الأبحاث التاريخية ، استانبول، 1999م.

[xxxiii] - خليل إينالجيك ، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار، ص 197، ترجمة : محمد الأرنؤوط، دار المدار الإسلامي ، بيروت،ط1، 2002.

[xxxiv] - عودة، تاريخ العرب الحديث، ص 26،حلمي محروس إسماعيل ، تاريخ العرب الحديث، ص17، مؤسسة شباب الجامعة ، الإسكندرية ، د.ط، 1997، السرجاني . راغب ،الموسوعة الميسرة في التاريخ الإسلامي .ج2، ص 157، مؤسسة اقرأ، القاهرة ، ط7، 2007.

[xxxv] - وصلت أخبار مؤكدة للسلطان سليم أثناء حروبه في العراق بأن البرتغاليين قد أمدوا الفرس بالمعونات الحربية ، وبأنهم أرسلوا إليهم بعض العمال والفنيين ليعلموهم صناعة المدافع الكبيرة ، وكيفية استخدامها (سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الأول لليمن ، ص 155، عن : العزاوي . عباس ، تاريخ العراق بين احتلالين، ج4،ص44.

xxxvi - عودة ، تاريخ العرب الحديث ، ص 23.

xxxvii - دراج . أحمد ، المماليك والفرنج ، ص 50،49، دار الفكر العربي ، القاهرة ، 1961م.

xxxviii - المصدر نفسه، ص50، 51.

xxxix - محمد راغب بن محمود الحلبي ،إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء ، ج 3 ، ص 97،نقحه محمد كمال، منشورات دار القلم العربي ، حلب ،الطبعة الثانية / 1988م

[xl] - يحيى بن الحسين بن الإمام المؤيد بالله محمد بن الإمام القاسم بن محمد الشهاري ، ولد بشهارة في حجة سنة 1044هـ ، ولاه الإمام المهدي أحمد بن الحسين بن الإمام القاسم يريم وذمار وعفار، توفي سنة 1090هـ، وهو غير السيد يحيى بن الحسين بن الإمام القاسم الذي عاصره الذي أهملت الترجمة له بسبب ميله إلى العمل بأمهات الحديث ورده على من خالف النصوص الصحيحة (الشوكاني. محمد بن علي ت 1220هـ ، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، جـ2، ص 328 ،329، دار المعرفة ، بيروت، د.ط.ت).

[xli] - الشوكاني . البدر الطالع، جـ2، ص 330.

[xlii] - قطب الدين . البرق اليماني في الفتح العثماني ، ص5، انظر كذلك ، سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الأول لليمن ، ص 158، 159.

xliii - كان البرتغاليون ينفذون في جميع أفراد سفن المسلمين التي يقبضون عليها القتل بالتعذيب طويل الأمد الذي يستمر عدة أيام ،يقطعون في كل يوم جزءاً من أجسامهم ،وكانوا يهدفون من وراء ذلك منع المسلمين من الخروج إلى البحار الهندية.(يلماز أوزتونا ،تاريخ الدولة العثمانية، جـ223،1، 224 ،ترجمة عدنان محمود سلمان ،مراجعة محمود الأنصاري،منشورات مؤسسة فيصل / استانبول ،ط 1 ، 1988م.

xliv - المخا : مدينة وميناء على ساحل اليمن الغربي بين زبيد وعدن، على بعد ثلاث مراحل (أربعة وتسعين كيلومتر) من مدينة تعز على البحر الأحمر ، وهو من أقدم الموانئ اليمنية على الإطلاق، وقد عرف بتصدير البن اليمني الشهير، كان ميناء دولة المعافر، زاره صاحب كتاب الطواف حول البحر الإريتري ، ووصفه بأنه ميناء عامر بالمراكب والتجار ، وفي العصر العثماني في اليمن تحولت المخا إلى قاعدة لحماية البحر الأحمر واليمن(ابن الديبع .عبد الرحمن، قرة العيون بأخبار اليمن الميمون ، ص 561، تحقيق محمد بن علي الأكوع ، مكتبة الإرشاد ، صنعاء ، 1427هـ / 2006م . المقحفي، معجم البلدان والقبائل اليمنية، جـ2،ص 1445، إدريس بوستان، أهمية ترسانة السويس وجدة وموخا في الصراع العثماني البرتغالي في البحر الأحمر، ص 27، بحث منشور في كتاب الندوة الدولة حول اليمن في العهد العثماني، استانبول ، 2011م).

xlv كمران: جزيرة يمنية في البحر الأحمر قبالة مرفأ الصليف ، تبعد عن اليابسة بنحو ميل واحد، وتتكون من مدينة صغيرة بها ميناء لاستقبال السفن الصغيرة والمتوسطة (المقحفي . إبراهيم أحمد، معجم البلدان والقبائل اليمنية ،جـ2،ص1352، دار الكلمة، صنعاء، المؤسسة الجامعية للدراسات، بيروت، د.ط، 2002م).

xlvi - سواكن " مدينة قبالة ميناء جدة على الساحل الأفريقي للبحر الحمر ..

xlvii - ابن إياس ،بدائع الزهور،ص 876، 877.

xlviii - قطب الدين محمد بن أحمد المكي ،البرق اليماني في الفتح العثماني ، ص 39، دار اليمامة ، الرياض ،ط1، 1967م .

xlix - أرن . خالد ، البلاد العربية في الوثائق العثمانية ، جـ1، 122، ترجمة، فاضل بيات ،مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية ، استانبول، 2010م ، النهروالي ، البرق اليماني في الفتح العثماني ، ص40، 41، العمري .حسين عبد الله (الدكتور)، تاريخ اليمن الحديث والمعاصر ، ص12، 13، دار الفكر المعاصر،بيروت، دار الفكر، دمشق،د.ط، 1997.

l - تاريخ الأقطار العربية الحديث، ص 14، دار الفارابي ، بيروت ، ط9، 2007م.

li - الإحسان في دخول مملكة اليمن تحت ظل آل عثمان، ص 24.

lii - في الأصل (على).

liii - الإحسان في دخول مملكة اليمن في ظل عدل آل عثمان ، ص 24.

liv - سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الأول لليمن ،ص 50، 51.

lv - الموزعي . الإحسان في دخول مملكة اليمن تحت ظل آل عثمان ،ص 24.

lvi - الشحر بكسر الشين ناحية معروفة بساحل حضرموت على المحيط الهندي ، وينسب إليه العنبر الشحري لأنه يوجد في سواحله (الحجري ، مجموع بلدان اليمن وقبائلها ، ص 447).

lvii - سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الأول لليمن ، ص 190.

lviii - محمد بن إسماعيل (ت 1308هـ). اللطائف السنية في أخبار الممالك اليمنية ، ص 237، تحقيق (أبو حسان)خالد أبا زيد الأذرعي ، مكتبة الجيل الجديد ، صنعاء ،ط 1 ، 2005م .

lix - في الأصل (يعوثون).

lx- الحداد.محمد يحي ،التاريخ العام لليمن (التاريخ السياسي والاجتماعي والاقتصادي والثقافي منذ بداية تاريخ اليمن القديم وحتى العصر الراهن،جـ 3 ، ص 39 ــ41 ، وزارة الثقافة ، صنعاء (د.ط) 2010م

قائمة المصادر والمراجع :

أولاً المصادر :
* ابن إياس .
1- بدائع الزهور
* النهروالي. قطب الدين محمد بن أحمد المكي.
2- البرق اليماني في الفتح العثماني ، دار اليمامة ، الرياض ،ط1، 1967م .
* ابن خلدون . عبد الرحمن الحضرمي
3- كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر .
*ابن الديبع. عبد الرحمن الشيباني.
4- قرة العيون بأخبار اليمن الميمون ، تحقيق محمد بن علي الأكوع ، مكتبة الإرشاد ، صنعاء ، 1427هـ / 2006م .
*السخاوي .
5- التبر المسبوك ، بولاق، القاهرة ،1896 .
* الشوكاني. محمد بن علي ت 1220هـ .
6- البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، دار المعرفة ، بيروت، د.ط.ت)
* أبو المحاسن.

7- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ،طبعة كاليفورنيا.
*مقديش . محمود.
8- نُزهة الأنظار في عجائب التواريخ والأخبار، تحقيق: علي الزواري، ومحمد محفوظ، دار الغرب الإسلامي ، بيروت ،ط1، 1988م).
*المقري.
9- نفح الطيب في غصن الأندلس الرطيب ،تحقيق إحسان عباس ، بيروت ، 1388هـ/1968
* سلمان بن خليل بن بطرس جاويش.
10- التحفة السنية في تاريخ القسطنطينية ، ص 10 ، دار صادر ، بيروت ، ط2، 1995م

ثانياً المراجع :
* أحمد فؤاد متولي (الدكتور)
1- الفتح العثماني للشام ومصر ومقدماته من واقع الوثائق العثمانية والعربية المعاصرة له ، دار النهضة العربية ، القاهرة ، 1976م .
* أوجلو . إكمال الدين إحسان .
2- الدولة العثمانية تاريخ وحضارة ، ترجمة: صالح سعداوي، مركز الأبحاث التاريخية ، استانبول، 1999م.
* جمال عبد الهادي وآخرون.
3- صفحات من تاريخ الدولة العثمانية ، دار الوفاء ، المنصورة ، 1995م .
* الحجري. محمد بن أحمد .
- مجموع بلدان اليمن وقبائلها ، جـ3، ص 664، تحقيق : إسماعيل بن علي الأكوع، دار الحكمة اليمانية ، صنعاء ، ط1416،2هـ/ 1996م.
* الحجي . عبد الرحمن .
5- في التاريخ الأندلسي ، دار القلم ، دمشق ، ط5، 1418م/ 1997م .
*حرب. محمد (الدكتور)
6- العثمانيون في التاريخ والحضارة، دار القلم، دمشق،ط، 1409هـ/1989م .
* حلمي محروس إسماعيل.
7- تاريخ العرب الحديث، مؤسسة شباب الجامعة ، الإسكندرية ، د.ط، 1997.
*خليل إينالجيك.
8- تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار، ترجمة : محمد الأرنؤوط، دار المدار الإسلامي ، بيروت،ط1، 2002.
*درَّاج . أحمد (الدكتور).
المماليك والفرنجة،دار الفكر العربي، القاهرة، 1961م.
*السرجاني . راغب.
9- الموسوعة الميسرة في التاريخ الإسلامي .ج2، ص 157، مؤسسة اقرأ ، القاهرة ، ط7، 2007.
* سيد مصطفى سالم
10- الفتح العثماني الأول لليمن ، مطبعة الجبلاوي، القاهرة، ط1978،3م.
* سيف الدين . عبد الحكيم عبد الحق(الدكتور).
11 في تاريخ العصر العباسيالأول، دار عدن، تعز، 209م.
*العزاوي . عباس
12 - تاريخ العراق بين احتلالين
* العطار.عدنان .
13- الدولة العثمانية من الميلاد إلى السقوط، دار الأصالة ، الجزائر ،دار وحي القلم ، دمشق، ،ط1، 2006.
* العمري .حسين عبد الله (الدكتور)
14- تاريخ اليمن الحديث والمعاصر ، دار الفكر المعاصر،بيروت، دار الفكر، دمشق،د.ط، 1997.
*عودة . محمد عبد الله.
15- تاريخ العرب الحديث ،الأهلية للنشر، عمان، د.ط، 1989م.
*العيدروس.محمد حسن.
16- تاريخ العرب الحديث ،دار الكتاب الحديث ، القاهرة ، 1421هـ / 2001.
* لوتسكي.
17- تاريخ الأقطار العربية الحديث ، دار الفارابي ، بيروت ، ط9، 2007م.
*المقحفي . إبراهيم أحمد
18 - معجم البلدان والقبائل اليمنية ، دار الكلمة، صنعاء، المؤسسة الجامعية للدراسات، بيروت، د.ط، 2002م.
*الوذيناني.خلف بن دبلان بن خضر (الدكتور)

19- الدولة العثمانية والغزو الفكري حتى عام 1327هـ/ 1909م، معهد البحوث العلمية وإحياء التراث ، مكة المكرمة ، 1424هـ/ 2003م.
* هريدي .صلاح أحمد .
20- دراسات في تاريخ العرب الحديث، عين للدراسات والبحوث، د.م. ط، 2008م.
* يلماز أوزتونا ،
21- تاريخ الدولة العثمانية، ترجمة عدنان محمود سلمان ،مراجعة محمود الأنصاري،منشورات مؤسسة فيصل،استانبول،ط1، 1988م.
[2] - قرة العيون في أخبار اليمن الميمون ، ص 561،
[3] - الإحسان ، ص 24.

بسم الله الرحمن الرحيم

حيثيات قدوم العثمانيين إلى اليمن

أ.م.د. عبد الحكيم عبد الحق محمد سيف الدين
أستاذ التاريخ الإسلامي المشارك- جامعة تعز

يدور جدل كبير بين المؤرخين في البواعث الحقيقية لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية عموماً واليمن على وجه الخصوص ، فمن يصفه بالاحتلال ومن يقدمه على أنه حكم إسلامي لا بأس به ، ومن يعزيه إلى الصراع المذهبي ، ومن يجعله توسعاً قومياً تركياً على حساب القوميات الأخرى .

والحق أن كل من تناول هذا الأمر قد انساق مع مشاربه الفكرية ، واستجاب إما لنزعة قومية أو مذهبية ، والحق أيضاً أن دراسة تاريخ الدولة العثمانية في البلاد العربية ، لاسيما بواعث قدومها إلى البلاد العربية ، يجب أن لا يدرس بمعزل عن حقيقة ثابتة ، هي أن تاريخ هذه الدولة قد كتب بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ، ومن قبل خصومها السياسيين ، وأعدائها التقليديين ، زاد من ذلك الاحتقان القومي في البلاد العربية الذي غذي من فرنسا وغيرها من دول أوربا ، ووجه ضد الدولة العثمانية ، وما قابله في الضفة التركية من تخلق طائفي واستعداء ضد العرب والدعوة إلى القطيعة معهم .. في مراحل لاحقة. زاد من حدة هذه القطيعة أن الذين استلموا مقاليد الأمور في البلاد العربية ، أو بمعنى أدق من سُلِّمت لهم ، مثلوا الاتجاه القومي ، الذي جعل القومية حرباً على الدين وعلى والقوميات الأخرى ، وقد انعكس ذلك في المناهج الدراسية وفي المصنفات التاريخية فضلاً عن وسائل الإعلام .

لذلك تأتي هذه الدراسة لتقف على الأسباب الحقيقية لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية ، لاسيما اليمن ، والقوى التي جابهتهم والخلفيات السياسية والمذهبية التي أثرت في مواقف هذه القوى من الوجود العثماني في البلاد العربية عموماً ، واليمن على وجه الخصوص .

الحكم العثماني في ميزان الإسلام:

من الثابت إن الإسلام يؤمن بوحدة عناصر أمته فلا يميز بين مكوناتها على أساس العرق أو الجنس أو اللون ، وإن تعدد الشعوب المكونة لأمته كان للتعارف وليس للتمايز والتعالي والتكبر ، والحق أيضاً أن هذا التنوع أدى إلى تقوية المجتمع الإسلامي وإلى استطالة دولته وإثراء حضارته ، فكلما ضعف مكون أتى آخر يحمل راية الأمة ويجدد شبابها، وأن احتكار القيادة في عرقية واحدة ليس من الإسلام، ولا يخدم مستقبل الأمة المتجددة المنفتحة على العالم ، ولا رسالتها الخالدة، وإن أطِر في بعض المراحل التاريخية بفعل رغبة بعض الأسر في احتكار قيادة الأمة [lxii].

ولذلك فإن الحكم العثماني للبلاد الإسلامية سواء في اليمن أم في غيرها؛ يعد امتداداً لحكم الدولة الأموية والعباسية بوصفها دولة إسلامية جامعة ، وما يميز الدولة العثمانية عن الدولتين السابقتين أنها أتت بعد مرحلة من التشظي للبلاد الإسلامية ، وظهور كيانات طائفية وأخرى صليبية غربية ، وما بقي من البلاد الإسلامية تقاسمته دويلات تحكمت بها أسر تحمل مشاريع ضيقة ، فوحَّدت البلاد الإسلامية في دولة جامعة ، وكان من الطبيعي أن يقاوم هذه الدولة الموحدة كل من سبق ذكرهم ممن تخلقت أو كادت أن تتخلق دولهم وتتحقق مشاريعهم . فيما تسلم الأمويون الدولة الإسلامية موحدة من الخلفاء الراشدين ، وسلموها وهي متماسكة للعباسيين[lxii].

ولذلك فإن من المناسب أن يكون العصر العثماني بداية للتاريخ الإسلامي الحديث ، لأنه مثَّل انتقالاً من ما يشبه دول الطوائف إلى دولة الخلافة الواحدة ، وهي مرحلة جسدت وأحدية الدولة الإسلامية [lxii].

وبالنظر إلى المراجع التاريخية العربية الحديثة التي اشتملت تاريخ الدولة العثمانية ، وإلى المناهج الدراسية وإلى الثقافة السائدة لدى كثير من الناس ،الناتجة عن تنميط العقل العربي على ثقافة عدائية إزاء الدولة العثمانية ، وتقييم مرحلة الحكم العثماني للبلاد العربية ، يواجه الباحث والمطالع العادي بصورة قاتمة عن الدولة العثمانية ، ترجع في الأساس إلى أن تاريخ هذه الدولة قد كتب بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ، ومن قبل أعدائها المنتصرون ، وأسهم في تسويق هذا التاريخ (المزيف) خصومها القوميون، لاسيما من العرب غير المسلمين؛ الذين احتضنتهم فرنسا وصاغت عقولهم ، ثم عندما غادرت الدول الغربية البلاد العربية المحتلة سلمت مقاليدها للقوميين العرب الذين انتهجوا سياسة عدائية إزاء الدولة العثمانية ، فاستمرت المناهج الدراسية تقدم تلك الصورة النمطية الظالمة عن الدولة العثمانية ، وربما أسهم تنكر الدولة التركية الحديثة للتاريخ العثماني أو لمراحل منه في ترسيخ تلك الصورة.

وفي المقابل كان للعوامل المذهبية والنزعات الانفصالية في بعض البلاد التي لم تقع تحت الاحتلال الغربي - كما في الأجزاء الشمالية والغربية من اليمن - دور مهم في تقديم تلك الصورة القاتمة عن الحكم العثماني.

أوضاع الدولة العثمانية السياسية عشية دخولها اليمن .

إن من غير المنصف تناول موضوع دخول العثمانيين البلاد العربية ومنها اليمن بمعزل عن المتغيرات المحلية والدولية ، المحلية بالنسبة للدولة العثمانية والبلاد العربية ، والدولية المؤثرة هنا وهناك، لأن في ذلك اجتزاء ظالم للأحداث.

ولذلك فمن المناسب أن نلقي نظرة على الوضع السياسي للدولة العثمانية عشية توجهها إلى البلاد العربية واليمن على وجه الخصوص ، لأن ذلك - بلا ريب - يشير إلى البواعث المؤثرة في ذلك التوجه .

والحق أن كثيراً من المصادر التاريخية تؤكد أن الدولة العثمانية إبان دخولها البلاد العربية واليمن كانت في أوج قوتها واستقرارها السياسي ، بل وكانت قد توسعت في أوربا إلى أبعد حد ، فكانت مدافع العثمانيين تطرق أبواب فينا عاصمة إمبراطورية (الهبسبرج) ، وأن الإسلام كان هو البوصلة التي وجهت السلاطين العثمانيين، وأن بعض المشكلات الداخلية التي اعترت هذه المرحلة لاسيما بين بايزيد الثاني وبعض إخوانه [lxii]، لم تكن لتعيق الدولة لأنها كانت لاتزال قوية، ولعل ما يؤكد قوة الدولة وتماسكها- حينذاك - أنها واجهت دولتين كبيرتين هما الدولة (الصفوية)[lxii] ودولة المماليك في حربين متواليتين وتمكنت من دحرهما[lxii].

وفي الوقت الذي كان فيه العثمانيون يحملون رسالة الإسلام إلى أوربا ، وتزيح جيوشهم العوائق أمام دعوته في تلك البلاد، كان الصفويون منشغلين بمشروعهم المذهبي القومي ، يعملون على نشره في الأناضول ، ويتوسعون سياسياً ومذهبياً في العراق ، بعدما أقاموا مذابح لمن ليس على مذهبهم ،من أهل السنة، في إيران لإكراههم على التحول إلى مذهب الدولة الصفوية.

ومن ناحية أخرى فقد كان الصفويون والمماليك على حد سواء يأوون معارضي السلطان العثماني لاسيما من إخوته وأبناء عمومته [lxii]، وهو أمر عده السلاطين عدائياً للدولة العثمانية ، فقد لجأ عدد من الأمراء العثمانيين إلى إيران ومصر ، فكان (حسن بن أحمد بيك بن عثمان) أحد معارضي السلطان سليم الأول مقيماً لدى الصفويين، يرسل الجواسيس والرسل إلى مصر لاستطلاع أخبارها موهما السلطان الغوري أنها من السلطان سليم الأول [lxii]، ولجأ (سليمان بك) وأخوه (علاء الدين بك) إلى مصر فراراً من عمهما السلطان سليم الأول ، فوجدا الترحيب من السلطان (قنصواه الغوري).

وهكذا يتضح أن الدولة الصفوية أخذت حيزاً كبيراً من اهتمام العثمانيين، وكانت باعثاً قوياً لإيقاف فتوحاتهم في أوربا وتوجههم إلى الشرق ، لما مثلته من خطر محدق على الدولة في الأناضول ، ولما قامت به من تحريض رعايا الدولة العثمانية من الأقليات المذهبية عليها [lxii] ، فمثلت بذلك شوكة في خاصرة الدولة العثمانية ، وتهديداً لأمنها السياسي والفكري ، لاسيما وهي منشغلة بفتوحات أوربا، زاد من هذه الخطورة تحالف الشاه إسماعيل الصفوي مع القوى البرتغالية [lxii]، التي كانت تحاصر البلاد الإسلامية من الجنوب بعد اكتشاف البرتغاليين طريق رأس الرجاء الصالح.

ولعلنا نستنتج إجابة لسؤال ملح طالما أرَّق كثيراً من الباحثين والمؤرخين ، هو أين كانت الدولة العثمانية – وهي الدولة الإسلامية الفتية القوية – مما كان يحدث في الأندلس من تصفية للوجود الإسلامي ، أما كان السلاطين العثمانيون على علم بالمذابح التي حدثت للمسلمين؟ ثم لِم لم يقدموا لهم العون ؟ أما كان بمقدورهم فعل شيء لإنقاذ إخوانهم المسلمين من تلك المذابح المُروِعة ؟ والحق أن هذه الأسئلة مشروعة بالنظر لهول ما حدث للمسلمين من تصفية عرقية ، وإرهاب فكري ، وإكراه على ترك عقيدتهم في سبيل البقاء على قيد الحياة في ذل وهوان، وما نتج عنه من تصفية الوجود الإسلامي في الأندلس ، ونتاج ثمانية قرون من الحضارة الإسلامية.

أقول ربما كانت الإجابة تدور في خلد السلاطين العثمانيين أنفسهم ، فهم أكثر المعنيين بهذا الأمر ، إذا توقعنا أن اندفاع العثمانيين ،من لدن محمد الفاتح السلطان إلى عهد السلطان سليمان، القانوني في عمق أوربا من الشرق إلى الغرب إلى أن وقفوا عند أسوار فينا عاصمة إمبراطورية (آل هبسبرج)[lxii] ، التي تمتد من النمسا إلى أسبانيا ، ربما أراد العثمانيون أن ينقذوا الوجود الإسلامي في الأندلس من جهة الشرق ، حتى يقضوا على العمق الاستراتيجي والمجال الحيوي للقوى الصليبية المتكئة على أوربا، وهو أمر يذكرنا بما جال في ذهن القائد الأموي موسى بن نصير عندما أراد إن يفتح القسطنطينية من جهة الغرب (أوربا)، بعد أن أتم فتح الأندلس ، لولا معارضة الخليفة الأموي الوليد بن عبد الملك لهذا المشروع الطموح ،خوفاً على المسلمين من أن يغامر بهم ، في بلاد ومسالك يجهلونها، أقول لولا معارضة الخليفة، لكانت أوربا قد فتحت منذ وقت مبكر، ولعمت رحمة الله هذه البلاد ، ولما شهدنا حربين عالميتين توحشت فيها البشرية ، وأهلكت الحرث والنسل، يقول (ابن خلدون) :" وأجمع (موسى بن نصير) أن يأتي المشرق من جهة القسطنطينية ، ويتجاوز إلى الشام دروب الأندلس ويخوض إليه ما بينهما من بلاد أعاجم بلاد النصرانية إلى أن يلحق بدار الخلافة من دمشق"[lxii].

وكما عارض الوليد بن عبد الملك هذا المشروع حرصاً على المسلمين ، ربما تنبه الأوربيون إلى ما يمكن أن ينتج عن استمرار فتح العثمانيين لوسط أوربا وصولاً إلى غربها، من القضاء على الممالك الأوربية ، وربما هذا ما يفسر هجوم البرتغاليين على المقدسات الإسلامية في الحجاز ، ربما لشغل الدولة العثمانية عن مواصلة التوغل في أوربا، بل وتحالفوا مع بعض القوى الإسلامية ذات المشاريع الضيقة مثل الصفويين،لإعاقة تقدم العثمانيين في أوربا.

تدين السلاطين العثمانيين :

وقد زاد من حساسية الدولة العثمانية إزاء الترويج المذهبي الذي قام به الصفويون في الأناضول تدين السلاطين العثمانيين من جهة ، وحمايتهم للمذهب السني من جهة أخرى [lxii] ، وهو أمر نلمسه بداية من التوجيهات التي ضمنها مؤسس الدولة الأمير عثمان لأبنائه في وصيته ، نذكر منها قوله لابنه وخليفته (أورغان)[lxii] :" يا بني إياك أن تشتغل بشيء لم يأمر به الله رب العالمين " [lxii]، وأمره بالإحسان إلى العلماء إذ قال :" يا بني أوصيك بعلماء الأمة أدم رعايتهم وأكثر تبجيلهم " [lxii] بل أمره بإشراكهم في الحكم من خلال أخذ مشورتهم والعمل بها ، فقال :" وإذا واجهتك معضلة فاتخذ من مشورة علماء الدين

موئلاً ، واعمل بها فإنهم لا يقولون إلا خيراً "[lxii] ، وقوله :" يا بني إنك تعلم أن غايتنا هي إرضاء الله رب العالمين وأن بالجهاد يعم نور ديننا كل الآفاق، فتحدث مرضاة الله جل جلاله"[lxii].

ومن الواضح أن أبناء عثمان قد التزموا إلى حد كبير هذه الوصايا ، وغلب عليهم التدين ، فكان مراد الأول يقود التوسعات العثمانية في أوربا تحت راية الإسلام [lxii] ، وحرص (بايزيد الأول) على صبغ فتوحاته في أوربا بالصبغة الإسلامية ، فأرسل بأخبار انتصاراته في أوربا إلى الخليفة العباسي (المتوكل الثاني)[lxii] بالقاهرة ، وهو أمر يدل على أن الروح التي كانت تسري في كيانه إسلامية ، وقد أكرمه الخليفة بأن خلع عليه لقب (السلطان) [lxii]، وأرسل إليه بالتشريف [lxii]، وبارك جهوده ، وكان السلطان محمد الثاني متديناً ، وهو الذي بشَّر النبي ρ ، بخيريته ، ويتضح ذلك من وصيته لابنه بايزيد الثاني إذ قال :" يا بني إن نشر الإسلام في الأرض هو واجب الملوك على الأرض ، فاعمل على نشر دين الله حيثما استطعت "[lxii]، وكان السلطان سليم الأول شديد العداء لأهل الأهواء والبدع لاسيما الرافضة ، خصوصاً أنه كان يرقب تحركاتهم أثناء ولايته على (طرابزون) [lxii] القريبة من الصفويين [lxii] ، وتصل إليه أخبار اضطهادهم للسنة في إيران ، وعبثهم في الأناضول [lxii].

ومن الناحية العسكرية كانت الدولة العثمانية تمثل القوة العسكرية الأولى في العالم في مطلع القرن السادس عشر، مكنتها من التوغل في أوربا ، وفي اكتساح الصفويين ، ومن ثم المماليك ، وكانت هذه القوة العسكرية من غير شك ، تغري السلاطين العثمانيين بتوحيد العالم الإسلامي من جهة ، وفي إزاحة العوائق التي تقف في طريق الدعوة الإسلامية في أوربا ، ناهيك عن مجابهة العدوان على البلاد الإسلامية لاسيما الأراضي المقدسة في الحجاز والشام ، ومدخل البحر الأحمر الذي يعد البوابة الجنوبية للحجاز ، والموقع الاستراتيجي للدفاع عنه.

ومثل كل الدول الموحدة الجامعة واجهت الدولة العثمانية تحالفات القوى الإقليمية والمحلية التي تضررت مشاريعها السياسية والمذهبية ، فتكون حلفاً صفوياً مملوكياً[lxii] ، وربما كان للقوى المحلية في اليمن أو في غيرها من البلاد العربية دور في مثل هذا الحلف أو غيره، وهو أمر حدث سابقاً إبان توحيد صلاح الدين الأيوبي للجبهة الإسلامية لمجابهة الصليبيين ، فاصطفت الدويلات الصغيرة ضد مشروعه التوحيدي، وهو أمر نجده يتكرر في كل زمان ومكان، بل إن بعض هذه القوى كررت ما فعلته سالفتها عندما تحالفت مع الصليبيين ضد صلاح الدين ، فتحالف الصفويون مع البرتغاليين ضد الدولة العثمانية [lxii].

وإلى جانب هذه الأسباب الكبيرة للتوغل العثماني في البلاد العربية ، المتمثلة بقيادة المشروع التوحيدي للأمة ، في مواجهة الهجمة البرتغالية الأسبانية على البلاد الإسلامية فيما بات يعرف بحروب الاسترداد، وهو مشروع يشبه إلى حد كبير ما قام به صلاح الدين قبل منازلة الصليبيين ، فبدأ بإقامة جبهة إسلامية عريضة مستأصلاً كل الدويلات ذات المشاريع الصغيرة ، إلى جانب هذا الهدف الكبير لمجيء العثمانيين إلى المنطقة واليمن على وجه التحديد ، كان هناك أهداف تكتيكية ضرورية لإنجاح المشروع التوحيدي الإسلامي ، من ذلك :

*** تأمين الحدود الجنوبية للبحر الأحمر بعد الاستيلاء على مصر:**

يعد اليمن بموقعه المتحكم في المدخل الجنوبي للبحر الأحمر ، وإطلاله على خليج عدن والمحيط الهندي ، وتحكمه بناءً على ذلك بطرق التجارة العالمية ، موقعاً استراتيجيا مؤثراً.

وهو أمر أدركه صلاح الدين عندما أرسل حملة كبيرة بقادة أخيه (طوران شاه) إلى اليمن، لتأمين البحر الأحمر ، وللحيلولة دون تحالف الحبشة المسيحية مع القوى الصليبية في الشام، ولتصفية النفوذ الإسماعيلي المتمثل فيمن بقي من الصليحيين، بعد أن ثبت تحالفهم (الحشاشين) مع الصليبيين ضده.

ولم يكن الأمر بالنسبة للعثمانيين مجرد تأمين لهذا الجزء من البلاد الإسلامية [lxii]، بل أصبح أمراً ضرورياً لتطهير البحر الأحمر والسواحل اليمنية بعد أن سيطر عليها البرتغاليون، واستنجد أهلها بالعثمانيين.

*** حماية المقدسات الإسلامية في مكة والمدينة والقدس :**

أراد البرتغاليون أن يطعنوا المسلمين في أعز مقدساتهم ، فكانت خطتهم أن يحتلوا ميناء جدة القريب من مكة المكرمة ، فيصلوا منه إلى الكعبة المشرفة فيهدموها ، ثم يتجهوا منها إلى المدينة المنورة حيث قبر النبي ρ فينبشوه ، ثم يتوجهوا إلى بيت المقدس فيحتلوها، يقول (السخاوي)[lxii]:"إن الكفار كان لهم مدة في التجهز لأخذ بلاد السواحل من المسلمين والتوكل إلى الاستيلاء على بيت المقدس".

كانت هذه التهديدات لوحدها كافية بأن يتوجه العثمانيون بوصفهم القوة الإسلامية الأكبر لمجابهة هذا الخطر الذي يستهدف المقدسات الدينية لدى المسلمين.

والحق أن البرتغاليين كانوا يعملون ضمن خطة مدروسة مع الأسبان ، ففي الوقت الذي هاجم فيه الأسبان شمال أفريقيا لتتبع المسلمين الفارين من الأندلس ، وإعادة احتلالها ، توجه البرتغاليون إلى الشرق الإسلامي مستديرين حول قارة أفريقيا لاحتلال البلاد الإسلامية في الهند والخليج واليمن والحجاز، والتحكم في البحر الأحمر ومداخله، بل إن كلاً من الأسبان والبرتغاليين وفرسان القديس يوحنا المتأهبين للانقضاض على الأماكن المقدسة في الشام ، رأوا أن الوقت بات مهيأ ـ بسبب ضعف المماليك ـ لاحتلال بيت المقدس، لكن فوجئوا بظهور دولة إسلامية قوية في البلاد العربية هي الدولة العثمانية، فتبددت كل أحلامهم.

بل إن العثمانيين بعد إسقاطهم لدولة المماليك شعروا أنهم مسئولون عن حماية الدفاع عن الأراضي المقدسة في الحجاز[lxii]، لاسيما وأن البرتغاليين وصلوا إلى مشارف جدة،فأرسلوا الحملة العسكرية المعروفة بحملة سليمان باشا الخادم لطردهم من الحجاز واليمن والهند.

فإذا ما أضفنا إلى ما سبق الأهمية الدينية للحرمين الشريفين، وعدم وجود قوة تسيطر عليه وتحميه، سوى قوة الأشراف المتواضعة، فإننا سندرك الأسباب الكامنة وراء قدوم العثمانيين إلى الحجاز ومنه إلى اليمن.

*** إعادة فتح طريق البحر الأحمر التجاري:**

ما أن وصل البرتغاليون مشارف بحر العرب والبحر الحمر حتى عبروا عن حقدهم على البلاد الإسلامية ، ورغبتهم في خنق هذه البلاد حتى تستسلم لهم ذليلة كما استسلمت في الأندلس، فلم يكتفوا باحتلال بعض الممالك الإسلامية في الهند والفلبين، وقتل البحارة والتجار المسلمين في المحيط الهندي ، بل أغلقوا المدخل الجنوبي للبحر الأحمر لمنع التجارة العالمية من المرور عبره إلى البلاد العربية وغيرها من البلاد الإسلامية ، رغبة في حرمان المسلمين من عوائد الوساطة التجارية التي يجنونها من مرور طريق التجارة في أراضيهم، من ناحية ، ودفعاً للتجار لاستخدام الطريق التجاري الجديد الذي يستدير حول إفريقيا وصولاً إلى غرب أوربا (رأس الرجاء الصالح).

لهذا كله كان ضمن أهداف الحملة العثمانية التي توجهت إلى الهند مروراً بالحجاز والبحر الأحمر واليمن وبحر العرب ، فتح الطريق التجاري الذي أغلقه البرتغاليون [lxii]، وتطهير جنوب البحر الحمر والهند منهم.

ويبدو أن فتح العثمانيين للطريق التجاري الذي يمر بالبحر الأحمر والبلاد الإسلامية قد آتي ثماره، إذ بقيت التوابل تصل من الهند وأندونيسيا إلى أسواق حلب والقاهرة وإسطنبول ، ففي سنة 1556م اشترى البنادقة من ميناء الإسكندرية ستة آلاف قنطار من التوابل، فيما وصلت مشترياتهم منها بين سنتي 1560- 1564م اثني عشر ألف قنطار، وهو المستوى الذي كان عليه قبل اكتشاف رأس الرجاء الصالح[lxii].

*** قطع طريق الإمدادات البرتغالية عن الصفويين:**

بعد أن تأكد للسلطان سليمان القانوني وجود تحالف حقيقي بين الصفويين في إيران وبين البرتغاليين في البحر الأحمر والمحيط الهندي وبحر العرب[lxii]، وقدم فيه البرتغاليون مساعدات عسكرية للصفويين ، عزم على منع مثل هذا التحالف ، وللحيلولة دون وصول تلك الإمدادات العسكرية، بطرد البرتغاليين من البحر الأحمر وبحر العرب والخليج العربي[lxii] ، فكان ذلك ضمن حيثيات ظهور العثمانيين في اليمن .

*** منع التحالف بين البرتغاليين والحبشة:**

كان من المتوقع بعد هزيمة المماليك في موقعة (ديو) البحرية في الهند أن ينكمش المماليك من المحيط الهندي وجنوب البحر الأحمر، وبالتالي ترك فراغا للمغامراتَ البرتغالية ، وكان من المتوقع أيضاً وقد تحالفوا مع الصفويين- وهم المسلمون- أن يتحالفوا مع الحبشة المسيحية ، وهو أمر إن حدث هدد الأماكن المقدسة في الحجاز وحدود مصر الجنوبية ، وأمن البحر الأحمر عموماً بوصفه بحيرة إسلامية، ولذلك فقد تنبهت الدولة العثمانية لخطورة محاولات التعاون بين البرتغاليين والحبشة ، فسارعت إلى إرسال حملة عسكرية إلى اليمن والبحر الأحمر[lxii].

والحق أن مثل هذا التحالف قد سعى إليه كل من ملك الحبشة وملك أرغونة لتكوين حملة صليبية مزدوجة[lxii].

حاول المماليك منع الاتصال بين ملوك الحبشة والفرنج (البرتغاليين) ، في الوقت الذي عمل الفرنج على الحيلولة دون أي تقارب بين الحبشة والمماليك[lxii].

*** منع تحالف الصفويين مع القوى المحلية في البلاد العربية :**

من الواضح أن الصفويين حاولوا تكوين جبهة لمواجهة العثمانيين في البلاد العربية، عن طريق التحالف مع بعض القوى التي شعرت أن مصالحها قد تضررت،أو كادت ،في ظل قدوم العثمانيين إلى البلاد العربية، فتحالفوا مع المماليك ، في الشام ومصر [lxii]، ومع البرتغاليين ، وهذا يجعلنا نتوقع أن ثمة تواصل قد تم بينهم وبين القوى الحاكمة في اليمن ، مثل الطاهريين أو الأئمة الزيديين ، لأن بعض المصادر تتحدث عن وجود تحالف بين البرتغاليين والسلطان عامر بن داوود آخر سلاطين الدولة الطاهرية، وربما وجد تحالف آخر بين الصفويين والأئمة الزيدية ، ضد العثمانيين في اليمن.

ومهما كانت الأسباب لهذا التحالف ، إما خوفاً على مصالحهم ، أو تعاوناً لمواجهة اعداء آخرين، فإن ذلك لا يبرر تحالفهم مع البرتغاليين ضد إخوانهم المسلمين العثمانيين.

ورغم عدم يقيننا من وجود صلات بين الصفويين وزيدية اليمن، إلاَّ أن (بعض المصادر) اليمنية تشير إلى ظهور بعض الرافضة في اليمن في أواسط الزيدية ، وهو أمر جدير بالملاحظة ، لاسيما وأن مثل هذا التوجه الفكري كان ممجوجاً لدى الزيدية، فقد أشار الشوكاني في البدر الطالع إلى أن (يحيى بن الحسين)[lxii] جاهر برفضه ، إذ قال :" وكان متظهراً بالرفض وثلب الأعراض المصونة من أكابر الصحابة ، ومشى على طريقته تلاميذه، ورأيت بخط السيد يحيى بن الحسين المذكور قبله أن صاحب الترجمة تواطأ هو وتلاميذه على حذف أبواب من (مجموع زيد بن علي) وهي ما فيه الرفع والضم والتأمين ونحو ذلك ، ثم جعلوا نسخاً وبثوها في الناس"[lxii].

وهذا يعني أنه في هذه المرحلة كانت قد ظهرت الرافضة في اليمن، وأن كانت غير مقبولة فيه ،حتى في أوساط الزيدية، وإمكانية حدث تواصل بين هؤلاء وبين الصفويين.

ومع أن هذا التحالف قد يبدو منطقياً، لاسيما مع التقارب المذهبي ، والمصالح السياسية، لكن ليس بالضرورة أن يكون واقعياً، فقد قمت باستقصاء مثل هذا التحالف أو التواصل على الأقل ،فيما وصل إلى يدي من مصادر ووثائق فلم أجد ما يؤيده، باستثناء ما سبق ذكره من ظهور بعض الرافضة في اليمن في هذه المرحلة، وليس معنى هذا بطبيعة الحال نفي مثل هذا التحالف أو التواصل، ولذلك يبقى سؤالاً مفتوحاً للباحثين يسعون للإجابة عليه.

وهي إشارات توحي ربما بوجود طابور خامس عرف بالرافضة ، ربما كان لهم دور في هذا التواصل الصفوي الزيدي الحاكم في بعض مناطق اليمن.

*** إنقاذ المسلمين في الهند من البرتغاليين:**

استنجد سلطان (كجرات) (بهادور شاه) بالسلطان سليمان لإنقاذ المسلمين في الهند من البرتغاليين الذين استولوا على ميناء (ديو) بالقوة ، خشية أن يضطر سلطان كاجرات إلى عقد صلح مع البرتغاليين يسمح بمزيد من التدخل البرتغالي في شئون الممالك الإسلامية في الهند، فأمر السلطان سليمان ببناء أسطولٍ حربيٍ في السويس لهذا الغرض ، وإن كانت الأنباء قد وصلت إليه بقتل البرتغاليين لسلطان (كاجرات)، لكنه كما تقول المصادر :" صمم على نصرة الإسلام والمسلمين في الهند"[lxii]، وبالطبع فقد مرت هذه الحملة باليمن مؤكدة السيطرة الفعلية على سواحله في زبيد والمخا والمندب وعدن والشحر.

*** تحرير الجزر والسواحل التي احتلها البرتغاليون في البحر الأحمر وبحر العرب:**

هاجم البرتغاليون بعض المواقع المهمة في بحر العرب والبحر الأحمر، مثل المكلا وعدن وباب المندب والمخا وجزيرة كمران، وبدأوا يتخذونها قواعد للتوسع شمال البحر الحمر لاسيما في الحجاز ، ومراكز لتهديد الملاحة فيه [lxii]، لاسيما وأن هذا البحر كان بحراً إسلامياً ، وطريقاً إلى الحرمين الشريفين، فهددوا ميناء (المخا)[lxii]، واحتلوا جزيرة (كمران)[lxii]، واتخذوها قاعدة لهم ، وهو ما أكده أحد المؤرخين المسلمين المعاصرين ، إذ قال:" وفي يوم السبت (سنة) 919هـ حضر هجن من مكة من مسافة تسع أيام وأخبر بأن الفرنج قد ملكوا (كمران) وأنهم بيحاصروا مدينة (سواكن)[lxii] ، وأن الشريف بركات خرج إلى جدة هو والمماليك للدفاع عنها ، فلما جاء الخبر تنكد السلطان والناس غاية النكد لهذه النازلة بسبب الفرنج وأخذهم لعدة بلاد من سواحل اليمن.. وأرسل السلطان الغوري جنوده إلى السويس ، وأمر بعمارة الأسطول، وأرسل عدداً من الفرق إلى جدة للدفاع عنها.[lxii]

،فكان ذلك أحد أسباب قدوم العثمانيين إلى اليمن ، إذ يذكر (النهروالي)[lxii] أن سلمان الريس عندما وصل ، دفع ضررهم ونظف ساحل اليمن منهم.

*** عجز القوى الإسلامية عن مواجهة البرتغاليين:**

كان العثمانيون ينظرون بإجلال لدولة المماليك بوصفها حامية الحرمين الشريفين ،لكن هذه النظرة تغيرت بعد تحالفهم مع الصفويين ضد العثمانيين ،وبعد عجزهم عن مجابهة البرتغاليين في المحيط الهندي ، وفي السواحل الجنوبية للبحر الأحمر ، وكان نتيجة ذلك أن تقدم البرتغاليون في مياه البحر الأحمر محتلين عدد من مدنه وجزره، ومهددين الحرمين الشريفين، وإزاء هذا العجز الواضح أمام البرتغاليين، واستنجاد المسلمين بالدولة العثمانية ، توجهوا إلى جنوب البحر الأحمر.

وإذا كان هذا حال المماليك بوصفهم القوة الأكبر في المنطقة، فقد كان حال القوى الأخرى أكثر ضعفاً وعجزاً عن مواجهة الحملة البرتغالية ، فعجز الطاهريون في عدن أمام البرتغاليين فلجأوا إلى مهادنتهم ، واستسلمت معظم ممالك الهند.

*** تقديم اليمن على أنها مملكة غنية بلا مَلك :**

تشير (بعض المصادر)[lxii] التاريخية ، إلى أن السلطات العثمانية كانت تتلق تقارير بأن اليمن مملكة كثيرة الخيرات غزيرة الأموال ، وأنها مع ذلك الغنى بدون حاكم قوي ، وان من مصلحة الدولة العثمانية ضمها إلى حوزتها، إذ يقول :" وهذه البلاد التي يطلق عليها اسم بلاد اليمن أكثر عمارة من مصر ولا صاحب (حاكم) لها ، ولا حد ولا حصر لحاصلاتها"

والحق أن ما ذكرته هذه المصادر كان نتيجة وليس سببا لقدوم العثمانيين ، لأنهم أتوا إلى اليمن قبل أن يعرفوا شيئا عن ثرواتها، بل إن محتوى هذا التقرير لم يكن دقيقاً ، فاليمن لم تكن خلوة من حاكم ، بل على العكس قد ،في هذه الحقبة ،تنافستها قوى سياسية عدة .

ثم إذا كان الأمر مجرَّد استدراج للعثمانيين إلى اليمن ، فلماذا بقوا فيها ،وقدموا كثير من التضحيات ، سواءً في المال أم في الرجال، ثم إذا كان الأمر لا يعدو معلومات خاطئة قدمت للعثمانيين عن اليمن ، ألم يكن يكفى تجربة الحملة الأولى؟ لماذا كرر العثمانيون الحملات الواحدة تلو الأخرى إلى اليمن؟

وهذا لا يعني التشكيك في الوثيق التي اشتملت على إغراءات القائد العثماني للسلطان ، لكن لم يكن هذا هو سبب توغل العثمانيين في الداخل اليمني ، بعد أن سيطروا على السواحل وطردوا منها البرتغاليين، وأزالوا كل من المماليك والطاهريين، بل لعل السبب في توغلهم في الداخل حماية ظهورهم في السواحل من أي قوى محلية في الداخل اليمني ،خصوصاً وأن ثمة قوى لم تسلم بالولاء والطاعة للسلطان العثماني، كما هو الأمر بالنسبة لسلطان (الشحر)، ولذلك لم يتوجهو إلى المناطق الخاضعة له.

وبرغم كل هذه الأسباب التي حركت العثمانيين للتوجه إلى البلاد العربية ومنها اليمن، والتي يتضح بجلاء وجاهتها ، وهو أمر أكدته المصادر التاريخية المعاصرة ، وواقع حال العثمانيين ، وفي المقابل واقع البلاد العربية ، فإن المصادر الأجنبية سواء كانت شرقية أم غربية تقدم أسباب أخرى تماماً لقدوم العثمانيين إلى البلاد العربية لا تعدو المصالح والتوسع والسيطرة ، يقول (لوتسكي)[lxii] :" والذي استهواهم (يعني العثمانيين في الأقطار العربية) قبل كل شيء هو رغبتهم في فرض الاستغلال الاقطاعي على الجماهير الشعبية العربية، ثم موقع البلاد العربية الملائم في طرق التجارة العالمية".

أوضاع اليمن السياسية قبيل دخول العثمانيين:

تقاسمت اليمن قبيل دخول العثمانيين ثلاث قوى رئيسية ، إلى جانب عدد من القوى الثانوية، فكان من بقي من المماليك معتصم بالسواحل اليمنية ، ومتمركزاً في زبيد، وامتدت الدولة الطاهرية في أجزاء من وسط وجنوب اليمن ، فيما بدأت القوى الزيدية بقيادة شرف الدين تتوسع على حساب القوتين السابقتين في شمال ووسط اليمن ، وتعمل على الانقضاض على القوتين المنهكتين (المماليك والطاهريين)،في زبيد وتعز.

تباينت مواقف القوى اليمنية من الوجود العثماني في السواحل اليمنية ، ففي الوقت الذي رحب به البعض ، رفضه البعض الآخر ، فيما لم يحدد فريق ثالث موقفاً واضحاً منه ، وكان لكل طرف من هذه الأطراف مبرراته للموقف الذي حدده من الوجود العثماني في اليمن.

1- المماليك:

اضطر المماليك إلى إظهار قبولهم بالأمر الواقع بعد أن فرض العثمانيون وجودهم في المنطقة ، لاسيما بعد سقوط دولة المماليك في مصر، ومع ذلك فقد دخلوا في صراعات مستمرة فيما بينهم أثرت على الاستقرار في المنطق التي يحكمونها، ولذلك رحب أهل تلك المناطق بالعثمانيين بوصفهم دولة قوية موحدة، قادرة على فرض النظام وتوفير الأمن للناس، وهو ما عبر عنه (الموزعي)[lxii] إذ قال:" انهمكوا (المماليك) (في)[lxii] المنابذة فيما بينهم والمخالفة ، وإظهار الطغيان والعصيان، ولم يزل أمرهم غير منتظم ، وشملهم غير ملتئم ، يقيمون واحداً بعد واحد إلى سنة 945هـ لا ينتظم لهم أمر ولا يتم لهم قول ، بل دماء تسفك ومحارم تنتهك، وأموال تنهب ، ومدامع تسكب".

كانت هذه الأحوال التي وصل إليها المماليك باليمن ، نذيرة بزوالهم ، وكان من غير المقبول أن تسكت عنهم الدولة العثمانية وهم يحكمون باسمها ، ولذلك عندما تنامى إلى السلطات العثمانية حال المماليك باليمن ، رأت من الضروري الإشراف المباشر عليها. فأتت حملة سليمان باشا الخادم، التي رحب بها أهل تلك المناطق ، وهو ما يتضح بجلاء في تعبير (الموزعي)[lxii]، إذ يقول :" فلما أحطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلال الواقع في الديار اليمانية وجه مولانا السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية سليمان باشا بجيوش عظيمة وعدد جسيمة لغزو الإفرنج البرتغال إخوان الكفر والضلال، وأمره بالتعريج على ديار اليمن، ليصلح منها ما فسد ، ويطفئ نار الفتن".

2- الطاهريين:

كانت قوة الطاهريين قد انكمشوا في آخر أيانهم في عدن ، وبدا أنهم سيشربون من ذات الكأس الذي سقوه للرسوليين ، عندما كانوا سبباً في زوالهم، وبدا الطاهريون قبيل ظهور العثمانيين عاجزين عن مجابهة المخاطر الداخلية والخارجية المحدقة بهم، فالأئمة الزيدية تلتهم دولتهم من جهة البر ، والبرتغاليون يحاصرونهم من قبل البحر، ومع هذا وذاك خلافات داخل البيت الطاهري،وتمرد بعض قبائل يافع القوية[lxii].

ويبدو أن الطاهريين فقدوا الرؤية الثاقبة للواقع ، ولم يُلهموا التصرف الصحيح، إزاء كل من البرتغاليين والعثمانيين، فاطمأنوا للبرتغاليين ، وكانوا أكثر حذراً في التعامل مع العثمانيين، رغم أن كان قد طلب عامر بن داوود مساعدته في مواجهة التوسع الزيدي الذي شمل معظم جهات اليمن[lxii].

3- الإمام شرف الدين :

استثمر الإمام شرف الدين النزاعات التي دبت بين المماليك لاسيما بعد سقوط دولتهم في مصر ، وأثر ذلك في تقهقرهم إلى زبيد وبعض السواحل، وفي الوقت ذاته الظروف التي مر بها الطاهريون، بعد وصول البرتغاليين إلى المحيط الهندي ، وإغلاقهم طرق التجارة التي تمر بعدن ، وتهديدهم للمدينة.

تمكن الإمام شرف الدين من التغلب على القوى الزيدية المنافسة له في المناطق الشمالية ، كما أفسح له انسحاب كل من المماليك إلى الساحل الغربي من اليمن ، وتقهقر الطاهرين إلى الساحل الجنوبي ، ساعده ذلك على مد نفوذه إلى أجزاء كثيرة من اليمن.

أما فيما يتعلق بموقف الإمام شرف الدين من دخول العثمانيين إلى اليمن، فقد كان من الطبيعي أن يسوءه ذلك، فهو لأول مرة يجد الطريق مفتوح له لحكم اليمن منفرداً ، ثم ما لبث أن وجد قوة كبرى تبدد له ذلك الحلم، وإن تظاهر في بداية الأمر بتقديم بعض النصائح للعثمانيين، خصوصاً فيما يتعلق بوجود اتصال بين عامر بن داوود والبرتغاليين، وإن هدف منها التخلص من الطاهرين، ولذلك سنجد أن الإمام شرف الدين وابنه المطهر ، والأئمة الزيدية بعدهما هم الدين حاربوا العثمانيين في اليمن.

والحق أن اليمن مثل غيرها من البلاد الإسلامية كان في أمس الحاجة حينذاك إلى قوة تساعدها في مجابهة القوة البرتغالية الكاسحة؛ التي تفوقت على المسلمين في الهند وفي السواحل اليمنية وسواحل الخليج العربي، وأصبحت تستهدف الوجود الإسلامي في هذه المنطقة ، لا بل وتستهدف مكونات الأمة الثقافية والحضارية ، وعقيدتها في الصميم، بعد أن استهدفت اقتصادياتها بتحويل طرق التجارة العالمية عنها وحرمانها من عائداتها، بل وضيقت على أرزاق صغار التجار والصيادين في البحر العربي والحمر عندما قتلت البحارة والصيادين المسلمين فيهما وأحرقت سفنهم.

كل هذا يجعلنا ندرك مواقف القوى اليمنية التي رحبت بالعثمانيين، لأنها رأت فيهم قوة إسلامية جامعة، لا بل ومنقذاً للمسلمين من عدو استباح البلاد ونهب الثروة واسترق الناس.

وهذا يتضح جلياً في موقف سلطان (الشحر)[lxii](بدر الطويرق) الذي أعلن دخوله في طاعة السلطان العثماني ، وأمر بالخطبة والدعاء له ، واحتفى برسول العثمانيين ، وظلت الشحر تعترف للعثمانيين بالسيادة طوال مدة حكمهم لليمن[lxii].

***قدوم العثمانيين إلى اليمن بعيون المؤرخين اليمنيين:**

وفي الأخير نجد من المناسب أن نرى قدوم العثمانيين إلى اليمن بعيون المؤرخين اليمنيين وبعض المؤرخين العرب ، كيف نظروا إلى هذا التدخل ؟ هل رأوه غزواً واحتلالاً، ضماً وإلحاقاً ، أم رأوه فتحاً ونصرةً وإنقاذاً ، وسنقف في السطور القادمة مع ، مواقف هؤلاء المؤرخين من خلال كتاباتهم، فرأى (الكبسي)[lxii] وهو مؤرخ زيدي أن العثمانيين أتوا لإنقاذ اليمن والبلاد العربية من البرتغاليين، إذ يقول:"وفي سنة أربع وأربعين وتسعمائة هجرية وصل سليمان باشا إلى اليمن متوجهاً من حضرة سلطان الإسلام نافذ الأحكام سليمان بن سليم إلى الجهات الهندية ،واجتاز بالبنادر اليمنية لقتال الإفرنج الذين صاروا (يعيثون)[lxii] في البحر ،ويأخذون من فيها من التجار"، ولم تختلف نظرة المؤرخ (الموزعي) عن (الكبسي) كثيراً ، فقد ذهب إلى أن العثمانيين إنما تدخلوا في اليمن تقديراً منهم لمصلحته، لحمايته من الداخل بتوحيده بعد أن مزقته القوى المتصارعة على السلطة، أو لحمايته من الأخطار الخارجية البرتغالية التي احتلت بعض سواحله وجزره ، إذ قال:"فلما أحاطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلاف الواقع في الديار اليمنية،وجه السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية الوزير

الكريم (سليمان باشا) بجيوش عظيمة وعدد جسيمة إلى الهند لغزو الإفرنج (البرتغاليين)،وأمر قائد الجيش الوزير سليمان باشا بالتعريج على اليمن ليصلح ما فسد منها ".[lxii]

ونستنتج من ذكر (ابن الديبع الشيباني)[lxii]، الذي كان معاصراً لقدوم البرتغاليي إلى سواحل اليمن ، أن ثمة مبررات قوية لقدوم العثمانيين إلى اليمن ، وأن خطر البرتغاليين كان محدقاً ، وأنهم عاثوا في سواحل اليمن وجزره فسادا، فيذكر بعض المدن اليمنية التي تعرضت لعدوان البرتغاليين مثل عدن وباب المندب والمخا والحديدة وجزيرة كمران.

ولعل أوضح صورة عن رؤية المؤرخين اليمنيين لقدوم العثمانيين إلى اليمن؛هي تلك التي قدمها (الموزعي)[lxii]،عندما وصف أحوال اليمن المتردية ، قبيل مجيء العثمانية إليها ، فقال:" لما أحاطت العلوم السلطانية السليمانية بهذا الاختلال الواقع في الديار اليمانية وجه مولانا السلطان سليمان من قبل حضرته العلية وأعتابه السنية المحمية سليمان باشا بجيوش عظيمة وعدد جسيمة لغزو الإفرنج البرتغال إخوان الكفر والضلال، وأمره بالتعريج على ديار اليمن، ليصلح منها ما فسد ، ويطفئ نار الفتن".

نتائج الدراسة :

ومما سبق نصلى إلى النتائج التالية :

- أن الإسلام يؤمن بوحدة عناصر أمته ، فلا يميز على أساس العرق أو الجنس أو اللون.
- أن الحكم العثماني في البلاد العربية كان خلافة إسلامية مثله الخلافة الأموية والعباسية.
- أن السلاطين والخلفاء العثمانيين التزموا الإسلام في عقيدته وقيمه، وحرصوا على الظهور بمظاهره، وتحمسوا للدفاع عن بلدانه ومقدساته.
- أن القوى المحلية في البلاد العربية ، واليمن على وجه الخصوص بدت عاجزة عن مدافعة الغزاة البرتغاليين والأسبان، وأصبحت البلاد العربية واليمن تبعاً لذلك بحاجة ماسة لقوة إسلامية كبيرة لحمايتها.
- أن قدوم العثمانيين إلى البلاد العربية، وبالأخص اليمن أنقذها من خطرين وشيكين ، هما الخطر البرتغالي والخطر الصفوي.
- أن أهالي البلاد العربية واليمن بالذات استنجدوا بالدولة العثمانية إزاء عجز القوى المحلية عن مجابهة البرتغاليين، وأنهم رحبوا بالعثمانيين بوصفهم حماة لدار الإسلام.
- إن منشأ معارضة القوى المحلية في اليمن لقدوم العثمانية لأنهم رأوه مجهضاً لمشاريعهم المحلية الضيقة.
- أن ثمة مجموعة من العوامل أسهمت في توجه العثمانيين إلى اليمن لا تعدو تأمينها والحجاز ومصر من الخطر البرتغالي ، ومنع أي تحالفات بين الحبشة والبرتغاليين.
- أن ما حدث من مخالفات من بعض القادة أو الولاة العثمانيين – فيما بعد- كانت فردية ، وليس منهجاً متبعاً لدى الدولة ، ولا يقلل من وجاهة أسباب قدومهم إلى اليمن.
- إن توقف فتوحات العثمانيين في أوربا، وتوجههم إلى الشرق كان نتيجة الضغط البرتغالي على البلاد الإسلامية في الهند واليمن والخليج ، وتهديد الحرمين الشريفين، واستجابة لاستغاثات المسلمين، وليس لصعوبة التوسع في أوربا .
- أن جل ما كتب عن تاريخ الخلافة العثمانية كان بعد هزيمتها في الحرب العالمية الأولى ومن قبل أعدائها ،وقد أصبح تاريخاً معتمداً في المناهج الدراسية ، نمط عليه العقل العربي واليمني.
- إن توسع العثمانيين في الداخل اليمني أتى في سياق توحيده ضمن الدولة الإسلامية، وتأمين ظهر العثمانيين في الساحل من القوى التي ما زالت لم تسلم لهم في الداخل.

التوصيات:

توصي هذه الورقة بإعادة كتابة التاريخ العثماني، لاسيما في المناهج الدراسية في اليمن والبلاد العربية.

الهوامش :

19. YÜZYILDA RUSYA'NIN ORTADOĞU'DA UYGULADIĞI DİNİ POLİTİKALAR

Russias's Religious Policies Practiced in the Middle East in the 19. Century

Prof. Dr. Ahmet AKSIN* **Yrd. Doç. Dr. Arzu AYTEKİN****

ÖZET

1789 Fransız Devrimi'nin doğrudan sonucu olan liberal ve milliyetçi düşünceler, Napolyon'un öteki Avrupa devletleri ile savaşları ve işgalleri ile hemen hemen tüm Avrupa'ya taşınmıştır. O kadar ki, bu düşüncelerden etkilenmeyen hiçbir Avrupa devleti kalmamıştır demek yanlış bir gözlem olmayacaktır. 19. yüzyılı önceki yüzyıllardan ayıran temel öğelerden biri milliyetçiliktir. 19. yüzyıla kadar Avrupa, feodal bir temel üzerinde bir araya gelmiş bir çok siyasal birimden oluşmaktaydı. 19. yüzyıl ise bu küçük siyasi birimleri bir araya getirmekte ve büyük imparatorluklar içinde yaşayan ulusların bağımsızlıklarını sağlamakta, endüstrileşme ve liberalizmin yanında önemli bir payı olan milliyetçilik akımı kendini güçlü bir şekilde duyurmuştur.

Özellikle Rusya'nın Balkanlar'da yürüttüğü yayılmacı temelli politika, 19 yüzyıldan itibaren Orta doğuya da sirayet etmeye başlamıştır. Bu faaliyetler 1840'lardan itibaren tamamen Osmanlıyı parçalama ve yıkmaya yönelik bir hale dönüşmüştür. Rusya'nın Osmanlıya yönelik uyguladığı bu yıkıcı politikanın en önemli unsurlarından birisi ise Ortadoğu'daki Ortodoks Hristiyanların himayesini üslenmek istemesi ve mezhebi bir politika takip etmesidir. Osmanlı aleyhine bağımsızlık isteklerinin körüklenmesi suretiyle kışkırtılması Rusya'nın Ortodoks halkların himayesi davası adı altında yürüttüğü bu yıkıcı politika ile geleneksel güneye inme siyaseti devam etmiştir.

Tebliğimizin ana amacı da bu ortodoksluk politikalarının neler olduğunu ortaya koymaktır. Özellikle Ortodoks dünyası içerisinde Rusya'nın ne kadar temsil gücü olduğu, bu gücün siyasi mi yoksa dini ağırlık mı olduğu konusu irdelenecektir. 19. Yüzyıl boyunca Ortodoks Osmanlı azınlıklarının himayesi konusunda kendi açısından ne derece başarılı olup olmadığı da ayrıca incelenecektir.

ABSTRACT

The liberal and nationalist ideas, direct result of the 1789 French Revolution, as a result of Nepoleon's wars with the other Europen states and occupations almost all moved to Europe.So that, affected by these ideas will not be wrong to say that no Europen state did not stay. One of the basic elements separating to the nineteenth century from the other centuries is nationalism. By the nineteenth century, Europe was consisted by many political units which had come together on a feudal

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ

** Yrd. Doç. Dr., Munzur Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü TUNCELİ

fundemental. In the nineteenth century, these political minor units came together, the nations living in the large empires obtained their independence and the curent of nationalism which had a significant share besides industrialization and liberalizm announced itself strongly.

Middle East since the nineteenth century. These activities since 1840s has evolved into becoming fragmentation and to destroy to Ottoman.One of the most importence elements of this destructive policy implemented by Russia for Ottoman, that he wanted to take over the protectation of Orthodox Christians in the Middle East and followed a sectarian policy. Demands for independence againist the Ottoman was provaked by Russia, with this policy proceedings under the auspices of the Russia Orthodox people he contiuned desire of step down to the south which was his traditional policy.

The main purpose of our notification is to reveal What are these the policies of orthodoxy. Especially, that Russia had how much representative power in the world of Orthodox. Is this power is mainly political or religious issue will be discussed. During the nineteenth century, about auspices of the Ottoman Orthodox minorities, his own interms to what extend he had successful is also examined.

Giriş

18.yüzyıldan itibaren Osmanlının zayıflamaya başlamasıyla başta Fransızlar olmak üzere İngilizler, Ruslar, Avusturyalılar ve en son Amerikalılar Osmanlı ülkesindeki emellerini İmparatorluğun tebaası olan gayrimüslimleri kullanarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Fransızlar ve Avusturyalılar Katolikleri, İngilizler, Almanlar ve Amerikalılar Protestanları, Rusya ise Ortodoksları himaye yolu ile amaçlarına ulaşmak istemiştir. Bu konuda birbirleriyle mücadele içinde olan ve en etkili devletler Fransa ve Rusya olmuştur demek yanlış olmayacaktır. Rusya Bizans İmparatorluğu'ndan Ortodoks Hristiyanlığı almasıyla bu dinin en hararetli savunucusu durumuna gelmiştir.

I. Petro'dan itibaren yayılmacı siyaset izleyerek sıcak denizlere ulaşmak ve en büyük hedefi olan İstanbul'u alarak Bizans'ı yeniden canlandırıp, Ortodoks Hıristiyanlığı hakim kılmak isteyen Rusya, Osmanlı'nın çökmeye başlaması ile birlikte 18.yy başlarından itibaren Osmanlı içerisindeki Hıristiyan unsurları kullanarak İmparatorluğu parçalamak, kendi hakimiyetinde ve güdümünde yayılmacı emellerine hizmet edecek devletler kurmak istemiştir. Bu amaçla Ortodoks Slavları, Rumları, Arapları ve Gregoryen Ermenileri, I. Dünya Savaşının son dönemlerinde de Süryanileri kullanmıştır. Gerekçe olarak her dönemde Osmanlı tebaası olan Hıristiyan halkın daha fazla imtiyaz sahibi olması gerektiğini göstermiş ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile de ilk zaferini kazanarak Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğunu üstlenmiştir.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki teopolitik hedeflerine bakıldığında, bunlara ulaşmak için yaptığı faaliyetlerin coğrafi ve etnik koşullara göre ve zamanın gerektirdiği çıkarlarına göre değiştiğini görürüz.

Örneğin, Balkan Slavlarına yönelik politikasında siyasi açıdan bu milletlerin bağımsız birer devlet olmasını sağlamış, dini, sosyal ve ekonomik açıdan destek vermiştir. Ancak Rusların bu yardımlarına karşılık başta Yunanistan, sonra da Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla bu küçük devletler Rus güdümüne girmek istememişler, arkalarına batılı güçlerin desteğini alarak Rusya'ya kafa tutmuşlardır.

Doğuya Osmanlının Anadolu topraklarına bakıldığında ise, Rusya bu kez Gregoryen Ermenileri kullanarak Akdeniz'e girmeyi ve özellikle de İngiliz İmparatorluğu'nun incisi olan Hindistan'ı ele geçirmeyi arzu etmiştir. Ancak burada Ortodoks Slavlar üzerinde uyguladığı politikadan farklı olarak hiçbir zaman bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını istememiştir. Çünkü en başta kendisi de İmparatorluğu içerisinde önemli sayıda Ermeni nüfusu barındırıyordu. Anadolu Ermenilerinin bağımsız olması demek kendi içerisindeki Ermenilerin de bağımsızlık istemesi demekti. Asıl amacı bu Hıristiyan milleti kullanarak Osmanlı içerisinde sürekli bir karışıklık çıkarmak ve bu devleti zayıflatarak tarihi emellerine ulaşmaktı.

Rusya ile Ortodoks Rumlar arasındaki ilişkilerde ise Osmanlı'nın merkezinde uyguladığı politika ile merkezden uzak yerlerde, özellikle Hıristiyanlığın da Kutsal toprakları olan Filistin ve Suriye'de uyguladığı politikalar farklılık göstermektedir. Rusya Ortodoks Rumları her zaman desteklemiş ve himaye etmiştir. Ancak aynı Hıristiyan mezhebinden olmalarına rağmen Ortodoksluğun liderliği konusunda aralarında hep bir mücadele söz konusu olmuştur. Özellikle Floransa Ünyonu (1439) sonrası Rus Kilisesi'nin Fener Patrikhanesi'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesiyle ipler tamamen kopmuştur. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Fener Patrikhanesi Rusya'nın himayesine girmek yerine yeni kurulan bu küçük devleti desteklemiş ve beş Ortodoks Patrikliği arasındaki önde gelen konumunu ve liderliğini korumaya çalışmıştır.

Ruslar ve Ortodoks Rumlar arasındaki en yoğun Kilise mücadeleleri Kutsal topraklarda görülür. Rumların kendi ırklarından olmayanları Rumlaştırması, Rum dilini ve dinini hakim kılmak için bölgedeki Ortodoks Araplara ve Ermenilere baskı uygulaması ve kilisede kendi liturijilerini uygulamaları, bölgede dini ve siyasi emelleri olan Rusya ile çatışmaya girmelerine sebep olmuştur. Bu çatışma sonucu belli bir dönemden sonra Rusya Rumlara karşı Arapları desteklemiş, nihayet Antakya Ortodoks Patrikhanesi'ne Arap asıllı bir patriğin seçilmesi ile zafer kazanmıştır.

Son olarak Rusların diğer bir hedef kitlesi ise Nasturiler olmuştur. Bu azınlık gruba yönelik politikası 1917 Rus Devrimi ile birlikte fiyasko ile sonuçlanarak Süryanilerin Osmanlı topraklarından zorunlu göçüne sebep olmuşlardır.

Rusya'nın yayılmacı siyasetinde kullandığı araçları üçlü bir sacayağı şeklinde düşünebiliriz. 1789 Fransız devrimine kadar, insanların ırklarına göre değil mensup oldukları dinleri ile sınıflandırıldıkları dönemde, Rusya politikalarında dini kullanmıştır. Fransız Devrimi sonrası Milliyetçilik fikrinin yayılması ile birlikte dinin yanında Pan-Slavcılığın öncülüğünü yapmış, bu da Osmanlıyı parçalayan en etkili silahlardan biri olmuştur. 1917 Rus Devrimi sonrası ise, Rusya'da komünizmin etkili olup dini kurumların tasfiye edilmesiyle dini ve ırki emperyalizmin yerini ekonomik emperyalizm almış, yayılmacı siyasetini bu kez de sosyalizm yolu ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun sonucu 1945 II. Dünya Savaşı sonrası Amerika ile birlikte iki kutuplu bir dünya oluşturmuş, bu durum 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılışına kadar devam etmiştir.

1991 sonrası yıkıldı denilen Rusya tekrar güçlenerek ayağa kalkmış, yeniden tarihi politikasına sarılarak yaklaşık 200 milyona ulaşan Ortodoks nüfusu kontrol etmeyi hedefine koymuş ve Ortodoksluğun liderliğine soyunmuştur. Hatta bu konuda Fener Rum Patrikhanesi'ni destekleyen Amerika ile mücadeleye girmiştir.

Rusların Ortodoks Hıristiyanlığı Kabulü

Rus knezlerinden Rurik'in oğlu İgor Slav Uruğlarını baskı altında tutmak ve fazla vergi almak istediğinden isyan çıkmış ve Drevlyanlar tarafından öldürülmüş, yerine eşi Olga geçmiştir[1]. Prenses Olga'nın özelliği Hıristiyanlığı kabul ederek Rus yurdunda Ortodoksluğun önemli rol oynamasına katkıda bulunmasıdır. Böylece Kiev Rus Knezliği Bizans kültür dairesi içerisine alınmıştır[2]. Hıristiyanlığın Rusya'da resmen kabulü ise Svyatoslav'ın üçüncü oğlu Vladimir (980-1015) zamanındadır[3]. Bizans ile münasebetin daha sık olması ise Kiev'de Ortodoksluğun galip gelmesini sağlamıştır. Tarihçiler Kiev Rus Knezliği'nin Hıristiyanlığı kabul etmesinin sebeplerinden biri olarak Krill ve Methodius gibi misyonerlerin faaliyetlerini göstermektedir[4]. Vlademir'in 989 yılında Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini seçmesindeki sebep; Katoliklik mezhebinde papaların hükümdarlar üzerinde etkili nüfuza sahip olmaları ve Vlademir'in zengin olan Bizans ile münasebetler tesis etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bizanslılar da Rus istilalarından kurtulmak için kaleyi Hıristiyanlık yolu ile içten fethetmek siyasetini takip etme yolunu seçmiştir. Böylece Rus Kilisesi İstanbul Patrikliği'ne bağlı "Metropolitlik" olmuştur. Rus Kilisesi ruhbanları İstanbul'dan atanan Rumlar olmuştur.

---

[1] Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 23

[2] Kurat; *Rusya Tarihi*, s.24

[3] Kurat; *Rusya Tarihi*, s.27

[4] Topal, İlyas*; Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)***,**Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009, s.103

Rus Kilisesi'nin ayin lisanı olarak Slav dilini kabul etmesi, bu kültüre Rusya'da indirilen ağır bir darbe olmuştur. Yine de, özellikle İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra birçok Rum zengini ve papazı Rusya'ya gelmiştir. Roma batı kültürü için ne ifade ediyorsa, Bizans da Rusya için aynı şeyi ifade etmekteydi[5]. Ortodoksluk Rus Devletinin ve kültürünün gelişmesinde etkili olmuştur ve X.yy sonunda artık İstanbul Ortodoksluğun, Roma ise Katolikliğin merkezi haline gelmiştir.

Rusya, Bizans vasıtası ile Yakın-Şark, Helenistlik ve Hıristiyan kültür geleneklerinden birçoğunu hazır bir şekilde almıştır. Artık canlılığı sönmeye yüz tutmuş bu gelenekler cılız Rus kültürünün medeni milletler zümresine çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Hıristiyanlığın kabulü ile kültür alanında meydana gelen en önemli olaylardan biri Rusya'nın alfabe ve yazı dili sahibi olmasıdır. Knez Vlademir'in Hıristiyanlığı kabulünden 120 yıl önce Bizanslılar tarafından Balkan Slavları için hazırlanan bir Slav alfabesi ve tercüme suretiyle meydana gelen bir Slav dini edebiyatı vardı. Bu alfabe Rusya'ya Ortodoksluk ile birlikte girince Balkanların Bulgar Slavcası kitapları da alınmıştır. Kilise Slav dili uzun yüzyıllar boyunca Rus edebi dili olarak devam etti. Böylece Rus edebiyatı gelişmeye başladı ve ilk eserler manastırlarda yazıldı.

Floransa Ünyonu ve Rus Kilisesi'nin Bağımsızlığını Kazanması

XV. yy da Bizans Kilisesi, Ortodoks Kilisesi ile Katolikliğin birleşmesine muvafakat etmiş, Ortodoks Kilisesi üzerinde Papa'nın yüksek reisliğini tanımıştır. Moskova Knezi ve Ruhanileri Floransa Konsili'nin kararını tanımadılar. Çünkü Rus Kilisesi bu birliği kabul etmesi halinde Katolik olan Polonya'nın hakimiyeti altına girmiş olacaktı[6]. Rus Kilisesi Papa'yı ruhani reis olarak tanımak isteyen İstanbul Patriği'nden ayrıldığını ilan etti. Bunun üzerine İstanbul Patrikliği Kiev Patrikliği'nin devamı şeklinde güneybatı Rusya'da yeni bir Metropolitlik kurdu.

Rus Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığı İstanbul Patrikliği'nde olumsuz karşılanmıştır. Muhtemelen bir taraftan politik anlamda çökmüş olan Bizans Ortodoksların tek hakim merkezi olma sıfatını kaybetmekten korkmuştur.

III. Roma Nazariyesi ve Rusların Ortodoksluğa Bakışı

Rusya'nın Osmanlı ile diplomatik temaslarının başlangıcı III. İvan ve II. Beyazit dönemine (1492) rastlar. Papanın teklifi ile III. İvan'ın Mora despotu Thomas'ın kızı Sofya ile evlenmesi Ruslarda Bizans İmparatorlarının meşru

---

[5] Ataç, A.Muhtar*; Rusya Tarihi,* Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1952, *s.11*

[6] Aslanova, Sevinç; *Kutsal Sinod'tan Rus Ortodoks Kilisesi'ne,* IQ Kültür sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.47

halefi ve Ortodoksluğun yegane hamisi oldukları duygusunu uyandırmıştır[7]. Papa ise bu teklifi Ortodoks ve Katolik Kiliselerinin birleşmesi ümidi ile yapmıştı.

Rusların Türklere olan düşmanlığı da bu evlilik sonrası başlamıştır. Papalığın yardımı ile Sofya Paleoleg III. İva'la evlendikten sonra Moskova'ya İtalya'dan pek çok Rum gelmiştir. Gerek Papa'nın gerek Sofya'nın adamları olan bu Rumlar ve bazı İtalyanlar Moskova Knezine kendisinin Bizans İmparatorlarının halefi olduğunu telkine başlamışlar ve İvan bu görüşü benimsemiştir. Moskova yüksek muhitinde ve ruhani mahfillerinde bu düşünce yayıldı. Bu defa Moskova Knezi'nin İstanbul'un fethi sonrası hamisiz kalan "Ortodoksluğun en yüksek hamisi" olduğu fikri ortaya atıldı. Bununla Moskova'nın III.Roma olduğu nazariyesi ortaya çıktı. Bu görüşe göre evvelce dünya hakimiyetinin merkezi Roma idi, ardından Yeni Roma (İstanbul) oldu. Her iki Roma düştü. Halbuki III.Roma ayaktadır ve o da Moskova'dır. Hıristiyanlıktaki mukaddes üçleme hükmünce IV. Roma olmayacaktır. Moskova dünya hakimiyetinin yeni merkezidir. Moskova hükümdarları Bizans İmparatorluğu'nun halefi, Ortodoksluğun yüksek hamileridir. Ortodoksluk yegane doğru din ve görüş olmakla, Moskova yeryüzündeki doğruluğun ve hakimiyetin merkezidir. Bu görüş daha sonraki hükümdarlarda da bir devlet prensibi haline gelmiştir[8].

III. İvan, Bizans'ın varisi olacağını göstermek maksadıyla Bizans arması *Çift Başlı Kartalı* Rus arması olarak kabul etti. Bu yeni ideoloji Rus tarihinde Rus hükümdar ve devlet adamlarınca müthiş bir silah olarak kullanılmıştır[9]. 1590'da İstanbul Patriği Ortodoks Patrikleri meclisinde V. Patriklik olmak üzere Moskova Kilisesi Reisliğini takdis etti. Böylece Bizans'ta olduğu gibi Rusya'da da Çar ile yan yana bir Patrik bulunmaya başladı ve Rus Ortodoksluğu Şark Kilisesi arasında en yüksek mevkie çıkmış oluyordu. Bu Büyük Petro zamanına kadar devam ederek Moskova Rusya'sının devlet işlerinde Rus Kilisesi'nin büyük bir nüfus kazanmasına imkân verdi.

II. Aleksandr zamanına gelindiğinde ise Rus fikir ve politik hayatında en mühim rol oynayan cereyanlardan biri de "Panslavizm" olmuştur. Chomyakov, Kiriyevski ve Aksakov kardeşler tarafından bir ideoloji haline getirilen bu görüş Rus hakimiyeti altında bütün Slavları birleştiren bir devlet kurma amacını taşıyordu. Rus Ortodoksluğu, Çarlık Mutlakiyeti ve Rus Milliyetçiliği esasına dayanıyordu. Türkleri Avrupa'dan kovmaları ve İstanbul merkez olmak üzere bir Slav devleti kurmayı telkin ve Rusların bu misyonu yapmaya tarihi hakkı olduğu iddia edilmekteydi.

---

[7] Kurat, *Rusya Tarihi*, s.124
[8] Kurat, *Rusya Tarihi*, s.103
[9] Kurat, *Rusya Tarihi*, s.141

XVIII-XIX. Yüzyıllarda Manastırların Siyasi Misyonu

İmparator I. Petro saltanatı devrinde yaptığı ıslahatlar çerçevesinde 1697 yılında manastır ve piskoposlukların tasarrufunu devlet denetimi altına aldı ve manastırlarda inşaatı yasakladı. Ancak savaşlarda manastırların büyük katkısı olduğunu gören Rus Devleti 1829 yılında Ruhban sınıfına yeniden haklar verdi[10]. Manastırlarda ki dini hayatın yeniden canlanması ilahiyat ilminin de gelişmesi anlamına gelmekteydi. Bu kurumlar sadece Rus Ortodoks kilisesi için değil aynı zamanda Rus Devlet politikası için büyük önem arz etmekteydi. 1877-1878 yıllarında vuku bulan Osmanlı-Rus savaşı döneminde manastırların Rusya'nın milli duygularını uyandırmakta büyük katkıları bulunmaktaydı. Bir anlamda sadece dini anlamda münzevi hayatı yaşadıkları sanılan rahip ve rahibeler, aktif savaş önderleri haline gelmekteydi. Bu münzeviler adeta birer provakatör olmaktaydı. Bu da Rus Devleti'nin savaş sırasında dini siyasete alet ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Moskova Hükümeti Rus Ortodoks Kilisesini kullanarak Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları müdafaa adı altında bu topraklarda yaşayan ve Osmanlı'nın himayesini görmüş olan insanları kışkırtmaktaydı.

Bir taraftan Osmanlı topraklarında ki Ortodoksları kullanan Rus Devleti, diğer taraftan Rus Ortodoks cemaatini de savaşa Rus Ortodoks Kilisesi manastırları vasıtası ile hazırlamaktaydı. Bu bağlamda yapılan vaazlar sadece manevi anlamda değil aynı zamanda halkın maddi destek sağlaması konusunda da büyük etki gösterdiği gibi, savaş adına vergilerin toplanmasını da kolaylaştırmaktaydı. Kilise tüm devirlerde olduğu gibi Balkan Savaşı'na giden askerleri de kutsayarak moral vermiştir. Kaynaklarda savaş çıktığı zaman Kutsal Sinod'un ordunun ihtiyacı için 100.000(yüz bin) ruble ayırdığı anlatılmaktadır. Bunun yanında Sinod'un tüm üyeleri kendi maaşlarını savaş için ayırarak katkıda bulunmaktaydılar[11]. Rahibeler de hemşirelik yaparak yardım etmekteydiler. Kilise siyasi misyonunu kendi ruhban sınıfı aracılığı ile devam ettirmekteydi.

Rusya'nın Emperyalist Politika İzlemesinin Sebepleri

Birbirine yakın yaşayan güçlü devletler rekabet ve düşmanlıktan kaçınmakta zorlanabilirler[12]. 19.yy'da da Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın giderek Osmanlı toprakları içine doğru genişlettiği Kafkaslardaki ortak bir sınırla komşuydular. Osmanlı İmparatorluğu hem politik ve dini olarak Rusya'nın Slav ve Hıristiyan dostlarını hakimiyeti altında idare etmekteydi, hem de Filistin'in kutsal mekanlarında hüküm süren ve Ortodoks Bizans'ın merkezinde oturan Müslüman bir güç konumundaydı.

---

[10] Aslanova, *Kutsal Sinod'tan*, s.110

[11] Aslanova, *Kutsal Sinod'tan*, s.111

[12] Hopwood, Derek*;The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914*, Clarendon Pres, Oxford,1969, s.1

Türklerin İstanbul'u fethiyle Ortodoks Patrikliğine de sahip çıkmaları Çar IV. İvan'ı rahatsız etmiştir. Çar Ekümenik İstanbul Patrikliği'ne alternatif olacak ve Ortodoks Hıristiyanları yönlendirecek bir patrikliği Rusya'da kurma teşebbüsüne girişmiş ve uzun uğraşlardan sonra1589 yılında kurmuştur[13].

Rusya'nın Osmanlı payitahtı İstanbul ile ilgilenmesi en başta dini mahiyette iken sonraları siyasi mahiyet almıştır. Bir müddet sonra buna ekonomik hedeflerde karışınca XVIII, XIX ve XX. yy başlarında malum şark meselesi Rusya'nın siyasetinin bel kemiğini teşkil etmiştir[14].

I.Petro ve II. Katerina Dönemi Rusya'nın Osmanlı Politikası

Avrupalıların Türkiye'de yaşayan ve Türk olmayan milletleri himaye etmeleri sadece Hıristiyanlık adına değildi. Amaç Hıristiyanlık kisvesi altında doğu ticaretini ele geçirmekti. Nihayet bu devletler arasına Rumların yeni bir koruyucusu ve kışkırtıcısı olan Rusya'da katılmıştır. Deli Petro Ortodoks olması dolayısıyla Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan Rumların koruyucusu olduğunu ileri sürmüştür[15].

Çariçe II.Katerina'nın girişimi sonucu Avusturya – Macaristan İmparatoru II. Josef ile yaptığı 1789 tarihli İstanbul Antlaşmasına göre; Osmanlılar Avrupa'dan çıkarılacak, Katerina oğlu Konstantin için İstanbul'u Ortodoksluğa geri kazandıracak ve orada bir Grek İmparatorluğu kurularak Bizans İmparatorluğu tamamen müstakil devlet olarak yeniden ihya edilecekti[16]. Asıl amaç yine uydu Grek Devleti aracılığı ile İstanbul Boğazı'na sahip olarak Akdeniz'e inmek ve bir Akdeniz Devleti olmaktı[17]. Proje gerek 1789 Fransız İhtilali'nin etkisi, gerekse Hindistan yolu tehlikeye gireceği için İngiltere'nin sert tepkisi sonucu terk edilmiştir[18].

Osmanlı Devleti ve Rusya Arasındaki İlişkiler

Osmanlı ve Rus Devletleri 1676 ve 1812 yılları arasında yedi kez savaşmıştır. Rusya 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra doğuya yönelik girişim-

---

[13] Aslanova, *Kutsal Sinod'tan*, s.114

[14] Kurat, *Rusya Tarihi*, s.2

[15] Kurt,Yılmaz*; Pontus Meselesi,* TBMM Basım Evi, Ankara, 1995, s.18 I.Petro konu ile ilgili III. Ahmet'e yazdığı mektubunda şu görüşleri ileri sürmüştür: "Hakan reayalarının zararına olacak şekilde yabancı devletlere boyun eğen Roma'daki Papa'nın papazlarının kontrolünde olan Kutsal Kudüs Şehrinde ki Kamame Kilisesi ve diğer kutsal yerlerin hepsinin idaresini önceki gibi Rum Milletinin ruhbanlarına verilmesi ümit olunur" demiştir. Divan-ı Hümayun ise Petro'nun Rumları himaye değil, belki onları Osmanlı içinde bir fesat aleti olarak kullanmak istediğini bildiğinden bu teklifte bulunduğunu biliyordu. Bu nedenle yazdığı cevapta:" Mektuplarında söz konusu edilmek istenen Kudüs'te bulunan Kamame hususu, bazı düşünceleri ilgilendiren durumlarda olmak ve iki tarafa faydalı şekilde elçinizle konuşulmak üzere geriye bırakılmıştır."

[16] Gürün, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitap Evi, İstanbul, 2006, s. 85

[17] Yalçın, Emruhan; *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*, Siyasal Yay. Ankara, 2008, s.258-2599

[18] Kocabaş, Süleyman; *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar*, Vatan Yay., 1985, s.19

lerinde yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem Büyük Petro'nun Osmanlı Sultanı ve O'nun Hıristiyan tebaası arsında resmi hale gelecek girişim için önemlidir. Sonunda Karlofça Antlaşması'nın devamı niteliğinde olan ve 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile kutsal yerlere ve Filistin'e Rus tebaasının serbest girişini sağlayacak küçük bir hak elde etmiştir.

Osmanlı Ermenilerinin sosyal yaşantı, gelenekleri ve siyasallaşmaları bakımından 1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Rusya Osmanlı Ermenilerine ilk el atışında toplum üzerinde büyük etkisi olan din adamlarını elde etmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri din adamlarının tavırlarından bu savaşta Rusya'nın tarafını tutacakları savaştan önce tespit edilmiştir. Savaş sonunda imzalanan 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan Devleti Ortodoks Kilise'den çıkan "Megali İdeanın" temelleri üzerine kurulmuştur[19]. Yunanistan'ın özerkliği tanınmış, ertesi yıl Osmanlı İmparatorluğundan bağımsız olduğu ilan edilmiştir. Aynı antlaşma Rusya'nın Osmanlı Devletindeki Hıristiyan tebaasını korumak için ileri sürdüğü iddiaları güçlendirmiş ve Rus vatandaşlarına Osmanlı ülkesinde ticari ayrıcalıklar tanınmıştır.

Rusya'nın Osmanlı'ya Yönelik Politikasının Değişmesi

Rus Dışişleri Bakanı Count Nesselrode 1825'te I.Alexander'in ölümünden sonra Rusya'nın dış politikasını değiştirmekten sorumluydu. Nesselrode Rusya'nın bağımsız bir güç olan zayıf Osmanlıyı koruma politikasını tercih ederek İstanbul'un zapt edilmesi hedefini terk etmiştir[20]. Nesselrode resmi olarak "Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın zayıf komşusu olması" politikasını güderken, O'nun bu politikasını zayıflatan etkenler; Çar Nikola I.'in ikiyüzlü davranması ve Osmanlıya yönelik değişen politikanın kendi tahtıyla ilgili olmasıydı.

Bu dönemde Slavcılık fikri dış politikaya uygulanmamasına rağmen bu fikri destekleyen memurların etkisi Rusların üzerinde görülmeye başlamıştı. Slavcılar Kutsal Rusya'nın görevinin Slav kardeşlerini kafir Müslümanlardan kurtarmak olduğunu söylüyor ve büyük bir Greco-Rus Ortodoks İmparatorluğunu hayal ediyorlardı. Rus Hükümeti için kötü Osmanlı yönetimini tamamen geçersiz kılmak mümkündü, Ortodoks Hıristiyanların artışı onlara yardımı cazip hale getiriyordu.

---

[19] Sofuoğlu, Adnan*; Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri***,** Turan Yay. İstanbul, 1996, s.60

[20] Hopwood; *The Russian Presence*, s.7 Rus elçisi 1829 yılında Londra'da yazdığı bir yazıda: "Santa Sofya Tapınağı'nın katedralinde tasarlanan Türklerin Avrupa'dan kovulması fikrinin geçmişte olduğu gibi şimdide gerçekleşmesi çok etkileyici olacaktır. Fakat Rusya'nın bundan kazancı ne olacak? Sonuç olarak muhteşem olacak, ancak, Rusya şanslı geçen bir dizi savaş sonrası elde ettiği bütün olumlu avantajları kaybetmiş olacak ve Avrupa Devletleri ile mücadele içerisine girerek bütün ittifaklardan uzak kalacak. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşü Tanrı tarafından belirlenmiş ise, o zaman biz bu talihsizliğe saygı göstermek zorundayız.

Ortodoks Rumlar, Rusya ve Fener Rum Patrikhanesi

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethetmesiyle Patrikhanenin dini, idari ve hukuki görevleri tam olarak ayrılmadığından ve Ortodokslar medeni hayatlarına ait birçok şeyleri patriklerinin denetimi altında yapıyorlardı. Patrikler bu durumu istismar ediyor, milletlerini kendi istekleri doğrultusunda yönlendiriyorlardı. Bu istismarda en büyük destek Rusya'dan geliyordu. Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ortodoksları himaye hakkı elde ederek bir Osmanlı Kurumu olan Patrikhaneyi ve bununla ilgili meseleleri milletlerarası platforma resmen taşımıştır.

Diğer taraftan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi etrafında toplanan Egeli ve İstanbullu Fenerli Rum Beyleri kendi dillerinden başka Türkçe, Arapça ve Farsça'yı da mükemmel şekilde öğrendikleri gibi İtalyanca ve Fransızcayı da öğrenmişlerdir. Bu beyler devletin her icraatından Patrikhaneye haber ulaştırmakta ve bulundukları yerlerde etkili olmaya çalışmaktaydılar. Bilgilerin Patrikhaneye ulaştırılması en çok Patrikhane ile işbirliği içerisinde olan İngiltere, Fransa gibi büyük güçlerin özelliklede Rusya'nın işine yarıyordu.

Osmanlıya ihanetin kendileri ve İstanbul'da kalan aileleri için hapis, sürgün ve idamla sonuçlanacağını bilen bu beyler ciddi bir ihanetten her zaman kaçınmışlardır. Rus elçilerden birinin: *"Sen Rum ve Ortodokssun, neden Müslüman bir devlete ve Padişaha bu kadar bağlısın?"* sorusuna Fenerli Bey :"*İyi bir Ortodoks Hıristiyan olarak dinimiz bize her şeyden önce tebaası bulunduğumuz devlet ve hükümdara itaat etmemizi emrediyor. Bende bunu yapıyorum."* şeklinde cevap vermiştir. Osmanlı aleyhine dönmelerinde ise en büyük sebep Rusya'nın Osmanlı ile yaptığı savaşlarda çoğunlukla galip çıkması ve Rumlara kendi desteği ile bağımsız bir Rum Devleti kurmaları ümidini aşılamasıdır[21].

Etnik-i Eterya Cemiyeti

Etnik-i Eterya 1814 yılında kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş amacı İstanbul başkent olmak üzere Megali İdea'yı gerçekleştirmekti[22]. Rumların yaşadıkları yerleri Yunanistan bayrağı altında birleştirmeyi amaçlayan yayılmacı, milliyetçi bir dış politika anlayışını sergilemiştir. Faaliyetlerinin yürütülmesinde kiliseler büyük rol oynamışlardır. Çünkü kendilerine verilen imtiyazlar sebebi ile denetlenmiyorlardı. Rusya'da bu derneğin aktif destekçisi olan kişi Rum asıllı olan Rus Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kont Kapudustriya idi.

Genişleyen cemiyetin liderliğine Rum ayaklanmasının gerçekleşmesi için Rum büyüklerinden birinin getirilmesi gerektiği düşünülmüş ve göreve İpsilanti zade Alexandr uygun görülmüştür. Bu kişi generallik rütbesi ile Rus İmparatoru'nun yaverliğini yapmaktaydı. Başkanlığa getirildiği taktirde Rus

---

[21] Türker, Orhan; *Fanari'den Fener'e*, Sel Yay., İstanbul,2001, s.26
[22] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.34

yardım ve desteğinin sağlanabileceği hesaplandı. 12 Nisan 1820'de derneğin başına getirildi. Patrikhanenin Megali İdea düşüncesi dışında kalması düşünülemezdi. Nitekim Etnik-i Eterya imtiyazları ve nüfusu sebebiyle Metropolitlere el atmış, onlarda derneğe kucak açmışlardır. Bu durumda Patrikhane daha kuruluşundan itibaren derneğin merkezi haline gelmiştir. Bu şekilde Patrikhane ile kiliseler ve Rum okulları adeta Etnik-i Eterya'nın birer şubesi haline getirilmiştir[23].

Mora İsyanı ve Patrik Grigorios'un İdamı

Cemiyet tertipler ve faaliyetleri sayesinde Rumları ayaklanacak duruma getirmişti. Papazlar Mora'da kasaba kasaba, köy köy gezerek paskalya gecesi isyanın başlayacağını ve bütün Müslümanların imha edileceğini bildiriyor ve bu sırrı vaktinden önce kimseye söylememek için yemin ettiriyorlardı. Din adamlarının çoğu derneğin üyesi olduklarından bütün kiliselerde isyanı destekleyecek şekilde maddi yardım topluyorlar ve manastırlarla, kiliselerde cephane depoluyorlardı. Ayaklanmada Rusya'nın büyük etkisi olmuştur[24]. Yunan isyanında Etnik-i Eterya'nın üyeleri isyanın ilk Mora'da başlamasını istediği halde İpsilanti Eflak ve Boğdan'da harekete geçilmesini uygun görmüştü. Bu şekilde hem Rusya'nın yardımını sağlamayı hem de Rum, Sırp ve Bulgarları da isyana teşvik etmeyi düşünmüştür. Eflak - Boğdan'daki Osmanlı kuvvetleri İpsilanti'nin kuvvetlerini dağıtmışlardır. Zaten İpsilanti'nin düşünceleri de gerçekleşmemiştir[25].

Bu isyanın hazırlanışı, çıkışı ve gelişmesinde başrolü Fener Rum Patrikhanesi oynamıştır. Rus idaresine girmiş olan Kırım'dan gelen Yunus Bey "Megali İdea" Planının Patrik Grigorios tarafından hazırlandığını ifade etmiş ve bununla ilgili belgeler getirmiştir.

Patrik Rusya'nın siyaseti icabı isyanı tatbik etmesi üzerine, Osmanlı Hükümetinden korktuğundan hareketlerini kamufle etmek amacı ile bir aforoz name düzenleyerek "*Etnik-i Eterya üyelerinin yapmış oldukları yeminlerin batıl olduğunu, üyelikten çekilmeyerek devlete karşı savaşanların lanet altında kalacağını"* ilan etti. Bu aforoz namenin İstanbul ve Rumeli'de etkisi görüldüyse de Mora İsyanı'nın yatışmasında etkisi olmadı. II. Mahmut Patrikhanenin aranması teklifini kabul etti. Arama sonucunda Moralı asi kaptanlara yazılan yazılar, İstanbul'da Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı hazırlıklarla ilgili bilgiler, Dışişleri Nazırlığınada çalışan Fenerli Rum Beylerinden alınan Devletin sırları, Odesa'daki Etnik-i Eterya merkezinden gönderilen silahlar, Dünya Ortodoksluk alemine yazılan yardım beyannameleri, yardımlara ait makbuzlar ele geçirilmiştir. Bu şekilde Patrik Grigorios'un

---

[23] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.36
[24] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.42
[25] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.44

isyanda parmağı olduğu kesin olarak anlaşılınca aforoz nameye rağmen resmi elbiseleri ile 22 Nisan 1821'de Patrikhanenin kapısı önünde asılmıştır. Patriğin idamı bütün Hıristiyan dünyasında heyecana sebep oldu. Rusya 1821 Haziran'ında Osmanlı Hükümetine ültimatom vererek Osmanlı askerinin Eflak-Boğdan'dan çekilmesini ve Hıristiyanlara ciddi garantiler verilmesini istedi[26]. Osmanlı Hükümeti Rusya'nın isteklerini reddetti ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kesildi. İngiltere ve Avusturya Yunanlılara yardımın ihtilal prensibini tanımak demek olacağından Rusya'yı ihtar etti. Rusya kendi himayesinde bir Yunanistan'ın taraftarıydı. Bu nedenle Babıâli ile anlaşma yolunu tuttu[27]. 7 Ekim 1826'da Akerman Antlaşması imzalandı, ancak antlaşmaya Yunan İsyanına dair hiçbir hüküm konulmadı[28].

Mora'da bağımsız bir Yunan Devleti kurulması, Rusları tatmin etmekten uzaktı. Çünkü Rusların hedefi Megali İdea'ya ulaşmaktı. Onlar için kazanılan bu bağımsızlık Büyük Yunan İmparatorluğu'nun kuruluşunda başlangıçtan başka bir şey değildi[29].

Aslında Osmanlı Devleti'nin manevi şahsiyetini zedeleyecek her türlü hareketin Rum Metropolitleri tarafından ne zaman ve nerede yapılacağı hiç belli olmuyordu. Bu tür hareketlerin yoğunlaştığı merkezlerden biriside İzmir Metropolithanesi idi. Rusya'yı memnun etmek isteyen İzmir Metropoliti Hrisostomos 13 Mart 1913 tarihinde Ayafotini Kilisesi'nde Rusya'nın kuruluşu münasebeti ile bir ayin düzenledi. Rus temsilcilerinin de katıldığı ayinde bütün Rus Çarları Ortodoksluğa ve Rumluğa hizmetlerinden dolayı anıldı ve dua ederek minnetle yad edildi[30]. Cemiyet 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşında Yunanlıların Girit'i ilhakında önemli rol oynamıştır. Fener Patrikhanesi ile Rusya güdümündeki Etnik-i Eterya ajanları sıkı bir işbirliği içinde çalışmışlardır.

Slav Yardım Cemiyeti

1858 yılında Petersburg'da şehrin ileri gelen bayanlarından Prenses T.V.Vasil'chikova, Kontes N.D Protasova ve Kontes Autonia Bludova tarafından Balkan Ortodoks kiliselerine ve okullarına ihtiyaç duydukları araçgereç ve kitapları göndermek amacıyla Moskova Slav Yardım Komitesini (*Moskow Slavic Benevolent Committee*) kurulmuştur. Bu amaca uygun olarak Ortodoks Manastırlarına yüklüce paralar göndermişlerdir.

Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov'a gönderilen dilekçede komitenin amaçları üç ana noktada belirtilmiştir.

---

[26] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.51
[27] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.52
[28] Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s.55
[29] Türkmenoğlu, Erol; "Ortodoks Birliği ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 2005, s.116
[30] Yalçın, *Atatürk Türkiye'sinde*, s.85

-Güney Slavlarının Kilise, Okul ve diğer ulusal kurumlarını geliştirmek için para toplamak,

-Slav kilise ve okullarına kitap ve malzeme göndermek

-Moskova'ya eğitim için gelen Slavlara yardım etmek,

Komiteye destek verenlerin başında Rus Ortodoks Kilisesi gelmekteydi. Kilisenin komiteye bağış toplaması ve Balkanlar'daki Ortodoks örgütlere yardım etmesi konusunda bir aracı olarak çalıştığı görülmüştür. Zaten üyeleri arasında kilise mensupları bulunmakta idi. Kilise mensupları Komitenin ateşli destekleyicisi ve koruyucusu idiler. Bunlar arasında Moskova Başpiskoposu Filaret önde gelenlerden birisiydi[31].

Ermeniler ve Hıristiyanlık

Gregoryen Kilisesi Hıristiyan alemini temsil eden büyük kiliselerden ayrıldıktan sonra Ermeni Milliyetçiliği ve milli birliğinin ana unsuru haline gelmiştir[32]. Ermeni Kilisesinin tarihi tetkik edilirken devamlı göze çarpan husus, gerek Bizans gerek Roma Kilisesinin nüfuzuna girmekten kaçınma çabasıdır[33]. Bu çaba ise Ermeni topluluğunun siyasi bakımdan aleyhine neticeler vermiştir. Ancak Kilisenin menfaati toplumun menfaatinden üstün sayıldığı için bu politika hiç değişmemiş, daima Kiliseyi daha nüfuzlu hale getirecek teşebbüsler üzerinde durulmuştur[34]. Öyle ki, 19.yy son çeyreğinde Ermeni ruhani liderlerinin din hususunda hiçbir çalışması olmamış, yüzyıllar boyunca milliyetçilik fikri manastırların sır dolu duvarları arasında gelişmiş, daima Hıristiyan - Müslüman düşmanlığını körüklemişlerdir. Bu durum ruhani liderlerin Ermeni komiteleri tarafından kolayca aralarına alınmalarını sağlamıştır[35].

İstanbul'un Fethi ile Kazanılan Patriklik Makamı ve Ermenilerin Yükselişi

1828 Türkmençayı Antlaşması ile Erivan Rusya'nın eline geçince Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin'e olan bağlılıkları tehlikeli olmaya başlamıştır[36].

---

[31] Aydın, Mithat; "19. yy Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Ünv. Eğitim Fak. Dergisi*, sayı: 15, Denizli, 2004, s.114

[32] Kılıç, Davut; *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007,s. 11

[33] Kılıç, Davut; *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.67 "Bizans İmparatorluğu zamanında bazı Ermeni tüccarlar Bizans'ın zengin kaynaklarından faydalanmak amacı ile Ortodoksluğu kabul etmişlerdir. Tarihte Ortodoksluğu bu şekilde kabul eden Ermenilere Armeno-Grek adı verilmiştir.

[34] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 3

[35] Karabekir, Kazım; *Ermeni Dosyası*, Emre Yay. İstanbul, 1995, s. 25

[36] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında*, s.161 Bazı dini pratiklerin yapılması, ayinlerde kullanılan yağın kutsallaştırılması, bir papazın piskoposluğa yükseltilmesi ve bir takım dini problemlerin çözülmesi için bir Katolikosluğa ve onun mahiyetindeki papazlardan oluşan

Ancak 1870 yılına kadar cereyan eden olaylar ne Rusların ne de başka bir devletin İmparatorluk içerisindeki Ermenilerle ilgilenmediğini ve Rusya'nın sadece Osmanlı ile yapılan savaşlarda Doğu cephesinde onlardan istifade ettiğini göstermektedir. Bu tarihe kadar Rusların Osmanlı ülkesindeki politikası Rum Ortodoks, dolayısı ile Rus Milli Kilisesinin üstünlüğünü temin etmeye yönelik olduğunu ortaya koymaktadır[37].

Ancak Ermeni Kilisesi'nin mevcudiyetini koruması için bir devlete ihtiyaç vardı. Bu nedenle Ermeni Devleti fikrini ortaya çıkaranda Ermeni Milleti değil Ermeni Kilisesi olmuştur[38]. Müstakil veya en azından otonom bir Ermenistan vaadi ile kandırılan Ermeni Kilisesi, kilisenin nüfuzunun ve otoritesinin daha da gelişmesine sağlayacak bir imkânın tahakkuku için Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynanan oyunlara alet olmuştur[39]. Rusların Gregoryen Ermenilere gösterdiği ilgi, Eçmiyazin Kilisesi'nin Rus toprakları içerisinde olması ve bu ruhani makamın Rus politikalarını desteklemesi, Eçmiyazin yanlısı Ermenileri Ruslara yaklaştırmıştır.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki işbirliğinin başlangıcı 18. asrın ilk çeyreğine rastlamaktaydı. 1719 yılında Çar I. Petro Rus Ortodoks Kilisesi üyelerine tanınan bütün hakları ülkesinde yaşayan Ermenilere de vermiştir. Yine 1734 yılında Çariçe Anna Ermenilere kendi kiliselerine sahip olma hakkı tanımıştır.

Güney Kafkasya'ya inmek isteyen Rusya amacını gerçekleştirmek için aynı dine mensup oldukları Gürcüler ve Ermenileri bu amaçla kullanmaya başladı. Bu iki toplulukla ayrı ayrı ticaret anlaşmaları imzalayarak Doğuya doğru genişlemenin şartlarını oluştururken, bu konuda Ermenilerin ne kadar etkin olduklarını ve Rusya'ya olan sarsılmaz sadakatlerinin farkına vardı. Çünkü bölgede yaşayan Ermeniler Müslüman komşuları ile olan ilişkilerini yeterince olumlu bir çizgiye oturtamadıklarından, aralarında anlaşmazlık hasıl olmuştu. Rusya ise aralarındaki mezhep farklılığına rağmen Ermenileri kendisine çekmeyi başaracaktır.

Rusya amacına ulaşmak için ticari gezi adı altında keşif gezileri düzenledi. Bu gezilerden biri 1708 yılında Ermeni asıllı İsrael Ori tarafından düzenlenmiş ve kalabalık bir tüccar grubu İsfahan'a gönderilmişti. Yine Güney Kafkasya toprakları hakkında bilgi edinmek amacıyla görünüşte resmi elçi misyonu ile Safevi Sarayına gönderilen A. Volinski'ye verilmiş talimatnamenin 8. Maddesinde; "*Ermeni halkıyla ilgili olarak sayılarını, nerede oturduklarını, aralarında asilzadeler olup olmadığını, Çara ne derece ilgilerinin olduğunu"* öğrenmesi istenmişti. Volinski'den İran'ın ekonomik ve siyasal durumu, askeri

---

Sinod'a ihtiyaç vardı. Rusya'da bunu bildiği için Osmanlı Ermenilerini devamlı olarak Eçmiyazin vasıtası ile kontrol etmeye çalışmıştır

[37] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 96

[38] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 48

[39] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.61

gücü ve kaleleri ile ilgili bilgiler edinip, İran'da bulunan Hıristiyan ahali ile gizlice temas kurması istenmiştir. Ermeni halkına nazik davranarak kendine çekmeliydi. Ermeniler ve İranlılardan başka inançlı insanların olup olmadığını araştırmalıydı [40].

Çar I.Petro denizle doğrudan kıyısı olan İran'ın Osmanlı Türkleri ile aynı mezhepten olan Sünni kısmının Rus korumasından kaçacağını düşünmüş ve Ermenileri Güney Kafkasya'nın Osmanlı tarafında bulunan kısmına göç ettirmek istemiştir. Bu siyasetteki amaç bölgede bulunan Müslümanların sayısını azaltılmak ve Rusya'nın güvenliği için Hıristiyanların sayısını arttırmaktı. Rusya için önemli olan Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerin çıkarları veya onların nerede ve nasıl yerleştikleri değil, Rusya'nın yayılmacı siyasetine nasıl hizmet edecekleriydi[41].

1828 Türkmençayı Antlaşması ile İranlılar Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını Rusya'ya terk ettiler. Anlaşmanın 15. maddesi ile Güney Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerden isteyenlerin bir yıl içerisinde Rus topraklarına göç etmeleri İran'a kabul ettirilmişti. Tehcirle ilgili on maddelik bir talimatname hazırlaması için Albay Lazerev[42] görevlendirilmiş, O da Ermeni ruhbanlarla işbirliği yapmıştı. Eçmiyazin Katolikosu tüm Ermeni ruhbanlara göç etme emri vermiş, karşı çıkanların bütün kisve ve hüviyetlerden mahrum bırakılarak aforoz edileceğini bildirmişti. Böylece ruhbansız kalan Ermeniler ister istemez göç etmeye zorlanmışlardı[43].

Ruslar Karabağ ile yeni aldıkları yerleri vilayet şeklinde birleştirirler. Adına da *"Armanskaya Oblest"* yani *"Ermeni Vilayeti"* dediler. Böylece doğu ve batı Türklüğünün irtibatı kesilip suni bir Ermenistan oluşturuldu. Ermeniler bunca yıllık emelleri olan hiç değilse muhtariyet idaresine malik olduklarını sanırken bu işin elebaşı olan ve sadakati dolayısı ile Rusya tarafından *"Newth Nişanı"* ile ödüllendirilen Katolikos Nerses'in Baserepya'ya sürüldüğünü ve Ermenistan'ın bir Rus Vilayeti olduğunu Kafkas İkinci Kralı Paskiyeviç'den öğrendiler. Çar I. Nikola bu davranışı ile tarihi coğrafyaya müdahale ederek bölgedeki demografik yapıyı Hıristiyanlar lehine bozma gayreti içine girmiştir[44].

---

[40] Abbasova, Aygün; "18.Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü",*Erciyes Üniversitesi Yayını, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler I*, 2009, s. 243

[41] Abbasova, "18.Yüzyılda Ermeni", s. 24

[42] Kılıç, *Osmanlı Ermeniler Üzerine*, s.53 1816 yılında Lazerev ailesinin sağladığı imkanlarla Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü kurulmuştur. Bu enstitü özellikle şark dillerinin pratik ve teorik eğitimi ile meşgul oluyor, Rusya'da kurulan kilise ve okullara papaz ve öğretmen yetiştirilmesine ağırlık veriyordu

[43] Arslan, Ali; *Kutsal Ermeni Papalığı (Ecmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar,*Truva) Yayınları, İstanbul,2005 s.40

[44] Karabekir, *Ermeni*, s. 127

Çarlık Rusyası; Kafkasya'da kendisine bağlı bir Ermenistan'dan ziyade, egemen olmayı tasarladığı bu bölgede Ermenileri Slavlaştırmak ve Ruslaştırmak politikasını amaç edinmiştir. Yani *"Ermenisiz bir Ermenistan"* kurulması Rusya'nın genel stratejisiydi[45].

Göç hadisesi 1829'da Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanan Edirne Antlaşması ile de gündeme gelmiş, yine bu göçün öncüleri Pankartyev tarafından yönlendirilen Ermeni ruhbanlar olmuştur. Ruhban sınıfı cemaatlerini göç ettirmek için her türlü yola başvurmuşlardır. Katolikos Nerses bizzat Ruslara yardım etmiş, ruhani elbisesi ile araziye yabancı olan Rus birliklerine kılavuzluk yapmıştır.

Eçmiyazin (Üç Kilise) Kilisesinin Faaliyetleri

Rus hakimiyetine girmeden önce, Osmanlı sınırları dahilinde olamamasına rağmen 1583 yılından beri Eçmiyazin Katolikoslarının tayini İstanbul Ermeni Patrikliğinin arzı ve Padişahın onayı ile gerçekleşiyordu[46]. Osmanlı İmparatorluğu Doğu Anadolu'da başta Erzurum olmak üzere doğuya doğru ilerledikçe, Eçmiyazin Katolikosluğu'na bağlı Ermeniler de Osmanlı sınırlarına dahil olmuş, bu bölgelerden İstanbul'a gelen Ermenilerin sayısı arttıkça Eçmiyazin kilisesinin dolayısı ile Rusya'nın İstanbul'daki etkisi artmaya başlamıştır.

XVIII. yy ile XIX. yy başlarında Eçmiyazin Katolikosluğu İstanbul Ermeni Patrikliğine dahildi. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasındaki ilişkiler bozuk olsa dahi piskoposların bu unvanı almak için Eçmiyazin'e gitme mecburiyeti olduğundan, sınırlar kapalı olsa da bu kişilere açılmıştır. Bu nedenle Osmanlı Ermenilerinin Sis Katolikosluğu'na bağlı oldukları 1916-1918 dönemi hariç Osmanlı Devleti'nin atadığı Patriklerin tamamı piskoposluk unvanlarını Eçmiyazin'den almışlardır. Katolikosların bu güçlerini bilen Rusya Eçmiyazin vasıtası ile Osmanlı Devletinde yaşayan Ermenileri etkileyerek, politik amaçları doğrultusunda kullanıp, I.Dünya Savaşı'nda isyan etmelerini sağlamıştır. Ruhani gücün yanında zamanla siyasi gücüde temsil etmeye başlayan Eçmiyazin Katolikoslarının piskopos unvanlarını verirken kendi anlayışlarına uygun olanları tercih ettikleri görüşmüştür[47].

Rusya'da Katolikoslar emperyalist siyaset yürütmenin aracı olarak görülüyorlardı. Bu nedenle XIX. yy'dan itibaren Osmanlı Ermenilerinin sadakat merkezini İstanbul Ermeni Patrikliğinden Eçmiyazin Katolikosluğuna kaydırmaya çalışmışlardır. Osmanlı kayıtlarına göre Rusya bazı Osmanlı Patriklerini elde etmeyi başarmış ve 1844'ten itibaren İstanbul Patrikhanesi'ndeki ayinlerde Eçmiyazin Katolikosluğu'nun adı anılmaya başlanmıştır[48]

---

[45] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine*, s.71
[46] Arslan, *Kutsal Ermeni*, s.20
[47] Arslan, *Kutsal Ermeni*, s.19
[48] Öke, M. Kemal; *Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 111

Eçmiyazin Katolikosluğu'nu Osmanlı tesirinden uzak ve tamamen kontrolü altına almak isteyen Rusya 1836 yılında Pologenia Kanunu'nu kabul eder. Bu kanunla; *Eçmiyazin Katolikosluğu'nu Rusya ve diğer ülkelerdeki Ermenilerin Katoligosluğu olarak tanyordu. Katolikos muhtelif memleketlerden gönderilecek Ermeni temsilciler vasıtası ile Eçmiyazin Manastırı'nda seçilecek, fakat bu seçim Çar tarafından tasdik edilecekti*[49]*".* Rus müdahaleleri sonucunda, Sinod üyeleri birbirine düşürüldü ve sonunda Katolikosun da Rus Hükümeti tarafından seçimi sağlandı.

1835yılına gelindiğinde Eçmiyazin Manastırı'ndan İstanbul Ermeni Patrikliğine bir mektup gönderilerek artık Rusya'ya bağlı olduklarını bildirmişlerdir. Ruslar bir taraftan Eçmiyazin üzerindeki Osmanlı tesirini azaltmaya çalışırken diğer yandan da Katolikosluğun maddi imkânlarının azalmaması için Osmanlı Ermenilerinden gelen armağanların devam ettirilmesi yönünde Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüste bulundular[50]. Her yıl bir kısım görevliler Eçmiyazin'den gelip İstanbul Ermenilerinden yardım toplarken, İstanbul'un zengin Ermeni sarrafları da Eçmiyazin'e yardım göndermekteydiler. Ancak Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin'e dolayısı ile Rusya'ya temayülleri maddi olarak kendilerine, manen de Osmanlı Devletine zararı olacağı düşüncesi ile surelerin gönderilmesine devam edilmesini kabul etmemişlerdir[51]. Konu ile ilgili olarak İstanbul Ermenilerinin ileri gelenlerinin yaptığı toplantıda Kazaz Artin bu konudaki rahatsızlığını şu şekilde dile getirmiştir: "*Şimdiye kadar Revan İli İran'ın elinde iken biz Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyorduk. Şimdi orası güçlü bir devletin eline geçti ve bundan sonra orası bizi çeker. Bu Osmanlı Devletinin Ermeniler hakkındaki güven ve itimadına zarar verebilir. Halbuki Osmanlının ekonomik işleri ve bütün devlet memurlarının maliyeye ait işlemleri Ermeni sarraflarının elindedir. Bu güvene zarar gelirse, bu kadar gelir kaynağı elimizden gider. Bundan sonra mümkün olduğunca Eçmiyazin'den elimizi çekmeliyiz."* diyerek Ermeniler arasındaki fikir ayrılığını ortaya koyar. Alınan bu gizli karar Reisülküttap Akif Paşa'ya bildirilir ve Ermenilerin Rusya'ya yanaşmaları halinde maddi zarara uğrayacaklarını, Osmanlının da bu durumdan manen zarar göreceğini

---

[49] Aslan, *Kutsal Ermeni*, s.43 Bu yeni düzenleme ile Katolikosların tüm yetkileri tamamen ruhani meselelere aitti. Bu meseleler için Sinod'a müracaat şarttı. Sinod Katolikos tarafından seçilen ve Çar tarafından tasdik edilen sekiz üyeden meydana geliyordu. Katolikos Sinod'un reisi idi. Bütün dini işler Sinod'un denetimi altındaydı. Rus Hükümeti tarafından da Procurator unvanı ile bir devlet memuru tayin edildi. Bu memurun onayı eklenmeden Katolikos ve Sinod icraat yapamazdı. Bu memur Katolikos seçiminde hazır bulunur, davalara ait kanunları Adliye Nezaretine diğer işleri Dahiliye Nezaretine sunar ve Eçmiyazin Sinoduna ait işler hakkında Kafkas ve Gürcistan vekillerine bilgi verirdi. Böylece Katolikos'un yetkileri sınırlandırılıp, Ermeni dini işleri de kontrol altına alınmış oluyordu.

[50] Arslan, *Kutsal Ermeni*, s.45

[51] Arslan, *Kutsal Ermeni*, s.46

belirterek armağanların kesilmesinden dolayı Rus elçisinden gelebilecek resmi yazılara önem verilmemesini istenir[52].

Babıâli Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin vasıtası ile Rusya tarafına yaklaştığını görünce bunu önlemek için 7 Mayıs 1847 tarihli bir fermanla İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin seçimlerinin yapılanmasında değişiklik yaparak Patrikhane yönetiminde sivillerinde görev almasını sağladı. Bu süreç 7 Mart 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabulü ile son şeklini aldı[53].

1868 yılına gelindiğinde Eçmiyazin Katolikosu kendisini temsil etmek için gizli amaç ve maksatlarla Cololya isminde bir ruhaniyi İstanbul'a göndermek istedi. İstanbul Hükümeti bu girişimi İstanbul Ermeni Patriği'nin manevi salahiyetini ihlal edeceğini düşünerek reddetti ve Katolikoslukla Patriklik arasındaki ayrılığı resmiyete dökerek Hariciye Nazırlığından Katolikosluğa gönderilen 12 Eylül 1867 tarihli yazı ile Eçmiyazin'den gelecek temsilci ile Ermeni Patriği'nin uyuşamayacaklarını gerekçe gösterdi. Fakat olayları tezgâhlayan Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatiyev birkaç gün sonra yatılı mektep açmak bahanesi ile Eçmiyazin delegesini İstanbul'a davet etti. Bu delegenin amacı Osmanlı Ermenilerini kendilerine bağlamak için öncelikle Protestanlığı yaymak isteyenleri bertaraf etmek, Katolikler arasında hizip çıkararak Fransa, Avusturya ve İngiliz nüfuzunu kırıp Rusya'nın Hıristiyan tebaa üzerindeki etkisini arttırmaktı. İstanbul Ermeni Patriği'nin Protestanlığı seçen Ermenilere karşı olumsuz davranışlarından hoşlanan İgnatiyev Patrik'i nişanlarla ödüllendirdi, Protestanlığı seçen Ermenileri derhal yakalatarak Sibirya'ya sürdü[54]. Burada Osmanlı tebaası olan bir Hıristiyan'ın yabancı bir ülkenin elçisi tarafından sürülmesi Rusya'nın İstanbul'daki etkisinin ne derece olduğunu göstermektedir.

Rusların Gregoryen Ermenilere Yönelik Politikasının Değişmesi

1881 yılında Rus Çarı II.Alexandr'ın Mart ayında bir Nihilist tarafından öldürülmesi ve III. Alexandr'ın tahta çıkışı sonrası Liberal hükümet düşmüş ve hükümetin başı olan Ermeni Loris Melikof'u da beraberinde sürükleyip götürmüştü. Hükümeti ele alan muhalifler Ermeni Milli serbestliği için yapılacak her türlü teşebbüs ve cürümü cezalandırmaya koyulmuştu[55]. Bu olay Rus dış politikasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Rusya bu tarihten itibaren dışarıda her türlü bağımsızlık hareketine karşı koyan, içeride ise Ruslaştırma siyaseti güden bir politika uygulamaya başladı[56].

Eduvart Driault III. Alexandr'ın Ermenilere yönelik politikasını şöyle ifade eder: *"Çar Ermenileri Ortodokslarla karıştırarak bir topluluk haline getirmek*

---

[52] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine*, s.79
[53] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine*, s.81
[54] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında*, s.150-151
[55] Karabekir, *Ermeni*, s. 1
[56] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında*, s.201

için tedbirler aldı. Ermeni okullarını Eçmiyazin Katolikosluğu'nun elinden alarak Rus hükümeti denetiminde ve Rusça Eğitim yapan okullar haline getirdi. Ermeni memurlarından da ya Ortodoks mezhebine geçmelerini ya da istifa etmelerini istedi. Ermeni talebelerini Rus üniversitelerinden adeta atarak Gregoryen mezhep ve kilisesini ortadan kaldırdı[57]." Ne zaman ki Osmanlı ile 1877 yılında savaşa girme olasılığı belirmiş, Ruslar Ermenilerin gözünü boyamak için iyi muameleye başlamışlar ve Kafkas Orduları Başkomutanlığını Ermeni Loris Melikof'a vermişlerdir. Ancak hepsi bu kadarla kalmıştır[58]. Rusya Osmanlı Ermenilerine ıslahat yapılması fikrinden vazgeçti ve 1883'te tutumunu daha da sertleştirdi. Ermenistan Ermenilerinin Osmanlı Ermenileri ile olan ilişkilerine bile iyi gözle bakmamaya başladı. En büyük hedeflerinden biri Ermeni kilisesini, dilini ve kültürünü değiştirmek oldu.

1884 yılında Varjapetyan Eçmiyazin Katolikosluğu'na seçildi. Göreve başlamadan evvel Rus Hükümetine bazı şartlar ileri sürdü. Bu durumdan hoşlanmayan Çarlık Rusyası katolikos seçimini yeniletti. Çünkü seçimin Çar tarafından onaylanması gerekiyordu. Adayın Çarlık Rusyasının politikalarını taahhüt etmeden İmparatorunun onayını almasına imkan yoktu. Osmanlı Devletinde ise Rusya'dakinin aksine Patrik tam bir hürriyete sahipti. Hatta Patrik son zamanlarda Babıâliye karşı girişilen bütün faaliyetlere dahi katılırken Ruslar Katolikosun papaz tayin etme yetkisini bile kısıtlamıştı.

1886 yılında Rus Generali Azof Ermenileri Ortodoks mezhebine ve Rus vatandaşlığına geçirmek üzere İstanbul'a gelmiş, daha sonra Erzurum ve Anadolu'nun diğer illerinde bulunan Ermeni okullarını gizlice teftiş ederek bu okullarda Rusça konuşulması yönünde talimatlar vermiştir.

Patrik Nerses Ermeni Kilisesini korumak için çare olarak Eçmiyazin Katolikosluğu'nu Osmanlı Devletine nakletmeyi düşünmüş, bu konuda Osmanlı yöneticileri ile görüşebilmek için İstanbul Ermeni Patriği'nin aracı olmasını istemiştir[59]. Ermenilerin bu talepleri Osmanlının Tiflis Başkonsolosunca İstanbul'a ulaştırılmış ve II. Abdülhamit'e bildirilmişti. Padişah *"böyle bir vakıanın asla ve kat'a caiz olmayacağından"* olaylar gelişmeden hemen harekete geçilerek *"behamehal bu işin önünün alınmasını"* istemiştir.

Katolikosluğun Osmanlı toprakları içine taşınması ile ilgili biri olumlu diğeri olumsuz iki durumla karşılaşmaktayız. Olumlu yanı eğer Katolikosluk'un Osmanlı topraklarına taşınması Abdülhamit tarafından kabul olunsaydı, Rusya'nın özellikle doğudaki Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisi kaybolacak

---

[57] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında*, s.74-75
[58] Karabekir, *Ermeni*, s. 140
[59] Arslan, *Kutsal Ermeni*, s. 47

hatta bu kez Osmanlı Rusya'ya karşı Katolikosluk'un ruhani ve siyasi gücünden faydalanacaktı. Olumsuz tarafı ise bugün hala uluslararası arenada Türkiye'yi uğraştıran Fener Rum Patrikhanesi gibi bir sorun daha başımızda olma ihtimalinin çıkmasıydı. Nasıl ki Rumların İstanbul merkezli Eski Bizans İmparatorluğunu canlandırma hayali varsa, Ermenilerin de Ararat'ı yani Erzurum, Ağrı, Kars, Ardahan başta olmak üzere Türkiye'nin doğusunu da Ermenistan sınırları içerisine katma hayallerine hizmet edecekti.

Ruslar İstanbul Elçiliği vasıtası ile Osmanlı Ermenilerini takip ederek uygun fırsatı yakaladığında Gregoryen Kilisesi ile Rus Ortodoks Kilisesi'nin birleşmesini istiyordu ve bu konuda tavsiye niteliğinde bir beyanname yayınlamıştı. Ancak olağan üstü gayretlerine rağmen Ermenilerin büyük bir kısmını harekete geçiremedi. Bunun üzerine bu beyannameye tabi olmaları için Ermenilerin ruhani reislerine çağırıda bulundu[60].

Rusya Ermeniler üzerindeki baskılarını öyle arttırmışlardı ki 1903 yılı ortalarına gelindiğinde Tiflis'deki Ermeni kiliselerinde çan çalınması bile yasaklanmıştı. Rusya'da Ermenilere verilen hak ve imtiyazlar geri alınmıştı. Çarın baskısına karşı Papalık makamı Nikola'yı sert bir protesto ile uyardı ve baskılar sonucu Çar aldığı kararlardan geri adım attı. Böylece Gregoryen Ermeni Kilisesi Rus Ortodoks Kilisesince yok edilmekten Vatikan'ın yardımı ile kurtuldu.

Kutsal Yerlerdeki İlk Ruslar

Filistin hakkında yazı yazan eski Rusyalıların çoğu buraya gelen Rus hacılardı. Kaydedilmiş ilk seyahat 1062'de Varlaam'ın yaptığı seyahattir. 16. yy Arap coğrafyacısı İbn Khurradadhbih Akdeniz kıyılarına ticaret için gelen Rus tacirlerden bahsetmiştir.

Rusya'nın dini ve politik yaşamı üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olan Kudüs Patriği'nin Ortodoks Doğu ve Moskova için birincil bir önemi vardı. Patrikler sık sık Moskova'daki Çarı ziyaret ederlerdi

1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması sonucu Rumlar ve Ruslar arasındaki ilişkilerin zayıflaması ile birlikte, Rusya ve Suriye arasındaki bağlarda zayıfladı. Ancak Rus hacılar Filistin'i ziyaret etmeye, Kudüs ve Antakya Kiliselerinden gelen para yardımı isteklerini karşılamaya devam etmiştir. Bu Rusya'nın Suriye ve Filistin'de ki Ortodoks Hıristiyanlara karşı hissettiği sempatinin ifadesiydi.

İlk Rus Misyoner Porfiri Uspenskii

Kudüs'teki Rus faaliyetleri 1841 yılında hareketlenmeye başladı ve 1917 yılına kadar devam edecek olan Rus varlığının tesisine yönelik olarak Rus

---

[60] Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında*, s.74

Kilisesi Kutsal Sinodu'nun Procurator'u[61] olan Protosav tarafından; Rus hacılara bakmak, Rus sadakalarının kullanımını denetlemek, Haçlı Rum Manastırında Rumca ve Rusça öğrenimi için bir okul açmak amacıyla bir Archimandrite ile birlikte iki veya üç papazın Kudüs'e gönderilmesi önerildi[62]. Çar I. Nikola 1842 yılında Kudüs'teki Müslüman hakimiyetine, Protestan ve Katoliklerin propagandalarına son vermeyi amaçlayan ve papazların maddi ve manevi yetersizliklerini içeren bir momerandum yayınladı[63]. Bu momeranduma göre Rum hiyerarşisine daha kolay nüfuz edebilecek, onlara moral destek verip örgütlenmelerine saygı duyacak bir papazın bölgeye gönderilmesi düşünülüyordu.

Momerandumun Çar'ın onayından geçmesinden sonra, Rus Kilisesi Sinodu Rumca bilen ve Rusya dışındaki dindar Rus vatandaşları ile yakından ilgilenen, asıl adı Konstantin Alexandrovich olan Viyana'daki din görevlisi Archimandrite Porfiri Uspenskii'nin bölgeye gönderilmesi üzerinde karara vardı ve ataması Çar tarafından onaylandı[64]. Porfiri bölgeye gönderildikten sonra Dışişleri Bakanlığına yazdığı raporda: Ortodoksluğun bölgedeki durumu, Araplar ve Rumlar arasındaki çatışma ve buna Rum yönetiminin sebep olmasından bahsetti. Kiliselerin fakir durumlarından, teolojik bilgi eksikliği nedeniyle Arapların gerilemesine karşı Rumların kayıtsız kalmalarından dolayı onları ihmalkârlıkla suçladı. Bu durumun Filistin'de Suriye'den daha kötü olduğuna, Rumların yozlaşmalarını, ilgisizlik ve ahlaksızlıklarına dair gözlemlerini anlattı[65]. O artık Rumlar yerine Arapları güçlendirmeye ve St.Petersburg'un dikkatini onlar üzerine çevirmeye karar vermişti.

Kudüs Kilisesi'nde ise patriklik meclisi sadece isim olarak vardı, gerçek güç sekreterya tarafından kullanılıyordu. Rum Papazlar kilisedeki konumları itibarıyla satın aldıkları ve sattıkları şeylerden daha az önemli buldukları dini eğitimden neredeyse tamamen yoksunlardı. Arap Papazlar cahil ve parasızdılar, Rum idarecilerle aralarında uyuşmazlık vardı. Kilise yönetiminde de yer alamıyorlardı. Köy kiliseleri tamir edilmemiş ve okulları yoktu[66]. Her yıl Rusya'dan Kudüs'e gönderilen önemli miktarda paranın ne olduğu belirsizdi.

Porfiri Rusya adına Arap papazlara hediyeler ve ianeler dağıttı, kiliselerini donattı ve Ortodoks halka sadakalar verdi. Sürekli olarak Arapların saygısını kazandı ve ara sıra onların istek ve şikayetlerini Patrik'e iletti. Birleşme taraftarı olan veya Protestan ve Katolik tehdidi altında bulunan köyleri ziyaret etti, küçük miktarlarda para gönderdi veya bu köylerde okul açmak ve

---

[61] Procurator: Rus Kilise Meclisi üyesi olan ve din görevlisi olmayan sivil devlet memuru.

[62] Hayrettin, Mehmet;"Rusya'nın Şarkta Kilise Siyaseti", *Sebilü'r -Reşad Dergisi,* Ankara, (Hicri.1328) 1912, s.33

[63] Hopwood, *The Russian Presence*, s.33

[64] Hopwood, *The Russian Presence*, s.35

[65] Hopwood, *The Russian Presence*, s.37

[66] Hopwood, *The Russian Presence*, s.39

öğretmen göndermek için Patrik'i cesaretlendirerek mezhep değiştirmeye karşı mücadele etti.

Rusya tarafından Kudüs Haçlı Manastır'da bir akademi kuruldu. İlk giden erkek Arap çocuklarıydı, ikinci olarak Rum çocukları katıldı. Porfiri kitapların sağlanması için Patrik'i Arapça yayın yapan bir matbaa kurulması yönünde cesaretlendirdi. Bu arada Porfiri'nin orada bulunmasının asıl amacını öğrenen Osmanlı Hükümeti O′nun sürülmesini istediler[67].

1856 Kırım Savaşı Sonrası ve Misyoner Krill Naumov Dönemi

Rusya'nın 1856 yılındaki yenilgisi Doğu Ortodoksları ile olan ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Savaşın bitmesi ve bir dönemin kapanması ile Rusya'daki siyasi ve dini idarecileri de değişmiştir. Çar I. Nikola 1855 yılında ölmüş yerine gelen II.Alexandr (1885-1881) bir dizi özgürlük reformları ile saltanatına başlamıştır. Yeni bir dönem, yeni politikacıların ve yöneticilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Suriye'de atılacak adımlar üzerine büyük tartışmalar başlamıştı. Esas tartışma Kudüs'e ikinci bir misyon gönderilmesi etrafında yoğunlaştı. Fakat uygun birini bulmak zordu[68].

Ruslar artık hileye başvurmayı bir kenara bırakıp kendi itibarlarını yükseltmek için Rumlar ve Araplar arasında seçim yaparak ilk adımı atıyorlardı. Rusya Arapların yardımıyla Rumlara kilisenin nasıl idare edileceğini gösterecekti.

Porfiri'den sonra bölgeye gönderilen ikinci misyoner Krill Naumov İskenderiye ve Antakya'daki Rus faaliyetlerini arttırdı. Suriye'de yeniden okullar açtı, sadakalar ve kitaplar dağıttı. Rumlarla ve Suriye'de ki Hıristiyan kesimlerin çoğu ile iyi ilişkiler yürütmesi sayesinde eğitimle ilgili görevlerin büyük bir bölümü Ruslara verildi. Kudüs'te önemli dini hizmetlerin Rusların elinde tutulması üzerine büyük vurgu yaptı. Bu özellikle de kutsal yerler için geçerliydi. İkincil görevi ise Kudüs'te yapımı devam etmekte olan Rum ve Arap okullarının tamamlanması, bir Arap matbaasının kurulması, dini ve dogmatik kitapların yazılmasını içermekteydi. Son görev ise Filistin'i ziyaret eden Rus hacıların sayısının artması ile birlikte ahlaki denetimin sağlanması olacaktı.

Rus politikaları Suriye Kilisesinde bölünmüş iki unsur olan Araplar ve Rumların uzlaşması ve tekrar tek bir kilise olması yönünde oluşturulmuştu. Böylece Krill; Arapları kayırması, ancak Rumlarla da iyi ilişkiler kurulması yönünde talimatlar almıştı[69]. Hükümet Rusya'nın prestijinin yükseltilmesi gerekliliği üzerinde ısrar etmekle, büyük güçlerin politikalarının koşullarına

---

[67] Hopwood, *The Russian Presence*, s.44
[68] Hopwood, *The Russian Presence*, s.49
[69] Hopwood, *The Russian Presence*, s.53

göre davranıyordu. Genel olarak dini misyon ikinci şekliyle Doğu Ortodoks Kilisesi ile Rus ilişkileri tarihinde tamamen yeni bir olguydu[70].

Rus Buharlı Gemicilik-Ticaret Şirketi ve Mansurov Raporu

1857 yılında Grand Duke Konstantin'in emirleri üzerine B.P.Mansurov bilgi toplamak amacıyla bölgeye gönderildi. Mansurov doğudaki durumun Rusya için kritik bir noktaya ulaştığını rapor etti. *"Suriye ve Filistin Rusya'nın neredeyse tamamen yokluğundan Avrupalıların tutkuları için bir mücadele zemini haline gelmişti. Doğunun Hıristiyan halkının batılı devlet kurumlarının gayretiyle sağlayacakları maddi yardım ve politik korumaya ihtiyaçları vardır. Ortodoksluk batının sağlayacağı avantajları elde edebilmek için Katolikliğe doğru yön değiştirmektedir. Filistin, Katolik Manastırları, hastaneleri, okulları, misyonerler ve öğretmenleri ile dolup taşımaktadır. Avrupalı unsurların Ortodoks halk arasında yerel yetkililer ve kilisenin Rum yönetiminden daha fazla etkisi vardı. Bu olayların, kavrama güçleri yüksek ve zahmetsizce desteklenebilecek inançları kolaylıkla benimseyecek az eğitimli insanların dış görünüşlerine göre değerlendirilmesinden, hatta bu yargılamanın çeyrek asırdır Suriye'de takip edilen Rus politikasını idare eden adamlardan kaynaklanmaktadır. Batılı girişimler hükümetleri tarafından oluşturulmamasına rağmen misyonerler ve papazların bu çabalarının desteklenip himaye edilmektedir. Rusya doğuda kendi bölgesinde önemli bir rol oynamamıştır. Sadece ara sıra bir hacı burayı ziyaret etmiş ve sadakaları dağıtmıştı. Hiçbir yerde Doğu için Rus Kilisesi'nin sürekli hatırlanmasını sağlayacak kalıcı bir şey bırakmamıştır. Rumlar Kudüs'teki efendiler, Ruslar müsamaha gösterilen misafirlerdir*[71].

Bütün bu batılı faaliyetlerin üzerinde olan ideal aracın bir gemicilik şirketi olacağını düşünmüştü. Buharlı Gemicilik ve Ticaret Şirketi doğuda hükümetin etkisini kuracak gönüllü misyonların pek çoğundan daha fazla fayda sağlayacaktı. Yine Mansurov'a göre: *"Başarmak için bu şirketin yeni gelir kaynakları bulmaya ihtiyacı var ve politik ve dini propaganda düşüncelerini bir yana bırakarak rakiplerimizin karşısına politik olmayan bir tarzda çıkmalıyız."*

Mansurov'un raporunda Araplara fazla önem verilmemişti[72]. Araplar Onun planlarının esas bölümünü oluşturmadılar. Olaylar gerektirmedikçe Arapların çıkarları geçici olarak bir kenara bırakılabilirlerdi. Ona göre Rusya Ortodoks mezhebinden başka mezhebe dönmeyi önlemek istiyorsa Avrupalıların yöntemlerini benimsemeliydi. Adam ve para ihtiyaç olan iki şeydi[73].

---

[70] Hopwood, *The Russian Presence*, s.54
[71] Hopwood, *The Russian Presence*, s.57
[72] Hopwood, *The Russian Presence*, s.59
[73] Hopwood, *The Russian Presence*, s.60

Şirketin temsilcisi Rus Konsolosuydu, dolayısıyla bütün hacıların yönetimi hem konsolosun hem de başpiskoposun sorumluluğunda olacaktı.

Antakya Patrikhanesi

Merkezi Şam'a taşınmış olan Antakya Patrikhanesi'nin kaynakları Kudüs'ünkine göre azdı ve Patrik Ierotheos Rusya'nın yardımını kabul etmek istiyordu. Bölgede kiliseler tamamlanmadan yarım kalmışlardı, okullar düzensizdi ve hiçbir hastane imkanı yoktu. Sadece nadir durumlarda Rusya adına teklif yapan Krill Naumov manastır, kilise ve okullara küçük parasal hediyeler gönderdi ve Rus- Arap okulu için Beyrut yakınlarında bir arsa satın aldı.

1860 Dürzi-Maruni olayları sonrası Antakya Patrik'i, Osmanlı yönetiminden kız ve erkek çocuklara okullar açılması için geniş güvenceler elde etmişti. Bu okullar hem misyoner Krill hem de Çariçe tarafından gönderilen paralarla desteklendiler. Krill ileriki zamanlarda dikkatini Papa'nın üstünlüğünü kabul eden birleşim taraftarı olan Ortodoks Araplar da yoğunlaştırdı. Bu kişilerin Ortodoks Rum idaresine muhalefet için birleşmeyi kabul ettiklerine inanıyordu ve Çarın onayı ile yeniden Ortodoks Kilisesine dönebileceklerini tespit etmişti[74].

İlk Rus gurabahanesi Kudüs'e bakan ve ismini Türk garnizonunun merasim alanından alan, Kudüs halkının gözde gezi yeri ve şehrin stratejik bir noktası olan "Maidan'a" yapıldı. Gurabahane, Maidan için planlanan bir katedral, misyon için bir bina, bir hastane ve hacılar için iki oteli içeriyordu. 1863 Ekim'ine kadar sadece misyon evi, hastane ve erkek öğrenci yurdu tamamlanmıştı. Daha sonra kızlar yurdu ve katedralin dış kısmı tamamlandı. Sonuçta Ruslar sonunda Porfiri'nin Rumların bağımsız Filistin'de kendi kaderine sahip olası hayaline yaklaşmaya başlamıştı.

Misyoner Antonin Kasputin, Ortodoks Arap kızları için yatılı bir okul yaptırdı. Bu okul Suriye'deki ilk gerçek Rus okuluydu. İlk Rus öğretmen okulun yöneticisiydi ve 1880'e kadar yaklaşık altmış öğrencisi vardı. 1886 yılında Filistin Cemiyetinin himayesinde bayan öğretmen yetiştiren bir kolej haline geldi.

Arz-ı Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti (1882-1917)

1871 yılında Suriye ve Filistin'e gönderilen Vasili Nikolaevich Khitrovo bu ilk ziyaretinde Rus faaliyetlerinin azalmış olmasının verdiği moral bozukluğunu fark etti[75]. Rusya'ya döner dönmez Almanların kurduğu "Palastina Verein" veya "Palastina Exploration Fund" tarzında; kutsal topraklarda çalışacak, Rusya'ya bilgi verecek, Rus hacıları ve Filistin'deki Rus unsurları destekleyecek, arazi elde edecek bir Rus cemiyeti kurma fikrini tasarlayan önceki ziyaretçileri örnek alarak Filistin meseleleri üzerinde

---

[74] Hopwood, *The Russian Presence*, s.68
[75] Hopwood, *The Russian Presence*, s.100

çalışmaya başladı.Nihayet Mayıs 1882 yılında Cemiyet kuruldu[76]. Geçmişteki Rus tecrübesizliği ve başarısızlığına rağmen Filistin'den çıkar elde eden az sayıdaki insanın yardımı ile başarıya ulaştı.

Cemiyetin amaçları kuruluş sözleşmesinde açıkça belirtildi. "*Doğunun kutsal yerleri hakkındaki bilgilerin Rusya'da yayınlanması, Ortodoks hacılara yardım edilmesi, oteller, hastaneler kurulması, yerel halka, kiliselere, manastırlara ve papazlara maddi yardım yapılmasıdır. Cemiyetin mümkün olduğu kadar çabuk Filistin Komisyonunun işini yükleneceğini ve Filistin'deki Rus konsolosluğu ile Kudüs'teki Rus Misyonunun talimatları ve tavsiyesi ile faaliyetlerini uzlaştırmaya çalışacağı vurgulandı. Üyelik Cemiyetin amaçlarından biriyle ilgili olduğunu söyleyen bütün Ruslara açıktı ve Cemiyet başkan olarak İgnatev, Mansurov, Porfiri, Antonin ve Leonid gibi İmparatorluk ailesinin çoğunu içeren onursal üyelerden birini başkan olarak seçmekte özgürdü*[77] *."*

Rusların pek çok önemli beklentisinde olduğu gibi 1905 tarihi Filistin Cemiyeti'nin tarihinde de önemli bir dönüm noktasıydı. Bu yıla kadar iyilikle yapılan ikazlara rağmen, planları Suriye ve Filistin'deki Rus okulları ve kurumlarının gelişme ve büyümesinin devamı üzerinde yoğunlaşmıştır.1905 Devrimi sonrası laikliğin yayılması Cemiyetin işlerine olan ilgisizliğin artmasına yol açtı. Şubelerinin sayısı elliye yükselmesine rağmen üyelerinin sayısı sürekli olarak azaldı ve gelirleri düştü[78]. Rus- Japon Savaşı sırasında Rus Köylüsünün sempatisi Filistin'den savaş yaralılarına çevrildi ve halk arasında çıkan karışıklık Cemiyet'e olan yardım isteklerini de azalttı.

1914 yılında bankalar para transferini durdurduğu için Cemiyet'e para akışı kesildi. Osmanlı yönetimi Filistin'deki bütün Rus kurumları ve okulları kapatmıştı. İtalyan Konsolosluğu Rus vatandaşların işlerine bakmakla yükümlü tutuldu[79]. Rus hastanelerine askeri amaçla el konuldu, hacıların kalacağı evler kışla ve kadınlara barınak olarak kullanıldı. Leonid'in de içlerinde yer aldığı Rus papazları ve konsoloslarının Osmanlı askerleri tarafından Kudüs dışına kadar eşlik edilerek ayrılmalarına izin verildi[80].

---

[76] Hayrettin, "Rusya'nın Şarkta", s.33
[77] Hopwood, *The Russian Presence*, s.104
[78] Hopwood, *The Russian Presence*, s.129
[79] Hopwood, *The Russian Presence*, s.134
[80] Hopwood, *The Russian Presence*, s.135 Belki de her şey kaybedilmişti. Devrimden sonraki birkaç yılda Kudüs elçiliği ile Rus Kilisesi ve Sinodun un yetkisi altındaki başpiskoposluk yeniden kuruldu. Yaşlı da olsalar Zeytin Dağındaki kiliselerini koruyan Rus Keşişleri ve Rahibeleri vardı.1945 yılında Moskova'nın yeni Patriğinin seçilmesi ile birlikte İstanbul hariç Kahire, İskenderiye ve Beyrut'a yönelik ilk Ortadoğu ziyaretini gerçekleştirdi. Porfiri Uspenskii, Krill Naumov ve Antonin Kasputin tarafından mutlak suretle saygı ile karşılanan Kutsal Türbenin tahtına çıkış sembolik bir hareketti. İsrail yönetimindeki Rus elçiliği misyonun başı ve Rus elçisi olan Kudüs Patriğinin hazır bulunduğu katedralde

Rusya ve Hıristiyan Süryaniler

Süryani Kiliseleri; Süryani Kadim yani Yakubi ya da Batı Süryani Ortodoks Kilisesi, Nesturi yani Doğu Süryani Kilisesi, Süryani Katolik Kilisesi, Keldani Kilisesi, Melkit ve Maruni Kiliseleri ile Süryani Protestan Kiliseleriydi.

Nesturiler olarak bilinen ve merkezi Hakkari yakınlarındaki Koçanis Köyü olan Doğu Süryani Kilisesi Patrikliği Mardin merkezli Süryani Kadim Patrikliğine bağlı olarak İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından temsil edilmiştir. Bu nedenle nüfus kayıtlarına Ortodoks Ermeniler olarak geçmişlerdir[81].

Yakubiler Osmanlı yönetimine sadık kalarak I.Dünya Savaşı sırasında sessizliklerini korurlarken, Hakkari ve Hakkari'nin İran sınırına yakın çok küçük bir bölgesinde yoğunluk kazanan Nesturiler[82] Rusya'nın da teşviki ile taraf oldular ve W.A Wigram'ın da deyimi ile Our Smallest Ally "*en küçük müttefik*" olarak İtilaf Devletlerinin yanında yer aldılar[83].

Rusya'nın Süryaniler'in yaşadığı bölgelerle olan ilişkisi coğrafi yakınlık dolayısı ile batılı ülkelerinkinden daha önce başlamıştır. 19.yy'da Kafkasya'da varlığını hissettirmeye başlaması ile birlikte gerek İran gerekse Osmanlı topraklarındaki Süryaniler ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Bölgede yaşayan diğer unsur olan Kürtlerle karşılaştırıldığında Hıristiyan olan ve Ortodoks Kilisesinin ilgi alanına giren Süryaniler ile yakınlaşma daha ilgi çekicidir. 1804-1813 Rus- İran savaşı ve 1807-1812 Osmanlı Rus Savaşları Süryaniler'in Rusya ile yakınlaşmalarına ve Süryani din adamlarının Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkiye girmelerine neden olmuştur.

Nesturilere göre Rusya diğer batılı devletlere göre Osmanlı ve İran yönetimlerine karşı çok daha güçlü ve himayeci durumundaydı. Böylece ilk adımlarını Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmakla atmış oldular. İngiliz misyonunun bölgeden çekilmesi ile birlikte Rus misyonerler İngiliz misyonerlerin açtığı çok sayıda köy okulunu devralarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

19.yy sonu itibarı ile Rus misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Nasturiler arasında doğrudan bir faaliyeti söz konusu değildir. Bunun pek çok nedeni olmakla birlikte, Osmanlı Devleti komşusu Rusya'nın misyonerlerine batılı devlet misyonerlerine gösterdiği kadar müsamaha göstermemiş olmasının yanı sıra, bölgedeki batılı misyon kuruluşlarının da Rus misyonerleri rakip olarak görmelerinin etkisi olmuştur. Diğer taraftan Rus

---

hizmetler vererek çok geçmeden aktif hale geldi. 1964'de Rus hacılar elli yıllık bir aradan sonra tekrar kutsal yerlere dönmeye başladılar

[81] Özdemir, Bülent; *Süryanilerin Dünü Bugünü(1.Dünya Savaşında* Süryaniler**,** Türk Tarih Kurumu, Ankara,2009, s.52

[82] Özdemir, *Süryanilerin*, s.53

[83] Özdemir, *Süryanilerin*, s.13

misyonerlerin kadim Süryanilerin yaşadığı bölgeler olan Mardin ve Midyat'ta faaliyetlerine rastlanmaktadır. Zaman zaman Rusya'nın Van Konsolosluğu'ndaki görevlilerin Süryanilerin yaşadığı Mardin, Midyat, Silvan, Lice gibi kazalarda değişik bahaneler ile gezi yaptıkları bilinmekte ise de Rusya bu bölgelerde misyonerlik faaliyetleri yürütmemiştir[84].

Kendisinin Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanların koruyucusu olarak gören Rusya'nın Süryani Nesturilerle olan ilişkisi de farklı bir örnek oluşturmaktadır. Nasturilerin tamamen politik düşüncelerle Rus Ortodoks Kilisesine yaklaşmaları sonucu 1886 yılında bölgede görülmeye başlayan Rus Misyonerler Ortodoks mezhebini kabul etmeleri karşılığında Nesturilere politik destek vermeye söz verdiler. Böylece Rusya'nın bölgedeki etkisinin artmasını sağladılar. Ardından bölge 1910 yılında Rus işgaline uğradı.

Rus misyonerler Nasturiler arasındaki faaliyetlerini iyice arttırdılar. Aslında ne Nasturilerin mezheplerinden bir şikayetleri vardı, ne de Ruslar Nasturilerin çok iyi birer Ortodoks olacaklarını düşünüyorlardı. Nasturiler'in bütün istediği bölgede Rus himayesinde olmaktı. Çünkü bunun kendileri için en uygun yaşam standardını getireceğine inanıyorlardı. Rusya ise Kafkasya'daki yayılmasını devam ettirmek ve bu Hıristiyan topluluk sayesinde bölgede varlığını kuvvetlendirmek istiyordu. Sonuçta bu teopolitik alış verişte yine din kullanılarak her iki tarafta istediğine ulaşmak istiyordu.

SONUÇ

Rusya'nın 988 yılında Hıristiyanlığı kabul etmesiyle başlayan Ortodoksluğun lideri ve hamisi olma, bu dini mezhebi teo-politik araç olarak kullanarak yayılmacı hedeflerine ulaşma yönündeki çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun sebeplerinin başında; Rus devleti idarecileriyle dış politikayı yürüten diplomatlar ve Rus Kilisesi ruhanileri arasında fikir birliğinin olmaması, bunlar arasındaki çekişmeler ve rekabet gelmektedir.

Diğer bir önemli etken ise; Rusya'nın Ortodoksluğun liderliği konusunda Rumlarla sürekli çekişme halinde olmasıdır. Başlangıçta Bizans Kilisesi vasıtası ile Hıristiyanlığı kabul eden Rusya, Bizans'ın yıkılışına kadar bu kilisenin etkisinde kalmış, hatta Rus Kilisesi'nin yönetiminde Rum asıllı ruhanilere yer vermiştir. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Rus Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Fener Rum Kilisesinden ayrı hareket etmeye başlamıştır. Bu durum Fener Patrikliği başta olmak üzere önde gelen diğer Patrikliklerin yönetiminde olan Rumlarla sürekli rekabet hainde olmalarına neden olmuştur.

Bir başka etken; Rusya'nın Osmanlı topraklarında gözü olan diğer güçlü devletlere göre Osmanlı vatandaşı olan Hıristiyan azınlıkları himaye etme ve

---

[84] Özdemir, *Süryanilerin*, s.22

kendi çıkarları doğrultusunda kullanma konusunda yanlış politikalar uygulamasıdır. Çünkü diğer devletler kendi mezheplerini yayma ve etkin kılmaya çalışırken eğitime büyük önem vermişler, Osmanlı coğrafyası genelinde okullar açmışlar, özelliklede kendi dillerinde eğitim vermişler, diğer mezheplerden kendi mezheplerine geçiş için misyonerlik faaliyetlerini aktif şekilde sürdürmüşlerdir. Rusya ise; başlangıçta Ortodoks Hıristiyanlara sadakalar dağıtmak, maddi yardımlar yapmak ve armağanlar göndermekle yetinmiştir. Bu yöntemle çıkarlarına ulaşma yönünde batılı devletler karşısında başarılı olamayacağını anlayınca misyon faaliyetlerinde en çok başarılı olan Fransa'nın bu başarısının eğitim yönündeki faaliyetlere ağırlık vermesinden kaynaklandığını görmüş, kendisi de 1860 yılı sonrasında Rus dilini etkin kılarak bu alandaki faaliyetlere önem vermiş, diğer mezheplere geçişi engellemeye çalışmıştır.

Rusya; genelde başlangıcı 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması olmak üzere bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile yaptığı bütün anlaşmalara Hıristiyan azınlığı korumaya ve onlar için daha fazla ıslahat yapılmasına yönelik maddeler koydurmaya çalışmıştır. Bunda da kısmen başarılı olmuştur. Başarısının önündeki en büyük engellerden biri ise güçlü devletlerin hem Osmanlı hem de Rusya üzerindeki baskılarıdır.

Osmanlıyı yıkmak amacı ile yaptığı faaliyetlerinde en büyük yardımcıları Osmanlının azınlıkları yönetme şekli olan Millet Sistemi'nin başında bulunan ruhani liderler olmuştur. Bu Ermeniler için Eçmiyazin Kilisesi Katolikosu ve İstanbul Patriği, Rumlar için Fener Rum Patriği, Ortodoks Araplar için Kudüs ve Antakya Kiliseleri Patrikleridir. Etkinliğini arttırmak için bu Millet başlarının Rus Kilisesi Meclisine üye olmalarını da sağlamış, seçimlerinde de özellikle kendi yandaşları olan kişilerin seçilmesine dikkat etmiştir.

Osmanlının Anadolu coğrafyasına bakıldığında Rusya'nın direkt kendi adıyla kilise veya manastır yaptırdığı, okul açtığı görülmez. Kilise ve manastır yaptırmamasındaki sebep Anadolu topraklarında Müslüman Türk çoğunluğun tepkisinden çekinmesinden ve Osmanlı ile sürekli savaş halinde olmasından kaynaklanabilir. Ancak Ortodoks Hıristiyanların kilise yapmasına ve okul açmasına her zaman siyasi ve maddi desteğini sağlamıştır. Rusya; merkezden uzaklaştıkça Osmanlı Devleti'nin otoritesi zayıfladığından, kutsal yerleri kendi ülkesinin bir parçası olarak görmüş ve Suriye ve Filistin'de faaliyetlerini daha yoğun ve rahat sürdürmüş, buralarda kilise ve manastırlar yapmış, Rus dilinde eğitim veren okullar açmış, Rusça yayınlar dağıtmıştır.

Rusya Osmanlı tebaası olan Ortodoks Hıristiyanların ve Gregoryen Ermenilerin çocuklarına Rusya'da eğitim imkanı sağlamış, yetiştirdiği bu kişilerin yeniden Osmanlı ülkesine dönmelerini sağlayarak ya okullarda öğretmen veya devlet memuru olarak görev almalarını sağlayıp kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

Arslan, Ali; *Kutsal Ermeni Papalığı (Ecmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar);*Truva Yayınları, İstanbul, 2005.

Aslanova, Sevinç; *Kutsal Sinod'tan Rus Ortodoks Kilisesi'ne*, IQ Kültür sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Ataç, A. Muhtar; *Rusya Tarihi*, Genel Kurmay Başkanlığı Yay. Ankara, 1952.

Gürün, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitap Evi, İstanbul, 2006.

Hopwood Derek*; The Russian Presence in Syria and Palestine (1843-1914),* Clarendon Pres, Oxford,1969.

Karabekir, Kazım; *Ermeni Dosyası*, Emre Yay. İstanbul, 1995.

Kılıç, Davut; *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

_____; *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Kocabaş, Süleyman; *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar*, Vatan Yay., İstanbul, 1985.

Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

Kurt, Yılmaz*; Pontus Meselesi,* TBMM Basım Evi, Ankara, 1995.

Öke, M. Kemal; *Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Özdemir, Bülent; *Süryanilerin Dünü Bugünü(1.Dünya Savaşında Süryaniler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.

Sofuoğlu, Adnan; *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yay., İstanbul, 1996.

Topal, İlyas*; Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)***,** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009.

Türker, Orhan; *Fanari'den Fener'e*, Sel Yay., İstanbul, 2001.

Yalçın, Emruhan; *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*, Siyasal Yay., Ankara, 2008.

Tebliğ ve Makaleler

Abbasova, Aygün ; "18.Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü", Erciyes Üniversitesi Yayını, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler I, 2009, s.233-250.

Aydın, Mithat; "19. yy Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Ünv. Eğitim Fak. Dergisi*, sayı: 15, Denizli, 2004, s.109-124.

Hayrettin, Mehmet; "Rusya'nın Şarkta Kilise Siyaseti", *Sebilü'r -Reşad Dergisi*, Ankara, (Hicri.1328) 1912.

Türkmenoğlu, Erol; "Ortodoks Birliği ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 2005, s. 113-117.

THE DRUZE COMMUNITY IN THE MIDDLE EAST ACCORDING TO BRITISH DOCUMENTS

Behçet Kemal YEŞİLBURSA*

SUMMARY

The Druze community in the Middle East is divided into three main groups found in Lebanon, Syria and Israel. They are believed to be a people of Persianised-Arab origin who first settled in the Wadi al Taym in the seventh century AD, and who was converted to their present beliefs by missionaries from Egypt in the eleventh century. Little is known of their religious beliefs, which are surrounded in secrecy. Migration from their original home in Lebanon to what is now Jebal Druze in Syria began in the nineteenth century, and was increased by the Druze-Christian disturbances of 1860. Today the Druze community in the Middle East numbers about 770,000 divided mainly between Lebanon (300,000), Syria (400,000) and Israel (70,000). The community in Lebanon although represented in the Chamber of Deputies, are concerned mainly with their own internal politics. In Syria, where they are concentrated in Jebal Druze, and where they were favoured by a special status under the French Mandate, they exercise a wider influence, particularly in the Army, but still remain largely unassimilated. In Israel the community has gradually acquired a special status as a semi-autonomous minority.

1. Introduction

Today the Druze community in the Middle East numbers about 770,000, divided mainly between Lebanon (300,000), Syria (400,000) and Israel (70,000). Although predominantly Shi'ite, they are considered to be a heretical and occult sect which has led a largely isolated and self-sufficient life in the mountains of Lebanon for the 950 years of its existence, and spreading in the nineteenth century into the hill regions of the Hauran, now known as Jebal Druze. The establishment of new national frontiers after the First World War split the community into three, two of them under French mandate in Lebanon and Syria; and the third, under British mandate in Palestine, situated in Galilee and on Mt. Carmel where, since 1948, they have formed a minority group in Israel. The aim of this paper is to give a short account of Druze origins, characteristics and history, and to examine their present day influence and importance in the three States between which they are now divided.[1]

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

[1] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. İzzettin Artokça (haz.), "Ortadoğu'da Durziler", *Stratejik Rapor No: 54, http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar*, (Erişim Tarihi: 29.01.2015).

2. Origins

Although they view themselves as Arabs, theories on the origins of the Druze are numerous. Over time possibilities were seriously considered of their being Hittites, a lost tribe of Israel, descendants of French crusaders, Medians and even Druids, but conclusive research has established that they are a people of mixed Persian, Iraqi, and Persianised-Arab origins settled in the Wadi al Taym since about the seventh century.[2]

The origins of the great feudal families which imposed their rule on the Druze community are even more diverse. The first, the Beni Tanukh, were an Iraqi tribe, and at one time Christians. The Ma'ns, who succeeded them, were probably Kurds, as were the Janblats in Lebanon. Their rivals, the Arslans, claim to be Arab, but are probably Persian; and the Atrash clan in Jebal Druze, though they trace back from the Beni Tanukh, are quite possibly Turkomen from Central Asia. The Druze are therefore a people of mixed antecedents who owe their survival and homogenity more to the peculiarities and exclusiveness of their religion than to any particular ethnic ties.[3]

3. History

For the first millennium of their existence, the Druzes largely inhabited the southern mountains of Lebanon and the slopes of Mt. Hermon. During much of this time they were at war in defence of their independence and freedom with such powers as the Crusaders, Mamlukes, Ottoman Turks, Egyptians, and latterly the French and Syrians. Despite suffering frequent defeat and repression, they successfully managed to maintain themselves as an autonomous and privileged community.[4]

They were at the height of their strength in the sixteenth and early seventeenth century, and though in decline after this they were still strong enough to resist successfully Ibrahim Pasha's attempts to disarm them during the Egyptian occupation of Syria early in the nineteenth century. In the middle of that century a steady migration began from Mt. Lebanon to what is now Jebal Druze in the Hauran, which was hastened greatly by the serious inter-communal violence which broke out in 1860 between the Druze and the Maronites. This was partly a religious struggle, but it was mostly a revolt of the Christian community against their Druze overlords. Both sides suffered great losses, and consequently the Druze population in their original homeland was reduced, and their political life began to centre on Jebal Druze, which were ill-watered and

---

[2] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", *Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, Güz 2012*, s. 61-82

[3] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[4] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

previously sparsely inhabited mountains rising abruptly above the plain of the Hauran. Being volcanic in origin, they are surrounded by wide belts of lava, which makes them difficult to access and thus well-suited for a people such as the Druzes.[5]

The intervention of the French in favour of the Maronites gave rise to a British-Druze relationship which lingered on in the memory of the community in Syria during the First and Second World Wars. The association was first established after the Egyptian withdrawal from Syria in around 1841, when the British Consul in Damascus intervened to protect certain Druze leaders against Turkish reprisals. Similar events occurred after the communal troubles of 1860 when the Consul (Colonel Churchill) continued his predecessor's role of intercessor and protector of Druze interests. In 1954, when Shishakli was having trouble with the Druzes, the Syrian Press found enough evidence in these relations to suggest that the British must be responsible for inciting unrest.[6]

Turkish rule, "both in Mt. Lebanon and Jebal Druze", continued to be largely in name only until 1918 when they finally retreated from Lebanon and Syria, and the Druzes found themselves divided between what became three separate national states, Syria, Lebanon and the Mandated territory of Palestine, later Israel.[7]

The Druze community is organised in villages which are administered by its *Zaim* (Headman) assisted by a council of elders and which have commonly held lands subject to periodical re-allotment. The medieval patriarchal feudal system still survives, and the community divides its allegiance between groups of aristocratic families. Privilege and hereditary influence are important in Druze society. They have a very strict moral code, but this can be breached provided that the offender is sufficiently powerful and can offer expedient excuses for his behaviour.[8]

Throughout their history, in part deliberately and in part from their practice of dissimulation, the Druzes have kept themselves distant from involvement in outside affairs. Where this has not been possible, they seem to have had a foot in both camps, thus enabling them to align themselves inconspicuously on the winning side whatever the outcome. To list a few examples, at the end of the First World War a number of Druzes fought for the Emir Faisal against the

---

[5] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Hasan Gümüşoğlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008, s. 230

[6] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[7] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[8] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

French, but others were wholly Francophile, and when the French occupied Damascus the Druzes were among the first to come to agreement with them. Similarly, during the Arab rebellion in Palestine (1936-39) there were many Druzes in rebel forces. On the other hand, offers were made of an irregular Druze unit to assist the British troops. Likewise, in 1941 the Druze Legion formed part of the Allied invasion force which ousted the Vichy French from Syria and Lebanon, but a similar force, the Groupement Druze, was fighting against them. Additionally, in the Arab-Israel war of 1948 Druzes fought on both sides, and the Druzes of Galilee and Mt. Carmel settled down quietly in the new state of Israel. Finally, the Druzes on the Golan Heights overlooking Galilee were the only inhabitants not to flee when the Israelis drove out the Syrian army in June 1967.[9]

4. Religious Beliefs

Because of the secrecy with which they are surrounded, very little is known about Druze beliefs. Nominally they are Ismailis who were converted to a heretical belief in the divinity of the sixth Fatiraid Caliph, Al Hakim ibn Mansur (997-1021), by two Persian missionaries who fled from Cairo in about 1017 and took refuge in the Wadi al Taym which skirts the eastern slopes of Mt. Hermon in what is present day Lebanon. Their name derives from the first of these, Mohammed Ismail al Darazi, but it was his teacher and ultimate enemy, Hamza Ali Ahmed, who belonged to the esoteric Ismaili sect of the Batiniya, who was the real founder of the movement and who, unlike Al Darazi, holds a special place in their beliefs.[10]

Once established, the sect almost immediately isolated itself by refusing to accept new adherents. On the death of Hamza's principal disciple, Baha al Din al Mugtana in 1031, "the chain of mercy was severed" and no further admissions were permitted, and thus the present community is the natural increase of the original eleventh century sect who settled in the Wadi al Taym.[11]

Druze doctrine as contained in their secret Books of Wisdom is esoteric and obscure, but very generally it can be said that they believe in periodical manifestations of the Deity, the last of which was that of the Caliph Al Hakim, and which are a screen behind which the divine nature of the Deity remains hidden. In other respects, their religion appears to be an electic mix of pagan,

---

[9] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[10] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Sayın Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzilik ve Nusayrilik)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21*, Erzurum 2003, s. 201, 210

[11] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Nissim Dana; *The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status*, Sussex Academic Press, Portland 2003, s. 16

Jewish, Christian and Moslem beliefs contained within a framework of Ismaili philosophy.[12]

They believe in predestination and transmigration of souls, and reject the five pillars of orthodox Islam, substituting in their place the seven so-called precepts of Hamza, which are:

1. reverence for the truth (but only as between Druzes, a corruption which has crept in as the result of persecution);
2. regard for the safety and protection of the Druze community;
3. renunciation of all other faiths;
4. denial of Satan and error;
5. acknowledgment of the divine unity as revealed in Al Hakim;
6. unquestioning acceptance of his judgments;
7. absolute obedience to his divine will.[13]

In terms of structure, the larger part of the community, the *juhal* (the ignorant), is not affected by their religion. They have an understanding of the seven precepts, but are otherwise content to be guided by the small and privileged class of *ujjal* (initiates) who reach that status after a long and rigorous probation, and who are divided from the rest of the community by their superior knowledge and the ascetic nature of their lives. Among these are the *ajawid* (the perfect), an even more rarefied group.[14]

The practice of *taqiya* (dissimulation) is carried to extreme lengths, and this allows them to profess outward observance of the religion of those among whom they live. Because of this and of the secrecy of their rites, they have been accused frequently of being a people without religion and of immoral practices.[15]

5. The Druzes in Lebanon

The Druze population in Lebanon numbers about 300,000 the majority of whom are concentrated in the Muhafazat of Mt. Lebanon in the districts of Metn and Shuf. Sizeable communities are to be found also in the Biqa', particularly in

---

[12] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Temel Kaynakları: Dürzi Risaleleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 8*, (2003), s. 179-198

[13] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[14] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[15] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

the villages of the Wadi al Taym, and a number are scattered through the Shi'i districts of South Lebanon.[16]

Due to the scattered nature of their settlements they lack the cohesion and influence of the Syrian Druzes and are further divided by their loyalties to the rival factions of the Janblats and the opposing clans of the Yazbakis and Arslans. The latter are usually to be found on the side of the Government in power, the former, led by the colourful Kamal Jumblatt[17], stand for radical policies, Arab socialism as exemplified by the United Arab Republic (UAR), and an independent, anti-government line in internal affairs. This support, for what are largely the particular ideologies of Jumblatt and his immediate associates, was based less on political conviction than on the traditional loyalty of the Janblat mahasib to their ruling house.[18]

In local politics, although the Druzes tend to align themselves with the Moslems against the Christians, this does not mean that their relations with the Sunnis, whom they dislike, are good. While mixed Druze/Christian villages are fairly common, Druze/Sunni villages are very rare. Under the peculiar system of confessional representation in Lebanon they have six seats in the Chamber of Deputies, which is somewhat more than their entitlement on a strict population basis. One, more generally two, are to be found in most Cabinets, it being usual to balance the influence of a Janblat by inclusion of a Yazbeki and vice versa.[19]

The old feudal system, which still survives in political terms, was largely broken up by the disturbances of 1860 which dispossessed the large, mainly Druze, landlords and led to the migration which resulted in the current numerical superiority of the Maronites in Mt. Lebanon. The remaining Druzes, being unconcerned with modern politics, are interested mainly in their farms and in maintaining what autonomy they have.[20]

6. The Druzes in Syria

The Druze population of Syria, centred mainly in Jebal Druze and the Hauran, but with colonies of some size in Damascus and at Jebal al Ala near

---

[16] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Ümit Çelik; "İç Çatışmalar ve Dış Müdahaleler Arasında Lübnan", *History Studies, Volume: 4/1,* 2012, s. 130-139

[17] He is described as a socialist idealist under the influence of the European left movement. In 1949 he founded the Progressive Socialist Party (PSP). He died in 1977.

[18] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[19] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[20] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

Aleppo, is believed to number about 400,000. Of these, about 20,000 dwell in the Golan Heights occupied by Israel in June 1967.[21]

Under the French mandate (1922-46) the Druzes for the greater part of the time enjoyed a special and largely autonomous status. Their relations with the French were not always harmonious, however, and for three years between 1925 and 1928 they were in open rebellion, during which they inflicted at least one serious defeat on the French forces. After the rebellion had been crushed, French administration of Jebal Druze was more liberal, so much so that Druze tendencies towards isolation and particularism were given full range, resulting in an almost complete autonomy which lasted until 1946. There was trouble in 1947 when President Quwatly attempted to counter Atrash influence in the Jebal by encouraging a peasant rising against them, during which there was a great deal of fighting before the Atrash finally came out victorious.[22]

The first of the Syrian dictators, Husni Zaim, was helped to power by Druze officers in the army. He later alienated them, and they took part in the coup which resulted in his death. They seem never to have been on good terms with his successor, Adib al Shishakli. ***"My enemies",*** he is reported to have said***, "are like a serpent with its head in Jebal Druze, its belly in Homs and its tail in Aleppo. If I crush the head the serpent will die."*** He fell in trying to do so. In an attempt to pre-empt the conspiracy against him in 1953-54 he arrested the Druze leader, Hassan al Atrash, and sent troops to Jebal Druze. Heavy fighting round Suweida resulted in a Druze defeat and many of the rebels took refuge in Jordan, but the revolt which they had sparked off was never completely crushed, and when the Army turned against him in February 1954, Shishakli fled across the frontier to Beirut. One of the chief Army conspirators was Amin Abu Asef, the Druze commander of the 3rd Division at Deir al Zor.[23]

There have always been a large number of Druze officers in the Syrian army, in which they have exercised considerable influence, and it is to be remembered that since 1949 it is the Army which has wielded real power in Syria. In the tangled politics of 1963-66 the Druze officers appeared to have allied themselves uncharacteristically with the Sunnis against the powerful Alawite group led by Generals Saleh al Jedid and Mohammed Omran. Throughout 1963, Druze/Alawite hostility deepened, and there was a short-lived mutiny of Alawite troops at Homs in protest against Druze influence in the Army. However, the unpopularity of Hafiz Amin's administration resulted in a Druze/Alawite alliance which unseated him in an unusually violent coup in

---

[21] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[22] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[23] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

February 1966. The alliance collapsed about six months later when a coup led by a Druze officer, Selim Hatoum, failed, and its leaders escaped to Jordan. When the Arab/lsrael war broke out in June 1967 Hatoum returned to Syria, where he was accused of plotting against the regime and executed as a result.[24]

Regarding the administration of Jebal Druze, the Druzes appeared to be allowed to go their own way as ever. Internally, the ruling families of which the Turshan (Atrash), Amer, Halabi and Darwish were the most important, continued to intrigue against one another, the small but dominant Turshan (Atrash) clan itself being divided into numerous and often warring factions.[25]

In the 1960s, the question which aroused greatest interest was how far the community should allow its identity to be merged with that of Syria. The ruling families for the most part were opposed to it, seeing in it a diminution of their influence and authority. Yet there were those, including many of the religious notables, who supported such a step, claiming that the Druzes were Arabs who had become separated for reasons of history and religion, and should be reabsorbed into the Arab nation. However, Druze particularism, suspicion and dislike of orthodox Moslems and of interference by central authority; and their attachment to their own customs and feudal organisation made it improbable that any such integration would take place.[26]

7. The Druzes in Israel

The Druze community in Israel numbers about 30,000, concentrated mainly in eighteen villages in Galilee with outlying colonies on Mt. Carmel. They are largely an agricultural community, organised very much as their counterparts are in Syria and Lebanon, their three leading families being the Tarif, the Kheir and the Muadi. Under a law passed in 1957 they were recognised as an autonomous religious community empowered to deal with its internal affairs, including questions of personal status, the administration of religious trust funds and the Druze holy places. Since 1962 they have had their own courts for administration of their personal law, and in October 1967 the Druze community was no longer regarded as a minority group for administrative purposes, and was able to use the same channels as Jewish citizens in all dealings with the Government, unlike the Arab minority.[27]

Unlike Muslim and Christian Arabs in Israel, the Druzes are eligible for military service. They are allowed exemption on grounds of conscience, but few

---

[24] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[25] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[26] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[27] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. Adi Greif; "Druze and Jews", *Political and Cultural History, Spring 2005,* s. 1-6

take advantage of this, and considerable numbers serve in the Israel Defence Force, and in the Border Police, a paramilitary formation which plays a leading part in operations against Arabs. They have representatives in the Knesset, but in general take little interest in Israeli politics.[28]

There are numerous Druze shrines in Israel, the most important of which is that of Nebi Shu'aib (Jethro) near Hittin. It has even been suggested that the Druzes and Jews may have a common ancestry. While they share some resemblances, such as being compact, dedicated and individualistic communities which have persevered and survived under persecution, and in which religion and race are closely entwined, they have little else in common. The Druzes are likely to continue as an alien minority in the state which, however, is likely to conform so long as it is allowed to enjoy a fair measure of autonomy.[29]

8. Conclusion

The Druzes have been described as a fossilized community in that over the past thousand years they have kept their faith, their customs and their social structure more or less intact. Moreover, despite dispersal and suppression, they have retained a strong clan spirit which has given them a remarkable homogeneity throughout their history. They are now divided into three separate communities whose particularism might pose awkward problems for any of the Governments under which they live, yet their lack of united leadership or anything which could be described as a unified policy renders this improbable. This lack is no doubt partly due to their habit of dissimulation in appearing to accept the conditions under which they have to live, and in part to their own internal divisions and maintenance of their position and autonomy in Syria, Lebanon and Israel, than in combining to present a united Druze front. It would seem, therefore, that they are unlikely to combine, and that as long as their communities are allowed to follow their customary way of life, and their rights are not infringed, they will continue to keep themselves to themselves and cause little trouble to anyone. In Syria alone, because of their influence in the Army, they are likely to discard their attitude of aloof particularism and involve themselves in national politics, but even here it does not seem that they can do more than tip the political balance by allying themselves as it suits them now with the Alawite and now with the Sunni factions in the Army. In general, however, their history has shown that they are a tough and resilient people, and that if central control is too heavily imposed they will react violently and tenaciously in defence of what they conceive to be their liberties.

---

[28] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

[29] FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968.

Bibliography

Documents

The National Archives-United Kingdom (UK): FCO51/43/LR 6/22, "The Druzes", Joint Research Department Memorandum, 6 March, 1968. FO226/274, FO684/2, FO684/3, FO684/12, FO618/3, FO226/260, FO1018/84, FCO51/43, FO371/151029, FO371/1324186, WO32/17639, WO208/3093, FO371/35209, FO195/2453, FO141/552/2, FO371/31347, FO371/98791, FO371/52889, FO371/111139, FO371/111140, FO371/111141, FO371/104736.

Books&Articles

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2004

ARTOKÇA, İzzettin (haz.); "Ortadoğu'da Durziler", *Stratejik Rapor No: 54, http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar* (Erişim Tarihi: 29.01.2015)

ATLIOĞLU, Yasin; "Lübnan Siyasetinde Canbulat Ailesi", *BİLGESAM*, 14.09. 2009

AYHAN, Veysel ve TÜR, Özlem; *Lübnan*, Dora Yayınları, Bursa 2009

BAĞLIOĞLU, Ahmet; "Dürziliğin Temel Kaynakları: Dürzi Risaleleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, (2003),* s. 179-198

BAĞLIOĞLU, Ahmet; *Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürziler*, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları NO: 11, Elazığ 2006

CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agorakitaplığı, İstanbul 2008

ÇELİK, Ümit; "İç Çatışmalar ve Dış Müdahaleler Arasında Lübnan", *History Studies, Volume: 4/1*, 2012

DALKIRAN, Sayın; "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzilik ve Nusayrilik)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21*, Erzurum, 2003

DANA, Nissim; *The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status,* Sussex Academic Press, Portland 2003

GREIF, Adi; "Druze and Jews", *Political and Cultural History,* Spring 2005.

GÜMÜŞOĞLU, Hasan; *İslam Mezhepleri Tarihi,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008

HITTI, Philip K.; *Lebanon in History*, Macmillan, London 1967

JABBOUR, Elie N.; "The History of the Druze and the Shihabi Dynasty", *Islam,* Spring 1998

KASSEM, Lina M.; *The Construction of Druze: Druze in Israel Between State Policy and Palestinian Arab Nationalism,* University of Cincinnati Press 1998

TAN, Muzaffer; "Geçmişten Günümüze Dürzilik" *Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2,* Güz 2012

UÇAR, Murat; "Sır Dolu Bir Grup: Dürziler", *Aksiyon Dergisi,* 17.03.2001.

UMAR, Ömer Osman; *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004

YILMAZ, Türel ve ŞAHİN, Mehmet; *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, Platin Yayınları, Ankara 2004

ORTADOĞU HÂKİMİYET MÜCADELESİNDE TÜRKİYE SELÇUKLULARI-İLHANLI-MEMLÜK İLİŞKİLERİ

Relations of Turkey Seljuks-Ilkhanid-Mamluk in Struggle for the Middle East Dominance

Efe DURMUŞ-Türker UYGUR*

ÖZET

İlhanlı-Memlûk münasebetleri, genel olarak Gazze'den Diyarbekir'e kadar uzanan, Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye bölgelerinde cereyan etmiştir. Memlûk Devleti bu mücadelede, Filistin'e kadar olan Moğol (İlhanlı) saldırılarını durdurmuş, Fırat'a kadar olan yerleri geri alarak, İlhanlılar karşı önemli başarılar kazanmıştır. Böylelikle Ortadoğu coğrafyasında esaslı bir güce ulaşan Memlûklar, İlhanlıların 1258 yılında Bağdad'ı işgal ederek, Abbasi Halifeliğine son vermesi karşısında İslam aleminin hamiliğini üstlenerek etkili bir rol oynamıştır.

XIII. yüzyılın ortalarında, 1260 yılında, Aynî Calut savaşıyla fiili olarak başlayan İlhanlı-Memlûk Münasebetleri, İlhanlı Devletinin yıkılışına kadar Ortadoğu coğrafyasını ve Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir. İlhanlı-Memlûk siyasî mücadelesinde Anadolu, Suriye, Kuzey Irak genellikle muharebe alanı olmuştur. Buna bağlı olarak ticarî faaliyetler de olumsuz olarak etkilense de devam etmiş ve Mısır, Suriye ve İran üçgeninde ticaret kervanları işlemiştir.

Moğollar istilası önünden kaçan yoğun Türkmen nüfusu, Mısır'da ve Türkiye'de Türk kültürünün yerleşmesinde etkili olmuş, özellikle Türkiye'nin uç bölgelerinde Türkmenlerin bağımsız siyasi teşekküller oluşturmasına vesile olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Memlûklar, İran, Aynî Calut, Ortadoğu

ABSTRACT

Ilkhanid-Mamlukid relations had been taken place in Southeastern Anatolia, Irak and Syria regions that lies generally from Gazze to Diyarbekir. Mamlukid State, in those struggles, had stopped Mongol (Ilkhanid) attacks that came till Palestine, and took back the lands up to Euphrates. Thus they gained important successes against Ilkhanids. In this way, after reaching a thorough power in Near East geography, Mamlukids became the leader of the Islamic World against Ilkhanids that invaded Baghdad and ended the Abbasi Dynasty in 1258.

Ilkhanid-Mamlukid relations started actually with Ayn Jalut War in the middle of XIII. century, in 1260, and had serious influences on Near East geography and Turkey until the collapse of Ilkhanid State. Anatolia, Syria and Northern Irak were mostly battlefield throughout the political fight between Ilkhanids and Mamlukids. Although these developments affected trade in negative manner, commercial relations went on and caravans were plying.

* Arş. Gör, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

The dense Turkman population that escaped from Mongol invasions,was effective at theestablishment of Turkish culture in Turkey and Egypt. Especially, it played a part in the formation of independent political units in borderlands of Turkey by Turkman.

Key Words: Ilkhanids, Mamluks, Iran, Ayn Jalut, Middle East.

13. yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu hakimiyetinde söz sahibi olan devletler Anadolu'da Selçuklular, Yakındoğu'da Eyyubiler idi. Fakat hakimiyet dengelerini değiştirecek büyük bir askeri ve demografik hareket gerçekleşecekti. Doğudan yaklaşan Moğol istilası önünden kaçan Celaleddin Harezmşah ile birlikte kesif bir nüfus kitleler halinde başta Anadolu olmak üzere bütün Yakındoğu'ya yığılmıştı. Moğollar'ın batı yönündeki istilası önündeki yegane engel Moğollarla savaşmış olan Celaleddin Harezmşah ve ordusu idi. Ne yazıkki Türkiye Selçuklu Sultanı I.Alaeddin Keykubat'ın ve Eyyubi sultanı Melik Kamil'in ve hatta Abbasi halifesinin uyarmasına rağmen Celaleddin Harezmşah, Türkiye hudutlarına tecavüz ederek Ahlat'ı yağmalamış ve savaş sebebi sayılan bu durumdan sonra M.1230 yılında Türkiye Selçuklularına Yassıçemen savaşında mağlup olmuştur.[1] Böylece Moğollar Ortadoğu'nun kapılarına dayanmış ve istila için şartların olgunlaşmasını beklemeye koyulmuşlardı.

Moğol tehlikesini gören Alaeddin Keykubad, doğu sınırlarını sağlamlaştırmış Bu sağlamlaştırma esnasında Ahlat'ı da fethetmişti. Ancak bu fetih, Eyyubîlerle arasının bozulmasına yol açtı. Eyyubîlerin gönderdikleri orduyu, Torosların güneyinde yenerek, Harput ve Urfa'yı da ele geçirdi. Bu fetihlerle beraber yine de vefatından önce gelen Moğol elçilerini ustaca idare ederek, Anadolu'yu kısa bir süre de olsa Moğol istilasından kurtardı

Çok geçmeden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın M.1237 yılında ölümü ve yerine geçen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in devleti kötü yönetmesi, ülke içinde kendisinden memnun olmayan Babai Türkmenlerinin, M.1240 yılında Baba İshak'ın reisliğinde, Adıyaman, Samsat bölgesinde ayaklanmasına fırsat vermişti. Bu durumu yakından izleyen Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu isyanı bastırmakta zorlandığını fark etmişti.[2]

---

[1] Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s.63-64.

[2] İbn Bibi El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçuk Name)*, Haz., Mürsel Öztürk, C.II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s.12, 49-52.; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraus), *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, Suryancadan İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, 2.baskı, TTK Yay. Ankara 1987, s.539-540.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, Haz., Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s.153.; W. Barthold-M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 4.basım, Ankara 1977, s.194.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., 6. baskı, İstanbul 1998, s.429.; Claude Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History Of The Crusades*, Edited By R.L Wolff And Harry W. Hazard, Vol. 2, Üniversity Of Wisconsin Press, 1969, s.691.; Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîlik", *T.D.V.İ.A.*, C.4, s.373.; Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve*

Bunun üzerine Moğol emiri Baycu Noyan, M.1242 yılında Ermenistan üzerinden kalabalık bir orduyla Anadolu'ya girerek önce Erzurum sonra da Sivas üzerine yürümüştür. Her ne kadar Sultan II. Gıyaseddin, Rum Frank, Gürcü, Ermeni ve Araplardan asker toplayarak, Moğollar'ın üzerine yürüdüyse de. M.1243 yılında Sivas ve Erzincan arasında Sivas'ın 80 km doğusunda Kösedağ mevkiinde Gıyaseddin Keyhüsrev'in askerleri, Moğollar'dan korkarak, savaş başlamadan gizlice savaş alanını terk ettiler. Moğollar, önce bunu tuzak zannedip, yerlerinden ayrılmayarak uzun süre bekledilerse de durumun içyüzünü anlayıp, sırasıyla önce Sivas'a sonra Kayseri'ye yöneldiler. Bu şehirleri aldıktan sonra yağma ve katliam yaptılar[3].

Kösedağ yenilgisinden sonra, Türkiye Selçuklu veziri Mühezzibeddin Ali, kimseye danışmadan, Baycu Noyan'ın arkasından ona yetişerek, onunla birlikte Mugan'a gitmiş ve orada 1244 yılında vergi vermek karşılığında Baycu Noyan ile barış anlaşması yapmıştır[4]. Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1245 yılında öldüğü zaman Selçuklu Devleti, Moğollar'a tabi ve haracgüzar durumdaydı[5].

Moğollar, Anadolu'da mevcut anarşiden başka, özellikle Selçuklu Sultan ve devlet adamlarının saltanat ve nüfuz çatışmalarından da yararlanarak, egemenliklerini uzun bir süre korumuşlardır.

Hülagu'nun İran ve Batı ülkelerine genel vali olarak atanması üzerine Baycu Noyan, Mugan ordugâhından ayrılmak zorunda kalarak, yaylak ve kışlak bulmak gayesiyle, ikinci defa Anadolu'ya bir sefer düzenlemiştir. Baycu Noyan, askeriyle Aksaray'a geldiği zaman, Selçuklu devlet adamlarının bazıları, onun isteğinin yerine getirilmesi, diğer bir kısmı ise, Hülagu'nun Batı'ya atanması sebebiyle, onun durumunun zayıfladığını ileri sürerek, savaşmak gerektiğini teklif etmişlerdi. Kısa bir süre sonra Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu, Selçuklu ordusunu, Aksaray yakınındaki Sultan Han'ında 14 Ekim 1256'da bozguna uğratmış, ve Sultan II. İzzeddin Keykavus, ailesi ve yakınlarıyla birlikte Alaiyye'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra Baycu Noyan, IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı Konya'ya getirterek, Selçuklu tahtına

---

Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII.-XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s.87 .

[3] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C.II, s.68, 73-74.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.541-542.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, s.153-154.; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar, Moğolistan'dan Tuna'ya*, Çev., Engin Sunar, 1.baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001, s.114.; *Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler*, Haz., Halil Berktay-Ümit Hassan-Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.114-115.; Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.105.

[4] Bu anlaşma daha sonra Naib Şemseddin İsfahani tarafından Büyük Moğol Han'ı Batu Han'a tasdik ettirilmiştir. İbn Bibi, *Selçuk Name*, C.II, s.83-84.

[5] Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, s.154-155.; 1243 yılında Kösedağ mağlubiyeti "Baycu yılı" adıyla bütün felaketlerin kaynağı sayılmıştır. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., 5. baskı, İstanbul 1996, s.362.

çıkarmıştır. Baycu Noyan, kendisini Hülagu'nun Bağdat seferine katılmak üzere çağırması üzerine Anadolu'dan ayrılmıştır[6].

Baycu Noyan'ın Anadolu'dan ayrıldığını öğrenen II. İzzeddin Keykavus, Bizans'ın da yardımıyla 1257 yılında Konya'ya giderek Selçuklu tahtına geçti. IV. Rükneddin Kılıçarslan ise, Muineddin Süleyman ile önce Kayseri'ye ve sonra da Tokat'a gitmek zorunda kalmıştır. Hülagu, Selçuklu ülkesini, Büyük Moğol Han'ı Mengü'nün yarlığı ile 1259 yılında, Tebriz'de huzuruna kabul ettiği II. İzzeddin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında ikiye ayırıp bölüştürürerek[7]. Kızılırmak'ın batısına düşen bölgeleri, yani Sivas'tan Bizans sınırına kadar olan memleketleri, merkez Konya olmak üzere Keykavus'a, Kızılırmak'ın doğusunda olan bölgeleri, yani Sivas'tan Erzurum'a kadar olan memleketleri de Kılıçarslan'a vermiştir[8]. Hülagu, IV. Kılıçarsan'ın yanında bulunan Selçuklu veziri Muineddin Süleyman Pervane için "*Bundan böyle bir mesele için ondan başka kimse gelmesin*" sözünü söylemek suretiyle onun nüfuz ve mevkiini arttırmıştır[9].

M.1260 yılından sonra Hülagu, Baycu Noyan'ı Anadolu'daki faaliyetlerinden dolayı öldürtmüş, yerine Anadolu'daki Moğol kuvvetlerinin başına Alıncak Noyan'ı atamıştır. Alıncak Noyan, Anadolu'da dirlik ve düzeni sağlamak, ayrıca Selçuklu Sultanları arasında adaleti sağlamak gayesiyle, yanında büyük bir orduyla Anadolu'ya gelmiştir. Konya üzerine yürüyen Alıncak Noyan, Aksaray'da, Altunaba kervansarayı civarında, Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratmıştır[10]. Bu yenilgiden sonra, II. İzzeddin Keykavus, bir taraftan kumandanı Ali Bahadır ile Anadolu'daki Türkmenleri seferber ederken, diğer yandan da Mısır Memlük Sultanı Baybars'ı Antalya'dan deniz yolu ile Mısır'a gönderdiği elçilerle yardıma çağırıyordu. II. İzzeddin Keykavus, Mısır'dan gelmiş olan iki emir ile birlikte Nâsıreddin Nasrullah b. Güç Arslan ve Hacib Sadreddin el-Ahlatî adlı kendi elçilerini Baybars'a gönderdi. 1262 tarihli bir mektupla birlikte menşur ve sancak gönderilmiş ve Sultan Baybars'ın kendi namına bunları emirlerine verilecek olan iktalar için

---

[6] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C.II, s.148-149.; Abu'l-Farac, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Çev., Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Mat., İstanbul 1941, s.27.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S. I, Ankara 1970, s.32.

[7] Kerimüddin Mahdmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev., Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000, s.45-46.; İbn Bibi, *Selçuk Name*, C.II, s.155-156.; Osman Turan, "Keykavus II", *İA*., C.6, s.644.

[8] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C.II, s.13.; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3.baskı, İstanbul 1981, s.234.; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243-1453*, C.1, Cem Yayınevi, İstanbul 1974, s.74, 196.

[9] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.523. Muineddin Pervane, Selçuklu tahtında nüfuzunu artırmak ve İlhanlılar'a sadık görünmek için sürekli Selçuklu Sultanları'nın Memlük Devleti ile ittifak yapma niyetinde olduklarını iddia etmiştir. Nitekim Abaga Han zamanında da, IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın böyle bir iddiası olduğunu söyleyecektir. Bkz. Osman Turan, "Kılıç Arslan IV", *İA*., C.6, s.706.

[10] Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.582.

kullanmasını istemiştir. Bu anlaşma üzerine Baybars, yardıma hazırlandığını, Şam ve Haleb'e kuvvet gönderdiğini bildirdi. Fakat II. İzzeddin Keykavus, bu anlaşmanın Moğollar tarafından öğrenildiğini ve Konya üzerine yürüdüklerini söyleyerek bu yardımı alamamış ve Antalya üzerinden gemiyle, Bizans'a sığınmış, Anadolu'yu da Türkmenlere bırakmıştır. Daha sonra II. İzzedin Keykavus, Memlûk Sultanı Baybars'ın yardımından yararlanmaya çalışmışsa da, Bizans imparatorunun onu hapse attırmasından dolayı bu amacına ulaşamamıştır[11].

İlhanlılar bu sırada Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen emirlikleri üzerinde de baskılarını arttırmaktaydılar. Bu vesile ile Artuklu Melik el-Muzaffer Kara Arslan, Mardin'i Moğollar'a teslim ettikten sonra yanında değerli hediyeler ile birlikte Hülagu'ya gittiğinde iyi karşılanmış[12], fakat Kara Arslan'ın kendisine muhalefet etme ihtimaline karşı 70 emirini, Memlûklarla irtibat kurdukları gerekçesiyle öldürtmüştür. Bunlar arasında Artuklu hanedanından Melik Said'in oğlu Nasıreddin Artuk, Nureddin Muhammed, Esededdin al-Bahtî, Hüsameddin Aziz, Fahreddin el-Hâcerî ve Mardin Kalesi kumandanı Alaaddin'de bulunuyordu[13].

İlhanlı ve Memlûkların Anadolu üzerindeki rekabeti, Anadolu'da siyasî, iktisadî ve kültürel açıdan birçok tesirler bırakmıştır. Bu menfi tesirlerin başında Anadolu Selçuklu Devletinin siyasî zafiyeti sonucu Türkmenlerin ayaklanması ve Selçuklu başkenti Konya'yı yağmalamalarıdır. Bu durumu devrin büyük alim ve mutasavvıfı Mevlana'nın mektuplarında da görmekteyiz[14].

Bununla rağmen yine de, Moğollar'a karşı en önemli istiklal mücadelelerini uclarda bulunan Türkmenler vermişti. Fakat bu mücadeleler, Moğollar tarafından çok şiddetli mukabele gördü. XIII. Yüzyılın sonunda Karaman Türkmenlerinin mücadelesi çok sert karşılık görenlerdendi[15].

---

[11]Makrizi, *Kitabu's-Suluk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülük*, Nşr., Muhammed Mustafa Ziyade, 1.Cüz 2. Kısım, Kahire 1936, s.469.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Ter., M. Şerefüddin Yaltkaya, C.II, TTK. Yay., Maarif Mat., İstanbul 1941, s.32.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.34.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.496.

[12] Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.575-576.

[13] Moufazzal İbn Abi'l-Faza'il, *Histoire Des Sultans Mamlouks-Texte Arabe Public et Traduit en Français*, Nşr., E.Blochet, C.I, Patroloqia Orientalis, Brepols 2003, s.432-433.

[14] M.C. Şehabeddin Tekindağ, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Ait Araştırmalar-Şemsüddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", *İÜEF. Tarih Dergisi*, Mart/İstanbul 1964, s.84-85; Anadolu'da Moğol hakimiyeti ağır bir şekilde yaşandığından devrin alim, edip ve kitap ehli şahsiyetleri Moğol valilerinden himaye istemekteydi. Bunlardan Ebu Bekir b. Zeki el-Konevi, Şemseddin Cüveynî'ye mektup yazarak, ilmi terbiye görmüş bir kimse olduğunu söylemek suretiyle, ilmi hüviyete sahip bulunduğu ve ona hizmet etmek istediğini belirtmeye çalışmıştır. Şemseddin Cüveynî, 1277'de Anadolu'ya işleri yoluna koymak için mühim bir askeri kuvvetle gelmişti. Bkz. Ali Sevim, "Anadolu Selçuklularına Ait Bir Eser: Ravzatu'l-Kuttab ve Hadikatu'l-Elbab", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri, C.I, S.3 (18), M.E. Basımevi, İstanbul 1961, s.396.

[15] Refik Turan, "XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler", *Erdem*, C.8, S.23, TTK. Basımevi, Ankara 1996, s.533.; İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han, Türkmenler için

İlhanlılar ile Memlûklar, Anadolu'yu özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu daimi bir muharebe sahası olarak görmeleri sebebiyle 1264-65 yıllarında Diyarbekir ve Ahlat çevresindeki bütün ekinler yakılıp, her taraf adeta kül haline getirilmişti[16].

Hülagu'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han (1265-1282), Baybars'ın Anadolu'ya yapacağı bir sefere karşı, ilk tedbir olarak kardeşi Acay ile büyük emirlerinden Samağar Noyan'ı Anadolu'ya göndermiştir. Samağar Noyan, 1272 yılında, Baybars'a, Abaka'ya isteklerini bildirmesini, kendisinin de bu isteklerin gerçekleştirilmesinde yardımcı olacağı yolunda haberler göndermiştir. Baybars bundan memnun kalarak, Samağar Noyan'a bir ok ve Abaka'ya da bir zırh göndermiştir ki, ok eskiden Türkler'de tabiilik alametidir. Bununla Baybars, Abaka'dan Müslüman ülkelerden el çekmesini istemiş, fakat Abaka, bunu reddetmiştir[17].

Abaka Han'ın kardeşi Acay'ın Anadolu'ya gelmesinden rahatsız olan Muineddin Süleyman, Acay'ı ve ordu kumandanı Samağar Noyan'ı, 1272'de Abaka Han'a giderek şikayet etmiş, Han da gizli kalmak şartıyla onları geri çekeceğine söz vermişti. Fakat Muineddin Süleyman, Anadolu'da Acay karşısında kendisini tehlikede görerek, Baybars'ı, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Selçuklu hükümranlığına dokunmamak şartıyla Anadolu'ya davet etmiştir. Bu daveti kabul eden Baybars, 1274 yılında tam sefere çıkacakken, Abaka, Pervane'ye verdiği sözü tutarak, Acay ve Samağar Noyan'ı Anadolu'dan almıştır. Bunun üzerine Pervane, Baybars'ın seferini seneye ertelemesini istemiş, o da ordusuyla Çukurova bölgesini istila ederek, Adana, Tarsus, Sis'i yağmalamış ve Kilikya Ermenilerini te'dib etmiştir[18].

Abaka Han, kardeşi Acay ile Samağar Noyan'ı kendi yanına çağırdıktan sonra, 1275 yılı içinde, Anadolu'ya Tuku Noyan'ı göndermiştir ve ona Türkiye'nin bütün gelirini yeniden tespit etmesini emrettikten sonra Pervane ve diğer Selçuklu devlet adamlarına Toku'nun izni olmadan hiçbir mesele üzerinde

---

şöyle demiştir: "Şu Türkmenler olmasa Moğol atlıları güneşin battığı yere kadar gidebilirlerdi". Bkz. Faruk Sümer, "XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Haz., Oktay Aslanapa, Ankara 1977, s.5.

[16] Makrizi, *Kitabu's-Suluk*, s. 473.; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., 3.baskı, İstanbul 1993, s.125.

[17] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.6-7, 34.; Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Mat., İstanbul 1953, s.497.; Faruk Sümer, "Abaka", *T.D.V.İ.A.*, C.1, İstanbul 1988, s.8.

[18] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.49.; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", Çev., H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, C.1/2, İÜEF. Yay., İstanbul 1937, s.243-244.; Berthold Spuler, *İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, TTK. Yay., 2. baskı, Ankara 1987, s.84-85.; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev., M.Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s.351.; Kemal Göde, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327), *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta 1995, s.177.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.40.

karar almamalarını bildirmiştir. Pervane, yeni Moğol kumandanını iyi karşılamış, ona her türlü ikram ve iltifatı göstermiş, değerli armağanlar takdim etmiştir. İkisi birlikte bütün eyaletleri dolaşmışlar ve buralardan toplanan büyük miktardaki malı Abaka Han'a göndermişlerdir[19].

Abaka Han'ın emriyle Napşi ve Abatay Noyan, Anadolu, el-Cezire ve Irak askerlerini de yanlarına alıp, 30.000 kişilik Moğol-Selçuklu ordusuyla, Memlûklar'a ait al-Bira'yı, Aralık 1275 tarihinde kuşatmış fakat ele geçirememişlerdir[20]. Bu kuşatma hadisesi gerçekleşirken, kuşatmada bulunan Muineddin Süleyman Pervane, Sultan Baybars ile gizlice temas kurarak, eski tekliflerini yinelemiş ve Tatarları beraberce yok edebilmek için, onun derhal harekete geçmesini istemiştir. Baybars, Pervane'nin bu teklifine olumlu cevap vermiş ve kendisi gelinceye kadar durumu idare etmesini bildiren bir cevap göndermiştir. Fakat Baybars'ın mektubunu Pervane'ye getiren elçiler, keşif ve yağma yapmak için Suriye içlerine gönderilmiş olan Moğol atlıları tarafından yakalanmış ve Abatay Noyan'ın huzuruna çıkartılmışlardır. Pervane ise bu elçilerin kendi düşmanı olan Ermeni kralının bir hilesi olduğunu ileri sürmüş ve elçilerin öldürülmesini sağlayıp, bu tehlikeyi atlatmıştır[21].

Moğol kuvvetleri al-Bira'dan çekilmeye karar verdikten sonra, başkent Konya'ya dönen Pervane ve Selçuklu devlet adamları, bu olaydan sonra hayatlarından emin olmadıkları fikrini açıkça kabul etmişlerdir. Yapılan istişare sonucu, Pervane başta olmak üzere, Hatıroğlu Şerefeddin Mesud ve kardeşi Ziyaeddin Mahmud, Eminüddin Mikail, Harput Subaşısı[22] Hüsamüddin Bîcar ve bunun oğlu Diyarbekir Subaşısı Bahaeddin Bahadır, Tatarların memleketten atılması için Sultan Baybars'la kesin olarak anlaşmaya karar vermişler, imzaladıkları kağıdı da Baybars'a göndermişlerdir. Baybars mektubu aldıktan sonra suların az olduğunu ve böyle bir mevsimde Anadolu'ya girmesinin

---

[19] Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, AÜDTCF Yay., Ankara 1970. s. 140.

[20] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.18.; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995, s.482.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman,* s.142.; Mısır, Anadolu ve İran üçgeninde Birecik ve özellikle Rumkale önemli bir üs haline gelmişti. Jeopolitik gerçekler İlhanlılar'ı, Suriye ve daha da ötelerdeki Mısır üzerinde hakimiyet kurmak ya da denize güvenli bir bağlantı sağlamak amacı ile böyle müstahkem mevkileri ele geçirmeye sevk ediyordu. Bu aynı zamanda İlhanlılar'ı Güneydoğu Anadolu'yu ellerinde tutmanın da garantisi mahiyetinde idi. Bkz. Muammer Gül, "Mısır Memluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlük İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, Temmuz/Elazığ 2002, s.359-366'da s.361-362.

[21] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.18, 59-60.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s. 142.

[22] Subaşılık, Türkiye Selçukluları'nda, idari birimi ifade eden askeri bir addır. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdarî Taksimatı),* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s.31,35.; Harput Subaşısının faaliyetleri hakkında bkz. Efe Durmuş, "Türkiye Selçukluları Devrimde Harezmli Bir Türk Emiri: Hüsamettin Baycar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 1, Ocak 2009, Elazığ s. 223–232.

imkansızlığını belirterek, sonbahar çıktıktan sonra hareket edeceğini söylemiştir[23].

Bu sırada Abaka Han, arka arkaya gönderdiği elçilerle Pervane'yi huzuruna çağırtmış, fakat Pervane türlü bahanelerle bu ziyareti geciktirmiştir. Nihayet durumunu kuvvetlendirmek için IV. Kılıçarslan'ın kızı ve halen Selçuklu tahtında oturan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızkardeşi Selçuk Hatun'u, Abaka Han'ın oğlu Argun'a nikahlamaya karar vermiş bu sayede Abaka Han'ın huzuruna yanında Moğol beyleri olduğu halde çıkabilmiştir[24].

Muineddin Pervane ile Moğol beyleri, Abaka Han'a giderken, Anadolu'daki boşluktan yararlanan Hatiroğlu Şerefeddin, Moğollar'a karşı isyan bayrağını çekmiş, Sultan Baybars'a elçi gönderip, onu Anadolu'ya davet etmiştir. Bu sebeple Elbistan'a gelen Memlûk emiri Bedreddin Bektut, Hatiroğlu Şerefeddin'e ve diğer Anadolu beylerine mektuplar getirerek ittifakı hazırlıyor, Baybars'ında geleceğini bildiriyordu. Gelişmelerden memnun kalan Hatıroğlu Şerefeddin, uç beylerine ve özellikle Karamanoğlu Mehmed Bey'e elçi gönderip, onları askerleriyle birlikte Niğde'ye çağırdı. Bu hazırlıklardan sonra Şerefeddin, 1276 Haziran'ında Kayseri'ye gelip, oradaki beyleri de mücadeleye zorladı. Askerlerine şehirde bulunan Moğollar'ı öldürmek ve mallarını yağmalamak emrini verdi. Pervane yanlısı olan Taceddin Giv gibi muhalifler öldürüldü. Arslandoğmuş oğlu Sinaneddin de son elçi olarak, Baybars'a gitti. Bu sırada 6.000 kişilik Memlûk kuvvetinin Elbistan'a gelmesi Hatiroğlu Şerefeddin'in hareketine güç kattı. Aynı zamanda Karamanoğlu Mehmed Bey'in kardeşlerinin ve Türkmenlerin Tatarlar'a baskın yapıp, sahilleri ellerine geçirdikleri haberi geldi. Karamanlılar, Ulukışla bölgesini korumakla görevli 200 Moğol'u reisleri Urla ile birlikte öldürüp başlarını Niğde'ye yolladılar[25].

Selçuklu devletinde Hatiroğlu isyanı devam ederken, Abaka Han'ın yanında olan Muineddin Pervane, yanında Moğol Noyanları olduğu halde Anadolu'ya döndü[26]. Moğol Noyanları durum değerlendirmesi yaptıktan sonra ciddi bir istilanın olmadığını anlayarak, Niğde'ye doğru hareket ettiler. Şerefeddin, 4.000 kişilik bir kuvvetle karşı koymaya çalıştıysa da, arkadaşları bunun imkansız olduğunu belirttiler. Bunun üzerine Şerefeddin, Ulukışla kalesine sığınmak istediyse de, kale muhafızı onu yakalayıp, Muineddin Pervane'ye gönderdi. Kayseri-Sivas arasındaki Gedük'te veya Karahisar-ı Yavaş'ta yapılan yargu'da yani mahkemede suçlu bulundu. Sorgu esnasında

---

[23] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.75.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.596-597.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.537.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s. 143.; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E. Basımevi, İstanbul 1965, s.153.

[24] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.179.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s. 144.

[25] Aksarayî, Niğde'de bulunan askerlerin Moğollar'ın kesik başlarıyla guy-ı çevgan-yani günümüzdeki Polo oyunu-oynadıklarını söylemektedir. Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar,* s.79.

[26] Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, s.78-79.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.539.

Hatiroğlu, Pervane'ye "*beni bu harekete tahrik eden ve Mısır Sultanı ile mektuplaşan sensin!*" diyor ve onun Mısır Sultanı ile bir ittifak yaptığını ileri sürüyordu. Pervane bu iddiaları reddederken, Moğol Noyanları da bir taraftan bu sözleri Abaka Han'a gönderilmek üzere zapta geçiriyorlardı. Nihayetinde Hatiroğlu Şerefeddin ve birçok Selçuklu devlet adamı idam edildi. Hatiroğlu hareketi bu şekilde bastırılmış oldu fakat Moğollar'ın artık Selçuklular'a hiç güvenleri kalmamıştı[27].

Anadolu'da gelişen bu olayları haber alan Memlûk Sultanı Baybars, 1277 yılında Kahire'den hareketle Elbistan ovasına gelmiştir. Bu hareketin haber alınması üzerine, Moğol askerleri ve Pervane'nin başında bulunduğu Selçuklu kuvvetleri de, Kayseri'de hazırlıklarını tamamlayıp, Baybars'ı karşılamaya çıktılar. Toku ve Tudavun komutasındaki askerlerin sayısı 30.000 kadardı. Savaş başladığında ilk zafer Baybars'ın öncü kuvvetlerinin başında bulunan Sungur el-Aşkar tarafından kazanıldı. Bu komutan, Giray kumandasındaki 3.000 kişilik Moğol öncü kuvvetlerini yenerek, onları esir etti. Nihayet iki ordu Elbistan[28] ovasında karşılaştıkları vakit, Moğollar, Selçuklular'a güvenemedikleri için, Hıristiyan Gürcü ve Ermenileri ileri sürdüler. Şiddetli çarpışma sonunda Moğollar büyük bir bozguna uğradılar, kaçanların çoğu da yakalanarak öldürüldü. Savaşa girmeyen Selçuklu askerlerinin bir kısmı Baybars'ın ordusuna katıldı. Bir kısmı da gönüllü olarak esir oldu. Pervane ise bir kısım Selçuklu askerleri ve Selçuklu Sultanını da alıp savaş meydanından uzaklaşarak, önce Kayseri'ye ulaşıp, karısı Gürcü Hatun ve kendisine bağlı devlet adamlarını da yanına alıp, Tokat'a kaçtı[29].

Sultan Baybars, Moğol ordusunu Elbistan ovasında mağlup ettikten sonra, 20 Nisan 1277 tarihinde Kayseri'ye girmeden evvel yol boyunca Develü, Darende ve başka yerlerin mülki amirlerinin itaatlerini kabul ediyor, konak-

---

[27] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.185.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.79-80.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.598.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.541-542.; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *D.G.B.İ.T.*, C.8, s.332.; Moğollar'da adliye işlerini Yargucı veya Emir-i Yargu denilen hakimler yürütmektedir bkz. Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.1, Selçuk Üniv. Yay., Konya 1989, s.63.

[28] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.85.; Kopraman, "Memlükler", *D.G.B.İ.T.*, C.6, s.466.; Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, Türk Kültürü Yay., 1.baskı, Özdemir Mat., İstanbul 1977, s.2226.; İnci Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi-22-26 Eylül 1986, Bildiriler*, TTK. Yay., Ankara 1991, s.1112.; Mehmet Taşdemir, "Elbistan", T.D.V.İ.A., C.11, İstanbul 1992, s.1-2.

[29] Abi'l-Faza'il, *Histoire Des Sultans Mamlouks*, C.II, s.429.; Aksarayî *Müsameretü'l Ahbar*, s.87-88.; İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.1187-188.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.86-87.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.599.; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, C.53, S. 206, Nisan/Ankara 1989, s.181.; "Abaka", *T.D.V.İ.A.*, C.1, İstanbul 1988, s.8.; Ebu Bekr b. Zeki el-Konevi, Tatarların mağlup olmasından sonra H.676/M.1277 ortalığın düzeldiğini ve halkın işlerinin yoluna girmesi temennisiyle bir devlet büyüğüne mektup yazmıştır. Bkz. Ali Sevim, "Anadolu Selçuklularına Ait Bir Eser: Ravzatu'l-Kuttab ve Hadikatu'l-Elbab", s.412.

ladığı yerlerde büyük kalabalıklar tarafından karşılanıyordu. Bu karşılaşmaların biri de Suriye-Anadolu karayolu üzerinde bulunan Karatay hanında oldu. Nihayet Baybars Kayseri şehrine girerken, alimler, din adamları, tüccarlar ve kalabalık bir halk kitlesi tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Sultan Baybars, Selçuklu tahtına oturduktan sonra, hakimiyeti altındaki beldelere müjde haberini, "*Mel'un Tatarları yendik ve Anadolu'yu bir günde aldık*" ifadesiyle duyurmuş ve adına para bastırmıştır. Esasen Kilikya Ermeni Prensleri istisna tutulacak olursa, hemen hemen bütün Anadolu Türk'ü Baybars'ın bu seferini desteklemiştir[30].

Muineddin Pervane, Sultan Baybars'ın Kayseri'ye gelişini tebrik etmiş, fakat türlü bahaneler uydurarak, huzuruna gelmemiştir. Pervane'nin gayesi, Abaka Han'ı Sultan Baybars üzerine gelmeye teşvik ederek iki sultanı karşılaştırıp, hangisi üstün gelirse, ona göre hareket etmekti. Sultan Baybars, 6 gün beklemesine rağmen, Pervane'nin huzuruna gelmemesi üzerine şöyle demiştir: "*Biz verdiğimiz sözü tuttuk, defalarca kendilerinin davetine icabet ettik. Buna karşılık onlar anlaşma şartlarına uymadılar. Pervane'ye deyiniz ki, Anadolu'yu ve yollarını öğrendim. Bizim tahtınıza çıkmamız, Selçuklu tahtını alıp, sevinmek için değildi. Bize kendi tahtımız ve Kudüs'ün fethi kafidir*"[31]. Baybars bundan sonra Seyfeddin Çalış'ı Kayseri valisi atayarak ülkesine dönmeye karar verdi. Memlûk ordusu Şam'a yürüdü. Baybars da burada hastalanıp öldü[32].

Muineddin Pervane, Tokat'ta bekleyişin fayda getirmeyeceğini görerek, Abaka Han'a elçi gönderip, Baybars'ın gelişini, Moğol-Selçuklu ordusunun bozguna uğrayışını bildirdi. Abaka Han, bu haber üzerine derhal büyük bir ordu ile Erzincan ve Divriği yolundan Elbistan'a ulaştı. Muineddin Pervane de onun bu hareketini haber alıp, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ve devlet adamlarıyla birlikte Elbistan'a geldi. Abaka Han, savaş alanını inceleyince her tarafın Moğol cesedleriyle dolu olduğunu fakat Selçuklu askerinden kimsenin olmadığını görünce, ihanete uğradığını anladı. Bu durum karşında çok öfkelendi. Muineddin Süleyman ise, Baybars'ın gelişinden haberdar olmadığını söyleyerek, bu nazik durum karşısında mazeretini bildirdi. Abaka Han,

---

[30] İbn Tağribirdi, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, Tahkik: İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade, C.7, Mısır 1972, s.173.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.88.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.599.; Tekindağ, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Ait Araştırmalar-Şemsüddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", s.87.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.546.

[31] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.89.; Bahattin Keleş, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştımaları Merkezi Yay., Kayseri 1998, s.284.

[32] Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.601.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.112-113.; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, s.2226.; Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", s.1112.

Karamanlılar'ı cezalandırdıktan ve Anadolu'nun idaresini Kongurtay Noyan'a bıraktıktan sonra Azerbaycan'a döndü. Muineddin Pervane ve vezir Fahreddin Ali'yi de beraberinde götürdü. Kayseri'den Erzurum'a hareket ederken, askerlerine Anadolu'da Müslüman Türklerin ve bilhassa Türkmenlerin öldürülmesini ve her tarafın yağma edilmesini emretti. Onun veziri Şemseddin Cüveyni, han nezdinde halkın masumiyeti hakkında şefaatte bulunduysa da, şehir ve kasabaları yağma ve katliamdan kurtaramadı. Bu yağma ve katliamlarda öldürülen insanların sayısı kaynakların farklı rivayetlerine göre 200.000 ile 600.000 arasında değişiyordu. Abaga Han, ordusu ile götürdüğü büyük bir esir kitlesi yanında olduğu halde, Bayburt şehrine varmış ve orada şu hadise gerçekleşmiştir. Bayburtlu bir ihtiyar eman isteyip, Abaka Han'ın huzuruna çıkıp ona: "*Ey yeryüzünün hükümdarı! Düşmanın senin memleketine girdi, fakat halkına dokunmadı. Sen ise düşmanına karşı harekete geçtin, ama kendi raiyyetini yağma, esir ve katlettin. Acaba senden önce gelen hanlardan hangisi böyle bir yasaya sahip olmuş veya böyle bir usulü takip etmiştir*" dedi. Bunun üzerine Abaka, bu sözlere karşı hiddetlenmiş ise de, bu hadiseleri kendi kumandanlarına yüklemiş ve ihtiyarı haklı bularak, 400.000 esiri Bayburt'ta serbest bırakmıştır[33].

Abaka Han, Muineddin Pervane'yi, H.676/M.1277'de Aladağ'a götürüp, yarguda muhakeme ettikten sonra, orada idam ettirdi[34]. Muineddin Pervane'nin idam edilmesi üzerine oğlu Mehmed, müstakil olarak Sinop'ta bir beylik kurmuş ve 1296 yılında vefatına kadar kendisine Moğollar tarafından dokunulmamıştır[35].

Bu esnada Selçuklu devletinin otorite boşluğunda yararlanarak Anadolu üzerindeki İlhanlı-Memlûk mücadelesinin de katkısıyla Karamanoğlu Mehmet Bey, Konya'yı işgal edince kurulan divanda, memleketin her tarafında memurlara, fermanlar göndermek üzere "*bundan sonra dergah ve bargah'da (saray),*

---

[33] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.196-197.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.91-92.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.551-552.; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.43.

[34] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.199.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.600.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.93.; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243-1453*, C.1, s.198.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.552.; Jean Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev., Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.376.; Doğu Anadolu'da Fırat nehrinin iki büyük kolundan biri olan Murat suyunun menbaalarını ihtiva eden ve Van Gölünün Kuzeydoğusuna düşen Aladağ (3250 m), İlhanlılar zamanında hükümetin yazlık karargahı idi. Burada Argun Han zamanında bir saray da yapılmıştır. Besim Darkot, "Aladağ", *İA*., C.1, MEB. Yay., Eskişehir 1997, s.279.; *Türk Milli Bütünlüğü İçerisindeki Doğu Anadolu*, Haz., Bahattin Ögel-Mehmet Eröz-H. Dursun Yıldız-B. Kodaman-M. F. Kırzıoğlu-A. Çay, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1986, s.37.; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.111, 124.

[35] İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.94.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK. Yay., Ankara 1984, s.148.

meclis'te ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmaması" kararını ilan ettirmiştir[36].

Baybars'ın ve Muineddin Pervane'nin ölümlerinden sonra da, İlhanlı ve Memlûk devletlerinin Anadolu üzerindeki rekabeti dolayısıyla savaşlar yine devam etmiştir. Kilikya Ermenileri, Moğollar tarafında, Karamanlılar ise Memlûklar tarafında olmak üzere 1281 yılında yeni bir savaş daha başlamaktaydı. Bu sırada Baybars'tan boşalan Memlûk tahtına Sultan Kalavun geçmiştir. Karamanlılar, Sultan Kalavun'dan yardım isteyerek, kendilerini Kilikya'ya geçirmelerini istemiş ve o da gönderdiği bir Memlûk kuvvetinin yardımıyla, Karamanlılar'ın Kayseri yakınından Kilikya'ya girmelerine yardımcı olmuştur. Birleşik kuvvetler Kozan'a kadar ilerlemiş ve burada yağmalar yapmıştır[37].

Kalavun'un saltanatını onaylamayan Memlûk emiri Sungur el-Aşkar, Abaka Han'a mektup yazarak, onu Suriye'yi işgale teşvik ediyordu. Abaka Han da Ayn Calut ve Elbistan savaşlarının intikamını almak için bu fırsatı değerlendirdi. Memlûklar'a karşı kardeşi Mengü Timur kumandasında bir ordu gönderirken, Anadolu'daki Selçuklu-Moğol kuvvetlerinin, Samağar Noyan komutasında, Kayseri-Elbistan yoluyla ona katılmasını bildiriyordu. Abaka Han da, kendi ordusuyla er-Rahbe kalesine gitti. Moğol kuvvetleri, Ayntab, Derbesak ve Bagras kasabalarını alarak, son olarak Haleb'e varıp, şehirde yağma ve katliamlarda bulundular. Haleb'den yoluna devam eden 50.000 kişilik Moğol ordusu ki, 30.000 kişilik Ermeni, Gürcü ve Franklar da dahil olmak üzere, Hama ve Hıms arasındaki Mercü's-Suffar mevkiinde Memlûk ordusuyla karşılaştı. Ermeni Leon ve Gürcü Dimitri'nin komutasında bulunan Moğollar'ın sağ kolu, Memlûkları yenerken, Mengü Timur'un komutasındaki Moğol ordusunun sol kolundaki kuvvetler dağılarak, kaçmaya başlayarak, geri çekilmişlerdi. Türkmenler, Moğollar'ı Tell-Hamdun'a kadar izleyerek, çok miktarda ganimet elde ettiler[38].

Moğol başkomutanı şehzade Mengü Timur tecrübesizliği sebebiyle yaralı olarak kurtulmuştur. Abaka Han, savaşın akibetini öğrenince noyanlara çok kızdı, ertesi sene bizzat savaşa girip, intikam alacağını söyleyerek, Bağdad'a

---

[36] İbn Bibi, *Selçuk Name*, C. II, s.209.; Abu Bakr İbn al-Zeki, *Ravzat al-Kuttab va Hadikat al-Albab*, Yay., Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1972, s.27.; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.426-427.

[37] Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.604.

[38] Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.608.; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s.352.; Spuler, *İran Moğolları*, s.82.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.575.; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, s.2234.; Ali Aktan, "Bahri Memluklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, C.LIX, S.226, Aralık/1995, s.609.

oradan da Hemedan'a gitti. Fakat İlhan Abaka, 1282 yılı Nisan ayı başında kederinden ve Mengü Timur da, el-Cezire'de zehirlenerek öldüler[39].

Sultan Kalavun, ordusu harp esirleri ve ganimet yüklü arabaları ile Şam'a girince Moğol korkusu ile dehşet içinde kalan halk, bayram sevinci içinde sultanı karşılamıştır. Daha sonra Kahire'ye ulaşan Sultan Kalavun, şehrin ışıklarla ve zafer taklarıyla süslendiğini gördü. Bu zaferden sonra Kahire'de büyük şenlikler yapıldı ve ziyafetler verildi[40].

Abaka Han'ın ölümü üzerine Ahmed Teküdar, 17 Haziran 1282 tarihinde, şehzade Argun'u beklemeden İlhanlı tahtına geçti. Teküdar, hükümdar seçilmesinde mühim rol oynamış olan kardeşlerinden Kongurtay'ı kalabalık bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay bilhassa Karamanoğulları ve Eşrefoğulları ülkelerinde, ormanları tahrip ettirip, pek çok kimseyi öldürmüş, binlerce kadın ve çocuğu esir alıp, sattırmıştı[41].

İslamiyeti kabul ettiği için, Memlûklar ile yeni bir siyaset takip etmek isteyen Ahmed Teküdar, 1282 yılında henüz Aladağ'da iken ilk iş olarak yüksek şahıslardan mürekkep bir elçilik heyetini Sultan Kalavun'a gönderdi. Bu heyette büyük Şeyh Abdurrahman, Sivas Kadısı meşhur alim Kutbeddin Şirazî, Selçuklu Atabeglerinden Bahaeddin ve Mardin Artuklu hükümdarının veziri Şemseddin Muhammed gibi mühim simalar bulunmaktaydı[42].

Ahmed Teküdar, İlhanlı ve Memlûk imparatorlukları arasında ticaret yollarını açtığını, sulh gayesiyle her türlü fedakarlığa razı olduğunu belirtmiş, İslamiyeti yüceltmenin bir vazife olduğunu, cami ve medrese yaptırmak için vakıflar tahsis ettiğini ifade etmiştir. O, elçilik heyeti ile hazinesinden sayısız miktarda kıymetli taşlar, Tebriz'de işlenmiş mücevherat ve altın işlemeli kumaşlar göndermiştir[43]. Mısır Sultanı, Teküdar'ın Müslümanlığı kabulünü memnuniyetle karşılamış, fakat İlhan adına Anadolu'yu idare eden ve vergilerini toplayan Kongurtay'ın bu ülkede sel gibi kan akıttığını, halkı esir ettiğini ileri sürerek, sulh ve anlaşma teklifini kabul etmemiştir[44].

---

[39] Abi'l-Faza'il, *Histoire Des Sultans Mamlouks*, C.II, s.498.; Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar,* s.105-106.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.609.; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.377.; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu,* Çev., Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s.104.

[40] Aktan, "Bahri Memluklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", s.613.

[41] Şehabeddin Ahmed b. Abdu'l-Vehhab en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb, H.677-733*, C.27, 17.cüz, Tahkik: Dr. Said Aşur, Müracaat, Dr.Muhammed Mustafa Ziyade-Dr.Fuad Abdulmuti Sayyad, Kahire 1985, s.402.; Faruk Sümer, "Teküder", *İA*., C.12/1, s.144.

[42] Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar,*s.107.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.577.; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, s.2234.

[43] İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C.7, s.310.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.611.

[44] Abi'l-Faza'il, *Histoire Des Sultans Mamlouks,* C.II, s.524.; Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar,* s.108.; Ebu'l-Ferec, Mısır Sultanının barış teklifini kabul ettiğini söylemekte ise de bu elçilik heyetinin Mısır'a hareketinden önce söylenmiş olmalıdır. Bkz. Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac*

Sultan Ahmed, siyasetinde Memlûklar'la dinî bir bağ kurmaya çalıştıkça, şehzade ve emirlerin ona karşı düşünceleri değişti ve onun aleyhine geçti. Zira Moğol hatun ve noyanları onun İslamlaştırma siyasetine cephe almışlardı[45]. Sultan Ahmed, Kongurtay'ın Argun ile kendi aleyhinde ittifak ettiğini öğrenince, iki taraf arasında mevcut muhalefet savaşa döndü. Sultan Ahmed, ihmali ve merhameti dolayısıyla hayatını kaybetti (1282-1284)[46].

İlhanlılar bu iç mücadelelerle meşgul iken, Sultan Kalavun, Emir Haydar kumandasında bir süvari kuvvetini, Malatya ve Harput beldelerine gönderip, akın ve yağmalarda bulundurdu. Diğer bir memlûk kuvveti de, Kilikya'ya girdi. Ayas'da yağma ve katillerde bulundu ve şehri yaktı. İskenderun kapısında bozguna uğrayan Ermeniler, Tell Hamdun'a kadar takip edildi[47].

Ahmed Teküdar yerine H.683/M.1284'de İlhanlı tahtına geçen Argun Han[48] zamanında Anadolu üzerindeki rekabet fiili olarak duraksamış görünüyordu. Zira Anadolu'da Türkmen ve Moğol mücadeleleri alevlenmiş, siyasî istikrarsızlık sebebiyle de iktisadî durum, menfi olarak etkilenmiştir. Argun Han dönemi İlhanlı ve Memlûklar arasında savaşsız geçmiş görünse de, aslında dolaylı olarak Anadolu, Memlûklar'a karşı yapılacak bir hareket için yegane üs konumundaydı.

Argun Han, Anadolu'da Moğol tümenleri başında, Samağar'ın yanında Tuğrul ve Bulargu'yu da tutuyordu. İlhan Argun, 1285 yılında Türkmenleri tenkil maksadıyla kardeşi Geyhatu'yu 20.000 kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi.

Doğu Anadolu bölgesi, İlhanlılar'ın yaylaları idi. Şehzade Geyhatu, bu sene Erzincan'da yaylak ve kışlak yaptığı için Sahib Fahreddin Ali, kendisine ve ordusuna erzak (tagar) tedarikine girişti. Baycu Noyan ile yapılmış sulh anlaşmasından beri, İlhanlılar'a verilen haracdan başka, Anadolu'da bulunan Moğol bey ve askerlerinin masrafları da Selçuklu hazinesinden ödeniyordu[49].

Tarihi, C.II, s.611.; Muhammed Mustafa Ziada, "The Mamluk Sultans to 1293", *A History of the Crusades*, edited by R.L Wolff and Harry W. Hazard, Vol. 2, Üniversity of Wisconsin Press, 1969 s.751.

[45] İlhanlıların İslamiyet'i benimsemesi ve bunun İlhanlı iç siyaseti ile İlhanlı-Memlûk ilişkilerindeki rolü için bkz. Muammer Gül, "İlhanlı-Memluk Rekabetinden Osmanlı-Memluk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C.LXX, S.259, Aralık Ankara 2006, s.845-866.

[46] Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*,s.112.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, s.156.; Spuler, *İran Moğolları*, s.92.; W. Barthold, "Argun", *İA*., C.1, MEB., Eskişehir 1997, s.560-561.

[47] Bkz. Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.608-609.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.579.

[48] en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, C.27, s.404.

[49] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.587.; *Türk Milli Bütünlüğü İçerisindeki Doğu Anadolu*, s.37.

1295 yılında Moğollar'dan Oyrat kabilesinin reisleri Hülagu'nun damadı Taragay ve Yısutay idaresinde, 12.000 hane (çadır) halkı olarak, Artuk iline gelmesi yeni bir anarşi yarattı. Oyratlar, Türkmenleri yağma edip, sayısız koyun, at, katır ve develerini sürdüler. Gazan Han, Türkmenlerin mallarını iade emri verdi. Buna mukabil Oyratlar da gelen İlhanlı elçilerini ve Türkmenleri öldürüp, mallarını da toplayarak Suriye'ye göçtüler. Celayir beylerinden İnebek ve İkbal, Oyratları takip ederek harp ettilerse de, muvaffak olamadılar. Bu moğol kabilesi, Memlûklar tarafından iyi karşılandılar. Emir Sancar onları Filistin'e yerleştirdiyse de, bilahare orada da rahat durmadılar. Bu sebeple beyleri öldürüldü ve bir kısmı da geri döndüler. Ak-boğa'nın emrinde bulunan Oyratlar da, Memlûklar tarafından askerî hizmetten çıkarıldı[50].

İlhanlı-Memlûk mücadelesinin Güneydoğu Anadolu üzerinde cereyan eden bir olayı da 1297 yılı Haziran ayında cereyan etmiştir. Mısırlılar nezdinde kalan ve Selçuklu emirlerinden olan meşhur Cacaoğlu Alaaddin kumandasında bir Suriye ordusu, Diyarbekir bölgesine girerek, Amid'i işgal etmiş ve Müslüman ve Hıristiyan 12.000 kişiyi esir alıp götürmüştü[51].

Anadolu'da isyan eden Toğaçar, Baltu ve Sülemiş gibi Moğol kumandanları İlhanlılar'ı meşgul ederken, Memlûklar 1298 yılında Artuk ilini istila ettiler. Seyfeddin Balaban'ın gönderdiği ordu yolları kesti, ekinleri yaktı. Memlûklar, Mardin kalesine giremedilerse de, kale dışı mahalleri, hatta camileri yağma ve halkını da esir ettiler. Oradan Koçhisar'a geçip, aynı şeyleri tekrarladılar. Gazan Han, Mardin ve çevresini istila eden Memlûklar'a karşı temayülü olduğu gerekçesiyle Hısn Keyfa sahibi Melik Kamil'i idam etti[52].

Sonuç olarak büyük Moğol istilası, Ortadoğu hakimiyetinde söz sahibi bir devlet olan Selçukluları sarsıp onları tahakkümü altına aldıktan sonra 1260 yılında Filistin'in Ayn Calut mevkiinde Memlükler tarafından durdurulmuştur. Fakat ilhanlı-Memlük mücadelesi İlhanlı devletinin yıkılışına kadar Ortadoğu

---

[50] Nüveyri göç eden Oyratların yaklaşık 18.000 kişi olduğunu söylemektedir. en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, C.27, s.409.; İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C.8, s.60.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.658-659.; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, s.2249-2250.; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s.200-201.; Oyratların, Memlûk Devletini tercih etmeleri o sırada yani 1295 yılında, Memlûk Devletinin başında Moğol asıllı bir Sultan olan Zeyneddîn Ketboğa'nın bulunması etkili olmuştur. Bkz. Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XV, Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 2000, s.110.; Kopraman, "Memlükler", *D.G.B.İ.T.*, C.6, s.479.; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.188.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.65-66.; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.241.; Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu,* s.110

[51] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.234. Osman Turan adı geçen eserinin 192. sayfasında bu olayın 1315 yılında ve 12.000 süvari ile yapıldığını söylemektedir.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.623.

[52] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.189.

coğrafyasını ve Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir. İlhanlı-Memlük siyasi mücadelesinde Anadolu, Suriye, Kuzey Irak genellikle muharebe alanı olmuştur. Bu yoğun mücadeleler boyunca Selçuklular, İlhanlı ve Memlük devletlerinin rekabetinde daima denge siyaseti izleyerek devletinin bekasını uzatma yoluna gitmişlerdir. Bununla beraber Moğol istilası sebebiyle yurtlarını terk eden yoğun Türkmen nüfusu da, Türkiye'de ve Mısır'da Türk kültürünün yerleşmesinde etkili olmuştur. Özellikle Türkiye'nin uç bölgelerinde Türkmenlerin bağımsız siyasi teşekküller oluşturmasına vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Çev., Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Mat., İstanbul 1941.

Abu Bakr İbn al-Zeki, *Ravzat al-Kuttab va Hadikat al-Albab*, Yay., Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1972, s.27.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name II*, Haz., Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243-1453*, C.1, Cem Yayınevi, İstanbul 1974.

Aksarayî, Kerimüddin Mahdmud, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev., Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.

Aktan, Ali, "Bahri Memluklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, C.LIX, S.226, Aralık/1995, s.609.

Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *D.G.B.İ.T.*, C.8, s.332.

Barthold W. -M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 4.basım, Ankara 1977.

Barthold, W., "Argun", *İA.*, C.1, MEB., Eskişehir 1997, s.560-561.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdarî Taksimatı),* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Berthold, Spuler, *İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, TTK. Yay., 2. baskı, Ankara 1987.

Cahen, Claude, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History Of The Crusades*, Edited By R.L Wolff And Harry W. Hazard, Vol. 2, Üniversity Of Wisconsin Press, 1969, s.691.;

Cin, Halil -Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.1, Selçuk Üniv. Yay., Konya 1989.

Darkot, Besim, "Aladağ", *İA.*, C.1, MEB. Yay., Eskişehir 1997, s.279.

Deguignes, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, Türk Kültürü Yay., 1.baskı, Özdemir Mat., İstanbul 1977.

Durmuş, Efe, "Türkiye Selçukluları Devrimde Harezmli Bir Türk Emiri: Hüsamettin Baycar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 1, Ocak 2009, Elazığ s. 223–232.

Göde, Kemal, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327), *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta 1995, s.177.

Gül, Muammer, "İlhanlı-Memluk Rekabetinden Osmanlı-Memluk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C.LXX, S.259, Aralık Ankara 2006, s.845-866.

Gül, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

Gül, Muammer, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s.200-201.

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraus), *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, Suryancadan İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, 2.baskı, TTK Yay. Ankara 1987.

1.baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev., M.Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980. Gül, Muammer, "Mısır Memluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlük İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, Temmuz/Elazığ 2002, s.359-366.

Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII.-XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.

Holt, P.M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu,* Çev., Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

İbn Bibi El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçuk Name)*, Haz., Mürsel Öztürk, C.II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Tağribirdi, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, Tahkik: İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade, C.7, Mısır 1972.

İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Ter., M. Şerefüddin Yaltkaya, C.II, TTK. Yay., Maarif Mat., İstanbul 1941.

Kanat, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XV, Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 2000, s.110.

Keleş, Bahattin, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştımaları Merkezi Yay., Kayseri 1998, s.284.

Koçak, İnci, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi-22-26 Eylül 1986, Bildiriler*, TTK. Yay., Ankara 1991, s.1112.

Kopraman, "Memlükler", *D.G.B.İ.T.*, C.6, s.466.

Makrizi, *Kitabu's-Suluk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülük*, Nşr., Muhammed Mustafa Ziyade, 1.Cüz 2. Kısım, Kahire 1936.

Moufazzal İbn Abi'l-Faza'il, *Histoire Des Sultans Mamlouks-Texte Arabe Public et Traduit en Français*, Nşr., E.Blochet, C.I, Patroloqia Orientalis, Brepols 2003.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", Çev., H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, C.1/2, İÜEF. Yay., İstanbul 1937, s.243-244.;

en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdu'l-Vehhab *Nihayetü'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb, H.677-733*, C.27, 17.cüz, Tahkik: Dr. Said Aşur, Müracaat, Dr.Muhammed Mustafa Ziyade-Dr.Fuad Abdulmuti Sayyad, Kahire 1985.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Babaîlik", *T.D.V.İ.A.*, C.4, s.373.

Roux, Jean Poul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev., Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Sevim, Ali -Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995.

Sevim, Ali, "Anadolu Selçuklularına Ait Bir Eser: Ravzatu'l-Kuttab ve Hadikatu'l-Elbab", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri, C.I, S.3 (18), M.E. Basımevi, İstanbul 1961, s.396.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S. I, Ankara 1970, s.32.

Sümer, Faruk, "Teküder", *İA.*, C.12/1, s.144.

Sümer, Faruk, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, C.53, S. 206, Nisan/Ankara 1989, s.181.;

Sümer, Faruk, "Abaka", *T.D.V.İ.A.*, C.1, İstanbul 1988, s.8.

Sümer, Faruk, "XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Haz., Oktay Aslanapa, Ankara 1977, s.5.

Taşdemir, Mehmet, "Elbistan", T.D.V.İ.A., C.11, İstanbul 1992, s.1-2.

Temir, Ahmet, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Mat., İstanbul 1953, s.497.

Tekindağ, M.C. Şehabeddin, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Ait Araştırmalar-Şemsüddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", *İÜEF. Tarih Dergisi*, Mart/İstanbul 1964, s.84-85.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3.baskı, İstanbul 1981.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., 3.baskı, İstanbul 1993.

Turan, Refik, "XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler", *Erdem*, C.8, S.23, TTK. Basımevi, Ankara 1996, s.533.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., 6. baskı, İstanbul 1998.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., 5. baskı, İstanbul 1996.

Turan, Osman, "Kılıç Arslan IV", *İA*., C.6, s.706.

Turan, Osman, "Keykavus II", *İA*., C.6, s.644.

Türk Milli Bütünlüğü İçerisindeki Doğu Anadolu, Haz., Bahattin Ögel-Mehmet Eröz-H. Dursun Yıldız-B. Kodaman-M. F. Kırzıoğlu-A. Çay, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1986.

Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler, Haz., Halil Berktay-Ümit Hassan-Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E. Basımevi, İstanbul 1965.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK. Yay., Ankara 1984.

Ziada, Muhammed Mustafa, "The Mamluk Sultans to 1293", *A History of the Crusades*, edited by R.L Wolff and Harry W. Hazard, Vol. 2, Üniversity of Wisconsin Press, 1969.

FRANSA'NIN CEZAYİR'İ İŞGALİ SONRASI BÖLGENİN SİYASİ DURUMU

Ela ÖZKAN*

ÖZET

Afrika'nın coğrafi olarak Sudan'dan sonra ikinci büyük ülkesi olan Cezayir kuzeybatı Afrika'nın en önemli ülkelerinden biridir. Bu coğrafi konumu sebebiyle tarihte Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki ticari ve siyasi hâkimiyetinin devam ettirilmesinde büyük rol oynamıştır. 1516 yılında başlayan Cezayir'i ele fethi 1830 yılına kadar devam etmiş ve Cezayir Garb Ocağı şeklinde adlandırılarak ayrı bir statü ile idare edilmiştir.

Cezayir 16.yy dan 19.yy la kadar Osmanlı Devleti'nin yönetiminde huzur, güven ve barış içinde yaşamış. Ancak Osmanlı Devleti'nin dağılma süreciyle birlikte Fransa 1827 yılında Cezayir'i işgale başlamış ve kısa zaman içinde Cezayir Fransızların denetimine geçmiştir. Cezayir'in 1830 yılında Fransa topraklarına katılmasıyla birlikte, Fransızlar Cezayir'de baskıya ve şiddete dayanan bir yönetim kurmuşlardır. Bu süre zarfında Fransa yönetimine karşı Cezayir halkının ayaklanma ve ısrarlı direniş hareketleri olmuş ve Cezayir bağımsızlığına ancak 1916 yılında kavuşmuştur.

Bu tebliğde 1830–1916 yılları arasında Fransa'nın Cezayir'i işgali ile birlikte yürüttüğü siyasi politika, bölgede Fransa'ya karşı gösterilen direniş hareketleri, Cezayir'in geri alınması için Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü siyasi politika ve bölge halkının durumu Arşiv Kaynakları (Hatt-ı Hümayun, İrade-i Hariciye, Cevdet-i Bahriye, Cevdet-i Evkaf, Meclis-i Vükela Mazbataları, Yıldız Sadaret Evrakı, Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezareti Evrakı) ve ayrıca Tetkik eserlerden yararlanılarak bilgi verilecektir.

ABSTRACT

Algeria is geograraphically the second largest cuntry in Afrika after Sudan is one of the most countries in Northwestern Afrika. This is due to its geographical location in the Black Sea at the time of the Otoman Empire played a major role in maintaining the commercial and political dominance. Algeria began in 1516 continued until 1830anda Algeria Western guarry naming the form has been ruled by a separate statute.

Management of the Otoman Empire until the 16th century from the 19th century, the Algerian peace confidence and lived in peace, but the process of subduction of the Otoman Empire began with the colonical forces invaded the country in 1827 and within a short time France control of Algeria .Algeria participated in the territory of France in 1830 and established an administration based on the violence in Algeria. During this time the uprising against the rule of France and has been the presistent resistence movement, but in 1916 gained in dependence in Algeria.

Between 1830-1916 this paper carried out in conjunction with the French occupationof Algeria in the political policy in the region shown in the resistance movenents

* Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Doktora Öğrencisi

against France, Algeria's political policy to be rolledback and the people of the region carried out by the situation of the Otoman Empire Resources and Research Archive makinguse of the works will be informed.

1-CEZAYİR'İN COĞRAFİ KONUMU VE SİYASİ DURUMU

Akdeniz kıyılarından Büyük Sahra'nın güney kesimlerine kadar uzanan geniş toprakları ile Afrika kıtasının alan bakımından Sudan'dan sonra ikinci büyük ülkesidir. Kuzeyde Akdeniz doğuda Tunus ve Libya batıda Fas ve Batı Sahra güneydoğuda Nijer güneybatıda Mali ve Moritanya ile çevrilidir [1]. Milattan önce bin yıllarında Suriye sahillerinden gelen Fenikeli tüccarlar Cezayir'in Akdeniz kıyılarına yerleştiler ve milattan önce 814'te bugün Tunus sınırları içerisinde bulunan Kartaca şehrini kurdular. Daha sonra Kartaca buradaki devletin baş şehri olmuştur. Milattan önce 146 yılında Kartacayı ele geçiren Romalılar milattan sonra 410 yılına doğru bu ülkedeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirdiler ve Cezayir adıyla imparatorluğun bir eyaleti haline geldi. Bu dönemde kıyı bölgelerinde Romalılar sömürgecilik ve zulüm siyaseti uygularken Cezayir'in iç kesimleri Roma hâkimiyetinin dışında kaldı. Kabile toplulukları halinde göçebe hayatı yaşayan yerli halka Libyalı deniliyordu. Kendilerini hür insanlar olarak tanıtan bu yerli halka sonraları "Berber " adı verilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bölge Vandallar ve Bizans'ın hâkimiyetine girdi. Yedinci yüzyılın ortalarından itibaren Mağrib'i feth etmek üzere gelen Müslüman Araplar Berberi kabilelerinin ve Bizanstan arta kalan bazı toplulukların mukavemetiyle karşılaştılar. Daha sonra Muaviye Mısır valisini göndererek sahildeki bazı yerleri almıştır. Uzun süre ayaklanmanın hüküm sürdüğü Cezayir'de Müslüman Araplar tekrar saldırıya geçerek Kartaca'yı ele geçirdiler. Böylece İslamiyet Berberi kabileleri arasında yayılmaya başlandı. Ancak ileriki dönemlerde Emevilerin yanlış siyaseti yüzünden farklı mezhepler benimseyip isyan faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Cezayir IX-X. Yüzyıllarda Rüstemilerin, Ağlebilerin ve İdrisilerin idaresi altında ekonomi ve İslami kültür alanında büyük gelişmelere sahne oldu. XII. Yüzyılda ekonomik ve kültürel kalkınmaya şahit olmuş olan Tlimsan, Bicaye, Kostantine, Annabe, Tenes, Vehran gibi şehirleri birer ilim yuvası ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Abdulvadiler, Hafsiler ve Merinilerin saldırıları sebebiyle XIV. Yüzyıldan itibaren zayıflamaya başladı. Bedevi kabileleri isyan ederek bazı yerleri ele geçirirken Hristiyan İspanyollarda sahilleri işgal ettiler ve Cezayir gibi pek çok şehir bağımsızlığını ilan etti. Bu çekişmeler sonrası İspanyollar sahildeki önemli bölgeleri ele geçirdiler. Endülüsteki Müslümanlara karşı giriştikleri fetih hareketlerini tamamlayarak bu siyaseti Kuzey Afrika'ya yaymak İsteyen, İspanyolların Kebir, Oran, Bicaye ve kısa bir süre sonra Tilimsan'ı ele geçirdikleri sırada Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde bulunan

[1] Sırrı Erinç, "Cezayir" maddesi, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.7, İstanbul, 1993, s. 483–484

Oruç ve Hızır reislerin Cezayir'e gelip İspanyollarla mücadeleye girişmleri Osmanlı nüfuzunun yerleşmesinin ilk adımını teşkil eder [2].

2-OSMANLI DEVLETİ İDARESİNDE CEZAYİR

Barbaros Hayrettin Paşa tarafından fethedilerek Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine alınan Cezayir, daha sonra zapt edilen Tunus ve Trablusgarp ile beraber Osmanlı yönetiminde Garp Ocakları adıyla teşkilatlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtar (yarı resmi) sayılabilen bir deniz gücünün bulunduğu Garp Ocakları Osmanlı Devleti'nin Batı Akdeniz'e hâkim olmasında başlıca rolü oynamıştı; özellikle o dönemde Akdeniz'in önemli giriş-çıkış kapısı durumunda bulunan Cebelitarık Boğazı'nı denetim altına alma olanağına sahip olması bakımından son derece önemli bir konumda bulunuyordu. Cezayir, Osmanlı Padişahının atadığı beylerbeyiler tarafından yönetilmekte olup ilk olarak Barbaros Hayrettin Paşa beylerbeyi atanmıştı. Fakat bu Beylerbeyilerin ülke içinde hükümdarlıklarının zayıflamaları sonucunda buradaki yeniçeri ocağı ileri gelenleri tarafından seçimle belirlenen Dayılar yönetime hâkim duruma gelmişlerdi. Fakat bununla birlikte 1671 yılında ayaklanan denizciler yönetimi ele geçirdiler. Hatta Cezayir Dayısı, Padişahın atadığı beylerbeyini ülkeye sokmamak suretiyle ülke yönetimine tam anlamıyla hâkim olmuşlardı. Bu olaydan sonra Cezayir Dayılar tarafından yönetilmeye ve özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'yle olan bağlar gevşemeye başlamış, ancak bu bağlılık Ocak'ın seçtiği Dayı'nın hilat ve paye gönderilmek suretiyle padişah tarafından onaylanması ve seçilen Dayı'nın padişaha armağan göndermesi biçiminde sürdürülmeye başlandı. Ülkenin iç yönetiminde bağımsız bir durumda olan Dayılar dış siyasette de bağımsız idiler, herhangi bir devlete gerektiğinde savaş ilan ederler ve onunla barış antlaşması yapabilirlerdi. Fakat bütün bu bağımsızlık statülerine rağmen Cezayir hukuki bakımdan bir Osmanlı toprağı sayılmakta idi. Batı Akdeniz de büyük bir güç durumuna gelmiş olan Cezayir Avrupa devletleri ve bölgedeki devletlerle sürekli anlaşmazlık içinde bulunuyordu. Esasında bu devletler ticaret gemilerinin güvenliğini sağlamak için Cezayir Dayısı'yla anlaşmak zorunda idiler. Fakat on sekizinci yüzyılda Avrupa devletlerinin diğer sanayi dallarında olduğu gibi gemi yapımında da ilerlemeleri ve Osmanlı Devleti'nin ve dolayısıyla Cezayir'in bu gelişmelere sahip olmamaları sonucunda Batı Akdeniz'deki hâkim durumları kaybolmaya başlamıştır. Özellikle İngilizler Fransız donanmasını Ebukır'da imha etmesinden sonra Akdeniz'e hâkim duruma geçmişlerdi. Daha sonra Koalisyon Savaşlarından sonra Fransız tehlikesinin bertaraf edilmesi üzerine düzenlenen Viyana Kongresinde İngiltere'nin önerisiyle dünyadaki bütün korsan hareketlerinin ortadan kaldırılması ve bunun uygulanmasının da İngiltere'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere Avrupa devletleriyle İşbir-

---

[2] Nasıruddin Saiduni, "Cezayir" maddesi, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1993, s. 485–486

liği yapmak suretiyle Cezayir'in Batı Akdeniz'deki denizcilik faaliyetlerini yok etmek için önce siyasi harekete geçmiş bu amaçla da Prusya ve Avusturya devletleriyle Garp Ocakları konusunda bir anlaşma yapmış, daha sonra da Cezayir'e sevk ettiği bir donanma Cezayir kentini topa tuttuktan sonra limandaki bütün Cezayir gemilerini batırmıştır. Böylece deniz kuvvetlerini tamamen yitiren Cezayir Dayıları ağır şartlar içeren bir anlaşma yapmak zorunda bırakılmıştır. Böylece Cezayir deniz kuvvetlerinin yok edilmesi dolayısıyla büyük ölçüde zafiyete uğradı, ayrıca zayıf bağla da olsa bağlı olduğu Osmanlı Devleti'nin de Ruslarla giriştiği savaşta ağır bir yenilgiye uğraması sonucunda son derece ciddi iç ve dış sorunlarla baş başa kalması Cezayir'in durumunu bir kat daha kötüleştirmişti. Bu siyasi gelişmelerden yararlanmayı kendisine fırsat bilen Fransa Cezayir'i ele geçirmek amacıyla askeri harekâta girişti. Fransa yakın komşusu durumunda olup yoğun ekonomik ilişkilerde bulunduğu Cezayir'i işgal ile Batı Akdeniz'de bir sömürge kazanmak niyeti besliyor ve bunu gerçekleştirmek için de fırsat kolluyordu işte bu durum Cezayir ile Fransa arasında anlaşmazlıkların hız kazanmasına sebep olmuştur [3].

3-FRANSA'NIN CEZAYİR'İ İŞGALİ SONRASI BÖLGENİN SİYASİ DURUMU

Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Cezayir ile Fransa Devleti arasında var olan çekişme 1830'lu yılların başında giderek artmaya başlamıştı. Bu siyasi gerilim de Fransa konsolosunun azarlanması ve Fransız tüccarlarına bazı adaletsizlikler yapılması gibi sebeplerden ötürü gittikçe büyümüştür. Fransa tarafından muharebenin başlatılmasıyla kara ve deniz yoluyla müdahaleye başlamıştır. Bu mücadeleye karşı koyacak birinin Cezayir'e tayin ve memur kılınması icap etmiştir. Cezayir ile Fransa arasında savaşa sebep olacağı anlaşılan diplomatik krizin barış yoluyla giderilmesi için padişahın özel yetkilerle Tahir Paşa'yı [4] Cezayir' e göndermiştir [5].

Cezayir'de ki işgallerin kalıcı olması için Fransa Cezayir'de imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu amaçla Fransızlar Cezayir'deki toprakları mülk etmişler gibi yıkma, satma, değiştirme, kiralama, gibi faaliyetleri olmuştur. Üstelik buraların sahibi olan kişilerin saldıran kişilere karşı ses çıkarmaması herhangi bir saldırı durumunda bunları engellemeye de güçlerinin yetmemesine sebep olmuştur. İşte bu nedenle Fransız'ların Cezayir kıyılarında bulunan memleketleri ele geçirmeye cesaret ettiklerinden halka muharebe etmeye çalıştıkları açıkça ortaya çıkmıştır. Bu arada Tunus valisi Fransız'ların himayesine sığınıp Fansızlar ile anlaşma şartlarına cesaretlendirildiğinden Fransızlar bu durumu kendi maksatlarına kullanıp on iki bin asker ile Cezayir'de görevli olan

---

[3] Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, T.T.K, Ankara, 1992, s.203–205

[4] Tahir Mehmet Paşa II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde görev yapmış Osmanlı devlet adamıdır. Ayrıca iki kez Kaptan-ı Deryalık görevinde bulunmuştur.

[5] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 34 (İrade Dosya Usulü no: 139/7),Ankara, 2010, s.158–160

el-Hac Ahmed Bey'in üzerine varmak kastıyla Annaba memleketine varmışlardır. Fransızlar Kostantine memleketini ele geçirmişlerdir. Bu döneme kadar Fransız'ların Cezayir'den bir menfaatleri yoktu ve senede otuz milyon Frank iki yüz kırk bin kese akçe masraf etmekteydiler. Ancak bu masraflar kendilerini zorlayınca Tunus valisinin Fransızlar ile birleşmesi ile eyaletin mahsulünü ve gelirlerini ele geçirmeye başlamışlardır. Fransız'ları Cezayir'den göndermeye Osmanlı Devleti'nin mecali kalmamıştır. Cezayir'de bulunan Müslüman halkı bu müsibetden kurtarmak için Avrupa memleketlerine elçiler gönderip yedi bin akçelik bir masraf çıkarılmıştır. Fransızlar bu arada Mısır valisiyle irtibata geçip Mısır'dan ve Şam'dan istedikleri menfaatlere müsaade olunacağı hususunda anlaşmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Rusya ve İngiltere ile anlaşma yollarını aramaya başlamıştır. Bununla da kalmayarak Fransızları birbirine düşürmek için çalışmalara girişmiştir. Bu iş için Mustafa Reşit Paşa görevlendirmiştir. Reşit Paşa İngiliz Devletine bu durumu ifade edip Osmanlı Devleti'nin İngiliz Devletine olan güveninden yararlanarak Cezayir'i ele geçirmeye çalışan Fransızlara karşı yerli halk ve civarlarında olan Müslümanları Fransızlara karşı ayaklandırmış ve Fransızlar anlaşmalarını bozdukları ve Cezayir'i mülk etmiş gibi tasarruf etmesini sağlayan anlaşmaya 1817 tarihinde imzalanan anlaşmada açıkça karşı olduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti bu durumda Cezayir Eyaletinde bulunan Müslümanların Fransızların fitnelerinden kurtarmalarından şüphe yoktur hatta Fransızlar Cezayir'den çıktıkları zaman ticaretleri için, mercan avlamaları için bir ufak liman verilmesi bile mümkündür [6].

Cezayir'le arası gittikçe açılan Fransa Cezayir'e saldırılarda bulunsa da başarı kazanamamış bu nedenle de Cezayir'le bir barış anlaşması imzalamaya karar vermiştir. 1834–1835 yılları arasında Fransa'nın Cezayir'i Osmanlı Devleti'ne teslim ettiğine dair iki ülke arasında on bir maddelik bir anlaşma yapılmıştır.

Birinci Madde: Fransa İmparatoru Cezayir şehri ve arazisini Osmanlı Devleti'ne teslime razı oldu.

İkinci Madde: Afrika sahilindeki Fransa arazisini Tunus hududundan Bugarani burnuna kadar yeri sınır içinde olup bu bölgenin Fransa'nın arazisi olduğu ve bu bölgenin hücum ve zararlardan korunmasının sağlanması gerektiği belirtilmiştir.

Üçüncü Madde: Fransa muharebenin masrafı için Osmanlı Devletinden tazminat talebinde bulunmuştur.

Dördüncü Madde: Cezayir'in önemli bir ticaret limanı olmasından dolayı Akdeniz'deki emniyeti Osmanlı Devleti'nden istenmiştir.

---

[6] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 35, (İrade Dosya Usulü 139/25), Ankara, 2010, s.164–167

Beşinci Madde: Cezayir'de asker bulundurulmamasının yanı sıra deniz ordusu da bulundurulmayacaktı.

Altıncı Madde: Cezayir Osmanlı Devletinden bir vezir tarafından idare olunarak bu kişi beş senede bir değişecektir. Cezayir'i koruyan asker bölgenin idaresinde bulunan asker olmalı ancak muallim ve maaşla tayin edilen asker olmalı ve her beş sene veya yedi senede bir yenilenmelidir.

Yedinci Madde: Fransa'nın arazisiyle Kostantine ile olan bağlantısı bir tarafın mamurlarının yaşam teminini korumak ve Fransa Devleti'nin Kostantine Bey'inin seçimine dahil edilmesi, eyaletin hiçbir kıtası Fransa'nın rızası olmaksızın eyaletten ayrılmaması şeklinde kararlaştırılmıştır.

Sekizinci Madde: Cezayir Beylerbeyisi'nin makamında bulunacağından hükümetin borçlarına varis olup Osmanlı Devleti'ne gönderilecek evrakı doğruladığı gibi devlet içinde oturan Fransa elçisine Fransa tebası ve korunanlarının gümrük ve ticaret idaresini, Fransalı emlakının kontrolü ve kullanımını men eden ve zarar ve ziyanı gibi pek çok hasarın tutarı teslim edilecek.

Dokuzuncu Madde: Fransa Devleti ve Osmanlı Devleti Hıristiyan taifesinin esir alma ve korsanlık ve Avrupa'daki devletlerin Cezayirliye verdiklerin vergilerin kaldırılmasına dair konularda karar vereceklerdir. Cezayir'de vezir bulunmadığı halde Osmanlı Devleti Cezayir'deki Avrupa gemilerinin korunması, eşyaların gasp edilmesinin önlenmesi gibi durumlardan mesul olacak ve Fransa Devleti imtiyazında bulunan kişilerin muhafazası ve Cezayir ahalisinin durumlarını denetlemek, gerekli vergiyi toplamak gibi durumlardan sorumlu olacak ve ecnebilerin serbestçe ticaret ederek bunların varlığı ve eşyalarına dokunulmayacağı ve Hıristiyan taifesinin ayinleri sırasında lazım gelenlerin temin edilip her türlü mahallede kiliseyi inşa etmekle beraber bunların serbestiyetini sağlamak ve menfaatlerini korumaktan da sorumludur.

Onuncu Madde: Devletin rızası olmadıkça Cezayir arazisinin herhangi bir kıtası terk edilmeyecektir.

On birinci Madde: Cezayir memleketi ikinci maddede yer aldığı gibi Osmanlı Devletinden asker gönderildikten sonra Fransa askerinden tahliye gerçekleşip Osmanlı Devleti'ne teslim olunacak [7].

Bu siyasi vaziyet sürerken Fransızların işgal ettikleri Cezayir'de Müslüman halka kötü muamelede bulunmuşlardır. Fransızlar Cezayir'deki genç erkek ve kadınları özellikle henüz vücut, sakal ve saçları yıpranmamış erkekler ve kadınların Fransa'ya götürülüp kötü muameleye tabi tutuldukları işitilmiştir. Bunun üzerine Cezayir'deki yerli Araplar ile Berberiyye taifesinin gönderilmesini bildiklerinden Osmanlı Devleti'nden kılıç hilat ve paşalık fermanı

[7] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 36 (Hatt-ı Hümayun 46892), Ankara, 2010, s.172–173

gönderip memleketten beş on nefer temin edilmesi sağlanmış aynı zamanda Cezayir, Tunus ve Trablus ocaklarının aralarında birlik sağladıkları takdirde büyük bir kuvvet olacakları birbirleriyle birleştikleri halde Osmanlı Devleti'ne kırk elli bin asker gönderileceği ve Osmanlı Devleti tarafından Paşa unvanıyla Kostantalı Hacı Ahmed Bey'in Paşa unvanıyla görevinde bırakılmasının uygun olacağı kararlaştırılmıştır [8].

Bu sırada Fransa'nın Cezayir'de Arap Hükümeti kurma fikri ortaya çıkınca Bir Fransız gazetecinin makalesinde buna yer vererek bu fikrin pek çok sakıncaları olacağı belirtilmiştir. Fransa tarafından bu fikrin hayata geçirilmesi durumunda özellikle deniz seferinin iptal edilip Afrika sahilinde mülk edinmeye başlanacağı herhangi bir deniz seferinin olması durumunda Fransız donanmalarına yardım sağlanacağı ayrıca Fransa Devleti her sene Cezayir'de yüz bin kese masraf harcamaya muhtaç iken yılda yalnız yirmi bin kese sarfını yeterli görülmeye başlanacağı belirtilmiştir. Son olarak Afrika ticaretinin Fransa'ya menfaati çok olacağı ve Fransa milleti bu vecihle sömürgeciliği Afrika kıtasında genişletmeyi başaracağını sıralamıştır. Fransa bu koşullar çerçevesinde Cezayir'de bir Arap hükümeti kurmak istiyordu, esnaf kabileleri yerli halk ve Mağribiyan ve Kuloğluyan denilen halk bu yazının uygunluğunu görüp kabul edilmesi durumunda sıfat, üstünlük gibi vasıfları birbirine uymayan ve birbirini görmek istemeyen bir grup halkın bir Arap Reisi'nin yönetimine dâhil edecekti. Bu durum aslında Fransa'nın zararınadır. Çünkü bu durumda doğacak tartışma ve rekabet halk arasında uyuşmazlığa sebep olacaktır. Ayrıca zamanla Fransa'ya karşı birbirine bağlanıp Fransa'nın yapacağı tayin ve çeşitli durumlara uygunluk gösterip ve boyun eğeceklerine inanmak pek mümkün değildir. Bu şartlar altında devleti himaye etmek çok zordur. Bu durum Fransa'nın uyguladığı sömürgeciliğin devamı ve memleket ile Sahra Çöl'ü ortasında bir muharebe durumu yaratabileceğinden şüphe yoktur. Çünkü Fransa Devleti yerli Arapların fedakârlıklarına ve sadakatkârlıklarına itimat etmediği bir taife olduğundan bir deniz muharebesi durumunda Fransa Milleti Afrika'da mülk edinmelerinden emindir. Bunun içindir ki Fransa istenilen rehin ve vesikayı ancak bu memleketin Osmanlı Hükümeti'ne iadesi takdirinde bulmak doğru bir tasdiktir. Bu durum şu delille açıklanmıştır; Öncelikle Arap Hükümeti Avrupa'nın birbirine uygunluğu politikasına kayıtsız olarak irtibat etmek mecbur olmadığından istediği gibi hareket edip Avrupa usulüne uyarak hangi devlete dokunup dokunmayacağını düşünmeksizin dilediği vakitte Fransa'ya harb ilan etme serbest olacağı hâlbuki Cezayir'in Osmanlı'da bulunduğu halde bu ihtimal olmaz ve Cezayir Osmanlı Devleti'nin bir valisi idaresinde iken Fransa Devleti bir deniz muharebesine giriştiği takdirde Fransa'nın Afrika'da olan emlakinin tasarrufuna bir tehlike gelmeyeceğine kefil olup ve Padişah Fransa Devleti ile ve Avrupa'nın münasebetini bildiren bir tehlike bırakmayacağını açık bir

[8] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 37 (İrade Dosya Usulü 139/24), Ankara, 2010, s.176–177

şekilde beyan eder. Ayrıca Cezayir'de olan ticaretinin Cezayir Osmanlı himayesinde bulunduğu durumda hükmü geçen iddiaların ispatı tahsil kılınmıştır. Bu durum gösteriyor ki Arap hükümeti Avrupa'nın birbirine uygunluğu politikasına kayıtsız olarak irtibat etmek mecburiyetinde olmadığından nasıl isterse o şekilde davranıp isterse Fransa'ya harb ilan etme ve zararı ulaştırma durumunda serbest olacağı belirtilmiştir hâlbuki Cezayir'in Osmanlı'da bulunduğu halde bu ihtimalin olmayacağı ve Cezayir Osmanlı Devleti'nin bir vekili ve valisi idaresinde iken Fransa Devleti bir deniz muharebesine yakalanmış olsa bile Fransa'nın Afrika sahilindeki emlakinin tasarrufuna bir tehlike gelmeyeceğine kefil olunup padişah Fransa Devletiyle olan münasebetini bildiren bir tehlike olmayacağını açıkça ortaya koymuştur kaldı ki Fransa Devleti'nin bir deniz muharebesi esnasında üç yüz seneden beri Afrika'da olan emlakine hiçbir güne taarruz ve kötü durum olmamıştır. Ancak Cezayir müstakil bir hükümet hükmüne girmesi durumunda nasıl nizam altına alınacakları ve korsanlığın iptal edilmesi için neler yapılması gerektiği en çok Osmanlı Devleti'ni düşündürür olmuştu. Belirli bir müddet Cezayirlilerin meslek haline getirmiş oldukları korsanlığın ilerlemesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Garb Ocaklarında yer edinerek yaymış olduğu adalet ile denizlerindeki büyük şehirlerine hiçbir durumda ve tarihte korsanlığa izin vermemiş ve Garb Ocaklarının korsanlıklarından halk ve tüccarların korunması için Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmış olan Rusya ve Avusturya Devletleri Cezayir korsanlarının hasarından saklanmıştır [9].

Zaman geçtikçe Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne geri verilmesine Fransa Devleti'nin olumlu baktığı ve Fransız meclis üyelerinin çoğunun da bu düşüncede olduğu ortaya çıkmıştır [10].

Cezayir'de Fransız hâkimiyeti sürerken Cezayir'i Osmanlı adına idare eden Ahmed Bey'in oğlu el-Hâc Ahmed'in Kostantinede duruma hâkim olduğu kendisine halk tarafından bağlılık bildirilerek Bey tayin edilmesi istenmişti[11]. Ancak Fransızların tahrik ve işgal hareketlerini yoğunlaştırması üzerine Kostantineli Ahmed Bey Cezayir halkı ve ileri gelenlerinin ısrarıyla Paşalık ünvanı verildiği ve bağlılık nişanesi olarak Osmanlı Padişahı adına para bastırıldığı bilinmektedir[12]. El-Hâc Ahmed Bey yedi sene Cezayir'de kırk bin askerle durmuş ve Cezayir'e denizden mühimmat ve yiyecek yardımında bulunmuştur. Fransız meclisinde Cezayir'den çekilmek isteyenlerin çoğunlukta olduğu ve Osmanlı Devleti'ne iade edileceği haberleri üzerine, bu fırsatın iyi

---

[9] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 38 (Hatt-ı Hümayun 22481*)*, Ankara, 2012, s.180–187

[10] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 39 (İrade Dosya Usulü 140/26*)*, Ankara, 2010, s. 192

[11] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 40 (Hatt-ı Hümayun 47971-D), Ankara, 2010, s.194–195

[12] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 42 (Hatt-ı Hümayun47965-B*)*, Ankara, 2010, s.202–207

değerlendirilerek bölgede Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla bilinen Ahmed Bey'e mühimmat yardımında bulunulmuştur[13]. 1837 yılında Fransızlar Cezayir'de Kostantineye saldırıda bulunmuşlardır. Ancak Cezayirliler tarafından ağır bir yenilgiye uğramışlardır öyle ki saldırı ve kuşatmanın yirmi dördüncü günü iki bin askeri süvarinin saldırısı sonrası askerin iyice azalmasıyla saldırı için gittikleri Akabe mahallinde kaybolup gizlenmişlerdir [14].

18 Mayıs 1837 yılında Cezayirli Emir Abdulkadir[15] ile Fransa Devleti arasında on beş maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın maddeleri;

Birinci Madde: Emir Abdulkadir Fransa Devleti'nin Afrika'da olan hükümdarlığını onaylar ve itiraf eder.

İkinci Madde: Oran Eyaletinde var olan Mostaganem ve Mazakran ve Arzev memleketleri ve bunun dışında bir takım arazi ile çevrilmiş ve doğru yoldaki Makta nehrinin kaynağına kadar uzayan arazi güney tarafıyla nehirden Avd Melce ve oradan denize uzanan memleketin bir kısmı Cezayir Eyaletinde dahi doğu Cezayir ve Sahil ve Mitice sahrası Avd Hadraya kadar ve güney dahi Şebka ve Bilida ve bununla alakalı arazi ve batı Şebfadan Muakarat ve Oran ve Kolah bu yerler tamamıyla Fransa'nın arazisinden sayılacaktır.

Üçüncü Madde: Emir Abdulkadir Oran ve Titeri eyaletini ve Cezayir'in dahi bilinen ikinci maddede dâhil olmayan bir kısmını idare edecek ve Cezayir hükümetinin hiçbir tarafına dâhil olmayacaklardır.

Dördüncü Madde: Fransa arazisinde yerleşme ve vatan edinmeyi düşünen Müslümanların hiçbir hüküm ve nüfuzu olmayacaktır ve bu Müslümanların idaresinde bulunan araziye gidip yaşamakta serbest olacaklardır.

Beşinci Madde: Fransa arazisinde yaşamış olan Araplar dinlerini serbestçe icra edip bölgede camiler mescitler inşa edeceklerdi.

Altıncı Madde: Fransa ordusuna üç yüz bin kile arpa ve bin baş hayvan verecektir ve bunların teslimi üç kıstasa bağlı olup önce bu sene eylülün başlamasından on beşine kadar tamamlanıp diğerleri ikişer ay müddetle verilecektir.

---

[13] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge44 (Hatt-ı Hümayun 47971-G), Ankara, 2010, s.214–216

[14] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 45 (Hatt-ı Hümayun 47261-D), Ankara, 2010, s.220–221

[15] Cezayir'li Emir Abdulkadir 1808 yılında Batı Cezayir'de Muasker şehri civarında bir köyde dünyaya gelmiştir. Soyu Hazret-i Hasan efendimize dayanmaktadır. Babası Şeyh Muhyiddin Efendi bir kadiri şeyhi idi. Cedlerinden Seyyid Muhammed bin Abdulkadir, Barbaros Hayrettin Paşa'nın Cezayir'i fethinde bir nefer gibi çalıştığı için Osmanlı Sultanları bu aileye büyük izzet ve itibar gösterirlerdi. Bu nedenle Cezayir'de devlet adına önemli görevlerde bulunmuştur.

Yedinci Madde: Osmanlı Devleti kendisine yardım gönderdiği halde Fransa'dan barut satın alacak.

Sekizinci Madde: Thelcem ve mahallinde kalmayı isteyenler orada serbestçe mallarına malik olarak ikamet ederler ve Fransa arazisine çekilmek isteyenler kendi emlaklerini satmaya kadir olacaklardır.

Dokuzuncu Madde: Fransa Devleti Raşgun ve Tilimsan ve Müşvar memleketlerini ve Müşvar kalesinin toplarını terk edecek ve Osmanlı Devleti dahi Tilimsan'da olan yiyecek ve mühimmatı Oran şehrine gönderilmesi mecbur olacaktır.

Onuncu Madde: Tarafeyn arazisinde ikamet edebilecek olan Araplarla Fransızlar arasında ticaret serbest olacak.

On birinci Madde: Araplarla Fransızlar arasında olduğu gibi Fransızlar Araplar yanında hürmet görecekler ve Fransa tebaasının Arap arazisinde mülk etmiş ve edecek oldukları emlak ve çiftlikleri temin altına alınacak ve bunlara Araplar tarafından karşılanacak hasarı Osmanlı Devleti temin edecek.

On ikinci Madde: İki tarafta bulunan suç ve töhmet ret olunacak.

On üçüncü Madde: Osmanlı Fransa Devletinden izin istemedikçe hangi devlete olursa olsun hiçbir yeri terk edemeyeceklerdi.

On dördüncü Madde: Cezayir hükümetinin ticareti ancak Fransalının hükmünde bulunan limanlarda icra olunacaktır.

On beşinci Madde: Fransa Devleti ticarete dair Araplarla vuku bulacak durumları vasıta bilerek Osmanlı Devleti yanında ve idaresinde bulunan mahallere memurlar tayin edip gönderecek ve Osmanlı dahi karşılıklı olarak Fransa'nın hükmünde bulunan memleket ve limanlara memurlar gönderecektir. Bu anlaşma 1837 senesi Mayıs'ın on sekizinde Tafna'da imzalanmıştır [16].

Ancak yapılan bu anlaşmaya rağmen Cezayirli Emir Abdulkadir'in Fransa ile olan yakınlaşmasının sadece siyaset gereği olduğu ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını devam ettirdiği bildirmiştir. Devlete takdim eylediği arzuhalinde Fransa halkıyla hoş geçinmesinin aslı olmayıp harbde hile olarak kullanmayı düşündüğünü söylemiştir [17].

Fransa bu siyasi baskının yanı sıra manevi olarak da Cezayir'i ele geçirmek için çabalarını sürdürüyordu. 3 Ağustos 1837 yılında Konstantanalı Ahmet Bey tarafından Sultan II. Mahmut'a gönderilen mektupta bulunduğu bölgede iyi bir şekilde ve güzel bir tedbirle halkın ilişkilerini düzelttiğini, Memleket ve reâya üzerine farz edilen zekât ve öşürden fazla bir şey almayı yasakladığını, elde

---

[16] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 46 (Hatt-ı Hümayun 46427-C), Ankara, 2010, s.224–226

[17] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 51 (İrade Hariciye 8/386*)* , Ankara, 2010, s.240–242

edilen gelirleri askerlerin silah ve mühimmat gibi masraflarına ve halkın muhafazasına harcadığını, ancak düşmanın üzerlerine geldiğini ve saldırdığını ve düşmanın askeri sayısı ve silah ve mühimmatının çok olması sebebiyle karşı koyamadıklarını ancak Allahü Te'âlâ bizim imdadımıza yetişti ancak düşman daha güçlü bir kuvvetle üzerimize gelmek için bizi tehdit ediyor demiştir. Bunun için yardım ve desteklerini istediğini belirtmiştir. Ayrıca Fransızların mührümüzü taklit ederek bizim dilimizden Araplara sahte yazılar yazmışlar, onlara bizim dilimizden kendilerine barış yaptığımızı uydurarak girişimlerde bulunmuşlardır. Bu mührün bulunduğu yazılara itibar edilmemesi ve kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu belirten mektubunu Osmanlı'ya ulaştırmıştır[18].

1840'lı yıllarda Cezayir de Fransızlara karşı bazı başarılar kazanmıştır ancak Fransız ordusunun asker ve mühimmatça sürekli takviye edilmesinden dolayı Cezayir için kesin bir sonuca ulaşılamıyordu. Fransız işgalinin sonlandırılması için Şerif Abdulkadir'in Osmanlı Devletinden askeri ve maddi yardım talep etmiştir. Ayrıca İslam'ı aldatıcı ve hile ile yapanları zabt ve esir ederek fukara halkın ırz, can ve malını muhafaza etmiştir [19].

Bütün bu askeri baskılar devam ederken Cezayir'deki Fransız işgalinin 60. yılında dini baskıların halk üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Fransa Hükümeti Cezayir halkına dini baskıyı şiddetlendirerek nikâh usulü, doğru bir şekilde boşanma-ayrılma gibi usuller ve İslam medresesini kapamak, İslam tahsilini men etmek, okumayı öğrenmeyi Fransızcayla değiştirmek ve bundan sonra Müslüman isimlerinin Hıristiyanlar gibi lakap takmak gibi pek çok durumla karşı karşıya gelmiş ve şimdiye kadar askerlikten muaf tutuldukları halde şimdi zorla üç yüz bin asker toplamaya başladığı görülmüştür. Bu kötü muameleler karşısında Cezayir halkı Osmanlı Devletinden yardım talep etmiştir.[20] Bunların dışında Fransa Hükümetinin Cezayir, Tunus ve Senegal Müslüman hacılarının Mekke'ye gitmelerini yasakladığı ve Müslüman vatandaşları olan diğer devletler tarafından da aynı yasağın uygulanması için teşebbüste bulunmuştur [21].

Fransızların uyguladığı dini ve askeri baskı Cezayir'de iyiden iyiye hissedilmeye başlayınca Fransızlar Panislamizm hareketini hızlandırmaya başla-

---

[18] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 47 (Hatt-ı Hümayun 22454), Ankara, 2010, s. 228–229.

[19] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 52 (İrade Hariciye 821), Ankara, 2010, s. 246–249.

[20] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 55 (Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 19/47), Ankara, 2010, s. 258- 259.

[21] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 56 (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı365/29), Ankara, 2010, s. 262–283

mıştır. Fransa Panislamizm'e karşı diğer Avrupa Devletleri ile anlaşarak aldıkları karar gereğince sömürgelerindeki dini liderlerin İslam Birliği kurma çalışmalarını etkisiz kılmak, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ülkelerle olan ilişkilerini araştırmak ve buralardaki mezhep farklılıklarını tespit etmek, Osmanlı Devleti'nin ve hilafetin Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kırmak amacıyla büyük bütçeler ayırarak gizli görevliler göndermiştir. Bu konu hakkında hazırlanan rapora göre;

Öncelikle; Mekke-i Mükerreme'nin Müslümanlar üzerindeki nüfuzu tespit edilecektir.

İkinci olarak; Müslümanlar üzerinde şeyhü'l-islâmın nüfuzunu Padişah'tan üstün görerek bu takdirde şeyhü'l-İslâm'ın nüfuzunu Avrupalıların uyguladıkları maksada alet ederek bunu Padişaha karşı kullanmaya çalışılacaktır.

Üçüncü olarak; Müslüman halka bir takım dergiler dağıtarak bunlar Cezayir'deki halk ve Osmanlı işgal ve idaresi altında bulunan yerler hakkında yazılmış olduğundan bu sayede Müslümanları Osmanlı Devletinden nefret ettirerek sıfat ve nüfuzu inkâr ettirmek ve hilafetin tesirini ortadan kaldırmak

Dördüncü olarak; Bazı Müslümanların fikirlerini ve mesleklerini bilmek için diğer Müslümanların mezheplerinden istifaya çalışmak

İşte İslam'ı tahrip için takip edilecek önemli yollar bunlardan ibaretti. Fransa Devleti bu programı uygulayacak kişileri tayin etmek için pek çok araştırmacı ve casus'u memur eylemişti. Bu amaç doğrultusunda Fransa Hariciye Nazırı Afrika'da İslamiyet'in siyasi durumu hakkında bir rapor hazırlatmıştı. Gidilecek yerler olarak Tunus, Cidde, Medine-i Münevvere, Mekke-i Mükerreme ve Mekke ve Medine yakınında olan bazı mahaller belirlenmişti. Bu bölgelerde yapılan tespit ve uygulamalar da şöyle olmuştu; Öncelikle İngiliz hükümetinin Mekke'ye vermekte olduğu maaşın miktarı öğrenilmiştir sonrasında Fransa ile bir ittifak anlaşması imzalanması için İngilizlerin verdiği meblağın iki üç mislini teklif etmek, Padişahın Mekke'deki nüfuzunu öğrenmek, Padişahın emir ile olan münasebetinin ne şekilde olduğunu öğrenmek, orada din reisliği yapan kişilerin kimler olduğu ve nüfuzlarının nasıl olduğunu öğrenmek, bu bölgede haber yayma ve götürme ile meşgul olan memurun isimlerini ve vasıtalarını öğrenmek, Şeyh Sünûsi'nin nüfuzu ve politikasını öğrenmek gibi pek çok bilgiyi Fransa'ya ulaştırmak için çalışmıştır[22].

Fransa'nın yürüttüğü politika çerçevesinde 8 Ocak 1916 yılından itibaren Tunus ve Cezayir'in bağımsızlığını kazanması için propaganda faaliyetleri başlamıştır. Bu propagandanın yürütülmesi için Afrika'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyetin Berlin'den Viyana'ya geri dönmeyi ve irade lazım gelen

---

[22] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge58 (Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal), Ankara, 2010, s.270–273

kolaylılar ve yardımların bulunması ve Berlin'de düzenleme yaptıkları mektubu kabul edeceklerdir. Heyet para ihtiyacını karşılayacağını belirtmiştir.[23] Fransa'-nın Cezayir'de nüfuzunu artırmak amacıyla Fransız muhacirleri bu bölgeye yerleştirme çalışmalarına başlamıştır. Fransa Cumhuriyeti tarafından eli milyon franklık bir para muhacirlere verilerek Cezayir'de üç yüz parça köy meydana getirmek ve istimlâk ettikleri yerlerin dışında Arapların birçok arazilerinin zabt ve müsaderesine karar verilmiştir[24]. Cezayir'de iskân eden muhacirlerin ziraat yapmaları için gerekli hayvan tedarik edilmiştir. Bunun için hükümetten borç para istemişler, uygun görülen meblağ üç yüz altmış sekiz bin kuruştan ibaretti. Verilen borç yeterli ise de iskân eden muhacirlere Hükümetin uygun bulacağı bir yere yerleştirilmesi konusu tartışılmaya başlanmıştır [25].

Fransız işgalinden sonra Cezayir'den göç eden halk İstanbul, Adana, Beyrut, Aclun sancağı gibi Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamıştır. Bu göç edilen yerlerden biri de Suriye idi. Suriye'ye göç eden Cezayirliler hakkında Bir karar vermek üzere hicret eden ve bundan böyle Cezayirlilerin Osmanlı Devleti'ne tabi olarak kalacağı düşünülerek haklarında bu şekilde muamele olunacağına dair bir karar verilmek üzere çalışmalara başlanmıştır. Ancak Fransa hükümetinin cevabı da beklenilmektedir. Fransa Cezayirlilerin tabiiyetleri hakkında eskiden olduğu gibi muamele olunmak üzere Fransa'ya bağlılığını iddia edenler oldukça hükümet ve konsoloslar vasıtasıyla arabulu-culu yapılarak Fransa pasaportunu taşıyıp Suriye'ye gelenler ile pasaportlarını kaybedenlere hizmet edileceği fakat bunlardan mülk ve asker bulunduranlardan veyahut ücretsiz arazide yerleşenlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olacağına dair hükümet ve konsoloslar arasında anlaşma sağlanmıştır.

Bu anlaşmanın maddelerine göre;

1-Cezayirlilerden Suriye'ye hicret edip orada yerleşenler Osmanlı Devletindendir. Bu sınıftan Fransa tebaası olmak isteyenler Osmanlı toprak-larını terk etmeye mecbur tutulacaklardır.

2- Fransa pasaportunu taşıyan Suriye'ye gelip bir zaman sonra Fransa konsoloslarına pasaportlarını kaydettirmiş olanlar Fransa tebaasına bağlı olacaktır. Bu sınıftan Osmanlı Devleti'ne tabiiyetini kabul edenler devlete kabul edileceklerdir. Bunlardan mülk edinme, askeriyede bulunma veya arazide ücretsiz yer alıp yerleşmiş olanlar Osmanlı Devletinden sayılarak bunlardan

---

[23] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 59 (Hariciye Nezareti Siyasi 2392 /5), Ankara, 2010, s.278

[24] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 64 *Yıldız* Esas Defterler 42/150), Ankara, 2010, s.294–295

[25] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir, Belge 65 (*Meclis-i Vükela Mazbataları 46/39), Ankara, 2010, s.298

Fransa tebaası olmak isteyenler Osmanlı topraklarını terk etmeye mecbur tutulup gitmeyenler hakkında gerekli muamele yapılacaktır.

3- Fransa tabiiyeti kabul olunan Cezayirli muhacir veya misafirlerin Osmanlı tebaasından olan kadınlar ile izdivaçlarını hükümet men etme durumunda olduğundan bu kişilerin Osmanlı'dan uzaklaştırılması ve çıkartılması ve zevcelerinin durumu serbest bırakılacaktır.

4- Fransa tabiiyetini tanıyacak olan Cezayirliler içinde tavır, hal ve hareketleri ile asayişi bozanlar komisyonca araştırılıp bu toprakları terk etmeye mecbur tutulacaklardır.

5-Pasaportları konsolosta kayıtlı olan Cezayirlilerin isimlerini açıklayan defteri devlete teslim olunup bunun için Osmanlı ve Fransa sefaretinden birer memur kılınıp Osmanlı Devletinde kalacak olanlar ile Fransa tabiiyetinde bulunacak olanlar belirlenerek devlete teslim edilecektir.

6- Osmanlı Devleti memurlarıyla konsoloslar arasında düşünce bakımından ayrılıklar olursa iki tarafından göndereceği teklifler üzerine Bab-ı Ali ile elçilik arasında karar verilecektir.

7- Hükümetin muamelesine göre yerli halkta ve Osmanlı'dan bir takım Museviler Fransa pasaportunu ele geçirerek Fransa tabiiyeti iddiasında bulunduklarından bunların uygun tabiiyetleri elde edilecektir.

8- Filistin'de veyahut Osmanlı Devletinde yerleşen Cezayirliler hakkında aynı muamele yapılacaktır.

9-Bundan böyle memleketlerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne yerleşme arzusuyla hicret eden Cezayirliler Osmanlı tebaası kabul edilecek ve hükümetçe belirlenen uygun bir arazide iskân edilecektir. Ayrıca Fransa tabiiyetinde olarak Fransa pasaportu ile gelenler iki seneden daha az bir süre içinde dönmeleri için mükellef tutulup bu müddet zarfında dönmedikleri yâda iki seneden daha az bir müddet pasaportlarını kayıp ederek önce bulundukları vilayete dönmemeleri durumunda isimleri nüfus defterine kayd olunarak haklarında Osmanlı tebaası muamelesi yapılacaktır [26].

Suriye dışında Cezayir'den muhacir olarak hareket eden Cezayirliler Suriye'den sonra Akka'ya yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen iki yüz kırk sekiz kişiye para yardımında bulunulmuştur[27]. Ayrıca Cezayir muhacirlerine Akka'da

---

[26] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 66 (Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı 49/39), Ankara, 2010,s.300- 303

[27] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir, Belge 68* (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1862/88), Ankara, 2010, s. 310

arazi verilmiştir. Bu Cezayirli muhacirlerden biri olan Hacı Abdurrahman'a da Akka'ya yerleştirilen diğer muhacirlere olduğu gibi arazi tahsis edilmiştir [28].

Akka dışında yerleşmek için Beyrut'a gelmiş olan yüz elli kadar erkek ve kadın Cezayirli muhacirlerin Osmanlıya bağlılığını kabul ederek Akka'ya bağlı Taberiya kazasına yerleştirildikleri ve bu bölgede ki çeşitli köylerde arazilere dağıtılarak iskânları sağlanmıştır. Ancak muhacirlerden konsolos defterlerinde kayıtlı olmayanların Fransa'ya bağlılıklarından istifade edemeyecekleri hakkında Beyrut konsolosuna bilgi verilmiştir. Ancak muhacirlerin iskân ettikleri yerde çiftçilik ve ziraat ile uğraşmaları için müsaade edilmiştir. Ayrıca gönderilen bir telgrafta ellerinde pasaport olmayanların bildirilip bir iki sene önceki pasaportların tayin edilerek bunların tarihlerinin eski olması üzerine sahipleri Cezayir'den pasaportu temin etmiştir. Bu pasaport sorunu nedeniyle bir kısım Cezayirli gönderilmiş bir kısmı ise Osmanlı Devleti'ne ulaştığında pasaportlarını yırtmış ve bulundukları yerdeki kurallara uyarak hareket edeceklerini bildirmişlerdir [29].

Osmanlı ülkesine yerleşmek isteyen Cezayirli muhacirlerden Osmanlı Devletine tabi olmayı yani Osmanlı Devleti vatandaşı olmayı istiyorlardı. Cezayirliler yabancı ülkelerin bağlılığını kabul etmeyeceklerini belirten devletin bütün kanun ve nizamlarına uyacaklarına dair belge imzalatılmıştır. Ayrıca Beyrut'a gelmiş olan yüz elli erkek ve kadın Cezayirli muhacirlerin burada iskân ettirilmesi hususunda belge hazırlanıp Osmanlı vatandaşlığına geçirilmişlerdir [30]. Ancak Fransa bu konuda rahat durmayarak Cezayir ileri gelenleriyle görüşmüştür. Bunlardan Seyyid Mehmed el-Sadi refakatinde Cezayirlilerin reisleri gizlice istediğini ve bunları Fransa tabiiyetini kabul etmeleri için teşvik edeceğini bildirmişlerdir. Ancak Cezayirlilerin bu durumu kabul etmediği ortaya çıkmıştır. Ancak muhacirleri Osmanlı Hükümetinin muhacirlere belirttiği vaatleri yerine getirmesi gerektiği kendilerine arazi verileceği hakkındaki vaatlerin henüz gerçekleşmediği konusunda Cezayirliler kışkırtılmıştır. Hatta arazilerinin ellerinden alınması hakkında hükümete emir verildiği ve Cezayirliler şikâyet ettikçe kabul olunmadığını ve kendilerinin istihdamlarıyla beraber durumlarının ne halde olduklarını belirtmiştir. Bu durumların büyümesi durumunda muhacirlerin Fransa tabiiyetine geçmelerinden korkulmuştur [31].

---

[28] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 69 (DH. MKT 1963/11) Ankara, 2010, s.312

[29] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 70 (İrade Dâhiliye 13/11 M747) , Ankara, 2010, s. 314- 318

[30] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 71 (Babıâli Evrak Odası 26103), Ankara, 2010, s.324- 325

[31] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı *Belgelerinde Cezayir,* Belge 72 (Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi 16/79), Ankara, 2010, s.328- 329

Tüm bu olaylar sürerken Fransa Hükümeti Cezayirlilere yaptığı zulümden dolayı Osmanlı Devletine göç etmek isteyen Cezayir'in Kostantine mutasarrıfına bağlı Selif Kazası halkından elli hanenin engellenmemesi için Fransa Hükümeti harekete geçmişti. Göç etmek için Tunus'a yönelen muhacirler Tunus'ta askerler tarafından engellenmiştir. Bunun üzerine Cezayir valisinden Şam'a hicretlerine müsaadesi talep edilmişse de bu durum da Fransa Hükümeti tarafından kabul edilmemişti. Cezayirliler Şam'dan ikamet edileceği bildirilince beşer gün hapis ve on beşer frank cezaya tabi tutulmuşlardı [32].

Osmanlı Devleti Cezayirlileri Osmanlı vatandaşlığına kabul edeceklerini Cezayir'den Osmanlı Devletine geçici olarak veya yerleşmek maksadıyla gelenlerin belirli şartlara tabi tutulacağı belirtilmiştir.

Bu şartlar;

1- Muhacir sıfatıyla gelenler; Memleketleriyle alakaları kesilip oraya dönmemek ve kanunlara uymak ve yabancı hükümetin himayesinden ayrılıp burada yerleşip kalmak isteyenler bu ilk sınıfa dâhildir. Osmanlı Devletinde yerleşmek isteyenler Osmanlı tabiiyetini kabul ettiklerine Osmanlı Devletine bağlı olacaklarını ve hiçbir şekilde ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmayacaklarına dair mühür ve imzalarını tasdik ettireceklerini ve Cezayir gibi protesto altındaki mahallerden geleceklere ecnebilerden ayrılmış olduğunu tasdik etmeyecek suret de bir kayıt kabul olunacaktır. Bu tarihten sonra gelip de haklarında tatbik olunanların durumları da düzenlenmiştir. Ancak daha önce gelip yerleştikleri halde bağlılıkları şüpheli olanlar bu tarihten sonra bu uygulamaya tabi tutulmayan Cezayirlilere bakılır. Bunlar şimdiye kadar Osmaniye'ye tabi olarak kalmış, askeri muamele, adliye hususunda Osmanlı gibi hareket etmiş, devlet memuriyeti ve hizmetinde bulunmuş, Osmanlılara ait vazife ve hizmetleri yerine getirmiş ve Fransa konsolosuna irtibat etmeyerek Fransa himayesini hiçbir zaman kabul etmemiş ise Osmanlıların uyguladığı muamele bunlar içinde geçerli olacaktır. Ancak bu duruma uymayanlar Fransa mahiyetinde kalmaya mecburdur. Bu durumda Fransa mahiyetinde kalmamak isteyenlerin hal ve mevkilerini düzeltmeye davet edilmeleri uygundur.

2- Muhacir sıfatıyla gelmeme; Bu durumdakilerin ikametleri ne kadar olursa olsun etraflıca bildirilmiş olunduğu süreklilik ile Osmanlı sıfatında bulunmuş ve Fransa pasaportuna sahip oldukları halde konsolosa tabi kalmışlar ise Fransa mahiyetini muhafaza etmiş olacaklarından ancak Cezayir'de bulundukları için sırf Osmanlı muamelesine bağlı olmazlar. Bundan sonra gelecekler ise muhacir sıfatıyla geldikleri ve kanun ve nizamla Osmanlı Devletine tabi olarak ecnebiye tabi olma iddiasında bulunmayacaklarına ve

---

[32] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 74 (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı 403/138) Ankara, 2010, s. 336- 337

konsolosa müracaatları durumunda Osmanlıdan ihraç edilmeye razı oldukları ve Fransa mahiyetinde kalacakları belirtilmiştir [33].

Osmanlı ülkesine gelen Cezayirlilerin tabi olacakları hukuki statüde belirtilmiştir. Seyahat etmek, yerleşmek ve vatandaş olmak amacıyla Osmanlı ülkesine gelen Cezayirlilerin uyacağı şartlar belirtilmiştir;

Osmanlı Devletinde seyahat eden Cezayirlilerin ikameti ne kadar olursa olsun Cezayirli sıfatını zayi etmeyecekler ve haklarında Osmanlı'ya tabi muamelesi yapılmayacak. Osmanlı Devleti'ne yerleşmek üzere gelen Cezayirli kendisi ve ailesinin Osmanlı tabiiyetine girdiklerini ve ecnebi tabiiyetinden ayrıldığını belirten beyanname verilecektir. Beyanname sahibinin ahlakı ile durumuna dair malumat almak ve bu husus hakkında adliyeye icra edilmekte olup olmadığı anlaşılmak üzere Fransa konsolosuna bildirilecektir. Konsolosa bildirilmediği takdirde Osmanlıdan ayrılacaklardır. Osmanlıda ikamet edipte Osmanlı olmak isteyen Cezayirli Osmanlı kanunlarına tamamen uyacağını ve her güne ecnebiye tabi olma iddiasından feragat eylediğini açıklayarak belirtilen arzuhalin kararıyla serbestçe Osmanlı olabilir. Bu vecihle elde edilene Osmanlı sıfatın uygulayacaktır. Fransa konsoloslarıyla Fransa nizamına uygun olarak idame etmemiş ve Fransa himayesini talep eylememiş olmakla beraber beyannameyi vermemiş olan Cezayirliler Osmanlıya bağlılığını kabul etmiş yani kendilerini nüfuza kendi rızasıyla kaydettirmiş ve Osmanlıdan tezkireyi almış ve askerlik hizmetini yerine getirmiş veya devlet ve beldeye hizmetlerinde bulunmuş ve ecnebilerin imtiyazını kabul etmeksizin Osmanlı'nın mülkiye, askeriye ve maliyesine uygun hareket ederlerde Osmanlı olarak kabul edileceklerdir [34].

KAYNAKLAR

Tetkik Eserler

ERİNÇ, Sırrı, SAİDUNİ, Nasıruddin; *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* "Cezayir " maddesi, C.7, İstanbul, 1993

YÜCEL, Yaşar, SEVİM, Ali; *Türkiye Tarihi,* T.T.K, Ankara, 1992

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 71 (*Babıâli Evrak Odası Evrakı No:26103)* 18 Receb 1311 (25 Ocak 1894), Ankara, 2010

---

[33] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 75 (Meclis-i Vükela Mazbataları 145/21) Ankara, 2010, s.340–341

[34] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 76 (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı 202/54), Ankara, 2010, s.344- 345

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 49 (*Cevdet Bahriye No:1565)* 29 Zi'l-hicce sene 1255 (4 Mart 1840), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 68 (*Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi No: 1963/1)*11 Muharrem 1309 1307 (17 Ağustos 1891), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 69 (*Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi No:1862/88)*16 Zi'l-ka'de 1309 (12 Haziran 1892), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 74 (*Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı No:403/38)* 18 Recep 1328 (26 Temmuz 1910), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 56 (*Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı No: 202/54)* Fi 21 Şa'ban 1314 (25 Ocak 1897), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 76 (*Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı No*: *202/54 202/56)* 11 Muharrem 1329 (12 Ocak 1911), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 59 (*Hariciye Nezareti Siyasi No:2392/59*,Fî 2 Rebî'ü'l-evvel 1334 (8 Ocak 1916), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 46 (*Hatt-ı Hümayun No:46427)* 12 Safer 1253 (18 Mayıs 1837), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 36 (*Hatt-ı Hümayun No:468929* 1250 (1834–1835), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 38 (*Hatt-ı Hümayun No:224819*)29 Zi'l-hicce 1250 (28 Nisan 1835), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 40 (*Hatt-ı Hümayun No:47971-D)* Rebî'ü'l-evvel 1251 (17 Temmuz 1835), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 42 (*Hatt-ı Hümayun No:47965-B)* Fi 24 Rebi'ül-evvel 1252 (9 Temmuz 1836), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 44 (*Hatt-ı Hümayun No:47971-G)* 29 Zi'l-hicce 1252 (6 Nisan 1837), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge45 (*Hatt-ı Hümayun No:47261-D)* 29 Zi'l-hicce 1252 (6 Nisan 1837), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge46 (*Hatt-ı Hümayun No:46427-C)* 12 Safer 1253 (18 Mayıs 1837), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 47 (*Hatt-ı Hümayun No:22454)* Gurre-i Cemâziye'l-evvel 1253 (3 Ağustos 1837), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 34 (*Hatt-ı Hümayun İrade Dosya Usulü No:139/7)* Fİ Evâhir-i Ramazan 1245 (25 Mart 1830), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 70 (*İrade Dosya Usulü No:1311 M/47)* Fî 9 Muharrem 1311 (23 Temmuz 1893), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 34 (*İrade Dosya Usulü No:139/7)* Fİ Evâhir-i Ramazan 1245 (25 Mart 1830), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 35 (*İrade Dosya Usulü No:139/25)* Cemâziye'l-evvel 1249 (17 Eylül 1833), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge:37 (*İrade Dosya Usulü No:139/24)* Fi 4 Muharrem 1250 (13 Mayıs 1834), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 39 (*İrade Dosya Usulü No:140/26)* 29 Zi'l-hicce 1250 (28 Nisan 1835), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 51 (*İrade Dosya Usulü No:8/386)* Fi 27 Şa'ban 1256 (24 Ekim 1840), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 52 (*İrade Dosya Usulü No:821)* Şevval 1257 (Aralık 1841), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 57 (*Meclis-i Vükela Mazbataları No:19/3)* 2 Rebî'ü'l-ahir 1326 (4 Mayıs 1908), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 65 (*Meclis-i Vükela Mazbataları No:46/39)* 24 Zi'l-hicce 1306 (21 Ağustos 1889), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 75 (*Meclis-i Vükela Mazbataları No:145/219*) 19 Şevval 1328 (24 Ekim 1910), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 64 (*Yıldız Esas Defterler No: 42/1509*) 15 Ramazan 1300 (20 Temmuz 1883) , Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 55 (*Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal No:19/479*) Fi 18 Şevval 1308 (27 Mayıs 1891), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, Belge 58 (*Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal No:19/104)* 29 Zi'l-hicce 1330 (9 Aralık 1912), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 56 (*Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı No:365/299)* Fi 21 Şa'ban 1314 (25 Ocak 1897), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 66 (*Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı No:49/39)* Fî 24 Rebî'ü'l-evvel 1307 (18 Kasım 1889), Ankara, 2010

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Cezayir,* Belge 72 (*Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi No: 16/79)* Fî gâye-i Muharrem 1313 (23 Temmuz 1895), Ankara, 2010

XVI. YÜZYILDA SURİYE COĞRAFYASININ İDARİ TAKSİMATI

The Administrative Divisions of the Syria's Geography in the 16th Century

Enver ÇAKAR*

ÖZET

Merc-i Dabık ve Ridaniye savaşlarından sonra Osmanlı hâkimiyetine geçen Mumlûk Devleti'nin toprakları, biri Şam diğeri de Mısır olmak üzere iki beylerbeyliğe taksim edildi. Bunlardan Şam Beylerbeyliği oldukça geniş bir alana yayılıyordu. Fakat XVI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Halep, daha sonra da Trablusşam beylerbeylikleri kurularak Şam Beylerbeyliği'nin sınırları gittikçe daraltıldı. Her beylerbeylik sancaklara, her sancak da kendi içerisinde kaza ve nahiyelere taksim edilmişti.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Şam, Halep, Trablusşam, beylerbeylik, sancak, kaza.

ABSTRACT

After the wars of Mercidabık and Ridaniye, the Ottamans conguested Bilâd al-Şam and Egypt and estabilished two provinces (or beylerbeyiliks) on these areas, which were Egypt and Damascus. At the begining, the province of Damascus (or Şam Beylerbeyiligi) included a very broad area. But, afterwards, the provinces of Aleppo and Tripoli were estabilished on the same area. For this reason, the territory of the province of Damascus was narrowed. The province of Damascus divided into the units of administrative, which named as the sanjaq, the qadâ and the nâhiye like the other classic provinces in the empire in the sixteenth century.

Key Words: Syria, Damascus, Aleppo, Tripoli, province, sanjaq, qadâ.

Giriş

İslam coğrafyacıları Anadolu'nun güneyinden Mısır'a kadar uzanan alanı Biladü'ş-Şam olarak isimlendirmişlerdir. Büyük ve güçlü medeniyetlerin kurulduğu Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında geçişi sağlayan bu coğrafyada, bugün Suriye devletinin yanı sıra Ürdün, Lübnan ve Filistin de yer almaktadır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında 1516 yılında Osmanlı yönetimi altına alınan bu coğrafya, I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresi altında kalmıştır.

Bu çalışmada, Suriye coğrafyasının XVI. yüzyıldaki idari vaziyeti üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, Şam beldelerinin Osmanlı idaresi altına alınması süreci ve bu topraklar üzerinde uygulanan Osmanlı idari düzeni ayrı başlıklar altında incelenecektir.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

Kuruluş devrinden itibaren Osmanlı padişahları bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri, yürütme kuvvetini temsil eden bey (beylerbeyi veya sancakbeyi) diğeri de yargı kuvvetini temsil eden kadı idi. Bey kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamazdı. Hükümlerinde bağımsız olan kadı, doğrudan doğruya padişahtan emir alır ve ona arzda bulunabilirdi. Osmanlılar, taşra yönetiminde bu kuvvetler ayrımını, âdil bir yönetimin temeli saymışlardır[1].

XVI. yüzyılda Osmanlı taşra idaresinde klasik eyaletlerin yanı sıra salyaneli ve imtiyazlı olan eyaletler de vardı. Fakat en yaygın olanı klasik eyaletlerdi. Klasik eyaletlerde tahrir denilen genel nüfus ve arazi sayımları yapılır, imtiyazlı ve salyaneli olan eyaletlerde ise yapılmazdı. Salyaneli olan eyaletlerde, vergi gelirlerinden masraflar çıkıldıktan sonra kalan kısım merkez hazineye yollanırdı. İmtiyazlı olanlar ise yönetimin babadan oğla geçtiği, iç işlerinde serbest olan eyaletlerdi.

Klasik eyaletlerde temel idari birim sancaktı. Yani bir eyalet muhtelif sayıdaki sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklardan biri eyaletin merkez sancağı (paşa sancağı) olup burada eyalet yöneticisi olan beylerbeyi otururdu[2]. Eyaleti oluşturan her bir sancağın başında da bir sancakbeyi bulunuyordu. Hem beylerbeyi hem de sancakbeyi doğrudan merkezi hükûmet tarafından tayin edilirdi. Aslında beylerbeyi ve sancakbeyleri, en ufak sipahiye dek uzanan tımar sistemi zincirindeki askerî sınıfa mensuplardı. Fakat tımar sistemi imparatorluk yönetimine temel olduğundan bunlar aynı zamanda mülkî yöneticilerdi. Bu yöneticilerin tümü kul sisteminden yetişme, bağlılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve hükümdara yararlıklarından dolayı terfi ettirilerek bu göreve getirilmiş kimselerdi[3].

Osmanlı kanunlarının uygulanmasında kendisine büyük yetkiler tanınan beylerbeyinin herhangi bir sancakbeyinden farkı yoktu. Sancakbeyi de sancağın en büyük yöneticisiydi ve beylerbeyi gibi hükümdarın kulları arasından bu göreve atanırdı[4].

Beylerbeyi, Divân-ı Hümâyûn'un küçük bir modeli olan beylerbeyi divânı ile eyâletini yönetirdi. Bu divanda bir tımar defterdarı, bir defter kethüdası, bir hazine defterdarı, bir beylerbeyi kethüdası ve bir de tezkereci bulunurdu. Bunlardan ilk üçü doğrudan hükümdar tarafından atanırdı. Beylerbeyi divanının başlıca meşguliyetini, tımar meseleleri, sipahilerle ilgili davalar ve reâyânın

---

[1] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004, s. 108.

[2] Halil İnalcık, "Eyâlet", *DİA*, 11 s. 550; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* s. 111

[3] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXXVIII/152 (1974), s. 665.

[4] Yaşar Yücel, "Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", s. 665-666

şikâyetleri teşkil ederdi. Gerektiğinde divân müzakerelerine merkez kadısı da katılırdı[5].

XVII. yüzyıla gelindiğinde, bu klasik yapının bozulduğu ve sancaktan eyalete doğru bir geçişin söz konusu olduğu görülmektedir[6]. XVI. yüzyılda sancakların sayısında sürekli artış meydana gelirken, XVII. yüzyılda tam tersi bir süreç işlemiş; sancakların sayısı ya azaltılmış ya da aynı sayıda bırakılmıştır. Diğer taraftan, eyaletler artık liyakatli beylere değil, hiçbir liyakat ve ehliyet gözetilmeden rüşvet ve himaye ile tevcih edilmiştir[7].

Sancakların önemini yitirmeleri ve eyalet valilerinin besledikleri çok sayıdaki kapı askerleriyle önemli nüfuz elde etmeleri, zamanla sancakbeylerinin de onların tavassutuyla atanması sonucunu doğurmuştur. Nihayet tımar sisteminin çöküşü ve eyaletlerde valilerin giderek kuvvet kazanmaları, onları devlete kafa tutacak bir konuma getirmiştir. Nitekim Halep valilerinden Canbolatoğlu Ali Paşa ve Abaza Hasan Paşa'nın isyanlarıyla İpşir Paşa'nın devleti ele geçirme yönündeki faaliyetleri dikkate şayandır.

XVII. yüzyılda artık ekonomik gücünü yitirmiş olan ve taşrada güvenliği sağlamakta zorluk çeken Osmanlı hükümeti, daha fazla kapı askeri besleyebilmeleri için, nüfuzlu paşalara eyaletlerine ilaveten bir veya birden fazla sancağın gelirini de arpalık olarak ya da maaşlarına ilave olarak (ber vech-i zamîme) vermek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı, birçok sancağa merkezden sancakbeyi gönderilmemiş, bu yerler de eyalet valilerinin yönetimine terk edilmiştir.

I. Suriye Coğrafyasının Osmanlı Yönetimine Geçmesi

Suriye ve Mısır toprakları Osmanlılardan önce Memluk Devleti'nin yönetimi altında bulunuyordu. İlk olarak Yıldırım Beyazıt Döneminde başlayan Osmanlı-Memlûk ilişkileri, zaman zaman sürtüşmeler olmakla birlikte Fatih Sultan Mehmed Dönemine kadar genellikle dostane bir şekilde devam etti. Fatih Sultan Mehmed'in iktidarı döneminde bozulan ve II. Bayezid Döneminde nihayet çatışma noktasına ulaşan iki devlet arasındaki ilişkiler, Yavuz Sultan Selim Döneminde iyice bozuldu.

Suriye ve Mısır'ı alarak Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırmayı amaçlayan Yavuz Sultan Selim, 1516 yılında Mısır Seferine çıktı. İki devlet arasında bir müddet devam eden siyasi ve askeri çekişmeler, nihayet aynı yıl Mercidabık sahrasında bir savaşla noktalandı. Kansu Gavri idaresindeki Memlûk ordusunu

---

[5] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 121.

[6] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1987, s. 122

[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3. cilt 2. kısım, Ankara 1982, s. 292

mağlup eden Osmanlı Sultanı, zaferini müteakip Halep'e geldi. Halepliler sultanı şehrin dışında karşılayarak ona itaat ve bağlılıklarını bildirdiler[8].

Halep'in yönetimini Karaca Paşa'ya tevcih eden Sultan Selim[9], 14 Eylül 1516'da Şam'a gitmek üzere buradan ayrıldı. Osmanlı kuvvetleri büyük bir hızla hareket ederek Hama, Humus, Trablus ve arkasından da Şam'ı ele geçirdiler. Hama ve Humus üzerinden Şam'a gelen Sultan Selim, yeni bir seferin hazırlıklarını yapmak maksadıyla kışı burada geçirmeye karar verdi. Bu arada Şam beldelerinde hızlı bir şekilde idarî teşkilatlanmayı da sürdüren Osmanlı Padişahı, İsa Beyoğlu Mehmed Bey'e Gazze'nin, Evrenos Beyoğlu İskender Bey'e de Kudüs'ün beyliğini vererek onları bu bölgelerin zaptı ile görevlendirdi. Arkasından, 16 Kasım 1516'da, bazı tespitlerde bulunmak ve düşman hakkında bilgi toplamak maksadıyla Sinan Paşa'yı Gazze'ye gönderdi[10].

Gavri'nin ölümünden sonra; sultan olarak seçilen Tomanbay Suriye'den gelen emirleri yüksek görevlere tayin ettikten sonra, Şam melikü'l-ümerâsı olarak tayin ettiği Canbirdi Gazali'yi kalabalık bir kuvvetle Gazze'ye sevketti[11]. 27 Aralık 1516'da Sinan Paşa idaresindeki Osmanlı kuvvetleri ile Gazali idaresindeki Memlûk kuvvetleri arasında Gazze'de şiddetli bir savaş oldu. Memlûk ordusundan çok sayıda kişinin öldüğü ve birçoklarının da esir alındığı bu savaşta, Canbirdi Gazali güçlükle canını kurtarabildi[12].

Memlûklarla savaşa devam edilmesi yönünde alınan karardan sonra, çok sıkıntılı geçen bir çöl yolculuğunun ardından Mısır'a ulaşan Osmanlı ordusu, Tomanbay idaresindeki Memlûk ordusuyla 23 Ocak 1517'de bu defa Ridaniye'de karşılaştı. Sultan Selim'in üstün manevraları karşısında yenilmekten kurtulamayan Tomanbay, bir süre daha direndi ise de neticede yakalanarak idam edildi. Böylece Suriye ve Filistin'den sonra, Mısır'ın yönetimi de Osmanlılara geçti ve Memlûk Devleti de tarihe karışmış oldu.

Yavuz Sultan Selim, Mercidabık'a varmadan önce yol üzerinde bulunan Malatya ve Antep'i ele geçirmiş ve Malatya sancakbeyliğine Hasan Bey'i, Antep'in yönetimine de Nasuh Bey'i tayin etmiştir[13]. Memlûklara karşı kazanılan ilk zaferden sonra ise Halep'in yönetimini Karaca Paşa lakabıyla bilinen Ahmed Bey'e[14], Hama'yı Güzelce Kasım Paşa'ya, Humus'u İhtiman

---

[8] Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, (nşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara, 1990, s. 190

[9] Müneccibaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul, 1285, s. 463; Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul, 1264, s. 399; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih,* II, İstanbul, 1279,s. 338.

[10] Silahşor, "Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab", (nşr. Selahattin Tansel), *Tarih Vesikaları*, 17, İstanbul, 1958, s. 312, 313, 315.

[11] Celâl-zâde, s. 194.

[12] Feridun Bey, I, s. 400; Celâl-zâde, s. 195.

[13] Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, İstanbul, 1986, s. 68.

[14] Celâl-zâde, s. 189; Hoca Sadettin, II, s. 338; Müneccimbaşı, III, s. 463.

oğlu'na ve Trablus'u İskender Paşa oğlu Mustafa Bey'e veren[15] Sultan Selim, Şam Beylerbeyliğini de Yahşi oğlu Ahmed Paşa'ya buyurdu[16]. Bundan sonra, Gazze'yi İsa Beyoğlu Mehmed Bey'e[17], Kudüs'ü Evranosoğlu İskender Bey'e[18], Safed'i de Müstansıroğlu'na tevcih etti[19]. Fakat çok geçmeden 25 Eylül 1517'de Gazze, Kudüs ve Safed'in yönetimini, Ridaniye savaşından sonra Osmanlıların hizmetine giren Canbirdi Gazali'ye verdiği gibi[20], 16 Şubat 1518'de, bu sancaklara ilaveten, Şam sancağını da Gazali'ye bıraktı[21]. Böylece Gazali, Memlûk yönetiminde olduğu gibi[22], Osmanlı yönetiminde de Şam Vilâyeti'nin beylerbeyi konumuna yükseldi.

Gazali'nin doğrudan yönetimi altında bulunan topraklar oldukça geniş bir alana yayılıyor ve Şam'dan Ariş'e kadar uzanan alandaki Safed, Nâblus, Kudüs, Gazze ve Kerek-Şevbek'i de kapsıyordu[23]. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Padişahı, Gazali'yi bu makama getirmek suretiyle Bedevileri de tedricen itaat altına almayı[24] ve bu bölgede Osmanlı hâkimiyetini kısa zamanda ve kolaylıkla benimsetmeyi düşünmüştür. Zira Sultan Selim Mısır için de aynı şeyi düşünmüş olacak ki Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlıların hizmetine giren Memlûkların Halep nâibi Hayır Bey'i 29 Ağustos 1517'de buraya vali olarak tayin etmiştir[25].

Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Memlûklardan alınan bütün topraklar Şam ve Mısır olmak üzere iki beylerbeyliğe taksim edildi. Arap bölgesinin mali işlerine bakmak üzere, 1518 yılında, Arap ve Acem Vilâyetleri Defterdârlığı adıyla, Anadolu ve Rumeli defterdarlıklarına ilaveten üçüncü bir defterdârlık daha kuruldu[26] ve bunun yönetimine de Halep kadısı Çölmekçizâde Kemal

---

[15] Hoca Sadettin, II, s. 340, 342.

[16] Muhammed b. Tûlûn es-Sâlihî ed-Dimaşkî (=İbn Tûlûn), *İ'lâmü'l-Verâ bimen vulliye nâiben mine'l-etrâk bi-Dimaşki'ş-Şâm el-Kübrâ*, (nşr. Muhammed Ahmed Duhmân), Dimaşk, 1963, s. 220.

[17] Silahşor, s. 313; Müneccimbaşı, III, s. 463.

[18] Müneccimbaşı, III, s. 463; Silahşor, s. 313.

[19] Hoca Sadettin, II, s. 342; Müneccimbaşı, III, s. 463.

[20] Feridun Bey, I, s. 403.

[21] İbn Tûlûn, s. 228; M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982, s. 19.

[22] Gazali, Ridaniye savaşından önce Tomanbay tarafından da Şam nâibi olarak tayin edilmişti (Celâl-zâde, s. 194; Hoca Sadettin, II, s. 346).

[23] M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 35-36.

[24] G. W. Frederick Stripling, *The Ottomans Turks and The Arabs 1511-1574*, Urbana, 1942, s. 58.

[25] Celâl-zâde, s. 206; Hoca Sadettin, II, s. 375; Feridun Bey, I, s. 403.

[26] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 327.

Çelebi tayin edildi[27]. Arap Defterdarı Halep'te oturduğu için Halep Defterdarı ismiyle de anılıyordu[28].

1. Şam Beylerbeyliği

Osmanlılar Suriye ve Filistin topraklarına hâkim olduktan sonra burayı merkezden atadıkları bir beylerbeyinin yönetimine bıraktılar. Şam Beylerbeyliği'nin ilk idarî taksimatını Topkapı Sarayı Arşivi'nde 9772 numarada kayıtlı bulunan tarihsiz bir sancak listesinden öğrenmekteyiz[29]. Defter halinde tertip edilen bu belgede "Vilâyet-i Arab" başlığı altında 15 sancak zikredilmiştir. Bu vilâyetin sancakları ile yöneticilerinin adları aşağıdaki Tablo-1'de gösterilmiştir.

Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Arab Vilâyeti'nin paşa sancağı olan Şam haricindeki bütün sancaklara birer sancakbeyi tayin edilmiş, Şâm Sancağı ise henüz mahlul bulunmaktadır. Dolayısıyla bu zamanda bölgenin idarî taksimatının henüz tam olarak netleşmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo-1: Şam (Arab) Beylebeyliğinin İlk İdarî Taksimatı[30]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Halep	Ahmed Bey
2	Hama	Kapucıbaşı Kasım Bey
3	Ayntâb (Gaziantep)	Çakırcıbaşı Nasuh Bey
4	Trablus (Trablusşam)	İskender Paşa oğlu Mustafa Bey
5	Malatya	Yahya Paşa oğlu Mehmed Bey
6	Humus	İhtimanlu Kasım Bey
7	Tarsus	Mihal oğlu Yahşi Bey
8	Divriği	Okçu Sinan Bey
9	Birecik	Azeb Ağası Ahmed Bey

[27] Hoca Sadettin, II, s. 378; Müneccimbaşı, III, s. 469.

[28] *BOA, MD, nr. 5*, s. 240/ 619; s. 422/1121; s. 697/1968; *BOA, KK, Ruûs Defteri, nr. 211*, s. 61; *BOA, KK, Ruûs, nr. 216*, s. 1.

[29] Bu arşiv vesikasının üzerinde herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Ö.Lütfi Barkan 1520-1521 yılları arasına ait olduğunu tahmin ettiğini ifade etmiştir (Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-54), s.303). Ancak, bazı ipuçları, defter halindeki bu vesikanın 1517 yılında hazırlanmış olduğunu göstermektedir. Meselâ, bu defterde bahsi geçen Sis sancağı beyi Yeniçeriler Kethüdası Mustafa Bey, bu göreve 9 Nisan 1517 tarihinde atanmış (Feridun Bey, *Münşeat*, I, s. 402.); İzvornik sancakbeyi olarak bahsi geçen Hacı Mustafa Bey'in de 7 Aralık 1517'de şehit olduğu haberi gelmiştir (Feridun Bey, I, s. 404; Celâl-zâde, s. 208). Dolayısıyla bu vesikanın 1517 yılı içerisinde hazırlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

[30] Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe Örneği", s. 306.

10	Darende	Kara Hasan Bey
11	Kâhta ve Gerger	Emir-i âlemin karındaşı Ahmed Bey
12	Rum-kal‘a (Rumkale)	Ömer Bey oğlu İdris Bey
13	Behinsi (Besni)	Kut oğlu Ali Bey
14	Sis	Yeniçeriler Kethüdâsı Mustafa Bey
15	Şam	Mahlul

1518 yılında Şam Beylerbeyliği görevine getirilmiş olan Canbirdi Gazali, 1520 yılında Yavuz Sultan Selim'in ölümünü fırsat bilerek Osmanlılara karşı isyan etti. Melik Eşref unvanıyla hükümdarlığını ilan eden Gazali, kendi adına hutbe okutup para bastırdı. Ayrıca, kendisi ile birlikte hareket etmesi için de İran hükümdarı Şah İsmail'e ve Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'e elçi ve mektup gönderdi. Bu tekliften telaşa düşen Hayır Bey, hemen durumu hükümete bildirdi ve Gazali'nin kendisine yolladığı mektupları da birlikte yolladı[31].

Gazali'nin maksadı hâkimiyetini Mısır'a kadar uzatıp Memlûk Devleti'ni tekrar canlandırmaktı. Bunun için etrafına Osmanlı idaresinden memnun olmayan Memlûk beylerini ve Arapları toplayarak bir ordu kurdu[32] ve aynı yıl içerisinde 20 bin kişilik bir kuvvetle Halep üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Fakat burada hiç beklemediği şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. Sultan Selim'in vefatıyla yerine geçmiş olan oğlu I. Süleyman (Kanuni), Gazali'ye karşı üçüncü vezir Ferhad Paşa ile Anadolu, Karaman ve Sivas eyaletleri tımarlı sipahilerini ve kapıkulu efradından 4 bin yeniçeriyi gönderdi ve Dulkadır beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey'i de yardıma memur etti. Osmanlı kuvvetleri tarafından mağlup edilen Gazali'nin başı kesilerek İstanbul'a yollandı[33]. Bu olaydan sonra Şam Beylerbeyliği görevine Anadolu Beylerbeyi Ayas Paşa getirilirken,[34] Kudüs, Gazze ve Safed sancakları ifraz edilerek her birine sancakbeyi tayin edildi[35].

Gazali isyanından sonraki belgelerde Şam Beylerbeyliği'nin idarî durumunu daha net olarak tespit edebilmekteyiz. Kanuni Sultan Süleyman tarafından hazırlatılan bir kanunnâme mecmuasındaki sancak listesine göre, Şam Beylerbeyliği 1522 yılında 13 sancaktan meydana geliyordu (bkz. Tablo-2).

---

[31] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1983, s. 308.
[32] Feridun M. Emecen, "Canbirdi Gazali", *DİA*, VII, s. 142.
[33] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 308.
[34] İbn Tûlûn, s. 237; Bakhit, s. 34, 36.
[35] İbn Tûlûn, s. 237; Müneccimbaşı, III, s. 476; Uzunçarşılı, II, s. 309; Bakhit, s. 34

Tablo-2: 1522 Yılında Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı[36]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Şam	Ferhad Paşa
2	Gazze (Remle ile birlikte)	Musa Bey
3	Kudüs	Kara Hasan Bey
4	Safed	Çavuş Sinan Bey
5	Halep	İbrahim Paşaoğlu İsa Bey
6	Trablus	İskender Paşaoğlu Hürrem Bey
7	Hama ve Humus	Çavuş Ahmed Bey
8	Ayntâb	Sinan Paşaoğlu Muhammedşah Bey
9	Antakya	Çaşnigir Hüsrev Bey
10	Birecik ve Rum-kal'a	Zağarcı Ahmed Bey
11	Adana	Ramazan Beyoğlu Piri Bey
12	Tarsus	Hüseyin Bey
13	Sis	Bâşî Mustafa Bey

Söz konusu kanunnâmede yer alan başka bir listede (kaza listesi) Divriği, Malatya, Kâhta, Gerger, Kemah ve Bayburd da Şam Beylerbeyliğine bağlı olarak gösterilmiş[37], fakat bir müddet sonra bu sancakların Rum Vilâyeti'ne bağlandığı ifade edilmiştir[38].

Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri tasnifinde 998 numarada kayıtlı olan bir Muhasebe Defterinde[39], Şam Beylerbeyliği'nin 1523 yılında yine 13 sancaktan müteşekkil olduğu görülmektedir[40]. Fakat bundan önce (1522) Adana Sancağı'nın bir kazası olan Üzeyr[41] bu tarihte müstakil sancak, yine aynı tarihte müstakil sancak olan Antakya ise Halep Sancağı'nın bir kazası[42] konumundadır.

---

[36] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Ktp., nr. 1969, vrk 121[a].

[37] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 117[a].

[38] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 120[b].

[39] Bu defterin hiçbir yerinde ne zaman hazırlandığına dair her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, söz konusu defterin 1523 tarihli olduğuna dair tarihçiler arasında bir ittifak vardır (bkz M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 5).

[40] *BOA, TD, nr. 998*, s. 286-406.

[41] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[b].

[42] *BOA, TD, nr. 998*, s. 293-294.

1527 yılına gelindiğinde, Şam Beylerbeyliği'nin idarî taksimatında fazla bir değişiklik olmamıştır (bkz. Tablo-3). Bundan önce ayrı iki sancak olan Kudüs (Kuds-i şerîf) ve Gazze birleştirilmiş, Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı olan Deyr ve Rahba[43] ise Şam Beylerbeyliği'ne dahil edilmiştir. Ayrıca 1526'da Halep Sancağı'nın bir nahiyesi ve kaza merkezi olan A'zâz ve Kilis[44], bu tarihte Şam Beylerbeyliği'ne tâbi müstakil bir sancak yapılmıştır ki, Ekrâd tâifelerini de ihtiva ettiği için, arşiv vesikalarında bu sancağın adı Ekrâd Sancağı olarak da zikredilmektedir.

Tablo-3: 1527 Yılında Şam Beylebeyliği'nin İdarî Taksimatı[45]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Şam	Lütfi Bey
2	Adana	Pîrî Bey veled-i Ramazan
3	Halep	İsa Bey veled-i İbrahim Paşa
4	Trablus	Haydar Bey
5	Kudüs ve Gazze	Üveys Bey birader-i Mehmed Bey
6	Hama ve Humus	Mehmed Bey veled-i Korkmas
7	Ayntâb	Mehmedşah Bey
8	Sis	Mahmud Bey veled-i Davud Paşa
9	Tarsus	Hüseyin Bey
10	Nablus ve Safed	Hacı Bey
11	Birecik	Mustafa Bey veled-i Cerrah
12	Deyr ve Rahba	Hüseyin Bey
13	Ekrâd	İzzeddin Bey
14	Üzeyrili (Üzeyr)	Ahmed Bey veled-i Üzeyr
15	Salt ve Aclûn	İskender Bey

İzzeddin Bey'e tâbi olup Kilis ve A'zâz bölgesinde yaşayan Ekrâd tâifeleri, sahip oldukları çok sayıdaki büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla, önemli bir gelir kaynağını teşkil ediyorlardı. Ayrıca A'zâz ve Kilis köylerinin vergi gelirleri de önemli bir yekûn tutuyordu. Öte taraftan Osmanlı yönetiminin mahalli beylere

---

[43] Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 11.
[44] Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 29.
[45] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete,* s. 129.

sancakbeyliği vermek suretiyle bunların bölgesel nüfuzundan istifade etmek istemesi[46], Ekrâd Sancağı'nın kurulmasına ve boy beyleri olan İzzeddin Bey'in de sancak beyliğine getirilmesine imkân hazırladı. Nitekim İzzeddin Bey sancakbeyi olmadan önce de kendisine merkezi hükûmetten hüküm yazılacak kadar bölgesel nüfuzu ve itibarı olan bir aşiret reisi idi[47].

1545 yılına gelindiğinde, Pîrî Paşa yönetimindeki Şam Beylerbeyliği'nin 13 sancaktan meydana geldiği ve bu zamanda beylerbeyliğin idari taksimatında önemli değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bu tarihte Adana, Üzeyr, Ayntâb, Sis, Tarsus, Deyr ve Rahba sancakları Şam Beylerbeyliği'ne bağlı olmaktan çıkartılmış, birlikte bir sancağı oluşturan Kudüs-Gazze, Hama-Humus ve Safed-Nablus bölgeleri birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak yapılmıştır. Ayrıca Leccûn adıyla yeni bir sancak da oluşturulmuştur (bkz. Tablo-4).

Tablo-4: 1545 Yılında Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı[48]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Şam	Pîrî Paşa
2	Halep	Mustafa Bey
3	Trablus	Mehmed Bey
4	Safed	Behram Bey
5	Kudüs	Hasan Bey
6	Hama	Mehmed Bey
7	Humus	Şeyhi Bey
8	Birecik	Kel Ahmed Bey
9	Ekrâd	Süleyman Bey?
10	Salt-'Aclûn	Kubad Bey
11	Gazze	Hüsrev Bey
12	Nablûs	Melek Mehmed Bey
13	Leccûn	Bekir Bey

Şam beldelerinde zamanla başka düzenlemeler de yapılmıştır. Bunların başında ise Halep Beylerbeyliği'nin kurulması gelmektedir. Halep Beylerbeyliği, Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferi sırasında 1549 yılında kurulmuştur.

---

[46] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 12.

[47] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 118[b].

[48] *Topkapı Sarayı Arşivi, E. 12321 (Mühimme)*, s. 84.

Bu Beylerbeyliğin öncelikli kuruluş amacı ise Arap aşiretlerinin sebep olduğu huzursuzluğun önlenmesi ve bölgedeki istikrarın korunmasıdır[49].

Halep Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra, bundan önce Şam Beylerbeyliği'ne bağlı olan Halep, Hama, Humus, A'zâz ve Kilis, Adana, Tarsus, Üzeyr ve Birecik sancakları Halep Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiştir. Bunun sonucu olarak, Şam Beylerbeyliği'nin, Şam, Kudüs, Gazze, Nablûs, Safed, Trablus, Salt-Aclûn ve Tarabây-ı Arab İktası olmak üzere 8 sancağı kalmıştır (Tablo-5). Bu listede Tarabay-ı Arab İktası olarak ifade edilen yer, esasen Leccûn'dur. Zira başka bir belgede bundan Leccûn olarak söz edilmektedir[50].

Leccûn bölgesi eskiden beri Bedevi Arapların yaşadığı bir bölgedir. Bu isimle birlikte zikredilen Tarabây (Tarabây b. Karaca) ise Memlûklar zamanında Merc-i Benî 'Âmir'in emîrü'l-derbeyni yani Şam-Uyûnü't-Tüccâr-Kahire ve Şam-Uyûnü't-Tüccâr-Kudüs arasında işleyen iki yolun emiri olup, onun bu konumu Yavuz Sultan Selim tarafından da tanınmıştır. Tarabây'ın 1551 yılına kadar yaşadığı, onun bu zamanda bir ikta gelirini tasarruf etmesinden anlaşılmaktadır[51].

Tablo-5: 1550 Yılında Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı[52]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Şam	Pîrî Paşa
2	Kudüs	Hasan Bey
3	Gazze	Mehmed Bey
4	Nablûs	Hüseyin Bey
5	Safed	Hasan Bey
6	Trablus	Hasan Bey
7	Salt-'Aclûn	Hüseyin Bey
8	Tarabây-ı Arab İktası (Leccûn)	Murad Bey

Celalzâde Mustafa'nın verdiği listede ise, Leccûn dışında, Tablo-5'te yer alan sancakları kapsamaktadır[53]. Onun "tabaka ve derece" olarak ifade ettiği

[49] Matrakçı Nasuh, *Süleyman-nâme*, Arkeoloji Kütüphanesi, nr. 379, vrk. 116[a-b].
[50] *BOA, TZTD, nr. 7*, s. 405.
[51] Bakhit, *Damascus*, s. 209.
[52] Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23, Ankara, 1999, s. 72-73.

listesindeki idarî taksimat, Halep Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonraki dönemi yansıtmaktadır.

1565 yılında Şam Beylerbeyliği'ni 10 sancak olarak görmekteyiz (bkz. Tablo-6). Bu zamanda Kerek-Şevbek[54] adıyla yeni bir sancak kurulmuş ve Halep'e tâbi olan Humus Sancağı tekrar Şam Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiştir.

Tablo-6: 1565 Yılında Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı[55]

Sıra No	***Sancaklar***	***Sancakbeyleri***
1	Şam	Mustafa Paşa
2	Trablus	Murad Bey
3	Safed	Mehmed Bey
4	Kudüs	İlyas Bey
5	Aclûn	Mehmed Bey
6	Gazze	Süleyman Bey
7	Nablûs	Süleyman Bey
8	Leccûn	Kemal Bey
9	Kerek-Şevbek	Hasan Bey
10	Humus	Keyvan Bey

1570 tarihli bir arşiv vesikasında Şam Beylerbeyliği; Şam, Gazze, Nablus, Safed, Trablus, Cebele, Humus, Aclûn, Leccûn ve Kudüs olmak üzere yine on sancaktır[56]. Fakat 1569-1570 tarihli Şam Sancağı mufassal tahrir defterinde Tedmür'ün[57], 1571 tarihli bir defterde Kerek-Şevbek'in[58] ve aynı tarihli başka bir defterde de Beyrut ve Sayda'nın sancak olarak yer alması[59], Şam Beylerbeyliği'nin bu tarihte aslında 13 sancaktan müteşekkil olduğunu göstermektedir. Bunlardan Cebele Trablus'un, Beyrut ve Sayda ise bundan önce Şam

---

[53] Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4422, vrk. 13[a-b].

[54] Kerek-Şevbek Sancağı'nın 1556 tarihinde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kerek-Şevbek Sancağı'ndan ma'zûl olan Nimetullah Bey'e 26 Cumâde'l-ulâ 963 (7 Nisan 1556) tarihinde Selemiye Sancağı verilmiştir (*BOA, MD, nr. 2*, s. 52/479). Yine 1561 tarihli bir defterde Şam Vilâyeti sancakları arasında Kerek-Şevbek'in de adı geçmektedir (*BOA, TZTD, nr. 14*, s. 597).

[55] *BOA, MD, nr. 6*, s. 536/1165.

[56] *BOA, MAD, nr. 459*, s. 1-101.

[57] *BOA, TD, nr. 491*, s. 444.

[58] *BOA, TZTD, nr.33*, s. 435.

[59] *BOA, TZTD, nr. 34*, s. 238. 1577 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Sayda ve Beyrut sancağı, Trablus iskelesi mukâtaasını kırk bin altın ziyade ile iltizam eden ve sahilin güvenliğini sağlamayı taahhüt eden Şuayb oğlu Mehmed Çavuş'a verilmiştir (*BOA, MD, nr. 29*, s. 125/307).

Sancağı'nın kazasıydı. 1568-1574 tarihlerinde hazırlanan başka bir listede ise Salhat adlı bir sancağın daha kurulduğunu görmekteyiz[60]. Yapılan bu yeni düzenlemelerdeki esas gaye buralarda asayişi sağlamaktır. Zira Osmanlı merkezi yönetimi, feodal beylere yöneticilik vermek suretiyle, güvenliğini sağlamakta zorlandığı bölgelerde onlar vasıtasıyla huzur ve güveni sağlamayı amaçlıyordu.

Halep Beylerbeyliği'nden sonra, 1579 yılında bu defa Trablus[61] Beylerbeyliği kurulmuş, Şam'a bağlı olan Trablus, Humus ve Cebele sancakları da bu yeni beylerbeyliğe dâhil edilmiştir[62]. Böylece Şam Beylerbeyliği sınırları ikinci defa olmak üzere daraltılmıştır. Çok geçmeden Beyrut-Sayda ve Safed sancakları da Şam'dan alınarak müstakil beylerbeylik haline getirilmiştir[63].

Şam Eyaleti XVII. yüzyılın ilk yarısında Şam, Kudüs, Gazze, Safed-Sayda-Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclûn, Leccûn, Tedmîr (=Tûdmîr veya Tedmür) ve Kerek-Şebek olmak üzere 9 sancaktan müteşekkildi[64].

Yine XVII. yüzyıl kaynaklarından olan Sofyalı Ali Çavuş Kanunâmesi ile İlhan Şahin'in yayınladığı risalede Şam Eyaleti'nin Şam, Safed, Kudüs, Aclûn, Leccûn, Gazze, Nablûs, Tedmür, Sayda, Beyrut ve Kerek-Şevbek olmak üzere 11 sancaktan meydana geldiği görülmektedir. Bu sancakların 7'si has, 4'ü de salyâne ile idare olunmaktaydı. Zeamet ve tımar olan sancakların zeâmet ve tımar erbabı 1.250 kılıçtır. Ümerası ve cebelüleriyle birlikte Şam Eyaleti'nin çıkardığı asker sayısı 4 bin civarındaydı. Ayrıca, eyalette kul taifesi de bulunmaktaydı[65].

Evliya Çelebi'nin Sultan Süleyman Kanunnamesi'ni esas alarak verdiği liste ile Ayn-i Ali Efendi'nin zikrettiği listede de buna benzer bir idarî yapının olduğu ve sadece sâlyâne ile idare olunan sancakların diğer ikisinden farklı olarak 3 tane olduğu görülmektedir[66]. Bu kaynakların ilk ikisinde Sayda, Beyrut ve Safed'in her biri müstakil sancak iken, Evliya Çelebi ve Ayn-i Ali Efendi'nin sancak listelerinde Beyrut ve Sayda birlikte bir sancağı teşkil etmektedir. Yine, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin verdiği listede sâlyâneli sancakların sayısı 3, has

---

[60] *BOA, MAD, nr. 563*, s. 155.

[61] Şam bölgesinde ve Kuzey Afrika'da (bugünkü Libya'da) Trablus adı ile iki ayrı vilayet bulunmaktadır. Bu ikisini birbirinden ayırmak maksadıyla Şam bölgesindekine Trablus-ı Şam ya da Şam Trablusu, diğerine de Trablus-ı Garb denilmiştir.

[62] *BOA, MD, nr. 40*, s. 110/243, 244.

[63] *BOA, MD, nr. 80*, s. 141, 363.

[64] *BOA, KK, Ruus Defteri, nr. 266*, s. 62-64; *BOA, A.RSK, nr. 1512*, vrk. 31[a], 33[a]; *BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 6095*, s. 46. Krş. Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 224-225; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 189.

[65] Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul, 1992, s. 34.

[66] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, I, (Ahmet Cevdet tab'ı), İstanbul, 1314, s. 183, 191, 198; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280, s. 24-25.

olan sancakların sayısı da 7'dir[67]. Esasen, sâlyâneli olan yerlerin yani Sayda, Beyrut, Safed ve Kerek-Şebek'in yönetimi XVII. yüzyılın ilk yarısında meşhur Dürzî lideri Ma'an oğlu Fahreddin'in elinde bulunmaktaydı[68].

1.1. Şam Sancağı

Şam Sancağı, aynı adla anılan vilâyetin "paşa sancağı" yani merkez sancağı olup, batı sınırı Akdeniz'e kıyıdır. Doğu kesimi ise çöldür. Şam'ın kuzeyinde Trablus, Humus ve Tedmür sancakları, güneyinde ise Leccûn ve Aclûn sancakları yer alıyordu.

Şam Sancağı, 1522 yılında Mahrûse-i Şam, Ba'albek, Beyrut, Sayda, Kerek-Nûh ve Kârâ olmak üzere 6 kazaya taksim edilmişti[69]. 1523 yılında sancağın 19 nahiyesi vardı. Bunlar; Ba'albek, Beyrut, Cürd-i Beyrut, Cubbetü'l-Assâl ve'l-Kârâ, Dârânî ve'l-Billân, el-Metn, Garb-i Beyrut, Gûta ve'l-Merc, Hammâre ve Şûfü'l-Beyâd, Havrân, Kisrevân, Kerek-Nûh, Cizzin ve Şûfü'l-Harradîn, Sayda, Şûf İbn Ma'an, Şa'ra ve İklimü'z-Zebîb, Vâdiü'l-'Acem, Vâdiü't-Taym ve Hûla, Zebedânî ve Vâdî Berada adlı nahiyelerdi.[70]

1569-70 tarihli mufassal defterlerde[71] Şam Sancağı'nın bu defa 49 nahiyeden meydana geldiği görülmektedir. Bu nahiyeler; Gûta, Merc, Kalemûn, Cubbetü'l-Assâl, Vâdî Berada, Zebedânî, Kûrna, Şûfü'l-Harradîn, Şûfü'-l-Beyâd, Hammâre, Vâdiü't-Taym, Arkûb, Hûla, Şa'râ, İklîmü'z-Zebîb, İklîmü'l-Billân, İklîmü'd-Dârânî, Vâdiü'l'Acem[72], Kârâ, Ba'albek, Kerek-Nûh, Cebel-i Kisrevân ve'l-Harradîn, Beyrut, Metn, Cürd, Garb, Sayda, İklîmü't-Tuffâh, İklîm-i Şûmer, Cizzîn, İklîm-i Harnûb ve Şûf İbn-i Ma'an[73] ile Havrân kazasına tâbi olan Benî Kilâb, Ceydûr, Cevlân-ı Garbî, Cevlân-ı Şarkî, Batîha, Benî Mâlikü'l-Eşrâf, Benî Neşiyye, Benî Mâlikü's-Sadîr, Belîsta?, Benî Sırma?, Benî Kinâne, Benî el-E'sâr, Beni Muklid, Beni 'Âtike ve Kefârât, Beni Cehîm (Benî Cehme), Benî 'Usba ve Benî Abdullah[74] adlı nahiyelerdi. Bu idarî taksimat 1596-97 yılına ait tahrir defterlerinde de aynen görülmektedir[75].

1.2. Gazze Sancağı

Gazze, Şam Vilayeti'nin Mısır'a taraf olan güney sınırında bulunmaktaydı. Gazze'nin güneybatısında Sina Çölü, batısında Akdeniz, doğusunda Kudüs ve Halilü'r-Rahman, kuzeyinde de Nablûs yer almaktaydı. Gazze'nin 1557 yılında

---

[67] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Haz. Sevim İlgürel), Ankara, 1998, s. 137.

[68] Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960, s. 45, 54.

[69] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[a].

[70] *BOA, TD, nr. 998*, s. 286-290.

[71] Şam sancağının bu zamandaki tahriri *BOA, TD, nr. 474* (1. cilt), *BOA, TD, nr. 543* (2. cilt) ve *BOA, TD, nr. 491* (3. cilt) olmak üzere 3 cilt defterden ibarettir.

[72] *BOA, TD, nr. 474*.

[73] *BOA, TD, nr. 543*.

[74] *BOA, TD, nr. 491*.

[75] *TKA, TD, nr.195*; *TKA, TD, nr. 177*; *TKA, TD, nr. 99*.

Gazze ve Remle adlı iki nahiyesi ile iki kaza merkezi (Nefs-i Gazze, Nefs-i Remle) vardı[76]. Tarihsiz olan bir başka defterde de aynı idarî taksimat görülmektedir[77].

1.3. Safed Sancağı

Safed'in kuzeyinde ve doğusunda Şam, güneyinde Leccûn, batısında da Akdeniz bulunmaktaydı. 1548 yılında sancağın Cîre, Tebnîn Benî Başâre, Şakîf, Taberiyye ve Akkâ adlı 5 nahiyesi ile bir kaza merkezi (Nefs-i Safed) bulunuyordu[78]. Aynı idarî yapıyı 1556 yılında da görmekteyiz[79].

1.4. Leccûn Sancağı

Leccûn'un kuzeyinde Safed, güneyinde Nablûs, doğusunda Aclûn ve Şam, batısında da Akdeniz yer almaktaydı. Sancağın XVI. yüzyıldaki nahiyeleri ise Sâhil-i Atlît, Şafâ, Şa'râ ve Cenîn idi[80].

1.5. Aclûn Sancağı

Aclûn Sancağı'nın kuzeyinde Şam, doğusunda Suriye Çölü, batısında Şeria Nehri ve Lut Gölü, güneyinde de Ma'an bulunuyordu. 1548 ve 1596 yıllarında sancağın Aclûn, Benî Alvân, Kûre, Gavr, Salt, Kerek, Cibâl-i Kerek ve Şevbek olmak üzere 8 nahiyesi ile bir kaza merkezi (Nefs-i 'Aclûn) vardı[81]. Bunlardan Kerek ve Şevbek bölgesi dağlık ve tamamen âsi Arapların yaşadığı bir bölge olmasından dolayı devletin düzenli olarak vergilerini toplaması ve asayişi sağlayabilmesi oldukça güçtü. Bu nedenle müstakil sancak yapılarak buraya bir sancakbeyi tayin edilmiştir[82].

1.6. Nablus Sancağı

Nablûs, XVI. yüzyılın başlarında Safed'in içerisinde yer alıyordu[83]. Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzun bir vadi içinde yer alan Nablûs'un kuzeyinde Leccûn, güneyinde Gazze ve Kudüs, doğusunda da Aclûn Sancağı bulunuyordu. Sancağın batısı ise Akdeniz'e dayanıyordu. Nablûs Sancağı'nın 1548 ve 1596 yıllarında Cebel-i Şâmî, Cebel-i Kıblî, Kâkûn ve Benî Sa'b olmak üzere 4 nahiyesi ile bir kaza merkezi (Nefs-i Nablûs) bulunuyordu[84].

---

[76] *BOA, TD, nr. 304*, s. 5.
[77] *TKA, TD, nr. 192*.
[78] *TKA, TD, nr. 72*.
[79] *BOA, TD, nr. 300*.
[80] *TKA, TD, nr. 181*. Ayrıca bkz. Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 5.
[81] *BOA, TD, nr. 266*, s. 5-6; *TKA, TD, nr. 185*.
[82] Bu hususta bkz. *BOA, MD, nr. 14*, s. 1023/1515; 1024/1516.
[83] Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 129.
[84] *BOA, TD,nr. 258; TKA, TD, nr. 100*.

1.7. Kudüs Sancağı

Kudüs'ün kuzeyinde Nablûs, doğusunda Lut Gölü ve Aclûn Sancağı, batısında da Gazze ve Remle yer almaktaydı. Muhtelif kutsal mekânların da yer aldığı Kudüs Sancağı, 1521 yılında Kudüs, Halilü'r-Rahmân ve Kerek-Şevbek olmak üzere üç kazadan meydana geliyordu[85].

Kudüs Sancağı 1523 yılında Gazze Sancağı'na dahil edilmiş[86], fakat daha sonra tekrar müstakil sancak yapılmıştır. Daha önce Kudüs'ün kazaları içerisinde yer alan Kerek ve Şevbek, sonraları Aclûn Sancağı'na bağlanmıştır[87]. Bundan dolayı Kudüs Sancağı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Kudüs ve Halilü'r-Rahmân olmak üzere iki nahiyeden meydana geliyordu[88].

2. Halep Beylerbeyliği

Halep, Osmanlı yönetimine geçtiği 1516 yılından 1549 yılına kadar Şam Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki yerini almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferi sırasında 1549 yılında Şam'dan ayrılarak müstakil bir beylerbeylik haline getirilmiştir. Halep'in ilk beylerbeyi ise Osman Paşa'dır. Osman Paşa bu göreve atanmadan önce Malatya Sancakbeyi idi.

Halep Beylerbeyliği, ilk kurulduğunda Adana, Kilis, Bâlis, Birecik, Halep, Hama, Humus, Ma'arra ve Selemiye olmak üzere 9 sancaktan meydana geliyordu. 1565 yılında Cebele, Suhne-Tayyibe, Tarsus ve Üzeyr sancaklarının ilavesiyle 12 sancağa yükselmiştir. Bu arada Humus Sancağı da Halep'ten alınarak tekrar Şam Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.

Tablo-6: Halep Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

Sıra No	***1550***	***1565***	***1576-1586***
1	Adana	Adana	Adana
2	A'zâz ve Kilis	A'zâz ve Kilis	Antakya
3	Bâlis	Bâlis	A'zâz ve Kilis
4	Birecik	Birecik	Bâlis
5	Halep	Cebele	Birecik
6	Hama	Halep	Cebele
7	Humus	Hama	Halep
8	Ma'arra	Ma'arra	Hama

[85] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[a].
[86] *BOA, TD, nr. 998*, s. 291.
[87] *TKA, TD, nr. 185*.
[88] *TKA, TD, nr. 112*; *TKA, TD, nr. 178*; *BOA, TD, nr. 427*, s. 261-321.

9	Selemiye	Selemiye	Ma‘arra
10		Suhne ve Tayyibe	Matah
11		Tarsus	Selemiye
12		Üzeyr	Suhne ve Tayyibe
13			Suruc
14			Türkman-ı Halep
15			Üzeyr

2.1. Halep Sancağı

Suriye'nin ikinci önemli kenti olan Halep, Suriye iç yaylalarının kuzeybatı ucunda Toroslar'ın son tâli sırtlarından çıkan Kuveyk Nehri'nin kenarında kurulmuştur. Halep Sancağı, 1549 yılına kadar Şam Beylerbeyliği'ne bağlı kalmış, bu tarihten itibaren ise müstakil bir beylerbeylik haline getirilmiş ve Halep Sancağı da bu beylerbeyliğin paşa sancağı olmuştur.

Halep Sancağı'nın kuzeyinde Antep ve Maraş sancakları, güneyinde Hama ve Trablus sancakları, doğusunda Fırat Nehri, batısında ise Akdeniz ile Üzeyr Sancağı yer alıyordu. Sancağın 1522 yılında 10 kazası vardı. Bu tarihte Halep'in kazaları ve bunlara bağlı olan nahiyeleri ise şunlardı[89]:

Merkez kaza (Mahrûse-i Halep, Cebel-i Sem‘ân, Matah, Cebbûl ve Bâb), A‘zâz (A‘zâz ve Kilis, Menbic, Com, Râvendân), Hârim (Hârim, Cebel-i A‘lâ, Cebel-i Barîşa ve Halkalar), Sermîn (Sermîn, Cebel-i Samâk ve Cebel-i Benî ‘Alîm), ‘Amik, Bakrâz (Bakrâz ve Derbsâk), Erîhâ (Zâviye ve Rûc), Şeyzer (Şeyzer, Kefr Tâb, Efâmiye ve Masyâf), Yörük, Ma‘arra.

Bu kaza taksimatı sonraki yıllarda değişikliğe uğramıştır. Ma‘arra[90] ve Şeyzer kazaları Hama'ya bağlanırken Bakrâz (Bakrâs) kazası da Üzeyr'e bağlanmıştır. Ayrıca, Antakya Sancağı kaldırılarak Halep'e dahil edilmiş, A‘zâz ise 1527 yılında müstakil sancak yapılmıştır.

1520 yılında Halep Sancağı 21 nâhiyeden meydana geliyordu. Bu nahiyeler; Cebel-i Sem‘ân, Matah, Cebbûl ve Nukre-i Benî Esed ve Hâs (Cebbûl), Bâb, Menbic, A‘zâz, Râvendân, Com, ‘Amik, Hârim, Halkalar (Halka), Cebel-i A‘lâ, Cebel-i Barîşa, Rûc, Zâviye, Sermîn, Cebel-i Samâk, Cebel-i Benî ‘Alîm, Kefr Tâb, Şeyzer ve Efâmiye idi.[91] Öte taraftan, daha önce Antakya Sancağı'nı teşkil eden Antakya, Kuseyr, Altunözü, Süveydiye, Şuğur

[89] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han,* vrk. 115[b].
[90] Ma‘arra, Haleb vilâyetinin kurulmasından sonra müstakil sancak olmuştur.
[91] *BOA, TD, nr. 93.*

ve Cebel-i Akra' nahiyelerini de 1523 yılından itibaren Halep'e bağlı olarak görmekteyiz.[92]

1520 yılında Antakya Sancağı'na bağlı olan Bakrâz,[93] Derbsâk (Gündüzlü) nahiyesi ile birlikte, 1522'de Halep'e bağlanmıştır.[94] Fakat, Derbsâk'ın 1523 yılında bu defa Antep (Ayntâb) Sancağı'na bağlandığı, 1526 yılında da tekrar Halep Sancağı'na dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bu arada, 1520 yılında Şeyzer Nahiyesi içerisinde yer alan Masyâf Kasabası[95] 1526'da çevresindeki köylerle birlikte müstakil nahiye yapılmış, buna karşın 1520 yılında müstakil bir nahiye olarak gördüğümüz Efâmiye ise Şeyzer Nahiyesi'ne dahil edilmiştir[96]. 1520 ve 1526 yılı tahrir defterlerinde Halep'e bağlı olan A'zâz, Kilis ve Com nahiyeleri, Ekrâd taifesi ile birlikte, 1527'de A'zâz (Ekrâd) Sancağı'nı teşkil etmiştir[97].

Görüldüğü gibi, Halep'in Osmanlı yönetimine girmesinden sonra, 1520-1526 yılları arasında, yönetimle alakalı hususları kolaylaştırmak ve bu süre zarfında meydana gelen aksaklıkları gidermek maksadıyla, Halep'in idarî taksimatında sık sık değişiklikler yapılmıştır. Yapılan bu değişiklikler neticesinde, 1536 yılında Halep Sancağı'nın 27 nahiyeden meydana geldiği görülmektedir ki bunlar; Cebel-i Sem'ân, Menbic, Cebbûl, Bâb, Matah, Râvendân, Amik, Derbsâk, Bakrâz, Hârim, Cebel-i Barîşa, Cebel-i A'lâ, Halka, Antakya, Altunözü, Kuseyr, Şuğur, Cebel-i Akra', Süveyde, Şeyzer, Masyâf, Kefr Tâb, Zâviye, Rûc, Cebel-i Benî 'Alîm, Cebel-i Samâk ve Sermîn adlı nahiyelerdi[98].

2.2. Üzeyr Sancağı

XVI. yüzyılın başlarında Adana Sancağı'nın bir kazası olan Üzeyr[99], 1523 yılında müstakil bir sancak haline getirilmiştir[100]. Sancağın kuzeyinde Adana ve Sis sancakları, güneyinde ve doğusunda Halep Sancağı arazisi, batısında da Akdeniz yer alıyordu.

Üzeyr Sancağı, önceleri Üzeyr, İskenderun ve Arsuzili nahiyelerinden oluşurken[101], XVI. yüzyılın ikinci yarısında Derbsâk (=Gündüzlü) ve Bakrâs nahiyeleri de Halep'ten alınarak bu sancağa bağlanmıştır. Nitekim 1573 yılında söz konusu sancak, Üzeyr, Arsûz, Derbsâk ve Bakrâs olmak üzere 4 nahiyeden meydana geliyordu[102].

---

[92] *BOA, TD, nr. 998*, s. 293-294.
[93] *BOA, TD, nr. 109*, s. 7.
[94] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 115[b].
[95] *BOA, TD, nr. 93*, s. 611-612.
[96] *BOA, TD, nr. 146*, s. 129.
[97] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 129. Ayrıca bkz. *BOA, TD, nr. 93, BOA, TD, nr. 146*.
[98] *BOA, TD, nr. 397*.
[99] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[b].
[100] *BOA, TD, nr. 998*, s. 348-353.
[101] *BOA, TD, nr. 969*, s. 345-396; *BOA, TD, nr. 450*, s. 434-485.
[102] *TKA, TD, nr. 193*.

2.3. Birecik Sancağı

Birecik Sancağı'nın batısında Ayntâb (Antep), doğusunda Ruha (Urfa), kuzeyinde Behisni (Besni) ve güneybatısında da Halep sancakları yer alıyordu. Sancağın; 1536 yılında Birecik, Surûc, Arabân, Atak ve Merzuman olmak üzere 5 nahiyesi vardı. Birecik ve Rumkale ise sancağın kaza merkezleriydi[103]

2.4. Adana Sancağı

Sancağın; güneyinde Akdeniz, batısında Tarsus, doğusunda Üzeyr, kuzeyinde de Sis Sancağı ile Karaman Vilâyeti arazileri yer alıyordu. 1522 yılında Adana Sancağı'nın Adana, Kınık (Şah Meliklü ve Peçenek ile birlikte), Üzeyr (İskenderûn, Arsuz-ili ve Ağaslu ile birlikte), Berendi, Ayas (Tuzla ile birlikte), Kara İsalu Hâcılu, Kosunlu ve Kuştemürlü olmak üzere 7 kazası vardı[104]. Bunlardan Üzeyr Kazası kısa bir müddet sonra müstakil sancak yapılmış, Kosunlu ve Kuştemürlü de Tarsus'a bağlanmıştır. 1536 yılında sancağın; Adana, Yüreğir, Saruçam, Dündarlu ve Bulgarlu, Hacılu, Ayas, Kara İsalu ve Kınık olmak üzere 8 nahiyesi bulunuyordu[105].

XVII. yüzyılın başlarına kadar Halep Vilâyeti'ne bağlı kalan Adana, bu tarihten itibaren müstakil eyâlet yapılmıştır[106].

2.5. Tarsûs Sancağı

Sancağın; güneyi Akdeniz, doğusu Adana, batısı ve kuzeyi de Karaman Vilâyeti arazisi ile çevriliydi. Tarsus Sancağı'nın 1519 yılında Tarsus, Kosun, ve Ulaş adlı üç nahiyesi ile bir kaza merkezi (Nefs-i Tarsus) vardı[107]. Daha sonra Kuştemür nahiyesi de Tarsus'a bağlanmıştır[108].

2.6. Sis Sancağı

Güneyinde Adana, doğusunda Zulkadir (Dulkadir) Vilâyeti, kuzeyinde ve batısında da Karaman Vilâyeti arazilerinin yer aldığı Sis Sancağı'nın dahili taksimatı (nahiyesi) mevcut değildi[109].

3. Trablusşam Beylerbeyliği

Trablusşam, 1579 yılına kadar Şam Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak iken bu tarihte müstakil beylerbeylik yapılmıştır. 1579'da kurulmasından hemen sonra, daha önce Halep'e bağlı olan Hama ve Selemiye sancakları ile Şam'a

---

[103] *BOA, TD, nr. 184*.
[104] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[b].
[105] *BOA, TD, nr. 177*.
[106] *BOA, MD, nr. 80*, s. 362; *BOA, KK, Ruûs, nr. 266*, s. 68.
[107] *BOA, TD, nr. 69*.
[108] *BOA, TD, nr. 229*.
[109] Sis sancağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan), *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 819-892.

bağlı olan Humus ve Cebele sancakları[110], 1595'te ise daha önce Şam Sancağı'na bağlı olan Sayda-Beyrut Sancağı Trablusşam Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiştir[111]. Bu arada Trablus hazinesi de teşkil edilerek 6 Mart 1584'te buraya müstakil bir defterdar ile 25 Mayıs 1584'te bir varidatçı ve bir de ruznameci tayin edilmiştir[112].

3.1. Trablus Sancağı

Doğu Akdeniz kıyı şeridinde yer alan Trablus'un (Trablus-ı Şam ya da Şam Trablusu) batısında Akdeniz, kuzeyinde Halep, güneyinde Şam, doğusunda da Hama ve Humus sancakları yer almaktaydı.

1522 yılında Trablus'un Nefs-i Trablus, Hısnü'l-Ekrâd ve Cebele olmak üzere 3 kazası vardı[113]. Bunlardan Cebele Kazası, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, müstakil bir sancak haline getirilmiş, Hısnü'l-Ekrâd ise Humus Sancağı'na bağlanmıştır.

1523 yılında Trablus'un 29 nahiyesi vardı. Bunlar; Kûrâ (=Kûre), Enfe, Cübeyl, Petrûn (=Betrûn), Fütûh-i Benî Rehhâl, Müneytra, Zanniye, 'Arkâ, Menâsif, Sâfîtâ, Bşerri, 'Akkâr, Zâviye, Hısnü'l-Ekrâd, Mî'âr, Antartûs, Hevâbî, Kadmûs, Ulleyka, Menîka (Müneyka), Kehf, Kulley'a, Merkab, Cebele, Balâtunus, Sahyûn, Berziye, Lazkiye ve Vâdi-i Kandil[114] adlı nahiyelerdi. Fakat Hısnü'l-Ekrâd ile Menâsif XVI. yüzyılın ilk yarısında Hums Sancağı'na bağlanmış, Kûre ve Enfe ise birleştirilerek tek nahiye yapılmıştır. Buna göre, 1547 yılında Trablus'un 25 nahiyesi mevcut olup, bunlar; Zâviye, Kûre ve Enfe, Cübeyl, Petrûn, Fütûh-i Benî Rehhâl, Müneytra, Bşerri, Zanniye, 'Arka, 'Akkâr, Sâfîtâ, Mî'âr, Antartûs, Kulley'a, Kehf, Kadmûs, Hevâbî, Menîka, 'Ulleyka, Merkâb, Cebele, Balâtunus, Lazkiye, Sahyûn ve Berziye adlı nahiyelerdi. [115] Ayrıca bu zamanda Trablus Sancağı'nda Trablus, Enfe, Petrûn, Müneytra, 'Arka, 'Akkâr, Sâfîtâ, Antartûs, Kadmûs, Hevâbî, Menîka, 'Ulleyka, Merkâb, Cebele, Balâtunus, Lazkiye ve Sahyûn olmak üzere 17 "nefs" yani kaza ve nahiye merkezi vardı. Bu merkezlerden, Trablus şehrinden sonra, en büyük olanları; sırasıyla, Lazkiye (672 hane, 137 mücerred ve 44 imam vergi nüfusu vardı) ve Cebele idi (459 hane, 130 mücerred ve 14 imam vergi nüfusluydu). Cebele, yukarıda da belirttiğimiz gibi, XVI. yüzyılın sonlarına doğru müstakil sancak yapılmış ve Trablus'un birçok nahiyesi bu yeni sancağa bağlandığı için 1571-72 yılında sancağın nahiye sayısı 14'e düşmüştür. Bu nahiyeler; Zâviye, Kûre ve Enfe, Cübeyl, Petrûn, Fütûh-i Benî Rehhâl,

---

[110] *BOA, MD, nr. 40*, s. 110/243, 244. Ayrıca bkz. *BOA, MD, nr. 38*, s. 146/293
[111] *BOA, MD, nr. 73*, s. 37/87, 88, 89
[112] *BOA, KK, Ruus, nr. 242*, s. 182, 368; *BOA, MD, nr. 53*, s. 130/376
[113] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 116[a].
[114] *BOA, TD, nr. 998*, s. 295-296.
[115] *TKA, TD, nr. 203*.

Müneytra, Bşerri, Zanniye, ‘Arka, ‘Akkâr, Sâfîtâ, Mî‘âr, Antartûs ve Kulley‘a[116] olup, aynı idarî taksimatı 1596 yılında da görmekteyiz[117].

3.2. Cebele Sancağı

Cebele, Trablus Sancağı’nın bir kazası iken XVI. yüzyılın ikinci yarısında müstakil bir sancak yapılmıştır. Sancağın kuzeyinde Halep, güneyinde Trablus, doğusunda Hama ve Ma‘arra sancakları, batısında ise Akdeniz yer almaktaydı.

Cebele, XVI. yüzyılın ilk yarısında Trablus Sancağı’nın bir kazasıydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında müstakil sancak haline getirildikten sonra Halep Beylerbeyliği’ne[118] bağlanan Cebele, 1568 yılından sonra Şam Beylerbeyliği’-ne[119], 1572 yılında tekrar Halep Beylerbeyliği’ne[120], kısa bir müddet sonra da tekrar Şam Beylerbeyliği’ne bağlanmıştır. 1579 yılında ise yeni kurulan Trablusşam Beylerbeyliği’ne dâhil edilmiştir[121].

Cebele Sancağı 1571 yılında Cebele, Petrûn, Hevâbî, Kehf, Kadmûs, Menîka, Ulleyka, Balâtunus, Lazkiye, Sahyûn ve Berziye olmak üzere 11 nahiyeden meydana geliyordu[122].

3.3. Hama Sancağı

Hama’nın kuzeyinde Maa‘rra, batısında Trablus, güneyinde de Humus yer alıyordu. Sancağın doğusu ise çöldü.

XVI. yüzyılın ilk yarısında, birlikte bir sancağı meydana getiren Hama ve Humus, bu yüzyılın ortalarında birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak haline getirilmiştir. Sancağın, 1522 yılında Hama ve Humus olmak üzere iki kazası vardı[123]. Daha sonra Ma‘arra da bu sancağa dâhil edilmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş, XVI. yüzyılın ortalarında Ma‘arra müstakil sancak yapılmıştır. Buna karşın, daha önce Halep’e bağlı olan Şeyzer ve Masyâf kasaba ve köyleri de Hama’ya bağlanmıştır. Hama Sancağı’nın, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hama, Bârin, Şeyzer ve Masyâf olmak üzere 4 nahiyesi vardı. Hama, Şeyzer ve Masyâf kasabaları ise birer kaza merkeziydi[124].

3.4. Humus Sancağı

Humus, XVI. yüzyılda Hama ile birlikte bir sancağı meydana getiriyordu. Bu yüzyılın ortalarına doğru bu iki merkez birbirinden ayrılarak her biri

---

[116] *BOA, TD, nr. 513*.
[117] *TKA, TD, nr. 84*.
[118] 1565 yılında Halep Beylerbeyliğine bağlıydı. Bkz. *BOA, MD, nr. 6*, s. 537/1165.
[119] İ. Metin Kunt, *Sancaaktan Eyalete*, s. 142.
[120] *BOA, MD, nr. 19*, s. 73/161.
[121] *BOA, MD, nr. 40*, s. 110/244.
[122] *BOA, TD, nr. 512*.
[123] *Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 115[b].
[124] *TKA, TD, nr. 92*; *BOA, TD, nr. 344*; *BOA, TD, nr. 564*; *BOA, TD, nr. 1052*.

müstakil sancak yapılmıştır. Buna göre, Humus Sancağı'nın kuzeyinde Hama, güneyinde Şam, doğusunda Tedmür ve batısında da Trablus sancakları yer alıyordu.

Humus Sancağı, Kanuni döneminde Humus, Hısnü'l-Ekrâd ve Menâsif olmak üzere 3 nahiyeden meydana geliyordu. Sancağın kazaları ise; Humus ve Hısnü'l-Ekrâd idi[125]. Bunlardan Hısnü'l-Ekrâd Kazası XVI. yüzyılın başlarında Trablus Sancağı'na bağlı bulunuyordu. Humus Sancağı'nın 1570 yılında da Humus, Hısnü'l-Ekrâd ve Menâsif olmak üzere 3 nahiyesi vardı[126].

Sonuç

Memlûk Devleti'nin hâkimiyeti altında iken 1516 yılında Osmanlı idaresine geçen Suriye coğrafyası Şam Beylerbeyliği adı altında tek bir idari bölge halinde teşkilatlandırıldı. Bu yapı esasen Arap coğrafyacılarının "Bilâdü'ş-Şam" tanımlarına da uygun düşüyordu. Fakat bu geniş ve kontrolü güç olan coğrafyanın sadece bir beylerbeyinin yönetimine bırakılması beraberinde bir takım problemleri de ortaya çıkardı. Bu coğrafyanın lideri konumuna yükselen ve daha önce Memlûk Devleti'ne hizmet vermiş olan Canbirdi Gazali, Yavuz Sultan Selim'in vefatını fırsat bilerek isyan etti. Amacı Memlûk Devleti'ni yeniden canlandırmaktı. Fakat amacına ulaşamadan öldürüldü. Bu isyan, Suriye coğrafyasının idari taksimatında bir takım değişikliklere yol açtı. Fakat Suriye coğrafyası aynı zamanda âsi göçebe Arapların da yaşam alanıydı. Bu sebeple burası imparatorluğun en problemli coğrafyalarından birini teşkil ediyordu. Özellikle çölle kaplı olan alanlar ile Dürzi ve Nusayrilerin yaşadığı dağlık alanlar bölgenin en sıkıntılı kesimlerini oluşturuyordu.

Bir taraftan merkeze uzak olmaları, diğer taraftan da kontrol edilmesi çok güç olan arazi şartlarına sahip olmaları sebebiyle, Şam'ın güney kesiminde yer alan sancakların yönetimi genellikle yerli aşiret reislerine bırakılmıştı. Özellikle Leccûn, Aclûn ve Gazze sancaklarının yönetimi, bazı şartları yerine getirmeleri kaydıyla ve babadan oğla geçmek üzere yerli hanedanlara "ocaklık tarikiyle" tevcih edilmişti. Zira kul kökenli beylerin bu bölgede kolay kolay otoritelerini kuramayacakları kesindi. Esasen böyle bir uygulama Osmanlı Devleti'nin de menfaatine olup, bu sayede vergilerin problemsiz olarak toplanması ve hac yollarının güvenliğinin onlar eliyle sağlanması amaçlanıyordu. Ancak bu idarî tercihin bazı sakıncaları da vardı. Her şeyden evvel devletin buralardaki otoritesinin ve etkisinin zayıf olması halkın nazarında yerli hanedan reislerini daha etkin ve otoriter hale getirmiştir.

Vergilerin zamanında ve düzenli olarak toplanmasının yanı sıra, ticaret ve hac yollarının güvenliğinin sağlanması da Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyadaki en büyük beklentisiydi. Mekke ve Medine'ye giden yollar bu coğrafyadan

---

[125] *TKA, TD, nr. 179*; *BOA, TD, nr. 281*.
[126] *BOA, TD, nr. 502*.

geçtiği gibi, üç büyük din açısından kutsal olan Kudüs şehri ile Hıristiyan hacıların ziyaret ettiği Antakya şehri de bu coğrafyada bulunuyordu. Bu sebeple, zamanla ortaya çıkan aksaklıkları gidermek ve iktidar boşluklarını doldurmak maksadıyla sık sık idari düzenlemeler yapılarak yeni beylerbeylikler ve sancak beylikleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda, önce Halep Beylerbeyliği kurularak Suriye'nin kuzeyi emniyet altına alınmak istenmiştir. Vergilerin toplanması ve güvenliğin sağlanması hususunda Matah, Antakya ve Ma'arra sancakları oluşturularak buralara da birer sancakbeyi gönderilmiştir. Bunlar, kendilerine bağlı kuvvetlerle bulundukları yerin emniyetini sağlayacaklardı.

Suriye coğrafyasının doğusunda Fırat Nehri yer alıyordu ve buradan Basra Körfezi'ne kadar uzanan ticari yolculuklar yapılabilmekteydi. Batısında yani Akdeniz kıyısında ise irili ufaklı çok sayıda liman bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde en önemli olanları hiç şüphesiz Trablus (Trablusşam) ve Beyrut limanlarıydı. Ayrıca Lazkiye, Cebele, Baniyas ve Sur gibi limanlar da yine bu coğrafyada bulunmaktaydı. Dolayısıyla doğu-batı ticaretinde, ara bölgede bulunması sebebiyle, Suriye coğrafyası büyük bir öneme sahipti.

Trablus limanından Halep'e uzanan yolların güvenliği özellikle transit ticaret açısından büyük öneme sahipti. Bu yollar civarında bulunan yerel aşiret beylerinin yağma ve soygunlarının yanı sıra, birbirleriyle olan kavgaları, Osmanlı hükûmetini bu coğrafyada yeni bir idari yapılanmaya zorladı. Bunun neticesi olarak da 1579'da Trablusşam Beylerbeyliği oluşturularak buraya kalabalık maiyetiyle birlikte bir paşa tayin edildi.

Netice itibariyle, Suriye coğrafyasının idari yapılanması, yeni ihtiyaçların ortaya çıkması ve güvenlik sorunları nedeniyle XVI. yüzyıl boyunca sık sık değişikliğe uğramıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1.Arşiv Vesikaları

1.1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tahrir Defterleri (TD): 69, 93, 109, 146, 177, 184, 229, 256, 266, 281, 300, 304, 344, 397, 427, 450, 474, 491, 502, 512, 513, 543, 564, 969, 998 ve 1052 numaralı defterler.

Mühimme Defterleri (MD): 2, 5, 6, 14, 19, 29, 38, 40, 53, 73 ve 80 numaralı defterler.

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK) Ruus Defterleri: 211, 216, 242 ve 266 numaralı defterler.

Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri (TZTD): 7, 14, 33 ve 34 numaralı defterler.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 459 ve 563 numaralı defterler.

Cevdet, Dahiliye: 6095 numaralı defter.

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi (A.RSK): 1512 numaralı defter.

1.2. Topkapı Sarayı Arşivi (TSA): E. 12321 numaralı defter.

1.3. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKA): 72, 84, 92, 99, 100, 112, 177, 178, 179, 181, 185, 193, 195 ve 203 numaralı tahrir defterleri.

2. Kanunnameler

Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Han, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 1969.

Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Haz. Sevim İlgürel), Ankara, 1998.

Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul, 1992.

3. Seyahatnameler

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, I, (Ahmet Cevdet tab'ı), İstanbul, 1314.

4. Türkçe Yazmalar

Matrakçı Nasuh, *Süleyman-nâme*, Arkeoloji Kütüphanesi, nr. 379.

Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4422.

5. Kaynak Eserler

Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, (nşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara, 1990.

Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul, 1264.

Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih,* II, İstanbul, 1279.

Muhammed b. Tûlûn es-Sâlihî ed-Dimaşkî (=İbn Tûlûn), *İ'lâmü'l-Verâ bimen vulliye nâiben mine'l-etrâk bi-Dimaşki'ş-Şâm el-Kübrâ*, (nşr. Muhammed Ahmed Duhmân), Dimaşk, 1963.

Müneccibaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul, 1285.

Silahşor, "Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab", (nşr. Selahattin Tansel), *Tarih Vesikaları*, 17 (2), İstanbul, 1958, s. 294-320.

6. Araştırma ve İncelemeler

BAKHİT, M. Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982.

BARKAN, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-54), s. 251-329.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 1-24.

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003.

EMECEN, Feridun, "Canbirdi Gazali", *DİA*, VII, s. 141-143.

EMECEN, Feridun M.-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23, Ankara, 1999, s. 53-122.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan), *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 819-892.

HEYD, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960.

HÜTTEROTH, Wolf-Dieter-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004.

İNALCIK, Halil, "Eyalet, *DİA*, 11, s. 548-550.

KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1987.

Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, İstanbul, 1986.

STRIPLING, G. W. Frederick, *The Ottomans Turks and The Arabs 1511-1574*, Urbana, 1942.

TURAN, Şerafettin, "XVII. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 201-232.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 3. cilt 2. kısım, Ankara 1982.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1983.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Ankara, 1989.

YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXXVIII/152 (1974), s. 657-708.

صورة السلاجقة في المصادر اللاتينية للحملة الصليبية الأولى وتأثيراتها (1095-1099م/488-492هـ)

أ.د حسن عبدالوهاب حسين سليم

أستاذ تاريخ العصور الوسطى

جامعة الملك سعود

ملخص البحث

كان لنجاح السلاجقة في ضم بيت المقدس عام 1070م، ثم إنزالهم الهزيمة بالبيزنطيين في ملاذكرد عام 1071م آثاراً بالغة الأهمية على تاريخ المنطقة بأسرها. فقد استطاع السلاجقة في غضون سنوات قليلة من السيطرة على آسيا الصغرى، وباتوا على وشك فتح القسطنطينية. وسارعت البابوية للتحرك من أجل وقف انتشار المد السلجوقي الذي ترك اثره على طريق الحجاج النصارى عبر آسيا الصغرى والذي كان يمثل أحد الروافد الرئيسة لذلك. وأعد البابا جريجوري السابع مشروعاً لحملة صليبية "لتحرير اخوانهم في الشرق" داعياً "جند القديس بطرس" للمشاركة فيها.

وعلى الرغم من عدم إتمام هذا المشروع إلا أن خليفة البابا أوربان الثاني عمل على تنفيذ هذا المشروع لتحقيق أهداف عديدة من بينها الاستيلاء على بيت المقدس من قبضة السلاجقة، واستعادة طريق الحجاج عبر آسيا الصغرى. واستغل "صورة السلاجقة" في خطبه التي ألقاها في كليرمون والتي سوف نقوم بتحليلها في هذا البحث، وكيف استغلت هذه الصورة المشوهة لتحقيق أهداف البابوية. كذلك تناول مؤرخو الحملة الصليبية الأولى تقديم "صورة السلاجقة" في مؤلفاتهم سواء من كان منهم شاهد عيان ومشارك في أحداثها مثل المؤرخ المجهول أو ريمونداجيل أو بطرس تيدبود، ومنهم من نقل هذه الصورة مثل رادولف دي كاين وألبرت أكس وغيرهم، ثم اختم البحث بالتأثيرات التي ترتبت على هذه الصورة في مصادر هذه الحملة.

Özet

Selçukluların 1070 yılında Kudüs'ü topraklarına katmaları ve bir yıl sonra Malazgirt'te Bizanslıları bozguna uğratmaları, bölge tarihine çok önemli etkiler bıraktı. Zira bir kaç yıl içerisinde Küçük Asya'yı zabtedip İstanbul'u fethetmeye çok yaklaştılar. Ancak Papalık süratle hareket ederek, Selçukluların genişlemesine mani olmak ve Hıristiyanların Hac yolunun en önemli güzergâhı olan Küçük Asya yolunu tehdit eden böyle bir yapıya karşı çıktı. Bunun için de Papa VII. Gregoryus "Doğu'daki kardeşlerini kurtarmak" için bir haçlı savaşı başlattı ve bunun gerçekleşmesi için de "Aziz Butros'un Askerleri"ni göreve çağırdı.

Her ne kadar bu proje akim kalsa da, Papa'nın halefi II. Orban bir kaç amacı gerçekleştirmek için bu projeyi işledi. Bu amaçların başında da Kudüs'ü Selçuklulardan geri almak, Küçük Asya'daki hac yolunun güvenliğini sağlamak. Bunun için de Gelirmeon'da irad ettiği nutuklarında "Selçukluların İmajı"ndan yararlandı. İşte bu tebliğ irad edilen bu nutukların yorumunu yapacak, Papalığın amaçlarına ulaşması için ne denli Selçukluların imajını kötülediğini işleyecek. Aynı zamanda ilk haçlı seferlerini yazan, gerek sefere bizzat katılan (Meçhul tarihçi veya Raymond veya Botrus Tidbut gibi) gerekse

başkalarından nakleden (Radolf Dıkayn veya Albert Iks ve başkaları gibi) tarihçilerinin bu imajı ne kadar zedelediklerini inceleyecektir. Son olarak tebliğimizi bu oluşan kötü imajın etkilerini ana kaynaklarından nakledeceğiz.

شكلت الدعاية ضد "المسلمين" حجر الزاوية في سياسة البابوية منذ أن استشعرت الخطر من جانبهم بعد نجاحهم في الوصول إلى كنيسة القديس بطرس في روما في بابوية البابا سرجيوس الثاني (844-847م). وبدأت دعايتها بالزعم أن المسلمين أسروا الرهبان والنساك، وهدموا الكنسية بأكملها. ولذا تمت الدعوة لعقد مجمع تم الاتفاق فيه على إعادة بنائها ومنع "الكفار" من دخولها مستقبلاً وفي بابوية حنا الثامن (872-882م) ذكر أن "العرب" انقضوا كالجراد ولوصف فظائعهم ينبغي أن يكون عدد الألسنة مساوياً لعدد أوراق أشجار تلك البلاد.[1] واستمرت البابوية في استغلال صورة المسلمين أو العرب في دعايتها لإثارة الحماس للمقاتلين للانضمام للدفاع عنها، وشكلت كتابات الرهبان جانباً في هذه الدعاية ضد المسلمين.[2]

يعتبر البابا جريجوري السابع (1073-1085م) أول من دعا للقيام بحملة ضد "الجنس الوثني" الذي تغلب على المسيحيين ودمر كل شيء حتى وصل إلى أسوار القسطنطينية وذبح آلاف المسيحيين كالشياه. ودعا إلى تقديم العون للمسيحيين على وجه السرعة،[3] ثم في خطاب آخر مارس 1074م/ 466 هـ دعا الراغبين للدفاع عن العقيدة لنجدة القسطنطينية التي وصل المسلمون إلى أسوارها. كما عاد البابا إلى سياسة أسلافه الدعائية ضد المسلمين وما يمثلونه من تهديد للإمبراطورية البيزنطية والويلات التي يتعرض لها المسيحيون في الشرق. وفي خطابه إلى الإمبراطور هنري الرابع (1056-1106م)، والمؤرخ في 17 ديسمبر 1074م/ 467هـ أعلن عن استعداده للمسير لنجدة الإمبراطورية البيزنطية واستعداده لجمع خمسين ألفاً للقيام بذلك.[4]

استغل البابا أوربان الثاني (1088-1099م) طلب الإمبراطور البيزنطي ألكسيس كومنين (1081-1118م) في دعايته لمشروعة الصليبي. وفي مارس 1095م انعقد في بياكنزا مجمعاً حضره مندوبين من الإمبراطور لطلب المساعدة من الغرب الأوربي لموجهة خطر الأتراك السلاجقة.[5] ووافق البابا حيث شجع الحاضرين على القسم بمساعدة بيزنطة بكل إخلاص وبأقصى ما لديهم لمقاومة "الكفار" ـ حسب زعمه ـ وإرسال جيش إلى الشرق وهو ما لم يكن يرغب فيه الإمبراطور البيزنطي.[6] واستمر البابا في

---

(1) Fred E. Engreen, Pope John The Eigth and Arabs, Speculum, xx, 1945, 318-330;
السيد الباز العريني: الدولة البيزنطية (320-1081م)، بيروت 1982، ص 469-497

(2) راجع على سبيل المثال وصف فيالبد في رحلة الحج عام 720م عندما وصف المسلمين "بالوثنين" كما وصفهم بده (ت 735م) بأنهم أعداء المسيح (عليه السلام)، وانتقلت نفس الصورة إلى أسبانيا حيث وجهت نفس الاتهامات الباطلة للإسلام والرسول صلى الله عليه وسلم. للمزيد: مونتجمري وات: فضل الإسلام على الحضارة الغربية ـ نقله إلى العربية، حسين أحمد أمين، القاهرة 1983م، ص 99-105

J. Lamonte, Crusade and Jihadm in: Arad Heritage, ed. By N.A. Faris, New Jeresy, 1964, pp. 158-198

(3) Oliver J. Thacher, and Edgar Holmes Mc Neal, eds.A Source Book for Medieval History, (New York, Scribners, 1905), pp.512-13

(4) قاسم عبده قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة – الكويت 1990/ص 31-32

Runciman, S., The Concils of Piacenza and Clermont, in Setton, (ed.), A History of Crusades, vol. I., (Philadelphia) 1958, pp.220-224

(5)Berneld of Constonce, Chronican, MGH.Sc.vol. V Runciman, S., The Concils of Piacenza and Clermont, in Setton, (ed.), A History of Crusades, vol. I., (Philadelphia) 1958, pp. 220-224

(6)Runciman, the Councils, p.249

ماير: تاريخ الحروب الصليبية، ترجمة وتعليق عماد الدين غانم، مجمع الفاتح ـ ليبيا ـ 1990، ص 20-24، زابروف (ميخائيل): الصليبيون في الشرق، ترجمة إلياس شاهين، دار التقدم، موسكو، 1986، ص 42-43

رحلته متوجهاً إلى غالة للتحضير لمجمع كليرمون وأمضى عدة أشهر التقى خلالها بالعديد من الشخصيات الدينية والدنيوية استعداداً لطرح مشروعه على المجمع(7).

وفي الثامن عشر من نوفمبر 1095م بدأت أعمال مجمع كليرمون والذي ألقى فيه البابا أوربان الثاني عدة خطب انتهت بخطبته الرئيسة التي ألقاها في السابع والعشرين. ووصلت لدينا عدة نسخ من هذه الخطبة سجلها بعض المؤرخين الذين حضروا المجمع ولكنهم لم يسجلوها في حينها وإنما بعد مرور أكثر من عامين. كما أنه لم يصل نص رسمي لها في سجلات البابوية.(8)

ومن الملاحظ على نص الخطبة التي سجلها المؤرخ المجهول وبطرس تيدبود والتي كتبت حوالي عام 1101م/493هـ أن الإشارة إلى "الأتراك" لم ترد في هذا النص. وما ورد نص مختصر حث فيه البابا الحاضرين على الخلاص بأرواحهم والمعاناة من أجل السيد المسيح (عليه السلام) واعداً إياهم بأنه سيكون لهم جزء من الميراث.(9)

أورد فوشيه الشارتري نصاً لخطبة البابا أوربان ذكر فيه "الأتراك" بصورة مباشرة. ويحدد سبب توجهه إلى غالة بأنه سمع أن الأتراك احتلوا المناطق الداخلية من أراضي بيزنطة وأن المسيحيين خضعوا لشعب متوحش هدّام. كما أشار إلى "المحنة التي تحيق بالمسيحية في طرف آخر من العالم" ثم طالب البابا الحاضرين بمد يد العون إلى إخوتهم القاطنين في المشرق. وتستمر الإشارة إلى "الأتراك والعرب" الذين هاجموهم واحتلوا أراضي الرومان حتى وصلوا إلى ساحل البحر المتوسط والبوسفور الذي يسمى ذراع القديس جورج، وانتصروا عليهم في سبع معارك. وقاموا بأعمال القتل والأسر وتدمير الكنائس وتخريب الإمبراطورية. ثم يدعوهم للإسراع بالخروج سواء من الفرسان أو المشاة لإنقاذ المسيحيين وتدمير ذلك الجنس الشرير. وطرده من أراضي أصدقائنا. وأنه يعلن ذلك سواء للحاضرين أو الغائبين.(10)

ومن الملاحظ على نص هذه الخطبة اختلافها عن النصين السابقين على الرغم من حضور المؤرخين الثلاثة لمجمع كلير مون. ويرى البعض أن فوشيه سجل القسم الأول من تاريخه بعد عام 1101م وبعد الكارثة التي حلت بصليبي حملة عام 1101م/494هـ، والتي أنزل فيها السلاجقة هزيمة مروعة بالصليبيين جعلت فوشيه يحجم عن تسجيل أحداثها.(11) ومن هنا يتّضح السبب الذي جعل هذا المؤرخ يصب جام غضبه على الأتراك ويقحم هذه العبارات في نص خطبة البابا أوربان والذي لم ترد في مراسلاته عقب هذه الخطبة أية إشارة لهم كما سنلاحظ من الخطابات التالية.

عقب الانتهاء من دعوته لخروج الحملة الصليبية والتي حدد لها عام 1096م/489هـ، أرسل البابا مجموعة من الخطابات لتنظيم الأمور المتعلقة بالحملة الصليبية. ولم نجد في هذه الخطابات المعاصرة أية

---

(7)Dana. C. Munro, "The Speech of Pop Urban II at Clermont, 1095", American Historical Review (AHR) 11, 1906, PP.231-242

(8) حسن عبدالوهاب حسين: دراسات في التاريخ الاقتصادي للحروب الصليبية، الإسكندرية، دار المعرفة الجامعية، 2002، ص 18-20

(9) The Speech of Urban, The Gesta Version (in Peters) pp.25-26; Tudedodus, Petrus, Historia Hierosolymitano itinere, trans. J.H.Hill and L.I.Hill, (Philadephia)1974,p.15

وترجمه إلى العربية حسين محمد عطية: تاريخ الرحلة إلى بيت المقدس، الإسكندرية، 1999م

(10) Fulcher of Chartres, A History of the expedition to Jerusalem 1095-1127, trans by F.R. Rayan, Konville, 1969, pp.62

وتوجد ترجمة عربية له: الوجود الصليبي في الشرق العربي، تاريخ الحملة إلى بيت المقدس، ترجمة قاسم عبده قاسم، الكويت 1993.

(11) مقدمة الترجمة العربية لفوشيه الشارتري، ص 46، وعن الحملة انظر:

Runciman, S., The Crusade of 1101, Jahrbuch der osterreichisch- Byzantinischen Gesellschaft, 1 (1951) pp. 3 II.

إشارات عن "الأتراك" وإنما ذكر "المسلمين" ففي خطابه إلى أتباعه في فلاندرز دعاهم "لمساعدة الكنيسة الآسيوية وتحرير إخوانهم من طغيان المسلمين".[12]

وفي خطاب آخر مؤرخ في السابع من أكتوبر 1096م، استنفر الفرسان "لكبح جماح وحشية المسلمين وإعادة الحرية للمسيحيين" [13] ومن الملاحظ تركيزه في دعايته على "تحرير المسيحيين" والاتهامات الموجهة للمسلمين. وهو ما سبق أن ورد في خطابات البابا جريجوري السابع والذي يسير أربان الثاني على خطاه في دعوته للصليبية.

ومع نهاية عام 1096م/489هـ أخذت صورة "المسلمين" في التغير في خطابات البابا. وفي وثيقة تم اكتشافها مؤخراً حث شعب أنجرز على الذهاب إلى بيت المقدس "لطرد الوثنيين الذين احتلوها وجميع الأراضي المسيحية حتى القسطنطينية". [14] ولا شك أنه يقصد هنا "الأتراك السلاجقة" الذين فتحوا بيت المقدس منذ عام 1070م، ثم أنزلوا الهزيمة بالبيزنطيين في مانزكرت عام 1071م وما تبع ذلك من فتحهم آسيا الصغرى حتى باتوا على أبواب القسطنطينية.

استغل المؤرخون اللاتين الهزيمة المروعة التي حلت بجموع الحملة الشعبية على يد قلج أرسلان (485-500هـ) في صب جام غضبهم على الأتراك وإلصاق التهم بهم. وبطبيعة الحال فإن هذه الجموع لم يكن بمقدورها مواجهة قوة السلاجقة، بالإضافة إلى ما أصابهم من جشع وطمع بعد تحقيق مجموعة منهم انتصاراً مبدئياً وحصولهم على الغنائم. وعندما دخلوا في مواجهة مع السلاجقة كان ما حل بهم من هزيمة مروعة. وسقطت منهم أعداداً ضخمة من القتلى بالغت في ذكرها المصادر اللاتينية.[15]. أما الأسرى فقد وصفت هذه المصادر ما حل بهم حيث زعمت أن الأتراك اتخذوهم هدفاً لسهامهم كما قتلوا أحد القساوسة وهو يتلو القداس عند المذبح، وتم إرسال الباقين إلى بلدان مختلفة.[16] أما ألبرت أوف أكس فينقل روايات العائدين التي بالغت أيضاً فيما حل بهذه الجموع وأن الأتراك كانوا يقتلون الضعفاء والعجزة والنساء المسنات والأطفال الرضع، وكذلك القساوسة والرهبان. أما الفتيات الجميلات والشبان الصغار فقد تم الإبقاء عليهم والاحتفاظ بهم.[17]

ولا شك أن هذه الصورة التي نقلتها هذه المصادر اللاتينية كان الهدف منها إذكاء روح الصليبية في الغرب الأوربي بعد نهاية الحملة الصليبية الأولى والتي تم تسجيل هذه الكتابات بعد عام 1100م.[18]

وإذا عقدنا مقارنة بين الخطابات المعاصرة للحملة الصليبية الأولى ـ حملة الأمراء ـ وما ذكرته المصادر اللاتينية المعاصرة نجد اختلافاً واضحاً لصورة الأتراك" وتؤرخ الرسالة الأولى في 10 فبراير 1098م. ويشير فيها أنسلم إلى ما حدث عند نيقية والانتصار على الأتراك، أما عن أعداد الأتراك يذكر

---

(12)Letter of Urban II to all Faithfull in Flanders (in Peters, ed.) p.42

(13)Letter of Urban II to the religious of the Conjregation of Vallombrosa (in: Peters) pp.44-45

(14)George T. Beech, Urban II, The Abbey of Saint Florent of Saumur, and the First Crusade, in: Autour de la Premiére Croisade, ed. M. Balaed (Paris 1996), pp.57-58, 61-62

(15) ريمونداجيل: تاريخ الفرنجة غزاة بيت المقدس، ترجمة حسين محمد عطية، الإسكندرية 1990م، ص 78-79. وذكر أن أعداد القتلى بلغت حوالي ستين ألفاً دون أن يحدد مصدره في ذلك.

(16) عن النصوص المتعلقة بنهاية الحملة الشعبية انظر:

August. C. Krey, The first Crusde: The Account of Eyewitnesses and Participants (Princton, 1921).

(17)Version of Albert of Aix (Aachen) in : August. C. Krey, op.eit.pp.37-76.

(18) انتهت غالبية مصادر شهود العيان في الحملة الصليبية الأولى بين عامي 1099، 1100م، وهو تاريخ تسجيلها مثل أعمال الفرنجة، ريمونداجيل، بطرس تيدبود.

أنهم كانوا مائتين وستين ألفاً. ويبدو أنه نقل ذلك عن أحد الشهود لأنه لم يكن مع الجيش الصليبي في ذلك الوقت.[19]

أما ستيفن كونت بلوا وشارتر فقد كتب إلى زوجته في 29 مارس 1098م وصف الأتراك "بالخائنين" وعبر عن فرحته بعد الانتصار عليهم "وسقناهم كالماشية من وسط أرمينية حتى وسط الفرات العظيم".[20]

وفي خطاب ثالث أرسله مجموعة من القادة الصليبيين إلى البابا أوربان الثاني في 11 سبتمبر 1098م، اختلفت صورة الأتراك لديهم. حيث وصفهم كاتب الرسالة "بأنهم لطخوا بالعار سيدنا يسوع المسيح". وفي أثناء عبورهم لآسيا الصغرى شردوا الأتراك وقائدهم الجبار وجردوه من جميع أراضيه وأملاكه.[21] وعلى الرغم من أن هذه الرسائل يغلب عليها الطابع الشخصي إلا أنها كانت جزءاً من الدعاية لما حققه الصليبيون وتم استغلال "صورة الأتراك" بشكل واضح. فيزعم أنسلم في رسالته الأولى أنهم استولوا على مائتي مدينة وقلعة وأنه يفخر بما حققته الكنيسة الأم ومساعدتها للكنيسة الشرقية.

بالغت المصادر اللاتينية المعاصرة في استخدام "صورة الأتراك" بعد نجاح الصليبيين في الاستيلاء على نيقية في 19 يونيو 1097م/490هـ، وكذلك الهزيمة التي لحقت بقلج أرسلان وقواته عند ضوريليوم في أول يوليو 1097م/490هـ، وتشير المصادر الثلاثة إلى أن عدد القوات التركية كان ثلاثمائة وستين ألفاً من مختلف الأجناس.[22] وتنسب النصر الذي تحقق للرب الذي كان بجانبهم في مواجهة "الأتراك". وامتدت السخرية إلى الاستهزاء بنداء الله أكبر حيث يصفه بعضهم ــ والعياذ بالله ــ بأنه "كلمات شيطانية" على الرغم من اعترافهم بأنهم يجهلون هذه اللغة.[23] وعلى الرغم من اعترافهم أيضاً بشجاعة الأتراك وبسالتهم في المعارك، إلا أنهم يرون أن ذلك مرجعه إلى أن أصولهم مشتركة وأنهم كان يجب عليهم الإيمان بالمسيحية.[24] ولا شك أن هذه الصورة للأتراك في هذه المرحلة من تقدم الحملة كانت تهدف إلى التفاخر بما أحرزه الصليبيون من انتصارات على الأتراك واستغلال ذلك في الغرب الأوربي لاستمرار تدفق الصليبيين على الأراضي المقدسة.

وفي أثناء حصار الصليبيين لأنطاكية من نهاية أكتوبر 1097م إلى يونيو1098م/490إلى 491هـ، نجد استغلال صورة الأتراك لتمجيد إنجازات الأمراء الصليبيين على الرغم من أن سقوط المدينة جاء بعد خيانة فيروز لياغي سيان. فيزعم ريمونداجيل ــ مؤرخ ريموند الصنجيلي ــ أن أربعمائة فارس صليبي دحروا ستين ألفاً من "الوثنيين"، وتتناقض روايته بأنهم عادوا دون أن يحصدوا شيئاً من الغنائم.[25] وفي معركة أخرى جرت في 9 فبراير 1098م/491هـ سبعمائة من الصليبيين يواجهون خمساً وعشرين ألفاً من الأتراك والذين فروا دون سبب واضح.[26] ويختلف الرقم لدى ريمونداجيل فيذكر أن عدد الأتراك

---

(19)Dana C. Munro, letters of the crusaders Translation and Reprints from the Original Sources of European History, vol. I; 4(Philadelphia 1869)2-5

(20) Dana C. Munro, letters, pp.5-8

(21) Dana C. Munro, letters, pp.8-11

(22) أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، ترجمه وقدم له د. حسن حبشي، القاهرة 1958م، ص 40-41 ؛ فوشيه الشارتري: المصدر السابق، ص 112، ويذكر أنهم جميعاً كانوا من الفرسان رماة السهام!! ؛ بطرس تيدبود: المصدر السابق، ص 110 ؛ أما ريمونداجيل فيذكر أن قوات بوهمند رأت مائة وخمسين ألفاً يقتربون في تشكيل قتالي.

(23) اتفق المؤرخ المجهول وبطرس تيدبود في الوصف أعلاه، أما عبارة "الله أكبر" فوردت لدى رادولف دي كاين والذي سجل تاريخه بعد فترة من نهاية الحملة وأصبحت الكلمة معروفة لدى اللاتين في الأراضي المقدسة. راجع:

Radulf of Caen, Gesta Tancridi Sicilliae in Expedition Hierosolymitana, in R.H.C-HOcc. Vol. III, P.636

(24) بطرس تيدبود: المصدر السابق، ص 114 – ويقلل من قوة الأتراك بأنهم ليسوا مثل رجالنا من حيث المظهر والعقل والفكر.

(25) تاريخ الفرنجة، ص 90

(26) بطرس تيدبود: المصدر السابق، ص 142.

كان ثمانية وعشرين ألفاً وأنهم فروا بعد أن صلى الفرنج.[27] وفي معارك جانبية أخرى يستمر ريموندا جيل في رسم صورة الأتراك وجبنهم، ويجعلهم يفرون من أمام الصليبيين.[28]

واستغلت هذه المصادر اللاتينية صورة الشهداء الأتراك في المعارك السابقة حيث اعترفت بفصل رؤوسهم أمام إخوانهم في أنطاكية لإدخال الحزن في قلوب من بداخل المدينة.[29] كذلك لم تسلم مقبرة أنطاكية من جشع الصليبيين والذين اقتحموها بحثاً عن الثروات المخبأة بها.[30] ويفاخر ريموندا جيل أنه لا يمكن إحصاء عدد رؤوس الأتراك التي قطعت.[31]

تناقضت روايات المصادر اللاتينية السابقة مع خطاب ستيفن إلى زوجته وخاصة فيما يتعلق بأعداد القوات التركية. فيحددها في إحدى المعارك بخمسة آلاف، كذلك من قدم لنجدة أنطاكية بأنهم اثنى عشر ألفاً.[32] ولا شك أن هذه الأرقام أقرب إلى الحقيقة بخلاف ما ذكرته المصادر السابقة والتي كتبت بعد انتهاء الحملة وكان هدفها الرئيس هو استغلال صورة الأتراك في الدعاية في الغرب الأوربي.

قدمت المصادر اللاتينية صورة أسطورية جديدة عن الأتراك السلاجقة وذلك عند حديثها عند كربوغا حاكم الموصل الذي تحرك لإنقاذ أنطاكية بعد سقوطها في 3 يونيو 1098م/491هـ. وتنقل هذه المصادر أحاديث مزعومة بين كربوغا وياغي سيان حاكم أنطاكية قبل مقتله، وكذلك رسائل منه يخبر فيها بأنه سوف يقتل الفرنج ويرسلهم أذلاء إلى خراسان.[33] وأقحمت هذه المصادر أم كربوغا وأوردت نصاً لحديث جرى مع ابنها طالبته بعدم محاربة الفرنج لأن المسيح (عليه السلام) وعدهم بأن تكون حدودهم من الشرق إلى الغرب. كما أنها لديها معلومات بتوصل البعض منذ مائة عام ومن خلال كتب مقدسة، بالإضافة إلى معرفتها بالنجوم والكواكب بانتصار الفرنج. وتنتهي القصة الدعائية بأنه إذا لم يستمع لنصيحتها فإنه سيلقى حتفه خلال عام. ولكن الابن رفض نصيحة الأم وأصر على محاربة الفرنج.[34] ولا شك أن هذه القصة بما حوته من "صورة أسطورية جديدة للأتراك" كان الهدف منها تمجيد انتصارات الفرنج إلى ظواهر غير عادية وترويج ذلك بين الغربيين.

وفي صورة أخرى جمعت بين الحقيقة والأسطورة عن "صورة الأتراك" ـ عرضت هذه المصادر سفارة أرسلت إلى كربوغا وعلى رأسها بطرس الناسك وقدمت صورة مختلفة للشخصيتين. فالأول كان ساخراً من أسلحة الفرنج وغير مكترث بهم حتى أنه كان يلعب النرد في خيمته وهدد السفارة والفرنج بما سيلحق بهم من هزيمة. أما بطرس الناسك فقد أظهرته الروايات بمظهر الشجاع والجرئ في حواره مع كربوغا حيث زعم بأن هذه الأرض أراض مسيحية وطالب كربوغا باعتناق المسيحية والرحيل مقابل السماح له بالحصول على ما يشاء من الدواب والغنائم وغيرها.[35] عادت السفارة دون أن تحقق شيئاً ثم كان الصدام بينهما في اليوم التالي (28 يونيو 1098م).

---

(27) تاريخ الفرنجة، ص 104، والاقتباسات الواردة في النص من العهد القديم

(28) ذكر أن فارس صليبي من بروفانس ومعه مائة وخمسين من المشاة نجحوا في تحطيم غطرسة العدو. راجع ص 106-107

(29) للمزيد عن معاملة الشهداء الأتراك وفصل رؤوسهم راجع: بطرس تيدبود: المصدر السابق، ص 136، أعمال الفرنجة: المصدر السابق، ص 59.

(30) يزعم أعمال الفرنجة أن الأتراك دفنوا بها قطعاً من الذهب وبيزنطات وغيرها. ثم يصف المقبرة بأنها "شيطانية" كعادته في الاستهزاء بشعائر الأتراك. راجع: المصدر السابق، ص 63

(31) المصدر السابق، ص 108.

(32) Dana C. Munro, Letters, pp.5-8

(33) تستخدم المصادر اللاتينية هذا المسمى والذي تعني به الموصل. وهي بخلاف تلك المقصودة في المصادر العربية والتي تشمل أراض شاسعة شرق إيران وجنوب نهر جيحون. راجع مادة خراسان في دائرة المعارف الإسلامية.

(34) انفرد أعمال الفرنجة وبطرس تيدبود بقصة أم كربوغا وباقي التفاصيل الأخرى والذي تتضح منها هدف الدعاية لبوهمند بصفة خاصة ومعه تانكرد. راجع، ص 71-79. وتدعي الرواية أنها من القرآن الكريم وكتب مقدسة أخرى حسب زعمهم.

(35) أعمال الفرنجة، ص 90-91، بطرس تيدبود: المصدر السابق، ص 227-228، وأضاف ريموندا جيل أن كربوغا جعل بطرس يركع أمامه. المصدر السابق، ص 143. كما نقل فوشيه أخبار السفارة مختصرة وأضاف أنه عرض مبارزة بين مجموعة صغيرة من الفرسان لحسم الصراع بينهما.

وعند عقد مقارنة لما أوردته المصادر اللاتينية السابقة مع الخطابات المعاصرة لا نجد في الأخيرة هذه الصورة الخيالية التي رسمها المؤرخون اللاتين عن هذه الأحداث. فخطاب أنسلم المؤرخ في يوليو 1098م/491هـ، أي بعد سقوط أنطاكية بفترة قليلة لم يتضمن سوى الإشارة إلى أن كربوغا قائد جيوش ملك فارس أقسم على التخلص من الصليبيين، ثم يذكر أن الصليبيين بعد ذلك اقتحموا أنطاكية وقتلوا من بها من "الوثنيين" ـــ حسب زعمه ـ لم يفلت إلا من نجا إلى قلعتها.(36) أما الخطاب الثاني والذي أرسله مجموعة من القادة الصليبيين إلى البابا أوربان الثاني ومؤرخ في 11 سبتمبر 1098م/491هـ، فلم يرد فيه ذكر كربوغا أو سفارة بطرس الناسك السابقة واكتفى كاتبه بتمجيد الانتصار على الأتراك ونسب ذلك إلى الرب الذي كان يقاتل معهم. ثم يختتم الخطاب بالإشارة إلى الهدف الحقيقي لهذه الحروب وهي "اخضاع الأتراك والوثنيين"، وكثلكة الكنائس الشرقية حيث اعتبروهم هراطقة، ثم الاستيلاء على بيت المقدس.(37)

وفي اطار آخر نجد المصادر اللاتينية تقدم صورة لبعض الأتراك الذين ارتدوا عن دينهم. ويزعم ريمونداجيل أن مجموعة من الأتراك ارتدت عن دينها وعملت في صفوف الصليبيين بعد معركة نيقية.(38) وذكر مؤلف أعمال الفرنجة أن أحمد بن مروان قائد حامية أنطاكية عرض على بوهمند تأمين من يدخل في المسيحية، ويسمح لمن يرفض بمغادرة القلعة. ووافق بوهمند على ذلك حيث عُمّد القائد المسلم ومن معه وسمح للباقين بالمغادرة إلى بلاد المسلمين.(39) ويوافق ذلك ما ذكره كاتب خطاب مجموعة القادة إلى البابا، حيث زعم أن ألفاً ممن كان في القلعة دخلوا في المسيحية. ولم ترد الإشارة إلى أحمد بن مروان.(40) ورواية المؤرخ المجهول وكاتب الخطاب السابق هدفها الدعاية لبوهمند حاكم أنطاكية كما يتضح من المصدرين. ولم يذكر ابن العديم سوى تسليم أحمد بن مروان للقلعة بعد أن آمّنه الصليبيون الذين أنزلوه في دار بأنطاكية وأطلقوا أصحابه إلى أعمال حلب.(41) كذلك لجأ الصليبيون أثناء حصارهم تل منس في يوليو 1098م/شعبان 491هـ إلى تخيير أهلها ما بين دخول المسيحية أو الموت.(42)

ويشير ابن العديم إلى مشاركة أهالي تل منس وآخرين في مهاجمة الفرنج ونجاحهم في قتل ألف منهم حملت رؤوسهم إلى معرة النعمان.(43) ولا ينكر الباحث لجوء البعض إلى الارتداد في ظل هذه الأحوال ولكنها لم تكن على النحو الذي بالغت فيه هذه المصادر على النحو المشار إليه، بل كانت حالات فردية لضعاف الإيمان. ولمزيد من الدعاية في استغلال صورة المرتدين الأتراك نجد المؤرخ ريمونداجيل يختتم مؤلفه بقصة أحد الأتراك المرتدين والذي سُمي بوهمند بعد ارتداده كان يقوم بالتفاوض مع الفاطميين في أثناء معركة عسقلان 1099م/492هـ والذي كان يتقن عدة لغات ويصفه بالإخلاص لهم.(44)

ازدادت الحاجة إلى استغلال "صورة الأتراك" في الدعاية لاستمرار الصليبيات خاصة بعد نجاح الأتراك السلاجقة في إنزال الهزيمة بصليبي عام 1101م/494هـ والذي كان له آثار بعيدة المدى على

---

(36) August C. Krey, The First Crusade, pp. 157-60

(37) Dana C. Munro, Letters, pp.8-11

(38) أعمال الفرنجة، ص 79.

(39) أعمال الفرنجة، ص 95-96

(40) Dana C. Munro, Letters, pp. 8-11

(41) ابن العديم: زبدة الحلب من تاريخ حلب، نشر وتحقيق سامي الدهان 3جـ، دمشق 1951-1967، ص 502. أما ابن القلانسي فلم يذكر سوى لجوء سكان أنطاكية إلى قلعتها ـ ذيل تاريخ دمشق، نشر وتحقيق سهيل زكار، دمشق 1983، ص 230

(42) B.Z. Kedar, Crusade and Mission, Euopen Approaches to the Muslims, Princeton, 1988, p.62

(43) زبدة الحلب، ص 502

(44) أعمال الفرنجة، ص 263، وانفرد ريمونداجيل بهذه الرواية والتي تحمل جانباً دعائياً لسيده ريموند الصنجيلي.

الحملات الصليبية لمدة ما يقرب من نصف قرن.[45] وكان لاستيلاء الصليبيين على بيت المقدس في 1099م/492هـ أثره على البحث عن عامل آخر أكثر إثارة في الغرب الأوربي. وعندما اتجه بوهمند إلى الغرب الأوربي حمل معه نسخة من أعمال الفرنجة للمؤرخ المجهول، بالإضافة إلى أن قسماً من مؤلف فوشيه الشارتري الذي سجله بعد أحداث حملة 1101م/494هـ كان معروفاً في الغرب وكما سبقت الإشارة كان فوشيه أكثر المؤرخين استخداماً "لصورة الأتراك" في نص خطبة البابا أوربان الثاني. وظهر في هذه الفترة نسخة من خطاب منسوب إلى الامبراطور ألكسيس كومنين وعرف باسم Spuriou Letter. واحتوى الخطاب على طلب مساعدة من روبرت الأول أمير الأراضي الواطئة. وعلى الرغم من أنه مؤرخ في عام 1088م/480هـ إلا أن الدراسات الحديثة أثبتت عدم صحة هذا التاريخ، بل وتشكك في صحة نسبه إلى الإمبراطور البيزنطي.[46] ووردت فقرات من الخطاب في كتابي جيبرت دي نوجان وروبرت الراهب، وربما كان الأخير هو الذي زوره، خاصة وأنه أكثر المؤرخين الذي عرض صورة سيئة للأتراك سواء في نص خطبة البابا أوربان الثاني أو في حديثه عنهم خلال مؤلفه. ويربط بعض المؤرخين بين تاريخ وضعه لمؤلفه في عام 1107م/500هـ وحملة بوهمند النورماندي الذي كان آنذاك في الغرب يعد لمهاجمة بيزنطة وهو المشروع الذي باء بالفشل.[47] وتضمن الخطاب اتهامات للأتراك بأعمال الذبح والقتل بين المسيحيين، واحتقار السيد المسيح (عليه السلام)، والاستيلاء على جميع الأراضي ما بين بيت المقدس وبلاد الإغريق.[48]

ويأتي كتاب بلدريك أوف دول ــ الذي وضعه حوالي 1108م ـ واعتمد فيه على أعمال الفرنجة لكي يكمل الصورة السيئة عن الأتراك في هذه الفترة. فيذكر ضمن خطبة البابا تعرض المسيحيين في القدس وأنطاكية لأعمال التعذيب والقتل، وتحويل الكنائس إلى حظائر للحيوانات، ثم استهزاء الأتراك بالدين المسيحي، وما حل بالقدس على أيديهم. وأخيراً يصف الأتراك بأقذع الألفاظ وأنهم "السفلة أولاد الحرام الذين يتحكمون في رقاب إخواننا".[49] ولا شك أن هذه الصورة تعبر عن مدى الحقد الدفين لدى هذا المؤرخ تجاه الأتراك ونسبه صفات ليست بهم، ولكن كان الهدف الحقيقي هو إثارة الغربيين للاستمرار في المشروع الصليبي والبحث عن دعاية تحقق ذلك. ولم يجد المؤرخ سوى الأتراك لاستغلال صورتهم في ذلك، في الوقت الذي عرفت فيه باقي القوى الإسلامية عن عدائها مع الصليبيين حيث انشغلت بمشاكلها الداخلية وآثرت سياسة المسالمة معهم.

الخاتمة

شكلت الدعاية حجر الزاوية في صراع البابوية مع المسلمين سواء في الغرب أو المشرق الإسلامي. واستخدمت العديد من المصطلحات في ذلك، فوصفتهم "بالكفار" و"أعداء الرب" وتباينت المصادر الخاصة بالحملة الصليبية الأولى في استخدام "صورة الأتراك" في دعايتها. فالخطابات المعاصرة نجد فيها استخدام "المسلمين" كما ورد في خطابات البابا أوربان الثاني عقب دعوته لقيام الحملة الصليبية الأولى في كليرمون. ولم ينس بطبيعة الحال إلصاق أوصاف "الطغيان" و"الوحشية" بهم. أما رسائل المشاركين في الحملة مثل ستيفن أمير بلوا، وأنسلم، ومجموعة القادة الصليبيين فنجد الإشارة مباشرة إلى "الأتراك" حيث وصفهم "بالخائنين"، "الذين لطخوا بالعار سيدنا يسوع المسيح" و"الكفار".

---

(45)Cat, James Lea." The Crusade of 1101" In A History of the Crusades, ed. Setton, (Madison, 1969), vol.I.pp.343-67.

(46)Joranson, Einar."The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Court of Fianders: The American Historical Review, 55:4 (1950):811-832

وكذلك: جوزيف نسيم يوسف: دراسات في تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب في العصور الوسطى، الإسكندرية، 1983، ص 12-20.

(47) The Speech of Urban: The Version of Rheims, in: Peters, pp.26-29.

(48) جوزيف نسيم يوسف: العرب والروم واللاتين في الحملة الصليبية الأولى، الإسكندرية، 1983م، ص 307-309 .

(49) The Speech of Urban: The Version of Baldric of Dol, in: Peters, pp.29-33

أما المصادر اللاتينية المعاصرة فنجد الصورة تختلف تماماً عند ذكر الأتراك بها. فالمصادر التي سجلت بنهاية الحملة الصليبية الأولى أي في عام 1099-1100م/492-493هـ، نجد أنها تتضمن الأوصاف السابقة، ثم سيل من الاتهامات بأعمال الإبادة الجماعية للصليبيين سواء في الحملة الشعبية أو في بعض المعارك الأخرى. كذلك اتهامات بالسخرية من المسيح عليه السلام ومن رجال الدين. كذلك سخريتها من شعائر الأتراك مثل النداء في المعارك "الله أكبر"، ومقابرهم، بأنها "شيطانية" حسب زعمهم الكاذب. كما بالغت في أعداد السلاجقة في المعارك الرئيسة، وكذلك الفرعية في الوقت الذي قللت فيه من أعداد الصليبيين لتظهر مدى الانتصار الذي تحقق على الأتراك. كما امتدت الصورة إلى "الشهداء الأتراك" الذين تم التمثيل بهم، وظاهرة قطع رؤوسهم التي تحدثت عنها هذه المصادر وبررت القيام بذلك، بل انها استخدمت كهدايا كما ذكر أحد المصادر اللاتينية غير المعاصرة إلى ذلك. ولم ينس مؤلفو هذه المصادر ـ وهم من رجال الدين ـ أن ينسبوا هذه الانتصارات لمعجزات إلهية وأن الرب كان دائماً معهم ضد"الأتراك الوثنيين" على حد زعمهم. ولمزيد من التفاخر أوردت هذه المصادر بعض نماذج من "الأتراك" الذين ارتدوا عن دينهم، بل وزعمت أن ألفاً من حامية أنطاكية دخلوا في المسيحية وهو ما تم الرد عليه في سياق البحث.

أما مجموعة المصادر التي كتبت بعد عام 1101م/494هـ وهو العام الذي شهد الهزيمة المروعة التي حلت بصليبي هذه الحملة على يد الأتراك السلاجقة في آسيا الصغرى فقد احتوت على عبارات وأوصاف لم ترد في المصادر السابقة على الرغم من أنها تؤرخ لنفس الفترة. ومنها على سبيل المثال نصوص خطبة البابا أوربان الثاني لدى فوشيه الشارتري ـ الذي سجل تاريخه بدءاً من 1101م، وروبرت الراهب حوالي 1107م، بلدريك أوف دول حوالي 1108م. وقد استغلت "صورة الأتراك" بصورة أكثر دعائية لإثارة الغربيين للمشاركة في الحملات الصليبية بعد كارثة حملة عام 1101م/494هـ. ويعبر أحد المؤرخين الحديثين عن تأثير هذه الدعاية باستخدام "صورة الأتراك" بأنها كانت مصدقة بالكامل وبلا شك فإنها تركت تأثيرها من أجل التحريض على حمل الصليب.

وفي نفس الوقت فإننا إذا عقدنا مقارنة بين هذه الصورة عن الأتراك في هذه المصادر، وبين القوى الإسلامية الأخرى التي واجهت الصليبيين ومنهم "الفاطميين" فلا نجد نفس الصورة ، ويشار إليهم باسم "المسلمين" أو "الشرقيين" و "العرب" و"المصريين". ولم تحتو هذه الكتابات عن نفس الصورة السابقة عن الأتراك والذين تصدوا لهذه الهجمة على الرغم من إخفاقهم في بدايتها.

OSMANLI DEVLETİ İDARESİNDE FİLİSTİN BÖLGESİNİN İDARÎ VAZİYETİ*

Işıl IŞIK BOSTANCI**

ÖZET

Osmanlı Devleti, idarî taksimat bakımından *beylerbeylik, eyalet* veya *vilayet* olarak adlandırılan büyük birimlere ayrılmış ve bu birimler de *sancak* veya *liva* diye isimlendirilen daha temel birimlere bölünmüştür. Bu idarî taksimat içerisinde *Filistin* adı altında herhangi bir idarî birim bulunmamaktadır. Ancak Filistin; Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarının bulunduğu bölge için, 19. yüzyılın sonlarına doğru batılı devletler tarafından kullanılan ve zamanla Osmanlı Devleti'nin de kullandığı bir tabir olmuştur.

Suriye ve Filistin bölgesi Osmanlı Devleti'nin yönetimine girdikten sonra, Memlûklar dönemindeki idarî yapısını büyük ölçüde korumuştur. 1520 'de Safed, Gazze ve Kudüs; Şam Sancağı'ndan ayrılarak her biri Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın son yılları ile II. Selim'in tahta geçtiği ilk dönemlerde de idarî yapıda yeni düzenlemelere gidilmiş ve daha önce Safed Sancağı içerisinde yer alan Akka Nahiyesi'ne sancak statüsü verilmiştir. 1614 yılında Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti ismiyle yeni bir eyalet oluşturulmuş, Filistin bölgesini oluşturan topraklar, iki ayrı eyalet içerisinde yer almıştır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'nin ismi Sayda Eyaleti olarak değiştirilmiştir. Bir kısmı Şam Eyaleti bir kısmı da Sayda Eyaleti içerisinde yer alan Filistin bölgesinin idarî taksimatında 19. yüzyılın başlarına kadar önemli bir değişiklik olmamıştır.

1831–1840 yılları arasında Kavalalılar'ın yönetiminde bulunan bölge, 1840 yılında yeniden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçince tamamen Sayda Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1865 yılında Suriye Vilayeti'nin oluşturulmasıyla birlikte Kudüs, Nablus ve Akka sancakları Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında Kudüs, *Kutsal Yerler Meselesi* nedeniyle idarî olarak doğrudan İstanbul'a bağlanmış, fakat bu durum kısa sürmüş tekrar Suriye Vilayeti idaresi içerisinde yer almıştır. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin teşkilinden sonra Nablus ve Akka sancaklarının idaresi yeni kurulan bu vilayete aktarılırken, Batılı devletlerin müdahalelerinin engellenebilmesi için Kudüs, yeniden İstanbul'a bağlanmış ve Kudüs Mutasarrıflığı adını almıştır. Bu idarî yapı, bölgenin Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıkışına kadar devam etmiştir.

Bu bildiride, Osmanlı Devleti içerisinde Filistin adında idarî bir birimin olmadığı vurgulanmakla birlikte özellikle 19. yüzyılda bölgeyi oluşturan sancakların idarî taksimatı kaza, nahiye ve köy bazında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ve Vilayet Salnameleri ışığında verilmeye çalışılacaktır.

---

* Bu bildiri Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün danışmanlığında Işıl IŞIK Bostancı tarafından 2006 yılında yazılan *XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)* isimli tezden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Hatay/ TÜRKİYE

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, idarî taksimat bakımından *beylerbeylik, eyalet* veya *vilayet* olarak adlandırılan büyük birimlere ayrılmış ve bu birimler de *sancak* veya *liva* diye isimlendirilen daha temel birimlere bölünmüştür. Coğrafî ve iktisadî şartların sonucunda oluşmuş birimler olan sancakların, idare ve hukuk yönünden birbirlerinden tamamen ayrılmaları söz konusu değildir. Osmanlı idarî taksimatında ülke idarî ve askerî bakımdan sancak, adlî bakımdan ise kazalara ayrılmıştır[1]. Kadının sorumluluk bölgesinde bulunan kaza, merkez durumundaki bir kasaba veya şehir ile etrafında bulunan köylerin oluşturduğu idarî bir birliği ifade etmiştir[2].

Osmanlı Devleti'nin bu idarî taksimatı içerisinde, *Filistin* adı altında herhangi bir idarî birim bulunmamaktadır. Ancak Filistin; Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarının bulunduğu bölge için, 19. yüzyılın sonlarına doğru batılı devletler tarafından kullanılan ve zamanla Osmanlı Devleti'nin de kullandığı bir tabir olmuştur. Filistin adında idarî bir yapılanmanın olmamasından dolayı Filistin bölgesinin idarî taksimatı incelenirken zikredilen sancaklar ve bunlara bağlı birimler ele alınacaktır.

1. 19. Yüzyıla Kadar Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı

Suriye ve Filistin bölgesi Osmanlı Devleti'nin yönetimine girdikten sonra, Memlûklar dönemindeki idarî yapısını büyük ölçüde korumuş[3], Filistin bölgesine ait topraklar, yine Şam Eyaleti'ne bağlı Kudüs-Gazze, Nablus-Safed, Salt-Aclun[4] olmak üzere üç birime ayrılmıştır. İlk aşamada Kudüs'ün yönetimi Evrenosoğlu'na, Safed'in yönetimi de Muntasıroğlu'na verilmiştir. 25 Eylül 1517'de ise Kudüs, Gazze ve Safed'in yönetimi, daha önce Memlukların Şam naibi olan Canberdi Gazalî'ye tevcih edilmiştir. 1520'de Yavuz Sultan Selim'in ölümünü ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışını fırsat bilen Canberdi Gazalî, Suriye'de ve Mısır'da eski Memlûk yönetimini tekrar kurabilmek için büyük bir isyan çıkarmış ve "Melik Eşref" unvanıyla hükümdarlığını ilan etmiştir. Fakat isyan, kısa bir süre sonra bastırılmış ve Gazalî de yakalanarak idam edilmiştir. Bu olaydan sonra Şam Eyaleti'nin yönetimi Anadolu Beyler-

---

[1] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s. 79

[2] Geniş bilgi için *bkz.* Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı,* Ankara 1988, s.87; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 17–18; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten XXXVIII/152,* 1974, s. 665

[3] Memluklar döneminde Filistin bölgesi; Gazze, Lûd, Kakun, Kudüs, Halil ve Nablus olmak üzere Dımaşk'a bağlı altı bölgeye ayrılmıştır. M. Lutfullah Karaman, "Filistin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 13*, İstanbul 1996, s. 92

[4] Halil Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi II/2*, [Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan], Konya Ocak-Haziran 1989, s. 28

beyi Ayas Paşa'ya bırakılırken Safed, Gazze ve Kudüs sancakları da Şam Sancağı'ndan ayrılarak her biri Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir[5]. Tablo 1'de 1522 ve 1527 yıllarında Şam Eyaleti'ne bağlı olan sancaklar gösterilmiştir.

Tablo: 1. 1522-1527 Yıllarında Şam Eyaletinin İdarî Taksimatı[6]

1522	**1527**
Sancaklar	**Sancaklar**
Adana	Adana
Antakya	Ayntâb
Ayntâb	Birecik
Birecik ve Rum-kal`a	Kudüs ve Gazze
Gazze (Remle ile birlikte)	Haleb
Haleb	Hama ve Hums
Hama ve Hums	Nablus ve Safed
Safed	Salt ve Aclûn
Sis	Sis
Şam (Paşa sancağı)	Şam (Paşa sancağı)
Tarsus	Tarsus
Trablus	Trablus
Kudüs	Üzeyrli
	Deyr ve Rahba
	Ekrad

Kudüs, 1522 yılında Şam Eyaleti içerisinde müstakil bir sancak[7] iken 1527 yılında Gazze ile birleştirilerek tek sancak haline getirilmiştir.

Bu dönemde Şam Eyaleti içerisinde yer alan Nablus, Gazze, Kudüs-i Şerif ve Safed sancaklarının nahiyeleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

---

[5] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi II*, (Hazırlayan: Vahid Çubuk), Ankara 1989, s. 112–119; Celâl Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün 1*, İstanbul 1942, s. 1; Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl*, Ankara 1987, s. 15; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516–1566),* Elazığ 2003, s. 25-26

[6] Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimat", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* XIII/1 (Ocak 2003), s. 359.

[7] Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/1*, Elazığ 2002, s. 281.

Tablo:2. Şam Eyaletine Bağlı ve Filistin Bölgesi Olarak Adlandırılan Sancaklar ve Nahiyeleri[8]

Sancak Adı	**Nahiye Adı**
Nablus	Cebel-i Sami Nahiyesi
	Cebel-i Kıblî Nahiyesi
	Cebel-i Sa'b Nahiyesi
	Cemâ'in Nahiyesi
Gazze	Nefs-i Gazze
	Gazze Nahiyesi
	Ramle Nahiyesi
Kudüs	Kudüs-i Şerif Nahiyesi
	Halil'ür-Rahman Nahiyesi
	Kerek Ma'a Şevbek Nahiyesi
Safed	Nefs-i Safed
	Cenin Nahiyesi
	Taberiye Nahiyesi
	Akka Nahiyesi
	Sakif Nahiyesi
	Ba'albek Nahiyesi

Kanuni Sultan Süleyman'ın son yılları ile II. Selim'in tahta geçtiği ilk dönemlerde de idarî yapıda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler sonucu Şam Eyaleti'nin idarî taksimatı Tablo 3'de gösterilmiş olup burada Filistin bölgesi açısından dikkati çeken nokta, daha önce Safed Sancağı içerisinde yer alan Akka Nahiyesi'ne sancak statüsü verilmiş olmasıdır.

Tablo: 3. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Şam Eyaletinin İdarî Taksimatı

Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Yılları[9]	**II. Selim'in İlk Yılları[10]**
Aclun	Aclun
Akka	Akka
Beyrut	Beyrut

[8] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri 7*, İstanbul 1994, s. 21
[9] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri 7*, s. 20
[10] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri 7*, s. 785

Bika	Cebele
Şam	Şam
Gazze	Gazze
Kerek	Hums
Kudüs-i Şerif	Kerek
Leccun	Kudüs-i Şerif
Nablus	Leccun
Safed	Nablus
Trablus	Safed
	Sayda
	Tedmur
	Trablus-Şam

Bu idarî yapılanma 17. yüzyılın başlarına kadar devem etmiştir. 1614 yılında Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti ismiyle yeni bir eyalet oluşturulmuş, Şam Eyaleti içerisinde yer alan Nablus, Cebel-i Aclun, Tedmür, Kerek-i Şevbek sancakları da bu eyalete dâhil edilmiştir. Bu yeni taksimattan sonra Filistin bölgesini oluşturan topraklar, iki ayrı eyalet içerisinde yer almıştır. Şam Eyaleti'ni tasarruf eden paşalar, eyaletin yanı sıra çoğu kez Şam Eyaleti'ne bağlı Kudüs-i Şerif, Laccun ve Gazze ile Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'ne bağlı Nablus ve Cebel-i Aclun gibi sancaklardan ikisini üçünü de tasarruf etmişlerdir. Özellikle Kudüs-i Şerif, Nablus ve Gazze sancakları Şam Eyaleti mülhakatı içerisinde gösterilmişlerdir[11]. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'nin ismi Sayda Eyaleti olarak değiştirilmiştir. Kısa bir süre sonra, eyalet olarak idarî yapıdaki ağırlığını hissettirmeye başlayan Sayda Eyaleti'nin 18. yüzyıldaki idarî taksimatı Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo: 4. 18. Yüzyılda Sayda Eyaletinin İdarî Taksimatı[12]

Nahiye Adı	**Köy Sayısı**
Safed ve Ramle	15
Cira	20
Sahil-i Akka	10
Makr Jülis **?**	5

[11] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 57–58

[12] Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, s.126

Hayfa	2
Şafa Amr ve Nasıra	2
Şakif	33
Bilad-ı Bişâra	144
Merc-i Uyun	20
İklim-i Tufah	52
İklim-i Şomar	35

Bir kısmı Şam Eyaleti bir kısmı da Sayda Eyaleti içerisinde yer alan Filistin bölgesinin idarî taksimatında 19. yüzyılın başlarına kadar önemli bir değişiklik olmamıştır.

2. 19. Yüzyılda Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı

2.1. Kudüs Sancağının İdarî Taksimatı

1831–1840 yılları arasında Kavalıların bölgeye hâkim olmalarıyla Kudüs Sancağı, yönetim merkezi olan Akka'dan idare edilmiştir. 1840 yılında Osmanlı Devleti bölgede hâkimiyetini yeniden tesis ettikten sonra idarî yapıda değişiklikler yapmıştır. 1841 yılında Gazze, Yafa ve Nablus'u da içine alacak şekilde yeniden düzenlenen Kudüs Sancağı doğrudan İstanbul'a bağlanmış[13], ancak bu durum kısa sürmüş ve yeni bir idarî düzenlemeyle Sayda Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. Nablus da Kudüs Sancağı'ndan ayrılarak Sayda Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. Bu dönemde Kudüs Sancağı yedi idarî birime ayrılmıştır.

Tablo: 5.Sayda Eyaletine Bağlı Kudüs Sancağının İdarî Taksimatı

1848–1849/1266[14]	**1860–1861/1278**[15]
Kudüs-i şerif	Kudüş-i şerif kazası
Lud nahiyesi	Lud kazası
Yafa nahiyesi	Yafa kazası
Ramle nahiyesi	Ramle kazası
Mecdel nahiyesi	Mecdel nahiyesi
Halilürrahman nahiyesi	Halilürrahman nahiyesi
Gazze ile Hanyunus	Gazze ile Hanyunus

[13] Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, Ankara 2004, s. 60
[14] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266 (1848–1849), s. 85–87
[15] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1278 (1860–1861), s. 152–155

1266 (1848-1849) ve 1278 (1860-1861) tarihli salnamelerde Kudüs Sancağı'nın köy ve nahiye sayıları belirtilmemiştir. Lud, Yafa ve Ramle nahiyeleri de 1278 tarihli salnamede kaza olarak kaydedilmiştir.

Kırım Savaşı sırasında bir süreliğine yeniden İstanbul'a bağlanan sancak[16], daha sonra yine Sayda Eyaleti içerisinde yer almıştır[17]. 1864 Vilayet Nizamnamesinde belirtilmiş olan yeni düzenlemelerle 1865 yılında Şam ve Sayda eyaletlerinin yerine Suriye Vilayeti oluşturulmuştur. Bu tarihten sonra Kudüs Sancağı, Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. Ancak bir ara yeniden İstanbul'a bağlanmışsa da bu durum kısa sürmüş tekrar Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir[18]. Osmanlı Devleti'nin Kudüs Sancağı'nın idarî yapısında sürekli değişiklik yapmasındaki neden, Batılı devletlerin bölgeye olan müdahaleleridir. Müdahalelerin engellenebilmesi için doğrudan İstanbul'a bağlanan Kudüs Sancağı'nın merkeze uzak olması sebebiyle istenilen başarı sağlanamamış ve Suriye Vilayeti'nden yönetilmesi uygun görülmüştür. Ancak bu idarî yapı da 1871 yılına kadar devam etmiştir.

Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu dönemde Kudüs Sancağı'nın 4 kazası, 17 nahiyesi ve 284 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 6. Suriye Vilayetine Bağlı Kudüs Sancağının İdarî Taksimatı[19]

Kaza Adı	**Nahiye Adı**	**Köy Sayısı**
Kudüs-i Şerif (Merkez Kaza)	Benî Zeyd	24
	Benî Musa ve Benî Salim	12
	Benî Malik	23
	Benî Hasan	9
	Vadiba	10
	Şimalî ve Cenubî Haris	17
	Bira ve Cebel-i Kudüs	21
Gazze	Hanyunus	14
	Mecdel	7
	Gazze	34
Yafa	Yafa	11

[16] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ*, 74/36, (30 Zilkade 1271)

[17] Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, 1272 (1856), s. 102–104

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi*, 443/82, (14 Şevval 1289)

[19] *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 149–168

	Lud	18
	Ramle	32
Halilü'r-Rahman	Amama	5
	Beyt-i Cerin	12
	Ârkub	21

Tablo: 7. Kudüs Sancağının Kaza, Nahiye ve Köyleri[20]

Kaza Adı	**Nahiye Adı**	**Köy Adı**
Kudüs-i Şerif	Benî Zeyd	İtara, Terhan, Kevser, Cinba, Asû, Deyr-el, Benî Salih, Ebu Mesâi, Alud, Gana, Kefer Âyn, Ferava, Deyr-i Loda, El-mezrâa, Nubana, Gerura, Deyr-i Salih, Abeviya, Darhamre, Deyr-i Hasb, Deyr-i Salih, Celcelila, Ucul, Beyt-i Zima
	Benî Musa ve Benî Salim	Âyn Yebrud, Âyn Sina, Yebrud, Selvad, Sencel, Mezrâa, Terresiya, Herbet, Ebu Fadih, Kefer Malik, Deyr-i Cerir, Ramun, Tiba
	Benî Malik	İtlit, Beyt-i Merik, Beyt-i îsnan, Belit, Kenbiba, Mesbah, Ketna, Beyt-i Yehra, Bedr, Beyt-i Besa, Şans, Herbet Elâmuri, Deyr-i Eyûb, Beyt-i Nevi, Balu, Kaluba, Soba, Lefta, Kestal, Herbet Nefeviya, Yesin, Beyt-i Kevkebe
	Benî Hasan	Malha, Velha, Neyr, Hevra, Senaf, Herbet Ellur, Âyn Karem, Beyt Seza, Şerefat.
	Vadiba Nahiyesi	Selvan, El-Asuba, Tor, Reyha, Âzraya, Vedis, Suriye, Beyt-i Sahur, Beyt-i Lahim, Beyt-i Cala.
	Şimalî ve Cenubî Haris	Kefer Nâma, Âyn îrsek, Âyn Kina, Deyr-i Ber'î, Sega, El-cayine, Ras, Hemala, Deyr-i îmad, Beyt-i Ellu, Elmezrâa, Ebu Şeyhzem, Bi'r El-rit (Bi'r ürrit), Devra, Sevra. Elvakış, Hefna
	Bira ve Cebel-i Kudüs	Birâ, Benîya, Berka. Deyran, Mehmas, Ciâ, Mezma, İnana, Şîfat, Cedide, Refat, Kefer Ûkb, Ram, Kelid, Betiyuna, Bermiyala, Beyt-i Ciyb. Benî Şemvil, Beyt-i Aksa, Ramallah.
Gazze	Hanyunus,	Hanyunus, Benî subayla, Deyr-elbalah, Cebaliya, Ciyalila, Beyt-i Lahya, Beyt-i Hanun, Temeni, Deyrüssened, Heriyaba, Beyt-i Cerca, Beril, Nehliba, Çula
	Mecdel	Hamama, İsdud, Beyt-i Derağı, Culs, El-ceba, Herbet Sekrir, Mecdel
	Gazze	Abrir, Simsem, Tifan, Beyt-i Tima, Kevkeba, Beyt-i Ûkma, Hevc, Necd, Sevafir-i Tina, Mesma, Yasud, Sevafir-i El-fevka, Sevafir-i El-muâlaka, Tel Termel, Ketina, Renisa, Kerabta, Hesir, Faluca, İrak-ı Sudan, Hedsa, Semil, Âbdes, Bâlin, îrak-ı El-menşiye, Yebne, El-bekkâiya ve El-garbiye, Zernuka, Mezad, Kestala, Beşid, Berka, Betal El-garbi, Betal Eş-şarki

[20] *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 149–168

Yafa	Yafa	Hayriye, Sakiye, Males, Herviha, Beyar âdes, Şeyh Mu'nes, Herşa, Hemil. Mahmudiye, Salim. Meha
	Lud	Barur, Beyt-i Dehin, Sakeriye, Kefer Âna, Reyna, Yahudiye, Daniyal, Gaba Bi'r Amasin, Cundmas, Zeyna, Serfend El-harab, Serfend El-âmar, Teyra, Deyrü'z zerif, Beyt-i Nebala, Mezeyrâ, Kevla
	Ramle	Âkır, Beyt-i Sevlin, Şehn, Kerarna, Leğlin, Rih, Seydun, Beyt-i Mehmer, îkap. Nevla, Tervan, Deyr-i Muhsin, Helde, Ebu Şuşa, Mediya, Berkebliya, Merc, Belsin, Deyr-i kadis, Şebnin. Şekba, Kebiya, Bedres, Herd, Hedisa, Beyt El-hemal (Beytül-hemal, Varcen, Niâni, El-reyba, Şeyh, Mefles, Mensura
Halilü'r-Rahman	Halilü'r-Rahman	Deva, Zahiriya, Semû, Beter, Benî Nâca, Şâir, Benî Necar, Şeveyh, Helmul, Kamel, Tefuh, Lona, Reyhiya, Avmer
	Amama	Terkevmin, Beyt-i Avla, Neviya, Herahi, Sevrif
	Beyt-i Cerin	Beyt-i Cerin, Zeyna, Kedna, Râna, Berkusiye, Zekra, Acur, Deyr-i Diyola, Tel Es-safi, Deyrülnehas, Devayma, Kebiba Şarkiye
	Ârkub	Ceyâ, Nehayin, Hosan, Vadi Fukin, Kiâ, Beyt-i İtab, Âlar, Ras Ebu Âmar, El-segir, Deyrülhava, Deyrüşşeyh, Âkder, Aşvî, Keslad, Âkrub, Merâa, Deyrdiyan, Herbet El-ased, Acraş, Beyt-i Şenif, Zekariye

1871 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle yapılan düzenlemede Kudüs, "elviye-i gayr-i mülhaka" arasında sayılmış, yani doğrudan merkeze bağlı sancaklardan biri haline getirilmiştir. Bu tarihten sonra Kudüs Sancağı'nın ismi Kudüs Mutasarrıflığı olarak değiştirilmiştir. Ayrıca bu nizamname ile Belka (Nablus) ve Akka sancakları da Kudüs Mutasarrıflığı'na bağlanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Akka ve Belka sancakları yeniden Suriye Vilayeti'ne bağlamış, Kudüs ise doğrudan İstanbul'a bağlı kalmaya devam etmiştir[21].

1899 yılında Gazze kazasında bulunan aşiretleri, yerleştikleri bölgenin, merkez kazaya uzak olması sebebiyle yeni bir yere yerleştirmek amacıyla Birrü's-seb'a isimli mevki merkez kabul edilerek birinci sınıftan bir kaymakamlık teşkiline lüzum görülmüştür[22]. Oluşturulan bu yeni kaza ile beraber Kudüs Mutasarrıflığı'nın kaza sayısı beşe çıkmıştır.

2.2. Nablus (Belka) Sancağının İdarî Taksimatı

Kavalalılar döneminde yönetim merkezi olan Akka'dan idare edilen Nablus Sancağı, 1841 yılında Kudüs Sancağı'na dâhil edilerek doğrudan İstanbul'a bağlanmış[23] ancak bu durum çok kısa sürmüş ve yeniden Kudüs Sancağı'ndan ayrılarak Sayda Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. 1865

[21] Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60
[22] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Dâhiliye, 18,* (10 Ramazan 1317)
[23] Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

yılına kadar da Sayda Eyaleti içerisinde yer almıştır.

Tablo: 8. Sayda Eyaletine Bağlı Nablus Sancağının İdarî Taksimatı

1848–1849/1266[24]	**1860–1861/1278**[25]
Nablus Livası	Nablus Livası
Nablus (Merkez)	Nablus (Merkez)
Nablus Nahiyeleri	Nablus Nahiyeleri
Cemâ'in	Cemâ'in
Darü'ş-şeâra	Darü'ş-şeâra
Cerrar	Meşarik-i El-Cerrar
Cenin	Cenin
Benî Sa'b	Benî Sa'b
Şaaraviyye	Şaaraviyye
	Meşarik-i Nablus

Nablus Sancağı, 1865 tarihinde yeni oluşturulan Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir. 1865–1866 yılında Nablus Livası ve Cenin Kudüs Sancağı'na bağlanmış[26], ancak 1867-1868'de yeniden Nablus Sancağı içerisinde yer almışlardır. 1867 yılında Ürdün Nehri'nin doğu bölgesinde bulunan Kerek ve Maân kazalarının da Nablus Sancağı'na katılmasının ardından sancağın ismi, Belka Sancağı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Belka Sancağı; Nablus Kazası, Salt Kazası ve Kerek Kazası olmak üzere üç idarî birime ayrılmıştır[27]. 1870–1871 yılında Belka (Nablus) Sancağı'nın 2 kazası, 11 nahiyesi ve 215 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 9. Suriye Vilayetine Bağlı Belka (Nablus) Sancağının İdarî Taksimatı[28]

Kaza Adı	**Nahiye Adı**	**Köy Sayısı**
Nablus (Merkez)	Meşarik-i Nablus	20
	Meşarik-i El-Cerrar	28
	Cemâ'in-i Evvel	23
	Cemâ'in-i Sani	25
	Vadiü'ş-şeâra	20

[24] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1266 (1848–1849),* s. 85–87
[25] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1278 (1860–1861),* s. 152–155
[26] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1283 (1865–1866),* s. 175
[27] *Suriye Vilayeti Salnamesi, 1285 (1867–1868),* s. 59
[28] *Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872),* s. 275–284

	Şa'araviyye Şarkiyye	24
	Şa'araviyye Garbiyye	8
	Benî Sa'b	28
Cenin	Şafa El-Kıblî	12
	Şafa Eş-Şimalî	13
	Şafa El-Garbî	14

1871 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle yapılan düzenlemeyle birlikte Belka (Nablus) Sancağı, Kudüs Mutasarrıflığı'nın sınırları içerisine alınmış fakat daha sonra yeniden Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir[29]. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin teşkilinden sonra Belka (Nablus) Sancağı'nın idaresi yeni kurulan bu vilayete aktarılmıştır. 1889–1890 yılında Belka (Nablus) Sancağı'nın 4 kazası, 12 nahiyesi ve 212 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 10. Beyrut Vilayetine Bağlı Belka (Nablus) Sancağının İdarî Taksimatı[30]

Kaza Adı	**Nahiye Adı**	**Köy Sayısı**
Nablus (Merkez)	Meşarik-i Nablus	20
	Vadiü'ş-şeâra El-Garbi	10
	Cemâ'in-i Evvel	3
	Cemâ'in-i Sani	2
Cenin	Cenin	49
	Şa'araviyye Şarkiyye	14
	Meşarik-i El-Cerrar	24
Benî Sa'b	Benî Sa'b	23
	Şa'araviyye Garbiyye	9
	Vadiü'ş-şeâra El-Garbi	11
Cemâ'in	Cemâ'in-i Evvel	25
	Cemâ'in-i Sani	22

Beyrut Vilayeti'nin oluşturulmasıyla Salt Kazası Belka Çölü ile beraber Suriye Vilayeti'ne bağlı Havran Sancağı'na ilhak edilmiş olmasından dolayı, Belka Sancağı'nın isminin 1893–1894 yılından itibaren yeniden Nablus Sancağı olarak kullanılması uygun görülmüştür[31]. 19. yüzyılın sonuna kadar Nablus Sancağı'nın idarî taksimatında, Cenin Kazası'na bağlanan Bilad-ı Hârisa Nahiyesi'nin oluşturulması ve köy sayısının 226'ya yükselmesi dışında bir

[29] Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60
[30] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890),* s. 511–513
[31] *Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893–1894),* s. 453

değişiklik olmamıştır. 1903 yılında Cemâ'in Kazası iptal edilerek Nablus Kazası'na bağlı nahiye haline getirilmiştir[32].

Tablo: 11. Nablus Sancağı'nın Kaza, Nahiye ve Köyleri[33]

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Nablus	Meşarik-i El-cerrar	Asira, Burin, İrak,Temun, Akaba,Tûbas,Tebâser, Talûza, Yasid, Censina, Nefs-i Cebel, Berka, Bezâriya, Beyt-i Emrin, Nakura, Sebsetiyye, Deyr'üş-şeref, Beyt-i Eyba, Kevsin, Beyt-i Vezn, Herra, Cenid, Tel, Madama, Refidiyye, Zevasa,Balata
	Meşarik-i Nablus	Azmut, Salim, Deyr'ül-hattab, Beyt-i Decin, Akraba, Osrin, Bânun, Meğir, Duma, Kesra, Mecdel, Calud, Keryut, Telfit, Keylan, Curiş, Aynbus, Hevara, Belbeta, Odala,Avreta, Beyt-i Furik, Ruheyib, Kefer Kelil, Cebyit, Kefer Atiya, Kefer Bita, Aker
	Cemâ'in-i Evvel	Haris, Heyla, Hecca, Cansafut, Beka, Sekaka, Emanin, Heriş, Deyrü'ş-şiya, Retiş, Selfit, Seniriyye, Hetta, Azun, Ferâta, Ferha,Kerava, Fenduk, Kefer Kedum, Kefelmares-i Şarkiyye, Kefer Sulus, Kefer Lekef, Nefs-i Cem'âin, Leben-i Garbiye, Herbet Kays
	Cemâ'in-i Sani	Bediyya, Berdkin, Deyr-i Belut, Rafat, Cit, Zaviye, Zeyta, Saviyye, Asira, Amuriyye, Urif, Kira, Kefelmares-i Garbiye, Kefer Kasım, Kefer Eldik, Leben-i Şarkiye, Merda, Mesha, Bâsuf, Besa, Mecdel Sadık
Cenin	Şa'araviyye	Araba, Aca, Berkin, Seylet'üz-zuhur, Kefer Rayi, Ferasin, Kefer Kud, Yâbed, Bâred, Ruma, Nezlet-i Ebu Nâr, Nezlet-i Şarkiyye, Nezlet-i Garbiyye, Fehma
	Bisan Çiftlik-i Hümayun	Nefs-i Bisan, Merses, Kefera, Cebul, Bira, Dema, Kefer Mısır, Bila, Cera
	Bilad-ı Harisa	Nefs-i Cenin, Arana, Rumana, Tel'üz-zehab, Salim, Tânek, Seylet-i Harsiye, Arfa, Keferdan, Deyr-i Ebu Zeyif, Helima, Mekbila, Cendela, Nurs, Celkemus, Fekvâ'a, Beyt-i Kad, Celbun, Abruna, Zeryin, Nedur, Nâvra, Beyn, Şemra, Sulem, Dehy, Kevmiyye, Tibâ, Şettâ, Bâmum, Nefinum El-Fehem, Anin, El-mezâr
	Meşarik-i El-Cerrar	Ceba, Anza, Heliya, Zebabeda, Cedide Raba, Seris, Sir, Meskûn, Sanur, Fendkumiyye, Kebatiyye, Ceriya, Um El-Tut

[32] *Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1322 (1904–1905),* s. 233

[33] 1904 yılında Nablus Sancağının 3 kazası, 10 nahiyesi ve 218 köyü bulunmaktadır. *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1322 (1904–1905), s. 238–239, 242–243

Benî Sa'b	Herem	Herem, Celil, Meska, Kefer Saba, Kelkiliya, Celculiya, Tira Um Halid, Vadi'ül-hevâres
	Benî Sa'b	Tulkarem, Kefer Lebed, Beyt-i Leyyu, Denâba, Sekârin, Ramin, Şûfa, Anbeta, Kefer Ruman, Itara, Belâ, Deyrü'l-ğusun, Alar, Sayda, İtil, Zeyta, Nezlet-i İsa, Baka, Cet, Kakun, Şevika, Kefer Seb, Ertah, Ferûn, Kelensu, Teyba Tahta, Teyba Fevka, Ferdisiya, Ras, Kefer Sur, Kefer Abuş, Kefer Ribad, Kefer Cemal, Felama, Ceyus

2.3. Akka Sancağının İdarî Taksimatı

1831–1840 yıllar arasında Kavalalılar döneminde idare merkezi durumuna gelen Akka, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeniden hâkim olmasıyla tekrar Sayda Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1852 yılında Akka (merkez kaza), Nasıra, Taberiye, Hayfa ve Safed olmak üzere 5 kazası[34] olan Akka Sancağı'nın kaza sayısı 1863–1864 yılında 14'e yükselmiştir.

Tablo: 12. Sayda Eyaletine Bağlı Akka Sancağının İdarî Taksimatı[35]

Akka (merkez kaza)	Leccun Kazası
Sahil-i Akka Kazası	Taberiye Mâ'a Nahiyeleri Kazası
Şafa Amr Kazası	Şağur Kazası
Nasıra Kazası	Cebel ve Terşiha Kazası
Safed Kazası	Sahil-i Âyintab Kazası
Atlit Kazası	Um Elâm Kazası
Hayfa Kazası	Merhis Kazası

Sayda Eyaleti içerisinde yer alan Akka Sancağı, 1864–1865 yılında Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiş, ancak 1865–1866 yılında tekrar Sayda Eyaleti'ne bağlanmıştır[36]. Bu idarî yapı da iki yıl sürmüş, sancak daha sonra yeniden Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. 1870–1871 yılında Akka Sancağı'nın 5 kazası, 10 nahiyesi ve 158 köyü bulunmaktadır.

Akka Sancağı'nın Suriye Vilayeti'ne bağlı kaldığı dönemde kaza sayısında değişiklik olmamış, ancak nahiye sayısı 1'e düşerken köy sayısı 246'ya yükselmiştir[37]. 1887-1888 yılında Akka Sancağı, Beyrut Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1888-1890 yılında Akka Sancağı'nın 5 kazası, 4 nahiyesi ve 222 köyü bulunmaktadır.

---

[34] Zuhayr Ganayım Abu'l-latif Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi't-Tanzimat el-Osmaniyye (1281–1337 h./1864–1918)*, Beyrut 1999, s. 45

[35] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1281 (1863–1864),* s. 189

[36] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1283 (1865–1866),* s. 173

[37] *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1302 (1884–1885), s. cedvel

Tablo: 13. Suriye Vilayetine Bağlı Akka Sancağının İdarî Taksimatı[38]

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Akka (merkez)	Sahil	19
	Şağur	15
Hayfa	Ruha	19
	Sahil	15
	Cebel	7
Nasıra	Nasıra	21
	Şafa Amr	17
Safed	Cira	25
	Cebel	13
Taberiye	Şafa Ğavr	7

Tablo: 14. Beyrut Vilayeti'ne Bağlı Akka Sancağı'nın İdarî Taksimatı[39]

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Akka (merkez)	Sahil	18
	Şağur	15
	Şafa Amr	16
Hayfa		28
	Kayseriya	32
Taberiye		27
Safed		59
Nasıra		27

Beyrut Vilayeti dâhilinde bulunan Akka Sancağı'nın 1900 yılına kadar idarî yapısında, köy sayısını artış ve azalışı dışında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Tablo: 15. Akka Sancağının Kaza, Nahiye ve Köyleri[40]

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Akka	Sahil	Semiriyye, Mezraâ, Zeyyib, Besa, Tell, Kehva, Gabsiya, Şeyh Davud, Keviykan, Umka,Yanuh, Berka, Cules, Ebu Sinan, Kefer Yasif, Mekr, Cedide

[38] *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 *(1871–1872)*, s. 237–250
[39] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890)*, s. 504–507
[40] *Beyrut Vilayet Salnamesi*, 1322 (1904–1905), s. 169–194

	Şağur	Mecdel Kerum, Beâna, Deyrü'l-ased, Kesra, Nehf, Yecur, Rami, Feraha, Kefer Ânan, Yakuk, Âyilbun, Magaz, Deyrü'l-hanna, Uraba, Sehnin
	Şafa Amr	Şafa Amr, Ablin, Temra, Ruveys, Damon, Kelub, Mi'âr, Şâb, Bero, Kerubsa, Kavamil, Marakah, Cedru, Hartiye, Cida, Şeyh Berik, Tebûn, Mecdel, Beytü'l-lahim, Umelâmed.
Hayfa		Aczem, Umeşşaf, Umettut, Umezzinat, Umelâlak ve mimas, Baka Eş-şarkiye, Berc, Berika, Betimat, Bilad Eş-şeyh, Cebâa, Câara, Cesr Ez-zerka, Cedidun, Ciza, Hezira, Daliyetü'l-kermel ve Umeşşekef, Daliyetü'r-rüha ve Umeddufuf, Derdera, Reyhanîyye, Zemarin, Zerganiyye, Sendiyane, Şefiya, Sebarin, Serfand, Tentura, Tira, Ayn Huz, Ayn Gazal, Afiya, Atlit, Âra, Ârara, Gabet- El-çerkez, Feridis, Kenir, Kira ve Kimun, Kebâra, Kerkur, Kefer Ata, Kefer Lam, Kefer Kerâa, Merah, Mezar, Kefrin, Bacur, Sevamir, Keyseriya.
Nasıra		Sefuriyye, Terân, Kefer Menda, Bâyna, Kevkeb, Mehed, Rumana, Azir, Kesal, Deburiyye, Ayn Mahal, Kefer Kenna, Reyna, Yafa, Mecdel, Mâlul, Aylut, Zebuba, Cencar, Cebâta, Menfis (??? Henfis), Fulâ (??? Fevlâ), Afulâ, Semuniyye, Teltura.
Taberiye		Levbiye, Nemrin, Hattin, Mecdel, Şecara, Delayiketü'l-ays, Delayiketü's-sehu, Yema, Atuşa, Saruna, Kefer Sebt, Kefer Kemma, Mesha, Şâra, Ûlem (??? Alem), Mâzer, Sabih, Melhemiyye, Delhemiye, Umhuba (???), Adsiyye, Semira, Nekim, Vadi El-bira, Seyidna Muvaz, Abidiyye
Safed	Cebel	Terşiha, Kabra, Umelferec, Bekiâh, Sehmata, Deyrü'l-kasi, Futa, Herfiş, Sâsâ, Beytü'lcin, Kefer Semî, Mâliya, Cânun
	Cira	Ayn ez-zeytun, Zaheriya tahta. Âkbera, Ras El-ahmar, Fara, Biriya, Semusi. Meyrun, Meyrun elm ces, Sefsaf, Kefer Be'aym, Dolata, Titba, Kabâh, Meğar El-hit, Ferâm. Cûna, Alma, Ceş, Kedita, Herbet Ketana, Marutiyye, Sevaid, Reyhanîyye, Zebid, Semayri, Dişom, Âmuka, Han El-meniye, Tuya, Zahiriyye Veka, Âkiba, Hekab, Seyyara, Tabka, Şeyh Kevs

SONUÇ

Osmanlı Devleti Filistin bölgesinin idarî taksimatını 19. yüzyılın ortalarına kadar coğrafî ve iktisadî durumu, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise daha çok siyasî durumu göz önünde bulundurarak yapmıştır. 1882 yılından sonra başlayan sistemli Yahudi göçü nedeniyle Kudüs Sancağı'nı Mutasarrıflık olarak doğrudan İstanbul'a bağlamış, Batılı devletlerin bölge üzerindeki ilgileri ve müdahaleleri sebebiyle Filistin bölgesinin idarî yapısında sürekli değişikliğe giderek bölgeyi bir bütün olarak idare etmekten kaçınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Dâhiliye 18,* 10 Ramazan 1317

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ, 74/36,* 30 Zilkade 1271

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi, 443/82,* 14 Şevval 1289

2. Salnameler

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893–1894)

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1322 (1904–1905)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1266 (1848–1849)

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, 1272 (1856)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1278 (1860–1861)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1281 (1863–1864)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1283 (1865–1866)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1285 (1867–1868)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1302 (1884–1885)

3. Tetkik Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri 7*, İstanbul 1994

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, Ankara 2004

BAYKARA, Tuncer*, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı,* Ankara 1988

CİN, Halil, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi II/2*, [Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan], Konya Ocak-Haziran 1989, s. 17–64

COHEN, Amnon, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997

ÇAKAR, Enver, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/1*, Elazığ 2002, s. 261–282

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516–1566),* Elazığ 2003

ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimat", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* XIII/1 (Ocak 2003), s. 351-374.

GANAYIM, Zuhayr Ganayım Abu'llatif, *Liva-i Akka fî ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye (1281–1337 h./1864–1918),* Beyrut 1999

KARAMAN, M. Lutfullah, "Filistin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 13*, İstanbul 1996, s. 89–103

KARASAPAN, Celâl Tevfik, *Filistin ve Şark-ül Ürdün 1*, İstanbul 1942

KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi II*, (Hazırlayan: Vahid Çubuk), Ankara 1989

YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten XXXVIII/152,* 1974, s. 657–708

YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl,* Ankara 1987

OSMANLI HÂKİMİYETİNDE BEYRUT VİLAYETİ'NİN KURULMASI (1887-88) VE İDARÎ TAKSİMATI

Foundation and Administrative Divisions of the Beirut Province under the Ottoman Sovereignty (1887-1888)

Kürşat ÇELİK*

ÖZET

İnsanlık tarihinin ilk zamanlarından günümüze kadar yerleşim alanı olan Ortadoğu'nun idarî yapılanması kültürler, medeniyetler değişse de çok az bir değişikliğe uğramıştır. Ortadoğu tarih boyunca güçlü devletlerin hedefi olmuştur. Bölgeyi ele geçiren devletler güçlü oldukları zaman bölgeyi bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Zayıflamaya başladıkları zaman ise bölgede yeni idarî düzenlemeler yaparak bölgeyi ellerinde tutma gayretine düşmüşlerdir.

Ortadoğu'nun önemli liman şehirlerinden biri olan Beyrut 1516 Merc-i Dabık zaferiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlk olarak Şam eyaletine, 1614'de Sayda eyaletine bağlanmıştır. Sayda ve Şam eyaletlerinin kaldırılarak yerine 1864-5 tarihinde Suriye vilayetinin kurulmasıyla Beyrut, Suriye vilayetine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. 19. Yüzyıl'da Ortadoğu'nun idari yapısı ile ilgili pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerin yapılmasında devletin devrin gereklerine göre idarî yapılanmaya gitmesinin yanı sıra, dış baskıları azaltmak ve devletin ömrünü uzatma amaçları da bulunmaktadır. Örneğin Suriye vilayetinin kurulması çağın gereklerine göre idari yapılanma amacı ile yapılmıştır. Yine Kudüs'ün ilk olarak Suriye vilayetine, daha sonra merkeze bağlı özel statülü sancak şekline dönüştürülmesi dış baskıları önleme gayesiyle yapılmıştır. Aynı şekilde Cebel-i Lübnan'da yaşanan olayların sonucunda özel bir idarî statü ortaya çıkmıştır.

Aralık 1887'de Beyrut vilayetinin kurulması bu dönemde yapılan idari düzenlemeler arasında önemli bir yere sahiptir. Beyrut vilayetinin kurulması sıradan bir idarî düzenlemenin ötesinde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu yansıtan düzenleme olması ile de dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beyrut Vilayeti, Suriye, Osmanlı Devleti, Cebel-i Lübnan, Ortadoğu.

ABTRACT

The administrative structure of the Middle East, which is a settlement since time immemorial during the human history, has changed a little despite the transformation of cultures and civilizations. The Middle East has been the focus of the powerful states throughout the history. The states which get the region evaluated it as a whole when they became powerful. However, they strove to get hold of the region by making new administrative arrangements in the region when they lost their power.

*Yrd. Doç. Dr., Fırat Ün., İktisadi ve İdari Bilimler Fak., İktisat Böl., kcelik@firat.edu.tr.

Beirut, one of the important coastal towns of the Middle East, joined the Ottoman Empire after the victory of Merc-i Dabık in 1516. It belonged first to Damascus Province and then to Sayda Province in 1614. When Syria Province was founded in 1864-5, Beirut became a sanjak. In the 19th century, a lot of administrative arrangements were made in the Middle East. These arrangements were made according to the requirements of the period with intent to get rid of the external pressures and prolong the state's life. For instance, Syria Province was founded according to the requirements of the time. That Jerusalem first joined Syria Province and then was transformed into a sanjak of special status was for the prevention of the external pressures. As a result of the events in the Mount Lebanon, there emerged a special administrative status.

The foundation of Beirut Province in December 1887 has an important place in the administrative arrangements of that period. Its establishment was beyond a casual administrative arrangement. It also attracts attention as it reflects the circumstances of the Ottoman Empire.

Key words: Beirut Province, Syria, The Ottoman Empire, the Mount Lebanon, Middle East.

1. Beyrut Vilayetinin Kurulmasına Kadar Bölgenin İdarî Yapısı

Tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik etmiş olan Ortadoğu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini artırarak sürdürmektedir. Mezopotamya'sıyla, Asya ve Afrika arasındaki bağlantı konumuyla, üç büyük dinin kutsal merkezlerini barındırmasıyla, medeniyetlerin kurulduğu coğrafya olmasıyla geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok devletin hedefinde olmuştur. Bu sebeple tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bölgeyi ele geçiren devletler güçlü oldukları zaman bölgeyi bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Zayıflamaya başladıklarında ise bölgede yeni idarî düzenlemeler yaparak bölgeyi ellerinde tutma gayretine düşmüşlerdir.

Ortadoğu'nun önemli bölgelerinde biri Doğu Akdeniz'dir. Ortadoğu'yu dünyaya açan liman kentlerinin bulunduğu Doğu Akdeniz, *Fenike, Biladu'ş-şam, Beriyyetü'ş-Şam, Vilayet-i Arap, Suriye* vb. isimlerle anılmıştır. İlk idarî düzenlemesi Persliler zamanında yapılmıştır. Persliler satraplık (eyalet sistemi olan) içinde Fenike'yi, Mısır ve Kıbrıs'la birlikte beşinci satraplık olarak yapılandırmışlardır[1].

Doğu Akdeniz, Roma idaresinde merkezden gönderilen prokonsüller[2] tarafından idare edildi. Roma imparatoru Agustus devrinden itibaren idare imparator vekillerine verildi[3]. Romalılar burada Persliler gibi eyalet sistemi kurmuşlardır. Suriye eyaletinin ilk valisi *Aulu Gabinius* idi. Suriye eyaleti askeri operasyonlar için bir üs statüsünde idi. 193 yılında eyalet *Suriye Coele* ve

---

[1] Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Suriye ve Filistin) III*, Ankara, 1947, s.189-195.

[2] Antik Roma'da konsül olarak bir yıl görev yaptıktan sonra belirli Roma eyaletlerinde vali olarak görev yapan kimse.

[3] Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Suriye ve Filistin) IV*, Ankara, 1947, s.151.

Suriye Phoenice olmak üzeri ikiye bölünmüştür. 4. yüzyılda, I. Theodosius zamanında, *Suriye Coele* eyaleti *Suriye Salutaris* ve *Suriye Euphratensis, Suriye Phoenice* eyaleti ise, *Phoenice* ve *Phoenicia Libanesia* olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bölge islam idaresine Hz. Ömer'in emri ile M.S. 635 tarihinde Ebû Ubeyde b. Cerrah kumandasındaki ordunun *Mercü'r-Rûm* savaşından sonra dâhil edilmiştir[4]. Müslüman hâkimiyeti altına alınan bölgede yeni bir dönem böylelikle başlamış oldu. Bölgenin idaresi Şam'a bağlanarak idaresi Muaviye'ye bırakıldı[5]. Emeviler ve Abbasiler döneminde aynı yapısı korunmaya çalışılan bölgenin idari yapısında genelde Türk kökenli devlet görevlileri bulunmuşlardır. Haçlıların hâkimiyeti sırasında Frankların idare ettiği bölge Memlûkluların bölgeyi fethiyle haçlı hâkimiyeti son bulmuştur. Memluk hâkimiyetinde Suriye eyaleti, Şam, Halep, Trablus, Hama ve Safed'den oluşmaktaydı[6].

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Merc-i Dabık zaferiyle bölgenin idaresi Osmanlı devletinin eline geçmiştir. 25 Eylül 1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim, Şam nâibi olan Canbirdi El-Gazâli'yi eski makamında bırakmış ve Halep dışında bütün Şam bölgesini idaresine bırakmıştır. Şam bölgesi 1518 yılından itibaren tahriri yapılarak mîrî rejime dâhil edilmiştir. 1522 tarihinde Şam Beylerbeyliğine 13 sancak bağlı olup bunlar *Şam, Gazze, Remle, Kudüs-ü Şerif, Safed, Haleb, Trablus, Hama, Humus, 'Ayntab, Antakiyye, Birecik, Rum-kal'a, Adana, Tarsus, Sis* idi[7]. İlk olarak 1549 tarihinde Halep, 1579 tarihinde Trablusşam ayrı bir eyalet haline getirildi[8]. 1614 tarihinde ise Sayda ve çevresi ayrı bir eyalet olarak yapılandırılmıştır. Böylelikle Sayda, Beyrut ve Safed sancakları Şam eyaletinden ayrılarak müstakil bir eyalet haline dönüştürüldü[9]. Bazı araştırmacılar ise Sayda'nın 1660 tarihinde eyalet olduğunu belirtmişlerdir[10]. Safed, Sayda ve Beyrut eyaleti 1700-1740 yıllarında *Safed, Sayda,*

---

[4] Mustafa Fayda; "Hz. Ömer" maddesi, Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi 34*, İstanbul, 2007, s.45.

[5] Wallace B. Fleming, *The History of Tyre*, New York, 1915, s.22.

[6] M. Sobernheim, "Memluk" maddesi, Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi VII*, İstanbul, 1978, s.690.

[7] Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/1*, Elazığ, (Ocak, 2002), s. 276-281; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri, 4*, İstanbul, 1992, s.538.

[8] Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* Elazığ, 2003, s.23-26.

[9] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III/2*, Ankara, 1999, s.290; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 2007, s.57; Zuhair Ghanayim,; "Vilayeti Beyrut fi Fıtretü't-Tanzimât el-Osmanîye", *Research in The History of Bilad al-Sham During The Ottoman Period,* Amman, 1992, s. 132.

[10] Abdul-Rahim Ebu Hüseyin; "Problems In The Ottoman Administration in Syria During The 16 th ve 17th Centuries: The Case of The Sancak of Sidon-Beirut, History of Bilad al-

Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclûn, Nahiye-i Vadiü'l-Heym, Tedmur ve Kerek-i Şevbek sancaklarından oluşmaktaydı.

Bölgenin büyük kısmı Osmanlı idaresine girdikten sonra idarî olarak mîrî rejim sınırlarına dâhil edilmiş olmakla birlikte, coğrafî konumu ve özel şartları nedeniyle bazı bölgeler, tımara verilmemiş, hükümet olarak tevcih edilmiştir ki bu sistemin aynısı Anadolu ve Rumeli de uygulanmıştır. Bu uygulamadan Osmanlı devletinin bölgeyi merkezi idareden kontrol ettiği ve Anadolu'nun herhangi bir vilayetinden farklı görmediği ortaya çıkmaktadır[11]. Sayda, Safed ve Beyrut eyaletinin kurulmasında bölgedeki aşiret yapısı etkili olmuştur. Bu yapıdan dolayı da salyaneli olarak idare edilmiştir. Böylelikle devlet hem vergilerin zamanında düzenli toplanması hemde haç yollarının güvenliğini sağlamıştır. Fakat bu sistemle yerli aristokratlar daha da güçlenmiştir.

19. yüzyılın başından itibaren Sayda, Beyrut ve Safed eyaleti adı yerine sadece Sayda, eyalet adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1830 tarihinde ise Kudüs ve Nablus sancakları Şam eyaletinden ayrılarak, Sayda eyaletine bağlanmıştır[12]. Bu değişikliğin yapılmasının temelinde ekonomik nedenler yer almaktadır.

Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı devleti arasında yaşanan mücadeleden sonra imzalanan Kütahya antlaşması ile Suriye bölgesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresi altına girmiştir. 1840 tarihinde imzalanan Londra antlaşması ile birlikte Suriye bölgesi tekrardan Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.

1840 yılında Suriye bölgesini yeniden idaresi altına alan Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın yapmış olduğu idari taksimatı lağvederek, yerine daha önceki dönemde mevcut olan idari taksimatı yeniden uygulamaya koydu. Buna göre Biladu'ş-şam Halep, Şam ve Sayda olmak üzere üç eyalete ayrıldı. Eyaletlerin eski sınırlarında herhangi bir değişiklik yapılmadı. Yeniden teşkil edilen bu üç eyaletten Şam ve Halep'in merkezleri eskisi gibi kalırken Sayda eyaletinin merkezi ise Beyrut oldu[13].

Beyrut'un Sayda eyaletinin merkezi olarak yapılandırılmasında Mehmet Ali Paşa hâkimiyetinde şehirde karantina idaresinin kurulması etkili olmuştur. Doğu Akdeniz limanlarındaki sıtma gibi salgın hastalıklardan dolayı pek çok

---

Sham", *International Journal of Middle East Studies 24/4* Cambridge, (November, 1992), s.666; Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983, s.21.

[11] Miri rejimin Ortadoğu coğrafyası içerisinde uygulanmasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi" *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı,* Ekim-2010, s.325-351.

[12] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hattı Hümayun No: 555-27452*, 21 Rebi'ül-evvel 1246 Hicri,(9 Kasım 1830 Miladi) tarihli tahrirat.

[13] Sabahattin Samur, *Suriye Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1918)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988, s. 16; *Beyrut Vilâyeti Salnâmesi*, 1319 Hicri (1901–1902 Miladi), s.71; *Beyrut Vilâyeti Salnâmesi*, 1322 Hicri (1904–1905 Miladi), s.69*; Beyrut Vilâyeti Salnâmesi*, 1324 Hicri (1906–1907 Miladi), s.67.

gemi ve tüccar bu limanlara uğramaz iken, Beyrut'un sağlıklı, bir ticari ortam sunması Doğu Akdeniz'deki diğer liman kentlerine göre tercih edilmesini ve üstünlük sağlamasına sebep olmuştur. Karantina ile birlikte artan ticaretin getirmiş olduğu ticari ve iktisadi kalkınma sayesinde Avrupalı tüccarlar rotalarını Beyrut'a yönlendirmişlerdir[14].

1849'da Sayda eyaletinin sınırları genişletilmiş ve Şam eyaletine bağlı bulunan Lazkîye ve Trablus sancakları da Sayda eyaletine dâhil edilmiştir[15]. 1849'da Sayda eyaletinin idarî taksimâtı ise şu şekildedir; Sayda, Trablus, Lazkîye, Nablus, Akkâ, Kudüs-ü Şerif ve Beyrut'tan oluşmaktaydı.

1864 tarihinde uygulanmaya başlanan Vilayet nizamnamesiyle birlikte 1864-5 tarihinde Şam eyaleti kaldırılarak yerine Suriye Vilayeti kuruldu[16]. Aynı tarihte Sayda eyaleti de lağvedilerek yerine toprakları Suriye vilayetine bağlandı. Bu vilayete bağlı bulunan sancaklar ise şunlardı; Şam-ı Şerif, Beyrut, Trablusşam, Akkâ, Hâma, Kudüs-ü Şerif, Havran ve Belkâ (Nablus) sancakları idi[17].

2. Beyrut Vilayetinin Kurulması ve İdari Taksimatı

2.1. Beyrut Vilayeti Kurulmasının Nedenleri

Beyrut vilayetinin kurulması Meclisi Mahsusa'nın 22 Aralık 1887 tarihli kararı ile alınmıştır[18]. Bu kararda Beyrut vilayetinin kurulmasına etki eden etmenlerin başında Fransızların Beyrut ve Cebel-i Lübnan havalisinde okullar açmaları ve Hristiyan Marunîlerin hamiliğini yapmaları olarak belirtilmiştir. Fransızların Suriye bölgesine ilk olarak 11. Yüzyılın başında Frank papazlarının din propagandası yapmak amacıyla geldikleri bilinmektedir. Fransa Kralı 1250 tarihinde Marunîlerin Haçlı seferleri sırasında yaptıkları hizmetlere karşılık onlara bir "*Charte*" (Söz, antlaşma veya garanti) vermiş ve bunda Marunîlere her türlü yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir[19]. Fransa Kralı XIV. Lui'de yayınlamış olduğu bir bildiride, Lübnan bölgesinde bulunan Marunîleri himayesi altına aldığını belirtmesi, Marunî ve Fransa ile ilişkileri açısından yeni bir boyut kazandırmıştı. Osmanlı hâkimiyeti altında bu yakınlaşma sürekli devam etmiştir. Bölgede Marûnileri kullanarak yer edinmek için çalışan Fransa her türlü olayı değerlendirerek Marunîlerin hamisi olduğunu hem Osmanlıya

---

[14] Nina Jidejian, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986, s.102-103.

[15] Barış Aslan, *H. 1265 (M. 1849) Devlet Salnâmesine Göre Osmanlı İdari Yapısı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s.97.

[16] Noufan El-Hmoud, "Tanzimât-ı el-Osmanîye fi Vilayeti Suriye" *Research in The History of Bilad al-Sham During The Ottoman Period*, Amman, 1992, s.14; *Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1311 Hicri (1892–1893 Miladi),* s.25.

[17] Sabahattin Samur, *Suriye Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1918)*, s. 21-24.

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrâde Meclis-i Mahsus No: 95-4011,* 6 Rebiü'l-âhir 1305 Hicri (22 Aralık 1887) tarihli irade. Ayrıntılı bilgi için bakınız Ek:1.

[19] Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, (Siyasi, Savaş ve Diplomasi),* İstanbul, 2004, s.109.

hem de tüm dünyaya duyurmaya çalışmış ve bunda başarılıda olmuştur. Fransa, bölgede iktisadi, sosyal ve eğitim alanlarında büyük yatırımlar yapmıştır. Eğitim alanında sadece Beyrut'ta resmî kayıtlara göre 13 tane eğitim kurumuna sahiptiler. Bu okulların toplam öğrenci sayısı 6032 olup, bunun 3745'i kız ve 2287'i erkek öğrenci idi. En önemli okulu ise tıp eğitimi ve sağlık hizmeti veren Cizvit tıp mektebi olarak bilinen *St. Joseph Tıp Mektebi* idi[20]. Mihran Boyacıyan tarafından hazırlanıp, II. Abdülhamid'e sunulan rapora göre Fransızlar her yıl buradaki okullara toplam 130.000 Frank yardım yapmak idi[21].

19. yüzyılın ikinci yarısında yeniden yapılanmaya giden, Osmanlı devletinin bölgede yapmış olduğu yatırımların neredeyse tamamına yakınını Fransız şirketler üstlenmişlerdi. Bunlardan bazılar şunlardı; Şam-Beyrut Şöse Yolu, Beyrut tren hattı, Beyrut limanının genişletilmesi ve modernize edilmesi, şehir su hattının çekilmesi ve şehir içinde dağıtımının yapılması, elektrikle şehrin aydınlatılması vb. gibi. Bölgenin temel geçim kaynaklarından biri olan ipekböcekçiliği için önemli olan pek çok fabrikanın sahibi ise yine Fransızlardı. İktisadî ve eğitim olarak bölgede yatırım yapan Fransızlar sosyal hayatta da etkili idiler. Bölgede Fransızca konuşmak üstünlük sayılmış, evler Fransız usulüne göre döşenmiş ve Fransızlar gibi giyinmek moda olmuştur. Günlük hayatta Osmanlı resmi parası olan Kuruş gibi Fransız Frank'ı kullanılmaktaydı.

Fransızlar eğitim, iktisat ve sosyal hayatın yanında siyasî olarakta, bölgede etkin ve aktifti. 1840-1860 yılları arasında Marunî ve Dürziler arasında meydana gelen kanlı çatışmalarda Marunîleri destekleyen Fransızlar bu olayları uluslar arası arenaya taşımış ve sonuçta imtiyazlı bir eyalet olan Cebel-i Lübnan'ın kurulmasını sağlamıştır. Kurulan eyaletin başına Hristiyan bir vali atamayı da başaran Fransa böylelikle bölgenin siyasi hâkimi olmaya başladı. Bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek için Marunî patrikhanesiyle birlikte hareket etmiştir. 11 Mayıs 1888 tarihinde iki adet zırhlı vapur ile Beyrut limanına gelen Fransız amiral ve tayfası Marûni patrikhanesini ziyaret etmiş ve burada güç gösterisinde bulunmuştu[22]. Fransızların bölgenin hâkimi gibi davrandıklarının asıl göstergesi ise Ağustos 1888'de İtalyan gemilerinin Beyrut üzerine geldiği bilgisi üzerine Fransız donanmasına ait 53 parça donanma yola çıkmış ve bunun

---

[20] Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s.148-151.

[21] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Maarif Nezâreti Maruzâtı, No: 2-22,* 22 Safer 1309 Hicri (27 Eylül 1891 Miladi)tarihli rapor; Atilla Çetin; "II.Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilâyetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor*", Türk Kültürü Dergisi 253*, Ankara, 1984, s.316-324.

[22] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı, No: 104-74,* 12 Ramazan 1305 Hicri, (23 Mayıs 1888 Miladi) tarihli telgraf. Bu telgrafta halkın bunlara karşı tevazuu göstermediğinden bahsediliyorsa da, dönemin seyyahları Marunîlerin bu durumdan memnun olduklarını belirtmişlerdir.

üzerine İtalyan gemileri geri dönmek zorunda kalmıştı[23]. Bu olay Osmanlı devletinin içinde bulunduğu zaafı ve Fransızların bölgedeki hâkimiyeti kimse ile paylaşmak istemediğinin de kanıtı olmuştur.

Fransızlar bölgede Cebel-i Lübnan gibi iç işlerinde serbest ve dış işlerinde sadece Osmanlıya bağlı yeni bir vilayetin kurulmasını da arzu etmekteydiler. Bunun için Fransız konsolosluğunun farklı yollardan girişimleri olmuştur. Aralık 1888'de Beyrut vilayetinin kurulma kararı çıkmasından hemen sonra Suriye valisi tarafından merkeze gönderilen bir telgrafta Fransız konsolosluğu tarafından çıkarılan ve "*Fransız sefaretinden neşr edildiği erâcif konsolos-hanesine jandarmaların girdiğinden bahisle davâ-i batılaya kıyâm eden kâziyesine müstenid ve hilafı zâhirdir*" şeklinde arşiv kaydında ifade edilen bir fesat hareketinden bahsedilmiştir. Aynı belgede Fransızların ve onların taraftarlarının Beyrut vilayetinin kurulması ile Beyrut'a Hristiyan bir valinin atanması içinde girişimlerde bulundukları belirtilmektedir.[24]. Yine aynı tarihlerde Beyrut'ta *Fıstıklık* denilen mahal civarında uzun zamandan beri burada bulunan Müslümanlara, Mezratu'l-Arap mahallesinde oturan iki Hristiyan'ın saldırısı ile birlikte Müslüman ve Hristiyanlar arasında olaylar çıkmış ve 11 kişi yaralanmış bir jandarma öldürülmüştür. Bu olayların halkın provoke edilmesi yoluyla çıktığı ifade edilirken, Beyrut'ta çıkan bu olayın Fransız konsolosluğunun tahrik ve kışkırtmaları ile vuku bulduğu, Fransızların bu tür olayları kullanarak şehir ve çevresinde asayişin olmadığı, Müslüman ve Hristiyanlar arasında çatışma yaşandığını dillendirilmesi, Şam'da bulunan Beşinci ordu Müşiri Fevzi paşa tarafından, *Fransızların farklı arayış ve girişimler şeklinde* ifade edilerek şifreli telgrafla devlet merkezine bildirilmiştir[25]. Bu yaşananların Cebel-i Lübnan olaylarına benzer şekilde cereyan ettirilmek istenmesi, Beyrut ve çevresinde de Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına benzer şekilde bir idarenin arzu edildiğine işaret ediyordu.

Beyrut vilayetinin kurulmasındaki diğer bir önemli husus 22 Aralık 1887 tarihli meclisi mahsusa kararında da açıkça ifade edildiği gibi, Beyrut'taki yabancı devlet temsilcilerinin çok etkili olmaları idi. 19. Yüzyılın ortasına

---

[23] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Ticaret ve Nâfıa Nezâreti Maruzâtı, No:2-21*, 27 Zilhicce 1305 Hicri, (5 Ağustos 1888 Miladi) tarihli telgraf.

[24] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilâyetler Tahrîratı, No: 11-21*, 23 Cemaziye'l-evvel 1305 (6 Şubat 1888 Miladi) tarihli telgraf; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât No: 30/73*, 30 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (13 Şubat 1888 Miladi) tarihli, bir bölük asker buradaki nizamı sağlamak gönderilmesi Beşinci ordu Müşiri tarafından emredildiğine dair telgraf.

[25] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât, No:30-48,* 24 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (7 Şubat 1888 Miladi) tarihli şifreli telgraf. Başka bir arşiv kaydında yine Beyrut vilayetinin kurulması ve Beyrut şehrinin vilayet merkezi olarak yapılandırılmasında büyük bir heyecan olduğu, bu heyecanı Beyrut'ta farklı çıkarları olanların çıkardığına dair bilgi, telgrafla devlet merkezine iletilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât, No: 30-34,* 18 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (1 Şubat 1888 Miladi) tarihli telgraf.

gelindiğinde konsoloslukların güçlü bir biçimde kurumsallaşmış olduğu Beyrut, Suriye kıyısının rakipsiz liman kenti olarak kendini kabul ettirmişti[26]. Beyrut'un bölgenin ekonomik odağına yerleşmesiyle birlikte Suriye'nin diplomatik başkenti olmuştur. Yabancı temsilcilerin bu denli güçlü olmalarının nedeni, bölgedeki etnik ve dinsel gruplar arasındaki periyodik olarak ortaya çıkan ve Avrupalıların Suriye veya Lübnan sorunu adını verip uluslararası platforma sunmalarına ve müdahalelerine yol açacak olan çatışmaların olmasıydı[27]. Yabancı devlet temsilciliklerinin etkilerinin artmasında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Ortadoğu'nun dünyadaki cazibesinin artması da etkili idi.

Batılı devletler bölgedeki farklı cemaatlerin hamiliğini üstlenerek buradaki çıkarlarına ulaşmaya çalışmışlardı. Bu kapsamda İngilizlerin bölgede Dürzileri, Fransızların- Marunîleri, Rusların ise Rumların hamiliğini üstlendikleri bilinmekte idi. Bu ikili yakınlaşmalar bu grupların devletin aleyhine olan çalışmalarda yer almalarına da zemin hazırlamıştır. Suriye valisi Mithat Paşa hazırlamış olduğu ve devlet merkezine göndermiş olduğu meşhur Suriye Layihasında bunu, "*yabancı müdahalenin artması Dürzi ve Nusayri gibi akvâm-ı muhtelifenin şımarmasına vesile olmuştur*" şeklinde dile getirmiştir[28]. Özellikle İngilizlerin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi ile birlikte bölgedeki hâkimiyet mücadelesi üst seviyelere çıkmıştır. Fransızların Mısır'da amaçlarına ulaşamaması ve İngiltere ile rekabetleri Suriye bölgesine farklı şekilde yansıyacaktı. Sultan Abdülhamit bölgedeki olaylardan dolayı tereddütlü idi. Özellikle bölgedeki Avrupalı devletlerin ve askeri konsoloslukların etkisini iyi bilmekte idi. Yönetimsel olarak bunların merkezden uzak olmaları kontrol edilmelerini ve iyi bilgi alınmasına engeldi. Ancak bu iyi bir merkezi yönetimin sağlanması ile bunların kontrolü sağlanabilirdi. Yabancı konsoloslukların özellikle Cebel-i Lübnan sorununda konuyu uluslararası arenaya taşıyarak Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanmasını sağlanması Osmanlı devletinin yabancı temsilcilerin çalışmalarını kontrol etme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun içindir ki konumu ve şartları nedeniyle 1887-8'de Beyrut'un eyalet merkezi olarak kabul edilmesi sağlandı[29].

Beyrut'ta çeşitli isimler altında misyonerler de çalışmakta ve pek çoğunun bölge temsilcilikleri bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları şunlardı; *Cizvit, Lazarist, Frer (Frêre), Fransikanlar, Kapuçinler, Alman Deaconesses Kaiser-*

---

[26] Beyrut'ta konsoloslukları bulunan devletler şunlardı; Amerika, Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya, Rusya, Flemenk, İran general konsolosluklar, İspanya, Yunan, Belçika, İsveç, Norveç ve Danimarka normal konsoloslukları olan devletler idi. *Beyrut Vilâyeti Salnâmesi*, 1322 Hicri (1904–1905 Miladi), s.127-128.

[27] Y. Eyüp Özveren, *Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994, s.82-83.

[28] Mithat Paşa, *Mithat Paşa Suriye Layihası*, (http://ktp.isam.org.tr/pdfrisaleosm/R178870.pdf 16.08.2012) Dersâadet, 1324, s. 6.

[29] Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut,* New York, 2005, s.50.

werth, İngiltere Suriye misyonu, İskoçya Kilisesi Misyonu, Amerikan Presbyterian Misyonu[30] vb. gibi misyonlar ve bunlara bağlı birçok vakıf ve kuruluşları ile misyonerler bölgede görev yapmakta idi. Bu misyonerlerin hangi amaçları güderek çalıştıkları yapılan araştırmalarla gün yüzüne çıkarılmıştır.

19. ve 20. yüzyıllarda ulaşım ve iletişim olanaklarının dünya çapında yaygınlaşması küresel bağlamda bir ekonomik açılmaya yol açtı. Liman kentlerinin iç kesimlerden farklılıkları eskisine göre çok daha belirgin hale geldi. Beraberlerinde paha biçilmez teşebbüs güçlerini, başkente ve iç kesimlere uzanan bağlantı ağlarını da getiren göçmenlerin durmak bilmez akınının öncülüğünde, artan nüfuzlarıyla birlikte maddi refahları da arttı[31]. Bu değişim ve gelişimin belki de en büyük etkisi Doğu Akdeniz liman şehirlerinden Beyrut'ta yaşandı. Suriye hakkında ticaret raporu hazırlayan Sir John Bowring, 1830'larda şu gözlemi yapmıştır; *Beyrut, Suriye'nin en gelişmiş limanı. Refahın en açık kanıtı evlerin ve depoların değerlerindeki artış. Kiraların son dört yıl içinde iki katına çıktığını öğrendim. Aslında Beyrut, Suriye'nin limanları arasında en çok dikkat toplayanı*" [32]. Misyoner William M. Thomson ise 1870 tarihinde Beyrut'un son 30 yıl içerisinde hızlı bir şekilde nüfus, ticaret ve refahının arttığını belirtmiş bunda Beyrut'ta karantina idaresinin kurulmasının etkisini vurgulamıştır. Karantina idaresinin kurulması ile sıhhi bir şekilde ticaret ve seyahat ortamı sunan Beyrut limanı, Fransa, İngiltere, Amerika'nın birçok şehrine direkt olarak giden gemi seferlerinin yanı sıra Beyrut'tan Şam'a oradan Kudüs'e yolcu taşımacılığı yapan şirketleri bulunmaktaydı. Yıllık ortalama 4000 gemi bu limana gelmekteydi[33]. Limana gelen gemi sayısının artması ile mevcut liman büyütülmüş ve modern bir yapıya kavuşturulmuştu[34].

Beyrut'un ticari kapasitesinin büyümesinde hem Anadolu hem de Mısırın ortasında ve bunlarla bağlantılı olması etkili olmuştur[35]. Şehrin ticaret merkezi olduğunun en iyi göstergesi ithalat ve ihracattaki artışlarda görülmektedir. Örneği; 1841 tarihindeki ihracatı 19.747.158 Franktan 1857'de 40.339.900 Frank'a, aynı yıllarda ithalatının ise 19.747.158 Frank'tan 40.457.990 Frank'a çıkmıştır[36]. Bölgede siyasi alanda olduğu gibi ticari alanda da Fransa-İngiltere çekişmesi yaşanmaktaydı. Her alanda olduğu gibi Fransa bu alanda da İngiltere'den ileri de idi. Bölgedeki ticari ilişkilerini artıran İngiltere'nin Beyrut ile ticari ilişkisi 1842 yılında 15 gemi, 2000 ton iken, 1860 tarihinde 63 gemi ve

---

[30] Lewis Gaston Leary, *Syria Land of Lebanon*, New York, 1913, s.42.
[31] Y. Eyüp Özveren , *Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800-1914)*, s.83.
[32] Y. Eyüp Özveren , *Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800-1914)*, s.81-82.
[33] Lewis Gaston Leary, Syria Land of Lebanon, s.35-37
[34] Ayrıntılı bilgi için bakınız. Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, s.235-242.
[35] Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983, s. 62.
[36] Boutros Labaki, *Introduction A L'historie Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984, s.182-183.

32.000 tona ulaşmıştır[37]. Beyrut başta olmak üzere Doğu Akdeniz'in sürekli artan ticari potansiyeli yabancı devletlerin bölgeye olan ilgilerini de artırıyordu. Ticari yoğunluk bölgenin denetimi ve idaresinde de sıkıntı yaratmaktaydı. Özellikle Son dönemlerde yaşanan siyasi olaylarla Beyrut'a ticaret adı altında getirilen kaçak silah, barut, top vb. malzemelerin bölgede çıkacak bir çatışmada nelere vesile olacağını tahmin etmemek mümkün değildir. Beyrut vilayetinin kurulması ile hem ticari hayatın daha üst seviyelere çıkarılması hem de art niyetli girişimlerin önlenmesi sağlanacaktı.

Suriye vilayeti oluşturulurken Şam ve Sayda eyaleti kaldırılmış ve bu iki eyaletin toprakları üzerinde Suriye vilayeti kurulmuştu. Bu nedenle Suriye vilayeti fiziki yapısı itibariyle çok geniş bir alana sahipti. Bu coğrafyanın tek bir merkezden kontrol edilmesi sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi. Bu sorunlar çeşitli defalarda devlet merkezine gönderilen rapor ve layihalarda dile getirilmişti. Siyasi, iktisadi, sosyal ve askeri alanda daha iyi hizmet vermek için bölgede iki eyaletin olması gerekli idi.

Bölgedeki önemli bir diğer sıkıntı ise Arap milliyetçilik hareketleri idi. Suriye valisi Mithat Paşanın 6 Ocak 1879 tarihinde merkeze gönderdiği raporunda bölgede Müslüman, Dürzi, Nusayri ve Hristiyan unsur arasında tahkikat ile çeşitli fikirlere meyilli bulunduklarını dile getirmişti[38]. Beyrut, Arap milliyetçiliğinin fikri temellerinin atıldığı ve bu düşünceyi Arap coğrafyasına yayan bir merkez konumunda idi. 1870'lerde Arap milliyetçiliği oluşurken, Arapça yazılmış klasik eserlere büyük bir eğilim oldu. Bu eserlerin çoğaltılması Beyrut şehrinde yapıldı. Bu dönemde Beyrut'ta 22 matbaa bulunuyor ve 12 gazete ve 6 dergi yayınlanıyordu. Arap milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden Butros Bustani gibi yazarlar bu gazetelerde çalışıyorlardı. Beyrut'un basın ve yayın merkezi olması, Arap coğrafyası içindeki tüccarları vasıtasıyla Arap dünyasındaki saygınlık ve itibarı, şehirde bulunan misyoner okullarıylada, Arap milliyetçiliğinin oluşumu ve gelişiminde önemli bir yere sahipti.

II. Abdülhamit Arap milliyetçiliğini ve Arap bağımsızlık hareketini önlemede sansür koymak, hilafet müessesesini kullanmak, bölgeye yatırımlar yapmanın yanı sıra bölgede yeni bir idarî düzenlemeye gidilmesinin faydalı olacağını düşünmüştür.

Beyrut vilayetinin kurulmasına farklı bir gözle bakan Philip Mansel "*Levant*" isimli eserinde bu düşüncesini şu şekilde izah etmiştir; "*Beyrut'un Şam'a bağlanmasıyla şehir halkı "rütbe" kaybına uğramalarına çok öfkelenmişlerdi. Şehirlerarası rekabet devletler ve dinler arası rekabet kadar etkili olabilmekteydi*." Bu ifadesi ile bölgede şehirler arasındaki rekabetinde Beyrut

---

[37] Charles Issawi, " British Trade and the Rise of Beirut, 1830-1860" *International Journal of Middle East Studies 8/1,* (January, 1977), s.95.

[38] Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri*, Elazığ, 1999, s. 122.

vilayetinin kurulmasında etkili olduğunu dile getirmiştir. Beyrutluların bu amaçla sürekli protestolar düzenlendiği ve merkeze dilekçeler gönderdiği de bilinmektedir[39].

Beyrut vilayetinin kurulmasında bölgede görev yapmış olan devlet adamlarının da etkisi olmuştur. Bunlardan en bilineni Beyrut'ta görev yapmış olan Kamil Paşa'dır. Beyrut vilayetinin kurulması için devlet merkezine sürekli raporlar göndermiştir. Beyrut'taki görevinden ayrıldıktan sonra da bu sorunla ilgilenmiştir. Bu çalışmalarından dolayı Beyrutlular Kamil Paşayı unutmamış ve teşekkür mektupları göndermişlerdir[40].

Beyrut vilayetinin kurulmasından sonra halk teşekkürlerini merkeze mektuplar yazarak belirtmişlerdi. Bu mektuplardan en ilgi çeken ise, 27 Ocak 1888 tarihli olanıdır. Bu mektubu önemli kılan ise altına imza atanlardı. Bunlar; *Rum Matranı Gafril Efendi, Hüseyin Bedran, Kabanizade Ahmed, Beyrut Nakibul Eşrafı, Melaniyus Mekak Matranı Beyrut ve Cebel-i Lübnan, imza atan önemli aileler Betros, Sersek, Tarad, Çerci Tevini,Tabare, Beyhum, İyas, Arslan, Hamud idi* [41]. Bu belgeden de anlaşıldığı üzere Beyrut kamuoyu farklı inanç, amaç ve arzu içerisinde olsalar bile Beyrut vilayetinin kurulmasından memnun olmuşlardı.

2.2. Beyrut Vilayetinin Kurulması ve İdarî Taksimatı

Beyrut Vilayeti Meclisi Mahsusa'nın 22 Aralık 1887 tarihinde almış olduğu kararla kurulmuştur. Vilayetin merkezi sancağı Beyrut olup, bunun dışında Akkâ, Trablusşam, Lazkîye ve Nablus (Belkâ) sancaklarından oluşturulmuştu. Akdeniz kıyısında bulunan vilâyetin kuzeyinde Halep, doğusunda Suriye (Şam) vilâyetleri, güneyinde Kudüs-ü Şerif mutasarrıflığı, batısında da Akdeniz yer alır[42]. Beyrut vilâyeti ilk kurulduğu zaman, Havran'ın bazı topraklarını da içine alacak şekilde yapılandırılmışsa da bu yerler daha sonra Suriye vilayetine dâhil edilmiştir[43]. Beyrut vilâyeti 1888'de 5 sancak, 21 kazâ, 49 nahiye, 2237 köyden oluşmaktaydı. Beyrut Vilâyetinin alanı sancaklara göre ise şu şekilde idi; Beyrut Sancağı 4530 Km^2, Akkâ Sancağı 7527 Km^2, Trablusşam Sancağı 5969 Km^2, Lazkîye Sancağı 5810 Km^2, Belkâ Sancağı 6664 Km^2 olmak üzere toplam 30.500 Km^2 alana sahipti[44].

---

[39] Philip Mansel, *Levant Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, (Çev. Nigar Nigar Alemdar), İstanbul, 2011, s.211.

[40] Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut,* s.49-50.

[41] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı No: 210-59,* 24 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (27 Ocak 1888 Miladi) tarihli mektup.

[42] Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası,* İstanbul, 2008, s.253.

[43] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri No:1474-51,* 19 Rebi'ül-evvel 1305 Hicri (4 Ocak 1888 Miladi) tarihli karar; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri No:1475-1*, 20 Rebi'ül-evvel 1305 Hicri (5 Ocak 1888 Miladi) tarihli karar.

[44] Vital Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine,* Paris, 1896, s.4.

Beyrut, Vilâyetinin merkez sancağıdır. Sancak merkezi Beyrut kazâsı olmakla birlikte, Sayda, Sur ve Merci'yun isminde dört kazâdan oluşturulmuştur. 1894-1905'de Beyrut merkez kazâ, Sayda kazâsı Şâkif, Cebâ', Şûmr olmak üzere 3 nahiye ve 149 köy, Sur kazâsı Tibnin, Kâna, Mâ'arka nahiyesi ve 155 köyden, Merciyun kazâsı, Huneyn ve Havle nahiyeleri ile 59 köyden oluşmaktaydı[45].

1894-1905'de Akkâ Sancağı, Akkâ merkez, Hayfa, Taberiya, Safed ve Nasıra kazâlarından oluşmaktaydı. Akkâ merkez kazâ Sahil, Şa'ver, Şefâ'umr olmak üzere 3 nahiye ve 58 köy, Hayfa kazâsı, Kayseriyye nahiyesi ve 25 köy, Tâberiya kazâsı 30 köy, Safed kazâsı 78 köy ve Nâsıra kazâsı 28 köyden ibaretti.

Trablusşam Sancağı 1894-1905'de 4 kazâ ki bunlar, Trablusşam merkez, Safeyta, Akkar ve Hısnü'l Ekrâd, kazâlarında oluşmaktaydı. Trablusşam merkez kazâ İskele, Zenniye, Tartus, Arvad, Hâzur nahiyesi ve 91 köy, Safetya kazâsı 301 köy, Akkar kazâsı 174 köy ve Hısnü'l-Ekrad kazâsı 106 köyden oluşmaktaydı.

Lazkîye Sancağı, 1894-1905'de 4 kazâ ki bunlar, Lazkîye merkez, Cebele, Merkâb ve Sahyun dan oluşuyordu. Lazkîye merkez kazâ Sahil, Behluliye, Bayır, Bâsıt nahiyesi ve 181 köy, Cebele kazâsı, Şemsiyat, Ben'i-ali, Şemt-i Kable, Maa' Nevasıra Keradiye nahiyesi ve 256 köy, Merkâb kazâsı Kûdmüs, Hevâbi, Zemrine, Zuhrû'l-Garbî, Cûrdü'l-elfa nahiyesi ve 569 köy, Sâhyun kazâsı Çifte, Cebel-i Ekrad, Beytü'l-Şelef, Mahallibe nahiyesi ve 45 köyden oluşmaktaydı.

Nablus Sancağı 1894-1905'de 4 kazâ ki bunlar, Nablus merkez, Cenin, Cemâ'in ve Ben-i Sâ'ab dan oluşuyordu. Nablus merkez kazâ Meşârik-i Nablus, Vâdiü'l-Şa'irü'l-Garbi nahiyesi ve 46 köy, Cenin kazâsı, Şa'ir-i Eviye-i Şârkiyye, Meşârikû'l-Cerar nahiyesi ve 90 köy, Cemâ'in kazâsı, Cemâ'in-i Evvel, Cemâ'in-i Sâni nahiyesi ve 49 köy, Beni Sâ'ab kazâsı Şa'ir-i Eviye-i Gârbî, Va'diü'l-Şa'iru'l-Gârbî nahiyesi ve 43 köyden oluşmaktaydı.

Bölge birinci dünya savaşına kadar ufak, tefek değişiklikler dışında bu şekilde idare edilmiştir. Birinci dünya savaşından sonra ise ilk olarak İngiltere daha sonra Fransız hâkimiyetine girmiştir.

---

[45] Beyrut vilayeti yeni bir vilayet olmasından dolayı, vilayetin idarî düzeninin tam olarak yerleştirildiği 1894'den sonraki idarî taksimatı vermeyi uygun bulduk. *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,* 1312 Hicri (1894-1895 Miladi), s.577-580; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,* 1315 H. (1897-1898 M.), s.386-388; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,* 1316 Hicri (1898-1899 Miladi), s.448-451; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,* 1322 Hicri (1904-1905 Miladi), s.618-621.

Sonuç

Ortadoğu'nun idari taksimatı tarih boyunca çok az bir değişikliğe uğramış olmasına rağmen bölgeyi ele geçiren devletler hâkimiyetlerini muhafaza ve pekiştirmeye yönelik düzenlemeler yapmışlardır. Güçlü oldukları dönemde bölgeyi bir bütün olarak gören devletler, zayıflamaya başladıkları dönemlerde çeşitli uygulamalara başvurarak hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır.

Osmanlı devleti, bölgenin idari taksimatını yaparken temelde toplumsal bütünlüğü esas alarak düzenleme yapmıştır. Geçmişin birikimini ve deneyimini de göz ardı etmeden bölgenin idarî düzenini sağlamıştır. Bu sebeple olsa gerektir ki Şam eyaleti miri rejim içerisinde yer alırken, Sayda eyaleti salyaneli olarak idare edilmiştir. Değişen ve gelişen sürece göre bölgede küçük değişikliklerle bölge idaresini uzun süre aynı şekilde devam ettirmiştir.19. yüzyılın başından itibaren değişen güç dengeleri Osmanlı devletine bölgede çeşitli idari değişiklikler yapma zorunluluğu getirmiştir. Bunların başında imtiyazlı eyalet sayılan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı düzenlemesi gelmektedir. Bunu Kudüs-ü Şerif'in merkeze bağlanması takip etmiştir. Bölgedeki bir diğer idari düzenleme ise Beyrut vilayetinin kurulmasıdır.

Beyrut vilayetinin kurulmasında; Fransızların bölgedeki olumsuz çalışmaları, batılı devletlerin çıkarları için bölgedeki dini grupların hamiliğini üstlenmeleri, misyonerlerin olumsuz çalışmaları, Arap milliyetçilik hareketleri, Beyrut başta olmak üzere Doğu Akdeniz limanlarının ticari ehemmiyetinin artması, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının kontrol ve denetiminin daha sıkı yapılmak istenmesi, Suriye vilayetinin tek bir merkezden kontrol edilememesi etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti de, Roma imparatorluğu gibi son dönemlerinde kendi iç etmenlerinden kaynaklanmayan, dışarıdan gelen baskılardan dolayı bölgede Roma'ya benzer şekilde idari düzenlemeler yapmıştır. Lakin bu düzenlemeler iki devletin de istedikleri amaçlara ulaşmalarında yeterli olamamıştır.

I. Dünya savaşından sonra bölgeyi ele geçiren İngilizler, Fransa ile yapmış oldukları anlaşma gereğince bölgeyi Fransa'ya devr etmişledir. Günümüzde bu bölgede Lübnan, Suriye, Ürdün, Filistin ve İsrail devletleri bulunmaktadır. Bölgede tarih boyunca yapılan idari düzenlemelerin de gösterdiği gibi Ortadoğu'yu belirli kalıplar içerisinde sınırlara ayırmak kesinlikle mümkün olamamıştır. Bölgenin toplumsal yapısına uygun olacak şekilde bir bütünlükle yapılan idari düzenlemelerin daha uzun ömürlü olduğu ve güçlü devletlerin himayesinde ancak bu birlikteliğin sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri No:1474-51,* 19 Rebi'ül-evvel 1305 Hicri (4 Ocak 1888 Miladi) tarihli karar;

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri No:1475-1*, 20 Rebi'ül-evvel 1305 Hicri (5 Ocak 1888 Miladi) tarihli karar.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hattı Hümayun No: 555-27452*, 21 Rebi'ül-evvel 1246 Hicri,(9 Kasım 1830 Miladi) tarihli tahrirat.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrâde Meclis-i Mahsus No: 95-4011,* 6 Rebiü'l-âhir 1305 Hicri (22 Aralık 1887) tarihli irade.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı, No: 104-74*, 12 Ramazan 1305 Hicri, (23 Mayıs 1888 Miladi) tarihli telgraf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Maarif Nezâreti Maruzâtı, No: 2-22*, 22 Safer 1309 Hicri (27 Eylül 1891 Miladi)tarihli rapor.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât No: 30/73*, 30 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (13 Şubat 1888 Miladi) tarihli telgraf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât, No: 30-34,* 18 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (1 Şubat 1888 Miladi) tarihli telgraf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzât, No:30-48,* 24 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (7 Şubat 1888 Miladi) tarihli şifreli telgraf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilâyetler Tahrîratı, No: 11-21*, 23 Cemaziye'l-evvel 1305 (6 Şubat 1888 Miladi) tarihli telgraf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı No: 210-59,* 24 Cemaziye'l-evvel 1305 Hicri (27 Ocak 1888 Miladi) tarihli mektup.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Ticaret ve Nâfıa Nezâreti Maruzâtı, No:2-21*. 27 Zilhicce 1305 Hicri, (5 Ağustos 1888 Miladi) tarihli telgraf.

2. Salnâmeler

Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1311 Hicri (1892–1893 Miladi).

Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1319 Hicri (1901–1902 Miladi).

Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1322 Hicri (1904–1905 Miladi).

Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1324 Hicri (1906–1907 Miladi).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1312 Hicri (1894-1895 Miladi).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1315 Hicri (1897-1898 Miladi).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1316 Hicri (1898-1899 Miladi).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1322 Hicri (1904-1905 Miladi).

3. Tetkik Eserler

Abdul-Rahim Ebu Hüseyin, "Problems In The Ottoman Administration in Syria During The 16 th ve 17th Centuries: The Case of The Sancak of Sidon-Beirut. History of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies 24/4* Cambridge, (November, 1992), s.665-675.

Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri, 4*, İstanbul, 1992.

Atilla Çetin, "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilâyetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor*", Türk Kültürü Dergisi 253*, Ankara, 1984, s.316-324.

Barış Aslan, *H. 1265 (M. 1849) Devlet Salnâmesine Göre Osmanlı İdari Yapısı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Boutros Labaki, *Introduction A L'historie Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984.

Charles Issawi, " British Trade and the Rise of Beirut, 1830-1860" *International Journal of Middle East Studies 8/1*, Cambridge University Press (January, 1977), s.91-101.

Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/1*, Elazığ, (Ocak, 2002), s. 261-282.

Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),* Elazığ, 2003.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/2*, Ankara, 1999.

Kürşat Çelik*, Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.

Leila Tarazi Fawaz*, Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983.

Lewis Gaston Leary, *Syria Land of Lebanon*, New York, 1913.

M. Sobernheim, "Memluk" maddesi, Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi VII*, İstanbul, 1978, s.689-692.

Mithat Paşa, *Mithat Paşa Suriye Layihası*, (http://ktp.isam.org.tr/pdfrisaleosm/R178870. pdf 16.08.2012) Dersâadet, 1324.

Mustafa Fayda; "Hz. Ömer" maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi 34*, İstanbul, 2007, s.41-55.

Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi" *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı,* Ekim-2010, s.325-351.

Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası,* İstanbul, 2008.

Nina Jidejian, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986.

Noufan El-Hmoud, "Tanzimât-ı el-Osmanîye fi Vilayeti Suriye" *Research in The History of Bilad al-Sham During The Ottoman Period*, Amman, 1992, s.14-68.

Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 2007.

Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetiminde ve Fransız Mandası Döneminde Suriye'de Arap Bağımsızlık Hareketleri*, Elazığ, 1999.

Philip Mansel, *Levant Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, (Çev. Nigar Nigar Alemdar), İstanbul, 2011.

Sabahattin Samur, *Suriye Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1918)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988.

Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Suriye ve Filistin) III-IV*, Ankara, 1947.

Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, (Siyasi, Savaş ve Diplomasi),* İstanbul, 2004.

Vital Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine*, Paris, 1896.

Wallace B. Fleming, *The History of Tyre*, New York, 1915.

Y. Eyüp Özveren , *Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994.

Zuhair Ghanayim, "Vilayeti Beyrut fi Fıtretü't-Tanzimât el-Osmanîye", *Research in The History of Bilad al-Sham During The Ottoman Period,* Amman, 1992, s. 132-193.

Ek:1 Beyrut Vilayetinin Kurulduğuna Dair Meclisi Mahsusa Kararı

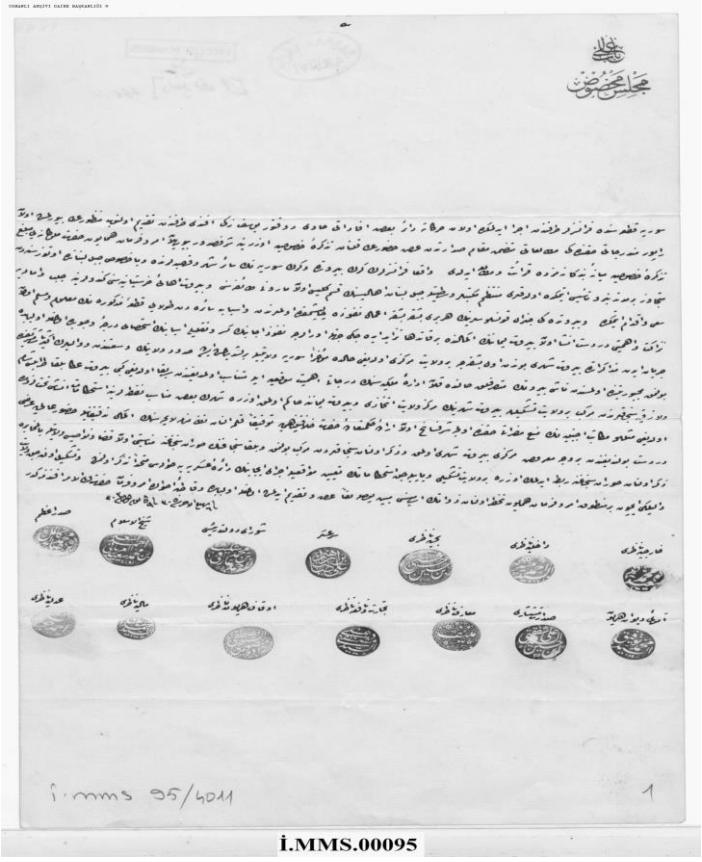

İ.MMS.00095

İ.MMS. 95- 4011

Suriye kıtasında Fransızlar tarafından icrâ edilmekte olan harekete dâir bâzı ifadâtı havi Doktor Yusuf Zeki Efendi tarafından takdim olunub mânzûr-u âlî buyurulmuş olan rapor mündericatı hakkındaki mutalaâtı mûtazımmın mâkamı sâdarattan ârz-ı hûzûr-ı âli kılınan tezkere-i hûsusiye üzerine şeref sudur buyurılan emr-u ferman hazret mülükâneye bâliğ tezkere-i hususiye meyâne-i bendegânımızda kerâmet ve mutâlaa edildi vâkî Fransızların Beyrut'ta ve gerek Suriye'nin sâir şehri ve kasabalarında ve bâ-husus Cebel-i Lübnanda otuz seneden mütecâviz bir müddetden beri tesis etmekte oldukları muntâzım mektebler, vasıtasıyla Cebel-i Lübnan ahalisinin kısmi küllîsi olan Marûnî taifesini ve Beyrut ahali-i Hristiyanisini kendulerine celb ve îsâleye saî ve akdem etmekde ve Beyrut'taki general konsoloslarının her biri başka başka âmelî nüfuza çalışmakta olmalarından ve esbâb-ı saireden dolayı kıtâ-i mezkurenin mâlum ve müsellem olan nezaket ve ehemmiyeti der-dest inşa olan Beyrut limanının ikmâlinde bir kat daha tezâyid ideceği cihetle oralarca nüfuzu icâbının kesr ve nakliyle esbabının istihsali derece-i vücubda olmakla ol-bâbda cereyan iden müzakerâtda Beyrut şehri bundan evvel başkaca bir vilayet merkezi olduğu halde muvâhheren Suriye vilayetiyle birleştirilmiş ise de hudud-u vilayetin vâsıatından ve valilerin ekserisi Şam-ı Şerifde bulunmak mecburiyetinde olmasından naşi Beyrut'un mutasarrıflık halinde kalan idâre-i mülkiyesinin derecatı ehemmiyeti mevkiye ile mütenasib olmadığından ilgâ olduğu gibi Beyrut, Akka, Belka, Trablusşam ve Lazkiye sancaklarından mürekkeb bir vilayet teşkiliyle Beyrut şehrinin merkez vilayet ittihâzı ve Beyrut limanına hakim olmak üzere şehrin bazı münasib noktalarına istihkâmet inşası tâht-ı lüzumu olduğu misillu mekâtîb-i ecnebiyenin men'-i muzırâtı hakkında evvelce şeref-i sûnuh olan idâre-i hikmet-i sâde-i hazret-i hilâfetpenahiye tevfiken kaleme alınan nizâmnâme layihasının îkmâl tedkikatıyla huzur-ı 'âliye 'ârzı der-dest bulunduğundan ber vech-i mâruz merkezi Beyrut şehri olmak ve zikr olunan sancaklardan mürekkeb bulunmak ve Belkâ sancağının Havran sancağının münasebeti olan kazâ ve nevâhisi vilayetiyle bi'l-muhâbere zikr olunan Havran sancağına rabt edilmek üzere bir vilayet teşkili ve yapılacak istihkâmatın tâ'yin mevakisiyle icrâ-i icâbının dâire-i âskeriyeye havalesi mütehâdiden tezkere olunması ve teşkil olunacak vilayet valiliği içun mantûk emr-u ferman hümâyun muhtar olunan zevâtın esamisini mübeyyen pusula leffen 'ârz ve takdim edilmiş olmağla ol-bâbda ve kâtibe-i ahvale emr-u ferman hazret veliyu'l-emr efendimizindir.

(6 Rebiü'l-âhir 305 Hicrî) (9 Kânun-ı evvel 302 Rumî) (22 Aralık 1887 Miladî)

Ek:2 Beyrut Vilayet Haritası

الأوضاع الإدراية والسياسية في تونس 1535 - 1591

Leila BLİLİ TEMİME

تميز تأريخ تونس في الفترة العثمانية بمقا ربة علمية تأسست على فكرة الإستقلال الداخلي (l'autonomie) إزاء اسطنبول. مل تكن أبدا هذه المقاربة مبنية على الشوفينية (Chauvinisme) ولا على عداوة إزاء التواجد العثماني. وتعد هذه المقاربة شرعية في فترة تأسيس الدولة القومية. إلا أن تطور المفاهيم ولا سيما مفهوم القومية والوطنية يتطلب منا مراجعة هذه المقاربة باعتبار أن الدراسات الجديدة بينت أن مفهوم القومية في حد ذاته ليس بشيء تلقائي، بل هو نتيجة بناء تقوم به النخبة[1]. ونتيجة لهذه المراجعة لا بد من إعادة النظر في آليات ظهور الشعور القومي وفي علاقة إيالة تونس بالإمرباطورية العثمانية. كما ّأنها تفضي إلى الإبتعاد عن المقاربات الكبرى لفائدة مقاربة مجهرية (Microhistoire) تهتم بالأفراد الفاعلين في الشأن السياسي وبشبكة علاقاتهم.

سأحاول في مداخلتي هذه إتخاذ هذا المنهج لفهم الظروف التي صاحبت التواجد العثماني في بلدان المغرب وخصوصا في تونس، تكمن صعوبة هذه المقاربة في الربط بين الأحداث العالمية والمحلية، إذ أن تاريخ هذه المنطقة هو من صنع الظرفية المتوسطية والأوروبية من جهة، ومن جهة أخرى وليد تواتر الأحداث الداخلية من ضعف الممالك والانتفاضات القبلية وتقلص السلطة. ويتطلب منا هذا المنهج إعادة ترتيب الأحداث المعروفة، ّتها، فالقضية حسب رأينا ليست قضية مصادر رغم من قلتها ولكن هي قضية قراءات. فبالنسبة للمصادر نشري إلى أنها غير متوفرة في بلدان المغرب بالنسبة للقرن السادس عشر نظرا لما جد من أحداث فوضوية أدت إلى إتلاف كل ما من شأنه أن ينير المؤرخ. أما فيما يخص المصادر الأجنبية فهي متوفرة ولاسيما الاسبانية منها ، لكنها تعرب عن وجهة نظر أصحابها ولا تجيب عن كل التساؤلات المطروحة. أما فيما يخص المصادر العثمانية، فهي لم تكن متوفر بالنسبة للباحثني وتعد اللغة من بين العوائق لعدم الإطلاع عليها .

1- الظروف العامة للانتساب العثماين في المغرب

إن أهم الوقائع التي أدت إلى الانتصاب العثماني مرتبطة بظهور وجق الجزائر تحت قيادة عروج وخير الدين بربروس اللذين كانا يهدفان إلى توحيد سواحل المغرب تحت رايتهم. علينا أن نضع هذا الانتصاب من زاوية الأحداث المحلية المتوسطية (أطماع خير الدين، دور القرصنة ووزن هجرة المورسكيني الذين لم يكونوا مجرد ضحايا). في هذه الظرفية، تعرضت سواحل إفريقيا (الإسم القدمي لإيالة تونس) إلى عدة حملات برية وبحرية ما بين 1535 - 1574[2].

- **حملة خير الدين** : قام خير الدين بربروس والي الجزائر بحملة بحرية ضد تونس سنة 1535 بتعلة تنصيب موالي الرشيد الحفصي عوضا عن أخيه الملك الحسن المعروف بمعاداته للسلطة التركية بالجزائر وسوء معاملته لرعيته وولاءه للاسبان. ولم تكن هذه التعلة إلا طعما لاكتساب ثقة سكان المملكة إذ قام خير الدين بسجن الرشيد في اسطنبول. تمكن خير الدين من احتلال بنزرت وتونس بعد فرار ملكها الحسن الحفصي ولم تفطن سكان تونس لعدم اصطحابه الرشيد احلفصي ثاروا ضد خير الدين ووقعت معارك وانقسمت المدينة إلى شقين معارض ومساند لخير الدين وذاق السكان الأمرين في هذه الفترة العصيبة فاستنجد الملك الحسن بالاسبان وقدم شارل الخامس بنفسه على رأس أسطول كبير واحتل برج حلق الوادي ففر خير الدين إلى الجزائر وفشلت حملته على تونس. إثر التدخل الاسباني وقع السلطان الحفصي معاهدة حماية اسبانية على تونس تخص أهم المدن الساحلية وقد دام هذا الاحتلال إلى 1574.

---

[1] -Anderson, B. L'imaginaire National

[2] -Blili-Temime, L. Sous le toit de l'Empire, la régence de Tunis 1535 - 1666, genèse d'une province ottomane au Maghreb .Tome I - Editons SCRIPT - 2012

انتفضت بعض الجهات ضد هذا الاحتلال وترأس موجة الغضب الناجمة عن التواجد المسيحي شيخ الطريقة الصوفية عرفة الشابي الذي اتخذ مدينة القريوان عاصمة لإمارته. وعمت الفوضى في البلاد واستقلت العديد من المدن بذاتها وتقلصت الرقعة الجغرافية للمملكة التونسية وتعددت فيها السلطات عوضا عن مصطلح الفوضى .

- **حملة درغوث باشا** : بعدما استقر العثمانيون في طرابلس الغرب فكروا في حملة ثانية على تونس، دبرها درغوث باشا بداية من 1557، وقد تمكن من الإطاحة بالإمارة الشابية ووضع حامية تركية وسمى على رأسها حيدر باشا وهكذا أصبحت القيروان تابعة لولاية طرابلس الغرب وتقلص رقعة الحكم الحفصي .

- **حملة قلج علي** : قام قلج علي، باشا الجزائر في ذلك الحين بحملة ضد تونس سنة 1569، تمكن خلالها من هزم السلطان أحمد الحفصي والدخول إلى تونس. أما السلطان المنهزم وأفراد عائلته فقد استنجدوا بالاسبان داخل حصن حلق الوادي. استقر قلج علي في تونس مدة ثالثة أشهر رتب شؤون المدينة ثم رجع إلى الجزائر تاركا في تونس مملوكه رمضان باي .

- **حملة دون جيون على تونس** 1573 : أمر ملك اسبانيا فيليب الثاني أخاه دون جيون بهدم حصن حلق الوادي والتخلي تماما على تونس. إلا أن دون جيون خالف أوامر أخيه وكثف من التواجد الاسباني وشرع في تشييد حصن ثان بمدينة تونس. في هذه الظروف التي هي في حاجة إلى دراسة معمقة قرر السلطان سليم الثاني القيام بحملة لاسترجاع تونس، شاركت فيها عدة قوات : علج علي، قادما من الجزائر، حيدر باشا، من القريوان، حسن باشا، عرب أحمد. وكانت الحملة تحت قيادة سنان باشا، ودامت هذه الحملة شهرا كامل وانتهت بسقوط حصني حلق الوادي وتونس بيد العثمانيين في سبتمبر 1574 .

بماذا تميز النظام الإداري بتونس ؟

2- التنظيم الإداري للإيالة (1585-1574)

تميزت السنوات الأولى للتواجد العثماين بعدم الاستقرار وتعدد الاضطرابات إذ لم يجلى الاسبان عن العديد من المدن الساحلية، في وقت تمردت فيه القبائل وحاولت العائلة الحفصية التي استقرت في صقلية استعادة عرشها. وهكذا تم ارساء المؤسسات الجديدة في حالة فوضى عارمة إذ لم يكن احتلال البلاد التونسية نتيجة معارك حاسمة ضد عدو واحد بل كانت مناوشات ضد الاسبان والقبائل المتمردة المتقلبة المزاج حسب مصاحلها .

- **الإدارة الجديدة** : قبل أن يعود مسرعا إلى اسطنبول خشية من التقلبات الجوية، قام سنان باشا بوضع المؤسسات الجديدة من إدارة وجيش وقضاء. أصبحت تونس وجق تابعا للجزائر على رأسها واليا بمرتبة باشا. يتم تعيينه من السلطان نفسه لمدة عام قابل للتجديد ويتمتع بسلطات مدنية وعسكرية واسعة وقد أذن السلطان لسنان باشا تعيني الأشخاص المناسبة في المناصب المناسبة وبدا له أن حيدر جديرا بأن يتحمل منصب الباشا.

- **من هو حيدر باشا ؟** : هو من المقربين لدرغوث باشا الذي كلفه بولاية القيروان ما بين 1557 و1560 حيث اهتم بشؤون المدينة وصك عملة، الدينار الحيدري الذي بقي متداولاً إلى حدود القرن السابع عشر، ساهم حيدر في احتلال مدينة تونس وشارك في كل المعارك ونظرا لتجربته في بلاد المغرب وقع اختياره واليا على الإيالة. بعد رجوع سنان باشا بقي في تونس 4000 جندي قسموا إلى 40 أوضة يقود كل واحدة منها ضابط برتبة بولكباشي. وكون الأربعين ضابطا ديوان الجند الذي يترأسه الآغا بإعانة الخوجات والترجمان و8 شواش وقد حضي ديوان الجند بصلوحيات واسعة كما تكون مجلسا للباشا والذي يضّم جمموعة من الموظفين في الدولة ومن الأعيان المحليين تأخذ فيه أهم القرارات. أما على مستوى القضاء وقع تسمية قاضي قضاة، اسمه حسن أفندي لمراقبة شرعية التدابير الجديدة ولتحديد أجور الجيش والقضاة والكتاب .تعرضت هذه الإدارة إلى صعوبات كبرى نظرا إلى تأزم الأوضاع السياسية والإقتصادية والإجتماعية، ككثرة المجاعات والأوبئة التي عرفتها البلاد طيلة القرن السادس عشر، فوجد الأتراك صعوبات في جمع الضرائب ودفع المرتبات واضطر العديد من الجند والضباط والموظفين للبحث عن طرق للثراء. وكانت السلطة الجديدة تحاول اسرتضاء بعض الفئات الإجتماعية

لإشراكهم في عملية الإحتلال وهنا نلاحظ وضعية مختلفة عما عرفته بلاد الشام ومصر حيث تمكن الأتراك من القضاء على سلطة المماليك واستخدامهم في تسيير شؤون البلاد وقد قاموا بإحصاء الأراضي والسكان وتوزيع التمارات على مستحقيها ما لم يحصل في تونس .

لم تنجح هذه الإدارة الجديدة، إذ نشأت صعوبات عديدة انجر عنها سوء تصرّفات للجيش الانكشاري الذي قام بالعديد من التجاوزات وكان يفلت من العقاب نظرا لتورط الضباط في نفس المظالم، ومن بين تجاوزات الجيش تغيير وضعية الأراضي إلى زعامات وإقطاعات بدون رخص وفي بعض الأحيان قاموا بتزوير وثائق ملكية وقد تذمر السلطان بنفسه من هذه الممارسات وخصوصا من تدخل الجيش في القضايا السياسية[3]. حاول حيدر السيطرة على هذه الأوضاع لكنه لم يتمكن من ذلك وأصبح همه الوحيد ضمان ثروته الخاصة .رفع الأهالي عدة شكايات ضّده إلى الباب العالي ووقع اتهامه بالاستحواذ على أملاك الغير واختلاس موارد الدولة وسرقة كل ما تركه الاسبان من ذخائر، وبالرغم من تعدد الشكايات بقي على منصبه وأسندت له ولاية طرابلس الغرب حيث جمع بين الولايتين[4]. وفي سنة 1575 فصل من ولاية تونس و بقي والياً على طرابلس و عوضه رجب باشا.

رجب باشا 1575 - 1576 : تميزت إدارته بالفساد المالي وكثرت التشكيات ضّده من طرف الأهالي. كما قام أبو الطيب الخضار من أعيان تونسو من أصدقاء علج علي الذي تقلد منصب محافظ مدينة القيروان برفع شكوى ضده متهما إياه بالأستحواذ على أملاك العائلة الحفصية و بمصادرة كميات كبيرة من الزيت و بيعها بأسعار مشطة, وبتحويل مداخيل الأوقاف لفائدته وحتى بافساد العملة. إثر تعدد هذه الشكايات صدر أمر من السلطان بعزل رجب باشا وتقديمه للمحاكمة[5].

- **رجوع حيدر باشا 1576 - أكتوبر1577** : رجع حيدر باشا من جديد على رأس تونس. وفي مراسالته مع الباب العالي كان يشتكي من فقر الإيالة وعدم تمكنه من عائدات الضرائب نظرا لانعدام الأمن كما أعلن عن ضرورة تجنيد المزيد من الجيش نظرا لتمادي الهجومات الاسبانية ضد جزر قرقنة وميناء المهدية، وبما أنه كان واليا على طرابلس حينها طالب بظم القيروان والمنستري إلى ولاية طرابلس مدعيا أنها قريبة منها[6]. وقد تقرر الاستجابة لطلبه وكردة فعل سعى أبو الطيب الخضار للبقاء في منصبة محافظا لمدينة القيروان وذلك بالعمل على توظيف شبكة علاقاته في اسطنبول لهذا الغرض. نذكر بأن أبو الطيب الخضار ينتمي إلى عائلة حملية عريقة وكان وزيرا في العهد الحفصي وكان يفتخر بأنه من قام باستقدام علج علي إلى تونس. ويبدو أن مساعيه نجحت إذ توصل حيدر باشا على رسالة من الباب العالي حثته على إعانة أبو الطيب على الاستقرار في طرابلس وعلى العمل معه والمحافظة على علاقات طيبة كل ذلك في مصلحة الدولة، إلا أن المصادر تشير إلى اغتيال أبو الطيب الخضار في جوليه 1577 و بمصادرة أملاكه من طرف المخزن[7]. تمادى حيدر باشا في التجاوزات بابتياع أملاك ضحايا الطاعون ووضع يده على مداخيل الدولة، وفي أواخر أكتوبر 1577 غادر حيدر تونس.

- **رمضان باشا أكتوبر 1577 - ماي 1579** : رجع رمضان باشا إلى تونس لمدة سنتني وحاول الحد من تجاوزات الجيش الانكشاري ثم عينّ بطرابلس .

- **جعفر باشا 1579 - 1580** : هو من مماليك السلطان وهو مجَري الأصل، وقد ضن أنه قادر على إصلاح الأوضاع الرديئة التي كانت عليها الإيالة نظرا لما عرف عليه من نزاهة واستقامة لكنه فشل وطلب الإعفاء من المنصب.

---

[3] -Documents turcs du muhimme defteri, figurent dans l'ouvrage de Sameh Aziz, traduit du turc par Adham Abdesslem, Les .Turcs ottomans en Afrique du Nord, Le Caire, 1991

[4] -Sameh, Les Ottomans…op.cit., p. 261

[5] -Temimi Abdeljalil, «La propriété foncière et le régime des za'amât et des timâr dans la Régence de Tunis 1574- 1588», in Revue d'histoire arabe et d'études ottomanes, n° 1112-, octobre 1995, documents annexes 1 et 2, pp.198 - 200

[6] - Sameh, Les Ottomans…op.cit., p. 261 ,

[7] - 'Addoum Kaçim, Kitâb al ajwiba, édité par al Hila Med Habib, publication Beyt al Hikma, 2006, (11 volumes). vol. 1 pp.138 - 139

- **عودة حيدر 1581 - 1584** : استدعي حيدر باشا الذي كان في الأثناء واليا على طرابلس إلى اسطنبول بعد أن أرسل في شأنه تقريرا يأكد تجاوزاته لكنه نجح في الدفاع عن نفسه فسمي واليا على كافا الشيء الذي لم يرضيه فتمكن من استعادة ولاية تونس اعتمادا على شبكة علاقاته داخل القصر. عاد إلى تونس مصطحبا أخاه أحمد الذي سمي واليا على القيروان وقابس والفزان. متادى في القيام بشتى الإنتهاكات وقد قدمت ضّده عدة شكايات وفي 1584 غادر حيدر نهائيا تونس[8].

- **أحمد ابن علي 1585** : لا تتوفر المعلومات الكافية حول هذا الباشا الذي لم يعمر طويلا وتشير المصادر أن الإيالة أصبحت بدون باشا، فاجتمع أعيان مدينة تونس وبعثوا بلجنة إلى اسطنبول يطلبون الترخيص للقضاة والفقهاء والعلماء للاجتماع لفض مشاكل وقضايا الرعايا[9].

- **مصطفى باشا القْريقْي 1586-1585** : من المقربين لعلج علي وقد اضطلع ببعض الوظائف في الجزائر ولكنه قام بالعديد من التجاوزات ولم يحكم بتونس سوى بعض الأشهر.

- **حسن باشا فينيزيانو 1586 - جوان 1587** : تحصل على هذا المنصب نظرا لعلاقاته بالباب العالي حيث كلفه بالقيام ببحث حول تجاوزات مصطفى باشا. وقد بينّ في تقاريره الفوضى التي تسود الإيالة بسبب مترد الجيش الانكشاري الذي أصبح يسيطر على الحياة السياسية. انطالقا من هذه التقارير هدد السلطان بالتدخل للحد من تجاوزات الجيش الانكشاري.

ففي جوان 1587ّ توفي قلج علي، فقرر السلطان حذف مهمة البيلرباي والعدول عن توحيد أوجاق المغرب الثلاثة، غادر حسن فينيزيانو تونس وأصبح بعد ذلك قابوتان باشا ولم تمضي فطرة طويلة حتى أغتيل. دخلت الأوضاع السياسية بالمغرب في نسق جديد بوفاة قلج علي وحسن فينيزيانو ورمضان باشا)قتل 1584 من طرف الجيش الانكشاري(وتميز هذا النسق بانفراد كل إيالة بنفسها وأتيحت الفرص لكل مغامر لأن يطمع إلى السلطة عندما أصبح الباب العالي غير مكرتث بالمغرب نظرا لانشغاله بحروب في القارة الآسيوية.

3- زمـــن المغامريـــن 1591 - 1585 :

يجدر تسمية الفترة الممتدة بين 1585 و1591 بفترة المغامرين، وذلك بعد موت كبار رجال الدولة ذوي أصول متوسطية الذين تقلدوا مناصب رفيعة الرتبة، قبطان باشا، ولم يغفلوا عن مراقبة ما يقع في المغرب من أحداث سياسية و من التدخل في تسمية الباشاوات. فبموتهم انفتح باب الفوضى و أصبح الجيش الأنكشاري في حالة عدم أنضباط و التمرد على أوامر مرؤوسيهم.

- **تجاوزات الجند**: تؤكد مراسلات الباب العالي على ارتكاب الجنود والضباط لعدة جرائم : الاستيلاء على المحاصيل الزراعية، افتكاك الأمالك الخاصة وتحويل ملكيتها إلى غير مستحقيها، الاستحواذ على أملاك الرعايا[10]. كما تشير بعض المصادر إلى سوء معاملاتهم للعاّمة وتعاطيهم الخمر وإحداث الشغب في الأسواق. أما فيما يخص الضباط فقد تجاوزوا صلاحياتهم العسكرية وتدخلوا في الشأن السياسي و قاموا بشتى الضغوطات إلى درجة أن الباشاوات أصبحوا تحت سيطرتهم، حيث قاموا بفرض ضرائب جديدة (كالضيفة) وهي بدعة فرضت على الأهالي بدون موجب، وقد تدخل السلطان لمنع هذه البدعة.

من خلال تحليل الوثائق العثمانية يتبين أن الضباط استحوذوا على السلطة السياسية التي فلتت من أيدي الباشاوات وقد راسل السلطان كبار الموظفين يحثهم على كتابة (قانون نامة) لضبط صلوحيات الجند .تتزامن فترة الاضطراب هذه مع نمو متواضع للقرصنة ويبدو أن الوضعية السياسية الجديدة لتونس التي استقلت عن وجق الجزائر هي التي مكنت من ظهور القرصنة التي كان تحت المراقبة الشديدة لطائفة قواد البحرية (Les raïs) بالجزائر وقد برزت في هذه الظروف فئة من القراصنة أصلهم علوج قدموا من جزر المتوسط وتمكنوا من السيطرة على النشاط البحري. وفي هذه الظروف الجديدة

---

[8] Sameh, Les Ottomans …op.cit., p.267

[9] -Temimi Abdeljelil, «Les Régences…» article cité, d.218, 13 septembre 1588

[10] -Temimi Abdeljelil, «Les Régences…» article cité, d.211, p.175

أصحبت تسمية الباشاوات قضية محلية، يكتفي الباب العالي بالمصادقة عليها فيما بعد، وكان أول من سمي بهذه الطريقة هو خضر باشا.

- **خضر باشا 1586** : هو وليد الجزائر من أب أصله من نابويل شغل منصب قايد في الجزائر وتزوج بابنت رمضان باشا وقد تمكن اعتمادا على شبكة علاقاته مع العلوج الذين ينشطون في التجارة البحرية من الإرتقاء إلى مرتبة باشا تونس. لم تكن لفئة العلوج اهتماما بالمصالح العامة بقدر ما كانت حريصة على مصاحلها الخاصة. ومن نتائج هذه الممارسات عدم تأمين رواتب الجيش الانكشاري مما أدى بهؤلاء إلى التعسف على العامة ومحاولة إستبزازهم للحصول على الأموال وهذه الظاهرة عمت الأوجاق الثالثة بالمغرب[11].

وتمكنا انطلاقا من مصادر القنصلية الفرنسية من ملاحظة حيوية المبادلات التجارية مع موانئ إيطالية وفرنسية (جنوة ومرسيليا أساسا) التي يشارك فيها العديد من الجند والضباط ويظهر في هذه المصادر التعامل بين الأتراك الأصليين والعلوج الذين تطلق عليهم بعض المصادر تسمية (أتراك المهنة Les Turcs de profession) ومن بين المواد المتاجر بها أساسا: الزيت، العسل، والجلد والتي كانت حكرا على هذه الفئة ولم يكن يسمح للمحليين القيام بها[12].

تضارب المصالح : تميزت سنوات ما بين 1585 و1591 بتضارب المصالح بين :

- الديبلوماسية العثمانية الحريصة على حسن علاقاتها مع حليفتها فرنسا، والقراصنة الذين يستهدفون المراكب الفرنسية بالرغم من حمايتها بموجب إتفاقيات مبرمة بين الدولتين وبتمادي هذه الممارسات المعادية وقع اغتيال خذر باشا سنة 1604 بإيعاز من السفير الفرنسي.
- بين صغار الجند من جهة والضباط البولكباشية الذين يسعون إلى الثراء غير مكترثين بمصالح جندهم .حيث كان راتب الجندي سنة 1588 محدد بـ 20 أقجة وطالب الجيش بـ 22، (بينما كان راتب الضابط 30 وارتفع إلى 40 أقجة).
- بني القضاة الحنفيين ونوابهم التابعين للمذهب المالكي. وقد تميزت العالقة بينهم بالشّدة والتوتر داخل المجالس القضائية.
- وكذلك بين القضاة الحنفيين وصغار الجند وقد تجرأ البعض منهم على قتل أحد القضاة واتهموا مملوكه[13].

ونتيجة لكل هذا، تمرد الجنود الأتراك في أكتوبر 1591 حيث قاموا بالفتك بكل البولكباشية وعددهم 80ضابطا ونصبوا على رأسهم دايا قاموا باختياره من بينهم. تداول على هذا المنصب كل من ابراهيم رودسلي وموسى داي إلى حدود 1598 حيث آل هذا المنصب إلى عثمان داي.

قدم عثمان داي الذي كان حسب المصادر اسكافيا أو قصابا مع سنان باشا وهو من الأتراك الأصليين. ويبدو أنه اندمج في المجتمع المحلي بتونس من خلال مساهمته في نشاط زاوية كبرى (الزاوية القشاشية). كما كانت له علاقات تجارية مع القراصنة والعلوج خصوصا في ميدان تجارة المرجان ويبدو أن هذه العالقات هي التي ساهمت في وصوله إلى خطة داي. ويعد وصول عثمان داي منعرجا إذ تميز بشّدته وصرامته إزاء الجند التركفاستتب الأمن وم قلت تجاوزات الجند و مهد السبل وسهل جمع الضرائب. و اقترن أسمه بنمو نشاطالقرصنة التي اتخذت من ميناء بنزرت مرفأ لها.

---

[11] -Sadaoui Ahmad, Tunis au XVIIè siècle. Des actes de Waqf de l'époque des deys et des beys mouradites, publications de la .faculté des Lettres, des Arts et des Humanités de la Manouba, Tunis, 2011

[12] -Grandchamp, Pierre, La France en Tunisie au XVIIè siècle, inventaire des archives du Consulat de France à Tunis de .1582 à 1705, (9 vol.), Tunis, 1920 - 1933, Volume 1, p. 389

[13] -'Addoum Kaçim, Kitâb al ajwiba, édité par al Hila Med Habib, publication Beyt al Hikma, 2006, (11 volumes). vol. 1

يرى التأريخ التونسي في ارتقاء عثمان إلى السلطة، هيمنة خطة الداي على خطة الباشا الذي تقل دوره. ونحن اليوم بصدد مراجعة هذه المقاربة المؤسساتية مقترحين مقاربة مبنية على الأشخاص وشبكة علاقاتهم والبيوت التي يأسسونها

(Maisons) والتي تحتوي علاوة على أفراد العائلة، المماليك والموايل وبالتالي تستوجب أيضا معرفة علاقات المصاهرة والزواج. وقد حرص عثمان داي على مصاهرة أعيان العائلات المحلية مما خول له اكتساب شرعية. أما مؤسسة الباشا فلم تضعف وبقيت هي رمز الشرعية العثمانية. ومن نتائج المقاربة الأنتروبولوجية إعادة النظر في الحقبات الزمنية المستعملة (فترة الباشاوات، فترة الدايات، فترة البايات المراديين والبايات الحسنيين) : وتبني مقاربة تعتبر الفترة العثمانية كوحدة زمنية متماسكة.

MISIR'IN FRANSIZLAR TARAFINDAN İŞGALİNE KARŞI AVRUPA'DAKİ OSMANLI İKAMET ELÇİLİKLERİNİN SİYASÎ VE DİPLOMATİK FAALİYETLERİ (1798-1802)

Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA*

Yeniçağ başlarında Avrupalı devletler, karşılıklı olarak birbirlerinin başkentlerine ikamet elçilikleri açmasından sonra Asya, Afrika ve Amerika gibi ülkelerin başkentlerinde de ikamet elçilikleri açmışlardı.[1] Buna karşın Osmanlılar, III. Selim devrine kadar bu diplomatik kurumları açmakta gecikti. 1792 yılında Nizam-ı Cedid reformları arasında olan diplomasi alanındaki yeniliklerden birisi de önemli Avrupa devletlerinin başkentlerinde ikamet elçiliklerinin açılmasıydı. Diplomasi alanında alınan ilk yenilik kararıyla, aynen Avrupa devletleri arasında geçerli olan diplomasideki kural, usul ve ilkeler ele alındı. Burada alınan kararları 3 grupta toplayabiliriz:[2]

a) Avrupa devletleri ile olan ilişkilerde devletlerarası hukukun benimsenmesi ve Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimî ikamet elçiliklerinin açılması

b) Avrupalı devletlerle olan ilişkilerde mütekabiliyet esasına uyulması ve tayinât usulünün kaldırılması

c) Dış ilişkilerde tarafsızlık politikası ile güçler dengesinin göz önüne alınması ve Protestan Kuzey-Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerin en üst seviyede geliştirilmesi.

Bu maddeler Babıâli'nin tam anlamıyla Avrupa'da geçerli olan diplomasi kurallarını, devletlerarası hukuk ilkelerini ve güçler dengesi kavramını kabul ettiğini gösterir. Avrupa'daki dost devletler nezdinde açılacak olan ikamet elçiliklerinin başlıca vazifesi; mutad elçilik işlerini görmek ve devletlerin ahvaline vakıf adamlar yetiştirmek olacaktı. Mutad elçilik işleri arasında

---

* Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON.

[1] Ortaçağlar ve 1450 ve 1500 yılları arasında Avrupa devletlerinin ve Papalığın izlediği genel dış politikalar hakkında bkz: R.B. Mowat, *A History of European Diplomacy 1451-1789*, London 1928, s. 1-6.

[2] Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1968; Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman diplomacy in the reign of Selim III 1789-1807", *JAOS* 83, 1963, 295-315 ve *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802*, (Basılmamış doktora tezi California Universitesi, 1961); E.Ziya Karal, *Selim III'in Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, Ankara 1946; Stanford Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Massachussets 1971; M. Aladdin Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi As the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, the first Permanent Ottoman Turkish Ambassador to London (1793-1797)", *OTAM* 5, 1994, s. 385-434; "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü", *Toplumsal Tarih* 33, Ağustos 1996, 45-54 ve *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe: The Embassy of Yusuf Agâh Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul 2010.

Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak özel bir yer almaktaydı. Bunun yanı sıra ikamet elçilerinin vazife süreleri ve maiyetleri hakkında da önemli düzenlemeler getirildi. Buna göre ikamet elçileri üçer yıllığına yurt dışında görev yapacaklar ve bu sürenin sonunda yerlerine başkaları tayin edilip görev devir teslimi yapıldıktan sonra yurda döneceklerdi. Beraberlerinde sır-kâtibi (chief secretary), iki tane Rum tercüman, hazinedar, ateşe ve diğer maiyet memurları ve hizmetlilerle birlikte çoğunluğu Müslüman olan kişizadeler olarak adlandırılan gençler de götürülecekti. Bu gençler, gittikleri memlekette dil, bilim, sanat bilgilerini öğrenmeye çalışacaklardı.[3]

Bu araştırmada Londra'daki Yusuf Agâh Efendi'nin elçiliği temel alınarak ondan sonra Paris, Berlin ve Viyana'da açılan ikamet elçiliklerinin siyasî ve diplomatik faaliyetleri ele alınacaktır. Burada özellikle de 1798 yılında Fransa'nın Mısır işgali meselesinden kaynaklanan konular üzerinde durulacaktır. Çalışmada, Avrupa'daki ilk ikamet elçilerinin ne gibi siyasî ve diplomatik zorluklarla ve tecrübesizliklerle karşılaştıkları ve karşılaşılan sorunlarla nasıl mücadele edebildikleri açıklanacaktır.

a) İlk İkamet Elçiliğinin İngiltere'ye Açılması ve Yusuf Agâh Efendi'nin Londra'daki İlk İkamet Elçilik Deneyiminin Osmanlı Diplomasisine Tesiri

Osmanlı Devleti Avrupa'da kuracağı ilk daimi elçilik için eskiden beri çok iyi ilişkiler kurduğu İngiltere'yi seçti. İlk ikamet elçisinin gönderileceği ülke ve ikamet elçiliklerinin usulü hakkında gerekli bilgi için Babıâli doğrudan İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Robert Ainslie ile temasa geçmeyi tercih etti. Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi ile Ainslie başkanlığındaki heyet 13 Temmuz 1793 tarihinde Bebek'deki Reisülküttablık köşkünde ilk daimi ikamet elçiliğinin kurulması hakkında siyasî, hukukî, malî ve diplomatik konularda fikir alışverişinde bulundu.[4] Bu müzakerenin sonucunda, Kalyonlar Kâtibi Yusuf Agâh Efendi, 23 Temmuz 1793 tarihinde Londra'ya ilk ikamet elçisi olarak tayin edildi. Babıâli, Yusuf Agâh Efendi'yi 6 Ağustos tarihinden itibaren İngiliz elçisinin geçerli rütbe ve statüsü olan Büyükelçi (Ambassador) rütbesiyle payelendirdi. Böylece Babıâli, mütekabiliyet (reciprocal) esasını ilk olarak diplomasi alanında tatbik etmeye başladı.[5]

Yusuf Agâh Efendi maiyetiyle birlikte kara yolu ile 14 Ekim 1793'te İstanbul'dan ayrıldı ve 21 Aralık 1793'te Londra'ya ulaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin ilk ikamet elçiliği Londra'da siyasî ve ticarî faaliyetlerine başlamış oldu. Görevine 1793 yılının Aralık sonunda başlayan Yusuf Agâh Efendi, Osmanlı Devleti'ni 1797 Temmuz ayının sonuna kadar diplomatik olarak

---

[3] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid*, C. VI, İstanbul 1303, 73-74.

[4] M. Alaaddin Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları* XXI, 2001, s. 109-134.

[5] Yalçınkaya, *The Embassy of Yusuf Agâh Efendi*, 55.

başarılı bir biçimde Londra'da temsil etmiştir. Yusuf Agâh'ın elçiliği başta olmak üzere daimi ikamet elçilerinden amaçlanan görev, beklentiler ve hizmetler şöyledir:[6]

a) Osmanlı Devleti'ni diplomatik olarak temsil ederek mutad elçilik işlerini yürütmek,

b) Maiyet memurlarının görgü ve bilgilerini artırarak bunları hem Osmanlı bürokrasisinde kullanmak hem de geleceğin Osmanlı hariciyesine eleman yetiştirmek,

c) Batılıların Osmanlı ülkesinde uyguladıkları gibi, bulundukları ülkelerdeki Osmanlı tebaası tacirlerin haklarını korumak,

d) Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalıştırılmak üzere, bulundukları ülke ve diğer Avrupa ülkelerindeki uzman mühendisler ve askerî teknisyenleri ile Osmanlı donanması ve kara ordusunda kullanılmak için gerekli hammaddeyi sağlamak,

e) Bulundukları ülkedeki ve Avrupa'daki gelişmeleri gözlemek, özelikle de basını yakından takip ederek, haberlerin ve söylentilerin çevirilerini düzenli olarak İstanbul'a göndermek,

f) Atandıkları ülkenin idarî, malî, iktisadî, ticarî, askerî, siyasî, sosyal, kültürel ve eğitim sistemini ve kurumlarını incelemek,

g) Bulundukları ülkenin dilini öğrenmekle birlikte milletlerarası diplomasi dili olan Fransızcayı öğrenmek,

h) Bulundukları ülkedeki diğer misyon şefleriyle ilişkiye geçerek Osmanlı Devleti'nin dış dünyaya tam olarak açılmasını sağlamak, arabuluculuk yapmak ve onların Türkiye aleyhindeki propagandalarını çürütmek için karşı tezler üretmek,

ı) Babıâli'nin izlemiş olduğu harici ve dahili politikalar hakkında gerektiğinde tenkit ve uyarı babında görüş ve düşüncelerini iletmek,

j) Elçiye veya maiyet memurlarından birine yolculuklarına, bulundukları ülkenin siyasî, askerî, idarî, malî, sosyo-ekonomik ve kültürel sistem ve kurumları ile hatta başkentlerine dair edindikleri bilgi ve tecrübelerini toplu olarak gösteren sefaretname hazırlatmak.

Yusuf Agâh Efendi, bu bahsedilen görevleri, beklentileri ve hizmetleri gerçekleştirmeyi başaran ikamet elçileri içinde ilk ve tek olması dolayısıyla önemli bir şahsiyettir. Zira Yusuf Agâh Efendi'den sonraki ikamet elçilerimiz, yukarıda saydığımız yükümlülük ve faaliyetlerden sadece bazılarını gerçekleştirebilmişlerdir. Ayrıca Yusuf Agâh'ın elçiliğine ait raporlar Babıâli tarafından

---

[6] Yalçınkaya, *İlk İkamet Elçisinin Rolü*, 50.

toplu olarak bir deftere kaydedilmiştir. III. Selim, bu raporları bizzat okuyarak bazı konular üzerine notlar düşmüştür. Bu durum, Sultan başta olmak üzere Osmanlı devlet erkânının ilk ikamet elçisinin her türlü faaliyetlerini yakından takip ettiklerini, ikamet elçiliğinden beklentilerin çok büyük olduğunu ispatlar. Yusuf Agâh'ın Londra'da Osmanlı Devleti'ni başarılı bir diplomat olarak temsil etmesinin yararlarını ve önemini gören Babıâli, 1796 yılında Moralı Seyyid Ali Efendi'yi Paris'e, Giritli Ali Aziz Efendi'yi Berlin'e ve İbrahim Afif Efendi'yi Viyana'ya ve Yusuf Agâh Efendi'nin yerine de İsmail Ferruh Efendi'yi Londra'-ya elçi olarak atamıştır. Bunlar, 1797 Baharında İstanbul'dan ayrılarak Yaz ortalarında tayin edildikleri ülkelerin başkentlerinde görevlerine başlamışlardır. Yusuf Agâh'ın Londra elçiliği için yapılan bütün işlemler yeni merkezlerde açılacak olan elçilikler için model olarak kullanılmıştır.[7]

1793'te ilk ikamet elçiliğinin Londra'da kurulmasından sonra 1797 yılında Londra, Paris, Berlin ve Viyana'da göreve başlayan elçiler zor bir görevle karşılaşacaklardır. Venedik Cumhuriyeti, I. Koalisyon Savaşı'nın 17 Ekim 1797'-de Campo Formio Antlaşması'yla Fransa lehine neticelenmesi sonucunda Fransa ile Avusturya arasında taksim edilerek ortadan kaldırıldı. Venedik'e bağlı Yediada ve Dalmaçya üzerindeki bazı limanlar Fransa'ya geçince Türkiye ile Fransa arasında ilk kez doğal sınır tesis edilmiş oluyordu. Böylece Fransızlar, en büyük rakibi ve düşmanı olan İngiliz güçlerini sözde Hindistan'da yok etmek gayesi ile Napolyon Bonaparte'ın ideallerinin Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından da desteklenmesi sonucu 5 Mart 1798 tarihinde Mısır'a sefer açılmasına karar vererek Doğu Planını yürürlüğe koydu. Bonaparte savaş hazırlıklarından sonra 1 Temmuz 1798'de İskenderiye üzerinden Mısır'ı işgal etmeye başladı. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle *Doğu Meselesi* (*Eastern Question*) başlamış oldu ve unutulmaya yüz tutmuş olan Doğu Akdeniz havzası tekrar dünya gündemine gelerek İngiltere başta olmak üzere büyük güçler tarafından yakın takibe alınmaya başlandı.[8]

Babıâli, Fransızların Mısır'a çıkışını 24 Temmuz 1798'de haber aldığı zaman, Fransa'yla siyasî ilişkilerini kesmişti. Mısır'ı işgale giden Fransızlara Akdeniz'de İngiliz Amiral Nelson'un büyük darbeler vurması, Babıâli tarafından ümit verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Zira Nelson'un bu başarısı, Fransızlarla tek başına mücadele edilemeyeceğinden Türklerin bu olayla kiminle ittifak yapacağını da kendiliğinden ortaya çıkartmış oluyordu. Böylece Osmanlılar, tarihinde ilk defa Avrupalı güçleri kendiliğinden siyasî, askerî ve diplomatik olarak yanında gördü. Önce İngilizlerin ve daha sonra Rusların Osmanlıyı destekleyeceğini açıklamaları üzerine Babıâli, Fransa'ya karşı 2 Eylül 1798'de savaş açmayı kararlaştırdı ve bunu 12 Eylül'de

---

[7] Yalçınkaya, *İlk İkamet Elçisinin Rolü*, s. 51.

[8] Fransa'nın Mısır'ı işgali ve bu işgal sırasında Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçler arasındaki diplomatik faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz: Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 34-97 ve Soysal**,** *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 165-233.

İstanbul'daki bütün yabancı diplomatik temsilcilere bir beyannameyle duyurdu. Mısır Meselesi Osmanlıları düşmanı Rusya ile 23 Aralık 1798'de ittifak antlaşması yapmaya itti. 5 Ocak 1799'da ise benzer şartlarda İngiltere ile ittifak antlaşması yapıldı. Babıâli, benzer şartlarda İstanbul'da 21 Ocak 1799'da Sicilyateyn (Napoli) Krallığı ile savunma ittifakı antlaşmasını imzaladı. Böylece Fransızların Osmanlı Mısır'ına saldırmaları üzerine Babıâli de Fransa'ya karşı oluşturulan II. Koalisyon savaşlarına katılmış oldu.[9]

b) Paris Büyükelçisi Moralı Seyyid Ali Efendi'nin Mısır Meselesi Hakkındaki Siyasî ve Diplomatik Faaliyetleri

Paris'e elçi olarak atanan Seyyid Ali Efendi, Mora'lı bir aileye mensup olup, Yusuf Agâh Efendi ile akrabaydı. 24 Mart 1797'de İstanbul'dan yola çıkan Seyyid Ali, 13 Temmuz 1797'de Paris'e ulaştıktan sonra 28 Temmuz'da görkemli bir törenle Direktuvar (Directoire) Hükümeti'ne güven mektubunu sunmasıyla Paris büyükelçilik görevine resmen başladı.[10] Seyyid Ali Efendi'nin büyükelçilik döneminin, diğer ikamet elçilerinin durumlarıyla karşılaştırıldığında çok daha zor koşullarda geçtiği görülmektedir. Fransa'nın Avrupa ülkeleriyle savaş halinde bulunması, Osmanlıların Fransa ile ilişkilerinde de sorunlara neden olmaktaydı. Seyyid Ali Efendi, 20 Ağustos 1797 tarihli bir takrirle, Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand'dan Fransız tüccarların Osmanlı topraklarında sahip olduğu hakların, aynı şekilde Fransa'da faaliyet gösteren Osmanlı tüccarlarına da verilmesini istemişti. Zira Osmanlılara göre, Osmanlı-Fransız Ticaret Antlaşması ''mütekabiliyet esası" çerçevesinde yenilenmeliydi. Kapitülasyonların ortadan kalkması ya da nitelik değiştirmesi anlamına gelen bu öneriye Fransa olumlu cevap vermedi. Diğer taraftan da Osmanlı tarafı, Fransa'nın bir dostluk antlaşması imzalanması konusuna ait önerisini ciddiye almamıştır. Seyyid Ali, Napolyon komutasında Mısır'ın işgali meselesinde Talleyrand gibi dâhi bir siyasetçi tarafından oyalama taktiği ve yalanlarla kandırılmıştır.[11]

Fransızların Napolyon komutasındaki ordusunun Mısır'ı işgal haberlerini Eylül başlarında gazetelerde gören Seyyid Ali Efendi, Talleyrand ile temasa geçtiyse de ondan bu konu hakkında bilgisi olmadığı cevabını aldı. Ancak Eylül ortalarında bu haberlerin doğruluğunu kesin olarak öğrenen Seyyid Ali, Talleyrand tarafından aylarca oyalandığını anlayabilmiştir. Osmanlıların Fransa'ya savaş ilanıyla Fransız maslahatgüzarı Ruffin'in Yedikule'de zindana

---

[9] Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu,* s. 98-105 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 233-273.

[10] Seyyid Ali Efendi'nin Paris' e elçi olarak atanması, yolculuğu ve Paris'teki ilk günlerindeki diplomatik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Marurice Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi "Moralı Esseyit Ali Efendi" (1797-1802)*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997, s. 4-114.

[11] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 115-148; Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu,*s. 25-27 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 194-216.

atıldığı haberleri Paris'e ulaşınca diplomatik ilişkiler dondurulduu. Seyyid Ali Efendi'nin İstanbul'a dönme isteği, Fransız hükümetince geri çevrildi. Fransızlar, Osmanlı elçisinin İstanbul'a dönüşüne izin verilmesi için, İstanbul'da hapsolunmuş elçilik heyetinden başka, Osmanlı topraklarındaki bütün Fransız konsolos ve memurlarının da iadesini şart koştu. Fransız hükümetinin şartını Babıâli'nin kabul etmemesi üzerine Seyyid Ali Efendi ve maiyeti savaş sonuna kadar Paris'te kaldılar.[12]

Seyyid Ali Efendi ve maiyeti bu süre içerisinde Fransa'da oldukça iyi muamele gördüler. Seyyid Ali Efendi'nin, Osmanlılar ile Fransa'nın savaş halinde bulunmasına rağmen bazen dışarı çıkmasına izin verilmişti. Buna ilaveten Elçinin İstanbul'la yazışmasına da Fransız makamlarınca zorluk çıkartılmamıştı. Direktuvar hükümetinin Seyyid Ali Efendi'yi hapsetmemesinin en önemli nedeni ise, ileride iki devlet arasında dostluğun tekrar tesis edilmesinde ondan yararlanmak istemesiydi. Fransız ordularının Avrupa'da ikinci koalisyon karşısında aldığı üst üste yenilgiler, Direktuvar yönetiminin Bonaparte'ı tekrar Cumhuriyet ordularının başına geçmek üzere Fransa'ya çağırmasına neden olmuştu. Akka'daki başarısızlıktan sonra Mısır'da Osmanlılar üstünde askerî başarılar elde etmesine rağmen buradan ümidini kesen Bonaparte, bunu da fırsat bilerek, yerine General Kléber'i bırakarak 22 Ağustos'ta Mısır'dan gizlice ayrıldı. 8 Ekim 1799'da Fransa'ya ulaşan Bonaparte'ın 9 Kasım 1799'da Direktuvar yönetimini devirerek Baş Konsül olarak iktidara gelmesiyle Osmanlı-Fransız ilişkilerinde iyileşme emareleri görüldü.[13]

Seyyid Ali Efendi, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin düzelmesine paralel olarak yeniden itibar kazandı. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında görüşmeler başlayınca 1799 yılı sonlarında Seyyid Ali Efendi, yeni şartlar gereğince barış antlaşmasının esaslarını müzakere için görevlendirildi. Şubat 1800'de Babı-âli'nin talimatını alan Seyyid Ali Efendi, önce Talleyrand sonra da Bonaparte ile görüşme yapmıştı. Bu görüşmelerde Mısır meselesi yüzünde bozulan ilişkilerin yeniden düzeltilmesi için Fransızların kayıtsız şartsız Mısır'ı boşaltmalarını istemişti. Bu konuda hem Talleyrand hem de Bonaparte'ın Mısır'daki ticarî çıkarlarını antlaşmaya bağlamak gerektiğini, şayet burayı boşaltırlarsa Mısır'a İngiltere veya Rusya'nın yerleşeceğini ileri sürerek diplomatik olarak oyalama taktikli cevap vermişlerdi. Buna karşılık Seyyid Ali Efendi de böyle bir ihtimalin olamayacağını belirterek onların bu sözlerini reddetmişti. Görüldüğü üzere Talleyrand ve Bonaparte'ın ifadelerinden Fransa'nın Mısır'ı boşaltmak istemediği ve Osmanlı Devleti'ni oyalamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.[14]

---

[12] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 148-153; Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 240-254 ve Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu,*s. 30-33.

[13] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 155-163 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 278-281 ve 315-316.

[14] Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 315-316.

Osmanlı Devleti, Mısır Meselesi'nin halli için her türlü diplomatik ve siyasî girişimlerde bulunuyordu. Bunlardan biri olan 24 Ocak 1800 tarihinde Fransa ve Osmanlı Devleti arasında imzalanmış El-Ariş Sözleşmesi ile ateşkes sağlandı, ancak bu sözleşme İngiltere'nin karşı çıkması nedeniyle uygulamaya konamadı. Bu sıralarda Napolyon'un 14 Haziran 1800'de Marengo savaşında Avusturya'yı yenmesi, Avrupalı Koalisyon güçlerine karşı savaşan Fransa'nın itibarını arttırarak Ağustos 1800'de Talleyrand ile Seyyid Ali Efendi arasında ikinci bir görüşme gerçekleşmesini sağladı. Bu görüşmede Talleyrand, barış sağlanması için ne gerektiğini öğrenmek istediğinde, Seyyid Ali Efendi ilk ve önemli şartın Mısır'ın kayıtsız ve şartsız boşaltılması gerektiğini belirtmişti. Aslında bu sırada Fransa da Mısır Meselesi yüzünden hem Osmanlılarla savaş durumundaydı hem de Mısır yüzünden İngiltere ve Rusya'nın Doğu Akdeniz'de yerleşmesinden endişe etmekteydi. Bir an önce ticarî imtiyazlarını garantileyerek hem kendisinin hem de İngiltere ve Rusya'nın bölgeden çıkmasına yönelik politikalar geliştirmeye başladı.[15]

Bonaparte da barış yapmak istediğine dair 14 Aralık 1800 tarihli bir mektubu Seyyid Ali Efendi aracılığıyla III. Selim'e göndermişti. Bu mektupta, Mısır'ın boşaltılmasına hiç değinilmeden, Paris'te yapılmasını istediği barış görüşmeleri için Seyyid Ali Efendi'nin yetkili kılınması isteniyordu. Mart 1801'de Seyyid Ali Efendi, gerektiğinde kullanılmak üzere tam yetkili olarak barış antlaşması için görevlendirildi. Ancak Seyyid Ali Efendi, o sıralarda Fransa'nın Mısır'ı boşaltma niyetinde olmadığını sezmesi üzerine Talleyrand ile görüşmeyi bir süre geciktirdi. Yapılan ikili antlaşmalar çerçevesinde Osmanlı Devleti-Fransa barış görüşmelerine Paris'teki Rus temsilcisi Stepan Alexeevich Kolychev de aracılık edecekti. 1801 yazında Paris'te görüşmeler yapılırken, 27 Haziran 1801'de Kahire'deki Fransız kuvvetleri ile tahliye sözleşmesi imza edilince Osmanlı Devleti büyük bir nefes aldı. Bu durum, söz konusu sözleşmenin metni de eklenerek yeni bir talimatla Seyyid Ali Efendi'ye bildirilmişti. Talimatta Kahire'nin düşmesi ve İskenderiye kuşatmasının Fransa'yı artık kesin olarak barış aramağa sevk edeceği ifade edilerek önceden belirtilen çerçevede görüşmeleri yürütmesi bildirildi.[16]

Paris'te Osmanlı-Fransız görüşmelerinin sürdürülmesi kuşkusuz Talleyrand'ın işine gelmekteydi. Zira Fransa, bu sırada Ruslarla Paris'te ve İngilizlerle de Londra da görüşmeler yürütmekteydi. Talleyrand'ın yıpranmış ve itibarı zedelenmiş bir elçi olan Seyyid Ali Efendi ile görüşmeleri sürdürmesi onun işine gelmekteydi. Ayrıca elçilik tercümanı Kodrika da satın alınarak kendilerine bilgi sızdırmaktaydı. Diğer yandan görüşmelerin İstanbul'da da yapılmasına imkan yoktu, zira Fransız maslahatgüzarı Ruffin savaşın başlamasından Ağustos 1801'e kadar Yedikule'de hapiste tutulmuştu. Görüşmelerin

---

[15] Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 316-317.

[16] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 164-166 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 318-320.

Paris'te sürdürüldüğü sırada Talleyrand'ın Rusya'nın Osmanlıların işlerine fazla karıştığı yolundaki kışkırtmaları tesir göstererek Seyyid Ali Efendi'yi, yeni Rus temsilcisi Arkady Ivanovich Morkov'dan uzaklaştırmayı başardı. Sonunda Osmanlı-Fransız görüşmeleri, Eylül'den itibaren doğrudan ve aracısız Talleyrand ile Seyyid Ali Efendi arasında yürütüldü. Fransızlar, aynı zamanda İngilizlerle 1 Ekim'de ve Ruslarla 8 Ekim'de sürdürdükleri görüşmeler neticesinde ön barış antlaşmaları yapmıştı. 9 Ekim 1801'de ise Osmanlı-Fransız Ön Barış Antlaşması, Seyyid Ali Efendi ile Talleyrand tarafından imzalandı.[17]

Bu antlaşma gereğince her iki ülke arasındaki barış ve dostluk tesis edilecek, Fransa bu antlaşmanın karşılıklı teatisi tarihinden itibaren Mısır'ı boşaltacaktı. Mısır'da diğer devletlere tanınan imtiyazlar, Fransızlara da tanınacaktı. Fransa, Yediada Cumhuriyeti'nin mevcut durumunu tanımaktaydı. Osmanlı-Fransız savaşı sırasında müsadere edilen mallar hakkında anlaşmalar yapılacaktı. Siyasî ve ticarî temsilciler ve esirler bu anlaşmanın onaylanmasından sonra serbest bırakılacaktı. Savaştan önce olduğu gibi Fransa-Osmanlı Devleti arasındaki kapitülasyon antlaşmaları, tam olarak yenilenmiş sayılarak ileride Fransa ticaret ve seyrüsefer haklarından faydalanarak en imtiyazlı ülkelerden biri olacaktır.[18]

Bu antlaşmayı Babıâli'ye hızlı bir biçimde onaylatmak isteyen Bonaparte, General Sebastiani'yi özel temsilci olarak atadı ve 11 Ekim 1801 tarihli III. Selim'e yazdığı mesajla Mısır yüzünden bozulan ilişkilerin tekrar iyileştirilmesini bildirmekteydi. 26 Kasım 1801'de İstanbul'a gelen Sebastiani'ye 28 Kasım'da Reisülküttab ile yaptığı görüşmede Paris Ön Barış Antlaşması'nın tadil edilerek Osmanlı Devleti tarafından kabul edileceği söylenmiştir. Gerçekte ise Babıâli, bu antlaşmayı tadil etmeden onaylamayı düşündüğü halde İngiliz ve Rus elçilerinin girişimleri sonucunda buna mecbur olmuştu. 8 Aralık 1801'de Padişah ile gayr-i resmi olarak görüşen Sebastiani, 25 Aralık'ta İstanbul'dan ayrılarak 27 Ocak 1802'de Paris'e ulaştı. Sebastiani'ye verilen 16 Aralık 1801 tarihli Name-i Hümayun, Osmanlı-Fransız dostluğunun ihyasının arzu edildiğini belirttikten sonra Paris'te imzalanan ön antlaşma hakkında diplomatik bir üslupla kısa bir zamanda devamlı ve faydalı bir antlaşmanın yapılmasını temenni etmişti. Reisülküttab da benzer bir mesajı Talleyrand'a göndermişti. Osmanlılar tarafından tadil edilerek verilen yeni antlaşma metni, Fransızlar tarafından da kabul görmediğinden suya düşmüştü.[19]

Bu Paris Ön Barış Antlaşması'nın suya düşmesinden sonra Fransa ile İngiltere ve onun müttefikleri arasında Amiens'te sürdürülen barış antlaşması

---

[17] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 166-168 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 320-321.

[18] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 165-166 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 321.

[19] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 168-173 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 321-327.

görüşmelerine ısrarla katılmak isteyen Seyyid Ali Efendi'ye Bonaparte izin vermemiştir. Diğer yandan Osmanlı Devleti, Amiens barış konferansında Osmanlıları İngiltere'nin temsil etme isteğini reddetmiştir. Durum böyle olunca 27 Mart 1802'de imzalan Amiens Antlaşması'nda Osmanlı tarafını kimse temsil etmedi. Seyyid Ali Efendi de Fransa hükümeti nezdinde itibarını kaybetmişti. Bu durumu göz önüne alan Babıâli, Mart 1802'de Fransa ile barış görüşmeleri için Amedi Mehmed Said Galib Efendi'yi fevkalade elçilikle Paris'e gönderdi. Seyyid Ali Efendi'nin elçiliği, Galib Efendi'nin 3 Haziran 1802'de Paris'e ulaşmasıyla sona erdi ve sözü edilen elçi 4 Haziran'da yeni elçi ile birlikte Talleyrand'ın makamına mülakata giderek veda etmiştir. 16 Temmuz 1802'de Paris'ten ayrılarak 6 Eylül'de İstanbul'a gelmiştir. Seyyid Ali; iyi niyetli, yenilik yanlısı ve Batı'ya olumlu gözle bakan bir kişi olmasına rağmen, diplomatlık için gerekli yeteneğe haiz olmamasıyla ilk dönem Osmanlı ikamet elçileri içindeki en başarısızı oldu.[20]

c) Londra Büyükelçisi İsmail Ferruh Efendi'nin Mısır Meselesi Hakkındaki Siyasî ve Diplomatik Faaliyetleri

İsmail Ferruh Efendi'nin Temmuz 1797'de Londra'da başladığı elçiliği, genel anlamda sorunsuz geçerken Napolyon Bonaparte'ın 1 Temmuz 1798'de Osmanlı Mısır'ını İskenderiye üzerinden işgal etmesi üzerine, 28 Temmuz'da, Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri İstanbul'da başlamıştı. Aynı zamanda Amiral Nelson komutasında Akdeniz'de bulunan İngiliz donanması, 1 Ağustos 1798'de Ebuhor (Abukir)'de Fransız donanmasına saldırarak yok etmişti. İngilizlerle ilk defa ittifak görüşmeleri başladığı zaman, yani 28 Temmuz 1798 tarihinde, Fransızlara karşı İstanbul'da Türk-Rus görüşmeleri de başladı. Bu görüşmelerde Türk tarafını Reisülküttab Ahmed Atıf Efendi ile Sudurdan İbrahim İsmet Efendi'nin temsil ettiğini, İngiliz ve Rusların da İstanbul'daki diplomatik temsilcileri vasıtasıyla görüşmeleri yürüttüğünü görmekteyiz. Nihayet uzun süren görüşmelerden sonra 5 Ocak 1799 tarihinde Babıâli, İngiltere ile bir askerî ittifak antlaşması imzaladı. Böylece Fransızların Osmanlı Mısır'ına saldırmaları üzerine Babıâli de Fransa'ya karşı oluşturulan ikinci koalisyon savaşlarına katılmış oldu.[21]

Tarihinde ilk defa Osmanlı Devleti, kendi topraklarını işgal eden bir ülkeye karşı diğer Avrupalı devletlerle işbirliğine girerek ittifak yapıyordu. Gerçi Avrupalı bir güç olan Prusya ile 1790 yılında ittifak antlaşması yapılmıştı, fakat

---

[20] Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi*, s. 173-180 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 328-337.

[21] Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı kurtarmak için yaptığı diplomatik ve askerî işbirliği ile bu dönemde Avrupalı güçlerin Mısır hakkındaki politikaları üzerinde geniş çaplı çalışmalar vardır. Devrin kronikleri olan Ahmed Vasıf Efendi, Halil Nuri ve Asım Efendi ile Cevdet Paşa'da bu hususta geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda genel bilgi ve tartışmalar için bkz: Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 90-105 ve Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 231264.

bu ittifak antlaşması yapıldığı esnada Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile zaten savaş halinde bulunuyordu. Osmanlı-Prusya ittifakının Avrupalı bir yabancı güç ile yapılan ilk antlaşma olması, Osmanlı siyasî ahlâkında bazı tabuların yıkılması bakımından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.[22] İsmail Ferruh Efendi'nin Londra'daki elçiliğine tesadüf eden hadiseler, hem Babıâli hem de kendisi için ilk örnek teşkil edecek meselelerdir. Osmanlı elçisi, Mısır Meselesi'nde İngilizlerin Türklerle olan işbirliğinden ve yardımlarından büyük bir memnuniyet duymaktaydı. İsmail Ferruh Efendi'nin 21 Ekim 1798'de Lord Grenville'ye gönderdiği tezkerede, Nelson'un, Abuhor'daki zafer haberinden duyduğu memnuniyeti belirtiliyor ve Babıali'nin Fransa'ya karşı savaş açtığı açıklanıyordu.[23]

Öte yandan da İngiltere ile yapılan ittifak antlaşma hükümlerine göre, Akdeniz'de bulunan İngiliz donanmasından büyük ölçüde istifade edilerek Fransızlara ağır darbeler vurulmaktaydı. Aynı zamanda, Bonaparte'ın Fransa ile olan ikmal ve haberleşme yolları geniş ölçüde kesilmişti. Hatta Bonaparte'ın Akka'da uğradığı hezimette, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu kadar, İngiliz donanmasının denizden Fransızları topa tutmasının da payı vardı. Bonaparte'ın Mısır'dan ayrılmasından sonra yerine bıraktığı General Kléber, Fransız ordusunun içinde bulunduğu tehlikeli ve ümitsiz durumu bir an önce düzeltebilmek için Osmanlı Devleti ile görüşmelere girişmek istedi. Sadrazam'ın İstanbul ve Sidney Smith ile yaptığı yazışmalardan sonra, Kléber ile barış görüşmelerine başlanılacağı belirtildi. Nihayet Fransız kuvvetlerinin Mısır'ı tahliyesine dair görüşmeler, 22 Aralık 1799'da Mısır'ın Doğu kapısı sayılan El-Ariş'te başladı ve Smith'in belirlediği esaslara göre 24 Ocak 1800 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Daha sonra 31 Ocak'ta tasdiknameler, Sadrazam'ın nezdinde taraflar arasında teati edilip sözleşme yürürlüğe girdi. Böylece Fransız ordusu, silahları ve ağırlıklarıyla birlikte Mısır limanlarından

---

[22] Osmanlı Devleti ile Avrupalı bir devlet olan Prusya arasında yapılan ittifakın Türk hariciye tarihi bakımından oluşturduğu yenilikler ve yankılar Beydilli tarafından araştırılmıştır. Bkz: Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana gelişi-Tahlili, Tatbiki)*, İstanbul 1984.

[23] İsmail Ferruh Efendi'den Lord Grenville'e PRO FO 78/20 21 October 1798. Aynı bilgi için bkz: Shafik Ghorbal, "The Mission of Ali Effendi in Paris and of Sedki Efendi in London. 1797-1811. A Contribution to the Study of the Westernnisation of the Ottoman Institutions", *Bulletin of the Faculty of Arts, University of Cairo*, vol:1, 1933, 114-129 özellikle s. 124. İsmail Ferruh Efendi'nin Mısır meselesi ile olan diplomatik faaliyetlerinin değerlendirilmesi için bkz: Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 38-40 ve M. Alaaddin Yalçınkaya, "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasi Faaliyetleri (1797-1800)", *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. K. Çiçek, Sota and Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem- Ankara, 381-407 ve "The Modernisation of the Ottoman Diplomatic Representations in Europe: The Case of the Embassy of İsmail Ferruh Efendi to London (1797-1800)", *A Bridge Between Cultures, Studies on Ottoman and Republican Turkey in Memory of Ali İhsan Bağış*, (Edited by Sinan Kuneralp), İstanbul 2006, s. 51-67.

kendi gemileri ve bu da yetmezse Türk gemileriyle memleketlerine nakledilecekti.[24]

Böylelikle Osmanlı Devleti, bir buçuk yıldır kendisini uğraştıran meselenin barışla çözümlenmesinden memnun kalmıştı. Bu antlaşma şartları İngilizlerin istedikleri mahiyette olmasına rağmen, Babıâli için Mısır'ın kurtulması her şeyden önde gelmekteydi. Bu yapılan sözleşmenin pekiştirilmesi ve ihtilafın sona erdirilmesi önemliydi. Bunun için Babıâli, İsmail Ferruh Efendi'ye El-Ariş Sözleşmesi'nin tasdikini İngiliz Hükümeti'nden istemesi için bir talimat gönderdi. İsmail Ferruh Efendi, talimatı alır almaz Lord Grenville ile mülakat yapmak istedi. Lord Grenville, İsmail Ferruh Efendi'nin mülakat teklifini epey bir süre geciktirdikten sonra 6 Mart 1800'de görüşme yapılmasını kabul etti. Görüşmede Lord Grenville hükümetinin El-Ariş Sözleşmesi'ni kabul etmediği İsmail Ferruh Efendi'ye söylendi. İngiliz Dışişleri Bakanının açıklamasına göre İngiltere, Mısır'daki Fransız kuvvetlerinin anavatana taşınması yerine esir alınmasını tercih etmekteydi. Bu açıklamalar, İsmail Ferruh Efendi tarafından üzüntü ile karşılandı.[25]

Sir Sidney Smith'in tespit ettiği esaslar doğrultusunda yapılan El-Ariş Sözleşmesi'nin, İngiliz Hükümeti tarafından reddedilmesinden dolayı Kléber de durumu hemen Sadrazama bildirip Türk ordusunun geri çekilmesi ve Türklerin İngilizleri Sözleşmeyi tatbike icbar etmeleri gerektiğini bildirdi. Gerçekten de El-Ariş Sözleşmesi'nin 3. Maddesine göre Şubat ortalarından itibaren Fransızlar, Mısır'ın bazı şehirlerini tahliye ederek İskenderiye, Reşt ve Ebuhor'u Türklere vermişlerdi. Bu hadiselerin cereyan ettiği sıralarda, İngiliz Hükümeti'nin Babıâli'ye danışmadan aldığı bu karar, Osmanlı Devleti için haysiyet kırıcı bir durumdu ve diplomatik nezaket kurallarına aykırıydı. Babıâli, bu meselenin peşini bırakmamakta İngiliz Devleti nezdinde kararlı olduğunu göstermekte gecikmedi. Babıâli, El-Ariş Sözleşmesi'nin tasdiki hususunda İngiliz Hükümeti'nin kararı gecikince, Londra Büyükelçisi İsmail Ferruh Efendi'yi tekrar devreye sokarak ona acele olarak talimat göndermeyi uygun gördü. 5 Mart 1800 tarihli Reisülküttab Mustafa Rasih Efendi'nin (Paşa) bu husustaki talimatı,[26] Viyana Büyükelçisi İbrahim Afif Efendi'nin bir kuryesi ile 27 Nisan 1800'de Londra elçisine ulaştı. İsmail Ferruh Efendi, vakit kaybetmeksizin hemen talimatın tercümesini yaptırarak, kendi tezkeresiyle birlikte, o gece, Lord Grenville'e gönderdi. Buna rağmen, İngiliz Dışişleri Bakanı cevabı geciktirdi. 13 Mayıs'ta gelen yazılı cevapta İngiliz Hükümeti'nin El-Ariş Sözleşmesi'ni reddetmek hakkına sahip olduğu bildirilmekteydi. Aynı cevapta,

---

[24] Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 284-293.

[25] İsmail Ferruh Efendi'nin Lord Grenville'e El-Ariş Sözleşmesinin tasdikine ilişkin görüşmeleri, bunun neticeleri ve tarihi hakkında verdiği bilgiler BOA HH 41183'deki muhtelif belgeler arasında bulunmaktadır. Ayrıca bkz: Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 39.

[26] Mustafa Rasih Efendi'den İsmail Ferruh Efendi'ye PRO FO 78/28 5 Mart 1800.

özellikle Lord Grenville, Osmanlı Devleti'ne hürmeten, adı geçen sözleşmeye aykırı davranmamaları hususunda İngiltere'nin Akdeniz'deki komutanlarına talimat yollandığını açıklama gereğini de duymuştu. Muhtemelen İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti'ni gücendirmemek için yumuşak bir üslup kullanmayı tercih etmişti.[27]

Babıâli, bu teşebbüsün de sonuçsuz kalması üzerine, bu meselenin bir an önce çözülmesine yönelik İngiliz Hükümeti nezdindeki diplomatik girişimlerini ısrarlı bir şekilde artırdı. Öte yandan Fransızların Mısır'da 20 Mart 1800'den itibaren tekrar üstünlük kurmaları üzerine, Babıâli, İsmail Ferruh Efendi vasıtasıyla Mısır'ı işgalden kurtarabilmek için El-Ariş Sözleşmesi'nin tasdikini İngiliz Hükümeti'nden yeniden istemeyi gerekli gördü. Bu hususta Babıâli'nin talimatını alan İsmail Ferruh Efendi, 27 Haziran 1800'de Lord Grenville ile görüştü.[28] Bu görüşmede Lord Grenville, hükümetinin El-Ariş Sözleşmesi hükümlerine hiç bir itirazı olmadığını tekrarladı. Gerçi İsmail Ferruh Efendi, Lord Grenville ile Mısır Meselesine dair yaptığı mülakatları ve özellikle de İngilizlerin bu mesele üzerindeki genel politikalarını Babıâli'ye düzenli bir şekilde rapor etmekteydi. Ancak Londra'da bir diplomat olarak elde ettiği tecrübelerden, Mısır Meselesi'nin çözümünde sırf görüşmeler yoluyla olumlu bir sonuca varılamayacağını idrak etmekteydi. Bu yüzden Mısır'ı kurtarmanın Fransız kuvvetlerini Mısır'da yenmekle mümkün olabileceği kanaatini taşımaktaydı. Hatta bu hususta İsmail Ferruh Efendi, söz konusu ülkeye Fransa'dan askerî yardım ulaşmamasını sağlamak gerektiğini düşünmekteydi. Bu düşüncelerini, Kralın yaş günü dolayısıyla 5 Haziran 1800'de Lord Grenville'in evinde Londra'da bulunan diplomatik temsilciliklerin başlarına verdiği akşam yemeğinde bizzat gündeme getirdi. Bu yemekte Osmanlı elçisi, İngiliz Dışişleri Bakanına Mısır Meselesi'nden söz açıp Fransızların Mısır'a yardımlarının kesilmesini engelleyecek tedbirlerin alınması hususunu özellikle belirtmişti. Lord Grenville, burada suskunluğu tercih ederek hiç bir açıklamada bulunmamıştı. Ancak Lord Grenville, İsmail Ferruh Efendi'ye 27 Haziran 1800'deki görüşmelerinde, Mısır'a Fransa'dan yardım gönderilmesini önleyecek tedbir konusunda, İngiltere'nin Akdeniz'de bulunan donanma ve filo komutanlarına emirler gönderildiğini söyledi.[29] Londra büyükelçiliği sırasında İsmail Ferruh Efendi'nin Mısır Meselesiyle ilgili son teşebbüslerinin bu olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Ferruh Efendi'nin Londra'daki Büyükelçilik vazifesi

---

[27] Bu konudaki İsmail Ferruh Efendi'nin Babıâli'ye gönderdiği rapor için bkz: BOA HH 5595 (20 Z 1214).

[28] İsmail Ferruh Efendi'nin bu raporu BOA HH 6593'dır. Bu belgenin tarihi yanlış olarak 6 M 1215 (30 Mayıs 1800) yazılıp asıl tarih 6 S 1215 (29 Haziran 1800) olmalıdır. Zira belgenin içindeki "*... bir tezkere zuhur eyledi ki Jun'ın yirmiyedinci güni saat onbirde hanemize gelmenizi ziyade rica ederim*" şeklindeki ifadelerden bu belgenin tarihinin 27 Haziran (June) olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz: Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 40, n. 63.

[29] BOA HH 6593.

olan üç yıllık ikâmet müddeti, Temmuz 1800'de doldu. Yerine yeni bir elçinin atanması hususunu daha önceden Babıâli'ye bildirmişti. Ancak bu hususta, herhangi bir müspet gelişmenin olmadığı bilinmektedir. İsmail Ferruh Efendi, Babıâli'nin talimatı doğrultusunda tercüman-ı evvel olan John (Yanko) Argiropolos'u yerine Maslahatgüzar olarak bırakarak 1800 Ağustos ayının ikinci yarısında Londra'dan ayrıldı. İstanbul'a 24 Eylül 1801 (5 Ca 1215) tarihinde veya bundan birkaç gün önce gelmiştir.[30]

d) Berlin Elçisi Giritli Ali Aziz Efendi ve Viyana Elçisi İbrahim Afi Efendi'nin Mısır Meselesi Hakkındaki Siyasî ve Diplomatik Faaliyetleri:

Giritli bir aileye mensup olan Ali Aziz Efendi, Berlin'e Haziran 1797 başlarında ulaştı. Ali Aziz'in maiyetinde, sîr-katibi olarak görev yapan oğlu ve iki tercüman da bulunmaktaydı. Ali Aziz, büyükelçi olarak atanmasına karşın onun orta elçi olarak atandığını düşünen Prusya dışişleri tarafından protokol gereği ne Prusya sınırında ne de Berlin'e girişinde karşılanmıştır. Durumun anlaşılmasından sonra Ali Aziz, güven mektubunu ve beraberinde getirdiği hediyeleri II. Friedrich William'a sunarak görevine 15 Haziran'da resmen başladı.[31] Ali Aziz'in en önemli diplomatik teşebbüsü, Osmanlıların Napolyon'un Mısır seferi nedeniyle yayınladığı beyannameyi, 11 Ekim 1798'de Prusya Hükümeti'ne sunması oldu. Ancak Fransa ile iyi ilişkileri olan Prusya, beyannameye sıcak bakmadı. Osmanlı Devleti'nin dost olarak addettiği Prusya, Fransa'ya karşı ittifak kuracak durumda olmadığını ve bunu Osmanlı Devleti'nin anlayışla karşılaması gerektiğini Prusya'nın İstanbul elçisi von Knobelsdorf'un Divan-ı Hümayun Baştercüman'ı İpsilanti ile yaptığı görüşmede belirtmektedir.[32] Ali Aziz'i diğer ikamet elçilerinden ayıran temel husus, büyükelçilik dönemini siyasî faaliyetlerden çok edebi ve akademik faaliyetlerle geçirmesidir. Berlin'de bulunduğu sırada Prusya'nın eski İstanbul Büyükelçisi ve aynı zamanda büyük bir şarkiyatçı olan Von Diez'le yazışmalar yaparak Doğu Edebiyatı hakkında fikir alış verişinde bulunmuştur. Ali Aziz, daha görev süresinin 1.5 yılını doldurmadan 29 Ekim 1798'de aniden vefat etti ve Berlin'de defnedildi. Babıâli Berlin'e yeni bir büyükelçi yollamayı kararlaştırmasına karşın Prusya Hükümeti'nin yeni bir büyükelçi gönderilmesine sıcak bakmaması nedeniyle, Esad Efendi maslahatgüzar olarak Berlin'e gönderildi.[33]

1797 Nisan'ında İstanbul'dan ayrılıp yola çıkan İbrahim Afif Efendi, Viyana'ya varmasından sonra, 7 Eylül'de Sadrazam'ın bir mektubunu Avus-

---

[30] Yalçınkaya, *İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği*, s. 381-407.

[31] H. Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 18-24 ve Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 41-42.

[32] Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, s. 25.

[33] Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, s. 25-26 ve Ercüment Kuran, "Osmanlı Daimi Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich von Diez ile Berlin'de İlmi ve Felsefi Muhaberatı, 1797", *Belleten 27*, 1963, s. 45-58.

turya Başbakanı Thugut'a sundu. Daha sonra 13 Eylül'de yapılan törenle de güven mektubunu İmparator II. Franz'a sunarak görevine resmen başladı. İbrahim Afif'in Viyana'daki ilk önemli faaliyeti, Fransa ile Avusturya arasında imzalanan Campo Formio Antlaşması'nı Babıâli'ye bildirmesi oldu.[34] İbrahim Afif'in Viyana'daki en önemli diplomatik faaliyeti ise, 1798 Osmanlı-Rus İttifak Antlaşması'na Avusturya'nın da katılımını sağlamaya çalışmasıdır. İbrahim Afif, görevi süresince diğer ülkelerin Viyana'da bulunan diplomatik temsilcileriyle de temaslarda bulundu. Bu bağlamda İsveç elçisi Mouradgea d'Ohsson'un ve İspanya Maslahatgüzarı Bouligny'nin Fransız yanlısı politikalar izledikleri için görevden alınmaları hususunu, Viyana'daki İsveç ve İspanya diplomatları aracılığıyla hükümetlerine iletti. Bunun sonucunda Mouradgea d'Ohsson ve Bouligny azledilerek yerlerine yeni atamalar yapıldı. İbrahim Afif, Adriyatik kıyılarına yerleşen Fransız kuvvetlerine karşı savaşan Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının karşılanmasıyla da meşgul olarak bir defasında, iki firkateynin levazımının tedarik edilmesi için Trieste'ye gitti. Viyana'nın Avrupa'nın merkezinde olması nedeniyle, İbrahim Afif'in diğer önemli görevi de, İstanbul ile Londra, Paris ve Berlin'de bulunan elçiler arasındaki haberleşmeyi sağlamasıydı. Görev süresini Eylül 1800'de tamamlayan İbrahim Afif, İstanbul'a dönüş için Babıâli'den izin alarak yerine tercümanı Dibalto'yu maslahatgüzar olarak bırakıp 1800 yılı sonlarında Viyana'dan ayrıldı. İbrahim Afif Efendi'nin büyükelçiliği, diğer devresi olan ikamet elçileri gibi sönük geçmiştir.[35]

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın önemli dört başkentinde açılan ilk ikamet elçiliklerinden beklentileri çok büyüktü. Özellikle de 1793 yılında Londra'da göreve başlayan Yusuf Agâh Efendi'nin başarılı bir şekilde Osmanlı Devleti'ni dışarıda temsil etmesinden sonra 1797 yılından itibaren Londra, Paris, Berlin ve Viyana'ya yeni atanan ilk ikamet elçiliklerinden de beklentiler çok yüksekti. Mutad olan ve küçük bazı siyasî ve diplomatik konularda başarılı faaliyetlerde bulunan bu elçilikler, ciddi meseleler karşısında başarısız kalmışlardır. 1798 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle başlayan bu süreçte Osmanlı ikamet elçilerinin bulundukları ülkede Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik siyasî ve diplomatik faaliyetlerinde tam anlamıyla başarısız olmuşlardır. Bu başarısızlığın tek sebebini bu elçilerde aramamak lazım, zira bu başarısızlık Osmanlı Devleti'nin iktisadî, siyasî ve askerî alanlardaki zayıflıklarından da kaynaklanmaktaydı. Ayrıca başta elçiler olmak üzere oluşturulan ilk ikamet elçilik personeli ne diplomatik tecrübeye ne de yabancı dile vakıf kişilerdi. Bu olumsuzluklara bazı Rum tercümanların ihaneti de eklenince başarısızlık pekişmiş oldu. Buna rağmen Osmanlıların bu deneyimi, ileride Batı tarzı siyaset ve diplomat devlet adamlarının yetişmesinde öncü bir hareket olmuştur.

---

[34] Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 43.
[35] Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 44-46.

ORTAÇAĞ KAYNAKLARINA GÖRE ORTADOĞU'NUN İDARİ TAKSİMATI (SELÇUKLULARDAN OSMANLILARA)

Administrative Divisions of the Middle East According to Medieval Sources (From Seljuqs to Ottomans)

Muammer GÜL*

ÖZET

Bu bildiride bugün Ortadoğu olarak adlandırdığımız İslam Coğrafyasının merkezi alanının idari taksimatı ve bu idari taksimatın dayandığı esaslar üzerinde durulacaktır.

Öncelikle kadim zamanlar ve erken ortaçağlarda bölgenin nasıl bir idari gelenek ve idari taksimat devraldığı üzerinde durulacak, daha sonra ortaçağ kaynaklarına (İbn Haldun, Kalkaşandi, Bedreddin el-Ayni, Hamdullah Müstevfi, Hafız Ebru, Şerafeddin Ali Yezdi, Nizamüddin Şami, Ebu'l-Fida vb.) göre nasıl bir idari gelenek ve taksimatın olduğu ortaya konacaktır. Bilhassa, Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Timur dönemlerinin idari taksimatları mukayeseli olarak ele alınacaktır.

Böylece 16. yüzyılda bölgeye hakim olan Osmanlı Devleti'nin nasıl bir idari gelenek devraldığı vurgulanırken bugün Ortadoğu'nun yumuşak karnını oluşturan ve Türkiye'yi yakından ilgilendiren Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile onun hinterlandı içerisinde olan Irak'ın kuzeyinin idari konumu ve bu bağlamda Kürdistan denilen bölgenin Ortadoğu'nun neresinde olduğu tarihi kaynaklara dayandırılarak ortaya konacaktır.

ABSTRACT

In this paper we call the Middle East today, and the administrative sections of the Islamic world based on the principles of the administrative sections of the central area will be discussed.

First of all, the ancient and early medieval times, and administrative divisions inherited from the region will focus on how an administrative tradition, the later medieval sources (Ibn Khaldun, Kalkashandi, Badraddin al-Ayni, Hamdullah Mustavfi, Hafiz Abru, Sharafaddin Ali Yazdi, Nizamuddin-Shami, Abu al-Fida, etc.) will be explained how much better is the administrative tradition and uniformity. In particular, the Seljuq, Ilkhanid, Aqqoyunlu, Timurid periods will be discussed in the light of the administrative temperaments.

Thus, 16 century tradition, took over administrative control of the region highlighted how the Ottoman Empire in the Middle East today, forming a soft belly, and is closely related to Turkey and its hinterland in East and Southeast Anatolia and in this context the position of Iraq's northern administrative region called Kurdistan, the Middle East where's is based on historic resources will be manifested.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

1- Orta Doğu'da İdari Gelenek

Bu bildiride "Ortaçağ Kaynaklarına Göre Ortadoğu'nun İdari Taksimatı" sunulacaktır. Bildirinin kapsamı 13.-15. yüzyıllardaki bir zaman dilimini ve Orta Doğu coğrafyasının merkezi alanı olarak Mezopotamya ve ona mücavir alanları içine alacaktır.

Bir bölgenin idaresi o idarenin oluşturduğu gelenek ve o geleneğin ortaya çıkardığı idari taksimat genel olarak insan-coğrafya ilişkisi çerçevesinde şekillenmektedir[1]. Burada idari gelenek ve taksimatın dayandığı esasları ana hatları; coğrafyanın insani unsuru yani demografik yapı, o coğrafyadaki siyasi ve kültürel hakimiyet alametleri, yüzey şekilleri, tabii şartlar, hatlar, hudutlar, iklim, istila ve göçler, ulaşım-haberleşme şartları, güç temerküzünün oluşumunu etkileyen ekonomik faktörler ve medeni hayat şartları olarak devam edebiliriz.

Merkezi Orta Doğu olarak ele aldığımız bölge açısından Anadolu-İran-Çöl coğrafyası jeopolitiğini iyi anlamamız gerekir. Bu üç kuşağın kesiştiği alan Orta doğu coğrafyasının merkezini oluşturmaktadır. Anadolu-İran jeopolitiğinde Anadolu yaylası ile İran platosu arasındaki Zagros sıradağları, İran'a Anadolu üzerinde bir üstünlük vermediği gibi Anadolu'ya da İran üzerinde bir üstünlük vermeyerek[2] İran ve Anadolu'yu adeta iki ayrı dünya olarak şekillendirmiştir. XIV.-XVI. yüzyıllardan itibaren İran coğrafyasında Fars-İslam-Şia ekseninde, Anadolu'da ise Türk-İslam-Sünnî ekseninde homojen birer sosyolojik zeminin oluşması[3] ile iki coğrafya bir kez daha farklılaşmış ve daha önceleri tabiî, coğrafî ve jeopolitik unsurların ağır bastığı sınır jeokültürel bir unsurun da eklenmesi ile, yani İran'ın Şiî, Anadolu'nun ise Sünnî bir coğrafya olması ile, daha da farklılaşmıştır.

Aslında Anadolu ile İran coğrafyalarının tabiî hududlarının bir ifadesi olması açısından, İran'ı Türkiye'den ayıran *Urmiye Gölü* önemli bir simgesel mana ifade etmektedir. İranlılara göre yeni bir ülkenin, yeni bir coğrafyanın yani Roma ülkesinin başlangıcını ifade eden bu isim adeta İran ile Anadolu'nun tabiî hududlarını bize işaret etmektedir[4].

---

[1] Mes'udi, *Müruc ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)*, Arapça çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2004, s. 56-57, 79-80; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 126-215; Davutoğlu, *Stratejik Derinlik,* s. 203; Ahmet Özcan, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bengisu Yayınları, İstanbul 1996, s. 17; Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi,* Elazığ 1999, s. 32-58

[2] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, 5. Baskı, İstanbul 2004, s. 37.

[3] Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1999, s. 27-28, 35, 58, 70, 137, 211-212.

[4] Urmiye ismi hakkında bakz: V. Minorsky, "Urmiye", *İA*, C.13, MEB, İstanbul 1986, s. 59 vd.

Güneyden Anadolu'ya bakanlar için Fırat üzerindeki *Rumkale* (Kala't-ı Rum)[5], artık Anadolu sınırları içerisine girildiğini ve bundan ötesinin yeni bir ülke, yeni bir coğrafya; yani *Roma ülkesi* olduğunu simgelemektedir. Nasıl Urmiye Göl'ü Fars coğrafyası ile Anadolu'yu ayıran bir simge ise, *Rumkale* ve Arapların Antakya için kullandıkları *el-Rumiye*[6] ismi de çöl coğrafyası ile Anadolu bozkır coğrafyasını ayıran *tarihî işaret taşları* gibidir. Ancak yine de Irak ve Suriye'nin kuzey hatlarının daha çok Anadolu hinterlandı içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Irak'ın kuzeyi tarihin hiçbir döneminde kendi içerisinde bir jeopolitik bütünlük oluşturamamış[7] Yakındoğu'daki güç temerküzünün oluşumu açısından İran-Fars, Anadolu-Türk ve Arapların çöl coğrafyaları arasında jeopolitik kanunların bir sonucu olarak ancak kenar olma konumunda kalmıştır[8]. Ortaçağ kaynakları bütün bu bölgelerde batıda Cizre, Bitlis ve Muş'a kadar olan yerlerdeki beylerin, emirlerin ve o diyar halkının büyük sultanlara muti ve bağlı olduklarını, onlara itaat ettiklerini adeta bir sosyal kanun olarak ifade etmektedirler[9].

Abbasîlerin zayıflaması ile Musul ve çevresinde kabile asabiyetine dayalı olarak ortaya çıkan Hamdanî, Ukaylî ve Mirdasî gibi Arap emirliklerinin kurulduktan hemen sonra merkezlerini el-Cezire ve Suriye'ye nakletmeleri bölgenin bu kapalı ve parçalı jeopolitik yapısından kaynaklanmaktadır. Erbil Atabegliği bu kapalı coğrafyanın kurbanı olarak tarih sahnesinden silinirken, Musul'da kurulmuş olan Zengî Atabegliği, el-Cezire ve Kuzey Suriye yönünde genişleme politikası ile büyük devlet olabilmiştir[10]. Musul, güç temerküzü açısından, kapalı, kör bir noktayı temsil ederken, Halep batıya, denize ve gazaya açık olması ile büyüme istidadı gösterebilecek bir konumdaydı. *Musul ile Halep'in birlikteliği adeta coğrafî bir zorunluluk olarak el-Cezire'nin yukarı bölgesi ile yani bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesi ile sağlanabiliyordu*. Onun içindir ki, Zengîlerden Eyyubîlere ve Mısır Memlukları'na kadar gelen devletlerin Anadolu'ya bakışlarında temel politika; Irak-Suriye bütünlüğünün

---

[5] Ortaçağlarda Bizans eyaletleri Müslümanlar tarafından "*Bilad er-Rum*" olarak bilinmekteydi. *Romalıların ülkesi* anlamına gelen bu ifade genel olarak Müslüman sınırlarına en yakın Hıristiyan bölgeleri için kullanılmış, Küçük Asya'yı karşılayan ortak bir isim olmuştur. E. Honigmann, "Rumkale", *İA*, C. 9, MEB, İstanbul 1986, s. 777-780; G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966, s. 127.

[6] İbnü'l Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihü'l Haleb*(thk. S. Zekkar), I, Daru'l Fikr, Beyrut 1989, s. 91.

[7] İbn Haldun'un, birçok uruğ ve asabiyetlerin yaşadığı coğrafyalarda kuvvetli ve devamlı bir devletin kurulmasının zorluğunu anlatırken, Mezopotamya ve Musul bölgesini bitmez tükenmez derecede çok ve asabiyetleri çeşitli olan unsurları ile örnek olarak göstermesi dikkate değerdir. İbn Haldun, *Mukaddime,* I, s. 417, 419.

[8] Walther Hıntz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992, s. 39.

[9] Ebu Bakr-i Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. M. Öztürk, KBY, Ankara 2001, s. 328, 329; yezdi, s.

[10] Ibnü'l Esir, Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî, *El-Kamil fi't-Tarih*, C.11 çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, Istanbul 1985, s. 127-128.

çatısı olan el-Cezire'nin elde tutulması olmuştur. Bu devletlerin, tabiî bir sınır olarak Çukurova-el-Cezire hattını kendi etki alanlarında görmeleri bu bölgenin Irak ile Suriye'yi birbirine bağlayan bir *kilit coğrafya* olması ile alakalıdır[11]. El-Cezire'yi elde tutamayan Bağdad, Şam ve Kahire merkezli güçlerin Irak ve Suriye'yi bir bütünlük içerisinde elde tutmaları mümkün olmamıştır[12].

Toroslardan Zagroslara uzanan hattın güneyi sıcak iklim kuşağını temsil eden bir Arap-Samî coğrafyası iken çöllerin hemen bittiği bölgeler, Kafkasya'dan ve İran üzerinden gelen bozkır ve dağ halklarının meydana getirdiği muhtelif Türk, Kürt, Moğol, Acem ve Kafkasyalı toplulukların meydana getirdiği göçler ile kaynaşmıştır. Bu bölgede yaşayan insanî unsurun esasını teşkil eden Türkler ve Kürtler soğuk iklim kuşağındaki bozkır ve dağ topluluklarıdır. Bu haliyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Anadolu, İran, Irak, Suriye arasında adeta bir *fay hattını* teşkil etmektedir[13]. Nüfus hareketliliği ve akışkanlık bölgenin etnik-kabilevî çehresini de etkilemiştir. Nitekim XI. yüzyılda başlayan Oğuz göçleri Anadolu'yu ikinci bir Türk yurdu haline gelirken[14] Anadolu'dan İran ve Irak'a XIV.-XVI. Yüzyıllar arasında devam eden, *ters yöndeki göçlerin* sonucu olarak bölgedeki etnik-kabilevî yapıda önemli değişmeler olmuştur. İlhanlılardan sonra Çobanlıların, Celayirlilerin, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunluların merkezlerini Bağdat ve Tebriz'e nakletmeleri ve Safevîlerin kurulması ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk-Moğol göçebe toplulukları İran ve Irak'a önemli göçler gerçekleştireceklerdir[15].

Kadim zamanlardan beri Dicle ile Fırat arasındaki Mezopotamya tabii sınırları ile kendini tanımlarken Ortaçağlarda Şam kıtası olarak bilinen Suriye Anadolu ile Mısır arasında kenar konumunda kalmıştır.

---

[11] Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, C. 1, çev. Y. Aktay, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2005, s. 90.

[12] Muammer Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C. LXX, S. 259, Aralık 2006, s. 845-862; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, TTK, Ankara 1991, s. 7, 8-15; Ekrem Memiş, "Eski Çağda Irak-Anadolu İlişkileri", *İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II*, Elazığ 2006, s. 417-427; Huseyin Sever, "Yeni Belgelerin Isiginda Koloni Caginda Yerli Halk ile Asurlu Tuccarlar Arasindaki Iliskiler", *Belleten*, 1995, c. LIX, Sayi: 224.

[13] Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s. 29; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri", *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, s. 186-192.

[14] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 25-26.

[15] Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, Şerh.Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.14, Beyrut 1407/1987, s. 318, 329; el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan*, s. 246 vd., 263 vd.; Günaltay, *İslam Tarihi*, I, s. 267-286; ed-Deveci, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 86; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 29-30; Hıntz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, s. 56, 68; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s.129-160; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 38.

2- **Ortaçağlarda Orta Doğu'nun İdarî Taksimatı**

Merkezi Orta Doğu'da Araplar, Mezopotamya'yı ikiye ayırmışlardır. Aşağı Mezopotamya Irak Yukarı Mezopotamya ise, *el-Cezire* olarak adlandırmışlardır. El-Cezire de, *Diyar-ı Rebia*, *Diyar-ı Mudar* ve *Diyar-ı Bekr* olmak üzere üç kısma bölünmüştür. Araplar, İslam öncesi dönemlerden beri bu bölgelere yerleşmiş ve yerleştikleri yerlere kendi kabile isimlerini vermişlerdi[16]. Dicle üzerindeki Musul, Diyar-ı Rebia'nın, Fırat üzerindeki Rakka, Diyar-ı Mudar'ın ve Dicle'nin yukarı bölgesindeki Amid, Diyar-ı Bekr'in başkenti olmuştur[17].

Diyar-ı Bekr'in başlıca şehirleri Amid (Diyarbekir), Meyyâfarikin, Hısn Keyfa ve Erzen'dir. Diyar-ı Rebia ise, Cezire'nin doğu ve güneydoğu kısımları olup Nusaybin veya Musul merkez olmak üzere Cizre ve Mardin taraflarını içine alıyordu. Bu kısım bazen Diyar-ı Bekr'i de içine alan geniş bir alanı ifade edebiliyordu. Diyar-ı Mudar ise, el-Cezire'nin batı ve güneybatı kısımları olup, Rakka veya Harran merkez olarak Ruha (Urfa) ve Suruç taraflarını ihtiva etmekteydi. Emevîlerin iktidara gelmesi ile Bizans hakimiyetindeki Van Gölü ve çevresi Cezire valiliğine bağlamıştır[18]. Abbasî İmparatorluğu'nun zayıflaması ve merkezî yapısının dağılması sonucu, el-Cezire'nin idarî taksimat açısından bütünlüğü İlhanlı dönemine kadar fiilî olarak bozulmuştur.

Türkiye Selçukluları'nın ilk dönemlerinde nasıl bir idarî taksimata sahip olduklarına dair elimizde bir kayıt yoktur[19]. Bununla birlikte, I. Alaaddin Keykubat döneminde, Türkiye Selçuklularının idarî değilse bile askerî yönden dört bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi başkent Konya ve etrafındaki vilayetlerden ibaret olan (ve doğrudan divandan idare edildiği için) *Divan dairesi bölgesi*, ikincisi Sivas'ın merkez olduğu ve Danişmend oğullarının hakim oldukları coğrafyayı ihtiva eden *Danişmendiye Vilayeti*, üçüncüsü Sinop'tan Antalya'ya uzanan bir hat üzerindeki *Uç Beglerbegiliği* ve dördüncüsü ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan *Güneydoğu Anadolu Türkmen çevresi* olarak adlandırılan bölgelerden ibarettir[20] ki, bu son bölge büyük oranda Güneydoğu Anadolu'yu kapsamaktadır. Ancak Diyarbekir, Urfa ve Meyyâfarikin'den Halep ve Musul'a kadar uzanan bölgeleri Türkiye

---

[16] Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, Şerh.Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.14, Beyrut 1407/1987, s. 318, 329; el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan*, s. 246 vd., 263 vd.; Günaltay, *İslam Tarihi*, I, s. 267-286; ed-Deveci, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 86; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 29-30.

[17] Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 3-4, 86. Mukaddesî, el-Cezire olarak adlandırılan bu eyaleti İklim-i Asur olarak da adlandırmıştır.

[18] Faruk Sümer, " Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C.L, S. 197, Ağustos 1986, s. 448; F. Sümer, "Ahlat", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 20.

[19] İbn Bibi, *el-Evamirü'l Ala'iye fi'l Umuru'l Ala'iye,* I, Haz. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1996, s. 41; İ. Hakkı. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 118-119.

[20] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* C. I, Barış Yayınevi, Ankara 1988, s. 68-90.

Selçukluları kalıcı bir şekilde siyasî birliğine dahil etmediği için idarî taksimat içerisinde değerlendirmek mümkün değildir.

XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu *Ahlat bölgesi, Erzurum bölgesi* ve *Diyarbekir bölgesi*[21], XIII. yüzyılın son yıllarında da Türkiye Selçukluları'nın idaresinin Kastamonu, Amasya, Niğde ve Diyarbekir merkezine bağlı olarak dört bölgeden meydana geldiği kaydedilmektedir[22].

H.655/1255 yılı olaylarını nakleden el-Aynî, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu dört bölgeye ayırmaktadır :

"1. *Bilad-ı Hılat* ve amillikleri: Burası Büyük Ermeniye olarak adlandırılır ve tamamı Şahermen'in mülkünden olarak kaydedilir. Önemli şehirleri arasında Hılat(Ahlat), Van, Vatsan(Gevaş), Erciş ve diğerleri gelir.

2. *Erzen-i Rum* ve amillikleri: Onun amilliklerinin hududu Bilad-ı Gurciye'ye kadar ulaşmakta olup önemli şehirleri arasında Sabhu(?), Bayburt, Dar el-Celal, Kaçmaz (?) bulunmaktadır.

3. *Bilad-ı Erzincan* ve amillikleri: Buranın önemli şehirleri Akşehir, Tercan, Kemah, Kal'a't-ı Kefelunya ve oralara bağlı bulunan yerler.

4. *Diyarbekir* ve amillikleri: Buranın meşhur şehirleri arasında Harbırt (Harput), Malatya, Sümeysat ve diğerleri gelmektedir"[23].

XII. ve XIII. yüzyıllarda Türkiye Selçukluları, Artuklu, Mengücek ve Saltuklu beyliklerine ait kitabeler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun adlandırılması ve idarî taksimatı hakkında bize bir fikir vermektedir. Bu kitabelerde Rum, Şam, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia isimleri sıralanmaktadır[24]. Burada dikkatimizi çeken bir husus Diyar-ı Mudar isminin kaybolması ve Bayburt, Erzurum ile Divriği bölgelerinin "*Rum*" olarak gösterilmesidir ki, bu da bu dönemde "*Ermen*" olarak tanımlanan bölgenin daha kuzey doğuyu ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir.

İlhanlı Devleti'nin kurulması ile idarî taksimatın esasını teşkil eden eyaletlerin oluşturulması meselesi büyük ölçüde çok eskiden beri gelenek halinde mevcut olan tabiî hududlara dayandırıldı[25]. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin başlangıçta Hülagu Han zamanında itibaren başlıca iki askerî

---

[21] Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihî, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 68; M. Halil Yınanç, "Erzurum", *İA*, C.4, MEB, İstanbul 1988, s. 350.

[22] Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 174-183.

[23] Bedreddin el-Aynî, *Ikd el- Cumân fi Tarih ehl-Zamân*, nşr. M. Muhammed Emin, C.I, Kahire 1987, s.151-152.

[24] Baykara, *Anadolu Tarihî Coğrafyası*, s. 48-52.

[25] Spuler, *İran Moğolları*, s. 367.

eyalete ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan biri merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti, diğeri ise, Van bölgesi eyaleti olup merkezi Ahlat şehri idi[26].

Böylece Hülagu Han, Musul şehri merkez olmak üzere Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia bölgelerini birleştirerek el-Cezire'nin yerine Diyarbekir adı altında bir eyalet şeklinde teşkilatlandırdı. Her ne kadar Ahlat bazı dönemlerde ayrı bir idarî üniteyi teşkil etmişse de[27] gerek askerî ve ulaşım şartları ve gerekse bu coğrafyada yaşayan toplulukların sosyo-ekonomik faaliyetleri İlhanlı döneminde Horasan ile Mazenderan'ın bir bütün haline getirilmesinde olduğu gibi bir idari ünite içerisinde birleştirildi[28].

1265 yılında İlhanlı hükümdarı Argun Han İlhanlı Devleti'nin batı bölgesini Gürcistan, Diyarbekir ve Rum (Anadolu) olmak üzere üç idarî-askerî bölgeye ayırmıştır[29]. Buna göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük kısmı Diyarbekir eyaleti içerisinde bulunmaktaydı. Bu eyaletin başkentinin Musul olduğu düşünülürse bugün Irak'ın kuzey bölgesi ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bütünleyen bir tablo ortaya koymaktadır.

İlhanlı devlet adamı Hamdullah Müstevfi, 1340 yılında telif ettiği *Nüzhet el-Kulub* adlı coğrafya eserinde, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunun idarî yapısı ve aldığı adlar hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Verdiği bilgiler resmî İlhanlı teşkilatını yansıtması açısından da önemli olan bu eserde İlhanlı Devleti'nin batı kısmı dört bölgeye ayrılmaktadır:

"1- *Memalik-i Rum* olarak anılan bölge; Erzurum-Erzincan-Harput hattının batı bölgelerini içine almaktadır[30].

2- *Vilayet-i Ermen* olarak anılan bölge; merkezi Ahlat olup başlıca şehirleri Abtut(?), Arsuk (Van Gölü sahilinde bir kale olarak tanımlanır.), Bayan, Haradin, Salam, Ayn, Erciş, Aladağ, Bargiri (Muradiye), Hoşab, Malazgirt, Van, Vastan ve Eleşgirt gibi şehirleri içine almaktadır ki, bu şehirler Doğu Anadolu'nun kuzey doğu kısmını teşkil etmektedir[31].

---

[26] Faruk Sümer, *Kara Koyunlular, I*, TTK, Ankara 1984, s. 33; Sümer, "Ahlat", s. 21; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi*, I, Ankara 1987, s. 371, 375.

[27] Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi Zübdetü't-Tevarih*, Haz. Dr. H. Beyani, Tahran 1317, s. 72-73. İlhanlı hükümdarı Ebu Said tahta geçtiğinde yaptığı atamalarda Ermen vilayetine Emir Sutay'ı atamıştır ki burası Ahlat ve çevresini teşkil etmekteydi.

[28] Spuler, *İran Moğolları*, s. 367.

[29] Ebu Bakr Kutbî el-Ehrî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, Prepared by J. B. Loon, Mouton 1954, s. 36.

[30] Hamdullah Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J.Brill, London 1919, s. 95-99. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 18-19'dan naklen Ebu'l Kasım Abdullah, *Tarih-i Ulcaytu*, Ayasofya Kütp. Nr. 3019, yap. 140.

[31] Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 100-101. Bu kasaba veya kalelerin bazılarının yeri bilinmiyor.

3- *Diyar Bekr ve Rebia* ise; merkezi Musul[32] olan ve el-Cezire olarak da adlandırılan bu bölgenin önemli şehirleri Irak ve Suriye'nin kuzeyi ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun tamamını içine almaktadır[33].

4- *Kürdistan* olarak anılan bölge ise; Irak-ı Arab, Huzistan, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Diyarbekir ile sınırlanmış bölge olup başlıca şehirleri Alani, Aliştar, Bahar Kalesi(Selçuklular döneminde merkez), Huftilan, Derbend-i Tac Hatun, Dizbil, Dinever, Sultanabad-ı Cemcemal (İlhanlı hükümdarı Olcaytu döneminde inşa edildi.), Şehr-i Zor, Kirmanşah, Kangüvar, Meydeşt, Hersin ve Vastam'dan ibaret idi"[34].

Burada Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'ya dahil olurken[35] Kürdistan olarak gösterilen bölge İran'ın bugünki Irak sınırına yakın olan batı bölgesi ile Irak'ın kuzeydoğu bölgelerini kapsamaktadır. Reşideddin de, Diyarbekir ileri gelenlerine yazdığı mektuplarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ifade etmek için Diyarbekir, Rebia, Ermeniye ve Rum vilayetleri tabirini kullanmaktadır ki burada da İlhanlı resmî belgelerinde bölge için Kürdistan tabirinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır[36]. Ayrıca Reşideddin'in *Rum-ı a'la* dediği bölgenin de *Vilayet-i Şarkiye ve Gürcistan* olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır[37].

Burada şunu dikkate almalıyız ki, Ortaçağlarda bugünkü Ortadoğu coğrafyasının belli bir idari taksimata oturtulması büyük ölçüde İlhanlı Devleti marifetiyle gerçekleşmiştir. Çünkü Ortadoğu'nun merkezi alanını oluşturan bu üç farklı kuşağı kısa da olsa bir siyasi yapı içerisinde tutan İlhanlılar olmuştur. Zira Moğolların işgalci olarak geldikleri yabancısı oldukları bir bölgede hakimiyet tesis etmeleri ancak kuvvetli ve sağlam bir mali-idari sistem ve taksimat ile sağlanabilirdi. Zira sağlam vergi sağlam bir idari sistemden toplanabilir.

Daha XI. yüzyılın ortalarında (1047) bu bölgeleri gezen İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev[38] Ahlat'ın Müslümanlar ile Ermenileri ayıran sınır olduğunu zikrettikten sonra gezdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirleri için Kürtler'-

---

[32] Musul, Emevî idaresi boyunca önem kazandı ve Emevilerin son halifesi Mervan II döneminde Cezire'nin başkenti oldu. Bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 87.

[33] Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 102-105.

[34] Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 105-107; A. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, İstanbul 1931, s. 22-27; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.74.

[35] Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 102.

[36] A. Z. Velidi Togan, " Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İ.Ü.İ.F. M.*", C. 14, Ekim 1952-Temmuz 1953, No: 1-4, s. 38-39.

[37] Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 47.

[38] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdulvahab Tarzi, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 10 vd.

den bahsetmediği gibi Kürdistan gibi bir tabiri de kullanmamıştır. Diğer taraftan XII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu, İran, Irak, Suriye başta olmak üzere bölgeyi gezen iki Yahudi seyyah Tudela'lı Benjamin(1165-1173) ve Ratisbon'lu Petachia(1170-1187) seyahatnâmelerinde, bölgeyi geniş olarak tavsif etmelerine rağmen, ne Kürt kelimesinden ne de Kürdistan kavramından bahsetmemektedirler[39]. Aynı dönemde bölgeyi ziyaret eden İbn Cübeyr de bu bölge için Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar isimlerini kullanmaktadır. Marco Polo da, Erzincan'ın doğusunda itibaren Erzurum ve Erciş bölgesini Tatarların yaşadığı bir yer olarak tanımlamaktadır ki, buradaki Tatarlardan kastedilen göçebe Türk-Moğol kabileleri olmalıdır[40].

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde eserini yazan Ebu'l-Fida'da ise, Doğu ve Güneydoğu'yu el-Cezire ve Ermeniyye olmak üzere iki ana idari üniteye ayırmaktadır. Yakındoğu coğrafyası için Ebu'l Fida'da şöyle bir idarî taksimat ortaya çıkmaktadır.

"1-*el-Cezire*; Dicle ile Fırat arasındaki bölgeyi *Cezire* olarak adlandıran Ebu'l Fida, el-Cezire'nin batıda Malatya'dan Samsat'a, Kal'atü'r-Rum'a, Bire'ye, güneyden Menbiç'e, Balis'e, Rakka'ya, Karkısıyye'ye, Rahbe'ye ve Anbar'a, Anbar'dan Fırat'a dayandığını daha sonra Dicle üzerindeki Tikrit'e oradan Musul, Cezir-i İbn Ömer, ve Amid'e oradan da Ermeniye ve Malatya'dan Rum'a dayandığını belirttikten sonra bölgeyi *Diyar-ı Rebia*, *Diyar-ı Bekr* ve *Diyar-ı Mudar* adıyla üçe ayırmaktadır[41].

---

[39] Bu iki seyyahın 12. yüzyıl gibi oldukça geç bir dönemde gezdikleri Yakındoğu coğrafyasında muhtelif din, dil ve topluluklardan bahsetmelerine rağmen Kürtlerden bahsetmedikleri gibi bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi için *Asur, Büyük Asur, Babil, Aram Naharaim* gibi isimler kullanmışlardır. Bkz: Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Türkçesi: Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, 60, 76, 96, 100-101, 115.

[40] İbn Cübeyr, seyahatnâmesinde, Kürtler'den sadece Musul'dan Nusaybine giderken bahseder. Onun, "*Musul'dan Nasibin (Nusaybin) ve Düneysar kentine kadar bu yörenin baş belası Kürtler'in saldırısına karşı pür dikkat ve endişeli bir halde yola devam ettik. Bu Kürtler'in yol kesmek ve yeryüzünde fesat çıkarmaktan başka işleri yoktur. Bu yöreye yakın dağlarda yaşarlar. Bazen Nasibin kapısına kadar dayanırlar…*" şeklindeki kaydı Kürtlerin 12. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hala şehirlerin dışında dağlık bölgelerde yaşadıkları ve ancak yağma ve çapul için şehirlere indiklerini göstermektedir ki, bu ifade ortaçağın bütün kaynaklarının genel bir ifadesini yansıtmaktadır. Bkz: İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenga Yayınevi, İstanbul 2003, s. 176; Marco Polo, Maco Polo'nun Geziler Kitabı, Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 20-2

[41] Ebu'l Fida el-Hamavi, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, Ed. Fuad Sezgin, Haz. Farid Benfeghoul-C.Ehring-E.Neubauer, Frankfurt 1992, (Eser, J.J. Reinaud ve William Mac Guckin de Slane'nin hazırladığı Paris 1840 baskısından tıpkıbasımdır.) s. 273-288. Ebu'l Fida buraya ait şehirleri; Suruc, Ruha, Kal'at-ı Cebel, Harran, Şamsat, Rakka, Kalikala(Erzurum bölgesinde bir kale), Ra's el Ayn, Mardin, Meyyâfârıkîn, Rahbe, Hıttah, Hısn Keyfa, Dara, Hizan, Maksin (Habur nehri üzerinde), Nusaybin, Daliye (?), Ceziret-i İbn Ömer, Sincar, Tell 'Afer, Kefertus, Beled, el-Hadra, Musul, Dakuka, Amid, Ani (orta Fırat'ta) ve Tekrit olarak sıralamaktadır.

2-*Ermeniye, Arran ve Azerbaycan*; Doğu Anadolu dahilinde bulunan Ermeniye şehirleri ise, Rum sahilleri olan Sinop ve Trabzon'dan Muş, Erivan, Malazcirt, Bidlis, Hılat, Erciş, Vatsan, Debil(?), Duvin'den Aran ve Azerbaycan'a kadar uzanan şehirleri sıralamaktadır[42].

3- *Bilad-ı Cebel*; Batıda Azerbaycan, güneyde Bilad-ı Irak ve Huzistan, doğudan Horasan ve Fars, kuzeyden ise Deylem, Kazvin, Rey ile sınırlanan ve Irak-ı Acem olarak bilinen Bilad-ı Cebel[43] Erbil'in doğusundan, Kasr-ı Şirin, Şehr-i Zor, Nihavend, Hemedan, Zencan, Ebhar, Hevar, Dinever, Keşan, Rey ve İsfahan gibi şehirleri ihtiva etmektedir[44].

Burada dikkatimizi çeken husus, Hamdullah Müstevfi'nin Kürdistan olarak sınırlarını çizdiği bölge ile Ebu'l Fida'nın el-Cibal olarak tanımladığı bölgenin örtüşmesidir. İbn Haldun da, Huzistan'ın doğusunda Ekrâd (Kürtler) dağlarının bulunduğunu ve bu kısmın İsfahan taraflarına kadar uzandığını, Kürtlerin barındıkları ve göçebelik ederek dönüp dolaştıkları yerlerin buralar olduğunu zikrederken Me'mun döneminde Bağdat'a gelen vergileri esas alan eyaletleri tasnifte Kürdistan bahsetmemektedir[45]. Ayrıca Ermeni kaynaklarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu için Asurya ve Mezopotamya[46] tabirleri genel olarak kullanıldığı gibi '*yukarı eller*' tabirinin de kullanıldığı bilinmektedir[47]. Cebel-i Ekrâd olarak anılan bu bölgeyi İbnü'l Esir de merkezini Hemedan olmak üzere el-Cibâl olarak tanımlamaktadır.[48]

İlhanlı Devleti'nin 1350 (h. 750) yılı bütçesi olan *Risale-i Felekiyye*'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi şu üç ana bölgeye ayrıldığı zikredilmektedir. Bunlar:

"1- *el-Vastaniye*; Sivas-Trabzon hattının batısından Erzincan, Erzurum, Harput, Malatya, Kığı, Mecingerd ve Amid gibi şehirlere kadar olan yerleri içine almaktadır ki bu bölge Doğu Anadolu'nun hemen tamamına yakınını kapsamaktadır.

---

[42] Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan*, s. 392-398.
[43] Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan,*, s. 408.
[44] Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan,* s. 412-422.
[45] İbn Haldun, *Mukaddime,* I, s.116, 150, 164, 453-455.
[46] Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ekim 1972, s. 94.
[47] Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 7.
[48] İbnü'l Esir, *el-Kamil,* C.12, s. 253 vd; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.H.Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981, s. 462. Sultan Sancar zamanında Cibal'ın batı kısmında teşkil edilen Kürdistan eyaletinin merkezi Bahar Kalesi'nden İlhanlı Olcaytu döneminde bugün Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Sultanabad (Camcamal)'a nakledilmiştir. Minorsky, "Kürtler", s. 1099; B. Nikitin, *Kürtler,* C. I-II, Çev. H.Demirhan-C. Süreyya, Deng Y., İstanbul 1991, s. 57-58.

2- *Vilayet-i Ermen*; Ahlat, Bargiri, Erciş, Bidlis, Malazgird ve Hınıs şehirleri başta olmak üzere Van Gölü ve çevresini içine almaktadır.

3- *Diyarbekir* ise; Mardin, Erbil, Musul, Cezire, Meyyâfarîkîn, Resulayn, Sincar, Harran gibi Güneydoğu Anadolu ile kısmen Kuzey Suriye ve Irak'ın kuzeyini içine alan bir bölgeyi kapsamaktadır"[49].

Alâî Tebrizî, İlhanlı-İran malî sistemine dair yazmış olduğu Sa'adetnâme[50] adlı eserinde Anadolu'nun idarî taksimatı hakkında XIV. yüzyılın ortaları için genel bir tablo vermektedir. Bu taksimata göre genel olarak Anadolu 5 bölgeye ayrılmaktadır.

1. *Vilayet-i Ermen*'in şehirleri, Ahlat, Erciş, Bidlis, Malazgirt ve Hotus (سوتد),

2. *Vilayet-i Diyarbekir* şehirleri, Mardin, Erbil, Musul, Hoy (Muş/Hoş), Meyyâfarikin, Resulayn, Sincar ve Harran,

3. *Memalik-i Rum* şehirleri İç Anadolu şehirleri,

4. *Vilayet-i Vustaniye*'de ise, Amed, Mecingerd, Hısn Keyfa, İspir, Dercan, Trabzon, **Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum**, Erzincan, Kemah, Harburt(Harput), Malatya, Çemişgezek, Bayburt, Sivas ve bu şehirlerin batısında kalan diğer İç Anadolu şehirleri sıralanmaktadır[51].

5. *el-Ucat* ise Batı Anadolu şehirleri olarak sıralanmaktadır.

Burada dikkatimizi çeken birinci husus, "*Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum*" tabiridir. İranlı bir kaynağın bu tanımlamasının yanında gerçekten XIV. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'nun Fırat-Van Gölü hattının kuzeyinde merkezi Erzurum olan bölge için artık yerli ve yabancı kaynaklarda Turcmania / Türkmeniye (Türkmenlik=Türkmen ülkesi) tabirinin kullanılması tesadüf değildir. Ebu'l Fida da, Erzen-i Rum'u, Bilad-ı Rum'un doğudaki son hududu olarak tasvir etmekte ve Malatya ile birlikte bilad-ı Rum'a dahil etmektedir[52].

Ayrıca XV. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazan Ebu Bekr Tahranî, Bidlis, Ahlat, Van ve çevresini "*Sökmenabâd*" olarak adlandırmaktadır[53]. Tıhranî, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sundan bahsederken, Kürdistan'ı Diyarbekir, Mardin, Musul ve diğer

---

[49] Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 75-76'dan naklen.

[50] Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", I, *THİTM*, C.I, İstanbul 1931, s. 3-39'dan naklen. Alâî Tebrizî, *Sa'adetnâme*, Konya Yusuf Ağa Ktp. 1756 numaralı yazma.

[51] Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, s. 32-33.

[52] Ebu'l Fida, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, s. 384.

[53] Ebu Bakr-i Tıhranî, *Kitabı Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara 1993, s. 96.

yerlerden ayrı olarak isimlendirmektedir[54]. Tıhranî, Memluk emiri Çekem'in faaliyetlerini anlatırken de Kürdistan, Diyarbekir, Mardin ve diğer yerleri ayrı ayrı olarak zikrediyor. Yine Kürdistan'dan bahsederken, "*Kürdistan taraflarından ve yörelerinden, Kürdistan emirlerinden*" gibi bir tabir kullanarak daha çok Van'ın güneyinde, Diyarbekir ve Mardin'in doğusundaki Kürt emir ve topluluklarını kasdeder. Bazen de onları aşiret adları ile birer topluluk olarak zikreder.[55] Kürdistan ismi, ortaçağ kaynaklarında dağlık coğrafi bölgeleri ifade etmek için de kullanılıyor ve bazen onun müteradifi olarak Kuhistan da kullanılmaktadır[56].

Burada Kürdistan olarak geçen yer ise, coğrafî bir bölge olarak ifade edilmektedir ki, Mardin ile Diyarbekir'in doğusu ve Van güneyindeki dağlık bölgeler, buradaki emirler ve aşiretler olarak kasdedilmektedir[57]. İbn Esir'in de, XII. yüzyılda İmadeddin Zengi'nin bu bölgelerdeki faaliyetlerinden bahsederken Hakkari ve çevresindeki şehirlerden uzak dağ kalelerinin Kürtlerin elinde olduğunu zikretmesi[58] sonraki yüzyıllara ait kaynakları teyid etmektedir. Yine XV. yüzyıl ortalarında, Timurlu hakimiyetindeki ülkeler sayılırken Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Erran, Mugan, Bilad-ı Rum, Diyarbekir ve Kürdistan da sayılmaktadır. Burada da Diyarbekir ile Kürdistan ayrı ayrı zikredilerek önceki kaynaklar teyid edilmektedir[59].

---

[54] Tıhranî, *Kitabı Diyarbakriyya*, s. 34-35.

[55] Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 49-52. Ancak Yezdi bir yerde "Kürdistan beldeleri" adı altında Bitlis hakimini övmektedir. Bkz. Yezdi, *Zafername*, C. I, s. 486/486.

[56] Yezdi, *Zafername*, C. I, s. 294/294; C. II, s. 266/271.

[57] Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 49-52.

[58] İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 11, s. 24-25, 88.

[59] Kürt/Ekrad ve Kürdistan kelimelerinden genel olarak ne anlaşıldığını ve o çağlarda neyi ve nereleri ifade ettiğini belirtmek gerekmektedir. Osmanlı belgelerinde ve modern çalışmalarda Kürt/Ekrad kelimesi etnik değil daha çok yaşayış tarzı ile ilgili olarak kullanılmıştır. 1541 tarihli Çemişgezek Kanunnamesinde konar-göçerleri ifade için kullanılmıştır. Ekrad ifadesi ile dağlık alan, devletin ulaşamadığı yer gibi bir karşılıkta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı belgelerinde Kürdistan tabiri için bazen "dağlık, taşlık, boş, iskan edilmeyen(âtıl ve bâtıl) yer" olarak ifade edilmesi de yine bununla ilgilidir. Ayrıca Kürdistan kelimesi, yer yer Kuhistan, Kutistan kelimeleri ile birlikte ve eş anlamlı olarak dağlık, tepelik, boş alan, âtıl ve bâtıl yer olarak coğrafî durumu belirtmek için kullanılmaktadır. Aslında Osmanlı belgelerinin bu dili ortaçağlardan beri bu coğrafyaların dilidir ve bu anlamda farklı bir husus arz etmemektedir ve Kürt adı etnik bir kimlikten ziyade sosyal bir tanımı ifade etmektedir. El-Cahiz'de geçen şu kayıt bu açıdan önemlidir: "Huzayl kabilesi Arapların Kürtleri olduğu gibi, Türkler de Horasanlıların göçebeleridir." Burada da Kürt adının, yerleşik olmayan, göçebe, dağlı bölgelerde yaşayan halk anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid Hafız Ebru, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafız Abru*, Editte: Felix Tauer, Prague 1934, s. 434; Yezdi, *Zafername*, C. I, s.307/307; C. II, s. 283/288; Şami, Zafername, s. 158, 288, 293; Ebu Osman Amr b. Bahr El-Cahiz, *Manakıb Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak-Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s. 42; David Mc Dowall, *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, Ankara 2004, s. 31, 36; Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s. 12-17; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak Kürd-Ekrad Kelimeleri üzerine Bir Değerlendirme", Belleten, C. LX, S. 227, Nisan 1996, s. 140-141

İlhanlılardan sonra Timurlular çağı kaynaklarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî yapısında bir değişiklik meydana gelmemiştir. Nizameddin Şamî, Emir Timur'un Bağdat eyaletini veliahd Emirzade Ebubekir'e tevdi ederken, oranın mülhakatı olan Kürdistan, Diyarbekir ve Mardin'den Vasıt, Basra ve Uyrat'a (تاريوا) kadar olan yerler onun idaresine bırakıldı demektedir[60]. Timur çağının diğer bir kaynağı olan Şerafeddin Ali Yezdî de aynı hadiseden bahsederken, Mirza Ebubekir'in Bağdad'ı imar ettiğini ve Irak-ı Arab'dan Vasıt'a, Basra'ya, Kürdistan'a, Mardin'e, Diyarbekir'e ve *Uyrat İli*'ne kadar olan yerlerin ona bağlı olduğunu, Kara Yusuf ve Diyarbekir bölgesinin ise ona muhalefet ettiğini[61] yazmaktadır. Hafız Ebru da yukarıda zikrettiğimiz gibi aynı idari taksimatı vermektedir[62]. Burada da görüldüğü gibi, Kürdistan, Mardin ve Diyarbekir'den ayrı bir bölge olarak verilmiş olup burası yukarıda kaynakların ışığında zikrettiğimiz Cibâl bölgesidir. Ancak burada hemen şunu belirtelim ki, XV. Yüzyıl kaynaklarından itibaren bu Cibal bölgesinin Kürdistan olarak adlandırılan kısmı Van Gölü'nün güneyi ve Mardin'e kadar uzatılmaktadır. Bu durum Kürt toplulukların Zağros sıradağları boyunca batıya olan göçlerin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Diğer taraftan İlhanlı Devleti'nin kurulduğu dönemde Diyarbekir eyaletine ve Anadolu'ya yerleşen Moğol kabileleri arasında önemli yeri olan ve Musul ile Erzurum arasında kuzey-güney istikametinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan Uyrat kabilesinin kışladığı bölgenin Timur döneminde "*Uyrat İli*" adı altında idarî taksimattaki yerini almasıdır. Celayirliler döneminin en önemli kaynağı olan Ebu Bekr el-Kutbî el-Ehrî de, İlhanlı Devleti'nin dağılması sırasında, Celayirli-Çobanlı mücadelesini anlatırken, "*Uyrat Bölgesi*" tabirini kullanıyor ve bu bölgelere hakim olan Celayirli Şeyh Hasan'ın Uyrat bölgesine ayrı atamalar yaptığını ve dolayısı ile bu bölgeye Uyratlılardan olan Kara Hasan'ı atadığını zikretmektedir[63]. Uyrat kabilesinin kışladığı ve zamanla yerleştikleri bu bölgeyi muhtemelen Bağdat ile Musul arasında bir yer olmalıdır[64].

1474'te Ak Koyunlu ülkesine gelen Venedik elçisi J. Barbaro seyahatnâmesinde, Kürdistan'ı Zagros dağlarının oldukça yüksek ve dik yamaçlı bölgesi

---

[60] Nizameddin Şamî, *Zafernâme*, Farsçadan çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1987, s. 332.

[61] Sharaf ud-Din Ali Yezdî, *Zafernâme*, Prepared by A. Urunbayev, Cumhur-ı Şuruy-ı Sosyalist-i Özbekistan,Taşkent Yıl 1982, s. 888/434b.

[62] Hafız Ebru, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafiz Abru*, s.434.

[63] Ehrî, Tarkh-ı Shaikh Uwais, s. 163/63, 164/65; Muammer Gül, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Etnolojisinde Moğol İzleri ve Uyratlar", *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara 2010, s.297-313.

[64] Aynî, Ikd el-Cuman, C. III, s. 304; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 189, 137 nd; Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII.-XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s.79 .

olarak tanımlarken[65] Doğu Anadolu'yu *Türkmen* ülkesi olarak tanımlamakta ve buraya eskiden Ermenistan denildiğini ancak şimdi orada doğanlara Kara Koyunlu denildiğini[66] yazmaktadır ki XV. yüzyılın sonları gibi geç bir tarihte bile daha önceki idari gelenek ve taksimatın pek değişmediğini göstermektedir. Avrupalı kaynakların Doğu Anadolu için Türkmeniye tabirini kullanmaları ise burada yaşayan toplulukları Osmanlılardan ayırmak içindir. Zira Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Safevî gibi Türkmen devletlerinin ve toplumlarının yerleşik Osmanlı toplumuna göre daha bir göçebelik özelliklerine sahip olduğu bilinmektedir.

XVI. yüzyılın başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı ülkesine katılması ile bölge Diyarbekir Beylerbeyliği ve önce Vilayet-i Arab daha sonra ise teşkil edilen Halep Beylerbeyiliğine bağlanmıştır. Daha sonraları ise, Erzurum ve Van beylerbeyilikleri ile Musul beylerbeyliği ayrı bir eyalet olarak, yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı fermanlarında ve belgelerinde de gördüğümüz Kürdistan tabiri, idarî taksimat anlayışını ifade etmek açısından, bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırları dışında ve yukarıda zikrettiğimiz gibi İran sınırları içindeki bölge için kullanılmıştır. Ancak bilhassa Van Gölü'nün güneyi ile Mardin'in doğusundaki bölge için coğrafî anlamda Kürdistan ve buranın beyleri için Kürdistan beyleri tabiri kullanılmıştır. Bu bir yönü ile Kürtlerin erken ortaçağlardan beri Anadolu ve Irak coğrafyalarına, batı bölgelerine doğru yapageldikleri göçlerin sonucunda geç ortaçağlarda adı geçen bölgenin nüfus yapısındaki değişmeyi yansıtmaktadır. Yine de Osmanlı belgelerde Kürdistan isminden ayrı olarak Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki eyaletler ve sancaklar ayrı ayrı sıralanmaktadır[67].

Bibliyografya

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* C. I, Barış Yayınevi, Ankara 1988.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954.

Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1999.

---

[65] Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Çev. ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Y., İstanbul 2005, s. 62, 67, 68.

[66] Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, s. 103.

[67] Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", T.D., 23, (1969), s.23-24; M. Ali Ünal, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", Ziya Gökalp Dergisi, s. 44, Ankara 1986, s.31-40; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840), TTK, Ankara 1995, s. 123-142.

Andreasyan, Hrand D., "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ekim 1972.

el-Aynî, Bedreddin, *Ikd el- Cumân fi Tarih ehl-Zamân*, nşr. M. Muhammed Emin, C.I, Kahire 1987.

Barbaro, Josaphat, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Çev. ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Y., İstanbul 2005.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.H.Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı,* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihî, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi*, I, Ankara 1987.

El-Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Manakıb Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak-Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967.

Dowall, David Mc, *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yay., Ankara 2004.

Ebu Bakr-i Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. M. Öztürk, KBY, Ankara 2001.

Ebu Bakr-i Tıhranî, *Kitabı Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara 1993.

Ebu Bakr Kutbî el-Ehrî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, Prepared by J. B. Loon, Mouton 1954.

Ebu'l Fida el-Hamavi, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, Ed. Fuad Sezgin, Haz. Farid Benfeghoul-C.Ehring-E.Neubauer, Frankfurt 1992.

Göyünç, Nejat, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", T.D., 23, (1969), s.23-24.

Gül, Muammer, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C. LXX, S. 259, Aralık 2006, s. 845-862.

Gül, Muammer, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Etnolojisinde Moğol İzleri ve Uyratlar", *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara 2010, s.297-313.

Gül, Muammer, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII.-XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.

Hafız Ebru, Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi Zübdetü't-Tevarih*, Haz. Dr. H. Beyani, Tahran 1317.

Hafız Ebru, Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafız Abru*, Editte: Felix Tauer, Prague 1934.

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak Kürd-Ekrad Kelimeleri üzerine Bir Değerlendirme", Belleten, C. LX, S. 227, Nisan 1996, s. 140-141

Hamdullah Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J.Brill, London 1919.

Hıntz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992.

Honigmann, E., "Rumkale", *İA*, C. 9, MEB, İstanbul 1986, s. 777-780.

İbnü'l Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihü'l Haleb*(thk. S. Zekkar), I, Daru'l Fikr, Beyrut 1989.

Mes'udi, *Müruc ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)*, Arapça çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenga Yayınevi, İstanbul 2003.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l Ala'iye fi'l Umuru'l Ala'iye,* I, Haz. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1996.

İbn Haldun, *Mukaddime I,* Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986.

Ibnü'l Esir, Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî, *El-Kamil fi't-Tarih*, C.11 çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, Istanbul 1985.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, 5. Baskı, İstanbul 2004.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.

el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, Şerh.Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.14, Beyrut 1407/1987.

Lapidus, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, C. 1, çev. Y. Aktay, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2005.

Marco Polo, Maco Polo'nun Geziler Kitabı, Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.

Memiş, Ekrem, "Eski Çağda Irak-Anadolu İlişkileri", *İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II*, Elazığ 2006, s. 417-427.

Minorsky, V., "Urmiye", *İA*, C.13, MEB, İstanbul 1986, s. 59.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdulvahab Tarzi, MEB Yayınları, İstanbul 1994.

Nikitin, B., *Kürtler*, C. I-II, Çev. H.Demirhan-C. Süreyya, Deng Y., İstanbul 1991.

Nizameddin Şamî, *Zafernâme*, Farsçadan çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1987, s. 332.

Özcan, Ahmet, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bengisu Yayınları, İstanbul 1996.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi,* Elazığ 1999.

Öztürk,Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004.

Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri", *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I,* Ankara 1996, s. 186-192.

Sevin, Veli, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, TTK, Ankara 1991.

Sever, Huseyin, "Yeni Belgelerin Isiginda Koloni Caginda Yerli Halk ile Asurlu Tuccarlar Arasindaki Iliskiler", *Belleten*, 1995, c. LIX, Sayi: 224.

Strange, G. Le, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966.

Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.

Sümer, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C.L, S. 197, Ağustos 1986, s. 448.

Sümer, F., "Ahlat", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 20.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular, I,* TTK, Ankara 1984.

Togan, A. Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* C.I, İstanbul 1931, s. 22-27.

Togan, A. Z. Velidi, " Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İ.Ü.İ.F. M.*", C. 14, Ekim 1952-Temmuz 1953, No: 1-4, s. 38-39.

Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Türkçesi: Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

Togan, Z.V., "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", I, *THİTM,* C.I, İstanbul 1931, s. 3-39.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 118-119.

Ünal, M. Ali, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", Ziya Gökalp Dergisi, s. 44, Ankara 1986, s.31-40.

Yezdî, Sharaf ud-Din Ali, *Zafernâme*, Prepared by A. Urunbayev, Cumhur-ı Şuruy-ı Sosyalist-i Özbekistan,Taşkent Yıl 1982.

Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840), TTK, Ankara 1995.

Yınanç, M. Halil, "Erzurum", *İA*, C.4, MEB, İstanbul 1988, s. 350.

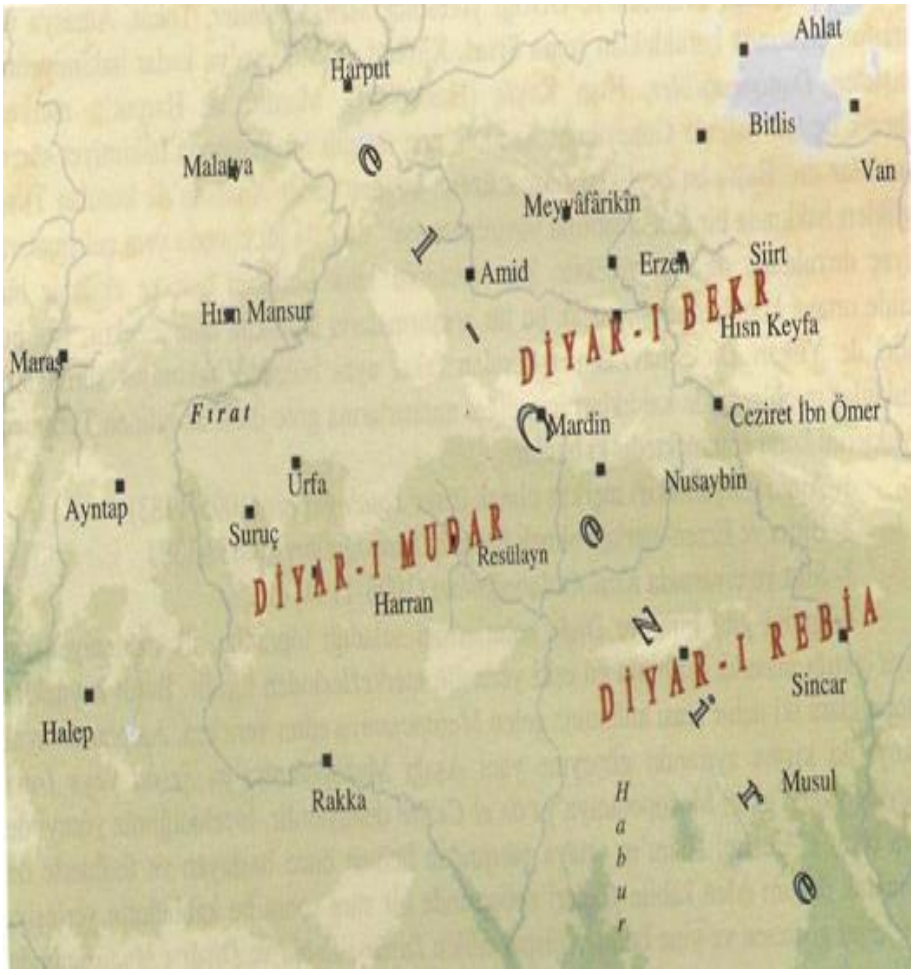

Adnan Çevik, "Selçuklu Fütuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, s.138.

Harita II-Uyrat İli

Harita III: Ortaçağlarda Merkezi Orta Doğu'nun İdarî Taksimatı

OSMANLI HAKİMİYETİNDEN ÖNCE YAKIN DOĞUDA MEMLÛKLERİN ÖNCÜ ROLÜ

Muhammet Beşir AŞAN[1]

GİRİŞ

Türkler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra Yakın Doğu'da önemli bir güç haline gelmişler Tolunoğulları, Ihşidiler, Eyyubiler ve Memluklu siyasi yapısını oluşturarak İslama hizmet etmişlerdir. Bu siyasi yapıların oluşmasında **Memlûk Asker Sistemi**[2] ordu devlet yapılanmasının önemi büyüktür. Bu makalemizde bu sistemin tarihi köklerinden söz ederek, Osmanlı hakimiyetinden önce yakın doğuda (1250-1517) yılları arasında, Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Memlûklerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihî üzerinde bilgi vermeye çalışacağız.

MEMLÛK ASKER SİSTEMİ

Memlûk, sözlükte "mâlik olmak" anlamındaki mülk kökünden türetilen memlûk "mâlik olunan şey" demektir. Çeşitli İslâm ülkelerinde Memlûk yerine gulâm ve Kuzey Afrika'da abîd kelimeleri kullanılmıştır. Şehabeddin Tekindağ, bu kavramı, ''İslâmi kadro içinde teessüs etmiş, hükumet hesabına satın alınıp, muhtelif kışlalarda, mekteplerde, askeri gaye ile yetiştirilen Memlûklerdir'' diye tanımlarken[3], David Ayalon ise, askeri kölelik sisteminin yalnız İslâm çerçevesinde gelişmiş ve İslâm dışında bu isme layık bir paraleli olmayan bir müessese olarak ifade eder[4].

İslam devletlerinde uygulanan bir usüle uygun olarak, hükümet hesabına satın alınıp, önce kışlalarda, sonra mekteplerde askeri amaçla yetiştirilen askerlerin kurmuş olduğu bu devletin en önemli özelliği; hakimiyetin hanedan sistemi ile babadan oğula geçmemesi idi. O dönemde yaygın olan köle pazarlarından hemen hemen eşit şartlarda satın alınıp, eşit şartlarda yetiştirilen ve adına "Memlûk" denilen askerler şahsi kabiliyetleri ile emsallerine üstünlük sağlayıp idareyi ele geçirirlerdi. Hakimiyetin şahsi kabiliyet ile orantılı olduğu bu sistemde güçlü olanın idareyi ele geçirmesi yüksek bir ihtimal olduğundan devletin ehil ellerde yönetilmesi şansı da yüksekti. Belki de bu sebeple 1250

---

[1] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ.

[2] Bu sistem ile ilgili geniş bilgi, bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ; "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Tarih Dergisi,* S. 25 (1971), s.1-20; Mahmut Ak; *Memlükler Tarihi,* İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s.7-10 vd.

[3] Ş.Tekindağ; *Agm,* s.2.

[4] David Ayalon; "Memlükde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c.4,S.1,s.211-247.

yılında kurulan Memlûk Devleti, 1517 yılında Osmanlı Devleti tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmasına kadar Ortadoğu"nun en büyük siyasi gücü olmuştu[5].

Muhafız birliklerinde görev yapan, kendilerine has içtimaî ve hukukî statüye sahip olan Memlûkler bir tür profesyonel asker niteliğinde İslâm toplumuna girmişler ve zamanla siyasî iktidarları ele geçiren bir güç halini almışlardır. Bunu gerçekleştirirken köle olmalarını yadırgamamışlar, hatta ulaştıkları konumu bir eleme ve seçilme sonucunda elde ettikleri için Memlûk kimliğini bir imtiyaz ve asalet belirtisi olarak görmüşlerdir. Memlûkler üzerine önemli araştırmaları bulunan, Süleyman Kızıltoprak'ın araştırmalarına göre; Memlûk sınıfının ortaya çıkışında bazı önemli kriterler bulunmaktadır. Bunların başta geleni İslâm âlimlerinin uygun bulduğu kölelik statüsünde ve beyaz ırktan olmaktır. Memlûkler, genellikle Kafkaslar'dan ve Orta Asya steplerinden gelen ve Türk diye adlandırılan kavimlerden seçildiğini seçilmektedir[6].

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde İslâm ordusu Arap asıllı askerlerden meydana geliyordu. Fetihlerle birlikte Araplar dışında İslâm'a girenlerin sayısında hızlı bir artış görüldü. Yeni müslüman olanlardan İranlılar ve Kıptîler gönüllü veya ücretli asker konumunda orduya katıldılar.

Emeviler ve Abbasiler Dönemi

Emevîler döneminde başta Türk, Berberî ve İranlılar olmak üzere Arap dışı müslüman askerlerin sayısı daha da arttı. Emevîler için en önemli asker kaynağı Horasan'dı. Öncelikle sınır boylarında yaşayanlar büyük ölçüde müslümanların tarafına geçmişler ve "mevâlî" sıfatıyla Arap ordularına katılmışlardı. Ancak ordunun kumanda kademesinde Araplar yer alıyor ve mevâlî statüsünde bulunanlar onların kendilerine ikinci sınıf insan gözüyle bakmasını kabullenemiyordu. Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd, 54 (674) yılında Buhara seferinden dönerken beraberinde getirdiği 2000 kişilik bir Türk birliğini Basra'ya yerleştirmişti[7]. Kuteybe b. Müslim'in emrindeki 12.000 askerin de yaklaşık 7000 kadarı çoğunluğu Türk olmak üzere Arap dışı müslümanlardan oluşuyordu. Diğer taraftan Velîd b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve Endülüs'teki fetihlerden sonra İslâm ordusunda yer alan Berberî asıllı askerlerin sayısı da çok artmıştı[8].

---

[5] Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *D.G.B.İ.T.*, c.VI, s.320; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti*, İstanbul, 1983, s. 56-58; Ramazan Şeşen, "Salahaddin Eyyubî Devrinde Libya"da Türkler ve Karakuş Meselesi", *İst. Üni. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 1982, S. 33, s.169.

[6] Süleyman Kızıltoprak; "Memlük", *DİA*, c.29,s.87-88, Süleyman Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", *Türkler*, Ankara 2002, V, 320-321.

[7] S. Kızıltoprak; "Memlük", *DİA*, c.29,s.87-88; Taberî, V, 298.

[8] S. Kızıltoprak; "Memlük", *DİA*, c.29,s.89.

İslam Aleminde Memlûk satın almak suretiyle bunlardan askeri sınıflar teşkil eden ilk devlet Abbasilerdir[9]. El-Me'mun'un halifeliği döneminde (813-833) zaman içinde gelişen hadiseler yüzünden İranlılara olan güveni sarsılmıştı. Bu yüzden, Abbasiler içindeki Arap-Fars rekabetini dengeleyecek bir güç arayışına girmişti. Horasanlı Türkleri, güvenilir yegâne kuvvet olarak görmüş; bu maksatla Semerkant civarından 3000 Türk askeri satın almış; ilerleyen yıllarda da ordudaki Türk Memlûk sayısını gittikçe artırmıştır. Kendisinden sonra halife olan Mu'tasım (833-842) da aynı politikayı takip etmiş ve ordusundaki Memlûk sayısında çok hızlı ve önemli bir artış meydana gelmiştir[10]. Öyle ki döneminde satın alınan Türk askeri sayısı 30 bine ulaşmıştır. Zamanla bu Memlûk askerlerin, Bağdat'ı âdeta bir eğitim alanına dönüştürmüş olmaları, devrin önemli bir yaşam merkezi olan Bağdat'ta halk arasında bu askerlere karşı bir huzursuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur[11].

Yönetimi Emevilerden devralan Abbasiler, askerî kadroların büyük bir bölümüne ihtilal hareketlerinde öncülük eden Horasanlı askerleri yerleştirmişlerdir. Göçebelikten gelme olan bu askerler Irak'taki yeni konumlarına çok çabuk uyum sağlamışlar ve kısa zamanda halife ve halk nezdinde büyük itibar kazanmışlardır. İslam tarihi genel olarak incelendiğinde, İslam devletleri arasında belli bir ücret karşılığında satın alınan Memlûkleri belirgin bir şekilde ilk istihdam eden yönetimin Abbasiler olduğu görülmektedir. Abbasiler, hâkimiyeti ele geçirmelerinde büyük desteğini gördükleri Arap olmayan unsurları hem değişik yönetim mekanizmalarında ve devlet dairelerinde hem de orduda istihdam etmişlerdir[12].

132 (750) yılında Emevîler'in yıkılmasına sebep olan Horasan kuvvetleri arasında Türk ve İranlı unsurlar çoğunluktaydı. Bu tarihten itibaren Horasanlılar yaklaşık iki nesil boyunca Abbâsî ordusunun en önemli birliklerini teşkil ettiler. Göçebe menşeli bu askerler Irak'taki yeni konumlarına çok çabuk uyum sağladılar ve kısa zamanda halife ve halk nezdinde büyük itibar kazandılar. Emîn ile Me'mûn arasındaki iç savaşta kardeşini yenen Me'mûn, Horasan dolaylarından topladığı kuvvetlerle iktidarı ele geçirmiş ve korumayı başarmıştı. İslâm ordusundaki Arap dışı unsurlar arasında Türkler kadar nüfuzlu olanlar yoktu. Me'mûn'un Horasanlı askerlerinin hemen tamamı Türkler'den oluşuyor ve Mu'tasım devrine kadar daha çok Horasanlılar diye biliniyordu. Bu askerler hem milliyetleri hem askerî kimlikleri bakımından Memlûk sisteminin bir

---

[9] Ş. Tekindağ; *Agm*, s.2; Ayşe D. Kuşçu, ''Türklerin Orta Doğu Hâkimiyeti'', *Akademik Orta Doğu*, Cilt 1, Sayı 1, 2006, s.122, H. Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VI, s.19.

[10] Ş.Tekindağ; *Agm*, s.2.

[11] A. D. Kuşçu, *Agm*, s.117, K.Yaşar Kopraman, "Tolunoğulları", *D.G.B.İ.T.*, c.VI, s.56.

[12] Mahmut Ak; *Memlükler Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, s.7.

prototipiydi. Mu'tasım zamanında Memlûk sayısında çok hızlı ve önemli bir artış oldu. Bunun başlıca sebebi, Abbâsîler'in kuruluşuna büyük katkıları olan İranlılar'ın nüfuzunun gittikçe artmasıyla birlikte Araplar'la aralarındaki rekabetin devletin işleyişini tehlikeli biçimde etkilemeye başlaması ve Me'mûn ile haleflerinin bu güçler arasında denge kurmak amacıyla İslâm devleti sınırları dışından Türkler'i getirterek onlardan özel askerî birlikler kurmasıdır. Bu birliklerin kumanda kademelerinde yine Türkler bulunuyordu. Mu'tasım, Türk birlikleri için Sâmerrâ şehrini kurarak onlara geniş iktâlar verdi ve yerli halkla karışmalarını engellemek amacıyla Asya steplerinden evlenecekleri kızlar getirtti[13].

Abbasi halifelerinin, nüfuzlarını kuvvetlendirmek ve emniyetlerini garantiye alma amaçlarına matuf istihdam ettiği ve büyük vazifeler yüklediği bu Memlûkler, bir müddet sonra idari konulara müdahil olmaya ve etkinliklerini arttırmaya başlamışlardır. Öyle ki bir halifenin vefatının ardından yerine gelecek olanın seçimi ya da mevcut halifenin çeşitli saiklerle görevden alınmasına kadar birçok hayati meselede söz sözler hâle gelmişlerdir.

Mahmut Ak'ın araştırmalarına göre; Sadece halifeler değil, aynı zamanda eyalet ve şehirlerde görevli olan vali, emir gibi yöneticiler de bütün imkânlarını seferber ederek Memlûk askeri temin ediyorlardı. Bu yöneticiler, Memlûklerden müteşekkil büyük ordular kurarak oldukça hareketli olan devrin siyasi atmosferinde uygun vakti kollayıp bağımsızlık teşebbüslerinde bulunabiliyorlardı. Yöneticiler ve bu Memlûkler arasında karşılıklı bir fayda mevzu bahisti. Memlûkler, sahiplerinin çıkar çatışmalarında onlara destek verirken başarı sağlamaları durumunda hem maddi kazanç sağlıyor hem de mevkilerini ve etkinliklerini arttırıyorlardı. Bu ve benzeri sebeplerle ülke sathında Memlûk askerî uygulaması oldukça yaygın bir hâl almıştı[14].

Tolunoğulları Devleti

Memlûk sistemi kısa zamanda devletin hüküm sürdüğü bütün topraklara yayıldı. Artık halifelerin Memlûkleri yanında eyalet valilerinin de Memlûkleri vardı. Ancak bu durum ülke içinde devlet otoritesinin ortadan kalkmasına yol açtı. Başlangıçta vilâyetlerdeki düzeni Memlûkler sayesinde sağlayan halifeler ve valiler bu defa onların merkeze karşı bağımsızlık mücadeleleriyle karşılaştılar. Babası, Me'mûn'un hizmetinde bir Memlûk olan Mısır vali vekili **Ahmed b. Tolun** soydaşı Memlûklerin desteğini alarak Mısır'da ilk Müslüman Türk devletini kurdu (254/868). Tolunoğulları Devleti adı verilen bu devletin, hem Türk hem de Mısır tarihinde müstesna bir yeri vardır. Devlet, Türk tarihi bakımından ilk TürkĠslam Devleti olma özelliğini taşır. Mısır tarihi bakımdan ise bölge, 639 senesinde Müslümanlar bakımından fethedildiği dönemden beri,

---

[13] M. Ak, *Age*, s.8; A. D. Kuşçu, *Agm*, s.117, K.Yaşar Kopraman, "Tolunoğulları", *D.G.B.İ.T.*, c.VI, s.56. ;Hasan Celal Güzel; "Orta Doğu'da Türk Türkmen Varlığı", *Yeni Türkiye*, S.82(2016),s.146.

[14] M. Ak; *Age*,s.8.

ilk defa Tolunoğulları devrinde müstakil bir devlet haline gelmiş, bu sayede Mısır"ın gelirleri yine Mısır halkı için sarf edildiğinden halk, yüksek bir ekonomik ve sosyal seviyeye ulaşmıştır. Bu son derece önemli bir konudur. Ülkenin yaşadığı refahın temininde idare edenler ve idare edilenler birlikte hareket etmişler, böylelikle halk ve devlet arasında karşılıklı bir işbirliği ve güven ortamı oluşmuştur[15].

İhşidiler Devleti

Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra Mısır valiliğine getirilen ve Abbâsîler'in hizmetindeki başka bir Türk Memlûkünün oğlu olan **Muhammed b. Tuğç el-İhşîd**, emrindeki 8000 Memlûkün desteğiyle Mısır'da iktidarı ele geçirip İhşîdîler Devleti'ni tesis etti (323/935)[16]. Muhammed bin Tuğc aslen Fergane Türklerinden idi. Mısır ve Suriye"de hâkimiyetini tesis ettikten sonra Tolunoğlu Ahmed benzeri bir siyaset takip etmeye başladı. Kendisi Tolunoğulları"nın Mısır'da ne kadar sevilip sayıldığını bildiğinden, resmi ve özel hayatında onun gibi davranmaya itina gösterdi. Onu takip eden, halefleri de aynı şekilde yöneten ve yönetilen arasındaki dengeyi çok iyi kurmuşlardı. Bu sebeple halkın refah seviyesi Tolunoğulları dönemini aratmadı. Uygulanan mali politika, imar faaliyetleri ve sair her hususta yeniden bir canlanma meydana geldi. Fakat ne yazık ki, Ihşidiler Devleti de, Tolunoğulları Devleti gibi kısa ömürlü olmuştu[17]. 358'de (969) bu devleti yıkan Fâtımîler de Memlûk sistemini uygulamak durumunda kaldılar. Fâtımî ordusunda başlangıçta Berberî ve Zenci birlikleri bulunuyordu. Müstansır Billâh zamanından (1036-1094) itibaren sadece Türkler'den meydana gelen Memlûk birlikleri kuruldu. Fâtımîler, bu birlikler sayesinde özellikle Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini belirli bir zaman sürdürme imkânı buldular[18]. Türk Memlûkleri farklı devletler tarafından yaklaşık 450 yıl boyunca tercih edilen askerî kuvvet oldu. Bir müslüman yönetici, Türk Memlûklerinden birlik kurmaya karar verdiğinde komşu devletler de başka seçenekleri bulunmadığından onu takip ediyordu; çünkü aksi takdirde o devlet diğerlerinin karşısında zayıf duruma düşüyordu. Memlûk elde edilebilecek bölgelere hükmeden veya onlara yakın bir coğrafyada olan müslüman yöneticiler düşmanlarına karşı avantajlı durumdaydılar. Meselâ Sâmânîler bu avantajı çok iyi kullanmışlardır[19].

Başlangıçta Türk devletlerinin ordularında köle askerlerden oluşan birlikler yoktu. Türkler'in gulâm / Memlûk sistemini uygulamaları XI. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Türk hânedanları bu yüzyılda Orta Asya'dan gelerek İran'a yayıldılar ve zaman zaman Türkmen birliklerinin yerine daha güvenilir bir

---

[15] A. D. Kuşçu, *Agm*, s.117, s.118.
[16] Ş. Tekindağ; *Agm*, s.3.
[17] A. D. Kuşçu, *Agm*, s.118.
[18] Ş. Tekindağ;' *Agm*, s.3-4.
[19] Süleyman Kızıltoprak;'' Memlük'', *DİA*, c.29,s.89; A. D. Kuşçu, *Agm*, s.117 - 118.

unsur olan gulâmları kullandılar. Gulâmlık müessesesi, Memlûk sisteminin tam bir benzeri olduğu gibi amaç ve görevleri bakımından Osmanlılar'daki kapıkulu askeriyle de eş değerdedir[20].

Eyyubi Devleti

Selâhaddîn-i Eyyûbî'den itibaren Mısır ve Suriye'de istihdam edilen Memlûklerin sayısı çok arttı. Bu devirde Memlûkler, emîrlerin birliklerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Eyyûbî sultan ve meliklerinin her biri, kendi devletini korumak ve diğer bir melikin toprağı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için yeni askerî birlikler kurmak zorunda kaldı ve hasımları karşısında kendilerini güçlü kılacak bir unsur olarak Memlûk istihdam etmeye başladı. XII. yüzyılın ortalarında Ortadoğu'daki irili ufaklı bütün İslâm devletlerinde Memlûklerin sayısı ve nüfuzu olağan üstü bir şekilde arttı. Artık Türk Memlûkleri bölgede siyasî ve askerî olaylarda belirleyici bir güç olmuş ve şehzadelerin tahta geçişlerini kontrolleri altına almışlardı. Çünkü Eyyûbî hükümdarları saltanatlarını korumak için mutlaka Memlûklerin desteğine ihtiyaç duyuyor, onlar da bu sayede siyasî nüfuzlarını gittikçe arttırmaya çalışıyordu.

Eyyubiler Ortadoğu'da mühim yerler ele geçirip Haçlılar ile büyük mücadeleler gerçekleştirmelerine karşılık, Sultan Selahaddin'den sonra bölgede fazla etkili olamadılar. Bunda devletin daha başlangıçtan itibaren Eyyubi ailesi mensuplarına bölüştürülmesi ve her bir aile mensubunun yarı müstakil bir devlet gibi hareket etmesi, yani devletin federasyonal bir yapı arz etmesi ile bitmek bilmeyen taht kavgaları ve iç mücadeleler etkili olduğu gibi, ardı arkası kesilmeyen Haçlı Seferlerinin de büyük etkisi olmuştu.

Mısır ve Suriye'ye sahip olan Selahaddin Eyyubî'nin varisleri, İslam ülkelerini Haçlılara karşı başarı ile savundular. 1250'lere geldiğinde Eyyubî Devleti'nin Mısır kolu Haçlı saldırısına maruz kalmıştı. Son Eyyubi Sultanı Necmeddin es-Salih, 1240'larda kurduğu Bahrî Memlûk askerî teşkilatına mensup askerlerinin Haçlı ordusunu geri püskürttüğü sırada ölmüş, yerini oğlu Turanşah almıştı. Ancak babasının cariyesi olan Türk asıllı Şecerü'd–Dürr, onu memlûklara öldürtmüş ve onların yardımıyla kendisini sultan ilan etmişti[21]. Eyyubî ordusunun en muharip sınıfını, Türk Memlûkları oluşturmaktaydı[22]. Turanşah'ın ölümüyle Eyyubî Devleti'nin Mısır kolu sona ermiş ve yerine Memlûk Devleti kurulmuştur.

---

[20] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89.

[21]İlyas Gökhan; "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku'', *Nevşehir Barosu Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 , Mart 2014,.s.136; Ebû Şâme, Zeylü Ale'r- Ravzateyn, C.V, *Darü'l-Kütübi'l-İlmiye*, Beyrut, 2002, s.284–286; Bedreddin Mahmud El-Aynî, *Ikdü'l-Cuman Tarihi Ehl'iz-Zaman, Asr Selatinü'l- Memâlik*, C. I, Kahire, 1989, s.23–25; El- Makrîzî, *Kitabü's- Sulûk*, C.I, K.II, Kahire, 1957, s.361–362; İbn Tagribirdî, *Nücumüz- Zahire*, C.VI, Beyrut, 1992, s.332–335.

[22] İ. Gökhan; *Agm*, s.136; Ramazan Şeşen, Eyyubîler, *DGBİT*, C.VI, İstanbul, 1987, s.404

Memlûk Devleti

1250 yılında Eyyubi Devleti sona ermiş ve yerine yeni bir Türk Devleti kuracak olan Memlûkler, Mısır'da idareyi ele geçirmişlerdi[23]. Memlûk Devleti Tarihi ve Askeri Sistemi üzerine araştırmaları olan İlyas Gökhan; Sultan Aybek'in köle asıllı tek Sultan olmadığı, köle asıllı en ünlü Memlûk Sultanının Baybars olduğunu belirtir. Sultan Baybars, 1260–1277 yılları arasında tahtta bulunmuştur. Kıpçak Türklerinden olan Baybars, esir olarak Sivas'a getirilmiş ve burada bir köle tüccarı onu satın alarak Mısır'a götürmüştür. Burada ilk önce onu emir Aytekin el–Bundukdar satın almış, daha sonra Necmeddin es–Salih'in Bahrî Memlûkları arasına girmiştir[24]. Baybars'ın ilk üstadından (efendisi) dolayı kendisine Küçük Bundukdar denmiştir[25]. Baybars'ın kölelik serüvenini hemen hemen her memlûk yaşamıştır. Memlûklar ile muasır devletlerin hükümdarları, Memlûk Devleti sultanlarını köle olarak görerek bir ölçüde onları kendilerine denk saymamışlardır. Turanşah'ın ölümüyle Eyyubî Devleti'nin Mısır kolu sona ermiş ve yerine Memlûk Devleti kurulmuştur. Memlûklar tarafından tahta çıkarılan Şecerü'd–Dürr ise Abbasi halifesinin karşı çıkması üzerine tahtı Aybek adlı memlûk komutanı ile evlenerek ona terk etti. Başını Bahrî Memlûk askerî ocağından yetişen Aktay'ın çektiği grubun karşı çıkmasına rağmen Aybek Memlûk Devleti'nin başına geçmiş oldu. Sultan Aybek, köle asıllı tek Sultan değildi. Şüphesiz ki köle asıllı en ünlü Memlûk Sultanı Baybars'tı. Sultan Baybars, 1260–1277 yılları arasında tahtta bulunmuştur. Kıpçak Türklerinden olan Baybars, esir olarak Sivas'a getirilmiş ve burada bir köle tüccarı onu satın alarak Mısır'a götürmüştür. Burada ilk önce onu emir Aytekin el–Bundukdar satın almış, daha sonra Necmeddin es–Salih'in Bahrî Memlûkları arasına girmiştir. Baybars'ın ilk üstadından (efendisi) dolayı kendisine Küçük Bundukdar denmiştir. Baybars'ın kölelik serüvenini hemen hemen her memlûk yaşamıştır. Memlûklar ile muasır devletlerin hükümdarları, Memlûk Devleti sultanlarını köle olarak görerek bir ölçüde onları kendilerine denk saymamışlardır[26].

Bahrî Memlûk askerî teşkilatının yanında Sultan Seyfeddin Kalavun (1279–1290) Kafkasya kökenli ekseriyeti Çerkez asıllı memlûklardan oluşan yeni bir askerî ocak kurarak, bunları Kahire Kalesi burçlarına yerleştirdi. Bu yüzden bunlara Burcî Memlûklar dendi. Memlûk Devleti'ni 1250'den 1382'ye kadar Türk, 1382'den 1517'ye kadar da Çerkez asıllı sultanlar yönetmiştir.

---

[23] A. D. Kuşçu, *Agm,* s.121 S.Kızıltoprak;*Agm,* c.29,s.89; Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *D.G.B.İ.T.*, c.VI, s.320. 17 Ramazan Şeşen., *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti*, İstanbul, 1983, s.56-58. Ramazan Şeşen, "Salahaddin Eyyubî Devrinde Libya"da Türkler ve Karakuş Meselesi", *İst. Üni. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 1982, S.33, s.169; İlyas Gökhan; "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku'', *Nevşehir Barosu Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 , Mart 2014,.s.137.

[24] İ. Gökhan; *Agm*, s.137; İbn Şeddat, *Baybars Tarihi*, C.II, İstanbul, 1941, s.XII; El-Makrîzî, *Kitabü's- Sulûk*, C. I,K. II, s.349–350; Suyutî, C. II, s.41.

[25] İ. Gökhan; *Agm*,.s.137; Abu'l-Faraç, *Abu'l-Faraç Tarihi*, C.II, Ankara, 1999, s.578.

[26] İ. Gökhan; *Agm*,.s.137.

Devletin esas ismi ise Devleti't-Türkiye'dir. Memlûk Devleti 1250'den 1517'ye kadar doğuda Fırat kıyılarından batıda Barka'ya (Batı Libya), kuzeyde Sivas'tan güneyde Nube (Sudan) ve Yemen'e kadar hâkimiyet sürmüştür. Bu kadar geniş topraklarda ve uzun süre hâkimiyet süren bu devlet bunu kölelikten yetişen memlûk askerlerine borçludur. Memlûk Devleti diğer devletler gibi gerileyerek veya zayıflayarak yıkılmamıştır. O devrin süper gücü Osmanlılar 1517 yılında bu devletin merkezi Kahire'yi alarak Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırmışlardır. Memlûk askerî sistemi Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra da devam etmiştir[27].

Memlûk sistemi, Memlûkler zamanında ideal şeklini almıştır. Bu sistemin genel tercihi asker yetiştirilecek aday kölenin cesaret, güçlülük, çeviklik ve uzun boyluluk gibi özellikler taşımasının yanında gazilik, şehitlik, cihad vb. yüksek değerler uğruna savaşması ve kendisine saf İslâmî inancın aşılanabilmesi için putperest inancına sahip, yani step kültüründen gelen bir genç hatta çocuk olması idi. Aranan şartları haiz satılık gençler için gerektiğinde büyük paralar ödeniyordu. Bu sebeple bazı bölgelerde yaşayan aileler çocuklarını gönüllü olarak köle tüccarlarına satıyordu; bazı babalar ise yüksek kazanç sağlamak için oğullarını bizzat getiriyor ve sıkı pazarlık yapıyordu[28]. Kölelerin satın alınması ve güvenli bir şekilde Mısır'a getirilmesinde köle tâcirlerinin çok önemli rolü vardı. Köle ticareti yapanlar, Memlûkün ana vatanı ile Memlûk Devleti'ni birleştiren zincirin bir halkasını teşkil ediyordu. Köle tâcirinin en bilinen lakabı "hoca" idi[29]. Memlûk Devleti, askerî ve idarî alanda ihtiyaç duyduğu insan kaynağını Memlûk sistemini iyi çalıştırarak sağlıyordu. Bundan dolayı öncelikle köle ticaretini cazip kılacak çeşitli önlemler almıştı; köle tâcirleri diğer tâcirlerin tâbi olduğu vergilerden muaftı. Köle tâciri Orta Asya'dan aldığı köleleri doğrudan Mısır'a getirmezdi. Toplanan köleler, İslâm âlemine arz için ilk önce büyük şehirlerde açılan köle pazarlarına götürülüyordu; bunların en meşhurları Fustat ve Bağdat'taki "dârü'r-rakīk" denilen pazarlardı. Memlûk sultanı için satın alınan kölelerin bedeli beytülmâl tarafından ödenirdi. Bir sultan öldüğü veya tahtından indirildiği zaman "küttâbiye" (kitâbiye) denilen, henüz eğitimini tamamlamamış ve bu yüzden sultan tarafından âzat edilmemiş Memlûkler tekrar beytülmâle gönderilir ve gelenek gereği yeni sultan onları bir daha satın alırdı[30], bu sırada kadılar da hazır bulunurdu[31]. Bir Memlûk için ödenen fiyat o Memlûkün lakabı olabiliyordu. Kaynaklar, Sultan Kalavun'un taşıdığı "Elfî" lakabının kendisine 1000 dinara satın alınması sebebiyle takılmış olduğunu belirtir[32].

---

[27] İ. Gökhan; *Agm*,.s.143; Ş. Tekindağ; *Agm*, s.2.
[28] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89; Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 21.
[29] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89; Kalkaşendî, VI, 13.
[30] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 584.
[31] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89; İbn İyâs, III, 16.
[32] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, VII, 325.

Sultan tarafından satın alınan bir Memlûk, önce Kahire Kalesi'nin kışlalarında yer alan ve "tabaka" denilen askerî okula yerleştirilirdi. Bu okulda Memlûke Sünnî esaslara göre İslâm dini öğretilir, ardından bir emîrle dahi konuşmasına müsaade edilmeyen katı disiplin kuralları içinde askerî bilgiler verilirdi. İbn Haldûn'a göre dinî bilgiler eşliğinde yaptırılan bu eğitim askerlik mesleğini motive ediyordu. Öğrenimini bitiren Memlûk âzat edildikten sonra askerî teçhizatını alır ve sultanın hassa birliğine katılırdı.

Bir Memlûkün meslek hayatındaki en önemli kişi onu en son satın alan ve âzat eden kimseydi. Âzat edilen Memlûke "atîk", âzat edene de "mu'tık, mevlâ, üstat, seyyid" denirdi. Memlûk, son efendisine karşı onun ölümüne kadar büyük saygı ve sadakat duyguları beslerdi. I. Baybars'ın sultan olduktan sonra dahi emîri durumundaki mevlâsı Ay Tegin'e büyük saygı gösterdiği ve bunun diğer Memlûklere örnek teşkil etmesini istediği bilinmektedir. Bir Memlûk mevlâsına sadakat gösterdiği gibi arkadaşlarına da sadıktı. Memlûkün kölelik ve âzatlık arkadaşlarına "huşdaşiye" (huşdaş) denirdi. Huşdaşlar tam bir dayanışma içindeydi; uzun zamandan beri huşdaş olanların arasına sonradan katılanlara "ecnebi" (garip) denir ve kendilerine bir süre yabancı gibi davranılırdı. Huşdaşiye arasında görülen karşılıklı dayanışma yaşça büyük olanın küçüğü gözetmek için görev almasıyla başlar ve büyük Memlûke "ağa", küçük Memlûke "ini" denilirdi[33].

Memlûkler daima Türk isimleri kullanmışlardır; bu durum onların toplumun geri kalanından ayrılmaları, birlik olmaları ve kendi özgün kimliklerini korumaları hususunda büyük önem taşımıştır. Memlûklerin ırken Türk menşeli olup olmamasının Türk ismi taşımalarına etkisi yoktu; Türk asıllı olmayanlar da Türk adı almak zorundaydı ve bu isim değişikliği genellikle kölenin tüccar tarafından ilk efendisine satışı sırasında yapılırdı. Çeşitli kavimlere mensup olan ve Türk adları taşıyan Memlûklerin konuştukları dil de Türkçe idi; dolayısıyla Türk veya Etrâk diye çağrılıyorlardı. Kurdukları devlete Memlûkler'in yanı sıra Devletü Türk veya Devletü'l-Etrâk de deniliyordu.

Memlûkler şahsî meziyetleri, sosyal farklılıkları ve askerî alandaki başarıları ile Mısır toplumunda özel bir aristokrat sınıfı oluşturmuştur. Ancak bu tek nesilli bir soyluluktu; yani Memlûkün Memlûk olmasıyla başlayıp ölümüyle sona eriyordu ve çocuklarına intikal etmiyordu. Çünkü bir Memlûkün oğlu kölelik veya esirlikten gelmediği için Memlûk olamıyor ve bu sıfatı taşıyamıyordu. Memlûkler Mısır'dan başka Hindistan'da da kendi adlarıyla

---

[33] Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *D.G.B.İ.T.*, c.VI, s.320; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti*, İstanbul, 1983, s.56-58. Ramazan Şeşen, "Salahaddin Eyyubî Devrinde Libya"da Türkler ve Karakuş Meselesi", *İst. Üni. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 1982, S. 33, s.169.

anılan bir hânedan kurmuşlar ve bir asra yakın bir süre iktidarı ellerinde tutmuşlardır[34].

SONUÇ

Türkler, Osmanlı öncesinde yakın doğuya erken dönemlerde gelerek, Memlûk Asker Sistemi ile, Tolunoğulları, Ihşidiler, Eyyubiler ve Memlûkler adıyla siyasi yapılar oluşturmuşlardır. İslâma hizmet etmişlerdir. Bu siyasi yapılar içerisinde, Memlûkler döneminde Memlûk Askeri Sistemi'ni en iyi biçimde uyguladıkları anlaşılmaktadır.

SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

ABU'L–FARAÇ, *Abu'l-Faraç Tarihi*, C.II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara, 1999.

AYALON, David, *Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi*, (Çev. S. Kortantamer) Tarih İncelemeler Dergisi IV, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1988.

EBÛ ŞÂME, *Zeylü Ale'r- Ravzateyn*, C.V (Neşr. İbrahim Şemseddin), Darü'l–Kütübi'l– İlmiye, Beyrut, 2002.

EL-AYNÎ, Bedreddin Mahmud, *Ikdü'l-Cuman Tarihi Ehl'iz- Zaman, Asr Selatinü'l- Memâlik*, C. I, (Neşr. M. M. Emin), Kahire, 1989.

İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n- Nihaye*, C.13, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.

İBN ŞEDDAT, *Baybars Tarihi*, C.II, (Çev. Ş. Yaltkaya), TTK Yayınları, İstanbul, 1941.

İBN TAGRİBİRDÎ, *Nücumü'z-Zahire*, C.VI, (Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1992.

EL-KALKAŞANDÎ, *Subhü'l-Aşa fî Sına'atü'l- İnşa*, C.III, C.V, (Neşr. M. Ahmed b. Ali, Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1988.

KIZILTOPRAK, Süleyman, Memlûk, *DİA*, C.29, Ankara, 2004.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, Mısır Memlûkleri (1250–1517), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VI, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

EL-MAKRÎZÎ, *Kitabü's- Sulûk*, C. K. I, (Neşr. M. Mustafa Ziyade), Kahire, 1957.

EL-MAKRİZÎ, *Kitabü'l-Hıtat*, C. I, Dar-ı Sadır, Beyrut.

SUYUTÎ, Celâleddin, *Hüsnü'l-Muhadara*, C.II, Kahire, H.1321.

ŞEŞEN, Ramazan, Eyyubîler, *DGBİT*, C. VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.

TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XXV, İstanbul, 1971.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

YİĞİT, İsmail, *Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008

[34] S.Kızıltoprak;*Agm*, c.29,s.89.

SELÇUKLULARIN ORTADOĞU'DAKİ HÂKİMİYETLERİNİN BÖLGE VE DÜNYA SİYASETİNE ETKİLERİ

Murat ÖZTÜRK*

Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce kurdukları devletlerde genel olarak benzer özellikler görülmektedir. İslamiyet'in kabul edilmesiyle başlayan değişim, Selçuklu Devleti döneminde çok hızlanmış ve Selçuklu varlığı, sadece kendi bulunduğu coğrafyayı değil, hemen hemen bütün Avrasya'yı etkilemiştir. Bu yeni güç, yerleşik hayat ile konar-göçerliği bünyesinde bir arada barındırıyordu. Selçuklu Devleti, bozkır kültürünü, yerleşik hayatı ve İslam kültür ve medeniyetinin pek çok öğesini bünyesinde barındırıyordu. Orta Asya'dan sürekli olarak gelen konargöçerlerin savaşçılığı ile İran coğrafyasında kurulan yerleşik devlet, kısa sürede bölgenin ve Dünya'nın önemli ve güçlü devletlerinden biri olmuştur. Çalışmamızda Selçukluların İslam dünyasına girişleri, İslam dinine önce hizmetkâr; sonra bayraktar olmalarının sebep ve sonuçlarını inceleyeceğiz.

Selçuklu Öncesi Türk Devletleri'nin Genel Özellikleri

Türklerin devlet teşkilatı şeklinde tarih sahnesinde görülmeleri Hunlar ile başlar. Hunların Orta Asya bozkırlarında ilk görülmeleri M.Ö. 2200-2300'lere tekabül eder. Genelde tarihçiler Büyük Hun Devleti'nin kurucusunun Mao-tun olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak Hun tarihini M.Ö. 2000'li yıllara kadar götüren Çin kaynaklarıdır. Bu kaynaklar bu yıllarda kuzeyden yoğun bir biçimde gelen çoğunlukla yağma ve verimli alanları ele geçirme amaçlı bozkırlı akınlarından bahsederler. Bu akınlar düzenli ve organize bir şekilde yapılmış ve çoğunlukla başarı ile sonuçlanmıştır. Bu durumda bu yıllarda düzenli ve güçlü ordulardan bahsedilebilir. Ordu da bir devletin en önemli kurumlarından biri olduğuna göre, bu yıllarda Hunların en azından bir idare sistemi ve idarecilerinin olduğundan bahsetmek mümkündür. Ayrıca burada sadece teşkilatlı Hunlardan bahsetmekteyiz. Meseleyi ilk Türk varlığına dayandırırsak çok daha eski tarihlere gidilecektir. Biz en azından Türk devlet geleneğinin temellerinin bu yıllarda atıldığını söyleyebiliriz.

Hunlardan Uygurlara kadar kurulan Türk devletlerin hepsi birbirine benzer özelliklere sahiptirler. Bu devletler Bozkırlı Türk Devletleri olarak adlandırılabilir. En az üç bin yıllık bir dönemi kapsayan ve tesirleri günümüzde dahi hissedilen Türk bozkır kültürünü burada detayları ile anlatmamız mümkün değildir. Ancak kısaca değinecek olursak bu kültürün temel unsurları; Gök Tanrı dini, töre hukuku, hayvancılığa dayalı ekonomi, konargöçer yaşam, asker

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

millet olma, ataerkil aile ve her dönem Türk ve dünya tarihini derinden etkileyen tek dünya, tek devlet anlayışıdır. Bu kültürü her zaman canlı tutan Türkler için hakanları kutsal bir anlam ifade etmekteydi. Tanrı'nın izni ile ve Tanrı tarafından tahta çıkarılmış olan Türk hakanları, devleti Türk devletinin töresi üzerine idare ederlerdi[1]. Hakan otoritesinin kabulü hem Türk töresinin binlerce yıl yaşamasını sağlamış; hem de zaman zaman devlet anlayışında keskin değişikliklerin görülmesini sebep olmuştur. Bu konuya en iyi örnek Uygurların Mani dinini kabulüdür. Türk yaşam biçimine hiçbir şekilde uymayan bu din ancak, Bögü Kağan'ın Maniheist olmasıyla halk cephesinde kabul görmüştür.

Hakanın kutsal bir anlam ifade ettiği bozkır kültüründe ekonominin temeli hayvancılığa dayanmaktaydı. Hayvancılık ekonomisinin en büyük handikapı çayırlardan gelen zenginliğin depolanamamasıydı. Hayvanlar mevcut çayır ve sulardan faydalanmak için yayılmalıydı. Sürekli itina ve bakım isterlerdi ve sonunda ölürlerdi. Yönetici büyük miktarda hayvan sahibi olsa bile, bu varlığı bir gecede bir fırtına, tipi ya da hırsızlık sonucu yok olabilirdi. Hayvanlar daha istikrarlı ve çeşitli ürünlere çevrilemediğinden ve yönetici, faydalı bir şekilde yıllık vergilendirme ile meşgul olamadığından, acil ihtiyaçlarını karşılamak için kuralsız zorla almalara güvenmeye zorlanıyordu[2]. Bozkır devletleri, az da olsa ziraat de yapmaktaydı ancak bu, Türk devletlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Tahıl ihtiyacı, özellikle Çin'e yapılan akınlarla kazanılan ganimet ve vergiler, yine Çin ile yapılan ticaret ve bunların yanında tarım bölgelerinin ele geçirilerek, Çin'den getirilen çiftçilerin bu bölgeleri ekip biçmesiyle karşılanıyordu. Türk devletlerinin en büyük ekonomik problemi tarım ürünlerini elde etmekti. Tahıl üretmenin Türk devletleri için sorun olmasının sebebi hayvancılığın ekonominin temel faaliyeti olması idi. O dönemin şartlarında hayvancılık yapan insanlar mutlaka konargöçer olmak mecburiyetinde idiler. Çünkü yaşadıkları coğrafyanın çetin kış koşulları, beslenen hayvanlar için kışın yiyecek bulmayı imkânsız hale getiriyordu. Bu sebeple hayvancılık yapan insanlar kışın daha ılıman yerlere göç etmek zorundalardı. Bu mecburiyet, haliyle beraberinde konar-göçerliği getirmiştir. Toplumun büyük kısmı konargöçer olunca yeterli miktarda tarım yapmak da mümkün olmamıştır. Çünkü tarım yapabilmek için yerleşik olmak şarttı. Çiftçiler yılın bazı dönemlerinde topraklarını bırakıp gidemezler. Klasik dönem toplumları ya yüksek oranda hayvancılık ya da yüksek oranda çiftçilik yapmışlardır. Çiftçiler yerleşik, çobanlar konargöçerdir. Dolayısıyla toplum ekonomik faaliyet konusunda bir tercih yapmak zorunda kalmıştır. Türkler de belki şartlar gereği, belki de bilerek, isteyerek hayvancılığı seçmişlerdir ve bu seçim neticesinde

---

[1] Ögel Bahaeddin, *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 3

[2] Barfield Thomas J. "The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy", *The Journal of Asian Studies Vol: 41 No:1* (Kasım 1981) , s. 45-61

güçlü ordulara, güçlü liderlere sahip olmuş ve hemen her zaman tarihe yön verebilen devletler kurmuşlardır.

Toplumun büyük çoğunluğunun hayvancılık yapması tahıl ihtiyacını daha da arttırmıştır. Buna, devletlerin güçlü dönemlerinde fetihler ve boyların birleşmesiyle ortaya çıkan hızlı büyüme ve nüfus artışı da eklenince tahıl ihtiyacı daha da artmıştır. Bozkır Türkleri çiftçilik yapmışlardır[3]. Bunu özellikle arkeolojik verilerden biliyoruz. Fakat yapılan zirai faaliyetler pek çok dönemde ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu durumda yerleşik Çin'e saldırılar da kaçınılmaz olmuştur. Türkler güçlü oldukları dönemlerde, savaş veya tehdit yoluyla Çin'i vergiye bağlamışlardır. Tarım ürünleri bu vergiler içinde en önemli yere sahipti. Bunun yanında Türkler, sınır pazarlarında yapılan ticaretle de tarım ürünlerini Çin'den almışlardır. Bu pazarlarda Türkler de Çin'e genellikle at, hayvan ürünleri ve demirden elde edilmiş malzemeler satmaktaydı.

Bize göre İslam öncesi dönemde görülen Türk-Çin mücadelesinin temeli ekonomiye dayanmaktaydı. Ağırlıklı olarak tek yönlü olan bozkır ekonomisi, haliyle çeşitli mallara ihtiyaç duymaktaydı. Bu malların büyük bölümü hayati öneme sahip mallardı. Bozkır devletinin ayakta kalması için bu ihtiyaçların karşılanması şarttı. En çok Uygurlardan önceki dönemde yaşanan bu zayıflığı gidermenin yolu, açıkçası Çin'i sömürmekti. Bunun için de güçlü ordu vasıtasıyla Çin'i vergiye bağlamak ve ticaretin kurallarını koyarak Çin'i ticarete zorlamaktı. Bozkırdaki Türk devletleri bunu başarabildikleri sürece güçlü olmuşlardır. Yöneticilerin, orduların zayıf olduğu dönemlerde askeri başarısızlıkların ardından, bu kayıpların ekonomik sonuçları ağır oluyor ve çok kısa sürede hissediliyordu.

Bu ekonomik sistemi ayakta tutabilmek için güçlü ordu her daim Türkler için elzemdi. Zaten askerlik özellikleri güçlü olan Türkler, başlarında dirayetli, karizmatik yöneticiler bulunduğu zaman büyük ve yıkıcı ordular kurmakta zorlanmıyordu. Türklerde, ordu halk; halk ise, ordudur. İslam öncesi Türk devlet teşkilatında, özellikle barış zamanlarında, sivil ve ordu düzeni diye bir ayrım yoktu. Ordu bir halk ve halk da, bir ordu düzeninde yaşardı[4]. Bu sistemdeki Türk ordusu kaybettiği zaman sonuçları gerçekten ağır oluyordu. Ordunun büyük kayıplarının hemen ardından kıtlıklar ortaya çıkıyordu. Çünkü Türkler savaşları kaybettiklerinde kuzeye, özellikle Gobi Çölü'nün kuzeyindeki yaşama elverişli alanların güneye göre nispeten daha az olduğu bölgelere gitmek zorunda kalıyorlardı. İşte bu zorlu durum, Türkleri ordularını güçlendirmeye mecbur bırakmıştır. Böylece binlerce yıllık güçlü Türk ordusu kavramı ortaya çıkmıştır.

---

[3] Bu konuda örneğin Hunların tarım faaliyetleri için bakınız: Nicola Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Signifance In Chinese History", *The Journal Of Asian Studies, Vol: 53 No:4,* Kasım 1994, s. 1092-1126

[4] Ögel Bahaeddin, *Türk Kültürü,* s. 660

Bozkır Türklerinin dini Gök Tanrı dini idi. Çinliler bu dini Türk dini diye isimlendirmişleridir. Tek Tanrı inancına dayanan, faziletli yaşamı öğütleyen bu dinin İslamiyet ile benzer pek çok yönü vardır. Ancak yüzeysel anlatımlarda bahsedildiği gibi Türklerin İslamiyete geçişi iki din arasındaki bazı benzerlikler nedeniyle kolaylaşmış değildir. Anlatıldığı gibi Talas Savaşı'nda Müslümanlarla tanışan Türkler, bu din bizim dinimize ne kadar benziyor diyerek Müslüman olmamışlardı. Böyle bir anlayış akla, mantığa da aykırıdır. Arap Müslümanlarla karşılaşan Türkler, İslamiyet'e kendi hür iradeleriyle geçmişlerdir. Türk toplumlarında İslamiyet'i kabul eden vatandaşlara, Müslüman olamayan Türkler tarafından herhangi bir baskı uygulanmamıştır. Türkler Müslüman olurken, Arapların ya da başka milletlerin yaşadığı sıkıntıları pek fazla yaşamamışlardır. Bu dönemde, yani Türklerin İslamiyeti ilk kabul ettiği yıllarda Türkler biraz pasif kalmıştır. Türklerin İslamiyeti kabulü bu nedenle başta önemsiz gibi görünen bir olaydır. Ancak sonra, özellikle Selçuklular ile birlikte, tarih sahnesinde derin etkiler bırakacaktır.

Türklerin kitleler halinde İslamiyeti kabulü, liderlerin Müslüman olmalarıyla başlamıştır. Bu noktada öncü olan lider bilindiği gibi, Karahanlı hükümdarı, Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır. Bilindiği gibi kendisi Müslüman tüccar Ebu Nasr ile tanışıp Müslüman olmuş ve amcası (Oğulcak Kadir Han) ile giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra İslamiyeti yaymaya gayret etmiştir. Bu noktadan sonra Türkler eskiye kıyasla büyük kitleler halinde İslamiyete girmeye başlamışlardır. Din değişse bile töre değişmemiştir. Hakan yine ruhani bir öneme sahiptir ve yaptıkları doğrudur. Satuk Buğra Han'dan bir nesil sonra 960 yılında Arap vakanüvislerden İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esir Orta Asya'da 200.000 çadırlık Türk topluluğunun kitle halinde İslam'ı kabul ettiğinden bahseder[5].

Karahanlı devletinde İslam geleneği etkisiyle, yerleşik yaşam ve Selçuklu teşkilatı kadar olmasa da saray teşkilatı vardı. Bu düzen Gazneliler ile de devam etti. Bu özellikler ileride Selçuklu Devleti'ne temel oluşturacaktı.

Selçuklular ve İslamiyet

Bilindiği gibi İslamiyet ilk ortaya çıktığında Arap yarımadasında yaşayan Arapların büyük bölümü bedevi idi. Yani Arapların büyük bölümü göçebeydi. İslamiyetin geniş kitleler tarafından kabulü ile Araplar arasında bedevilik azalmaya başlamıştır. Yerleşik yaşam İslamiyette dini bir emir değildir ancak İslam'ın teşvik ettiği tüccarlık gibi bazı ekonomik faaliyetler, yerleşik yaşamı zorunlu kılmanın yanında, ülkeler arası uzun seyahatleri de beraberinde getirmiştir. Müslüman tüccarlar gittikleri ülkelere İslamiyet'i de tanıtmışlardır. Ticaret İslam'ın yayılmasının önemli bir aracı olmuştur. Hızla büyüyen İslam

---

[5] Rasonyi Laszlo, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler,* (Yayına Haz: Adnan Müderrisoğlu), Ş.K. Seferoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1983, s. 57

devleti bu büyümeyle doğru orantılı bir şekilde artan nüfusu beslemek için zirai faaliyetleri de teşvik etmek ve arttırmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla özellikle ticaret ve tarım gibi ekonomik faaliyetler neticesinde Müslüman toplumlar arasında yerleşiklerin oranı hızla artmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda Türkler de kendi aralarında yerleşik yaşamı seçmeye başlamışlardır. Bu yıllarda Türklerin yerleşik hayata daha fazla ilgi duymalarının sebebi olarak, artan nüfusu ve daha medeni bir toplum oluşturma gayretini görüyoruz. Sınırların genişlemeye başlaması ve özellikle Oğuz boylarının, nüfusun daha yoğun olduğu Ön Asya'ya göç etmeleri neticesinde yaşanan hızlı nüfus artışı zirai faaliyetleri zorunlu kılmıştır. Bu bölgeye göçün çeşitli sebepleri vardır. Konumuzu dağıtmamak için bu sebeplerin detaylarına girmeyeceğiz ancak, Ön Asya'nın daha eski Türk yurtlarına göre daha yaşanabilir bir bölge olması bu göçlerin en önemli sebebi olabilir. Nitekim bazı kaynaklarda bu yönde bilgiler mevcuttur: "*Onların (Selçuk Bey ve ailesinin) mal ve nimeti benzersiz/hadsiz idi. Otlak (çerâgâh) darlığı/sıkıntısı sebebiyle 375(985-986) senesinde Türkistan'dan Mâverâ'ü'n-nehr'e geldiler ve Buhâra ve Soğd-i Semerkand'a yerleştiler.*"[6] Dolayısıyla bu göçlerin ekonomik sebeplere dayanması kuvvetle muhtemeldir. Bu yoğun göçler neticesinde yerleşik hayat, bir anlamda kaçınılmaz olmuştur.

Daha eski yıllarda da tecrübe edilen yerleşik hayat, özellikle Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devleti ile beraber artık Türkler arasında kalıcı olmaya başlamıştır. Ancak binlerce yıllık hayvancılık faaliyeti de terk edilmemiştir. Güçlü orduların temeli olan konargöçer hayvancılık bu yıllarda da devam etmiştir. Nüfusun tamamı tarım veya diğer faaliyetlerle uğraşmamıştır. Hayvancılık yine bu devletlerin de en önemli ekonomik faaliyeti olmuştur. Dönemine göre güçlü sayılabilecek nüfus ve farklı milletler ile boyların hâkimiyet altına alınması ile iktisadi faaliyetler çeşitlenmiştir. Tarımın ekonomi içindeki payı artsa da hayvancılık asla terk edilmemiştir. Yani Türk yerleşik hayatı Hun veya Göktürk devrindeki Çin; yani Han ve T'ang devletlerinin yerleşik hayatı gibi değildir. Nüfusun bir kısmı hayvancılık ile uğraşmaya devam etmiştir. Değerli bir savaş aracı olan atın üretimi her zaman devam edegelmiştir. Tüm bunların yanında yerleşik Türk devletlerinden özellikle Selçuklu Devleti, sürekli Orta Asya'dan gelen konargöçer nüfus ile beslenmiştir. Burada sürekli yapılan göçlerin yanı sıra Selçuklulardan uzun yıllar önce bölgeye yerleşmiş Türklerin de Selçuklu nüfusuna ve dolayısıyla ekonomisine ciddi katkıları olmuştur. Çünkü İslam ülkesinin kuzeydoğu kısımlarında Selçuklulardan önceki çağlarda külliyetli miktarda Türk nüfusu vardı ve bunların çoğu şehirlerde yaşıyorlardı. Türkler bu bölgelerde Arap istilasından önce bulunuyorlardı ve bu mıntıkaların Araplar tarafından

---

[6] Göksu Erkan, "Târîhi Güzide'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi", *History Studies,* Cilt 3, Sayı: 1, Samsun Mart 2011, s. 289-300

ilhakından sonra da buralarda yaşamakta devam ettiler[7]. Bu sebeplerden dolayı devletin nüfusu sürekli artmıştır ve hayvancılık ile uğraşan insanların sayısında, eskiye göre bir azalma olmamıştır. Mevcut yerleşik nüfus zaten tarım yaptığından, bölgeye yeni göç edenler de eski ekonomik faaliyetleri olan hayvancılığa devam edebilmişlerdir.

Bu şekilde yerleşik yaşam ile konar-göçerliği çok iyi birleştirebilen Büyük Selçuklu Devleti, binlerce yıllık bozkır tecrübesi sayesinde aynı güçlü orduları kurmaya ve aynı savaşçı ruhu yaşatmaya muktedir olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi (935-1040) Türk ve İslam müesseselerinin kaynaştığı bir dönemdir. İslamiyetle birlikte Abbasiler, Samaniler ve Gazneliler tarafından uygulanan ikta sistemi de Selçuklular tarafından benimsenmiştir. Bu sistemin uygulanması ile Selçuklu ordusunun yapısında da önemli değişmeler meydana geldi. Selçuklu ordusunun temelini, doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan (hanedan üyelerine ve boy beylerine bağlı) Türkmen aşiretleri teşkil ediyordu[8]. Böylece Türk coğrafyasından az da olsa uzakta kurulan ve yerleşik hayata geçmiş Selçuklular, önceki Türk devletleri gibi güçlü ordu geleneğini korumuş oluyorlardı. İşte bu güç ile Selçuklular kısa sürede bölgenin, tabiri caizse, süper gücü haline gelmiştir. 1035'te Tuğrul ve Çağrı Bey'in idaresinde birleşen Oğuzlar, Selçuk sülalesini kurdu ve artık Selçuklular olarak adlandırıldı. Selçuklular Horasan'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra, 1040'da Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'u Merv'in güneybatısındaki meşhur Dandanakan mevkiinde yenerek batıya doğru zafer yollarını açtılar.

Selçuklulardan Önce Ortadoğu

Kuruluşundan itibaren hızla büyüyen Arap İslam devleti, Selçuklu Devleti'nin kurulduğu yıllarda duraklama ve zayıflama dönemine girdi. Bu gerilemenin başlıca sebepleri, sınırların genişlemesi (Irak dışında hiçbir yerde merkezi otorite yoktu), bazı idarecilerin gevşek tutumları ve özellikle Abbasi döneminde artan, İslam ile bağdaşmayan lükse düşkünlüktü. Ekonomik gerilemenin bir sebebi de, Çin ile ticaretin Çin'in ileri sürdüğü şartlar sebebiyle azalması ve bazı kıymetli madenlerin verimli kullanılamamasıydı.

Genel olarak bakıldığında Selçuklu Devleti'nin kurulup güçlenmeye başladığı dönemde İslam dünyasının durumu hiç de iç açıcı değildir. Zira İslam dünyası, birlik ve istikrardan yoksun olup, siyasi, dini ve mezhebi bakımdan bölünmüş ve parçalanmış haldedir. Buna paralel olarak İslam coğrafyasının her köşesinde dini, siyasi ve askeri açıdan sürekli hâkimiyet ve iktidar mücadeleleri cereyan etmekte ve iç çekişmeler yaşanmaktadır[9].

---

[7] Frye Richard N.-Aydın Sayılı, Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler, *Belleten X/37,* s. 97-131, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946

[8] Çetin Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi,* Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011, s. 93

[9] Genç Süleyman, Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbasi İlişkileri, *Türkler Ansiklopedisi Cilt IV,* s. 639-658, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Nitekim İslam dünyası, dini-siyasi otorite bakımından temelde iki ana eksene ayrılmış vaziyettedir. Bunlardan biri, toplam Müslüman nüfusun çoğunluğunu ve Sünni İslam anlayışını benimseyen kesimlerce tüm Müslümanların meşri dini ve siyasi otoritesi ve mümessili olarak kabul edilen, Doğu İslam dünyasında egemen olduğu varsayılan Bağdat-Abbasi hilafetidir. Hiç olmazsa en azından o dönemde Bağdat'ın doğusunda kalan İslam coğrafyasında dini ve siyasi otoritenin sahibi olması umulan Abbasi hilafeti, gerçekte 945'ten beri bu bölgede fiilen siyasi, askeri ve ekonomik gücü ellerinde tutan Büveyhi emirlerinin tasallutu ve tahakkümü altındadır[10].

Bu dönemde Şii Büveyhiler esasen Abbasi ve Selçuklu devletleri için ortak tehditti. Batıya doğru ilerleyen Selçuklu fetihleri Büveyhileri rahatsız etti. Çünkü zayıflamış Abbasi Devleti ve dolayısıyla İslam dünyası üzerinde hâkimiyetleri artmıştı ve Selçukluların gelişi onları rahatsız etti. Bağdat'taki askeri valileri Türk asıllı Arslan Besasiri vasıtasıyla Sünni Abbasi halifeliğini şiddetli baskı altında tutuyorlardı[11]. Bu baskı üzerine halife Kaim Biemrillah özellikle veziri Ebu'l Kasım Ali İbnü'l Müslime'nin tavsiyesiyle o sıralarda Rey şehrinde bulunan Tuğrul Bey'den yardım istedi. Tuğrul Bey 18 Aralık 1055'te parlak bir törenle, 8 filin de bulunduğu ordusuyla Bağdat'a girdi. Başta Arslan Besasiri'nin gönlünü aldı ve makam vaat etti. Fakat Besasiri ve Büveyhiler Bağdat'tan çekildi. O dönem İslam dünyasının merkezi olan Bağdat'ta asayişi sağlayan ve imar faaliyetlerine başlayan Tuğrul Bey, kendi adına para bastırdı. Bu sırada ordu toplayan Arslan Besasiri'ye gönderdiği ordu yenilen Tuğrul Bey, 1057 Ocak'ta büyük bir ordu ile Besasiri'nin üzerine yürüdü. Fakat Besasiri kaçtı.

1059'da Fatımi ve Büveyhiler'in teşvikiyle isyan eden kardeşi İbrahim Yınal'ın çıkardığı isyanı bastırmak isteyen Tuğrul Bey, ordusunun bir kısmını Bağdat'ta savunmada bırakarak Rey'e yöneldi. Bu bölme sonucunda yaklaşık 30.000 askeri bulunan İbrahim Yınal'a karşı zor durumda kalan Tuğrul Bey'in yardımına böldüğü kuvvetleri ve Çağrı Bey yetişti. İbrahim Yınal kesin olarak yenildi ve yay kirişiyle boğularak öldürüldü. (1059)

Fırsattan istifade etmek isteyen Besasiri, Fatımî Halifesi El-Mustansır'ın adı yazılı olan beyaz Şii bayrakları taşıyan askerleri ile Bağdat'a girdi. Halife esir edildi. Hutbe Şiî Fatımî halifesi adına okutuldu. Halifenin veziri öldürüldü ve cesedi parçalanarak halka gösterildi. Durumdan haberdar olan Tuğrul Bey Besasiri'yi uyardı, halifenin serbest bırakılmasını istedi. İsteği kabul edilmeyen Tuğrul Bey İbrahim Yınal isyanınını bastırdıktan sonra hemen Bağdat'a döndü. Besasiri yine kaçtı. Tuğrul Bey halifeyi kurtardı ve makamına oturttu. Halife de kendi kılıcına ona kuşattı.

---

[10] Genç Süleyman, Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbasi İlişkileri, s.640-641
[11] Öngül Ali, *Selçuklular Tarihi I,* Emek Matbaası, Manisa 2007, s. 31

Tuğrul Bey bu kez, ömrünü tüketmek için büyük gayret gösteren Besasiri'yi artık yok etmeye karar verdi. Besasiri 1060'da öldürüldü ve başı şehirde dolaştırıldı. Böylece Abbasi devleti huzura kavuştu ve Tuğrul Bey halifenin kızı ile evlendi.

Böylece halife sadece dini lider olarak kaldı. İslam dünyasının bayraktarlığı artık Türklere geçmişti. Bernard Lewis'in dediği gibi, Halifeler ismen hükümdar olarak kaldılar; fakat büyük bir kısmı hilafetin başlangıcından beri ilk defa olarak tek bir otoritenin hükmü altında birleşen imparatorluğun gerçek hâkimleri, Bizanslıları ve Fatımileri mağlup eden Selçuklu sultanları idi. Abbasi halifesinin korunması ile ilgili detaylı bilgi içeren yayınlar mevcuttur. Bu sebeple konunun siyasi gelişiminin detaylarına fazlaca girmedik. Çünkü Selçuklular, güçsüz geç dönem halifelerinin ilk askeri koruyucuları değildi ancak onlar aradaki ilişkileri düzenlemeyi ve gelenekselleştirmeyi tamamlayan ilk devletti[12]. Bu durum Türk tarihinde ve İslam tarihinde mühim değişimlerin yaşanmasına sebep oldu.

Selçukluların gelişi ile Orta Doğu ciddi anlamda değişim yaşadı. Tımar sistemi geldi. Nizamü'l-mülk, toprak rejimindeki karışıklık sebebiyle paranın toplanamadığını fark etti ve toprağı tımar olarak birlikler arasında böldü ve onlara hem geliri hem de mahsulü verdi. Böylece paraya dayanan ekonomiden, bir anlamda feodal ekonomiye geçilmiş oldu.

Sonuçlar

1. Selçuklular, bölgede siyasî birliği sağlamakla aynı zamanda coğrafî birliği de sağlamışlardır. Maveraünnehir'den bütün Fars coğrafyasına, Kafkaslara, Anadolu'ya, oradan Suriye ve Filistin'e kadar olan bölgelere hâkim olması, Abbasi devletinin son dönemlerinde İslam coğrafyasında hâkimiyeti sağlaması tarihî önemi haizdir. Bu birlik ticareti de kolaylaştırmıştır.

2. Selçuklular, yarı göçebe bozkır kültüründen yerleşik ve dolayısıyla şehir kültürüne geçişi sağlamıştır. Uygurlar döneminde de bir yerleşik hayat tecrübesi yaşansa da Uygurların bu geçişi Türk bünyesine pek uymamıştır. Selçuklu döneminde Türkistan'da Türk mimarî eserlerinin şaheserleri verilmiştir. Selçuklu tarzında şehirler kurulmuş ve gelişmiştir.

3. Selçukluların Anadolu'ya gelmelerinden kısa bir süre sonra başlayan Haçlı Seferleri (1094), yine Selçuklu ve Selçukluya bağlı uç beyleri tarafından karşılanmıştır. Selçuklular, Hristiyanlığı, İslamdan uzak tutmayı başarmışlardır. Selçukluların olmadığı bir ortamda Haçlı seferleri yapılsaydı, sonuçları çok ağır olabilirdi diye düşünüyoruz. Kaldı ki Selçuklulardan sonra kısa süre bölgede kalan Haçlıların etkileri (1096) oldukça fazla olmuştur. Selahaddin Eyyubi'ye

---

[12] Shaw Stanford, *The History of Modern Turkey, Vol.1 Empire of The Gazis*, Cambridge University Press, 1976, s.4

kadar büyük sorunlar yaşanmıştır. Selçuklu kumandanı Zengi'nin oğlu Nureddin (1154) ve Selahaddin Eyyubi'ye (1187) kadar Orta Doğu'da Haçlı varlığı nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.

4. Selçukluların İslam coğrafyasına hâkim olmalarıyla, öteden beri süre gelen mezhep çekişmelerine son verilmiş, özellikle Batınî ve Karmatîlerin İslam dünyasındaki ayrılıkçı tesirleri ortadan kaldırılmış, Sünnî din anlayışı ikame edilmiştir. Nizamiye medreseleri ile (bilindiği gibi Nizamiye Medreseleri sadece Bağdat'ta Nizamülmülk'ün kurduğu bir medreseden ibaret olmayıp, dönemin belli başlı merkezlerinde kurulan medreselere denir ki, bunlar Bağdat'tan başka Isfahan, Tebriz, Semerkant, Buhara, Rey –bugünkü Tahran- hatta Diyarbekir olmak üzere otuza yakın medresedir) bütün alanlarda bilim ve kültürün gelişmesi sağlanmıştır.

5. Selçuklu hâkimiyeti ile İslamiyet Anadolu'ya yayılmış, Osmanlı ile de Balkanlara yayılmıştır. Yani Selçuklular ile İslamiyet yönünü batıya çevirmiştir. Anadolu, Suriye, Filistin ve Irak'a Türk nüfusunun yayılması Selçuklular sayesinde olmuştur. İslamiyet Arap coğrafyasının dışında daha geniş alanlara yayılmaya başlamıştır. Fars coğrafyası ise zaten Türk ülkesinin merkeziydi. Hatta Farsça ve eski Fars kültürü bugüne gelmiş ise, İranlılar bunu Selçuklular ve öncesinde Gaznelilere borçludur. Bir örnek vermek gerekirse Fars kültürünün şaheseri olarak kabul edilen Şehname, Gazneli Mahmut'un sarayında yazılmıştır. Saray dili Türkçe olan bir devlette Fars kültürüne duyulan bu saygı, eşine ender rastlanır bir örnektir.

6. Dönemindeki devletlere ve daha sonra Osmanlı Devletine devredilecek olan saray teşkilatı, merkezî yönetim tarzı, vezirler, divanlar, eyalet sistemi, ikta sistemi, vakıf hukukunun esasları ve uygulamaları gibi pek çok alanda örnek teşkil etmiştir. Selçuklulardan sonra bölgede varlıklarını devam ettiren Anadolu, Suriye ve Filistin Selçukluları, Memluklular ve Osmanlılar, Selçuklu sisteminin devamı ve onun varisleri niteliğindedir.

KAYNAKLAR

BARFIELD Thomas J. "The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy", *The Journal of Asian Studies Vol: 41 No:1* (Kasım 1981) , s. 45-61

COSMO Nicola Di, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Signifance In Chinese History", *The Journal Of Asian Studies, Vol: 53 No:4,* Kasım 1994, s. 1092-1126

ÇETİN Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011

FRYE Richard N.-Aydın Sayılı, Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler, *Belleten X/37,* s. 97-131, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946

GENÇ Süleyman, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbasi İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi IV,* s. 639-658, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

GÖKSU Erkan, "Târîhi Güzide'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi", *History Studies III/1,* Samsun Mart 2011, s. 289-300

ÖGEL Bahaeddin, *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 3

ÖNGÜL Ali, *Selçuklular Tarihi I,* Emek Matbaası, Manisa 2007

RASONYİ Laszlo, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler,* Yayına Haz: Adnan Müderrisoğlu, Ş.K. Seferoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1983, s. 57

SHAW Stanford, *The History of Modern Turkey, Vol.1 Empire of The Gazis*, Cambridge University Press, 1976

XIX. YÜZYILDA BASRA KÖRFEZİ'NDE ULUSLARARASI NÜFUZ MÜCADELESİ

International Domination Struggle in the Persian Gulf at the Beginning of the Nineteenth Century

Oktay KIZILKAYA*

ÖZET

XIX. Yüzyıldan itibaren Basra Körfezi'nin önemi artmıştır. Körfezde, Osmanlı ve İran dışında Avrupalı devletlerin faaliyetleri artmıştır. İlk aşamada Avrupalı devletler ticaret amacıyla gelmişlerdir. Körfezdeki ticaretin karlı olduğunu fark etmişlerdir. Bu nedenle, siyasi hâkimiyet kurmak amacıyla askeri faaliyetlerine hız vermişlerdir. Özellikle İngiltere'nin siyasi hâkimiyet sağlama konusunda ön planda olduğu görülmektedir. İngiltere'nin dışında, Almanya, Rusya ve Fransa'nın da körfez bölgesinde varlıklarını hissettirmek düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Rusya'nın körfez bölgesine bakışı Şark Meselesi doğrultusundaydı. Bu amaçla Ruslar, ileride hak talebinde bulunmak amacındaydılar. Bu nedenle zaman zaman Basra Körfezine savaş gemisi göndermek suretiyle kendilerine alt yapı oluşturmak istiyorlardı. Almanya ve Fransa ise ülkelerinde yayınladıkları hem askeri hem de sivil gazetelerde bölge üzerinde olan projelerini veya başka devletlerin planlarını açıklamaktan çekinmiyorlardı. Çalışma bu doğrultuda incelenecek ve mümkün olduğu kadar Basra Körfezi'ndeki uluslararası güç mücadelesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler; Basra Körfezi, Güç Mücadelesi, İngiltere, Osmanlı Devleti, İran.

ABSTRACT

The importance of the Persian Gulf increased since the nineteenth century. European Countries activities increased except for Ottoman and İran in the Gulf. In the first phase, European Countries come to the Gulf for trading purposes. They realised that the trade in the region was profitable. Therefore they tried to speed up their military activities in order to establish political domination. Especially, England's desire was remarkable to achieve political domination except for England, Garmany, Russia and France tried to make feel their existence in the Gulf region. Russia's view about the region was in accordance with Eastern Question. For this purpose, Russians purpose to put in a claim fort he region in the future. Hence through sending war ship to the Persian Gulf the Germany and the French occasionally, they wanted to create background with military and civil newspapers they published in their countries did not abstain from expressing their own and other countries' plans on the region. The study will focus on these topics and the international power struggle in the Persian Gulf will be reviewed.

Key Words: The Persian Gulf, Power Struggle, England, Otoman Empire, Iran.

---

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, 36100 KARS

Giriş

Basra Körfezi olarak adlandırılan denizin nereyi kapsadığı ve adı konusunda tarih boyunca bazı görüşler ileri sürülmüştür. Körfez coğrafi olarak, Asya Kıtası'nın Güneybatısında olup, Hind Okyanusu'na tabi Umman Denizi'nden Hürmüz Boğazı ile ayrılır. Arabistan ile İran arasında Kuzeybatıya doğru uzanan ve Şatt-ül Arap Nehri'nin mansıbına kadar varan bölge genel olarak Basra Körfezi olarak adlandırılır. Körfeze, Araplar tarafından Bahr-i Faris (Fars Denizi) denilmiştir. Ortaçağ yazarlarından bazıları (İstahri, İbni Havkal vb.) aşırı bir teşmil ile Hint Okyanusunu da körfezin sınırlarına dâhil ettikleri gibi Mukaddesi ve Mesudi vb. yazarlarda, Şatt ül-Arap Nehri'nin denize döküldüğü Abadan mevkiinden Umman'a kadar olan ve Umman Denizini de kapsayacak alanı, Basra Körfezi olarak telaffuz etmişlerdir[1]. Daha sonraki dönemlerde, Osmanlıların veya Türklerin Basra Körfezi, İranlıların Pers yâda Fars Körfezi (Halic-e Fars), Arapların, Arap Körfezi (Halic-el Arap) adını verdikleri iç denizdir. Körfez, Hürmüz Boğazıyla Umman Denizine ve Hind Okyanusuna açılmaktadır.

Osmanlılıların bölge ile alakası, 1546 senesinde Ayas Paşa komutasında sevk edilen kuvvetlerin Basra şehrini hâkimiyet altına almasıyla başlamıştır. Bu suretle Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'in dışında Hint Okyanusu'na açılan başka bir kapıya da sahip olmuştur. Basra'ya hâkim olan Osmanlı Devleti'nin 1546'daki askeri faaliyetlerinin devamında 1550 tarihine kadar körfezin batı kıyısında yer alan Lahsa ve Katif'i de hâkimiyetine almış, körfez etrafında hâkimiyet sahasını genişletmiştir. Bu dönemde Basra Körfezi ve bağlantılı denizlerde Portekiz hâkimiyeti olup Portekizliler, özellikle körfezin girişini kontrol altında tutan Hürmüz Adasını üs olarak kullanmaktaydı.

Osmanlılar, körfez etrafında hâkimiyet anlamında bazı mıntıkaları elde edince, Hürmüz Adası'nda bulunan Portekizlilere temsilci göndererek Basra'nın ve diğer yerlerin hâkimiyet altına alınmasının onlara karşı bir hareket olmadığını, barış içinde yaşamak istediklerini bildirmiştir[2]. Çünkü Osmanlıların

---

[1] CL. "Huart, Basra Körfezi", İslam Ansiklopedisi 2, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 324–325.

[2] Osmanlıların bu girişimi gerçekte kendilerini körfezde Portekizlilerle ilk aşamada mücadeleye hazır hissetmemelerinden kaynaklanmaktaydı. Gerçekte ise Portekizlilerin körfez bölgesindeki varlığına yönelikti. Konu hakkında Bağdat Beylerbeyi olan ve Basra körfezine sahili bulunan şehirleri Osmanlı topraklarına dâhil eden Ayas Paşa'nın Cezayir hâkimi Ali ibn Ulayan'a gönderdiği mektupta; *"Uzun zamandan beri aramızda büyük bir dostluk var ve birbirimize çok yakın komşuyuz. Birkaç gün önce sultan hazretleri Basra'ya ve orayı feth etmemi ve oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a geçmemi ve yolunu şaşırmış Portekizlilerle savaşmamı, onları mahvetmemi emretti. Kuvvetlerim hareket etmek üzeredir. Hem Zekiye üzerinden, hem de karayolu ile gideceğiz. Lüzumlu olan her şey, büyük toplar, gemiler ve askerler için her şey mevcut. Kurna'da birleşeceğiz. Orada kara ve deniz yolu ile Basra'yı almaya gideceğiz".* İçeriğinden Osmanlının gerçek amacı ortaya çıkmaktadır. Muhammet Yıldırım, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Basra Körfezi, Yemen ve Habeşistan Politikaları*, Süleyman

bu dönemde Basra'da bir tersane inşa edecek imkânları veya körfezde Portekizlilerle mücadele edecek bir donanması bulunmuyordu. Osmanlı Devleti'nin sakinleştirme ve çatışma istememe girişimlerine rağmen Portekizliler, Osmanlı'nın körfez etrafında yayılmasını kendi çıkarlarına tehdit olarak algılamıştır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de Portekizlilerin körfezdeki varlığını ve faaliyetlerini kendi varlıklarına tehlike olarak görmüştür[3]. Böylece körfezde XVI. yüzyılda Osmanlı-Portekiz mücadelesi başlamış oldu. Bu durum Osmanlıların uzun yıllar sürecek olan Hint Okyanusu seferlerinin başlangıcı olmuştur. Uzun süren bu mücadele XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, Hint Okyanusu'ndaki faaliyetlerini daraltarak sadece Basra Körfezi ve Umman Deniziyle sınırlı hale getirmiştir.

Basra Körfezi'nde Uluslararası Nüfuz Mücadelesi

Osmanlı Devleti ile Portekiz arasındaki mücadele durumu zamanla Portekiz'in gücünü yitirmesine neden olmuş ve yerini başka Avrupalı büyük devletler özellikle İngiltere almıştır. İngilizler sömürge faaliyetleri neticesinde dünyanın birçok bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. Hâkimiyet kurduğu en önemli bölgelerden biri de Hint yarımadasıdır. XIX. Yüzyılda Hindistan'a sahip olan İngiltere buradaki hâkimiyetine tehdit olabilecek ve Hindistan'a yönelebilecek diğer sömürgeci güçlere karşı bölgenin ulaşım yollarını kendi kontrolü altına alma politikası takip etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda, Basra Körfezi, Hindistan deniz yolu güzergâhında önemli bir konuma sahipti.

1869'da Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın deniz ulaşımına açılması ile Basra Körfezi'nin önemi daha da artmıştır. Bu durumun farkına varan Osmanlı Devleti, 1871'de Yemen Vilayetine gönderdiği yazıda, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Bahriye Nezareti'nin Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e daha kolay ulaşabileceği ayrıca Basra Tersanesi'nin ıslahı ve Kızıldeniz'de liman ve askeri noktalar oluşturulmasıyla, Arap Yarımadası ve Basra Körfezi kıyılarında Osmanlı hâkimiyetinin artacağı bildirmektedir. Böylece körfez bölgesinde ve diğer iç kısımlarda bulunan, başına buyruk hareket eden Arap aşiretlerinin ve şeyhlerinin devlete olan zayıf bağlılıklarının kuvvetli duruma getirilmesinde etkisi olacağı vurgulanmaktadır[4].

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin Körfez politikası genel olarak, körfez bölgesinde etkili bir konuma sahip olan İngiltere'yle karşı karşıya gelmemek olarak özetlenebilir. Ancak bu politikanın diğer bir odak noktasını da İngiltere'nin nüfuzunu bölge üzerinde artırmasına engel olmak şeklinde olduğu hissedilmektedir. Örneğin Ağustos 1892'de bölgedeki bir İngiliz konsolosu,

---

Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001. s. 81.

[3] Ertuğrul Önalp, *Osmanlının Güney Seferleri,* Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 242–242.

[4] Gülsenem Gündüz, *Osmanlı Belgeleri'nde Osmanlı Devletinin Basra Politikası (1878–1907),* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 28.

Basra'ya gelerek, Köfez Bölgesinde ve Osmanlı Hâkimiyetinde bulunan aşiret şeyhlerinden Casim bin Sani ve Nasır el-Mübarek'in birleşerek Bahreyn'e saldırma niyetinde olduğunu bildirmiştir. İngiltere Hükümeti'nin böyle bir duruma razı olmadığını açıklayarak, resmi nota vermiştir. Konu hakkında Basra Valiliği'nden bilgi talep edilmiştir. Alınan bilgi doğrultusunda, istenmeyen muhtemel saldırılara karşı, Necid sahillerindeki bahriye kumandanlığına kaptanlara ve Necid Mutasarrıflığına emirler verilmiş ve adı geçen aşiret şeyhleri uyarılmıştır[5].

Gelişmeler İngiltere'nin Bahreyn'i kendi hâkimiyetinde bir bölge olarak görmekte olduğunu göstermektedir. Osmanlı Hâkimiyeti'ndeki aşiretlerin buraya saldırısını Osmanlı Devleti aracılığıyla men etmeye çalışmaktadır. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu siyasi ve askeri şartlar nedeniyle böyle bir sorunla karşılaşmamak için tedbir almıştır. Ancak İngiltere'nin Müslümanların yoğun olarak yaşadığı coğrafyaya yerleşmesini ve kendi mülkü olarak görmesini kabullenmemiştir. Gerçekte İngilizlerin bölgeye yerleşmesi ile Osmanlı Hâkimiyeti, Bahreyn'de ve körfezin birçok bölgesinde yok denecek seviyedeydi. Bu konuda İngilizler özellikle Hindistan'da kurdukları sömürge valiliği aracılığı ile sık sık körfeze kıyısı olan yerlere müdahale etmekteydi.

İngilizler XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezine hâkim olmak ve varlıklarını idame ettirmek için körfez bölgesindeki Arap şeyhleri ile iyi ilişkiler tesis ederek bölgeye yerleşme siyaseti izlemeye başlamıştır. İngilizler, şeyhler üzerinde güç ve etkisini hissettirmek amacıyla, aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaparak, bölge ahalisi üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştı. İngilizler, Buşir'de konsolosluk açtıktan sonra körfezin tek hâkim gücü konumuna geldiler. 1869'da Trucial sahillerinde bulunan bazı Arap aşiret şeyhleri ile yaptığı anlaşmayla, Arap şeyhlerinin İngilizler dışında hiçbir devletle antlaşma yapmayacağı teminatını almıştır. Bu gibi çalışmalarını devam ettiren İngilizler, Katar ve Bahreyn'deki etkili şeyhlerle de 1880'de benzer bir antlaşma yaparak körfeze iyice yerleşmiştir. Bu politikasına Umman Sultanlığını da dâhil etmiş ve İngilizler dışında hiç kimsenin körfeze girişine tahammülü olmadığını göstermiştir[6]. İngilizlerin çalışmalarında ana hedef, Hindistan ve uzak doğudaki sömürgelerine tehdit oluşturabilecek bir gücün bölgede varlık göstermesine mani olmaktı.

Bu konuda bir İngiliz Şarkiyatçı; *"...Lord Curzon 'Her hangi bir yabancının Basra Körfezi'nde bir yer edinmesine razı gelecek her hangi bir İngiliz temsilcisini vatanına ihanet suçuyla suçlamaktan çekinmem.*

..."ister resmi bir düzenleme sonucu olsun, ister halen siyasi ve askeri kontrolün ardında yatan yerel ticari çıkarların ihtimali yüzünden olsun, Basra Körfezine tanınacak imtiyazlar, Büyük Britanya'nın, Uzakdoğu'daki,

---

[5] Gündüz, *Osmanlı Belgeleri'nde Osmanlı Devleti'nin Basra Politikası (1878–1907),* s. 28.

[6] Sabit Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu (1880–1990),* Doğukütüphanesi Yayınları, İstanbul 2010, s.45.

denizlerdeki egemenliğini, Hindistan'daki siyasi konumunu ve her iki yerdeki ticari çıkarlarını ve Avrasya ile olan imparatorluk bağlarını tehlikeye düşürecektir[7]*".* Açıklamasında bulunarak, İngilizlerin körfeze verdikleri önemi izah etmektedir.

Bölgedeki Arap aşiretleri, İngilizlerin propagandasının etkisinde kalmaktaydılar. Aşiret şeyhleri, İngilizleri kendilerine ve İslam Dini'ne dost olarak görmekteydiler[8]. İngilizler bölgedeki Müslümanların dostluğunu kazanmak için oryantalistlerin çalışmalarından yoğun bir şekilde yararlanmaktaydılar. Hindistan Valisi Lord Kurzon, kendisine isim olarak Harun el-Reşid unvanını seçmiş ve Müslüman bölgelerini ziyareti esnasında bu isimle kendisine hitap edilmesini istiyor, kendisini de bu adla tanıtıyordu. Lord Kurzon, Basra Körfezine seyahati esnasında Bağdat'ı da ziyaret ederek Harun el Reşid'in mezarını ziyaret etmesi[9] manidardır. Bu politikalarına bir diğer örnek oluşturması açısından, Kuveyt Şeyhi ile Necid Emiri arasında ortaya çıkan bir meseleden dolayı İngilizler çoktan beri bölgede etkilerini hissettirmek için aradıkları fırsatı yakalamış, din ve adalet namına müdahale etme gereğini duymuşlardı. Ancak Kuveyt Şeyhi'nin devlete sadakati sayesinde İngiliz müdahalesi atlatılmıştır. Hatta bu gelişmeler yaşanırken, Kuveyt Şeyhi'nin İngilizlerle gizli bir antlaşma yaptığı dedikoduları da boşa çıkmıştır[10]. Bu ve benzeri politikaları ile İngilizler, Müslümanların gönüllerini kazanmaya çalışıyorlardı. Amaçlarının bölgede Osmanlı Devleti'nin etkisini ve nüfuzunu yok etmekti. Benzer bir politikayı Napolyon'un Mısırı işgali esnasında kullanması tesadüf değildi. Napolyon'da Mısır'ı işgal ve oradan Hindistan'a yöneleceği zaman iman konusunu hareket noktası olarak kendisine seçmişti[11].

İngiltere'nin Hindistan Valisi Lord Kurzon, Basra Körfezi bölgesine yaptığı seyahatte, körfez sahilinde bulunan Şarja'da demirleyen Argunot gemisinde, Abudabi, Şarja, Debe, Ajman adlı kabilelerin reislerini (bunlar aynı zamanda korsanlıkta yapmaktaydı) toplayarak, onlara hitaben bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, himaye politikasına riayet eden Hindistan Hükümeti'nin, kabileleri unutmadığını, hükümetiyle kabileler arasında uzun zamandan beri teati edilmiş olan teminat ve taahhüdü uzatmaktan ibaret olduğunu beyan etmiş, kabilelerle aralarında olan mevcut antlaşmaları yeniden uzatmıştır. Daha sonra İngiltere'den başka hiçbir devletle mukavele yapmamayı, bağlantıya geçmemeği, memleketlerine hiçbir devletin memurunu kabul etmemeği ve arazilerinin hiçbir kısmını terk etmemeleri konusunda kendilerinden yeniden teminat almış ve şimdiye kadar, bazı devletlerin baskılarına karşı direndikleri

---

[7] Archibald Dunn, "Basra Körfezi'ndeki İngiliz Çıkarları", (Çev: Zekeriya Kurşun), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S:3,*2000, s. 307.

[8] BOA. *YEE, 8/7-(*r. 21 Şubat 1313-m. 5 Mart 1898)

[9] BOA. *İ. HUS. 112/93.(*h.1321. L.23 - m. 12 Ocak 1904)

[10] BOA. *Y.MTV. 223/6512–2.(*h. 1319.Ş.20 - m. 2 Aralık 1901)

[11] BOA. *YEE, 8/7.*(r. 21 Şubat 1313 - m. 5 Mart 1898)

için kendilerine teşekkür etmiştir. Kabile reislerinin bu tutumlarını devam ettirdiği takdirde, kendilerine ve bağımsız haklarına hiç kimse tarafından saldırı olmayacağı ve İngiltere'nin böyle bir duruma kesinlikle müsaade etmeyeceğini vaat etmiştir[12]. İngilizler bölgeye hâkim olan Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini yok sayarak, Osmanlı'dan ziyade başka devletlerin körfeze girme ihtimallerine karşı da tedbir almakta ve üstü kapalı olarak tehdit etmekteydi.

İngilizlerin çalışmalarına rağmen bazı şeyhler Osmanlı Devletine sadakatten ayrılmamıştır. İngilizler bu gibileri şeyhleri de kendi akrabalarına öldürtmüşlerdir. Bunlardan biri Kuveyt Şeyhi idi. Osmanlı taraftarı olan Kuveyt Şeyhi, kardeşi Şeyh Mübarek tarafından öldürülmüştür. Kardeşini öldürdükten sonra yerine geçen Şeyh Mübarek'e Hindistan'daki İngiliz Valisi Lord Kurzon, bir temsilci göndererek, gizli bir antlaşma yapmaya muvaffak olmuştur. Bu antlaşmayla şeyh, İngilizlerin onayını almadan herhangi bir devletle anlaşma yapmayacağını taahhüt emiştir[13]. Böylece İngilizler, Basra Körfezine planlı bir politikayla yerleşmiş ve tek sözü geçen devlet haline gelmişti. Osmanlı Devleti'nin körfez bölgesindeki hâkimiyeti Osmanlı merkezinden şehirlere atanan bir kadı ile sınırlıydı. Bölgedeki şeyhler, Osmanlı merkezi otoritesine herhangi bir vergi vermedikleri gibi askerde vermiyorlardı. Ancak İstanbul merkezden maddi ve manevi değeri olan hediyeleri kabul ederek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kısmen tanıyorlardı.

İngilizler, bölgede kısmi derecede olan, Osmanlı hâkimiyetini kötülemek için her fırsatı değerlendiriyordu. Bölgede bulunan Osmanlı bazı memurlarının yaptıkları en ufak hata ve yolsuzlukları, Osmanlı yönetimini kötülemek için propaganda taarruzuna dönüştürüyordu. İngiliz propagandasının ana teması, Türk kötü idaresi ve fesat hükümeti, Türk irtikâbı, Türk taadiyatı şeklindeydi[14]. Basra ve körfeze ait yazılan raporlarda(layiha), İngiliz propagandasının doğrudan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğine yönelik olduğu vurgulanmaktadır. İngilizlerin amaçlarının, bölgede Osmanlıya bağlı Müslüman ahaliyi devletten uzaklaştırmak ve kendi hâkimiyetlerini yerleştirme çabası olarak görülmektedir. Kendi idarelerini, Osmanlı idaresi ile kıyaslayarak, İngilizlerin daha güçlü, adil ve hoşgörülü olduğunu vurgulamaktaydılar. Bazen körfezde askeri yığınak yaparak, Osmanlı'dan daha güçlü olduklarını gösterme gayreti ile körfez bölgesindeki şeyhlere ve İran devletine gözdağı vermekten kaçınmıyorlardı. İngiltere, İran Hükümeti ile aralarında çıkan bir ihtilafa dayanarak Basra Körfezine askeri yığınak yapmış ve ihtilafı askeri tehditle kendi lehlerine çözmüşlerdir[15].

Osmanlı Devleti'nin Bumiyan Başşahbenderi Celal Kadiri, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, İngilizlerin, İran, Irak ve Arabistan'daki

---

[12] BOA. *İ. HUS. 463/59–2*. (h. 1321. L.23 - m. 12 Ocak 1904))
[13] Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu,* s. 46.
[14] BOA. *YEE, 8/7.(*r. 21 Şubat 1313 - m. 5 Mart 1898))
[15] BOA. *HR. SYS. 95/36* (6 Haziran 1911)

konsoloslukları vasıtasıyla bulundukları bölgelerin siyasi ve askeri durumunu araştırmakta ve hatta Arap şeyhlerinden bazılarının zihinlerini bulandırarak, milli duygularını uyandırmak gibi çalışmalarda bulunduklarını bildirmekteydi. Ayrıca şehbender, İran hâkimiyetinde bulunan Ahvaz'da çıkan büyük miktardaki petrol kuyularının işletilmesi imtiyazını alan ve birkaç milyon sermaye yatırımında bulunan İngilizlerin, milli menfaatlerini koruma bahanesiyle yakın zamanda Ahvaz Bölgesini işgal edeceklerini ve Şattülarab'a yakın Osmanlı topraklarına yaklaşacaklarını ve Muhammere'deki Osmanlı askeri noktaları için tehdit oluşturacaklarını bildirmekteydi[16]. İstanbul'a gönderilen konu ile alakalı raporlarda, İngilizlerin Basra Körfezi ve çevresinde tek hâkim güç olduğu ve Osmanlı Devleti'nin gerçek rakibinin İngilizler olduğu vurgulanmaktadır.

İngilizlerin faaliyetleri dışında diğer devletlerinde bölgeye alakaları dikkatten kaçmamaktaydı. Fransa'nın İstanbul'daki ateşemiliteri Mösyö Luis Berje, Bağdat, Kerbela, Necef ve Basra'yı ziyaret ederek birkaç gün kalmış ve dönüşünde Hanikin yoluyla İran'a geçmiştir. Fransız ateşemiliterin bu seyahati, Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiş ve gittiği her yerde izlenmiştir. Ateşemiliterin seyahatinin keşif amaçlı olduğu Osmanlı yetkililerinin tuttuğu raporlardan anlaşılmaktadır[17].

Körfezi kendi çıkarları ve propagandaları için üs yapan İngilizler, Behreyn'deki konsolosları Kabkin, Hindistan'daki üst seviye memurlarından Larmer ve süvari yüzbaşısı Keran adlarındaki yetkilileri Linç şirketine ait vapurla Kuveyt'ten Basra'ya İngiliz bayraklarını(alâmet-i farika) dalgalandırarak Kuveyt'e tabi bölgelerde keşif yapmışlardır. Bu seyahat esnasında, İbni el Suud'la yerinden yönetim(âdemi merkeziyet) konusunu görüşerek, konu hakkında Osmanlı Devleti nezdinde faaliyete geçmesi konusunda teşviklerde bulunmuşlardır. Bahsi geçen İngiliz faaliyetleri, Bağdat Vilayeti'nden İstanbul'a bildirilmiş ve İngilizlerin, Osmanlı Devleti aleyhine olan çalışmaları karşısında suskun kalmanın, ileride telafisi mümkün olmayan sonuçlara neden olacağı vurgulanmaktadır[18].

İngilizlerin bu çalışmaları o dereceye ulaşmıştır ki Osmanlı Devleti'nin, Kâzımeyn Kasabası'nda bazı imar faaliyetleri başlatması, İngilizlerin hoşuna gitmemiş ve müdahale ederek çalışmaların yarıda kalmasına yol açmışlardır. Osmanlı Devlet yetkilileri, kendi hâkimiyetleri altında olan bir kasabada çalışma yapamayacak hale getirilmişti[19]. Osmanlı Devleti kendi hâkimiyetinde olan arazide hâkimiyet hakkını İngilizlerin müdahalesi neticesinde kullanamamaktaydı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin siyasi açıdan içinde bulunduğu zor durumu göstermekteydi.

---

[16] BOA. *HR. SYS.198/16–1.*(16 Temmuz 1910)
[17] BOA. *Y.PRK. ASK. 66/34* (h. 1307.Ş.2 – m. 6 Aralık1899)
[18] BOA. *İ. HUS. 125/14.(*h. 1322 Za. 15 – m. 21 Ocak 1905)
[19] BOA. *HR. HMŞ. İŞO. 50/17.* (h. 1327. M. 26 – m. 17 Şubat 1909)

Buna benzer bir durum Hürmüz Adası'nın statüsü konusunda İran'la yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olduğu iddia edilen Hürmüz Adası'nın İran'ın kontrolüne geçtiği ileri sürülmüş ve Osmanlı Devlet yetkilileri, Hürmüz Adası'nın kendilerine ait olduğu konusunda uyarılmıştır. Bu durum üzerine Hürmüz Adası'nın konumu Erkânı Harbiye'ye sorulmuştur. Osmanlı Erkânı Harbiyesi verdiği raporda, adanın tarihi ve coğrafi konumunu dikkate alarak, Osmanlı toprağı olmadığını belirtmiştir[20]. Osmanlı Devleti bu dönemde körfez bölgesindeki arazisinin tam olarak nereleri kapsadığı konusunda ihtilaf yaşamaktaydı. Hürmüz Adası'nın statüsü ve egemenlik konusunda Divan-ı Hümayun Kuyudun da araştırma yapılmış ve ada ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır[21].

Bu dönemde, Osmanlı topraklarında siyasi ve ekonomik faaliyetlerde yabancı devletlerin etkisi açık bir şekilde hissedilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanmak isteyen devletler, hedeflerini ulaşmak için Basra Körfezine dikkatlerini toplamışlardı. Uzun dönem İngiltere'nin hâkimiyet alanı olan körfez bölgesine Almanya ve Rusya'da sirayet etmeye başlamışlardı. Bu nedenle körfez sahillerindeki İngiliz hâkimiyeti nedeniyle, Ruslar ve Almanlar, İran ve Osmanlı toprakları üzerinden körfeze ulaşmaya çalışıyorlardı. Amaçlarının körfez bölgesi ve zengin yeraltı kaynaklarına İngilizlerin tek başına egemen olmasını engellemek veya pay kapmak olduğu açık şekilde anlaşılmaktaydı. Bu nedenle İngilizler, Şattülarap Nehri'nin iç kısımlarına kadar hâkimiyet sahasını genişletmek istiyordu. Çünkü Şattülarap Suyolu, Basra ve diğer iç bölgelerden gelen ticaret mallarının körfeze ve dünya piyasalarına ulaştığı yol olması nedeniyle büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle Şattülarap Suyolunda vapur işletilmesi imtiyazı için Osmanlı Devleti baskılara maruz kalmıştır. İngiltere, Şattülarap Suyolunda vapur işletme hakkını alan ilk devlet olmuş[22], ardından Rusya, Almanya ve İran vapur işletme hakkı elde etmiştir. İngilizler ardında bölgede diğer önemli bir nehir olan Karın Nehri üzerinde de vapur işletme hakkını İran'dan alarak bölgede bir adım öne geçmiştir[23]. Bazen bölgede varlık gösteren devletler amaçlarına ulaşmak veya aralarında çıkan tartışmalı konuları çözmek için ortak kabine toplantıları

---

[20] Osmanlı Erkânı Harbiyesi'nin harita üzerinde yaptığı çalışma neticesinde hazırladığı rapora göre; Hürmüz Adası, Umman Denizi ile Basra Körfezi arasında, Hürmüz Boğazı üzerinde ve İran sahili yakınındadır. İran'ın Bender Abbas Limanı(iskelesin)doğu tarafından yirmi kilometre mesafede, beş yüz nüfusa sahip küçük bir ada olup arazisinin çoğu kayalık olduğu halde kuzey tarafında kumluk bir ovası vardır. İslam Dini'nin yayılması esnasında İran Zerdüştleri bu adaya geçerek yerleşmişlerdir. Ada, imar ve yerleşmeye her ne kadar müsait olmasa da Basra Körfezi'nin kilidi konumunda olması nedeniyle önem arz etmektedir. Hicri 932 senesinde Portekizliler adayı İranlılardan zapt ederek, kendileri için doğuda bir liman edinmişse de Birinci Şah Abbas, İngilizlerin yardımıyla adayı Hicri 1041 senesinde geri almıştır. Bu nedenle İranlıların hâkimiyetindedir. BOA. Y. PRK. HR. 36/98.(Tarihsiz)

[21] BOA. *İ. HUS. 77/95* (h. 1317. Ca. 11- m. 17 Eylül 1899)

[22] BOA. *Y.A. HUS. 516/186* (h. 1325. L. 27 - m. 3 Aralık 1907)

[23] Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı:3*, s.128.

yapmakta ve Osmanlı topraklarına yakın mahaller ve Basra körfezi hakkında kararlar alarak uygulamaya koymaktaydılar. Bunun içinde bölgeye asker ve savaş gemisi gönderiyorlardı. Bu durum haber alındığında, Osmanlı Devleti gelişmeyle ilgili olarak Londra ve Petersburg hükümetleri nezdinde bilgi talebinde bulunuyordu. Osmanlı büyükelçilerine verilen cevap, körfez bölgesi ve İran'daki ticari menfaatlerinin güvenliğine yönelik olduğu şeklindeydi. İngilizler bu konuda Rusya'yı suçlayarak, Rusların, İran'da iç kargaşalık yaşanması nedeniyle bu ülkenin hâkimiyetinde olan bazı bölgelere asker sevk etmesi üzerine kendilerinin de menfaatlerini korumak için Hindistan'daki kuvvetlerinden bir kısmını bölgeye gönderdiği cevabını vererek, Hindistan hududuna yakın olan bölgedeki ahalinin huzur ve asayişini sağlamak amacıyla yapıldığını beyan etmekteydi. Bu durum aslında hiç de denildiği gibi olmayıp, İran'ın kuzeyini Rusya, güneyini ise İngiltere nüfuzları altına almaya çalışıyorlardı[24]. Gerçekte ise Rusya, Basra Körfezine karadan ulaşmak istemekte, İngiltere ise güneye hâkim olarak, Rusya'nın planına engel olmaya çalışıyordu. İran'daki hükümet boşluğu ve kargaşalığı nedeniyle ahalinin huzur ve asayişinin olmadığını ise bahane olarak kullanmakta, bu hareketlerini de iyi niyetli bir davranış olarak yansıtmaktaydılar.

Ruslar karadan başka körfeze sahillerine denizden de yaklaşmak istiyorlardı. Bu doğrultuda Rusya'da yayınlanan Novoye Vremya Gazetesinin 23 Teşrin-i Evvel 1906 sayılı nüshasında Rus Dördüncü Fırka Komutanı Albay Petrof ile yapılan bir mülakat yayınlanmıştır. Gazetenin haberine göre Baltık Denizi'nden hareket eden bir Rus Donanması bayrak göstermek amacıyla Basra Körfezine (Halic-i Fars) gitmiştir. Donanmaya mahsus gemiler, İran sahillerine uğramıştır. Körfezi kendi egemenlik alanı gören İngilizlerin de körfeze savaş gemisi yığdığı ve Buşir'e büyük çaplı bir İngiliz gemisinin gelerek demirlediği görülmüştür[25]. Rusların amacı, İran'ın güneyinde yani Basra Körfezi sahilinde nüfuzlarının takviyesi ve tahkim etmek olarak açıklanmaktadır. Ruslar bu gelişmeden önce de körfeze sahilinde bulunan Buşir de bir konsolosluk açarak, konsolosun emrinde bir istimbot bulundurmak lüzumu ortaya çıkmıştı. Ruslar sonradan istimbottan vazgeçerek Konsolosun emrine bir savaş gemisi göndermeye karar vermişlerdi. Ruslar bu hareketleri ile Basra Körfezi'nde hakimane ve amirane hareket eden İngiltere'ye karşı hak ve salahiyetlerini korumak olarak açıklamaktaydılar. Ruslar, İngilizlerin İran'ın güney kesiminde ve körfez sahilindeki ahali arasında yaygın ve kabullenilmiş olan buralarda tek söz sahibi İngiltere'dir anlayışını yıkmak için körfezde bir savaş gemisini devamlı bulundurmak gerektiğine inanmaktaydılar. Bu Savaş gemisi ile Buşir'deki Rus Konsolosunun, körfez sahillerini daha kolay dolaşma ve bölgedeki ahali üzerinde etkili olmasını temin etmek istiyorlardı[26]. Bunun dışında, Konilof ve

---

[24] BOA, *BEO, 3981/298522* (h. 4. M. 1330 - m. 25 Aralık 1911)
[25] BOA. *DH. MKT. 933/79* (h. 1322. Z. 18 - m. 23 Şubat 1905)
[26] BOA. *İ. HUS. 463/57,* (h. 1321 L. 10 – m. 30 Aralık 1923)

Şirovor adlı iki Rus gemisi körfeze girmiş, körfezdeki limanlara uğrayarak, akabinde Şattülarab Suyolu'na yönelmişlerdir. Rus gemilerinin durumu Sanpetersburg'daki Osmanlı Büyükelçiliği ve bölgedeki Osmanlı yetkilileri tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Rus gemilerine karşı izlenecek tutum hakkında ne yapılması gerektiği sorulmuştur. İstanbul'dan verilen cevapta, Rus gemilerinin Osmanlı Devleti (Maliye Nezareti) ile yaptıkları antlaşma gereği ticari faaliyetlerini geliştirmek ve korumak amacıyla orada bulundukları, bu nedenle uluslararası hukuka aykırı bir durumun olmadığı bildirilmiştir[27]. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu ile Basra Körfezi ve bölgedeki Osmanlı egemenliğindeki topraklar üzerinde var olan İngiliz etkisini ve tekelini zayıflatmak olarak açıklanabilir. Körfezde İngilizlere rakiplerin olması, Osmanlı Devleti'nin bölgede rahat hareket eder hale gelmesine neden oluyordu. Bu suretle kendisinin tek başına uğraşamadığı İngilizlere, büyük devletlerin rakip olarak çıkmasını kullanarak, egemenlik hakkını ve hukukunu korumayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Osmanlıların bu tutumu İngilizlerin hiç hoşuna gitmemiştir. Osmanlı Devleti'nin İngilizler dışında Basra Körfezi ve Şattülarab Nehri'nde ticari faaliyet ve gemi yürütmesine izin vermesi İngilizlerin tepkisine neden olmuştur. Tepkilerini açıktan belirtmek yerine davranışlarıyla göstermişlerdir. Bu doğrultuda, umeray-ı askeriden Basra Valiliğine tayin olunan Nuri Paşa'nın görev yerine hareketi üzerine İngilizlerde, Bombay'dan Pomona adlı bir kruvazörünü Basra Körfezine göndererek buna tepki göstermiştir. İngilizlerin tepkisinin nedeni Osmanlı Devleti'nin ileri gelen askeri paşalarından birini Basra Vilayetine vali olarak atamasını daha önce itilaf konusu olan Kuveyt meselesini askeri yollardan çözme girişimi şeklinde değerlendirmesinden kaynaklanıyordu. Durum gerçekte de İngilizlerin düşündüğü gibi idi. Osmanlı Devleti, Kuveyt'te bulunan ve zamanın şartlarına göre iyi bir liman olan Lahsa Limanı'nın İngilizlerin kontrolüne geçmesine engel olmak istiyordu. İngilizler ise Kuveyt Şeyhi Mübarek'le yaptığı gizli antlaşmaya dayanarak hak talebinde bulunuyordu. Osmanlı devleti bu gelişmeler üzerine açıklama yaparak, Şeyh Mübarek'in hiçbir suretle, Osmanlı toprağının bir kısmını yabancı bir devlete terk etme yetki ve salahiyetine sahip olmadığını belirtmiştir. İngilizler ise Şeyh Mübarek'in Osmanlı Bayrağını reddettiğini ve kendine mahsus bayrak edindiğini belirterek, antlaşma yapma yetkisine sahip olduğunu iddia etmekteydiler. Hâlbuki Şeyh Mübarek, yaşanan bu gelişmelerden kısa bir süre önce Osmanlı Devleti'nden paşalık unvanını kabul etmişti. Osmanlılar, Kuveyt Şeyhi'nin devletin diğer ahalisi gibi Osmanlı tebaası ve bölgede yetkileri sınırlı bir temsilcisi olduğunu belirterek, şeyhin son zamanlarda Osmanlı himayesini kabul ettiğini tezini ileri sürmekteydi[28]. Bununla beraber, Sultan II. Abdülhamit'in Müslümanların halifesi olduğunu, İslam Dini'nin bayrağının yeşil bir sancak ve bunun İslamiyet'in alameti olduğunu açıklamıştır. İngilizler ısrarala,

[27] BOA. *İ. HUS. 463/93,* (h. 1321. L. 13 - m. 2 Ocak 1904)
[28] BOA. *Y. MTV. 223/65* (h. 1319. Ş. 20 - m. 2 Aralık 1904)

Kuveyt Şeyhi ile yaptıkları antlaşmada, Katif ve Lahsa limanlarının kendilerine bırakıldığını iddia etmekteydi. Osmanlı Devleti ise bahsi geçen limanların Arabistan'ın içlerine doğru olan kervanların karargâhı olduğunu açıklayarak antlaşmayı tanımadığını belirtmiş, hak ve hukukunu müdafaa edeceğini beyan etmiştir. İngilizlerin antlaşma yaptığı Mübarek'in emir değil şeyh olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin İngiliz isteklerini kabul etmeyeceğini açıklamıştır[29].

İngilizlerin Kuveyt'e hâkim olma planları siyasi askeri ve ticari nedenlerden dolayı tartışmaya açık değildi. Osmanlıların, Alman desteği ile yapmayı düşündüğü Bağdat- demiryolu, İngilizlerin, Osmanlı Devletine verdiği tepkinin nedeniydi. Rusların dışında, Almanların da körfeze ulaşmak için böyle bir projeye katılması, İngilizleri telaşlandırmıştır. Bu konuda İngilizler tarafından tutulan bir raporda;

"Önerilen Bağdat Demiryolu'nun uç noktasının Basra Körfezi'ndeki bir liman olacağı hususunu da unutmamak gerek, ancak liman ya, hangi liman? Almanya Hükümeti bu limanın Kuveyt olması dileğini izhar etmişlerdir. Ne var ki Kuveyt, İngiliz himayesindedir ve Abdülhamid'in kendi toprağı üzerindeki her türlü talebimizi geri çevirmekte olup hiçbir imtiyaz tanımamaktadır. Dolayısıyla Padişah'ın veya Kayzerin(Alman İmparatoru) Kuveyt toprağı üzerindeki her türlü niyetine karşı direnme hakkımız bakidir. Almanya'nın Basra Körfezi üzerindeki söz konusu konumunu sağlamlaştırma girişimi korkmamız gereken en ciddi tehlikedir"[30].

Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin Kuveyt'e yerleşmesine sert şekilde karşı çıkmasının nedeni yapımı düşünülen Bağdat Demiryolu'nun Basra'ya kadar uzatılması ve Kuveyt Limanı'nın son nokta olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle İngilizler uzun zamandan beri Basra Körfezine tam hâkimiyetin Kuveyt'ten geçtiğini fark etmişlerdi. Burayı ele geçirmek için sebep aramaktaydılar. XIX. Yüzyılın sonlarına kadar Kuveyt Şeyhi İngiltere ve Osmanlı Devletini oyalayarak istiklalini devam ettirmişti. Son zamanlarda meydana gelen gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin himayesine girdiği herkes tarafından bilinen bir gerçekti[31].

Kuveyt Limanı'nın karşısına bulunan İran limanlarından Bender Buşir, inşası Ruslar tarafından planlanan İran Demiryolu'nun son noktası olarak görülmekteydi. Ruslar, Tahran, İsfahan, Keşan, Şiraz ve Bender Buşir arasında yapılması planlanan demiryolu ile Bender Buşir'e ulaşacaklardı. Ruslar, ticari mallarını planlanan bu demiryolu hattıyla Basra Körfezine nakletmek arzusunda amacında olup, Lahsa ve Kuveyt Limanı aracılığıyla buralara civar bölgelerde ticaret yapabileceklerdi. Ruslar, çıkarları gereği bölgenin Osmanlı hâkimiye-

---

[29] BOA. *Y. A. HUS. 421/64.* (h. 1319.R.18 – m. 4 Ağustos 1901)
[30] Dunn, "Basra Körfezi'ndeki İngiliz Çıkarları", s. 307.
[31] BOA. *Y. A. HUS. 404/47.* (h. 1317 Za.11 – m. 13 Mart 1900)

tinde olmasını istemekte ve kendilerine ticaret alanında rakip başka bir devleti istemiyorlardı[32]. Osmanlı Devleti, Rusların körfeze girmesini İngilizlere karşı denge unsuru olarak görmüştür. Ruslarda, Osmanlı Devleti'nin körfezdeki varlığını İngilizlere karşı devam etmesinden yana bir politikayı benimsemişlerdi. Ruslar bu politikaları ile İngilizler gibi güçlü bir devletten ziyade amaçlarına ulaşmak için zayıf bir Osmanlı Devletini kendi çıkarlarına daha uygun bulmaktaydılar. Zira Novoye Vremya Gazetesi'nin 29 Kanun-ı Sani 1900(Rumi) tarihli sayısında yayınlanan bir yazıda, Rusya'nın Şark Meselesi'nden vazgeçmediğini İstanbul ve boğazların bu meselede önemini koruduğunu ancak Şark Meselesi'nin merkezi konumunun Süveyş Kanalı'nın açılması ile Basra Körfezine kaydığını bu nedenle körfez ve civarına Rusların odaklandığını yazmaktaydı. Yazıda, Arap (El Cezire) yarımadasının ve İran'ın(Acemistan) güney bölgelerinin eski sahiplerinin değiştiği, artık bölgede, Almanlar, İngilizler ve daha başka devletlerin faaliyetlerde bulundukları kaydedilmekteydi. Şark Meselesi'nin son bulma noktası olarak Basra Körfezi'nin kuzeybatısını hedeflemekteydiler[33].

Almanların Bağdat Demiryolu'nun imtiyazını almaları İngilizleri daha da telaşlandırmış ve İngiliz siyasileri arasında bir huzursuzluğa yol açmıştır. Almanya'da yayınlanan Deutsche Koloniyal Zeitung gazetesinde yer alan bir yazıda, Almanların, Bağdat Demiryolu'nun imtiyazına sahip olmalarıyla, Kuveyt Bölgesi'nin kimin tasarrufunda olması konusunu yeniden gündeme getirmiştir. İngilizler, Kuveyt'i Basra Körfezi'nin anahtarı olarak görmekteydiler, buna karşılık Almanların Bağdat Demiryolunu Basra'ya kadar uzatarak Kuveyt'e ulaşmaları ve orada bir filo istasyonu elde etmeleri tasarruf (imtiyaz) haklarının bir gereği olarak görülmekteydi. Bu nedenle İngilizler, Almanlardan önce Kuveyt bölgesinde tasarruf hakları elde etmek istiyordu. Hatta İngiltere gazetelerinde, Almanya aleyhtarı yayınlanan yazılar bu meseleden kaynaklanmaktaydı [34].

Körfezde, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında askeri bir olay meydana gelse durumdan Ruslar yararlanacaktı. Kuveyt Şeyhi buna engel olma kudretinde olmadığından, Rusların uzun zamandan beri bölge üzerinde beslemekte olduğu hâkimiyet fikri nedeniyle, İngilizler askeri bir harekâttan sakınmaktaydılar. Çünkü Rusların, İran tarafından, Almanlarında Bağdat Demiryolu imtiyazı nedeniyle tasarruf haklarını kullanarak bölgeye iyice yerleşmeleri ihtimali bulunuyordu[35]. Eğer Bağdat Demiryolu hattının son noktası olan Kuveyt limanları tarafsız veya Almanların tasarrufunda olursa bu hattın imtiyazı nedeniyle Almanlar büyük bir ticari avantaj elde edeceklerdi. Bununla beraber Almanların bölgedeki varlıklarının devamı Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetine bağlı idi. Bu nedenle bölgede Osmanlı

---

[32] BOA. *Y. A. HUS. 421/64*. (h. 1319.R.18 – m. 5 Temmuz 1901)
[33] BOA. *Y. A. HUS. 404/47*. (h. 1317 Za. 11 – m. 13 Mart 1900)
[34] BOA. *Y. MTV. 223/6512*. (h. 1319. Ş. 20 – m. 2 Aralık 1901)
[35] BOA. *Y. MTV. 223/6512*. (h. 1319. Ş. 20 – m. 2 Aralık 1901)

hâkimiyetini desteklemekteydi[36]. Bölgedeki bütün çatışma ve anlaşmazlık konularının temelinde hep ticari kaygılar yatmaktaydı.

Demiryolu bölgede siyasi ve ticari amaçların geliştirilmesine önemli katkıları olan güç gösterisine dönüşmüştü. Bu nedenle Ruslar, Hazar Denizi ile Basra Körfezini birbirine bağlayacak bir demiryolu projesi dahi yapmışlardı. Amaçları İngilizlerin Hint ticaretine mani olmaktı. Bu amaçla demiryolunun inşası için İran'dan imtiyaz almış ve bunun içinde girişimlere başlamışlardı. Ruslar, ticareti kendi tasarruflarında olan mıntıkaya yöneltmek için gümrük vergilerinde tadil ve indirim yaparak, İngilizlerle rekabete başlamışlardı. Ardından Basra Körfezi'nde İran ait Bender Abbas Limanına yapacakları yatırımlarla burada iyi bir deniz üssü elde etmeyi, Hindistan'daki İngilizleri tehdit ederek baskı altına almayı planlamaktaydılar. Almanların da Bağdat Demiryolu imtiyazını almaları ile Basra ve Kuveyt'ten körfeze yaklaşma planları İngilizleri endişelendirmekteydi. İngilizler, Rusya ve Almanya gibi iki büyük rakibi körfezden uzaklaştırmak ve planlarını etkisiz kılmak için körfeze açılan, Kuveyt, Bender Abbas, Hürmüz Boğazını ve çevresindeki küçük adaları işgal etmek gibi planları yapmıştır[37]. Bu mücadele 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına kadar devam etmiş ve savaşın çıkmasıyla büyük devletlerin dikkatleri başka yöne kayınca yapılan bütün planlar boşa çıkmış ve körfeze, İngilizler hâkim olmuştur.

Sonuç

Basra Körfezi, Ortaçağlardan beri Arap Yarımadası'ndan gelen kervan yollarının denize ulaştığı nokta olması nedeniyle önem arz etmekteydi. XVI. Yüzyılda Avrupalıların uzak doğuya yöneldikleri bir zamanda Portekizlilerin hedefi olmuş ve uzun yıllar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Portekizliler, Basra Körfezini kontrol etmek amacıyla Hürmüz Adasını kendilerine üs edinmişlerdi. XVI. Yüzyılda Portekizlilere rakip olarak Osmanlı Devleti bölgede faaliyet yürütmüştür. Uzun yıllar Portekizlilerle-Osmanlılar arasında meydana gelen mücadelede Portekizliler zayıf düşerek körfezde etkileri azalmış, varlık gösteremez hale gelmişlerdi. Portekizlilerin zayıflaması ve mücadeleden çekilmesi üzerine körfez bölgesi zayıf da olsa XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti ile İran'ın tasarrufunda olmuştur. XIX. Yüzyılda İngilizlerin Hindistan'da sömürge hâkimiyeti kurması ile Basra Körfezi yeniden önem kazanmıştır. Körfez, Hind Denizyolu üzerinde bulunması nedeniyle stratejik bir konuma sahipti. Bu nedenle İngilizler, Hindistan yolunun güvenliğinin Basra Körfezi'nden geçtiğini farkına varmış ve tedbirler almaya başlamıştı. İngilizlerin aldığı tedbirler arasında, körfez bölgesinde sahillerde yaşayan Osmanlı tebaası aşiret reisleri ile gizli antlaşmalar yaparak, onlara bir takım güvenceler vermiştir. Onlardan da kendileri dışında hiçbir kimse ve devletle

[36] BOA. *Y. MTV. 223/6512*. (h. 1319. Ş. 20 – m. 2 Aralık 1901)
[37] BOA. *Y. MTV. 223/6512*. (h. 1319. Ş. 20 – m. 2 Aralık 1901)

antlaşma yapmayacakları ve İngilizler dışında bölgelerine başkalarını sokmayacakları taahhüdü almak olarak açıklanabilir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru petrolün bulunmasıyla bölge daha da önem kazanmış ve Avrupalı büyük güçlerin bölgeye yönelmesine sebep olmuştur. Ruslar, İran'dan aldıkları imtiyazlarla bölgeye demiryolu hattı çekerek yaklaşmaya çalışırken, Almanlar da Osmanlı Devleti'nden Bağdat Demiryolu hattının imtiyazını almış körfeze yaklaşmak istemiştir. Bu durum uluslararası nüfuz mücadelesi ve rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, bölgede İngilizlerle tek başına mücadele edemeyeceğini fark ettiğinden, körfez de İngiliz tekelini kırmak için Almanlara bazı ticari imtiyazlar vererek, İngilizlere rakip çıkarmıştır. Osmanlı Devleti kendisine yönelen baskılar Almanların desteği ile bertaraf etmeye çalışmıştır. Aynı şekilde İran'da güçlü bir merkezi hükümetin olmaması nedeniyle, İran'da körfezin kendisine ait kısımlarında İngiliz etkisini kırmak amacıyla Rusya'ya ülkesinde demiryolu inşası ve körfezdeki limanlarından yararlanma imtiyazı vererek, İngilizlere karşı Rus gücüyle engel olma politikası izlemiştir.

18. YÜZYILDA ARAP COĞRAFYASININ İDARİ TAKSİMATI

Orhan KILIÇ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasında hakimiyet kurup buraları idari sistemi içerisine dahil ederek bir teşkilatlanma içerisine girmesi 16. yüzyıldan sonra olmuştur. Merkezi devletin tesisi, Rumeliye geçiş, Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliklerinin kurulması ve beyliklerin büyük kısmının Osmanlı Devleti'ne ilhakı sürecinden sonra özellikle doğuda kurulan Safevi Devleti'nin Anadolu'nun neredeyse tamamını tehdit eden bir unsur haline gelmesi ve Güneydoğu Anadolu, bugünkü Suriye, Mısır ile Kutsal yerlerin hâkimiyetini elinde bulunduran Memluk Devleti'nin ise gerek siyasi gerekse iktisadi bakımdan bu bölgelerde ağırlığını hissettirecek özellikte olmaması; siyasî, dinî ve iktisadî bakımdan Osmanlı Devleti'nin dikkatini Doğu'ya ve dolayısıyla bugün *Ortadoğu* diye ifade edilen coğrafyaya çevirmesine sebep olmuştur. Bu çalışmada Ortadoğu coğrafyası veya altını çizerek vurgulayacağımız Arap coğrafyasının Osmanlı idaresi ile tanışması ve Osmanlı dönemindeki idari yapılanması ele alınacaktır. Bu coğrafya tespit edilirken doğal olarak Arap nüfusunun bulunduğu yerler çalışmanın sınırını oluşturmuştur. İdari ve siyasi bir birliğin içerisinde kayda değer nüfusu olmayan az sayıda Arap nüfusunun bulunduğu bölgeler dikkate alınmamıştır. Araştırma bu yönüyle siyasi bir ifade olarak şekillenen Ortadoğu coğrafyasını tam olarak karşılamamaktadır. Bu noktadan hareketle Kuzey Afrika coğrafyası çalışmanın sınırları içerisine dahil edilmiş, Acem coğrafyası olarak adlandırabileceğimiz İran coğrafyası ise ağırlıklı olarak çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur.

16. yüzyılın başlarında başlayan idari yapılanma, 17. yüzyıla kadar değişiklikler göstermiştir. Özellikle Şam beylerbeyliği kurulduktan sonra bünyesinden 3 beylerbeyilik daha çıkarmıştır. Dolayısıyla idari taksimatın tam olarak şekillenmesi 17. yüzyıldan sonra olmuştur. Bu bağlamda yapılan değerlendirmeler de idarenin iyice yerleştiği 18. yüzyıl esas alınarak yapılmaya çalışılmıştır.

I- Arap Coğrafyasının Osmanlı İdari Sistemine Dahil Olması ve İdari Statüler

Osmanlıların Arap coğrafyası ile tanışması ve Ortadoğu'daki siyasi ve idari yerleşmesi 1514 Çaldıran Savaşı ve 1516-1517 Memluk Seferi ile başlar. Çaldıran Savaşı ile Safevi Devleti'nin Doğu Anadolu ve Arap coğrafyası üzerindeki etkisi büyük ölçüde kırılmış, Osmanlı idaresi daha rahat tesis

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ/ TÜRKİYE. www.orhankilic.com.tr ; e-mail: okilic60@gmail.com

edilmiştir. 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye Savaşları sonucunda Suriye ve Mısır coğrafyası Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgelerde önce 1517-1520 yılları arasında Şam ve Mısır; bir müddet sonra Halep (1516 veya 1549), daha sonra yapılan idari düzenlemeler neticesinde Suriye coğrafyasında 1570 yılında Trablusşam Eyaleti kurulmuştur. *Irak-ı Arab* denilen Irak coğrafyasında Bağdad, Basra, Şehrizor, Rakka, Musul eyaletleri ihdas edilmiştir. Bugünkü Lübnan ve İsrail topraklarında ise 1614 yılında Safed-Sayda-Beyrut Beylerbeylikleri kurulmuştur. 1533-1534 Irakeyn Seferleri sonucunda 1535'de Bağdad, 1540 yılında Yemen, 1546 yılında Basra bir beylerbeyilik halinde teşkilatlandırılmıştır.

Arap coğrafyasında kurulan eyaletler ve bunlara bağlı sancakların idari statüleri dönem içinde farklılıklar arz etmekle birlikte, devletin genel idari anlayışı çerçevesinde üç temel idari statü ile izah edilebilir.

1-Mîrî Sisteme Dahil Olan Klasik Eyaletler

Halep

Şam

Şehrizor

Trablusşam

Rakka (Ruha)

Musul

Cezayir-i Bahr-i Sefid

Mîrî sisteme dahil olan eyaletler Osmanlı mîrî sisteminin uygulandığı veya daha net ve anlaşılır bir ifade ile klasik Osmanlı idari sisteminin uygulandığı eyaletler olarak ifade edebiliriz. Ancak eyaletlerin içerisindeki bazı sancaklar statü farklılığı da gösterebilmektedir.

2-Salyaneli Eyaletler

Mısır

Bağdad

Yemen (1517-1635 ilk hakimiyet dönemi)

Basra

Habeş

Ahsa

Cezayir-i Garb

Trablusgarb

Tunus

Safed-Sayda-Beyrut

Salyaneli eyaletlerde vali veya beylerbeyilere dirlik tevcihi yapılmazdı. Başında bulundukları eyaletin hazinesinden nakit olarak salyane (yıllık maaş) verilirdi. Salyanelerin miktarları genellikle kanunnâmelerle tespit edilmiştir. Bu eyaletlerden Mısır, Bağdad ve Basra her yıl belli bir miktar irsaliyeyi merkeze göndermek zorundaydı[1]. Diğer salyaneli eyaletler ise merkeze irsaliye gönderecek durumda değillerdi. Bazı eyaletler, hem mîrî rejim kapsamında hem de salyaneli sancaklardan müteşekkildir. Meselâ, Derya Kaptanlığı ve Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı sancakların bir kısmı salyanelidir.

3-Tabi Emirlikler

Mekke-i Mükerreme Emirliği

Yemen önce bir eyalet olarak teşkilatlanmış ancak 1635 yılında Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. 18. yüzyılda Yemen'in Osmanlı Devleti'nin etki sahasında olmasına rağmen müstakil bir emirlik olduğu söylenebilir. 19. yüzyıldan sonra Osmanlıların Yemen'de yeniden ve doğrudan hâkimiyet kurma çalışmaları başlayacaktır.

Mekke-i Mükerreme Emirliği ise özel statülü bir idari birimdir. Önceleri Mısır, daha sonraları Habeş Eyaleti bağlantılı idare edilmiştir.

Arap coğrafyasında Osmanlı idaresinde olan beylerbeylikler/eyaletlerin kuruluş tarihleri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1: Arap Coğrafyasında Kurulan Bazı Beylerbeyilikler/Eyaletler/ Kaptanlıklar[2]

BEYLERBEYİLİĞİN/EYALETİN ADI	KURULUŞ YILI	MERKEZİ
Halep[3]	1516, 1549	Halep
Şam	1517-1520	Şam

[1] M. Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat(Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Neşet Çağatay) c. III-IV, Ankara, 1987, s. 133-134.

[2] Aşağıdaki tabloda kuruluş tarihleri için referans verilmeyen eyaletler için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 96-98; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 77-78.

[3] T. Baykara ve N. Göyünç Haleb Beylerbeyiliği'nin kuruluş tarihi olarak 1516 yılını vermektedirler. 1527 tarihli bütçede Haleb bir beylerbeyilik olarak yazılmıştır. Ancak Haleb'in 1516 yılından sonra Arab veya Şam Vilayeti'ne bağlı olduğu ve 1549 yılında beylerbeyilik statüsüne kavuştuğu ifade edilmektedir. Bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 1, Tarih Yayınları No: 1, Elazığ, 2003, s. 27.

Mısır[4]	1517	Kahire
Cezayir-i Garb	1535	Cezayir
Cezayir-i Bahr-i Sefîd	1535	Gelibolu
Bağdad[5]	1535	Bağdad
Yemen	1540	Zebid, San'a
Basra	1546	Basra
Lahsa (Ahsa)	1555	Katif
Habeş[6]	1555	Cidde, Sevvakin, Medine
Şehrizor[7]	1568	Şehrizor
Trablusşam[8]	1579	Trablus
Tunus	1573	Tunus
Rakka (Ruha)[9]	1586	Ruha
Musul	1586[10]	Musul
Safed-Sayda-Beyrut	1614[11],1660[12]	Sayda, 1840'dan sonra Beyrut

Arap coğrafyasındaki Osmanlı eyaletleri/beylerbeyilikleri ve kaptanlıklarının 16-18. yüzyıllardaki durumu ise şöyledir:

---

[4] Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990, s. 50, 72. Mısır Eyaleti hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ibrahım el-Mouelhy, *Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte, (1517-1917),* Ankara 1989.

[5] Erdinç Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdad (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s. 32.

[6] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974, s. 37.

[7] Şehrizol'un (Şehrizor) 1560'dan sonra beylerbeyilik olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti", *OTAM*, S. 4, Ankara, 1993, s. 164. N. Göyünç, Şehrizol Eyaleti'nin 1568 yılında kurulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Göyünç, s. 77.

[8] Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579),* Ankara, 2012, s. 88.

[9] Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690 – 1840*), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001, s.16.

[10] Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s. 36-37.

[11] Kürşat Çelik, *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut, 1839-1918*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s. 21.

[12] Leila Tarazi Fawaz,*Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut,* London, 1983, s. 21.

Tablo 2: Arap Coğrafyasındaki Osmanlı Beylerbeyilikleri/Eyaletleri ve Kaptanlıkları (1527-1799)[13]

Eyaletin Adı	**1527-1528**	**1550-1551**	**1568-1574**	**1578-1588**	**1609**	**1631**	**1631-1632**	**1632-1641**	**1640-1648**	**1653**	**1669**	**1700-1718**	**1717-1730**	**1719-1740**	**1755-1795**	**1795-1799**
Halep	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Rakka-Ruha				X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X
Musul				X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X
Şam	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Bağdad		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X[14]
Trablusşam					X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Şehrizor			X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X
Basra		X	X	X[15]	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X[16]
Yemen (Zebid, Aden)		X[17]	X	X	X			X		X						
Ahsa (Lahsa)			X		X			X	X	X	X	X			X	
Safed-Sayda-Beyrut												X	X	X	X[18]	X
San'a			X													

[13] Tablonun hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar. 1527-1528: Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversite İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, İstanbul, 1953-1954, s. 251-329; 1550-1551: Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, TTK, Cilt: XIX, Sayı: 23, Ankara, 1998, s. 53-122; 1568-1574: İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, Kasım 1978, İstanbul, s. 133-149; 1578-1588: Kunt, s. 149-181; 1609: Ayn Ali Efendi, *Kavanin- i Al-i Osman Der-Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul, 1280, s. 6-61; 1631: *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1985, s. 134-139; 1631-1632: Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 201-227; 1632-1641: Kunt, s. 182-198; 1640-1648: BA., *A.RSK 1512*; 1653: *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Hazırlayan: Midhat Sertoğlu) Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515, İstanbul 1992, s. 1 (Faksimile metin); 1669: Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Al-i Osman*, v. 55/b-56/a, (Bibliotheque Nationele de Paris, Ancien Fonds Turc, nr. 40'daki aslının Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Kütüphanesi, 220 Demirbaş mumarada kayıtlı sureti). Bu eser 1669 (Baş. Tar: 1. VII. 1669) tarihli olup 13 bölümden müteşekkildir; 1700-1718: BA., *A.RSK 1551*, BA., *A.RSK 1560, A.RSK 1564, A.RSK 1573, A.NŞT 1355, A.RSK 1568*; 1717-1730: BA., *Kâmil Kepeci, Mükerrer 523*. Bu defter Fahameddin Başar tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara, 1997; 1719-1740: BA., *A.RSK 1572*; 1755-1795: *Divan-ı Hümayun Tahvil Defteri No. 16* (bu defterdeki bilgilerin tarihleri eyaletlere göre farklılık arz etmekle beraber ağırlıklı olarak zikredilen tarih aralığını içermektedir); 1795-1799: BA., *A. RSK 1593.*

[14] Basra ile birlikte yazılmıştır.

[15] Ahsa ile birlikte yazılmıştır.

[16] Bağdad ile birlikte yazılmıştır.

[17] Zebid ve Aden Vilayeti olarak yazılmıştır.

[18] Sayda Eyaleti olarak kaydedilmiştir.

Mısır	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X[19]	X
Cezayir-i Garb		X		X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X
Habeş				X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X[20]
Trablusgarp				X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X
Tunus				X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X
KAPTANLIKLAR																
Derya Kaptanlığı (Cezayir-i Bahr-i Sefid)		X	X	X	X	X		X		X	X	X	X	X		X
Süveyş Kaptanlığı												X	X	X		
Şattü'l-Arab Kaptanlığı														X		

Mekke-i Mükerreme Emirliği de Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içinde bulunmaktadır. Ancak imtiyazlı ve özel statüde olduğu için tabloyu oluşturmak için istifade ettiğimiz tevcihat ve taksimatla ilgili belgelere çoğunlukla yansımamıştır. Bu sebeple, yukarıda verdiğimiz tablo içerisinde göstermedik[21].

Osmanlılar Hicaz'ı nüfûz ve idareleri altına aldıktan sonra Hz. Peygamber'in soyundan gelen Mekke Emirlerini, Memlûk Devleti zamanından beri devam eden teamül üzerine vazifelerine devam ettirmeyi uygun görmüş ve bunların kendi mıntıkaları dahilindeki yetkilerini kabul etmişlerdir. Mekke ve Medine'ye her sene münavebe ile Mısır'dan muhafız asker gönderilmiş ve buranın emirleri adeta sikkesiz bir hükümdar gibi hareket etmişlerdir. Mekke Emirleri'nin, emirliklerini merkezi hükümete tasdik ettirmeleri şarttı[22]. Mekke ve Medine fukarasının geçimi için Anadolu ve Rumili'de birçok yerde Haremeyn-i Şerîfeyn vakıfları kurulmuştur. Mekke'ye *sûrre* denilen bir tahsisat da yine merkez tarafından gönderiliyordu[23]. Hicaz bölgesinin inzibatı için burada askerî bir garnizon kurularak bedevî kabileler zabt û rabt altına alınmıştır[24].

---

[19] Mısır-ı Kahire olarak kaydedilmiştir.

[20] Cidde Livası ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremliği ile birlikte yazılmıştır.

[21] Hanlık, Kalgaylık ve Mekke-i Mükerreme Emirliği ile ilgili tevcih kayıtları bazı defterlerde vardır (Mesela bkz. BA., *A.RSK 1512*, s. 6). Ancak bunların imtiyazlı statüleri ve elimizdeki tevcihat kayıtlarının süreklilik arz etmemesi sebebiyle, yanlış anlamaya meydan vermemek için yukarıdaki tabloda gösterilmemişlerdir.

[22] Meselâ, 1632 tarihli bir sancak tevcih defterinde Mekke-i Mükerreme Emirliği'nin Şerif Zeyd'e tevcih edildiği ve onun tasarrufunda olduğu belirtilmektedir. BA., *A.RSK 1492*, s. 3.

[23] Mekke-i Mükerreme Emirliği hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, 2. Baskı, Ankara, 1984; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.

[24] Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 114.

1640-1648 tarihli Sancak tevcih defterinde *Mekke-i Mükerreme Şerâfeti* olarak kaydedilmiş ve tasarrufunun Seyyîd Zeyd'de olduğu belirtilmiştir[25]. Mekke-i Mükerreme Emîrleri Aralık sonları 1697 tarihinden itibaren Ahsa Eyaleti'ni de tasarruf etmişlerdir. Aralık sonları 1697 tarihinde Ahsa Eyaleti Mekke-i Mükerreme Şerîfi, Şerîf Said ibn Şerîf Zeyd'e verilmiştir[26]. Bu sebeple daha sonraki dönemlerde Ahsa Eyaleti tevcihata tabi tutulmamış bu sebeple idari taksimat içinde de gösterilmemiştir.

II-Eyaletler/Beylerbeyilikler'in İdari Taksimatı

1-Arab Vilayeti

Yavuz Sultan Selim Memlûklar'dan aldığı bugünkü Suriye ve Filistin ile Anadolu'nun doğu, güney ve güneydoğusundaki bir kısım toprakları Arab Vilayeti adıyla büyük bir beylerbeyilik halinde teşkilatlandırmıştır. Başlangıçta Arab Vilayeti olarak adlandırılan bu ünite *Şam Vilayeti* olarak da zikredilmiştir. 1525'den sonraki dönemlerde vilayete ağırlıklı olarak Şam Vilayeti denilmiştir. 1517 yılında Arab Vilayeti şu sancaklardan müteşekkildir[27]:

Ayıntab, Behisni, Birecik, Darende, Divriği, Haleb, Hama, Humus, Kâhta ve Gerger, Malatya, Rum Kal'a, Sis, Şam, Tarsus ve Trablus.

Bu vilayetin bünyesindeki sancakların daha sonraki dönemlerde Haleb, Şam, Sivas, Maraş ve Adana eyaletlerine dahil edildiği görülecektir.

2-Şam Eyaleti

Şam Eyaleti, bölgedeki eyalet yapılanmasının iyice oturduğu 18. yüzyıla gelindiğinde ağırlıklı olarak 7 sancakla teşkilatlandırılmıştır. Paşa sancağı Şam'dır. Şam Mir-Haclığı da idari sistem içinde ayrı bir birim olarak kabul edilmiş ve tespit edebildiğimiz kadarıyla 1706 yılına kadar bu görev müstakil olarak yürütülmüştür. Ancak bu tarihten sonra Şam Valisi olanlar aynı zamanda mir-haclık görevini de üstlenmişlerdir.

Tablo 3: Şam Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

(1700-1740)[28]	**1756-1791[29]**
1- Paşa Sancağı (Şam)	1- Paşa Sancağı (Şam)
2- Mîr-Haclık-ı Şam-ı Şerîf	2- Mir- Haclık-ı Şam

[25] BA, *A.RSK 1512*, s. 6.
[26] BA., *A.RSK 1551*, s. 62.
[27] Çakar, *Haleb*, s. 23-24.
[28] BA., *A.RSK 1551*, s. 23-24; *A.RSK 1560*, s. 72 ;*A.RSK 1564*, s. 78-83; *A.NŞT 1355*, s. 14-15; *A.RSK 1568*, s. 20-21; *A.RSK 1572*, s. 13; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 95-99.
[29] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 103-107.

3- Kal'a-i Kerek	3- Ba'albek (Boş)
4- Kuds-i Şerîf	4- Kal'a-- Kerek
5- Gazze	5- Kuds-i Şerîf
6- Laccûn[30]	6- Gazze
7- Ba'albek[31]	
8- Nablus	

17. yüzyılın başlarında Şam Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı 11'dir[32]. Ancak incelediğimiz dönemde daha önce Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Safed, Sayda ve Beyrut'un bir eyalet halinde teşkilatlanması ve bu eyalete yine daha önce Şam Eyaleti içerisinde bulunan Nablus, Cebel-i Aclûn, Tedmir ve Kerek-i Şevbek gibi sancakların da ilavesi ile sancak sayısı düşmüştür. 18. yüzyılın ikinci yarısında sancak sayısı paşa sancağı ile birlikte 6 olup bunlardan Ba'albek sancağı malikanelik statüsünü devam ettirmiş olmalı ki tevcihata tabi tutulmamıştır.

3-Haleb Eyaleti

Haleb Eyaleti, Arab Vilayeti ve Şam Beylerbeyliğ'nin idari yapılanmasına bağlı olarak idari statüsünü 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra oturtabilmiştir[33]. 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın ilk yarısında 5 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Haleb'dir.

18. yüzyılda eyalete bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 4: Haleb Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

1690-1740[34]	**1756-1791**[35]
Paşa Sancağı (Haleb)	Paşa Sancağı (Haleb)

[30] 1735-1736 tarihli defterde *Livâ- i Cebel-i Aclûn ma'a Laccûn* şeklinde kaydedilmiş ve Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti içerisinde yer almıştır.

[31] Bu sancak sadece 1735-1736 tarihli defterde mevcut olup *malikâne* suretiyle tasarruf edilmektedir.

[32] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 9. Safed, Sayda ve Beyrut Eyaleti 1614 yılında kurulmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 2. Baskı, Ankara, 1977, s. 290. Bu sebeple, Sofyalı Ali Çavuş'un Haleb Eyaleti için verdiği bilgilerin ancak 1614 yılına kadar geçerli olabileceğini belirtelim.

[33] Haleb beylerbeyiliği/eyaletinin kuruluşu ve 18. yüzyıla kadarki idari taksimatı hakkında geniş bilgi için bakınız Çakar, *Haleb*, s. 20-34; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 13 Tarih Şubesi Yayınları No: 11, Elazığ 2006, s. 56-62.

[34] BA., *A.RSK 1551*, s. 22-23; *A.RSK 1560*, s. 68; *A.RSK 1564*, s. 76; *A.NŞT 1355*, s. 13-14; *A.RSK 1568*, s. 19-20; *A.RSK 1572*, s. 11-12; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 91-94.

[35] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 98-103.

Ma'arra	Balis
Balis	'Uzeyr
'Uzeyr	Cebeliyye
Kilis	Kilis ve 'Azaz
	Matah

1579 yılından önce Haleb'e bağlı olan *Hama* ve *Selemiyye* sancakları Trablusşam Beylerbeyiliği ihdas edilince buralara bağlanmıştır[36]. 17. yüzyılın başlarında Adana Sancağı da Haleb Eyaleti'ne bağlıdır. Ancak 1608 yılına ayrı bir eyalet halinde teşkilatlanmış ve Haleb Eyaleti'nden ayrılmıştır[37].

Bunun yanısıra 1701-1702 tarihli sancak tevcih defteri ve 1717-1730 tarihli defterlerde *Matah* ve *Cebeliyye* sancakları da Haleb Eyaleti içerisinde zikredilmişlerdir[38]. Ancak bu sancaklarla ilgili bir tevcih kaydı bulunmamaktadır. Bunlardan Cebeliyye Sancağı 1700-1701 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde Trablusşam Eyaleti içerisinde, 1707-1708 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde ise Şam Eyaleti içerisinde gösterilmiştir[39]. Zikredilen iki defterde Haleb Eyaleti içerisinde sadece ismen zikredilmeleri ve kim tarafından ve hangi surette tasarruf edildikleri belli olmadığı için idari taksimat içerisinde vermeyi uygun bulmadık. Nitekim daha önceki dönemlerde de zikredilen sancakların Haleb Eyaleti içinde bulunmadığı ifade edilmektedir[40].

Haleb Eyaleti'ne bağlı Ma'arra Sancağı sadece 1701-1702 tarihli defterde mevcuttur. Bu defterdeki kayda göre, 19 Mart 1690 tarihinde, Haleb hazinesine senede 1.000 guruş teslim etmek kaydıyla *iltizam* usulüyle Hasan Bey'e tevcih edilmiştir[41]. Bunun dışındaki kaynaklarda Ma'arra Sancağı'ndan bahsedilmemektedir.

18. yüzyılın ikinci yarısında eyaletin bünyesinde Cebeliyye ve Matah sancaklarına rastlanmaktadır.

4-Safed-Sayda- Beyrut Eyaleti

Yukarıda Şam Eyaleti kısmında da bahsettiğimiz üzere, Safed, Sayda ve Beyrut sancakları önceleri Şam Eyaleti'ne bağlı birer sancaktırlar. Ancak 1614 yılında bu üç sancağın ismiyle anılan ayrı bir eyalet olarak teşkilatlandırıl-

---

[36] Çakar, *Trablus,* s. 95.

[37] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, s. 290. 1653 yılında tertip edilen Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi'nde ise Adana Eyaleti halen Haleb Eyaleti içerisindedir. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi,* s. 9.

[38] BA., *A.RSK 1551,* s. 22-23; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 91-94.

[39] BA., *A.RSK 1564,* s. 83.

[40] Ayn Alî Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman* s. 26 ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi,* s. 9.

[41] BA., *A.RSK 1551,* s. 22.

mıştır[42]. 1614 yılında müstakil eyalet olmadan önce Sayda ve Beyrut sancakları Trablus beylerbeyliğine ilhak edilmiştir[43]. 18. yüzyılın ilk yarısında eyalete bağlı olan sancaklar şunlardır:

Tablo 5: Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

1700-1740[44]	**1756-1792[45]**
Paşa Sancağı	Paşa Sancağı
Nablus[46]	Nablus
Cebel-i Aclûn	Cebel-i Aclûn
Nahiye-i Vadiü'l-Heym	Nahiye-i Vadiü'l-Heym (Boş)
Tedmir	Tedmir (Boş)
Kerek-i Şevbek	Kerek-i Şevbek (Boş)

Safed, Sayda ve Beyrut Eyaleti 18. yüzyılın başında *iltizam* usulüyle tasarruf edilmektedir. Eyalet'in 1701-1702 yılında yıllık mukataa geliri 223.019,5 guruş olarak belirlenmiş ve bu bedelin 41.153 guruşu Hacc-ı Şerîf'in masrafları için ayrılmıştır. Geri kalan 181.866,5 guruşu ve belirlenmiş kelemiyyesini vermek şartıyla Kaplan Paşa'ya verilmiştir[47].

18. yüzyılın ilk yarısı için Nahiye-i Vadiü'l-Heym, Tedmir ve Kerek-i Şevbek sancakları sadece 1701-1702 ve 1717-1730 tarihli sancak tevcih defterlerinde mevcuttur[48]. Yüzyılın ikinci yarısında bu sancaklar defterlere kaydedilmesine rağmen tevcihata tabi tutulmamışlardır.

5-Trablusşam Eyaleti

Trablusşam Beylerbeyiliği 1579 yılında kurulmuş ve daha önce Haleb'e bağlı olan Hama ve Selemiyye sancakları ile Şam'a bağlı olan Humus ve Cebele sancakları beylerbeylik uhdesine alınmıştır. 1595 yılından sonra ise daha önce yine Şam'a bağlı olan Sayda ve Beyrut sancakları da beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldıkları 1614'e kadar Trablus veya Trablusşam beylerbeyiliğinin bünyesinde kalmışlardır. 18. yüzyılın ilk yarısında 5 sancak olup, paşa sancağı Trablusşam'dır. Yüzyılın ikinci yarısında Cebeliyye Sancağı Haleb Eyaleti bünyesine kaydırılmış böylelikle sancak sayısında azalma olmuştur. 1756-1792 yılları arasında Hama ve Humus sancakları tevcihata tabi tutulmamışlardır.

---

[42] Çelik, *Beyrut*, s. 21.
[43] Çakar, *Trablus*, s. 95.
[44] BA., *A.RSK 1551*, s. 25-26; *A.NŞT 1355*, s. 15; *A.RSK 1568*, s. 21; *A.RSK 1572*, s. 13.
[45] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 107-111.
[46] 1717-130 tarihli defterde Şam Eyaleti'ne bağlıdır.
[47] BA., *A.RSK 1551*, s. 25. Tevcih şeklinden malikâne suretiyle tasarruf edilebileceği de düşünülebilir. Ancak teyid edici bir ibare olmadığı için kesin bir hüküm vermenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.
[48] BA., *A.RSK 1551*, s. 25-26; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 101.

Tablo 6: Trablusşam Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

1700-1740[49]	**1756-1792**[50]
Paşa Sancağı (Trablusşam)	Paşa Sancağı (Trablusşam)
Hama	Hama
Humus	Humus
Selemiyye	Selemiyye
Cebeliyye	

6-Rakka Eyaleti

Önceleri Diyarbekir beylerbeyiliği bünyesinde bir sancak olan Rakka 29 Kasım 1586 tarihinde beylerbeyilik olmuştur. Rakka Beylerbeyiliğine atanan ilk Beylerbeyi İskender Paşa oğlu Mehmet Paşa'dır[51]. Rakka Eyaleti 4 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Rakka ve Ruha(Urfa)'dır. Bu iki sancak, bir sancak itibar edilerek Rakka Eyaleti'nin paşa sancağı olarak kabul edilmiştir. Eyalete bağlı olan sancaklar ise şunlardır:

Tablo 7: Rakka Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1792)[52]

Paşa Sancağı (Rakka-Ruha)	Cemmasiyyye
Birecik	Beni Rabi'a
Deyr-i Rahba[53]	

Cemmasiyye ve Beni Rebi'a sancakları 18. yüzyıl boyunca tevcihata tabi tutulmamışlardır.

7-Musul Eyaleti

Musul 1517'de Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra sırasıyla Diyarbekir, Bağdad, Şehrizol ve tekrar Bağdad Eyaletlerine bağlı bir sancak olarak kaydedilmiş ve 1586 yılında müstakil beylerbeyilik olmuştur[54]. Musul Eyaleti'nin 18. yüzyıldaki idari taksimatı şöyledir:

---

[49] BA., *A.RSK 1551*, s. 26-27; *A.RSK 1560*, s. 78-79; *A.RSK 1564*, s. 84; *A.NŞT 1355*, s. 15; *A.RSK 1568*, s. 21; *A.RSK 1572*, s. 14-15; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s.102-103.

[50] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 111-115.

[51] Çelikdemir, s. 16.

[52] 1700-1740: BA., *A.RSK 1551*, s. 31-32; *A.RSK 1560*, s. 90; *A.RSK 1564*, s. 94-95; *A.NŞT 1355*, s. 16; *A.RSK 1568*, s. 22; *A.RSK 1572*, s. 15; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 104-105; 1756-1792: BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 115-117.

[53] Deyr-i Rahba Sancağı 1735-1736 tarihinde Safed, Sayda Beyrut Eyaleti'ne bağlı Cebel-i Aclûn Sancağı ile birlikte yazılmış ve *malikâne* suretiyle tasarruf edilmiştir. BA., *A.RSK 1572*, s. 13.

[54] Gündüz, *Musul*, s. 36-37.

Tablo 8: Musul Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1701-1792)

1701-1702[55]	**1717-1730**[56]	**1756-1792**[57]
Paşa Sancağı (Musul)	Paşa Sancağı (Musul)	Paşa Sancağı (Musul)
Harûn	Tikrid (Açık)	Harûn (Boş)
Tikrit	Maklûb (Açık)	Tikrit
Dohuk Kalesi, Mutahho ve Zaho (Açık)		Dohuk Kalesi, Mutahho, Zaho (Boş)
Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr (Açık)		Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr (Boş)

Tabloda da görüleceği üzere eyalete bağlı sancakların tamamı açıktır. Tikrirt Sancağı'nın en son atama kaydı 13 Temmuz 1705 tarihli olup, Yusuf Bey'e ibka edilmesi ile ilgilidir[58].

Musul Eyaleti de incelediğimiz dönemde diğer bölge eyaletleri gibi İran baskısı altındadır. Nitekim Nadir Han 1734 yılında Musul taraflarını tehdit etmiştir.

Musul Eyaleti'ni tasarruf eden paşalar, Bağdad'daki şekavet hareketlerini önlemek gayesiyle 1702 yılında Bağdad Valisi'nin yanında bulunmuşlardır. Nitekim 11 Haziran 1702 tarihinde Musul Eyaleti tevcih edilen sâbık Van Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya, Bağdad'da bulunması şart koşulmuştur[59].

8-Bağdad Eyaleti

Bağdad Eyaleti 1535 yılında bir beylerbeyilik olarak teşkilatlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki salyaneli eyaletlerden biridir. Paşa Sancağı Bağdad'dır. 1653 yılında 20, 1669 yılında ise 19 sancaktan müteşekkildir. İncelediğimiz dönemin başlarında 16 sancak halinde teşkilatlanmış olan Bağdad Eyaleti, 1735-1736 tarihli sancak tevcih defterinde sadece 7 sancaktan ibarettir. Eyalete bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 9: Bağdad Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1687-1791)

1687-1702[60]	**1717-1730**[61]	**1727-1740**[62]	**1756-1791**[63]
Paşa Sancağı (Bağdad)	Paşa Sancağı (Bağdad)	Paşa Sancağı (Bağdad)	Bağdad (Paşa Sancağı)

[55] BA., *A.RSK 1551*, s. 59-60.
[56] Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 140-141.
[57] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 208-209.
[58] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 208.
[59] BA., *A.RSK 1551*, s. 59.
[60] BA., *A.RSK 1551*, s. 52-55.
[61] Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 135-137.
[62] BA., *A.RSK 1572*, s. 35-37.
[63] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 192-200.

İmadiyye Hükümeti (Ock.)	İmadiyye Hükümeti	İmadiyye Hükümeti (Ock.)	Mendemi Aşireti (Boş)
Hille (Açık)	Kasr-ı Şirin (Açık)	Derne ve Dertenk (Ock.)	İmadiyye Hükümeti
Cevâzir, Aşfatara, Kasr-ı Ruhûr, Mehcer ve Reventin sancakları (Açık)	Mendelcin	Mendelcin (Ock.)	Hille (Boş)
Derne ve Dertenk (Te'bîd)	Cessân Bedre (Ock.)	Cessân Bedre (Ock.)	Cevazir, Aşfatara, Kasr-ı hur, Mehcer ve Revantin (Boş)
Kasr-ı Şirin	Harir (=Şehrân) (Ock.)	Herîr (=Şehrân Hükümeti)	Derne ma'a Dertenk
Semavât (Açık)	Mir-Aşiret-i Baclan	Mendemi Aşireti (Ock.)	Kasr-ı Şirin
Zaho (Açık)			Semavat (Boş)
Zeng-i Abâd (Açık)			Zaho (boş)
Cessân Bedre (Ock.)			Mendelcin
Ane (Açık)			Cessan Bedre (Ock.)
Eriha (Açık)			'Ane (Boş)
Kızıl Ribat (Açık)			Kızıl Ribat (Boş)
Altun Köprü (Açık)			Altun Köpri (Boş)
Herîr (Şehrân Hükümeti) (Ock.)			Herir (=Şehran Hükümeti) (Ock.)
Mîr-Aşiret-i Baclan (Ock.)			Eriha (Boş)
			Zeng-i Abad (Boş)
			Mir Aşiret-i Baclan (Boş)

Bağdad Eyaleti'ne bağlı İmadiyye Hükümeti incelediğimiz dönemde hükümetlik statüsünü kesintisiz devam ettirmiştir.

1701-1702 tarihli defterde açık olan sancaklar daha sonra muhtemelen Bağdad Valisi'nin idaresine bırakılmıştır. Zira bu yıllarda etkisini hissettiren Urbân şekavetinin bertarafı ve Basra'da düzenin tam olarak sağlanması gayesiyle Bağdad valisine geniş yetkiler tanınmış, Diyarbekir, Şehr-i Zor ve Musul beylerbeyileriyle, eyalete bağlı bir kısım ocaklık sancaklar Bağdad

Valisi'nin emir ve kumandası altına girmiştir[64]. Bu kabil tedbirlerin bir tezahürü olarak 30 Ocak 1737 tarihinden itibaren Bağdad Valisi Ahmed Paşa, Basra Eyaleti'ni de tasarruf etmiştir. Bunun yanısıra incelediğimiz dönemde bölgenin siyasî durumu da istikrarlı bir idari taksimatın olmasını mümkün kılmamaktadır. Zira 1722 yılında başlayan İran harpleri dolayısıyla kısa süreli de olsa bazı yerler İran tarafına geçiyordu. Hatta, 1733-1734 yıllarında Nadir Han iki kez Bağdad'ı muhasara etmiştir[65].

1756 yılından itibaren 18. yüzyılın başlarındaki duruma dönülmüştür denilebilir. Birçok sancak tevcihata tabi tutulmamıştır. İmadiyye ve Herir sancakları hükümet, Cessan Bedre sancağı ise ocaklıktır.

9-Şehr-i Zor Eyaleti

Şehrizol'un (Şehrizor) 1560'dan sonra beylerbeyilik olduğu anlaşılmaktadır. Şehr-i Zor Eyaleti, 18. yüzyılın başlarında 18 sancak olup, paşa sancağı Şehr-i Zor'dur[66].

Eyalete bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 10: Şehr-i Zor Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1680-1792)

1680-1702 [67]	**1717-1730**[68]	**1734-1740**[69]	**1756-1792**[70]
Paşa Sancağı (Şehr-i Zor)	Paşa Sancağı	Paşa Sancağı (Şehr-i Zor)	Paşa Sancağı
Hûdî (Ock.)	Erbil	Erbil	Hûdî (Ock.)
Cebel (Açık)	Köy	Köy	Cebel[71]
Kızılca Kale	Şemâmek (Açık)	Dulkıran (Ock.)	Kızılca Kale
Serücek	Karadağ (Açık)	Şemâmek	Serücek
Şehr-i Bazâr (Açık)	Beye (=Baban)	Köprü	Şehr-i Bazârî (Boş)
Zengene (Ock.)		Beye (=Baban)	Zengene (Ock.)

[64] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, 2. Baskı, Ankara, 1978, s. 4.

[65] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, s. 4.

[66] Eyaletin ve merkez sancağın ismi kaynaklara *Şehr-i Zor* veya *Şehr-i Zol* şeklinde geçmiştir. Ancak, incelediğimiz döneme ait belgelerde devamlı olarak Şehr-i Zor olarak yazıldığı için bu şeklini tercih ettik. Şehr-i Zor Eyaleti'nin teşekkülü ve 16. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti", s. 161-170.

[67] BA., *A.RSK 1551*, s. 55-59.

[68] Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 138-140.

[69] BA., *A.RSK 1572*, s. 37-38.

[70] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 200-208.

[71] Defterlere, *Livâ-i Cebel tâbi'-i Ömerî Kerkük* şeklinde kaydedilmiştir. *A.RSK 1551*, s. 56; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 192-201.

Bâvî (Açık)		Bazyân	Bâvî (Boş)
Erbil			Erbil
Karadağ			Karadağ
Köy (Ock.)			Köy
Şembarân=Şemîrân (Açık)			Şemîrân (Boş)
Kâddaş ve Alan (Açık)			Kellâş ve Alan (Boş)
Ça'an Gedüği (Ock.)			Çağan Gedüği
Şemâmek			Dulhuran
Dulkıran (Ock.)			Şemamek
Beye			Köpri
Hezârmerd (Açık)			Dulkıran
			Beye
			Bazyân
			Hezarmerd

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, 1680-1702 yıllarında 18 olan sancak sayısı 1734-1740 yıllarında 8'e düşmüştür. Bu düşüşün sebebi muhtemelen *malikâne* sistemine geçişle alâkalı olmalıdır. Zira bu yıllarda birçok sancağın *kayd-ı hayat* şartıyla ve malikâne suretiyle tasarruf edildiği bilinmektedir. Ayrıca, 1722 yılında başlayan İran harpleri sebebiyle bölge siyasî bakımdan istikrarsız bir dönem geçirmektedir. Nitekim 1733 yılında Nadir Han tarafından Şehr-i Zor, Kerkük ve Derne işgal edilmiş[72] ancak kısa süre sonra tekrar Osmanlı tarafına geçerek beylerbeyiliği mansıbsız olarak Van muhafazasında bulunan Ömer Paşa'ya verilmiştir[73]. 1680-1702 yıllarında eyalete bağlı olmayan Köprü ve Bazyân sancakları 1734-1740 yıllarında Şehr-i Zor Eyaleti'ne bağlı birer sancak olarak kaydedilmişlerdir. 1756-1792 döneminde sancak sayısı 18'dir. Bu sancaklardan Hûdî ve Zengene ocaklıktır. 4 sancak ise tevcihata tabi tutulmamıştır.

Eyalete bağlı sancaklar içerisinde sadece Şehr-i Zor, Serücek, Erbil ve Şemamek sancaklarında tımâr ve ze'amet olmalıdır ki, 1707-1708 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde sadece zikredilen sancaklara alaybeyi tayini yapılmıştır[74]. Nitekim tevcih kayıtları incelendiğinde bu sancakların mahalli

[72] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV/1, s. 226.
[73] BA., *A.RSK 1572*, s. 37.
[74] BA., *A.RSK 1564*, s. 139-140.

beylerin dışında Osmanlı ümerâsı tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 1736 yılında Şemamek ve Köprü sancakları beylerbeyi rütbeli Mahmud Paşa tarafından tasarruf edilmektedir[75].

10-Basra Eyaleti

1534'de Kanuni'nin Bağdad seferi sonucunda Basra da Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve bir müddet sonra bir beylerbeyilik olarak teşkilatlandırılmıştır. Basra beylerbeyiliğinin kuruluş tarihi ile ilgili olarak 1538, 1546 ve 1560 tarihleri verilmektedir. Bu durum çoğu kere Basra'nın Bağdad'la birlikte anılması ve Bağdad beylerbeyilerinin aynı zamanda Basra'yı da yönetmelerinden kaynaklanmıştır. Yönetim statüsü ağırlıklı olarak salyanelidir. Eyalete bağlı sancaklardan bazıları mukataa haline getirilerek iltizama da verilebilmiştir. Basra Eyaleti, 17. yüzyılın sonlarında büyük bir şekavet hareketi yaşamıştır. Devletin ağırlığını batı hududuna çevirdiği uzun savaş yıllarında Basra urbanından Müntefik şeyhi Mani, 1694'de Basra'yı zaptetmiştir. İran'ın Huveyse Hanı Ferecullah Han ile aralarında olan anlaşmazlık sebebiyle Ferecullah Han 1696 yılında burasını Mani'nin elinden almıştır. Bu olaydan yedi sekiz ay sonra İran Şahı, Basra'nın anahtarlarını Osmanlı hükümetine göndermişse de, bu durum Basra'da Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırmaya yetmemiştir. Bu sebeple Bağdad Valisi Dal Taban Mustafa Paşa önemli bir kuvvetle serdar olarak önce Korne'yi arkasından da 1701 Mayıs'ında Basra'yı eşkıyanın elinden geri almıştır. Basra'da Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tesisi üzerine buraya vali olarak Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa'nın damadı vezir Ali Paşa tayin edilmiştir[76].

18. yüzyılda Basra Eyaleti bünyesinde şu sancaklar yazılmıştır:

Tablo 11: Basra Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

1702[77]	**1756-1792**[78]
Paşa Sancağı (Basra)	Paşa Sancağı
Kıyab	Kıyâb
Badiye	Sabusne, Gaffât, Mensûr ve Batna
Sabusne, Gaffât, Mensûr ve Batna	Badiye (Mukataa)
Seremle	Remle (tabi-i Cezayir-i Cedîd)
Şuş (Mukataa)	Şuş (Mukataa)
'Irak, Resle ve Safiyye	'Irak, Resle ve Safiyye
Çeğar	Çeğâr

[75] BA., *A.RSK 1572*, s. 38.
[76] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV/1, s. 4, 17.
[77] BA., *A.RSK 1551*, s. 60-62.
[78] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 210-212.

18. yüzyılda paşa sancağı hariç, diğer sancakların hepsi açıktır. Badiyye ve Şuş sancakları ise, *Mukata'a-i Mîr-Livâ-i Badiye* ve *Mukata'a-i Mîr-Livâ-i Şuş* şeklinde kaydedilmişlerdir. Bu sebeple adı geçen sancakları tasarruf edenlerin buraları mukataa olarak zaptettikleri anlaşılmaktadır. 1717-1730 tarihli defterde de Basra Eyaleti'ne bağlı sancak kaydedilmemiş, sadece Eyalet tevcihatı yapılmıştır[79].

11-Ahsa Eyaleti

Salyaneli eyaletlerdendir. 17. yüzyılın sonlarında Mekke-i Mükerreme Emirliği görevini yürüten Şerif Ailesi üyeleri tarafından idare edilmiştir. Aralık sonları 1697 tarihinde Mekke-i Mükerreme Şerîfi, Şerîf Sa'id ibn Şerîf Zeyd'e, *Mekke-i Mükerreme Emaretine hüddâm olmak üzere* Ahsa Eyaleti tevcih edilmiştir[80]. Bu itibarla Ahsa Eyaleti daha sonraki yıllarda idari taksimat içerisinde tevcihata tabi tutulmamıştır[81].

12-Habeş Eyaleti

Habeş Eyaleti de Salyaneli eyaletlerdendir. Eyalet merkezi Sevvakin'dir. 18. yüzyılda eyaletin önemini kaybetmesi sebebiyle idaresi Cidde Sancağı ile beraber bir vezire veriliyordu[82]. Nitekim incelediğimiz dönemin tamamında Cidde-i Ma'mûre Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremliği'ni elinde bulunduran paşalara Habeş Eyaleti de ilhaken verilmiştir[83].

Habeş Eyaleti'nin Cidde-i Ma'mûre ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremliği ile birlikte tevcih edilmeye başlanmasından sonra eyalet valileri Habeş Eyaleti'nin merkezi durumunda olan Sevvakin veya Masavva'da oturmamışlar ve yerlerine mütesellim göndermişlerdir. Fakat 18. yüzyılın başında devlet görevlilerinin hiçbir nüfuzu olmayıp eyaleti onların yerine, devletin de onayı ile tayin edilmiş olan naibler idare etmekte idiler. Bu yeni hüviyeti ile Habeş valileri şu işleri yapmakla sorumlu tutulmuştur: Hicaz'a giden hacı kafilelerinin iaşe ve konaklama gibi bütün işlerini düzenlemek, hacı kafilelerinin etrafa dağılarak perişan olmamaları için Mısır'da olan adamı vasıtasıyla çeşitli zahireden ne kadar ihtiyaç gösterilmiş ise Süveyş Limanı'ndan gemilerle Cidde Limanı'na sevketmek[84].

Habeş Eyaleti'nin Cidde Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-haremliği ile birlikte tevcih edilmesi 17. yüzyılda önemini kaybeden eyaletin,

---

[79] Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 141-142.
[80] BA., *A.R SK 1551*, s. 62.
[81] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 213.
[82] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, 2. Baskı, Ankara, 1983, s. 248.
[83] 18. Yüzyılın ikinci yarısındaki tevcihat için bkz. BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 215-216
[84] Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 132-133.

şeklen ve manen değerini artırmıştır. Bu itibarla önemli Osmanlı vezirleri buraya tayin edilmeye başlanmıştır.

13-Mısır Eyaleti

1517'de Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra merkezi Kahire olan bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Kanunî döneminde, merkezden uzak stratejik bölgelerin gelirlerini tahsil ve muhafazalarını temin için bu kabil beylerbeyilikler salyane sistemine bağlanmıştır. Bu cümleden olarak, 14 Ekim 1522 tarihinde Mısır salyaneli eyalet statüsüne geçmiştir[85].

Tablo 12: Mısır Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1701-1740)

1701-1702[86]	**1717-1740[87]**	**1756-1792[88]**
Paşa Sancağı (Kahire)	Paşa Sancağı (Kahire)	Paşa Sancağı (Kahire)
Decercâ (Açık)	Cidde-i Ma'mûre	Decerca (Hükümet)
Cidde-i Ma'mûre	Mîr-Haclık-ı Mısır	Cidde-i Mamure
Medine-i Münevvere (Açık)		Medine-i Münevvere (Şeyhül Haremlik)
Mîr-Haclık-ı Mısır		Mir-Haclık-ı Mısır-ı Kahire

Mısır Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Cidde-i Ma'mûre Sancağı mutasarrıfları aynı zamanda Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremliği görevini de yürütmektedirler. Yukarıda Habeş Eyaleti kaydında da bahsettiğimiz üzere incelediğimiz dönemin başından itibaren Cidde Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremliği'ni tasarruf eden paşalara aynı zamanda Habeş Eyaleti de tevcih edilmiştir.

Bir diğer husus Şam da olduğu gibi Mısır Eyaleti'nde de mîr-haclık müessesesinin bulunmasıdır. Bu kurum adından da anlaşılacağı üzere, hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a gidecek hacı adaylarının gidiş ve dönüş yollarında karşılaşabilecekleri meseleleri halletmek ve özellikle zahire ihtiyaçlarının teminine yardımcı olmakla mükellefti[89].

1701-1702 tarihinde Mısır Eyaleti'ne bağlı olarak yazılan Medine-i Münevvere Sancağı'nın Medine şehri ile tasarruf edileceği belirtilmişse de tevcihatı açık kalmıştır. Aynı şekilde Decercâ Sancağı da açıktır. Bu sancaklar

---

[85] Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 50, 72.
[86] BA., *A.RSK 1551*, s. 67.
[87] BA., *A.RSK 1572*, s. 41 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 143-147.
[88] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 217-220.
[89] Mısır Mir Haclığı için bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era 26-30 November 2007 Cairo*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture-Arab Republic of Egypt Supreme Council of Culture, İstanbul 2010, s. 137-180.

1735-1740 yıllarında idari taksimat içerisinde gösterilmemişlerdir. 1756-1792 döneminde ise bütün idari birimler tevcihata tabi tutulmuşlardır.

14-Cezayir-i Garb Eyaleti

Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablubgarb tarafları elde edildikten sonra ilk yıllarda müşterek, daha sonraları ise müstakil birer eyalet olarak idari taksimat içerisinde yer almışlardır. *Garp Ocakları* da denilen bu eyaletler salyaneli olarak idare edilmişlerdir.

Cezayir-i Garb Eyaleti, Cezayir'in Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Diğer Kuzey Afrika eyaletleri ile müşterek olarak idare edilmiş ancak daha sonra *Cezayir* ve *Cezayir-i Garb* olarak iki ayrı eyalete ayrılmıştır. 1564 yılında Cezayir valisi Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Cezayir-i Garp valisi ise Hasan Paşa'dır[90].

Cezayir-i Garb ocağının başında dirayetli beylerbeyilerin olduğu yıllarda yeniçeriler ve korsanlar onların otoritesine tabi olmuşlardır. Ancak 1587 yılında Kılıç Ali Paşa'nın İstanbul'a gitmesiyle reis ve tayfaların iktidarı ele geçirdiği görülmektedir. Eyalet 3 yılda bir atanan beylerbeyilerin elinde görünse de fiili bir iktidarları yoktur. 17. yüzyılda reisler iktidarı yeniçeri divanına terk etmek zorunda kalmışlardır. Cezayir-i Garb Eyaleti'nde yeniçeri divanının fiili iktidar olduğu dönemlerde merkezden devamlı olarak buraya beylerbeyi tayini yapılmıştır. Bu atamalar sadece eyaletin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu göstermeye yönelik simgesel bir hareket olarak kalmıştır. Bu atamalara yeniçeri divanı itiraz etmemiştir. Zira onlar Osmanlı Devleti'ne bağlı olmayı bir yerde hayatiyetlerinin bir devamı olarak görmüşlerdir. Böyle bir bağlılığın olmaması durumunda batılı devletlerin tehdidine uğramaları kaçınılmazdı. Nitekim bu bağlılıklarının bir ifadesi olarak padişaha hediyeler göndermenin yanı sıra, talep edildiğinde yardım göndermekten de geri kalmıyorlardı. Özellikle Girit seferinde Cezayir-i Garb, Tunus ve Trablusgarb tekneleri Venedikliler'in tuttukları limanlara saldırmışlardır. Merkezden atanan paşalar ise sadece divanın aldığı kanun gücündeki kararları onaylamakta idiler. 1671 yılında bu kez reisler iktidarı ele geçirmiş ve ağalar rejimine son vermişler ve ocak yönetimini aralarından seçtikleri (bu seçime daha sonra yeniçeri subayları da katılmıştır) birine devretmişlerdir. Bu yöneticiye *dayı* denilmekteydi. Dayıların iktidarı eline geçirdiği dönemde de eyalete beylerbeyi tayini devam etmiştir. Ancak 1711 yılında Dayı Ali Çavuş merkezden gönderilen Şarkan İbrahim Paşa'yı sınırdışı etmiş ve kendisinin beylerbeyi olarak merkez tarafından tanınmasını da sağlamıştır. Böylece iktidar ve unvan aynı elde toplanmıştır[91]. Nitekim bundan sonra eyaleti tasarruf eden paşalara gönderilen fermanlarda, *Cezayir Beylerbeyisine ve Dayısına* diye hitap edilmek suretiyle her iki vazifenin de aynı

---

[90] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. III/2, s. 293.

[91] Robert Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1995, s. 222-225.

kişinin uhdesinde olduğu tasrih edilmiş ve bu durum Cezayir ocağının sonuna kadar devam etmiştir[92]. Nitekim 21 Ağustos 1718 tarihinde Cezayir-i Garb beylerbeyiliğine tayin olunan Mehmed Paşa'nın tevcih kaydı, *Cezayir-i Garb dayısı olan Mehmed zide-mecdehuya verilmişdir* şeklindedir[93].

İncelediğimiz dönem, Cezayir-i Garb Eyaleti'nde dayıların fiilen ellerinde tuttukları idareyi resmen de ele geçirdiği yıllardır. Cezayir-i Garb Eyaleti 18. yüzyılda sadece beylerbeyilikten müteşekkil olup, 20 civarında bir gemiden ibaretti. Eyaletteki yeniçeri sayısı da önceleri 20.000 civarında iken sonradan 2.500'e kadar düşmüştür[94]. 1755-1792 yıllarına ait tevcihatı ihtiva eden defterde Cezayir-i Garb Eyaleti'ne bağlı *Belbân* ve *Konstantiniyye* adlı iki sancak kayıtlıdır ancak tevcihata tabi tutulmamışlardır[95].

15-Tunus Eyaleti

Tunus Eyaleti de garp ocaklarındandır. 17. yüzyılda merkezden gönderilen paşaların idarede hüküm ve nüfuzları yoktu. Beylerbeyilerin yanı sıra, dayıların ve *Emirü'l-evtan* denilen Vatan sancakbeyinin üç başlı olarak eyaletin yönetimini ellerinde bulundurdukları anlaşılmaktadır. Ancak esasta dayılar ve Vatan sancakbeylerinin iktidar için daimi bir mücadelesi söz konusu idi. Bazen dayılık ve Vatan sancakbeyliğinin bir elde toplandığı da görülürdü ancak her üç vazifenin tek elde toplanmasına imkân yoktu. Zira dayılar ocaklı tarafından seçilir ve bu duruma merkezi hükümet müdahale edemezdi[96].

18. yüzyılın başında *ocaklık* suretiyle Vatan sancakbeyi bulunan İbrahim Bey'in aleyhine kardeşi Murad Bey'in muhalefeti ile kanlı bir mücadele başlamış ve İbrahim Bey'i öldüren Murad Bey Vatan Beyi olmuştur. Bu durum merkez tarafından da kabul görmüş olmalı ki, 23 Nisan 1700 tarihinde Vatan Sancağı Murad Bey'e resmen tevcih edilmiştir[97]. Ancak bir müddet sonra Murad Bey de katledilmiş ve bu durumdan istifade ile Vatan Sancağı'nın *ocaklık* statüsü kaldırılarak beyliği 1701 yılında sipahi ağalarından Seyyid Ali Ağa'ya verilmiştir. Bu yeni durum da uzun sürmemiş ve bir müddet sonra Vatan Sancağı yine eski beylerin ailesine geçmiştir[98].

1705 yılında eski beylerden Ali Bey'in oğlu Hüseyin iktidarı ele geçirmiş ve Cezayir-i Garb da olduğu gibi beylerbeyilik de artık bu aile mensuplarına verilmiştir. Bu durum kısı süreli bir kesintiye uğramış olmalı ki, 7 Temmuz 1717 tarihinde Tunus Beylerbeyiliği *sâbık Kefe Beylerbeyi* olan Kuşcı Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir[99]. 18. yüzyılın ortalarına doğru Tunus'da dayıların bir

---

[92] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, s. 250.
[93] BA., *A.RSK, 1568*, s. 27, BA., *A.NŞT 1355*, s. 21.
[94] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, s. 251.
[95] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 221-222.
[96] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, s. 250-251.
[97] BA., *A.RSK 1551*, s. 68.
[98] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 251.
[99] BA., *A.NŞT 1355*, s. 21; *A.RSK 1568*, s. 27.

fonksiyonu kalmamıştır. Mücadele Vatan sancakbeyliği ve beylerbeyilik üzerinde yoğunlaşmıştır. Zira 1735 yılında Tunus'ta beylerbeyilik ve Vatan sancakbeyliği aynı ailenin farklı üyeleri tarafından tasarruf ediliyordu[100]. Aile arasındaki mücadele ise her iki makamı da ele geçirme isteğinden kaynaklanmıştır. Nihayet 1756 yılında Hüseyin Paşa ile yeğeni arasındaki kanlı çatışmalar sona ermiş ve Hüseyin Paşa'nın oğulları Ali Paşa'yı mağlup ederek beylerbeyilik ve sancakbeyik makamlarını Hüseyni Hanedanı olarak anılacak aile tekeline almışlardır. Hüseyni Hanedanı'nın Tunus'taki iktidarı Fransız işgaline kadar 250 yıl devam etmiştir[101]. Ancak belli bir ailenin tekelinde olsa bile Tunus elden çıkıncaya kadar bir Osmanlı eyaleti olarak kalmıştır.

Tunus Eyaleti'ne bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 13: Tunus Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1692-1740)

1692-1701[102]	**1717-1740**[103]	**1754-1790**[104]
Paşa Sancağı (Tunus)	Paşa Sancağı	Paşa Sancağı
Vatan (Ock.)	Vatan (Ock.)[105]	Vatan
Mehle		

1754-1790 yılları arasındaki tevcihat kayıtlarında Vatan Sancağı'nın *ocaklık* statüsünün kaldırıldığı görülmektedir.

16- Trablusgarb Eyaleti

Trablusgarb Eyaleti'nde 1551'den 1609'a kadar merkezden tayin edilen beylerbeyilerin dirayetli bir yönetimleri söz konusudur. Ancak 1609 yılında eyaletteki yeniçerilerin isyanı ile kendi aralarından seçtikleri Süleyman adlı bir kişi *dayı* olmuştur. Bu dayılık-beylerbeyilik rejimi 1711 yılına kadar devam etmiştir[106].

17. yüzyılda diğer garp ocaklarında olduğu gibi burada da beylerbeyilerin sadece merkezi hükümeti temsil eden bir görevli olarak bulundukları görülmektedir. Fiili iktidar dayıların elindedir. Tarblusgarb Eyaleti'nde dayıların, beylerbeyi olarak tayini ifade edildiği gibi 1711'de Karamanlı Ahmed Paşa ile

---

[100] BA., *A.RSK 1572*, s. 42. Bu yıllarda beylerbeyilik Ali Paşa'nın Vatan sancakbeyliği ise Hüseyin Bey'in elindedir.

[101] Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 226.

[102] BA., *A.RSK 1572*, s. 68.

[103] BA., *A.RSK 1572*, s. 42; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 148.

[104] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 222.

[105] 1717-1730 tarihli sancak defterinde bu sancağa tayin işlenmemiştir. Bkz. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 148.

[106] Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228.

başlamamıştır[107]. Ahmed Paşa'nın merkezî idarenin onayını almadan kendini beylerbeyi ilan etmesi, dayılık ile beylerbeyiliğin ilk kez onun zamanında birleştiği şeklinde yorumlara yol açmıştır. Ancak dayılık ile beylerbeyilik ilk kez 16 Haziran 1702 tarihinde Mustafa Paşa ile başlamıştır. Zira 22 Nisan 1702'da Trablusgarb dayısı olan Hacı Mustafa'nın *ahalinin mahzarlarıyla* beylerbeyi olduğu tespit edilmektedir[108].

Turgut Reis zamanında Trablus'a yerleşen Türk korsanlarının devamı olan Karamanlı Ahmed Paşa Temmuz 1711'de ocak divanının da desteği ile dayı ve paşa ilan edilmiştir. İlk yıllarda Osmanlı merkezi yönetimi Ahmed Paşa'yı beylerbeyi olarak kabul etmemiş ancak durumu tahkike gelen Kaptan-ı Derya Canımhoca Mehmed Paşa, Tarablusgarb'a giremeden geri dönmek zorunda kalıp Ahmed Paşa da Osmanlıya sadık kalacağını beyan edince 1713'de beylerbeyilik beratını alabilmiş ve 1745 ylında ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür[109]. Böylelikle Trablusgarb Eyaleti'nde ırsî bir idare kurulmuş oldu. Zira bu tarihten sonra askerler halk ve ulemanın onayıyla Karamanlı ailesine mensup kişiler eyaleti yönetmişler ve seçilen kişiler merkez tarafından da tasdik görmüşlerdir. Karamanlı ailesinin Trablusgarb'da idareyi ellerinde bulundurmaları 1795 yılına kadar devam etmiştir[110]. Bu yüzyılın sonlarında bazı kesintiler olmuşsa da Karamanlı ailesinin 1830'lu yıllara kadar Trablusgarp'ı idare ettikleri söylenebilir. 1835'den sonra eyalet merkezden atanan valiler vasıtasıyla yönetilmiştir.

Trablusgarb Eyaleti sadece *beylerbeyilik* olarak zikredilmekte ve eyalete bağlı bir sancağın varlığına rastlanmamaktadır.

III- Kaptanlıklar

Osmanlı Devleti'nde yerine getirilen görev itibariyle *kaptanlık* olarak adlandırılan idari taksimat üniteleri de bulunmaktadır. Bunlar esasta, mîrî rejime dahil olup, ilgili kaptanlığın faaliyet alanı içindeki sahil sancaklarından müteşekkil birer eyalettirler. Meselâ, Derya Kaptanlığı aynı zamanda *Cezayir-i Bahr-i Sefîd*, *Cezayir Eyaleti* veya *Kaptan Paşa Eyaleti olarak* da anılıyordu. Klasik dönemde Osmanlı Devleti'ndeki kaptanlıklar şunlardır: Derya Kaptanlığı (Cezayir-i Bahr-i Sefîd), Süveyş Kaptanlığı, Tuna Kaptanlığı[111], Şattü'l-Arab Kaptanlığı ve Anapoli Kaptanlığı. 17. yüzyılın ortalarında *Kavala Kaptanlığı*

---

[107] Bkz. Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 252.

[108] BA., *A.RSK 1551*, s. 69.

[109] Ahmed Paşa, 26 Mayıs 1718, 24 Kasım 1736, 17 Kasım 1738 ve 10 Kasım 1739 tarihli ibkâ emirleri ile görevine devam ettirilmiştir. BA., *A.NŞT 1355*, s. 22; *A.RSK 1568*, s. 28; *A.RSK 1572*, s. 43.

[110] Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228-229. 1755-1792 yılları arasındaki tevcihat kayıtları için bkz. BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 223.

[111] 1640-1648 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde (BA. *A. RSK 1512*) Özi Eyaleti içerisinde Tuna Kaptanlığı olarak kaydedilmiştir.

diye anılan ayrı bir kaptanlık daha vardır[112]. Ancak daha sonra Derya Kaptanlığı'na bağlanmıştır.

Derya, Süveyş ve Anapoli kaptanlıkları denize sahili bulunan sancaklardan müteşekkildirler. Tuna Donanması Kaptanlığı ve Şattü'l-Arab Kaptanlığı ise müstakil olup sancak kaydedilmemiştir.

Kaptanlıklardan Süveyş ve Şattü'l-Arab kaptanlıkları doğrudan Arap coğrafyasında yer alıyorlardı. Bunlar aynı zamanda birer idari birimdiler. Derya Kaptanlığı ve Anapoli kaptanlığı bünyesinde de Arap coğrafyasındaki bazı sancaklar yer alabilmiştir. Arap coğrafyasında deniz bağlantılı kabul edebileceğimiz sancaklar dönem içinde farklı kaptanlıkların bünyesinde bulunabiliyorlardı.

1- Derya Kaptanlığı (Cezayir Eyaleti)

Osmanlı idari sitemi içinde *Kapudanlık-ı Derya*, *Kaptan Paşa*, *Cezayir-i Bahr-i Sefîd* veya *Cezayir Eyaleti* olarak anılan ve özellikle Akdeniz adalarından ve Akeniz'e sahili olan önemli sancaklardan müteşekkil bir eyalet olarak teşkilatlanmıştır[113]. İncelediğimiz dönemde eyalete bağlı sancak sayısı 7-16 arasında değişmiştir. Mısır'daki İskenderiyye ve Dimyat sancakları (Reşîd ile birlikte) 1688-1702 yıllarında Derya Kaptanlığına bağlı olarak kaydedilmişlerdir[114].

2- Anapoli Kaptanlığı

18. yüzyılın başlarında Dimyad (ve Reşîd) ve İskenderiyye sancakları *Salyaneli* olarak Anapoli Kaptanlığı'na bağlanmıştır. Mora 1683-1699 savaşlarının sonunda Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Bu sebeple 1688-1702 yıllarına ait taksimat ve tevcihat kayıtları içerisinde bulunmamaktadır. Ancak daha sonra tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Anapoli Muhafızlığı ile birlikte *muhassılık* olarak kaydedilmiştir[115].

1730-1740 yılları arasında İskenderiye ve Dimyat (Reşid ile birlikte) Anapoli Kaptanlığına bağlıdırlar[116].

İskenderiye Sancağı 1776-1787 yıllarında *Muhassıllık-ı Eyalet-i Mora ma'a Muhafızlık-ı Kal'a-i Anapoli* bünyesinde yazılmış ve tevcihata tabi

---

[112] Kavala Kaptanlığı 1632 tarihinde faaliyette olup, Yusuf Kaptan tarafından idare edilmektedir. BA., *A.RSK 1492*, s. 12.

[113] İncelediğimiz dönemde kaynaklara daha çok *Kapudanlık-ı Derya* şeklinde geçmiştir. Alaybeyi tevcih defterlerinde ise *Eyalet-i Cezayir* olarak zikredilmektedir.

[114] BA., *A.RSK 1551*, s. 62-66.

[115] Mora Sancağı ile ilgili kayıt aynen şöyledir: *Livâ-i Muhassıllık-ı Mora ma'a Muhafızlık-ı Anapoli*. BA., *A.RSK 1572*, s. 46. 1772-1792 yıllarına ait tevcihat kayıtlarında ise; *Muhassıllık-ı Eyalet-i Mora ma'a Muhafizlık-ı Kal'a-i Anapoli* şeklinde yazılmıştır bkz. BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 231.

[116] BA., *A.RSK 1572*, s. 48-49.

tutulmuştur. Dimyat ve Reşid sancakları da aynı idari birim altında 1771-1787 yıllarında tevcihata tabi tutulmuştur. Her iki sancağın salyaneli statüsü bu yıllarda da devam etmektedir[117].

3- Süveyş Kaptanlığı

Osmanlılar Mısır ve Kızıldeniz sahillerini ele geçirdikten sonra buraların Portekizlilerden korunması ve eskiden mevcut olan Süveyş Tersanesi'nden istifade etmek maksadıyla ayrı bir donanma vücuda getirmişlerdir. 1539 ve 1552 yıllarında yapılan Hint seferleri Süveyş donanması vasıtasıyla yapılmış ve Pîrî Reis ve Seydî Ali Reis gibi önemli Osmanlı Denizcileri bu donanmanın kaptanı olarak görev yapmışlardır. 16. yüzyılda donanmaya bağlı 30 kadırga bulunuyordu[118]. Süveyş donanması Mart 1560'da müstakil bir kaptanlık haline getirilerek *Süveyş Kaptanlığı* olarak anılmaya başlanmıştır[119].

16. yüzyılın sonlarından itibaren Süveyş Kaptanlığı önemini yitirmiş ancak mevcudiyetini devam ettirmiştir. 1632 tarihinde Süveydan-zâde isimli bir kaptanın idaresindedir[120]. Kocaili ve Karlıili sancakları 1698-1702 yılları arasında Süveyş Kaptanlığına bağlı idi. Süveyş Kaptanlığı 4 Mayıs 1702 tarihinde *ber-vech-i te'bîd Mahmud'a* verilmiştir[121].

1717-1730 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde de sadece kaptanlık tevcihatı yapılmış, kaptanlığa bağlı sancak kaydedilmemiştir[122]. Süveyş Kaptanlığı 1735-1736 tarihli defterde sadece ismen zikredilmiş ve muhtemelen resmen kaldırılmış veya Derya Kaptanlığı'na bağlanmış olmalı ki tevcihata tabi tutulmamıştır[123]. 18. yüzyılın ikinci yarısında da tevcih defterlerine sadece ismen yansımış herhangi bir atama kaydına rastlanmamıştır[124]. Dolayısıyla faal olmadığını söylemek mümkündür.

4- Şattü'l-Arab Kaptanlığı

Basra Körfezi'ndeki gemilerin sevk ve idaresinden sorumlu olan kaptanlıktır. Bu kaptanlık da diğerlerinde olduğu gibi beylerbeyi rütbeli paşalar tarafından yönetiliyordu. Şattü'l-Arab Kaptanlığı'na getirilecek kişiler çoğunlukla Bağdad valilerinin teklifi doğrultusunda tayin ediliyorlardı[125]. Bu

---

[117] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 231, 236.
[118] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 400-401.
[119] Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 152.
[120] BA., *A.RSK 1492*, s. 12.
[121] BA., *A.RSK 1551*, s. 66.
[122] Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 67.
[123] BA., *A.RSK 1572*, s. 47.
[124] BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 237.
[125] BA., *A.RSK 1572*, s. 47.

Kaptanlığa bağlı sancak yoktur ancak 1764 yılına kadar kaptanlığa atama yapıldığı tespit edilebilmektedir[126].

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasındaki idari yapılanması siyasi, iktisadi, coğrafi ve dini sebeplere dayalı olarak şekillenmiştir. Tarih felsefesinin kanunları da böylesi önemli bir yapılanmanın birçok sebebe dayanmasını gerekli kılar. Bu idari yapılanmanın temelinde üç unsur yatar:

1- Hâkimiyet
2- Hamilik
3- Hizmetkârlık

Yani hâkim olma, hadim olma ve hami olma şeklinde özetlenebilir.

Osmanlı Devleti klasik idari sistemini uyguladığı bölgelerde hâkim unsurdur. Buralarda mîrî rejim uygulanırdı. Tahrire tabi tutulurlar; has, zeamet ve tımar şeklindeki dirlik ünitelerine ayrılırlardı. Merkezi yönetimin bölge dışı atamaları ile bir yönetim organizasyonu gerçekleşirdi. Siyasi beklentiler önceliklidir.

Hamilik anlayışı, koruma veya sahiplenme olarak ifade edilebilir. Bu anlayışın temelinde hâkimiyet altına alınan toprakları koruma anlayışı vardır. Salyaneli eyaletleri bu anlayışın bir tezahürü olarak görmek gerekir. Dini, coğrafi ve iktisadi faktörler önceliklidir.

Osmanlı Devleti kutsal yerlerde hadim ve hami unsurdur. Hicaz'ın güçlü bir siyasi ve askeri otorite ile korunması ve hizmetlerinin görülmesi anlayışı hâkimdir. Dinî faktörler ön plandadır.

Osmanlıların Arap coğrafyasında uyguladığı hamilik ve hadimlik politikasında aynı dine mensup olama faktörü de göz ardı edilemeyecek kadar önemli ve büyüktür.

KAYNAKÇA

1-ARŞİVLER (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı/İSTANBUL)

a-Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK)

No: 1492, 1512, 1551, 1560, 1564, 1568, 1572, 1573, 1593.

b-Bâb-ı Asakî Nişancı (Tahvil) Kalemi Defterleri (A. NŞT)

No: 1355

c-Divan-ı Hümayun Tahvil Kalemi Defterleri

No: 16

[126] BA., *A.RSK 1572*, s. 47; *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 231, 240.

d- Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 523 (Mükerrer)

2- YAYINLANMIŞ ARŞİV KAYNAKLARI

Barkan, Ömer Lütfi; "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversite İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, İstanbul, 1953-1954, s. 251-329.

Başar, Fahameddin; *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara, 1997.

Emecen, Feridun M.-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, TTK, Cilt: XIX, Sayı: 23, Ankara, 1998, s. 53-122.

2- KLASİK KAYNAKLAR

HÜSEYİN HEZARFEN, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Al-i Osman*, v. 55/b-56/a, (Bibliotheque Nationele de Paris, Ancien Fonds Turc, nr. 40'daki aslının Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Kütüphanesi, 220 Demirbaş mumarada kayıtlı sureti).

AYN ALÎ EFENDİ, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280.

KOÇİ BEY; *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1985.

M. NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuat(Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Neşet Çağatay) c. III-IV, Ankara, 1987.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (Hazırlayan: Midhat Sertoğlu) Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515, İstanbul 1992

3- ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

Atalar, Münir; *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.

Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988.

Çakar, Enver; *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 13 Tarih Şubesi Yayınları No: 11, Elazığ 2006.

_____; *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012.

_____; *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 1, Tarih Yayınları No: 1, Elazığ, 2003.

Çelik, Kürşat; *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut, 1839-1918*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.

Çelikdemir, Murat; *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690 – 1840*), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001.

Fawaz,Leila Tarazi; *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut,* London, 1983.

Göyünç, "Nejat; Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999.

Gülcü, Erdinç; *Osmanlı İdaresinde Bağdad (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999.

Gündüz, Ahmet; *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999.

Ibrahım el-Mouelhy, *Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte, (1517-1917),* Ankara 1989.

İlhan, Mehdi; "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti", *OTAM*, S. 4, Ankara, 1993, s. 161-170.

Kılıç, Orhan; "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era 26-30 November 2007 Cairo*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture-Arab Republic of Egypt Supreme Council of Culture, İstanbul 2010, s. 137-180.

Kunt, İ. Metin; *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, Kasım 1978.

Mantran, Robert; *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1995.

Orhonlu, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.

Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990.

Turan, Şerafettin; "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 201-227.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, 2. Baskı, Ankara, 1984;

_____; *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara, 1988.

_____; *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 2. Baskı, Ankara, 1977.

_____; *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, 2. Baskı, Ankara, 1983.

_____; *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, 2. Baskı, Ankara, 1978.

Ünal, Mehmet Ali; "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999.

ARAPLARIN ISLAHAT TALEPLERİ ADI ALTINDA BAĞIMSIZLIĞA GİDİŞİ

The Way Going To Arab Independence Under The Name Of Reform Demands

Ömer Osman UMAR*

ÖZET

Osmanlı Devleti, hakimiyeti altında yaşayan tüm etnik ve dini guruplara karşı hoşgörü siyaseti izlemiştir. Araplar da bu siyasetten faydalanarak tarihlerinin en mutlu ve huzurlu dönemlerini Osmanlı hakimiyeti altında yaşamışlardır. Arap milliyetçilik hareketinin oluşması ile birlikte Araplar Osmanlı Devletinden ıslahat istemeye başlamışlardır. Araplar bu ıslahat talepleri ile bağımsızlığa gidecek alt yapıyı oluşturmaya çalışmışlardır. Birinci Dünya Savaşını Arap bağımsızlık taraftarları bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu çalışmada ıslahat talepleri adı altında bağımsızlığa gidişin aşamaları verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap, İngiltere, Islahat, Osmanlı Devleti, Bağımsızlık

ABSTRACT

Ottoman Empire followed the policy of tolerance to the all ethnic and religious groups living under its sovereignty. Arabs took the advantage of this policy and lived most happy and peaceful days throughout its history under the Ottoman Empire sovereignty. After the formation of Arab nationalism movements, Arabs started to demand reforms from the Ottoman Empire. Arabs tried to form the way going to their independence. Arabs saw the First World War as a chance for their independence. In this study we want to give the steps going to the Arab independence under the name of reform demands.

Key Words: Arab, England, Reforms, Ottoman Empire, Independence.

1. Arap Milliyetçiliğinin Oluşumu

Hıristiyan Araplar Arapçılık düşüncesinde İslamın özel bir yer tuttuğu teorisini kabul edince Müslüman Araplar da Arap ulusunun İslam öncesi başarılarına vurgu yapmaya başlamışlardır. Arabistan'ın Samilerin asıl yurdu olduğunu ve kadim büyük medeni Sami halkların belirli aralıklarla Arabistan'dan göç ettiğini savunan "Sami kökenlere ilişkin dalga teorisi"ni kabul ederek Samiler Araplarla eşit sayılmıştır. Böylece Babil ve Yunan öncesi Doğu'nun diğer medeniyetleri Arap ulusunun insanlığa bir armağanı olduğu iddia edildi. Hıristiyan milliyetçilerle uzlaşan Müslüman Araplar teorilerinden İslamı uzaklaştırmadılar. Hatta İslam, Arapların şerefli zaferi olarak kalmaya devam etmiştir. Görüldüğü gibi Müslüman Araplar İslam öncesi Arap ulusunun

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ELAZIĞ.

büyüklüğündeki kökenleri araştırarak Arapçılık düşüncesine seküler bir unsur da katmışlardır[1].

Amerikan misyonerler bilhassa Arapça dilini kullanarak misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmeleri zaman içerisinde dini kimliğin geri plana itilerek, milli kültürün oluşmasına zemin hazırlamıştır[2]. İbrahim Paşa döneminde Batılı misyoner okulların hızlı bir şekilde açılması milliyetçi kıpırdanmalara temel olan bir Arap edebiyatının canlanmasına neden olmuştur[3].

Arap milliyetçiliğinin oluşumunda Nazif Yazıcı, Butros Bustani gibi Arap Hıristiyan aydınların da bu fikrin oluşmasında etkileri olmuştur. Bustani tüm dinlere mensup Arapların milli birliğini Arap kültürünün yeniden güçlendirilmesi için hayati önem derecesinde görmüştür[4]. İbrahim Yazıcı, Arapların milletlerin en değerlisi olduğunu vurgulamıştır[5].

II. Abdülhamid Arap milliyetçilik faaliyetlerini fark edince bir takım tedbirler alma yönüne gitmiştir. II. Abdülhamid Lübnan'da bilhassa Beyrut'ta devrimci afiş ve bildirilerin ortaya çıkmasından oldukça rahatsız olmuştur. Arap vilayetlerinin merkezi otoriteye olan bağlılığını arttırmaya çalışmıştır. Hicaz demiryolu ağının inşa edilmesi Arap vilayetlerinin merkezle olan bağının sıklaştırılmasını sağlamıştır. Çünkü demiryolu stratejik açıdan büyük değere sahipti[6].

I. Meşrutiyetin ilan edilmesini Araplar sevinç içerisinde karşılamışlardır. Meşrutiyetin getirmiş olduğu serbest ortamda faydalanmayı düşünmüşlerdir. Ancak bu süreç kısa sürecek, 14 Şubat 1878 tarihinde padişahın emriyle Osmanlı parlamentosu feshedilerek, anayasa askıya alınmıştır. Bir kısım açık eleştiri yapan milletvekilleri ise İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bunlar arasında birkaç Arap temsilcisi de vardı[7].

Araplar reform taleplerini 1876 anayasasının askıya alınmasından sonra da açıkça dile getirmeye devam ettiler. Beyrut'ta Halil Sarkıs tarafından yayınlanan en seki Arap gazetelerinden biri olan Lisanü'l-Hal'in 1878 tarihli nüshalarında Lübnan ve Ortadoğu'da yapılması gerekli reformlar üzerine pek çok makale yayınlanmıştır. II. Abdülhamid, Mithat Paşa'yı reformun babası

---

[1] C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev: Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), İstanbul, 1998, s.206.

[2] Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, (Türkçesi: Taşkın Temiz), İstanbul, 1998, s.134.

[3] Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, (Çev: Lütfi Yalçın), İstanbul, 2004, s.17.

[4] Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul, 2004, s.39: Bessam Tibi, *a.g.e.*, s.136.

[5] Adid Davişa, *a.g.e.*, s.23.

[6] Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğin Doğuşu*, (Çev: Ayhan Akbaş), İstanbul, 2003, s.54-55.

[7] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.46-48: Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğin Doğuşu*, (Çev:Ayhan Akbaş), İstanbul, 2003, s.56.

olarak Suriye valiliğine atadığı zaman (1878-1880) bölgede büyük sevinçle karşılanmış ve reformların hayata geçirileceğine dair ümitler doruğa çıkmıştır.

Ancak Abdülhamid'in baskı rejiminden dolayı muhalefet ya yeraltına ya da Osmanlı sınırları dışına özellikle de Paris, Londra, Cenevre ve Kahire'ye taşınmıştır. Dolayısıyla Arap ülkelerine reformları tanıtmak amacıyla çalışan aşırı uçlardan birtakım kişilerin Arapların Türk veya herhangi bir yabancı hakimiyetinden tümüyle kurtuluşu amacıyla çalıştığı gizli cemiyetler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda Arabistan'dan sonra Türk karşıtı fikirlerin geliştiği ve güçlendiği yerler Lübnan, Suriye ve Mısır idi. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra II. Abdülhamid'in sert yönetimine karşı en güçlü tepki Suriye vilayetinden gelmiştir[8].

1880 tarihinden itibaren Türk idaresinin kötülüğüne işaret edip, bu yönetimi yıkmayı teşvik eden isimsiz Arapça afişler kullanılmaya başlanmıştır. Bu Afişler Araplara, onların vatanseverliklerine ve muhteşem mazilerine hitap ederek, onları ayaklanıp, Türkleri Arap topraklarından atmaya ve böylelikle de Türklerin hakimiyetinden kurtarmaya teşvik ediyordu. Bu afişler geceleri Beyrut, Şam, Trablusgarb ve Sayda'daki yabancı devletlere ait konsoloslukların yakınlarındaki duvarlara asılmıştır. Faris Nimr Paşa'ya göre bu afişlerin dağıtılmasından gizli Arap cemiyetleri sorumluydu.

Fransız konsolosu Sienkiwicz de, Beyrut'tan Dışişleri Bakanı Charles de Freyciner'e gönderdiği 2 Haziran 1880 tarihli mektupta, Beyrut ve Şam'da son zamanlarda Suriye Vilayeti için özerklik talep eden afişlerin ortaya çıktığından bahsetmektedir. Konsolos 1877-1878 Rus-Türk savaşının ve Osmanlı Devletinin kısmi parçalanmasının Suriye halkının bağımsızlık için beslediği ümitlerini ve bu yoldaki gayretlerini yeniden canlandırdığını düşünmektedir[9].

Araplar bu beyannamelerde devlet kademelerindeki yükselmelerde ayrım yapıldığı konusunu da işlemişlerdir. 1881 tarihli ve "Arap Milletinin Beyannamesidir" başlığı ile başlayan beyannamede bu husus şöyle vurgulanmıştır:

"Gerek Arap milleti ve gerekse Hıristiyanlar, bir hayli asırdan beri Türk zulmünü çekmekte ve felaket, harabat ve izmihlale uğramaktadır. Karadağ ve Rusya'yla yapılan savaşta da Araplar, Osmanlı Devleti için kan döktüler. Şimdiye kadar bizlerden feriklik ve livalık ve Miraylık rütbesine bile nail olmuş yoktur. Ancak bu rütbeler, vatanlarına hıyanetlik eden ve şeref ve namuslarını düşmana füruht eyleyen Türklere hasredilmiştir. Harpten pek azı kurtulup

---

[8] Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s.57-58.
[9] Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s.61-62.

vatana dönen evlatlarımıza, devletin maaş vermek şöyle dursun, zulüm ve hakarete mazhar olmuşlardır"[10].

Bu dönemde aydın Müslüman liderler, büyük güçlerin Osmanlı topraklarındaki emel ve çıkarlarından haberdardılar. Osmanlı Devletinin daha da güçsüzleşmesinin Ortadoğu'daki Arap topraklarının bu güçlerin bir veya daha fazlası tarafından işgal edilmesine yol açmasından korkuyorlardı. Türkler gibi Araplar da ne Müslüman bir hükümdarlık olan Osmanlı hükümdarlığını yıkmayı ne de varlığını sürdüren tek güçlü İslam Devleti olan Osmanlı Devletinden ayrılmayı düşünüyorlardı. Bütün istedikleri siyasal, ekonomik ve toplumsal reformlardı. Araplar arasındaki aşırı uçlar Osmanlı Devleti içinde özerklik veya bağımsızlık istiyorlardı.

Aslında Arap uyanışı Türk idaresini istismar ve daha çok siyasal özgürlük ile sivil hürriyet elde etmek anlamına geliyordu. Lübnan Hıristiyanları siyasal özgürlük ve reformlar isterken, Osmanlı Devletinin geri kalanındaki Müslüman Arap entelektüelleri idari reformları savunarak ve İslamın ve İslam kurumlarının saflığına geri dönerek devleti temizlemek ve güçlendirmeyi hedeflemişlerdir. Bunlar panislamizmi savunmakta olup, bu görüşte olanlar ise Şeyh Muhammed Abduh, Abdurrahman Kavakibi, Muhammed Raşid Rıza idi.[11] Aynı zamanda bu Müslüman yazarlar Türklerle Araplar arasındaki işbirliğine önem vermekteydiler[12].

Mısır'da Arap milliyetçiliği düşüncesi ve hareketi daha çok ülkede yabancı varlığına karşı bir yerel birlik düşüncesinin dışa yansıması olarak şekillenip gelişmiştir[13]. Mısır'ın Arapçılık fikrinin oluşmasında etkisi oldukça fazla olmuştur. Mısır II. Meşrutiyetten sonra birçok İttihat ve Terakki muhalifinin de sığındığı bir siyasi merkez konumuna gelmiştir. Arap milliyetçilik hareketi burada da güçlenme imkanı bulmuştur. İttihat ve Terakki Partisinin Türkçülük fikri de Arapları rahatsız etmiştir. İslamcılığın yerini Türkçülüğün almaya başlaması bilhassa Suriye'de tepkilere neden olmaktaydı. Türk-Arap ayrılığını isteyenler Türkçülük fikrini Arapların tepkisini çekecek şekilde sunmuşlardır[14].

2. Arap Bölgelerinde Islahat Talep Eden Arap Cemiyetleri

Arapların bir kısmı Avrupalı devletlerin Osmanlı devleti toprakları üzerindeki emellerine er geç ulaşacakları yönünde büyük endişe duyuyorlardı. Çünkü böyle bir durum gerçekleştiğinde Hilafetin ve Müslüman bir İmparatorluktaki Arap varlığı sona erecekti[15].

---

[10] Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918),* Ankara, 1982, s.27.

[11] Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s.66: Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.38-41.

[12] Adid Davişa, *a.g.e.*, s.22.

[13] E. Zeynep Güler, *Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek*, İstanbul, 2011, s.51.

[14] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.19-21.

[15] Zeine N. Zeine, *a.g.e.*, s.56.

Araplar gizli ve resmi bazı Arap cemiyetleri kurarak, milliyetçilik fikirlerinin yanı sıra ıslahat taleplerini de bu cemiyetler vasıtasıyla yaymaya çalışmışlardır. Bu cemiyetlerin bazıları hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

2 Eylül 1908'de açılan Osmanlı Ademi Merkeziyet Cemiyetini İstanbul'da oturan bazı Araplar kurmuştur. Tüm Arap vilayetlerinde şubeler açmıştır[16]. Bu cemiyet bağımsızlığı açıkça dile getirmiyordu. Görünen amacı Arap haklarını teminat altına almaktı. Cemiyet ayrılıkçı değil, Osmanlıcılık fikrindeydi[17]. Ancak şu bir gerçektir ki, Birinci Dünya Savaşının çıkışı ile birlikte Arap milliyetçileri Türklere karşı silahlı direnişin planlarını yapmaya başlamışlardır[18].

Basra ve Beyrut Reform Cemiyetlerinin programları Arap milliyetçiliğinden çok umumi ıslahata yönelikti. Beyrut Cemiyetinin üyelerinin çoğunluğu Arap milliyetçisi değil Lübnan milliyetçisi kimlikleri ile tanınıyorlardı[19].

El-Müntedaü'l-Edebi Cemiyeti ise Araplar arasındaki iletişimi sağlayan kültürel bir cemiyet olmasına rağmen Arap milliyetçiliği yapmıştır.

Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti Kahire, Suriye ve Irak başta olmak üzere birçok yerde şubeler açmıştır[20]. Cemiyetim temel amacı ise her ne kadar Araplar Osmanlı İmparatorluğu içinde hayatlarını sürdürüyorlarsa da bir millet olarak kendi haklarına, kendi yönetimlerine ve eğitim sistemlerine sahip olmalılar. Ayrıca Arap bölgelerindeki okullarda Türkçe ile birlikte Arapçanın da eşit olması hakkını istiyorlardı[21].

El-Kahtaniye Cemiyeti, idari açıdan Osmanlı İmparatorluğunu Avusturya-Macaristan gibi bir imparatorluk şekline sokmayı amaçlamıştır[22]. Cemiyet Arap vilayetlerini kendi milli meclisleriyle idare edilir, dili ve müesseseleri Arap, müstakil bir devlet halinde teşkilatlandırmak, bununla beraber, aynı zamanda Arap tacını da taşıyacak olan Osmanlı padişahını hükümdar tanımaktı. Cemiyet oldukça gizli bir cemiyet olup, üyeleri parola ve işaretlerle birbirlerini tanımaktaydı[23]. 1910 yılında kendi kendini fesheden El-Kahtaniyye cemiyeti şunları istemekteydi:

1. Osmanlı İmparatorluğu Araplardan ve Türklerden oluşan çifte monarşi haline getirilmelidir.

---

[16] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.57.
[17] William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2004, s.159.
[18] C. Ernest Dawn, *a.g.e.*, s.167.
[19] C. Ernest Dawn, *a.g.e.*, s.169.
[20] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.57.
[21] Bessam Tibi, *a.g.e.*, s.146.
[22] Celal Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C.I, İstanbul, 1942, s.124.
[23] Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e.*, s.125.

2. Arap eyaletleri ayrı ve tek bir Arap kralının idaresine bırakılmalıdır.

3. Bu Arap krallığında, mahalli parlamento, mahalli hükümet kurulmalı ve resmi dil Arapça olmalıdır.

4. Bu Arap krallığı Avusturya- Macaristan örneğinde olduğu gibi Türk-Arap imparatorluğunun tamamlayıcı bir parçasıdır.

5. İstanbul'da Türk Hükümdar hem Arapların hem de Türklerin tacını giyecektir.

Bu şekilde Türk-Arap birliğinin gerçekçi bir temel üzerine oturtulmasının bu birliğin daha uzun ömürlü olacağına inanılmıştır.

El-Ahd Cemiyeti mensupları Osmanlı Devletinin Almanya yanında savaşa girmesine kadar olan dönemde Türk-Arap uyuşma ve kaynaşmasına taraftar olmuşlardır. Osmanlı Devleti içerisinde Türk-Arap birliğine inanarak bu yolda çalışmışlardır. El-Ahd Cemiyeti vasıtasıyla Arap ülkelerine muhtariyet verilerek, Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi Arap ülkeleri İstanbul Hükümeti ile birleşmelidir. Cemiyet Hilafetin Osmanlı elinde kalması ve İstanbul'un Doğu'nun merkezi olması gibi hedefleri gerçekleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına girmesinden sonra Türk-Arap bütünlüğünü sağlamanın mümkün olmadığını görünce, bu defa da El-Ahd Cemiyeti Arap milliyetçileri ile birlikte sadece Arap birliğini sağlamaya yönelik bir çalışma içerisine girmiştir[24].

3. II. Meşrutiyetten Birinci Dünya Savaşına Kadar Arap Bölgelerinde Islahat Talepleri

Arap huzursuzluğu karşısında Osmanlı yöneticileri ıslahatlar yapmak yönünde eğilim göstermeye başlamışlardır. Çünkü Arapların ıslahat talepleri gittikçe artmaktaydı. Mithat Paşa da Suriye valiliği sırasında bölgede bazı reformların yapılması gerekliliğine işaret etmiştir. Hatta Suriye'de çıkan El-Cenne adlı gazete 4 Sefer 1896 tarihli nüshasında Mithat Paşa'nın ıslahata dair görüşlerinin padişah tarafından kabul edildiği, eğer doğruysa Suriyelilerin sevinmeleri gerektiğini yazmıştır[25].

Osmanlı Devletinin Arap topraklarında ıslahatlar yapması yönünde İngiltere'nin de baskıları vardı. Mısır'da çıkan El-Ahram Gazetesinin sahibi Beşara Tekla, 9 Mart 1894'te Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya gönderdiği mektupta Osmanlı Devletinin Arap topraklarında ıslahat yapmasının neden gerekli olduğunu şöyle ifade etmiştir:

"(Son zamanlardaki bazı sınır olayları, bütün Arap topraklarında Osmanlı Devleti aleyhinde etkiler yapmıştır)… Bunun için öyle görürüm ki, velinimet

---

[24] Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)*, İstanbul, 1969, s.267-270.

[25] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.35.

efendimizin hükümet-i celaleti, Arabistan'da, ale'l-husus (en çok da) Hicaz'da ıslah-ı ahvale çare tedarik eylemelidir. Ta ki Mısır'ın ahvali, oralardaki şuub ve kabaile (halk ve kabilelere) sirayet eylemesin…"

II. Meşrutiyetin ilanı Arap topraklarında çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Şam'daki İngiliz Konsolosunun verdiği bilgilere göre, Şam'daki üst düzey sivil ve asker, tüccar ve ulema meşrutiyetin ilanını memnuniyetle karşılamışlardır. Beyrut Vilayeti ve Kudüs'te de çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Meşrutiyetin getirmiş olduğu hürriyet ve reform havası Arapları etkilemiştir. İngilizler bu durumdan endişelenerek, Osmanlıdan istenen isteklerin benzerinin kendi yönetimleri altındaki Araplardan geleceği korkusuna kapılmışlardır. Bilhassa da Mısır'dan korkmuşlardır[26].

Meşrutiyetin ilanı Cebeli Lübnan üzerinde de büyük heyecan uyandırmıştır. Lübnan'ın da diğer bölgelere verilen hürriyetten faydalanması gerektiği düşünülmüştür[27].

İkinci Meşrutiyet ile birlikte açılan 1908 meclisinde tüm unsurlar temsil edilmiştir. Bu meclisteki 288 mebus içerisinde 60 tane Arap mebus vardı[28]. İttihat ve Terakki daha sonradan Arap ayrılıkçı fikirlerin amaçlarını fark edince Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla Arap bağımsızlığını körükleyen hareketleri sıkı bir takibe almıştır[29].

Kamil Paşa kabinesi döneminde Arap bölgelerinde ıslahat isteyen Araplar, Beyrut Valisi Ethem Bey'in izniyle Beyrut'ta bir kongre topladılar. Bu toplantıda Suriye ile Arabistan vilayetlerine girmesini istedikleri ıslahat maddelerini tespit ederek, hükümete iletmişlerdir.

Ancak Kamil Paşa hükümetinden sonra Mahmud Şevket Paşa kabinesinin iktidara gelmesi ile birlikte vilayet makamında meydana gelen değişiklik üzerine hükümet, vilayetlerin idaresi için hususi kanuni düzenlemelerin Mebusan Meclisinin yetkileri arasında olduğunu ifade ederek, Beyrut Kongresinin tespit ettiği esasları dikkate almayacağını ilan etmiştir[30].

Zamanla bazı Arap milliyetçi liderler aşırıya da kaçmışlardır. Şam'da Şükrü El-Aseli ve Muhammed Kürd Ali, Vali Mardini Arif Bey'in huzuruna korkmadan çıkarak, Arapça yazılmış bir istidayı anlamadığı için Türkçesinin ilavesiyle getirilmesini söyleyen vilayet mektupçusunun hemen Suriye dışına sürülmesini isteyecek kadar ileri gitmişlerdir.

---

[26] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.46-47.

[27] Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, (Tercüme: Halit Özkan), İstanbul, 2005, s.11.

[28] Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çeviren: Nuran Yavuz), İstanbul, 1986, s.60.

[29] Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa (ve Casusluk Örgütleri)*, İstanbul, 1996, s.48.

[30] Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 2001, s.78.

Bu alanda orduyu da kullanma yoluna giden Araplar, Osmanlı Devletinin Balkan Savaşlarıyla meşgul olmasından istifade ederek, Gelibolu Yarımadasında bulunan bir Arap tümeninin subayları vazifelerini yerine getireceklerine, güya Arap vatanperverlerinin İstanbul'da siyaseten yapacakları baskı girişimlerinin dayanağı olduklarını gösterecek tavırlar içerisine girmişlerdir[31].

1912 yılında Balkanların Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmaya başlamasıyla birlikte Araplar da kendi geleceklerini düşünmeye daha çok önem vermeye başladılar. Bu sırada Beyrut'taki bir kısım insan, İngiliz himayesi altında Mısır'a katılmayı arzularken, bir kısmı da Fransız işgaline taraftar idiler. Beyrut'taki Selim Selam, Osmanlıya eğilimli olup, Beyrut vilayeti ile birlikte diğer Arap vilayetlerinin durumlarının düzeltilmesini zorunlu gören ve ıslahatlara samimiyetle inanan biridir. Bu yüzden 1912-1913 yılları arasında arkadaşı Ahmed Muhtar Beyhüm ve diğer bazı kimselerle birlikte ıslahat hareketinin liderliğini yapmıştır. Selim Selam Beyrut valisi ile de gerekli bağlantıları kurduktan sonra Cemiyet-i Islahiye'den de kendilerini temsil edecek vekiller göndermelerini istemiştir. Selim Selam el-İttihadul- Osmani gazetesinin 22 Aralık 1912 tarihli sayısında yazdığı makalede, devletin ve milletin ıslahatlar yapılmadan yaşamasının mümkün olmadığı, zamanında yapılmayan ıslahatların bir çok vilayetin Osmanlıdan ayrılmasına neden olduğunu dile getirmiştir. Merkezi ıslahatlara karşı olup, ademi merkeziyetçiliği savunmuştur.[32]'

Selim Selam, Beyrut Valisi Edhem Bey'e halkın bir kısmının devletten ayrılma taraftarı olduğunu, bir kısmının Mısır'a bir kısmının ise Fransızlara katılmak istediğini söylemiştir. Bunun önlemenin yolunun ise ıslahat olduğunu dile getirince Vali de Sadrazam Kamil Paşa'yı durumdan haberdar ettikten sonra ıslahatlar yapılması için kendi başkanlığında bir heyetin kurulmasını istemiştir. Ancak Sadrazam Kamil Paşa'dan gelen telgrafta, Mebusan Meclisi kurulduğunda istenen ıslahatların vekiller vasıtasıyla yollanabileceğini söylemiştir.

Bu tarz bir ıslahat çalışmasının oldukça fazla zaman alacağını düşünen Vali kendi başkanlığında bir heyetin ıslahatları hazırlamalarını istemiştir. Selim Selam da hemen ıslahatları oluşturacak heyeti kurma çalışmalarına başlamıştır[33].

11 Mayıs 1913'te sabık Sadrazam Kamil Paşa Beyrut'u ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında Beyrut'ta onun için muhteşem bir tören yapılmıştır. Bu sırada Selim Selam ve Muhammed Beyhüm Efendi ile ıslahatlar ve uygulanmaları konusunu konuşmuştur[34]. Kamil Paşa Arap eyaletlerini yakından tanıdığı için onların isteklerini de anlayışla karşılamıştır. Kamil Paşa 1864'ten beri

---

[31] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.79.

[32] Selim Ali Selam, *Beyrut Şehremini'nin Anıları 1908-1918*, (Hazırlayan: Hassan Ali Hallak, Tercüme: Halit Özkan), İstanbul, 2005, s.8.

[33] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.95-96.

[34] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.124.

yürürlükte bulunan Lübnan Teşkilat Kanununda değişiklik tekliflerini kapsayan bir protokol yayınlamıştır[35].

1913 yılı Ocak ayı başlarında el-Mukattam gazetesi "Beyrut Islahat Hareketi" başlığı altında yayınladığı bir yazıda, Beyrut halkının ısrarla ıslahat istediğini ve Vali Edhem Bey'in uygun gördükleri ıslahatları ihtiva eden bir dilekçeyi kendisine sunmalarını Beyrutlulardan istediğini dile getirmiştir. Bu dönemde Islahat Cemiyeti 14 maddeden oluşan bir program ilan etmiştir. Programın önemli başlıklarından bazıları şunlardır:

-Adem-i merkeziyetçiliğe uygun olarak Arap vilayetlerine özerklik sağlanması.

-Vilayetlerin yönetim ve idaresinin yerel Arap vatandaşlarına bırakılması.

-Türkçe gibi Arapçanın da resmi dil olarak kabul edilerek, Meclis-i Mebusan'da geçerli dil olarak kullanılmasıdır.

Islahat layihası 13 Ocak 1913 tarihinde Selim Selam'ın başkanlığında yapılan bir oturumda bazı değişiklikler yapılarak kabul edilmiş ve projenin hayata geçirilmesi için de bir kurul oluşturulmuştur. Bu ıslahat programı Beyrut'ta hem Müslüman hem de Hıristiyanların desteğini almıştır[36].

23 Ocak 1913'te İttihatçılar, Bab-ı Ali baskını ile yönetimi ellerine aldılar. 13 Şubat 1913'te de Vali Edhem Bey görevden alındığını ve yerine Ebubekir Hazım Bey'in atandığını bildiren bir telgraf aldı[37].

İttihatçılar Araplara bazı imtiyazlar tanımaya razı olmalarına rağmen tam özerklik tanımak niyetinde değillerdi. Bu tutumları 9 ve 26 Mart 1913'te Meclisten geçen iki geçici kanunla iyice belli oldu. 9 Martta çıkarılan kanun, eyalet maliyelerini imparatorluk maliyesinden ayırmakta ve gelecekte eyalet vergilerinin özel bir mekanizma yoluyla toplanacağını bildirmekteydi. Yerel hizmetler, yerel gelirlerden karşılanacak ve her eyaletin bütçesi kendi genel meclisi tarafından hazırlanacaktı. Eyalet idareleri ile ilgili 26 Mart tarihli kanunu ise, eyaletlerde İstanbul'dan tayin edilen bir valinin yerel olarak seçilmiş meclisin başına getirilmesini ve böylelikle yarı-özerk bir idare kurulmasını öngörüyordu[38]. Mali ve diğer önemli sorunlarda yürütme organının başlıca otoritesi vali olacak, ancak eyalet meclisinin kararlarına aykırı hareket edemeyecekti. Eyalet meclislerinin üyeleri mebus seçimlerinde kullanılan kanunlar uyarınca seçilecekti. Görevde bulunan subaylar, ayan üyeleri, mebuslar, kadılar, devlet memurları ve devletle iş yapan müteahhitler adaylıklarını koyamayacaklardı. Meclis üyeleri görevleri karşılığında ücret

---

[35] Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.224.
[36] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.9.
[37] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.112-113.
[38] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.60: Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.224.

alacaklar ve birinci sefere mahsus olmak üzere 1912 mebus seçimleri için seçilmiş ikinci derecedeki seçmenler heyeti tarafından seçileceklerdir. İttihatçılar bu politikalarındaki amaçları bir taraftan ademimerkeziyetçi bir sistem uygularken, diğer taraftan vali ve dahiliye nazırı aracılığıyla merkezi hükümetin otoritesini sürdürmeye çalışıyorlardı. Yani hem eyaletlerin özerklik isteklerini karşılamak, hem de devletin bütünlüğünü bozmamaya çalışıyorlardı. İttihatçılar yerel meclislerin üyelerini seçerken Arap toplumun geleneksel liderlerinden çok, ilericilik taraftarlarını tercih etmişlerdir. Gelenekçi unsurlar kendi yetki alanlarına el uzatılmasına karşı olup, çıkarlarını savunmak üzere harekete geçtiler.

Irak'taki Arap liderleri bu yeni idari sistemi olumsuz karşılamışlardır. Basralı eşraf ve mebuslar Dahiliye Nazırına protesto telgrafları çekmişlerdir. Araplar özellikle valiye tanınan eyalet meclisinin kararlarına müdahale etmek, uygun görmediği konulardaki tartışmaları gündemden çıkarmak, oturumları ertelemek ve dilerse meclisi dağıtmak gibi yetkilerle ilgili maddelere itiraz etmekteydiler. Seyit Talip liderliğindeki Arap eşrafı bu tür yetkilere karşı olduklarını açıklamışlardır. Osmanlı Devleti protestolara verdiği cevapta, kanunun çıktığı şekliyle yürürlüğe gireceği ve eyalet meclisi seçimlerinin kısa bir zaman sonra yapılacağını bildirmiştir. Osmanlı Devleti kararlı olmakla birlikte yumuşak başlı davranmaktaydı. Osmanlı Devleti, dil siyasetini de idari ıslahatlar ile birlikte bu dönemde değiştirdi. Bundan böyle Arapçanın okullarda öğretilmesine ve idari mekanizmanın bazı şubelerinde kullanılmasına izin vermiştir. Bu değişiklikle Arapların temel isteklerinden biri yerine getirilmiştir[39].

Paris'teki Osmanlı Sefiri Rıfat Paşa, Dışişleri Bakanı Gabriel Efendi'ye gönderdiği 28 Ocak 1913 tarihli yazısında "Arapların ayan Meclisinde lüzumu derecesinde bir mevkileri olmadığına ve Arap memleketlerine gönderilen memurların Arapçaya adem-i vukuflarının mahzuruna " dikkat çekmiştir. Rıfat Paşa, Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Müslümanlara İngiltere'nin de Mısır'daki halka hak tanımadığının Suriye halkının malumu olduğunu belirtip, bunların taltif edilerek, ıslahata devam edilip, devlete bağlılıklarının arttırılması gerektiğini vurgulamıştır. Rıfat Paşa şimdiye kadar birçok kez ıslahat yapılmak istendiğini ancak başarılamadığını, Osmanlı Devleti üzerinde etkili bazı kişilerin bunu engellediği, halbuki ıslahatların yapılması gerektiği belirtilmiştir[40].

7 Mart 1913'te Vali Ebubekir Hazım Bey Beyrut'a gelince 12 Mart akşamı Islahat Cemiyeti faaliyet kurulu valiyi karşılamak ve ıslahat layihasını sunmak amacıyla hükümet konağına gitmiştir. Vali heyeti iyi karşıladı. Heyettekiler de ziyaretin amacı ve heyetin nasıl kurulduğunu anlattılar. Osmanlıdan ayrılmayı

---

[39] Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.225-227.
[40] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.36-37.

düşünmediklerini ve ıslahatların zaruri olduğunu anlatıp, layihalarını sundular. Vali de ıslahatlara sıcak baktığını ve ıslahat taraftarı olduğunu dile getirmiştir[41].

Islahat programı Akka, Nablus, Kudüs, Şam, Halep, Bağdat ve Basra gibi diğer Arap vilayetleri tarafından da desteklenmiştir. Bu ıslahat isteklerinin derhal uygulanması ile ilgili İstanbul'daki Bab-ı Aliye çok sayıda telgraflar gelmiştir. Filistinliler de bu ıslahatların Filistin'de uygulanmasını istemişlerdir. Yafa'daki İngiliz konsolos vekilinin Nisan 1913'te söylediğine göre sabık Yafa mebusu Hafız es-Said sadrazamlığa ve dahiliye nazırlığına gönderdiği telgraflarda, Beyrut ıslahat layihasının öneminden dolayı ve "Filistin'i hayatta tutacak tek ilaç olması nedeniyle Filistin'de de uygulanmasını istemiştir. Islahat heyetinin amaçları arasında Suriye ve Osmanlı devleti arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi de vardı.

Selim Selam Beyrut Islahat Cemiyeti üyeleri arasında en etkili şahsiyetti. Cemiyetin Hristiyan üyelerinden Halil Zeyniyye Fransa'ya yazdığı mektupta Suriye Hıristiyanlarının emellerini ve Fransa ile olan sıkı bağlarını dile getirmiştir.

1913 yılında Beyrut Valisi Hazim Bey hükümetten aldığı bir emir üzerine Cemiyet-i Islahiye'yi dağıtarak, faaliyetlerine son vermiştir. Vali, askerlik süresinin azaltılmasının devletin siyasi gücünü zayıflatacağı, Cemiyeti Islahiye'de Müslüman ve Hıristiyan üyelerin eşit tutulmasının Müslümanlara haksızlık olduğunu, Osmanlı Devletinin vilayetler hakkında yeni düzenlemeler yapacağını söyleyerek, Cemiyet-i Islahiye'yi kapatmıştır.

Islahat Layihası özellikle yabancı danışmanlar tutulması maddesinden dolayı el-Menar gazetesinde eleştirilmiştir. Beyrut Valisi Hazim Bey, cemiyetin idarecilerinden Selim Selam ve Petro Tarrad ile görüşerek, hükümetin yeni vilayetler kanunu yapacağından dolayı cemiyetin kapatıldığı ve önceden verilmiş olan iznin kaldırıldığını belirtmiştir.

Cemiyet, Cemiyet-i Islahiyenin kaldırılmasını protesto etmek amacıyla bir yazı valiye göndermiş ve bu yazı o günün gazetelerinde yayımlanmıştır. Halk da İstanbul'daki sadarete protesto telgrafları göndermiştir. Ancak Osmanlı hükümeti bu protestolara cevap vermeyerek, ıslahatların Meclis-i Mebusan'da mebuslar tarafından görüşülmesi gerektiğini açıklamıştır. İngiltere ve Fransa ise bu cemiyet mensuplarını Osmanlıya karşı kışkırtarak bundan sonraki toplantılarını Amerikan Üniversitesi salonunda yapabileceklerini söylemişlerdir. Dükkânlar ve ticarethanelerde greve gidilmiş, tutuklananlar serbest bırakılınca grev bitirilmiştir[42].

---

[41] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.114-115.
[42] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.10-14.

3.1. Paris Arap Kongresi

Arap milliyetçileri Beyrut'ta hükümetin yasaklamasına rağmen toplamak istedikleri genel Arap kongresinin, hükümet tarafından kesinlikle yasaklanacağını ve girişimcileri hakkında kanuni takibatta bulunulacağını anlayınca, Fransa Hükümetinin onayı hatta özel davetiyle kongreyi Paris'te toplamaya karar vermişlerdir. Bütün Arap bölgelerine davetiyeler yazarak, bu kongreye üye göndermelerini istediler. Bu kongreyi organize edenlerin başında ise Hama Mebusu Abdülhamid Zohravi Efendi, Beyrut'ta çıkan El-Hakikat Gazetesi sahibi Abdülgani Elaris ve El- Müntedü'l-Edebi Reisi Abdülkerim Halil bulunuyordu.

Kongrenin Fransa hükümeti himayesi ve dostluğu altında yapılması meşelenin şekil ve mahiyetini tamamen değiştirerek, adeta Fransızların Suriye'ye fiilen müdahalelerine yol açacak bir sonuca ulaşacağı izlenimini veriyordu[43]. Bunu fark eden Emir Şekib Arslan Suriye'ye gözünü dikmiş bir devletin başkenti olan Paris'te bu kongrenin yapılmasına karşıydı. Osmanlı Balkan savaşıyla uğraşırken ve ülkenin önemli bir kısmı kaybedilmiş ve bir düşüşün yaşandığı bir dönemde bu durumun Osmanlının itibarını zayıflatacağını düşünmüştür[44].

Kongreye katılanların çoğu kendilerini dini bir cemaatin üyesi olarak değil, Arap olarak görüyorlardı. Fransız taraftarı azınlık bir grup hariç, kendilerini hala Osmanlıcılık ideolojisine bağlı kabul ediyorlardı. İstekleri adem-i merkeziyetçi bir yönetim, ulusal kültürel özerklik ve çok uluslu anayasal bir monarşi çerçevesinde Türklerle eşit haklara sahip olmaktı[45].

Sadrazam Kamil Paşa 11 Mayıs 1913'te Beyrut ziyareti sırasında Selim Selam, Paris Arap kongresi hakkında bilgi verince, yabancılara kesinlikle güvenmemelerini ve Selim Selam'ın da katılması gerektiğini dile getirmiştir[46]. Islahat Cemiyetini bu kongrede Selim Selam, Ahmed Muhtar Beyhüm, Halil Zeyniyye, Şeyh Ahmed Hasan Tabbare, Dr. Eyyüb Sabit ve Albert Sursuk gibi şahısların temsil etmesi kararlaştırılmıştır[47].

Türklerle Araplar arasında yabancıların teşvik ve kışkırtmasıyla bir anlaşmazlık çıkmasına engel olmak amacıyla vatanseverliklerine güvenilebilecek bazı Arap ileri gelenlerinin oy ve görüşlerine müracaatla Arapları umumi İslam menfaatlerini tehlikeye koymayacak tarzdaki hususi milli emellerinin neden ibaret olduğunun anlaşılmasını ve onları tatmin edecek düzenlemelere yönelme kararlarının alınmasına hükümet sıcak bakmaktaydı. Hükümet, Paris Arap Kongresini toplamış olan Arap ileri gelenleri ile görüşmek

---

[43] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.79.
[44] Emir Şekib Arslan, *a.g.e.*, s.65.
[45] Bessam Tibi, *a.g.e.*, s.149.
[46] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.124-125.
[47] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.17.

ve onlarla bir anlaşma zemini bulmak amacıyla Mithat Şükrü Bey ve birkaç kişiyi daha Paris'e göndermiştir[48].

Kongre 18 Haziran 1913'te Paris St. Germain'deki Coğrafya Cemiyetinin büyük salonunda yapılmıştır[49]. Amerika'daki Arap cemiyetleri temsilcileri de dahil olmak üzere yarısı Hıristiyan yarısı Müslüman ve çoğunluğu Suriyeli olan 24 temsilcinin katıldığı bu toplantıyı 200 kadar da meraklı Arap takip etmiştir[50].

Muhtar Beyhüm, ez-Zohravi, Selam ve Tabbare Hıristiyan dostlarının Suriye'nin bağımsızlığı için değil, Osmanlıdan ayrılıp Fransa mandasına katılması için çalıştıklarını anlayınca bunlara kızarak, devletle yazışıp, devlete bağlılıklarını bildirmişlerdir[51].

Suriye Arap Kongresinin, Osmanlı Devletinin Paris Büyükelçiliğine sunduğu 21 Haziran 1913 tarihli yazıda, Kongrenin o gün Paris'te aldığı kararların kopyası sunulup, Osmanlı Hükümetine iletilmesi istenmiştir[52].

Lübnan Heyeti Başkanı Şükrü Ganem, Fransa Dışişleri Bakanı Pichon'a kongrenin toplanmasından bir gün önce gönderdiği 17 Haziran 1913 tarihli gizli bir yazıda, Paris'te yapılan Suriye Arap Kongresinin İslam aleminde büyük etki yaratacağı, Fransa'ya karşı Afrika Müslümanlarının kalplerinde olumlu bir tesir uyandıracağı, Beyrut ahalisinin istediği ıslahatları elde edemediği takdirde kendi meclisi ayanlarında yapacakları resmi bir oturumla aldıkları kararla Lübnan'a katılacağını iddia etmiştir[53].

Kongre sona erince alınan kararları Paris'teki Osmanlı elçisi Rıfat Paşa ve Fransa Dışişleri Bakanı Pichon'a iletmek amacıyla bir heyet oluşturulmuştur. Heyet Şark Meseleleri Müdürü Mösyö Margaret ile görüşürken, Beyhüm, kongre merkezi olarak Paris'i seçmelerindeki asıl amacın Fransa'daki hürriyet ortamı ve Fransa ile devletimiz arasındaki yerleşik dostluktan başka bir şey olmadığını vurguladıktan sonra "Biz devletimizi kesinlikle değiştirmek istemiyoruz" demiştir.

Selam, Beyhüm, Tabbare ve Zöhravi, Pichon'a kongredeki maksatlarının Osmanlı Devletinden ayrılmak olmadığı, sadece Arapların haklarını kazanmak için uğraştıklarını dile getirmişlerdir. Selim Selam Şark Meseleleri Müdürüne ise şunları söylemiştir:

"Efendim. Ülkemizin gidişatı hakkındaki hakiki his ve görüşümüzü anlamanız bizim için önemlidir. Bizler adem-i merkeziyetçiliği ve elimizden alınmış olan haklarımızı talep ediyor olsak da, yüce halifemiz emirülmüminin

---

[48] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.79.
[49] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.18.
[50] Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e.*, s.126.
[51] Emir Şekib Arslan, *a.g.e.*, s.65.
[52] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.37.
[53] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.19.

hazretlerinin saltanatına sıkı sıkıya bağlıyızdır. Onun hakimiyetinden ayrılmak ve sizin korumanızı talep ederek, ülkemize gelmenizi istemek aklımızın ucundan bile geçmez. Arkadaşlarımızın bu sözleri, Arap ülküsüne gösterdiği anlayış ve hizmetlerinden dolayı Fransa için teşekkür mesabesindedir"[54].

3.2. Islahatlar Konusunda Yapılan Görüşmeler

Osmanlı Devleti Paris Kongresi sonrası kongrede görevli bazı kişilerle görüşmek amacıyla onları İstanbul'a davet etmiştir. Arap temsilciler de kongre başkanı Abdülhamid ez-Zöhravi, Selim Selam, Muhtar Beyhüm, Şeyh Ahmed Tabbare ve Halil Zeyniyye'den oluşan bir heyeti görüşmeler yapmak üzere seçmiştir. Bu heyete seçilen Halil Zeyniyye tutuklanacağından korktuğu için heyete katılmayı kabul etmemiştir[55]. Kongreye gidecek temsilcilere aşağıdaki hakların alınması yönünde salâhiyet verilmiştir:

1. Bölgesel askerlik, 2. Arap vilayetleri için ilk ve lise tahsillerinde Arapçanın resmi dil olması, 3. İdarede ıslahat için Avrupalı müfettişler tayini, 4. Mahalli idare heyetlerinin genişletilmesi ve devlet idaresinde daima 5 Arap vali ve 3 nazır bulunacak şekilde bazı büyük idare mevkilerinin Araplara bırakılması[56]. 6. Arap eyaletlerinde ademimerkeziyetçi idareler kurulması[57].

Heyet 16 Haziran 1913'te İstanbul'a vardığında büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. İstanbul'da Arap cemiyetlerinin temsilcileri ile bir araya gelerek ziyaretlerinin amacının; Osmanlı Hükümetinin ilan ettiği anlaşmada kapalı kalan yerleri açıklığa kavuşturmak, Arap hizip liderlerinin devlete ait makamlara getirilmesi hakkında görüşmek ve İttihat ve Terakki Fırkası ile Arap Kongresi arasında yapılan gizli anlaşmanın resmi olarak kabulünü sağlamak için hükümete baskı yapmaktır. Heyet 23 Ağustos 1913'te ziraat Nazırı Süleyman el-Bustani ve Abdülkerim el-Halil ile birlikte Sultan V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkmıştır. Heyet ıslahat isteklerinin yerine getirilmesini istemiş, Padişah da idare edenler ile idare edilenler arasındaki ilişkilerin pekiştirilmesine işaret ettikten sonra kendilerine iyilikte bulunma sözü vermiştir. Selim Selam da Arapların ayrılıktan yana olmayıp, hilafet makamına bağlılıklarını dile getirmiştir.

Heyet üyeleri 27 Ağustos 1913'te de veliahdı ziyaret ederek Arapların ona duydukları alakayı dile getirmişlerdir. Heyet 2 Eylül 1913'te Beyrut'a döndüğünde kalabalık bir topluluğun büyük sevgi gösterileri ile karşılanmıştır[58].

Cemal Paşa hatıralarında Arapların ıslahat adı altındaki bu pazarlıklarla ilgili yapılan görüşmeler ile ilgili şunları söylemektedir:

---

[54] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.21-22.
[55] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.23.
[56] Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e.*, s.126.
[57] Adid Davişa, *a.g.e.*, s.30
[58] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.24-25.

"Bir gün Talat Bey İstanbul Muhafızlığına gelerek Cuma günü Şeyh Abdülaziz Çeviş'in Süleymaniye'deki evine davetli olduğumuzu, birlikte oraya gideceğimizi söyledi. Bu davetteki maksadın Araplarla bir dostluk zemini bulmak üzere Arap gizli siyasi cemiyetinin reisi bulunan zatla görüşmek olduğunu ve ben esas itibariyle bu dostluğun en hararetli isteklilerinden olduğum ve özellikle Bağdat valiliğim sırasında Arap meseleleri hakkında ihtisas sahibi olduğumdan, bu görüşmelerde bulunmaklığımın hükümetçe kararlaştırıldığını da ilave etti.

Belirli günde davete gittik. Çok geçmeden ufak yapılı, yirmi sekiz otuz yaşlarında esmer ve iri siyah gözlerinin ateşli parlaklığı fazla zeki olduğuna delalet eden, hal ve harekatı fazla cüretkar ve müteşebbis olduğunu gösteren bir zat da geldi. Arap gizli siyasi cemiyetinin murahhası sıfatıyla ve Abdülkerim el-Halil adıyla bize takdim olundu. Yemekten sonra müzakere başladı. Anlaşma maddeleri arasında en fazla ısrarla elde etmek istediği şeyin, bazı şahısların İstanbul'da önemli makamlara geçirilmesini temin etmek olduğunu görünce, bunların gözünde Arap[59] ıslahatının birkaç hırslı yükselme düşkününün şahsi emellerinin tatmin edilmesi demek olduğuna üzülerek karar verdim. Yine de mektepler yönetimi, Vilayet Hususi İdaresi Kanunu uyarınca kimi yerlerde ilköğretimin Arapça olması, mahkemelerde bazı muamelelerin Arapça cereyan etmesi, celp ve ihzar müzekkereleriyle ceza ve hukuk ilamlarının Arapça suretlerinin de eklenmesi, Ayan Meclisi, Devlet Şurası ve Temyiz Mahkemesiyle Bab-ı Meşihat'a (Şeyhülislamlık) bazı Arap ileri gelenlerinin tayin olunması tarzında bazı kararlar kaleme alındı.

Bundan sonra bir kere de Beyoğlu'nda Kroker Otelinde Abdülkerim Halil ve Şeyh Abdülhamid Zohravi ile birleştik ve bu ön kararlar üzerine görüş alışverişinde bulunduk. Daha sonra hükümetin de uygun görüp onayladığı bu maddeler bütünüyle devletçe tatbik ve icra olundu".

Ayrılıkçılık emelleri olan Abdülhamid Zohravi Efendi'nin Ayan Azalığına tayinine devamlı surette Talat Bey karşı çıkmıştır. Abdülkerim Halil birkaç defa Cemal Paşa'ya giderek bu konuda Talat Bey nezdinde etkili teşebbüslerde bulunmasını istemiştir. Israrcı tutum karşısında sonunda emelleri yerine gelmiştir. Ancak Abdülhamid Efendi'nin yegane arzusu Meşihat (Şeyhülislamlık) makamını işgal etmek olduğundan, Ayan Azalığı bir türlü emelini tatmine kafi gelmemiştir.

Abdülkerim Halil şahsi itibarını arttırarak, Ella Merkeziye Partisi'nin Suriye Genel Müfettişi ünvanı adı altında Suriye'ye dönerek faaliyetlerini devam ettirmiştir. Meclis-i Mebusan seçimlerinde taraftarları onu mebus seçtirmek için oldukça fazla çaba sarf etmelerine rağmen Dahiliye Nazırı Talat

[59] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.80.

Bey'in etkili tedbirleri sayesinde İttihat ve Terakki Partisinin adayları Arap vilayetlerinde seçimleri kazanmışlardır.

Arapların ıslahat istedikleri konular üzerinde bir birliktelik de yoktu. Mısırlı Aziz el-Mısri, Arap anlaşması meselesinde şahsi bir menfaat sağlayamaması, Abdülkerim Halil ile Abdülhamid Zohravi'nin ön plana çıkmasına kırılarak, anlaşma maddelerinin Arap emellerini kesinlikle tatmin etmediğini Arapların tek arzularının içte müstakil bir idareye, başlı başına bir orduya sahip olarak, Türklerle ancak Avsuturya-Macaristan'a benzer bir ikili hükümet şeklinde birleşmekten ibaret olduğunu iddia etmiştir. Hatta Arapların Macarlardan daha ileri giderek, Arap ordusu resmi lisanının Arapça olması gerektiği ancak bunu elde etmeye çalışmayarak şahsi mevki ve şeref sağlamak amacıyla birtakım manasız ıslahat maddelerini kabule yanaşanların millet haini sayılacağını ve yakında en ağır şekilde cezalandırılacağını açıkça söyleyecek kadar ileri gitmiştir[60].

İstanbul'da Arap sorunları tartışıldığında Medine'de bir darü'l-fünun kurulmasına karar verildiğinden dolayı Abdülazizi Çaviş ve Abdülkadir Mağribi Medine'ye giderek, burada inşaat alanı için uygun bir yeri seçip, üniversite yapmak amacıyla açılış töreni yapılmıştır[61].

Arap asıllı bir kişi olan Sait Halim Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinde Arapları yatıştırmak amacının da olduğu muhakkaktır. Sait Halim Paşa Jön Türkler döneminin en uzun süre başta kalan sadrazamı olmuştur. Sait Paşa yetkisiz ve bazılarının dediği gibi kukla bir yönetici değildi. İttihatçıların Araplara karşı güttükleri siyasetin sorumlusu ve daha önceleri Mekke Emiriyle İttihatçılar arasındaki çatışmayı önleyen Sait Halim Paşa olmuştur[62].

Mebusan Meclisindeki bazı Arap mebuslar da ıslahat istekleri yönündeki faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Selim Ali Selam Beyrut mebusu seçilmesi üzerine 29 Mayıs 1914'te İstanbul'a gitmek amacıyla Beyrut'ta ayrılmıştır. 4 Haziran'da İstanbul'a varmış ve meclisin açılması ile toplantılara iştirak etmiştir[63]. Mebusan Meclisindeki Arap Mebuslar bir grup oluşturmaya çalışmışlardır. Bu grubun oluşturulması için çalışanlardan biri de Selim Selam olmuştur. Grubun amacı Arap vilayetlerindeki halkların haklarını aramak ve önceden kazanılmış hakları korumaktı. Selim Selam, Mebusan Meclisinde yaptığı konuşmaların birinde Arap vilayetlerindeki eğitimin durumundan bahsederek, eğitimin geliştirilmesi ve düzenlenmesini istemiştir[64].

---

[60] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.81-82.
[61] Emir Şekib Arslan, *a.g.e.*, s.67.
[62] Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.228-229.
[63] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.141.
[64] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.28.

4. Birinci Dünya Savaşı Dönemi

Türkler, Arapların dil ve kültürlerine büyük saygı göstermişlerdir. Cemal Paşa Birinci Dünya Savaşı sırasında IV. Ordu Komutanı olarak Suriye'ye geldiğinde, Abdülkerim Halil ve Doktor Abdurrahman Şehbender ile diğer Arap ihtilalcileri vasıtasıyla bir edebiyat müsameresi düzenlettirmiştir. Arapların yiğitliğine, Arap kavminin yükselmesi ve gelişmesine ilişkin birçok nutuklar verilip kasideler okunmuştur. Hatta Arap emellerinin birliğini sağlayacak marşlar okunmuştur. Bu törenin sonunda söz alan Cemal Paşa "Arabın diline, din lisanımız olmak bakımından ve kavmine, dindaşımız bulunmak yönünden son derece hürmet ve muhabbetimiz olduğunu" vurguladıktan sonra İttihat ve Terakki Partisinin Arap politikası hakkında ise şunları söylemiştir:

"Efendiler bizim fırkamızın Araplar hakkında tatbik etmek istediği program o kadar geniştir ki, bunu siz tasavvur bile edemezsiniz. Mesela ben Arap ve Türk iki kavmin aynı halifeye tabi müstakil millet halinde birleşmesini muzır görenlerden değilim. Bu gayeye varmak için çok çalışmak, aramızdaki din ve vatan haini mürailei tard ve def etmek ve düşman parası ile hareket eden alçakların içimizde yer bulamamasını temin eylemek icap eder. Size burasını söylemek isterim ki, İstanbul'da ve Türklerle meskun İslam memleketlerinde bugün gördüğünüz Türklük cereyanı Araplık cereyanına katiyen muhalif değildir"[65].

Cemal Paşa Islahcılar hizbine çok önem verip güvenmiştir. Hatta Baalbek ve Beka kazalarını Cebel-i Lübnan'a ilhakı taraftarı olduklarını ve bunun için savaştan önce Fransız konsolosuna yazılan mazbataya imza koyan Baalbekli El-Haydar ailesiyle Cebel-i Lübnan'ın Hermel nahiyesi derebeyleri olan Hamade ailesinin Baalbek'le Humus arasında Resi Baalbek denilen ıssız bir istasyon civarında düzenledikleri yurtsever bir gösteriye yanında sadece yaveri olduğu halde Suriye Valisi Hulusi Beyle beraber gitmiştir. Yani Osmanlı idarecileri Araplara hakiki vatanseverlik ve Halifeye bağlılık hisleri uyandırmak amacıyla ellerinden geleni yapmışlardır[66].

Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalına karşı düzenlediği girişimin başarısızlıkla neticelenmesi[67] ve Çanakkale harekâtıyla ilgili gelişmeler Arap ayaklanması konusunu bir süre ikinci plana atmıştır. İngiltere, Çanakkale seferinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplara ihtiyacı kalmayacaktı. Öte yandan Araplar da Çanakkale Savaşının gelişmelerini yakından izlemişlerdir. İtilaf devletlerinin gücü Araplarda bazı tereddütler oluşturmuştur. Çanakkale Savaşı başarısı Araplar arasında Osmanlı Devletine karşı sempati yaratmıştır. [68]

---

[65] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.256.
[66] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.260.
[67] William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.561.
[68] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.79.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısırlı milliyetçiler için bağımsızlık, İngiliz işgalinden kurtulmak ve Osmanlı Devletiyle bağlarını koparmak en önemli hedef olmuştur[69].

Birinci Dünya Savaşı sırasında Cemal Paşa İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapan Arap bağımsızlık taraftarlarını tutukladığı gibi Selim Selam'ı da tutuklamış ve Selim Selam Arap bölgelerinde ıslahat yapmak dışında bir amacı olmadığını dile getirmiştir. Ardında da hakkındaki suçlamalardan hiçbiri sabit bulunmadığı için serbest bırakılmıştır[70].

İngiltere, Şerif Hüseyin'i tarafına çekmek amacıyla fazlasıyla para desteğinde bulunmuştur. Bu yolla Şerif'in isyanını hızlandırmayı düşünmüştür[71]. Savaş sırasında Arapların İngiltere yanında savaşa girmeleri amacıyla Şerif Hüseyin McMahon yazışmaları başlamıştır. Bu yazışmalarda kurulacak olan Arap Krallığının sınırları ve İngiltere'nin vereceği destek pazarlıkları yapılmıştır[72]. İngiltere savaş sırasında elindeki tüm imkânları Arapları Türklere karşı kışkırtmakta kullanmıştır[73].

Şerif Hüseyin'in başlattığı ayaklanma toplu bir Arap ayaklanmasına dönüşmediği gibi İslam dünyasında da bazı tepkilere yol açmıştır. Suriye'de, Irak'ta ve Filistin'de İngilizlerin beklediği toplu isyan hareketi oluşmamıştır[74]. İngiltere bir taraftan Şerif Hüseyin'e büyük bir Arap Krallığı vaadederken diğer taraftan ise Fransa ile Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını aralarında Sykes-Picot Antlaşması ile paylaşmışlardır[75]. İngiltere Sykes-Picot Antlaşmasını Araplardan gizli tutmaya büyük önem vermiştir[76].

Şerif Hüseyin'in 10 Haziran 1916'da ayaklanmasından[77] sonra Osmanlı Devleti bu siyasi ve askeri değişimlerden etkilenmiştir. Cemal Paşa Şam bölgesinden çekildikten sonra Selim Selam ve Arap mebuslar sürgün ve uzaklaştırma cezası alan Lübnan, Suriye ve Filistinlilerin serbest bırakılması için teşebbüste bulunmuşlar ve başarılı olmuşlardır[78].Şerif Hüseyin'in isyan etmesi Hindistan Müslümanları tarafından hoş karşılanmayarak, Şerif Hüseyin ve isyan eden Arapları İslam düşmanı olarak görmüşlerdir[79].

---

[69] E. Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.62.
[70] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.31.
[71] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.83.
[72] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.65: William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.177: Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.86.
[73] Bessam Tibi, *a.g.e.*, s.154.
[74] Adid Davişa, *a.g.e.*, s.34-35.
[75] William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.182: Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.65.
[76] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.125.
[77] Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.67.
[78] Selim Ali Selam, *a.g.e.*, s.33.
[79] Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, Ankara, 1974, s.134.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında Sina Filistin Cephesi ile Irak Cephesinde Arap topraklarını adım adım savunarak geri çekilmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması yapılmıştır.

SONUÇ

Fransız ihtilali ile yeniden canlanan milliyetçilik fikri Arapları da etkilemeye başlamıştır. Arap milliyetçilik fikrinin oluşmasında Arap yazarların, cemiyetlerin, gazetelerin ve beyannamelerin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca İngilizlerin desteği ile Mısır bu tür fikirlere merkezlik yapmıştır. Arap milliyetçilik hareketinin Osmanlı Devleti içerisinde bağımsızlığa dönüşmesi için İngiltere ve Fransa Arapları kışkırtmıştır. Arap bağımsızlık taraftarları bağımsızlığa gidecek yol olarak ilk etapta Osmanlı Devletinde ıslahat taleplerinde bulunmuşlardır.

Bu ıslahat istekleri, dil, askerlik, memurluk, mali ve idari alanı kapsamıştır. İleride bağımsızlık veya konfederasyon şeklinde olabilecek bir idari düzenin alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İngiltere'nin kışkırtması ve desteği sonucunda Şerif Hüseyin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiştir. Ancak savaş boyunca Osmanlı Devletine karşı hiçbir zaman toplu bir Arap isyanı olmamıştır. Osmanlı Devleti Sina Filistin ve Irak cephelerinde yenilmiş ve 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesini imzalayarak savaşa son vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çeviren:Nuran Yavuz), İstanbul, 1986.

ARSLAN,,Emir Şekib İttihatçı Bir Atrap Aydınının Anıları, (Tercüme:Halit Özkan), İstanbul, 2005.

BAYUR, Hikmet, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, Ankara, 1974.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 2001.

CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2004.

DAVİŞA, Adid, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, (Çev:Lütfi Yalçın), İstanbul, 2004.

DAWN, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev:Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), İstanbul, 1998.

GÜLER, E. Zeynep, *Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek*, İstanbul, 2011.

HİÇYILMAZ, Ergun, *Teşkilat-ı Mahsusa (ve Casusluk Örgütleri)*, İstanbul, 1996.

KARASAPAN, Celal Tevfik, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C.I, İstanbul, 1942.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918),* Ankara, 1982.

SELAM, Selim Ali, *Beyrut Şehremini'nin Anıları 1908-1918*, (Hazırlayan: Hassan Ali Hallak, Tercüme: Halit Özkan), İstanbul, 2005.

ŞEN, Sabahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul, 2004.

TİBİ, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, (Türkçesi: Taşkın Temiz), İstanbul, 1998.

TUĞ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)*, İstanbul, 1969.

ÜNAL, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul, 1998.

ZEİNE, Zeine N, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğin Doğuşu*, (Çev:Ayhan Akbaş), İstanbul, 2003.

OSMANLI DÖNEMİNDE HİCAZ'IN İDARİ VE MALİ YAPISI İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALAR 1840-1916

Süheyl SAPAN*

ÖZET

Osmanlıların Hicazdaki hakimiyetleri iki döneme ayrılır. İlk dönem Hicaz'ın 1517 yılından başlayıp 1805 yılına kadar devam eder. Yaklaşık altı yıl süren Suudi yönetiminden sonra buranın yönetimi Mısır vilayetine bırakıldı ve 1840 Londra antlaşmasından sonra ikinci dönem başlar ve Mekke emiri Şerif Hüseyin'in İsyan bayrağını çektiği 1916 yılına kadar devam eder.

Bu tebliğ Osmanlı yönetiminin Hicazdaki ikinci dönemindeki İdari/Mali yapı hakkında bazı mülahazalar sunacaktır. Bunlardan Hicazdaki Osmanlı idaresinin tarih kaynakları, Hicaz bölgesinin Osmanlılar Açısından önemi, Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması, Hicazda Osmanlı İdaresinin Önemli Sorunları. Bu sorunlardan: 1 – Vali-Emir İlişkileri, 2 – Eğitim Noksanlığı, 3 – İdare Sorunları, 4 – İletişim Noksanlğı, 5 – Hicaz Bütçesi ve Giderler. Son olarak da çözüm yolları hakkında çaba sarfeden bazı yöneticilerin Bab-ı Ali'ye gönderdikleri layihalar.

Hicazdaki Osmanlı İdaresinin Kaynakları

Osmanlı döneminde Hicaz'ın idari ve mali yapısı hakkında yerli ve yabancı dillerde gerek Osmanlıların ilk dönemini gerekse ikinci dönemini ele alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır.[1] Bu yönetimin mülki idaresinden idari taksimatına, vali-

---

* Doç. Dr., Kral Suud Ün. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü

[1] Bunlardan konuyla ilgili direk çalışmalardan bazılarını şu şekilde sayabiliriz: The Hijaz Under Ottoman Rule: 1864-1914/Saleh el-Amr. Religion Society and the State in Arabia:The Hijaz Under Ottoman Control:1840-1908/Willim Ochsenwald (Arapçası Kral Abdulaziz Üniversitesi tarafından yayınlandı.2010). 1272H/1855-6 ile 1328H/1910 yılları arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin Idari Taksimatı/Asuman Özgen: Niğde Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans), 2001, 128 s. 16. Yüzyılda Osmanlı idaresinde Cidde/Tarıg Mohamed Nour. İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yüksek Lisans) 2002. 258 s. Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)/Ahmed Emin Osmanoğlu: Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü - Türk Tarihi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans), 2004, 207 s. Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin yönetimi (1517-1617) /Tuğba Aydeniz. Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü - Türk Tarihi Anabilim Dalı, (Doktora) 2010. 198 s. Nuzum'ul-Hukmi ve'l-İdare fi Mekke fi'l-Ahd'il-Osmani'l-Evvel: 1517-1803/Muhammed Humeydan el-Uvayrıdı el-Harbi.Kral Abdulaziz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi (Yüksek Lisans) 1407H(1987); el_Idare el-Osmaniye ve Anzimetuha f'il-Hicaz Fi Ahdi's-Sultan Abdulhamid es-Sani/Dayel el-Halidi. Kral Suud Üniversitesi Edebiyat fak.Tarih bolumu. (Doktora), 2010; Siyaset'ud-Devlet'il-Osmaniye Tucahe Eşraf-i Mekke el-Mukerreme/ Bender el-Uruwi. Kral Suud Üniversitesi Edebiyat Fak.Tarih Bolumu. (Doktora), 2011.

Hicazda Osmanlı idaresini dolaylı bir şekilde ele alan çalışmalardan bazıları ise şu şekildedir: *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*/Gülden Sarıyıldız: İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü , (Doktora), 1989, 250 s. (Arapçası Riyadta bulunan Kral Faysal İslami Araştırmalar Kurumu tarafından basıldı:2001). *XVII. yüzyılın yarısında Kızıldeniz'de Ticaret*/Raif İvecan: Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans),1998, 101 s. *16. yüzyılda Osmanlı Devleti`nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan politikaları/*

emir ilişkilerinden bedevi saldırıların gerektirdiği tedbirlere, karantina teşkilatından nakliyat yapan devecilere konan vergilere kadar konularına göre mevzuların bazısı bir bütünlük içerisinde incelenmiş, diğer bazısı ise eski bilgileri tekrarlamaktan ileri gidememiştir. Yeni arşiv verilerinin ışığında taze bilgiler ortaya çıkmasına rağmen dört asırlık uzun bir zamanı kapsayan Hicazdaki Osmanlı yönetiminin işlenmemiş çeşitli konularını detaylarıyla inceleyecek yeni çalışmaların yapılması önemli görülebilir. Daha önce araştırmacılara açık olmayan belgeler, daha yeni ortaya çıkan bilgiler ve çeşitli dillerde yayınlanan kitaplara ulaşmanın sağladığı olanaklar, bu mevzuda araştırma yapmak isteyenler için bir fırsat olabilir. Özellikle arşivlerde araştırmacıları bekleyen belgeler, bölgenin tarihiyle ilgili çeşitli mevzulara ışık tutabilir. Her ne kadar Hicaz'ın en önemli iki şehri olan Mekke ve Medine hakkında çeşitli konuları ele alan kaynak eserler önemli ise de, Başbakanlık Arşivlerinde bulunan belgelerin özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Hicaz ile ilgili on binlerce ifade edilebilen belgelerin yanı sıra, bölgede görev yapan idarecilerin Bab-ı Ali'ye çeşitli dönemlerde takdim ettikleri layihalar[2] ile Ayniyat defterlerinin[3], Hicazdaki Osmanlı yönetiminin dönem ve boyutlarını mevzularına göre ele almak için önemli doküman sayılabilir. Arşivcilik için çok önemli olan defter tutma

---

Muhammet Yıldırım: Süleyman Demirel Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans), 2001, 117 s. *Maliye Varidat defterlerine göre XIX. yüzyılda Cidde Limanı Gümrüğü (1840-1860)*/Ömer Çoban: Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,(Yüksek Lisans), 2003, 72 s. *Osmanlı Medinesi: XVI. yy'da Mukaddes bir Şehrin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*/An'am Mohamed Osman Elkabashı: İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Tarih Anabilim Dalı, (Doktora) 2006, 255 s. *Sürre Defterlerine Göre Sultan II.Mahmud Han Vakfi'ndan Hac Yolu ve Hicaz'a Dağıtılan Yardımlar*/Fatma Soydemir: Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü - Türk Tarihi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans) *2007*, 170 s. *Osmanlı Döneminde Medinede Yapılan Tarihi Eserler*/ Sabit Aydın: Erciyes Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans), 2007, 189 s. *Cidde Olayları Münasebetiyle Basında Çıkan Haberlerin Değerlendirilmesi*/Gözde Çakıbey: Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Tarih Bölümü - Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans),2008. 98 s. *Eyüp Sabri Paşa ve Miratü'l Harameyn'e göre Hicaz*/Aysel Levent: Erciyes Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı,(Yüksek Lisans) 2010, 295 s.

[2] Bu Layihalardan: Divan-ı Hümayun Haceganı olan Selim Sabit Efendizade Eşref Bey, II.Abdülhamid döneminde Mısır Başkomiseri olan Ahmet Muhtar Paşa ile Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa'nın layihalarını zikredebiliriz. Bkn: *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü: 1841-1864*/Ahmed Emin Osmanoğlu.Marmara Ünv.Türkiyat Araştırmaları ens. (Yüksek Lisans tezi).2004.sy.146-149. BOA.İ.MSM.2437; Tekarir Ahmed Muhtar Paşa an el-Ceziret'il-Arabiyye (Ahmet Muhtar Paşa'nın Arap Yarımadası İle İlgili Raporları)/Süheyl Sapan, *Dare Dergisi*, Sayı.2, C.29, (2003) ss. 175-192; Osman Nuri Paşanın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu/Selçuk Akşin Somel. *Tarih Araştırmaları dergisi* (Ank.Ünv.Dil ve Tarih-Coğrafya fak.Tarih bölümü). Say.29, Cilt: 18 (1996).ss.1-38.

[3] Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde 1717 Ayniyat defteri bulunmakta; bunlardan beş defter direk Hicaz ve Yemen yazışmalarını kapsamaktadır. Bu defterlerin Arşiv numaraları ise, 871, 873, 875 (bu üç defteri Arapçaya çevirdim ve Arabistanda Üç resmi kurum tarafından yayınlandı) ile 872 ve 874 numaralı defterlerdir.

geleneğinin yer aldığı ve mevzularına göre derlenmiş defterlerin, gerek merkez-taşra ilişkileri gerekse Hicazdaki idari/mali yapı ile mahalli idarenin çalışmaları hakkında önemli arşiv kaynakları olduğunu zikredebiliriz. Çeşitli zamanlarda Hicaz ile yapılan yazışmaların da dönemlerine göre idari sorunların ne olduğu, bunların çözülmesi için merkez yönetimin ne gibi çarelere başvurduğu, başarılı olup olmadığı hakkında bir fikir verebilir.

Diğer taraftan Hicaz tarihini ele alan mahalli kaynakların, bölgedeki Osmanlı idaresine bakış tarzını yansıtması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Aynı şekilde belirli sürelerde Cidde ve Mekke'de ikamet eden veya bölgeyi dolaşan bazı yabancı gezginlerin[4] de bu idare şeklinin çeşitli boyutlarını ele almaları önemli sayılsa da, çoğu zaman olaylara batılı gözlüğünden baktıklarından, yazdıklarını bir süzgeçten geçirme gerektiğini düşünüyoruz.

Hicaz Bölgesinin Osmanlılar Açısından Önemi

Hicaz Osmanlılar için çok önemli bir bölge olup, ta Fatih'in[5] babası II. Murad döneminden (1413-1451)[6] Fahrettin Paşa'nın (Öl.1948) Medineden çıkış tarihi olan 1919 yılına kadar[7] hiç bir zaman bu öneminden bir şey kaybetmemiştir. Nasıl kaybetsin ki İ'lay-i Kelimetullah için üç Kıta'da at kuşturan Osmanlı, günde beş defa Hicaz'daki Kabe-i Muazzama'ya yönelen Müslümanların en büyük devletiydi. Dolayısıyla burayı maddi ve manevi koruma görevi 1517 yılından itibaren bilfiil Osmanlı devletinin en önemli yükümlülükleri arasına girmiştir. Bunun için de bölge sahillerini Portekiz gibi

---

[4] Bunlardan İngiliz seyyah Richard F.Burton, Hac mevsimine rastlayan 1854 Yılı Ekim ayında Müslüman kıyafetinde gizlice Mekke'ye girmişti. Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)/Ahmet Kavas. *İslam Araştırmaları dergisi*. Sayı 5 (2001).ss.109-134; Hollandalı casus Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) 1884 yılında Müslüman olduğunu iddia edip Abdulgaffar ismiyle Mekke'ye girmiş, Ağustos 1885'e kadar burada kalmış ve "Mekke Tarihinden Sayfalar" adlı kitabını burada yazmıştır. *Safahat'un min Tarih-i Mekkete'l-Mukerreme*/Snouck Hurgronje; Arapçaya çeviren Ali Avdeti'ş-Şuyuh.Riyad: Daret'ul-Melik Abdilaziz, 1999.

[5] İstanbul'un fethi üzerine Fatih Sultan Mehmet'in Mekke Emirine gönderdiği mektup için bkn: *Münşeat Selatin*/Feridun Bey. 1274H: 1/239. Yine Fatih'in Hac yolundaki birkelerin temizlenip, su ile doldurulması için gönderdiği işçiler hakkında bkn: *Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümayun ve Sürre Alayları*/Münir Atalar.Ank: DİB, 1991.sy.16

[6] Osmanlıların Hicaz ile ilk ilişkileri Osmanlı tarihinde ilk defa Sürre namıyla Mekke'ye para gönderen I. Bayezid (1413-1421) ile başlamıştır. *el-A'lam bi İ'lami Beytillahi'l-Haram*/ Muhammed B.Ahmed Nehrvali.Tahkik Hişam Ata.Mekke: el-Mektebe et-Ticariyye, 1996.sy.269. Başkent Edirne'den gönderilen ve düzenli olmayan bu sürrenin mikdarı için bkn: *Hademat'il-Osmaniyyin f'il-haremeyen eş-Şerifeyn*/Muhammed Emin Mekki.sy.29. II.Murad'tan itibaren düzenli olarak Mekke'ye her yıl Sürre gönderilmiştir. *el-Idare el-Osmaniyye ve Anzimetuha f'il-Hicaz fi Ahd'is-Sultan Abdulhamid es-sani*/ Dayil el-Halidi. Riyad: Kral Suud Ünv.Edebiyat fak.Tarih bölümü (Doktora tezi), 2010.sy.31

[7] Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in I.Dünya savaşı esnasında 1916 da Osmanlı yönetimine karşı yaptığı ayaklanma sonucunda tüm Hicaz şehirleri isyancıların eline geçip düşmesine rağmen, çöl kaplanı Fahrettin Paşa'nın koruduğu Medine ise,1919 yılına kadar tüm taarruzlara ve başgösteren kıtlığa rağmen düşmemiştir.

sömürgeci devletlerin istilasından korumak ve Hicaz ahalisinin maddi ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmemiş, dinî yönüyle beraber siyasî, iktisadî ve kültürel boyutları da olan hac ibadetinin de huzur ve emniyet içinde yapılmasını sağlamayı birinci derecede görev saymışlardır. Aslında Hicaz bölgesinin idaresi, Osmanlılar için prestij olarak görüldüğünden, diğer Osmanlı vilayetlerinin aksine buradaki halkı vergi ve askerlikten muaf tutmuşlar, Mekke Emirlerine büyük imtiyazlar tanımışlardır.

Diğer taraftan Hicaz kutsal toprakları, bütün askeri ve iktisadi önemsizliğine karşın, Osmanlı devletinin Sünni dünyadaki başlıca temsilcisi konumunu sürdürmesi ve "Hadim'ul-Haremeyn'ş-Şerifeyn" sıfatıyla padişahın halifelik vasfına güç katması açısından, en azından imparatorluk dahilinde farklı Müslüman nüfus grupları üzerindeki hükümranlığının siyasal meşruiyet temellerinde biriydi[8].

Hicaz bölgesi kimi zaman merkezi Cidde'de bulunan beylerbeylik tarafından idare edilmiş, kimi zaman Habeş, Yemen ve Sudan ile beraber merkeze uzak olmaları nedeniyle Mısır Beylerbeyliğine havale edilmiş, son dönemlerde ise Mekke, Medine ve Cidde sancaklarının bağlı olduğu ve vilayet merkezinin Mekke olduğu bir vilayet hâline getirilmiştir. Valiyi Cidde'de temsil edecek bir kaymakam bulundurulmuştur. Eğer Vali Cidde'de belirli bir süre kalacaksa, vali kaymakamı Mekke'ye intikal eder ve görevini orada ifa ederdi.

Vezir rütbesinde bulunan ve Mekke, Medine, Tâif veya Cidde'de oturabilen Cidde valileri[9], "aktâr-ı Hicâziyye nâzırı" sıfatıyla hac zamanında hacıların her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü idiler; Cidde gümrüğünün kontrolü de onlara aitti. Valinin tayin ettiği "Nâibü'l-Harem" onun adına Harem-i Şerif'in işlerine bakardı. Bedevi Araplar'ın (urban) idaresi ise daha çok Mekke emirlerine bırakılmıştı. Emîrler hac yollarının ve kervanların güvenliğini sağlamada da valiye yardımcı oluyorlardı. Ancak merkezî hükümetin Mekke Emirleriyle valilerin görev ve yetkilerini açık bir şekilde belirlememesi çok defa bu iki görevli arasında yetki anlaşmazlığına sebep oluyordu.[10]

Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması

Hicaz'da Osmanlı hâkimiyeti, Osmanlı devletinin bölgede uyguladığı idare politikaları açısından iki döneme ayrılarak incelenebilir[11]. Birinci dönem;

---

[8] Osman Nuri Paşanın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu.agm.ss.1-38

[9] Hicaz valilerine kullanılan lakaplar için bkn: Cevanib min el-Heyati'l-İlmiyye fi'l-Hicaz min Hilal-i Ba'dıl-Vesaik'il-Osmaniyye/Süheyl Sapan.*Deriyye dergisi*. Sayı.1, Cilt.1 (Mayıs 1998).ss.171-191

[10] Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz/Zekeriya Kurşun. *TDV.İslam Ansiklopedisi*.İst:1999: 1/316-325

[11] İlk dönemin idari ve mali yapısı hakkında bkn: Nuzum'ul-Hukmi ve'l-İdare fi Mekke fi'l-Ahd'il-Osmani'l-Evvel: 1517-1803/Muhammed Humeydan el-Uvayrıdı el-Harbi.Kral Abdulaziz Üniversitesi, Edebiyat fakültesi (Yüksek Lisans) 1407H(1987

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari açıdan güçlü olduğu dönemdir. Bu dönemde Osmanlı idare sistemi âdem-i merkeziyetçi bir yapı arz ettiğinden dolayı, bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti önemli ölçüde semboliktir ve merkezi yönetimin etkisi çok az hissedilmektedir[12]. 1517-1840 arası dönemi bu şekilde niteleyebiliriz. Osmanlı hakimiyetinin ilk yüzyıllarında, merkezi idare'nin Hicaz'a olan ilgisi Mekke ve Medine'nin korunması ve Hac yolunun güvenliğini sağlamaktan ibaretti. Durum böyle olunca Hicaz bölgesindeki Şeriflerin otoritesine dokunmadılar. Bu da Şeriflerin bölge halkı ve Bedevi kabileleri üzerindeki etkinliğini artırdı. Ancak Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1818-1840 tarihleri arasındaki Hicaz yönetimi, kabile nüfuzunun kırılması ve dolayısıyla bu kabileler üzerinde Mekke emirlerinin etkilerinin azalmasına yol açmıştır, bu da merkezi hükümetin kabileler üzerindeki gücünü artırmıştır[13].

İkinci dönem; Osmanlı Devletinin zayıflamaya başlaması ve Avrupalı güçlerin bölgeye olan ilgilerinin artması ile başlar. 1840–1916 arası dönemde gerek bu ilginin gerekse Batı ulus-devlet sistemi model alınarak yapılan reformların etkisiyle Osmanlı Merkez yönetiminde bölgeye yönelik merkezileştirme politikaları uygulanması yönündeki eğilim güçlenmiştir.

Biz burada ikinci dönemi incelemeye çalışacağız ve çalışmamızı Osmanlı idaresinin Hicazda karşılaştığı sorunlara yoğunlaştıracağız.

Bu dönemde Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'dan çekilmesini, bu vilayette yeniliklerin uygulanması için fırsat bilen Osmanlı yöneticileri, 1841 yılından sonra Hicaz eyaletinin yönetimini yeniden düzenledi. Ordunun ve Cidde gümrüğünün[14] kontrolü Vali'ye verilirken Mekke şehrinin idari işleri ile Hicaz bölgesinde bulunan kabile yönetimi Emir'e bırakıldı. Ancak 1844 yılında Vali ile Emir arasında idari işlerde yeni bir taksim yapıldı ve her iki mukaddes beldenin yönetimi ve korunması ile, bedevilere karşı yol güvenliğinin sağlanmasının işbirliği ile yerine getirilmesine karar verildi[15]. Vali'nin Hicaz'da yetkilerinin artmasıyla birlikte idari anlamda belirsizlik ve çift başlılığın ortaya çıktığı görülmektedir. 1859-1882 arasında Hicaz vilayetinde siyasi güç ve liderlik Mekke emirlerinin elindeydi ve dini prestijlerinden kaynaklanan güçleri devam ediyordu. Hicaz halkının gözünde saygın bir konumları vardı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun desteği devam ediyordu. Bunun yanında İstanbul'daki bazı problemler, merkezi idarenin Hicaz'da merkezin gücünü tahkim etmeye yönelik

---

[12] Dayil.agt.sy.43

[13] Dayil.agt.sy.57

[14] Cidde gümrüğünün yarısı, 1542 yılında Portekizlilere karşı Cidde'yi çok iyi savunan Mekke Emiri Ebu Numey'e tahsis edildi. *Eşrafu Mekke ve Umerauha fi'l-Ahdi'l-Osmani*/İsmail Hakkı Uzunçarşılı.Beyrut: ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, 2003.sy.55 Arta kalan bölümünden de Mekke ve Medine kadılarının her birine yıllık 11250 Kuruş tahsisat yapılmıştır. BOA.ADVNS. MSR.MHM.d.14.sy.6-7

[15] *Ed-Din ve'l-Muctama' ve'd-Devle fi Ceziret'ul-Arab: el-Hicaz tahte'l-Hukmi'l-Osmani/* William Ochsenwald.Cidde: Kral Abdulaziz Ünv.2010.sy.212

eylemleri kısıtlamış ve bu vilayette çift başlı bir yönetimin getirdiği bir takım problemlerin yaşanmasının önüne geçmiştir[16].

Kavalalı'nın Hicazdan çekilmesiyle, Osmanlı devletinde Tanzimat'ın başlangıcı olan Gülhane hattının aynı döneme rastladığından, merkezi hükümet Tatar Osman Paşa (1841-1845) yı Hicaz'a vali atamış, Mekke Emiri Muhammed b.Avn'la ittifakla, Mısır meselesinin doğurduğu olumsuz izleri silmeye çalışmıştır. Bu süreçte Haremeyn idaresi yeniden düzenlenmiş, memurlar ile görevliler arasındaki hiyerarşi tekrar oluşturulmuştur[17]. Paşa'nın isteği üzere kendisine ikibin asker göndermekle, valinin nufuzunun artmasına, buna mukabil Mekke emirinin nüfuzunun azalmasına neden olmuştur[18].

Hasip Paşa'nın Hicaz valiliği esnasında Hicaz'ın idaresi üçe ayrılmıştır. **1.Mülki İdare**. Bunun başında da vali gelir. Valilik görevlerinin yanısıra Mekke Harem-i Şerifi'nin başkanı olmuştur. Kendisinden vilayet meclisinin kurulması ile bu meclise yeteri kadar üye seçilmesi istenmiştir. Vali tüm mülki idareden sorumlu tutulmuştur. **2.Mali İdare**. Merkezi hükümet İstanbul'un onayıyla vali tarafından tayin olunacak ve ona bağlı olacak defterdar, Hicaz vilayet bütçesinden sorumlu olacak, kendisine bağlı memurların yardımıyla gelir ve giderlerini tutacaktır**. 3.Mahalli İdare**. Bunun başında da Mekke Emiri gelir ki, İstanbul'dan gelecek menşurla tayin olunur. Emirin en önemli görevleri arasında Hac kafilelerinin karşılanması[19], bu kafileler için gerekli güvenlik tedbirlerini alması, ahali ile mücavirlerin rahat ve huzuru ve kabileler ile gerekli irtibatı sağlaması olarak belirtilmiştir[20]. Diğer taraftan İstanbuldaki Osmanlı yönetimi Hz. Peygamber'in evladından olan Mekke emirlerine karşı samimi alakalarını her fırsatta meydana koymuşlar ve İslamiyetin beşiği olan Hicaz'-daki emirlerle, şeriflerle münasebetlerini daima devam ettirmişlerdir[21]. Ancak Osmanlı devletinin zayıflaması, Mekke emirlerinin bağımsız davranma istek-leri[22] ile Hicaz bölgesindeki sorunların kalıcı bir çözüme kavuşmaması devletin denetimini daha da zorlaştırdı.

---

[16] Age.sy.243

[17] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.VII

[18] Dayil.agt.sy.59

[19]Hicri 1144 başlarında (Ocak 1732)'ında İstanbul'dan Mekke'ye göderilen bir yazıda, eskiden beri Mekke emirlerinin Hac Kafilesini her yıl, Mekke'den yaklaşık 700 Km uzaklıkta bulunan Medain-i Salih'te karşılamları gerektiği halde, son dönemlerde bunun yerine getiril-mediğinden, bundan böyle Mekke emirinin Hac kafilesini burada karşılaması gerektiğini yazar. BOA.C.AD.1223

[20] Dayil.agt.sy.65

[21] Atalar.age.sy.287

[22] Türk-Arap İlişkilerinin Son Kırılma Noktası: Medine'nin Tahliyesi/Süleyman Beyoğlu. *Atatürk Araştırma Merkezi dergisi*. Sayı.78.Cilt.26 (Kasım 2010).

Hicazda Osmanlı İdaresinin Önemli Sorunları

Hicaz, Osmanlı yönetim sisteminde dini konumundan dolayı hiçbir vilayete benzemeyen bir yapı arzediyordu. Başka vilayetlerden Merkezi hükümete para aktarılırken, buraya tam tersinden Başkentten yıllık bütçe gönderiliyordu. Bu bütçenin yetmediği çoğu durumlarda ise Bab-ı Alinin direktifiyle civar vilayetlerden para ve hububat sıkıntısı gideriliyordu. Devletin diğer vilayetlerindeki vatandaşları devlete vergi öderken, Hicaz şehirlerindeki ahali bundan muaf tutulmuştu[23]. Yine devletin diğer vilayetlerinde Askerlik çağına varan gençleri de bu görevden muaf tutulmuşlardı. Bunlara ek olarak bölgede yaşayan bedevi şeyhlerine de Hac yolunun korunması için maaş ödenmekteydi[24]. Devlete büyük yükümlülük getiren bu maddi sorunların ötesinde kabilelerin gerek birbirleriyle olsun, gerekse şehirlerde yaşayan ahali ile ikili ilişkilerinde sorunlar sürekli gündemden düşmemiştir. Bazı durumlarda da şehirlerde yaşayan halkı menfi yönden etkilemiş ve hiç beklenmedik sorunlar ortaya çıkmıştır. Bedevilerin isyanlarına karşı askerlerin sevki ile kaba kuvvet kullanması, bölge halkının dini prestijine ters düşmekteydi. Kaba kuvvet uygulanmaması ise kabilelerin itaatsizliğine neden olmaktaydı. Hicaz'daki Osmanlı idaresini belki de en fazla zorlayan mesele buydu[25].

Hicaz'da II.Dönem Osmanlı yönetiminin çok sorunlu olduğunun bir göstergesi de sürekli değişen vilayet valileridir[26] ki, bazılarının idaresizlikleri de ortaya çıkınca çoğu durumlarda Mekke emirlerinin inadıyla karşılık bulurdu[27]. Daha önce on yıl veya daha fazla görev yapan valiler, bu ikinci dönemde hizmet süreleri çok sınırlı kalmıştır. Bunların görev sürelerine bakınca hemen hemen her iki yılda bir valinin değiştirildiği görülür[28]. Bu da vilayetin devlet açısından sorunlarının olduğunu gösterir.

İşte dönem dönem ortaya çıkan bu sorunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

---

[23] Hatta I.Dünya savaşı esnasında ve daha öncesinden, vergi vermekten kaçınan bazı Tüccarlar ile çocuklarını mecburi hizmet olan askerliğe gödermemek için Hicaz vilayetine intikal ettikleri hakkında belgeler bulunmaktadır. BOA.DH.İD.219/3

[24] Osmanlı Devleti Hac güvenliğini sağlamak için Hac güzergahında bulunan kabile şeyhlerine Sürre adı altında yıllık tahsisat ayırmıştır. Bu husustaki detaylı bır çalışmamız için bkn: 1778 Sürre Defterine Göre Kabile Sürresi/Süheyl Sapan. Kral Suud Ünv. *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Say. 1, C. XX, (Ocak 2008). ss. 1-48.

[25] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.27

[26] Ochsenwald.age.sy.258-260

[27] Snouck Hurgronje. Age: 1/290

[28] Bu dönemde en fazla görev yapan Ahmed Ratip Paşa'dır (1894-1908). Valilerin görev yılları için bkn: Ahmed Emin Osmanoğlu.agt. Sy.156-160; Dayil.agt.sy.400

1–Vali-Emir İlişkileri

Daha önce de değinildiği gibi Vali-Emir ilişkileri[29] çoğu zaman uyumlu olmamıştır[30]. İstanbul'dan tayin edilen işgüzar valilere, bölgedeki nüfuzlarını korumak isteyen Mekke emirleri tarafından sürekli sorunlar yaratılmış ve çoğu zamanlar Emirler lehine sonuçlanmıştır. Bunun bir tipik örneğini de Hicaz'da önemli hizmetlerde bulunan Osman Nuri Paşa'nın (1840-1898) valiliğinde görebiliriz[31]. 1881 yılında Hicaz fırkası komutanlığına ve bir yıl sonra da Erzincanlı Ahmet İzzet Paşa'nın[32] (1801-1893) istifası üzerine Hicaz valiliğine atanan paşa, reform niteliğinde yapmak istediği önemli hizmetlerin önünde Mekke emiri Abdulmuttalib'i[33] (öl.1887) karşısında buldu[34]. Emir'in azli için İstanbul'dan bir ferman çıkarılmasının güç olduğunu bildiğinden, uyduruk bir fermanla emiri azletti[35]. Daha sonra meselenin tahkiki için İstanbul'dan gönderilen Lebib efendi, Abdulmuttalib'e isnad edilen suçun[36] aslı olmadığını öğrenince, Bab-ı Ali bu hizmet erbabı valiyi[37] Haleb'e nakletti. Elbette Bab-ı Ali, Paşa'nın Hicaz hizmetinde bulunduğu altı yıl[38] içerisinde önemli işler

---

[29] Bazı detaylar için bkn: Ochsenwald.age.sy.212-215

[30] Vali-Şerif çekişmesinin bazı örnekleri için bkn: Snouck Hurgronje. age: 1/280-282, 284-285

[31] Topal Osman Nuri Paşa: Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898)/Metin Hülagu.- Ankara Üniversitesi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(OTAM), Sayı: 5, Ankara 1994, Sayfa 145–153.

[32] Ahmet İzzet Paşa ikinci defa Hicaz valiliğine atandığında doksan yaşındaydı. İlk defa atandığında 1852-1853 yılları arasında görev yapmıştı. Ochsenwald.age.sy.283

[33] Ahmed İzzet Paşa'nın Hicaz'a ilk vilayetinde, o zaman Mekke emirliğinde bulunan Abdulmuttalib, Paşa'ya diş geçiremeyeceğini anlayınca, Bab-ı Ali'ye kendisini öldürmeye teşebbüsten şikayet etmesi üzerine azledilmiştir. Eşrafu Mekke'tel-Mukerreme ve Umerauha.age. sy.215 (dipnot)

[34] Osman Nuri Paşanın ahali nezdinde imajını kötülemek için Harem-i şerifin duvarına "Bu melun valiyi azletmenin mükafaatı, hesapsız sorgusuz Cennete girmektir" gibi bir çok dedikodu etrafta dolaştı. Snouck Hurgronje. Age: 1/303, 2/648

[35] Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın Uyduruk Bir İradeyle Mekke Şerif'i Abdulmuttalib'i Azletmesi/İsmail Hakkı Uzunçarşılı.*Belleten*. C.9.Sayı.39 (Temmuz 1946). sy. 497-537

[36] Şerif Abdulmuttalib'e isnad edilen suç, Osmanlı devleti aleyhine İngiltere'nin Cidde konsolosu ile yaptığı bağlantılar olarak geçer. Her ne kadar Abdulmuttalib bir çok valiyi Bab-ı Ali'den çıkarttığı fermanlarla azletmeye muvaffik olmuşsa da, ancak daha sonra İngilizlerle böyle bir ilişkinin olmadığı ortaya çıktı. Eşrafu Mekke'tel-Mukerreme ve Umerauha.age.sy.219

[37] Osman Nuri Paşa gerek İstanbul'a sunmuş olduğu layihalarında ve gerekse yapmış olduğu faaliyet ve hizmetleri neticesinde bir taraftan Hicaz'ın emniyet ve sükuna kavuşmasına ve dolayısıyla da merkezi yönetime bağlı kalmasına çalışırken, diğer taraftan da bu bölgenin daha mamur olmasına, halkının ise daha müreffeh bir hayat yaşamasına gayret etmiş ve bu çabasında da önemli derecede muvaffak olmuştur. Topal Osman Nuri Paşa.agm.sy.153

[38] Osman Nuri Paşa, Haleb'ten sonra Yemen Vilayetine vali olarak atandıktan sonra, alışageldiği hizmet aşkı prensibi icabı burada da önemli hizmetlerde bulunmuştur. İşte Paşa'nın bu değerli hizmetlerine karşılık çeşitli münasebetlerde ahali tarafından şiirler tanzim edilmiştir. Bu şiirler Mahmud ve Muhammed Bedran tarafından derlenip bir kitap halinde, 1305 (1887-1888) yılında Beyrut Edebiyat matbaasında "Divanun fi Medhi Hazret-i Sahib-i ed-Devle el-Muşir

yaptığının farkındaydı. Ancak Mekke Emirlerinin gerek konumları gerekse Hicaz kabileleri üzerindeki nüfuzlarından dolayı, Bab-ı Ali tarafından memnun edilmek istenmişler, istekleri mümkün mertebe karşılanmıştır. Bu da tabiiki bir nevi iki başlı yönetim sorununa kapı aralamıştır.

Aslında 1840'da imzalanan Londra anlaşmasından sonra, bölgeyi terkeden Mısır yönetiminin yerine Hicaz doğrudan Osmanlı idaresine geçmiş ve Osmanlı İdaresi ve Mekke şerifliğinden oluşan iki başlı bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bab-ı Ali Mekke şerifinin yetkilerini kısıtlamaya çalışırken, Şerif konumunu muhafaza etmeye çalışıyordu. Bab-ı Ali bu iki başlı yapıdaki rekabet ve gerginlikte valilerini desteklerken, Mekke Emirlerini kırmamaya özen göstermiştir, Bab-ı Ali 1851'de Urban idaresini valiliğe devrederken Mekke Emiri merkezileşmeye direnç göstermiştir[39]. Ancak İstanbul'un Mekke Şerifini bütünüyle devre dışı bırakması da olanaksızdı; çünkü Hicaz bölgesindeki bedevi kabileleri sadece Mekke Şerifi'ni otorite olarak tanımaktaydılar. Şeriflik kurumunun ilgası durumunda Hac yolları hiç bir surette güvenlik altına alınamayacak, bu ise Osmanlı Devletinin İslam dünyasındaki hilafet iddiasına önemli bir darbe anlamına gelecekti. Bu nedenledir ki Şeriflik kurumu Arap vilayetleri arasında bütün Tanzimat modernleşmesine direnip varlığını sürdürebilen mevcut tek yönetim biçimi olarak kalmıştır[40]. Tabii ki Osmanlı devletinin şeriflere gösterdiği yumuşak politika sayesinde devam etmiştir[41].

Vali-Emir çift başlığı veya görev karmaşasının küçültülmüş şeklini dönemin Medine'deki yönetiminde de görmek mümkündür. Medine şeyhu'l-haremliği ile müdürlük arasındaki gerginlik ve yetki ikilemi, devletin merkezileştirme faaliyetleri neticesinde müdürlüğün kurulmasıyla baş gösterir. Bir kaç defa iki görevin birleştirilip tekrar birbirinden ayrıldığı gözlemlenir[42]. Bunun sonucunda da her iki taraf arasındaki gerginlik çeşitli münasebetlerle ortaya çıkıp, şikâyetler Bab-ı Ali'ye ulaşırsa da Vali-Emir çekişmesindeki boyutlara ulaşmaz.

2 – Eğitim Noksanlığı

Gerek Haremeyn arasında barınan, gerekse haremeyn'e yakın yerlerde yaşayan ve gerekse de Hac yolu güzergâhında bulunan bedevi kabileler, hem ahali hem de Hac yolu için önemli sorun olmuşlardır. Bütün Osmanlı döneminde yol güvenliği açısından tehdit oluşturan bu kabilelerin en önemli sorunları ise eğitimsizliktir. Hicaz'da görev yapan üst düzey yöneticiler ile bölge

---

Osman Paşa, Vali ve Muşir-i Vilayet'il-Yemen Halen" adıyla basılmıştır. Bu divanın önsözünde Hicaz'da 1298 (1881) den itibaren altı yıl Valilik yaptığı yazılıdır. Bu divandan bana bir nüsha hediye eden Mekke'li tarihçi Zeyd Ebu'l-Huyur'a teşekkür ederim.

[39] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.VII

[40] Selçuk Akşin Somel.agm.ss.1-38

[41] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.7

[42] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.102-104

ayanından bazıları[43] tarafından Bab-Ali'ye takdim edilen layihalardan[44] da anlaşılacağı üzere, Hicaz topraklarında maarif namına herhangi ciddi bir eğitim kurumu mevcut değildir. Ahali cehalet içinde bulunmaktadır. Bütün olumsuzluklara rağmen Harem-i şerifteki medrese usülü tedrisat yapan ilim adamlarının takdim ettiği öneri ile, Cidde ve Mekke arasındaki yolda müzmin bir hastalık gibi sürekli tüccar kafilelerine saldıran bazı kabile efradının ıslahı için, önemli bir karar alındı. 1868 yılında alınan bu karara göre kabilelerin ikamet ettikleri yerlere fakı denilen eğitmenler gönderilecekti. Zira Mekke ilim adamları tarafından Bab-ı Ali'ye gelen bu rapora göre, bedevi kabilelerin en büyük sorunları eğitimsizlikti ve kabilelerde eğitim seviyesinin kıt olduğu belirlenmişti. Bunun için de ihtiyaç duyulan 120 öğretmenden ilk etapta 48 öğretmen tayin edildi. Hicaz bütçesinden öğretmenlere tahsisat yapılmadığından Cidde tüccarları tarafından herbirine aylık 150 kuruş maaşları ödenen bu öğretmenler, kabilelerin örf ve adetlerini bilen yöre halkından seçildiler. Bu öğretmenlerin görevi çocuklara yalnızca okuma-yazmayı öğretmek olmayıp, aynı zamanda dinin gerektiği basit bilgileri de vermekti. Bir yıl sonra önemli sonuçlar alındı ve öğretmenlerin sayısı 60'a çıkarıldı. Gerçekten de daha önce kafile ve yolcuların maruz kaldıkları yerlerde saldırılar azaldı. Ancak öğretmen maaşları düzenli bir şekilde ödenmediğinden, Hicaz bütçesinden de ödenek ayrılmadığından bu girişim akim kaldı[45].

Osmanlıların Hicaz'daki son dönemlerinde her ne kadar Mekke ve Medine'de dini ilimler ile Arapça yüksek ilimlerin öğretileceği bir okul ile Cidde, Mekke ve Taif'te ziraat, ticaret ve sanayii meslek okullarının açılması için Mekke imaretinden gelen taleb'e, Bab-i Ali onay vermişse de, o yılın (1328H/ 1910M) bütçesinde buna karşılık bulunmadığı gerekçesiyle maarif nezareti bu talebi reddetmiştir[46]. Özet olarak belirtilebilir ki Hicaz'da eğitim ve öğretimin fonksiyonu ve kabileler nezdindeki etkisi bilinmekle beraber, maddi olumsuzluklar nedeniyle bu unsurdan gereği gibi yararlanılamamıştır.

3-İdare Sorunları

Vali-Emir çekişmesinin bir yansıması olarak Medine'de üst düzey görevliler arasında arasıra ortaya çıkan geçimsizlikler. Mekke'de Vali-Emir örneğinde görüldüğü gibi Hicaz'ın ikinci önemli şehri olan Medine'de de Harem-i Nebevi müdürü ile Medine muhafızı arasında 1880 tarihinde Bab-ı

---

[43] Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bab-ı Ali'nin Arabistandaki Kabile Politikası: Hicaz'daki Harb Urbanı: 1864-1914/Süheyl Sapan. (Marmara Ünv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümünde 25-29 Mayıs 2009 tarihlerinde gerçekleşen Osmanlı Dönemi Türk-Arap ilişkileri sempozyumuna takdim edilen tebliğ.)

[44] Osman Nuri Paşanın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu.agm.ss.1-38

[45] BOA.İ.ŞD. 568. Bu belgenin detayları hakkında Arapça yayınladığım çalışmaya bakılabilir: *Mekke ve Medine*.Riyad: Kral Abdulaziz kütüphanesi, 2005.sy.154-174

[46] BOA.DH:MUİ.62-2/16

Ali'ye ulaşan çekişme[47], Hicaz bölgesinde Osmanlı İdaresinin karsılaştığı sorunlardan su yüzüne çıkan münferit bir olay olmayıp[48], bu sorunun Arabistanın Osmanlı yönetimindeki başka bölgelerinde de gah idarecilerin kendi aralarında, gah idareciler ile askerler arasında vaki olduğu görülür[49]. Aslında başkent İstanbul'dan çok uzak olan bölgenin bir kişi veya zümrenin hegemonyasında olmaması için, Bab-ı Ali'nin takip etmiş olduğu sistemli politikasının bir parçası olduğu da söylenebilir. Kuvvetler ayrılığı politikasından hareket ederek, bir gücün başka bir güç üzerindeki tahakkümün bertaraf edilmesi için iyi olduğu kanaatindeyiz.

Bu idare sorunlarından birisi de mahalli dile vakıf olmayan idareci ve memurların[50] burada görev yapmaları ve bazılarının bu görevlerini kötüye kullanmaları ile şahıslarına maddi menfaat sağlamaları[51]. Aynı şekilde Mekke ve Medine kadılıklarına bir yıllığına tayin edilen kadılar[52] da, daha Arapçayı (yani pratik konuşmayı) öğrenmeden, ahali hakkında gerekli tecrübeyi kazanmadan tayinleri çıkardı. Bundan dolayı da yanlarında sürekli tercüman bulundurmaları gerekirdi[53]. Bölge halkını oluşturan Araplarla iletişim kopukluğuna yol açan ve dolayısıyla gerekli siyasi ve idari etkinin önünde engel teşkil eden bu menfi yapıyı ortadan kaldırmak için, bölgeye tayin edilecek idarecilerin Arapçaya vakıf olmaları istenmiştir[54]. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Arap memleketlerinde görev yapacak memurların Arapçayı bilmeleri ve bölge halkının adet ve geleneklerine vakıf olmaları, göreve başlamak için şart koşulmuştu[55].

---

[47] BOA.Y.A.HUS.146/147. Bu belgenin detayları hakkında Arapça yayınladığım çalışmaya bakılabilir: Min A'lam el-Medine el-Munevvere/Süheyl Sapan. *Dar'ul-Vesika dergisi* (Riyad). sayı.1 (Rabi'ul-Ahir 1432H).ss.4-10

[48] Asker ve idareciler arasındaki sürtüşmeye başka bir örnek olarak, 22 Eylûl 1910 da Muhbir hakikat tarafından, Medine muhafızı Ali Rıza paşa aleyhinde, hem Sadaret makamına, hem Dahiliye nezaretine, ve hem de Meclis-i Mebusan reisine gönderilen mektuba bakılabilir.. BOA.DH.SYS.31/2

[49] Bunun bir örneğini de Ahsa'da postacıların şehre dışarıdan silah sokmaları olayında görebiliriz. Burada görev yapan idareciler ve askerler arasındaki çekişmenin bir yansıması olan olayın detayları hakkında bkn: Ba'dun min Evcuhi't-Tenafus el-İdari fi Mutasarrıfiyet'il-Ahsa Kema Yazharu min Hilali Tahkikin Emniyyin Maa Suat'il Berid senete 1314H/1900M. (Ahsa Mutasarrıflığında İdari Rekabet, 1900 Yılında Postacılarla Yapılan Tahkikat Örneği)/Süheyl Sapan, Suudi Arabistan Tarih Cemiyeti (Ahsa, 27-30 Mart, 2006). Suudi Arabistan Tarih Cemiyeti 9. Kongresi. Ahsa: 2008. Sy.231-267

[50] Ochsenwald.age.sy.221

[51] Mekke ve Medine kadılıklarındaki suistimaller hakkında bkn: el-Kada fi Mekke'til-Mukerreme Kadimen ve Hadisen/Abdulmelik b.Duheyş.*Mekke İslam Aleminin Kültür Başkenti 2005*. Mekke: Um'mul Kura Üniversitesi: 17-19 Eylül 2005): (sy.137): 2/1-314

[52] Mekke kadılarının görevleri hakkında bkn: age: 138-139

[53] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.124

[54] BOA.DH.MUİ.1-1/27

[55]Bu hususta bazı örnekler için bkn: BOA.DH.MKT.557/50, 826/57, 906/64, 921/3, 1392/89, 2023/93. BEO.85/6314. A.MKT.MHM.674/7

Hicaz'da devletin önünde sorun yaratan bir uygulama da, memur kayırmalarıdır. Üst düzey bazı devlet görevlilerinin akrabalarının münasip olmadığı görevlere tayinlerinden dolayı, bunlar görevlerini hakkıyla ifa etmedikleri gibi, kötüye kullanmışlar ve dolayısıyla ahali tarafından hoş karşılanmamıştır ve tabii ki bölgede devletin imajını yaralamıştır[56].

4 – İletişim Noksanlğı

Hicaz Bölgesi başkent İstanbul'dan çok uzak olduğundan dolayı, sorunların çözümü için Bab-ı Ali ile yapılan haberleşmeler, nisbeten zaman almıştır. Tanzimatla beraber merkezi bir yönetimin benimsenmesinin müsbet taraflarına rağmen, her sorunun çözümü için İstanbul'dan sorulmasının beraberinde getirdiği olumsuzlukların başında iletişim noksanlığı gelir. Bölge idarecileri bu eksikliği zaman zaman dile getirmiş, bu durumun neden olduğu aksiliklerin örneklerini belirtmişlerdir. Haremeyn arasındaki yolu kesen çapulcular veya herhangi bir asi kabile üzerine acil olarak sevkedilmesi gereken bir kuvvetin, İstanbul'dan gerekli iznin alınması için geçen süre, her zaman asilerin lehine sonuçlanmıştır. Zira Hicaz ve İstanbul ile haberleşme Mısır üzerinden kara ve deniz yoluyla sağlanmaktaydı. Kara yoluyla Cidde'den gönderilen bir evrak Mısır'a 25 günde, deniz yoluyla 15 günde ulaşırdı[57]. Bir de Mısır'dan İstanbul'a ve oradan yazılacak bir cevab'ın Hicaz'a ulaşması en azından iki buçuk ay alırdı, belki de Bab-ı Ali'nin beklenen kararı ulaşmadan iş işten geçmişti[58]. Gerçi son zamanlarda Bab-ı Ali bunun farkına varmış ve zaruri durumlarda gerekli kararın verilmesini duruma göre valiye bırakmıştı. Ancak daha önce Sevakin üzerinden gerçekleşen iletişim, 1900 yılında Şam'dan Hicaz'a temdid edilen telgraf hattı ulaşıncaya[59] kadar iletişim noksanlığından kaynaklanan bu durum menfi bir etki yaratmıştır.

Yine bu iletişim noksanlığından olarak bölgede görev yapan bazı idareci ve askerlerin, İstanbul'a yanlış bilgi aktarmaları. Buna bir örnek olarak 1 Ağustos 1909 tarihli belgede "Mekke-i Mükerreme Emareti'nce Mutayr kabilesi üzerine sevk edilen kabail mağlup ve perişan olduğu halde, fırka kumandan vekili tarafından mezkur kabile tedib edilmiş gibi gösterilerek hilaf-ı vaki işaratta bulunulduğu"[60]. İkinci bir örnek olarak da Mekke Emiri Abdulmuttalib'in Hicaz valisi Kamil Paşa'yı şikayeti havi Kasım 1854'te Bab-ı Ali'ye gönderdiği uzun mektup zikredilebilir[61]. Aslına bakıldığında bu mektupta sözü geçen valinin kötü idaresinden ziyade, valinin Emir hakkındaki menfi düşünceleri olduğu için,

---

[56] Valinin, yaşça küçük olan ve Arapça bilmeyen yeğenini Cidde gümrüğünden sorumlu tutması örneği için bkn: Ochsenwald.age.sy.221

[57] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.55

[58] Snouck Hurgronje. Age: 1/290

[59] BOA.Y.PRK.UM.51/74

[60].BOA.BEO.3610/270688

[61] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.64

Emir karşı atağa geçmek istemiştir. Bu gibi vakalar az olsa da, gerek merkezde ve gerekse Hicaz'da ne denli kötü sonuçlara yol açtığı irdelenebilir.

5 – Hicaz Bütçesi ve Giderler

Daha önce de işaret edildiği gibi Hicaz vilayet bütçesi her sene, vilayetin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde hazırlanır ve aylık gönderilirdi. Bu bütçenin içinde umum vilayette çalışan memurlar, askerler ve kabile şeyhlerine tahsis edilen maaşlar ile defter mucibi keşfi yapılan binalar, askeri masraflar yer almaktaydı. Bunlara ek olarak Mısırdan gönderilen zahire ile nakil ücreti, bu zahirenin geç geldiği veya bulunmadığı zamanlarda Bağdat, Basra ve Suriye vilayetinden Hicaz vilayetinin ihtiyaçlarının karşılanması istenirdi. Acil durumlarda adı geçen vilayetlerden Hicaz'a para gönderilmesi de emir olunurdu. Bütçenin yetmediği ve İstanbul ve civar vilayetlerden de gerekli paranın sağlanamaması durumunda, vilayetin ani ihtiyaçlarının karşılanması için bazan Cidde tüccarlarından borç para alınırdı[62]. Vilayetin maddi ihtiyaçlarının sürekli yıldan yıla yükselmesine rağmen, Bab-ı Ali hiçbir zaman bu durumdan sıkıntı duymamış, tam tersine hatta kıtlık yıllarında dahi vilayetin darlık çekmemesine özen gösterirdi. Ancak genel olarak devletin ekonomik açıdan darboğazda olduğu son dönemdeki en önemli sorunu, Snouck Hurgronje'nin de ifade ettiği gibi ihtiyaç duyduğu maldı. "Osmanlı İdaresinin kötü olduğu hakkında şayialar duyulsa da, memurları arasında (Hicaz Valisi) Osman Paşa gibi şahsiyetleri çıkarması, bu devletin ölümcül bir hastalığa yakalanmadığını gösteriyor. Mali iflastan kaynaklanan bu durum olmasaydı Osman Paşa vatandaşları için büyük işler başaran bir lider"[63] olarak tarihe geçerdi.

Hicaz vilayeti ziraat açısından elverişsiz olduğundan, insan ve hayvanların ihtiyaç duyduğu hemen hemen tüm gıda malzemesi dışarıdan gelmekteydi[64]. Bunun başında da zahire bulunmaktaydı. Bu zahirenin büyük bir bölümü Mısırdan tesviye edilmekle beraber, bazı yıllarda kıtlık veya başka nedenlerden[65] dolayı Hicaz'ın zahire ihtiyacı Mısır'dan karşılanamadığından

---

[62] Bu tüücarlardan aslen Hintli olan Ferec Yusur, Hadrami olan Ömer baderb ve yerli olan Ahmed Meşat ve emsalinden istkraz olunan meblağlar ile ödemeler hakkında bkn: BOA. A.AMD.84/69. A.MKT.MHM.174/43, 220/70. A.MKT.NZD.137/70, 338/38, 338/57. A.MKT. UM.425/9. MVL.161/70, 350/76, İ.MVL.355/15511, 371/16307; Ochsenwald.age.sy.222-223

[63] Snouck Hurgronje. Age: 1/307

[64] Ochsenwald.age.sy.175

[65] Bazı yıllarda siyasi nedenlerden dolayı Hicaz'a zahire gönderilememiştir. Mesela Mısır 1798 yılında Fransa, 1882'de İngiliz işgaline maruz kalmıştı ve 1916'da da fiili olarka İngiliz denetimindeydi. Kavalalı'nın devlete isyan etmesi ve yol güvenliğinin sağlanamamasından dolayı, buradan Hicaz'a zahire göderilemedi. Bazı yıllarda da Mısır'dan Hicaz'a gönderilen zahirenin kısmen yanması kısmen gemiyle batması Hicaz halkının zaruretini artırmıştır. Bunun üzerine fiyatlar yükselmiş, kıtlık baş göstermişti. Ancak Bab-ı Ali'nin emri mucibince civar vilayetler olan Suriye, Basra ve Bağdat hatta Adana'dan zahire gönderilmesi ile sıkıntı giderilmişti. Bazı örnekler için bkn: HAT.94/3807, 362/20120-J. İE.DH.29/2602. DH.MKT. 1462/31. Y.PRK.UM. 15/83. Y.PRK.ASK.65/19. DH.ŞFR.55-A/51.

darlık baş gösteriyordu. Bunun temini de Bab-ı Ali'nin Hicaz'a karşı mali yükümlüklerine yük katıyordu.

Gerek bölgenin uzaklığı ve gerekse yol güvenliği, Hicaz'a zahire ulaştırmayı her zaman güçleştiren nedenlerdendi. Bu problem ulaşımın daha kolay ve süratli olması hasebiyle Mısır üzerinden halledilmekteydi. Mısır valileri merkeze gönderecekleri vergiye mahsuben bir bölümünü Hicaz'a zahire olarak göndermekle mükellef tutulmuştu[66].

Hicaz valisi ile deftardarının 18 Ağustos 1850 tarihinde ortaklaşa yazdıkları yazıda, 1848 senesi Hicaz mürettebatının 20 bin kese olduğu, fakat bölgenin eşrafına, mücavirlere, urban meşayihine ödemeler yapıldığından bu meblağın yetmediği ifade edilmiştir. Ayrıca Hazinenin yoğun ödemelerinden dolayı her sene on bin kese açığı çıktığı, tüccara ve askere borçlu olduğu yazılmıştır. Bunun üzerine Hicaz mürettebatı otuz bin keseye yükseltilmiştir[67]. Yani maşlara ayrılan bütçenin bir buçuk katına çıkarılmıştır. Buna karşılık Hicaz vilayetinin en önemli girdisi olan Cidde ve Yemen gümrük, ihtisab ve diğer vergilerin[68] 1859 senesi hasılası 17203 kese tutmuştu[69] Tabii ki bu yekünden Mekke Şeriflerine ayrılan %50'si ile Mekke ve Medine kadılarına ayrılan yıllık maaşları düşünce çok cüz'i bir meblağın kaldığı görülür.

12 Temmuz 1853'te Mekke Şerifine gönderilen bir yazıdan anlaşılacağı üzere Hicaz bütçesinin 1849 senesinden itibaren hesabı görülmemiş ve hazinenin idaresi iyice zorlaşmıştır. Ayrıca 1200 kişilik Nizamiye askerlerinin onbir aylık maaşları verilememiştir[70]. Mevcud karışıklık ancak 1857'de halledilebilmiştir[71]. Aynı şekilde 1860 yılında da askerlerin maaşları gecikince Taif'te isyan bayrağını çekmişlerdi[72].

1853 tarihinde Hicaz'da yedi tabur yani bir alay bulunmaktaydı. Üç taburu Yemen'de, Birer tabur Cidde, Medine ve Taif'te bulunmaktaydı. Hazinenin, Temmuz 1853'te Hicaz'a gönderilen bir alay askerin nakliye ücreti, maaşı, tayinatı ve sair giderleri için toplam masrafı 2.817.200 krş tutmuştur[73]. Bunlara ek olarak Cidde-Mekke ve Taif-Mekke arasında kervan güzergâhının korunması

---

[66] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.19
[67] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.48
[68] Bir örnek olması bağlamında Hicaz vilayetindeki (İhtisab, Kıntariye, Tahriciye, Öşür, Hut ve diğer) gelirler için bkn: Salname-i Vilayeti Hicaz: 1301.Mekke: Vilayet mat; 1301 (1884); 1309 (1891) yılları arasında Hicaz bütçesinin gelir ve giderleri için: Mekke ve Medine.age.301-306; Ochsenwald.age.sy.267-274
[69] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.54
[70] Ochsenwald.age.sy.222
[71] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.47
[72] Ochsenwald.age.sy.251
[73] Ahmed Emin Osmanoğlu.agt.sy.34

görevini yapan ve mahalli kuvvetlerden oluşan Bişe askerleri[74] ile Medine'nin kuzeyinde bulunan Hac güzergahında hizmet etmekte olan Ukayl askerleri[75] bulunmaktaydı[76]. Toplam sayıları dört yüz civarında oldukları tahmin edilen bu askerlerin masrafları da bir yekün tutmaktaydı. İşte bütün bu masraflar devlet bütçesinden karşılanmakta olup, belirli bir takvime göre gönderilip, dağıtılması gerekmekteydi. Geciktiği takdirde de, ya haklı olarak askerler başkaldırıyor, yada tahsisat sahibi kabileler isyan ediyordu.

6 – Kabile İsyanları

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız sorunlara bakıldığında, bu veya şu şekilde Hicaz'daki kabilelerin hemen hemen her sorunda varoldukları görülebilir. Aslında devletin başına dert olan ve Hac güzergâhı üzerinde bulunan çoğu kabileler hakkında Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde oldukça fazla döküman bulunması, bu kabilelerin Bab-ı Ali'nin sürekli gündeminde olduklarının kanıtı sayılabilir. Bunların Hac güzergâhında bulunmaları tabiiki devletin mevzuya önem atfetmesine yola açmıştır. Yoksa Hac yolunu tehdit etmeyen ve yerleşim mekânlarından uzak olan kabilelerin kendi aralarındaki gazvelerinde genel olarak devlet-kabileler arasında mer'i gelenekleri de göz önüne alarak - taraf veya arabulucu olmamıştır.

Bunların cüret ettiği olaylar arttıkça, bölge insanının devlete karşı güveni de sarsılmaya başlamış ve kabileleri bu olaylara iten saikler hakkında cevap aranmaya başlanmıştır.

Medineli ilim adamı Abdurrahman İlyas Paşanın, bölgedeki Arap kabileleri hakkında Bab-ı Ali'ye (1908 senesinde) takdim ettiği Arapça raporunda, bu kabilelerin şekavete alışmalarını üç ana sebebe bağlamaktadır:

1-Cehaletin yayılması ile Allah ve Resulu ile yöneticilere karşı nasıl davranmaları gerektiğini bilmemeleri,

2-Yeni silahların Arabistan'a sokulması[77],

3-Devlet memurlarının görevlerini kötüye kullanmaları[78]

---

[74] Bişe Askerleri: Çoğunluğu Asir bölgesinin Bişe vadisine mensup mahalli kuvvetlerden seçildiği için bu adla anılmışlardır. Ana görevleri, Cidde-Mekke ile Mekke-Taif kafile yollarının güvenliğini temin etmekti. Doğrudan Mekke emirine bağlıydılar. Ochsenwald. age.sy.250; BOA.Y.MTV:41/78

[75] Ukayl Askerleri: Arabistan'ın orta bölgelerinden Ukaylat'a mensup şahıslardan seçilmişler ve Medine merkezine bağlıydılar. Atlı olan bu mahalli askerlerin görevleri, Medine-Mekke ile Medine-Yanbu' kafile yollarının güvenliğini temin etmekti. Aynı zamanda adı geçen şehirler arasında postacılık da yapmaktaydılar. Maaşları Şam vilayet bütçesinden ödenirdi. Ochsenwald. age.sy.250

[76] Agt.sy.34-35

[77] Bu mevzuda detaylı bilgi için bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)/Süheyl Sapan.- *Akademik Araştırmalar Dergisi* (Ist). Yıl.7, Sayı 27 (Kasım 2005-Ocak 2006).ss.81-94

1910 Senesi Mahmil-i Hac muhafazasına memur 3.Tabur, 40.Alay Binbaşısı Seyyid Mehmed Sadi b. Salih ise (30 Mart 1326/12 Nisan 1910) tarihinde, Bab-i Ali'ye takdim ettiği raporunda, Mekke ve Medine arasındaki urbanın sürekli şekavet ve taaddiyat'a kalkışmalarını iki sebebe bağlamaktadır:

1-Fitrat-i asliyeleri gereği adam öldürmek ve mal çalmak tabiat hükmündedir. Bunun izalesi ise nedenlerini kökten yok etmektir.

2-Tarıma alışık olmadıklarından ve ziraat araç ve gereçlerinin bulunmamasından dolayı, verimli topraklarından yararlanmamakta ve dolayısıyla aç kalmakta ve şekavete mecbur olmaktadırlar[79].

Kabile efradını, yolların güvenliğini bozmaya iten ana nedeninin fakirlik olması, devletin kendilerine münasip miktarda hem mali hem de ayni olarak tahsisat ayırmasına yol açmıştır. Ancak bu tahsisatlar kabile şeyhleri vasıtasıyla dağıtıldığından, Mehmed Sadi Bey'in Harb urbanı hakkında ifade ettiği gibi, tüm kabile efradına ulaşamamıştır. Bu nedenle soygunculuk ve yağmalamaya devam etmişlerdir. Buna ek olarak aynı kabilenin çeşitli aşiret şeyhlerine verilen tahsisat miktarının farklı olması, kabile şeyhleri arasında tefrikaya sebep olmuş ve birbirlerini şikayet etmelerine yol açmıştır.Bu da bazı kabile şeyhlerinin devlete karşı güvenlerini yitirmelerine neden olmuştur[80].

Devlet kabile efradının alışa geldikleri çapulculuk mesleğinden men edilmeleri için bir çok tedbir almış, çok çaba sarfetmiştir. Ancak her seferinde başka sorunlar ortaya çıkmıştır. Kabilelerin, devletin bölgedeki politikalarına karşı çıkan başkaları tarafından kullanmaya hazır olmaları[81], kabileler hakkındaki sorunları daha girift kılmaya itmiştir[82]. Ancak kabileler tarafından genel olarak ortaya çıkan bütün isyanların günü birlik isyanlar olduğunu ve siyasi boyutlara ulaşmadığını vurgulamak gerekir. Buna paralel olarak devletin aldığı tedbirler de genellikle başarıyla sonuçlanmıştır. Kanaatimce 33 yıllık yönetimi

---

[78] DH.MUI.18-2/32

[79] DH.MUI. 62-2/16

[80] Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bab-i Ali'nin Arabistandaki Kabile Politikası: Hicaz'daki Harb Urbanı: 1864-1914. Adı geçen tebliğ.

[81] Burada bir örnek vermek gerekirse köleliğin ortadan kaldırılması için, zorunlu olarak her Osmanlı vatandaşının bu kanuna uyması gerektiği halde, Mekke emiri buna karşı çıkmış ve Hicaz kabilelerini devlete karşı kışkırtmıştır. Detayları için bkn: Takrir Ahmed Ratib Paşa Havle Reddet-i Fi'li'l-Kabail el-Arabiyye ala Meselet-i İlğa-ir-Rıkki fı'l-Hicaz 1309H-1891(Ahmet Muhtar Paşa'nın, Hicaz Kabilelerinin Köleliğin Kaldırılmasına Karşı İsyanları İle İlgili Bir Raporu)/ Sühey Sapan. *Dr. Abdullah el-Fuheyd'in Hatıra Kitab*ı.Riyad: Kral Suud ünv.Edebiyat fak.Araştırma Merkezi, 2009.ss.147-171; Ochsenwald.age.sy.218-220; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. age.sy.215

[82]Köleliğin ortadan kaldırılması ve Hicaz'da ki uygulaması üzerine çıkan olaylar ve mevzunun azledilen Mekke emiri Abdulmuttalib tarafından nasıl çarpıtıldığı, Türkleri cenab-ı Allah'ın kanunlarına karşı çıkmakla suçladığı gelişmeler hakkında bkn: Snouck Hurgronje. Age: 1/286-287

boyunca II. Abdulhamid'in başarıyla uyguladığı İslamcılık politikası[83], bu başarının sağlanmasındaki en önemli etken olmuştur.

7-Salgın Hastalıklar

Özellikle Hac zamanında baş gösteren salgın hastalıklar, yalnız Hicaz'daki Osmanlı idaresi için bir problem olmayıp, aynı zamanda İstanbul'daki Merkezi hükümeti de seferber etmiştir. İslam aleminin dört bir yanından Hac'larını ifa etmek için Hicaz'a teveccüh eden hacılar arasında, bazı mevsimlerde[84] zuhur eden bu amansız hastalık kısa sürede on binlerin hayatına mal olabiliyordu[85]. Her sene çeşitli hastalıklardan dolayı Hac mevsiminde hacılar ölmüştür, ancak 1831[86], 1834, 1837, 1840, 1846-1850, 1858, 1865, 1866, 1888, 1893[87] yıllarında Hicaz çok şiddetli salgınla sallanmış, bazan (1831 yılındaki gibi) Hacıların üçte biri bu hastalıktan Allah'ın rahmetine kavuşmuştur[88].

Fransız kolera sağlık uzmanı Proust'un verdiği verilere göre 1892 (muhtemelen 1893) yılında Hacca gelen Üçyüzbin hacıdan otuz beşbini kolera ve diğer hastalıklardan dolayı ölmüşlerdir[89]. Daha sağlıklı bir kaynak olarak gördüğümüz Gülden Sarıyıldız'ın zikrettiği, 1893 yılı hac mevsiminin "Haccı Ekber" olması hasebiyle hacıların sayısında önemli bir artış olduğu ve İki yüz beş bin hacının bulunduğu Hicaz'da, ölü sayısı otuz bin üç yüz otuz altıdır[90].

---

[83] II.Abdulhamid'in İslamcılık politikasının detayları için bkn: *Tatavvur el-Avda' es-Sekafiyye fi Turkiye min Ahd'it-Tanzimat ila Ahd'il-Cumhuriyye*/Süheyl Sapan.(Basılmış Doktora tezi).USA: The İnternational Instıtute of Islamic Thought. 2010.p.345-374

[84] Başbakanlık Osmanlı arşiv belgelerinden tesbit edebildiğimiz yazışmalara yansıyan ilk bulaşıcı hastalık, 1780 yılında bölgeye serayet etmiştir. 29 Ramazan 1194/27 Eylül 1780 tarihli bu belgeye göre Mekke ve Medine'de, bu yılın Muharrem ayının birinden Ramazan ayına kadar (yani dokuz ayda) Onikibin kişi salgından ölmüştür.BOA.C.EV.9580

[85] El-Emrad ve'l-Vefeyat f'il-Hicaz fi Mevasim-il-Hac 1881-1907 fi Dav'i el-Vesaik'il-Osmaniyye (Osmanlı Belgeleri Işığında Hac Mevsimlerinde Hicaz'da Hastalıklar ve ölümler)/ Süheyl Sapan. *Mecellet'ul-Cemiyyet'ut-Tarihiyye es-Suudiyye*. Sayı.16, Yıl.8 (Kasım 2007). ss. 169-196

[86] Snouck Hurgronje. Age: 1/279

[87] Kuneralp'ın zikrettiği bilgilere göre salgından ölen hacıların sayıları: 1831 yılında yirmibin, 1865'te onbeşbin, 1881'de Beşbin, 1911'de 2078 dir. Diğer yıllarda da salgın olmuş, ancak sayılar düşük kalmıştır. Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve kolera/Sinan Kuneralp; çeviren Münir Atalar. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı.7 (1996). ss.497-511

[88] *Er-Rihlet'us-Sirriye l'id-Dabıtı'r-Rusi Abdulaziz Dultşin İla Mekke'til-Mukerreme*/Yivim Rizvan.(2.baskı).Beyrut: Dar'ut-Takrib beyne'l-Mezahi'l-İslamiye, 1993.sy.242; Ochsenwald.age. sy.107

[89] Adrian Proust'un Hicaz'daki salgın hastalıklar hakkındaki gözlemlerini yazdığı ve II.Abdülhamid'in tercümanı Ahmed Nermi tarafından kısaltılarak 100 sayfalık *"Haccat'ul-Hicaz"* (Hicaz Hacları) başlığı ile Osmanlıca çeviri hakkında yaptığımız özet hakkında bkn: *Mekke ve Medine*.age.sy.219

[90] *El-Hacru's-Sıhhi f'il-Hicaz (Hicaz Karantina Teşkilatı*:1865-1914/Gülden Sarıyıldız; Arapçaya çeviren: Abdurrazık Berekat.Riyad: Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi, 2001. sy. 153

Yani hacıların %15'i bu hac mevsiminde ölmüşlerdir ki, bu çok büyük bir rakamdır. Bu büyük telefattan dolayı, gerek Bab-ı Ali gerekse Hicaz'da görev yapan sağlık, idari ve askeri personel seferber olmuştur. Daha sonraki senelerde bu hastalığın önü alınmış ancak, o dönem devlet için çok büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunların başında da deniz ve karadan[91] Hac mevsiminde Hicaz'a gidecek olanların karantinaya alınmaları olmuştur. Bunun için de Hicaz'a ulaşan tüm yollara geçici karantina merkezleri kurulmuştur. Bunların başında da: Mısır Hacıları için Sina yarımadasının güneyinde bulunan Tur'da[92], gemiyle gelen Mısır hacıları için yine Kızıldeniz'de Cidde yakınlarında bulunan Sa'd adasında[93], Hindistan ve Cava hacıları için Kızıldeniz'de bulunan Kamran[94] adasında[95], Şam'dan karayoluyla gelenlere Tebuk'ta, yine çeşitli memleketlerden gelenlere Beyrut, Cizan, Hudeyde ile Kızıldeniz'in kuzeyinde bulunan Muvaylih'te altı gemide karantina kurulmuştur[96]. 1908'de Hicaz Demiryolları hattı döşenip yolcular bu hatla Hicaz'a gitmeye başlayınca da Medain Salih'de hacılara karantina uygulanmıştır[97].

Hac mevsiminden en az iki ay önce tam techizatlı sağlık elemanlarının, bölgedeki sağlık kurumları ile karantina merkezlerine gönderilmelerinin yanı sıra, devlete yüklenen maddi külfet ile yabancı devletlerin gözlemci bulundurduğu ve daha da önemlisi mukaddes beldelerde bulunan hacı ve yerlilerin sağlıklarının korunması, devlet için büyük bir sorun olmasına rağmen, hiç bir fedakarlıktan geri durmamıştır. Bunun güzel bir örneğini de, yani Bab-ı Ali'nin bu mesele üzerinde önemle durduğunu gösteren bir kanıt ta, telgrafla her gün salgından ölenlerin İstanbul'a bildirilmesi olmuştur[98]. Aynı zamanda salgın hastalıklarla mücadele devam ederken Hicaz bölgesi için olumlu bir gelişme kaydedilmiştir ki, daha önce sayıları genel rakamlarla geçiştirilen hacılar hakkında düzenli İstatistikler hazırlanmıştır.

Sonuç

Genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığım Hicaz'daki Osmanlı İdaresinin karşılaştığı siyasi, idari, sağlık ve mali gibi önemli sorunların yanı sıra, başka

---

[91] Deniz ve karadan giden hacıların takip ettikleri yol güzergahı için bkn: Kuneralp.agm.ss 497-511

[92] *Mir'at'ul-Haremeyn ev er-Rihalu'l-Hicaziyye ve'l-Hac ve Meşairuhu'd-Diniyye*/İbrahim Rıfat Paşa. Kahire: Mektebetu Dar'il-kutub'il-Mısrıyye, 1925: 2/234-235; Kuneralp.agm.ss.497-511

[93] Age.sy.4; Dayil.agt.sy.333-334; İbrahim Rıfat.age:1/16; Kuneralp.agm.ss.497-511

[94] Yıllar boyunca Kamran adasındaki karantına istasyonu yerli ve yabancı sağlık ekipmanlarıyla bölgeye önemli hizmetlerde bulundu. Kuneralp.agm.ss.497-511

[95] *Er-Rilet'ul-Hicaziyye liveliyyi'n-Niam el-Hac Abbas Hilmi Paşa Hidevi Mısır/*Muhammed Lebib el-Betnuni.(2.baskı).Kahire: Cemaliyye matbaası, 1329 (1911). sy.64

[96] Dayil.agt.sy.336

[97] BOA.BEO.3318/248787

[98] Bu hususta daha geniş bilgi için bkn: El-Emrad ve'l-Vefeyat f'il-Hicaz fi Mevasim-il-Hac 1881-1907. Agm. ss.169-196

handikapların da bu idareyi yıprattığını ve çözüm yollarını aramaya koyulurken, daha farklı meselelerin patlak verdiğini görmek mümkündür. Bunlardan ticaret erbabı tüccarlar arasındaki rekabetin[99] siyasi boyutlara varması, Osmanlı devletini başka devletlerle karşı karşıya getirmiştir. 1858 yılında Cidde'de görev yapan İngiliz ve Fransız konsolosların öldürülmesi ve Rusya konsolosonun yararlanması olayı[100], bu ticari rekabetin bir sonucu olmakla beraber, adı geçen devletlerin Hicaz'ın iç işlerine karışmalarına kadar varmıştır. Aynı zamanda işbu devletlere verilen tavizler, Osmanlı devletini Hicaz ahalisi gözünde küçük düşürmüştür[101]. Hatta köleliğin kaldırılması hakkındaki kanunun, Hicaz'da vilayet tarafından tatbik edilmeye başlanması, devletin–Hristiyan ülkelere uyması bahane edilerek - hıristiyanlaşması olarak da nitelendirilmiştir.

19.asrın ikinci yarısından itibaren bölgedeki siyasi atmosferin mahiyetini açıklayabilmek için, devletin bu bölgede takip ettiği politikalarda, Hicaz'ın mali meselelerine bakmak genel bir fikir verebilir. Bu bağlamda 1864 yılında çıkarılan Vilâyat Nizamnamesi, 1871 de Midhat Paşa'nın Ahsa seferi, 1872 de Ahmet Muhtar Paşa ve Ahmet Eyyup Paşa'nın Yemen seferi gibi siyasi ve askeri hareketler, devletin bütçesine ağır yükler yüklemiş, dolayısıyla bu tedbirlerin Hicaz'da da etkileri görülmüştür.

Osmanlı devletinin son yüzyılında Hicaz'da takip ettiği kucaklama politikası, hiç şüphesiz başarılı olmuş ve adıgeçen sorunların üstesinden gelmiştir. Ancak I.Dünya savaşının patlak vermesiyle beraber, yabancıların Arabistanda Osmanlı imajını kötüleme propagandası da semeresini vermiş ve Hicaz'daki çoğu kabileleri devlete karşı kışkırtmakla amaçlarına ulaşmışlardır. Bu ise başka bir çalışma konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşiv (BOA) Belgeleri:

A.AMD. 83/19, 83/23, 84/69.

ADVNS.MSR.MHM.d.14.sy.6-7

A.MKT.MHM. 174/43, 220/70, 674/7

A.MKT.NZD.249/15, 260/30, 285/9.

A.MKT.UM. 324/41, 425/9.

C.AD.1223

---

[99] Ochsenwald.age.sy.223

[100] Bu olay hakkında BOA'inde çok belge bulunmaktadır. Bazı örnekler için bkn: A.AMD.83/19, 83/23. A.MKT.NZD.249/15, 260/30, 285/9. A.MKT.UM.324/41. İ.DH.408/ 27019. İ.HR.157/8355, 157/8352, 160/8566. İMMS.14/587-1, 14/597-1, 15/614-1. HR.MKT.248/ 74, 256/76, 295/10. Snouck Hurgronje. Age: 1/288-289; Ochsenwald.age.sy.225-236; Cidde Olayları Münasebetiyle Basında Çıkan Haberlerin Değerlendirilmesi/Gözde Çakıbey.(Gazi ün., Sosyal Bilimler enstitüsü) Yüksek Lisans tezi, 2008.

[101] Ochsenwald.age.sy.222

C.EV.9580

BEO.85/6314, 3318/248787, 3610/270688.

DH.İD.219/3

DH.MKT.557/50, 826/57, 906/64, 921/3, 1392/89, 1462/31, 2023/93

A.MKT.NZD.137/70, 338/38, 338/57.

DH:MUİ. 1-1/27, 18-2/32, 62-2/16.

DH.SYS.31/2

DH.ŞFR.55-A/51.

HAT.94/3807, 362/20120-J.

HR.MKT.248/74, 256/76, 295/10.

İ.DH.408/27019.

İ.HR.157/8355, 157/8352, 160/8566.

İ.MMS.14/587-1, 14/597-1, 15/614-1.

İ.MSM.2437

İ.MVL.355/15511, 371/16307

İ.ŞD. 568

İE.DH.29/2602.

MVL.161/70, 350/76,

Y.A.HUS.146/147

Y.MTV:41/78

Y.PRK.ASK.65/19.

Y.PRK.UM. 15/83, 51/74

Yayınlar (Kitap ve Makaleler)

- Ba'dun min Evcuhi't-Tenafus el-İdari fi Mutasarrıfiyet'il-Ahsa Kema Yazharu min Hilali Tahkikin Emniyyin Maa Suat'il Berid senete 1314H/1900M. (Ahsa Mutasarrıflığında İdari Rekabet, 1900 Yılında Postacılarla Yapılan Tahkikat Örneği)/ Süheyl Sapan, Suudi Arabistan Tarih Cemiyeti (Ahsa, 27-30 Mart, 2006). Suudi Arabistan Tarih Cemiyeti 9. Kongresi. Ahsa: 2008. Sy.231-267

-Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bab-ı Ali'nin Arabistandaki Kabile Politikası: Hicaz'daki Harb Urbanı: 1864-1914/Süheyl Sapan. (Marmara Ünv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümünde 25-29 Mayıs 2009 tarihlerinde gerçekleşen *Osmanlı Dönemi Türk-Arap ilişkileri sempozyumuna takdim edilen tebliğ*.)

-Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)/Süheyl Sapan.- *Akademik Araştırmalar Dergisi (*Ist). Yıl.7, Sayı 27 (Kasım 2005-Ocak 2006).ss.81-94

-1778 Sürre Defterine Göre Kabile Sürresi/Süheyl Sapan. Kral Suud Ünv. *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Say. 1, C. XX, (Ocak 2008). ss. 1-48

-*Cevanib min el-Heyati'l-İlmiyye fi'l-Hicaz min Hilal-i Ba'dıl-Vesaik'il-Osmaniyye/*Süheyl Sapan.*Deriyye dergisi*. Sayı.1, Cilt.1 (Mayıs 1998).ss.171-191

-Cidde Olayları Münasebetiyle Basında Çıkan Haberlerin Değerlendirilmesi/Gözde Çakıbey.(Gazi üniversitesi, Sosyal Bilimler enstitüsü) Yüksek Lisans tezi, 2008.

-*Divanun fi Medhi Hazret-i Sahib-i ed-Devle el-Muşir Osman Paşa, Vali ve Muşir-i Vilayet'il-Yemen Halen*/Mahmud ve Muhammed Bedran.Beyrut: Edebiyat mat.1305

-Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)/Ahmet Kavas.*İslam Araştırmaları dergisi*. Sayı 5 (2001).ss.109-134

-*Ed-Din ve'l-Muctama' ve'd-Devle fi Ceziret'ul-Arab: el-Hicaz tahte'l-Hukmi'l-Osmani/*William Ochsenwald.Cidde: Kral Abdulaziz Ünv.2010

-El-Emrad ve'l-Vefeyat f'il-Hicaz fi Mevasim-il-Hac 1881-1907 fi Dav'i el-Vesaik'il-Osmaniyye (Osmanlı Belgeleri Işığında Hac Mevsimlerinde Hicaz'da Hastalıklar ve ölümler)/Süheyl Sapan. *Mecellet'ul-Cemiyyet'ut-Tarihiyye es-Suudiyye*. Sayı.16, Yıl.8 (Kasım 2007).ss.169-196

-*El-Hacru's-Sıhhi f'il-Hicaz (Hicaz Karantina Teşkilatı*:1865-1914/Gülden Sarıyıldız; Arapçaya çeviren: Abdurrazık Berekat.Riyad: Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.

-*el-A'lam bi İ'lami Beytillahi'l-Haram*/Muhammed B.Ahmed Nehrvali.Tahkik Hişam Ata.Mekke: el-Mektebe et-Ticariyye, 1996

-el_İdare el-Osmaniyye ve Anzimetuha f'il-Hicaz Fi Ahdi's-Sultan Abdulhamid es-Sani/Dayel el-Halidi. Kral Suud Üniversitesi Edebiyat fak.Tarih bolumu. (Doktora), 2010

-el-Kada fi Mekke'til-Mukerreme Kadimen ve Hadisen/Abdulmelik b.Duheyş. *Mekke İslam Aleminin Kültür Başkenti 2005*. Mekke: Um'mul Kura Üniversitesi: 17-19 Eylül 2005): 2/1-314

-*Er-Rilet'ul-Hicaziyye liveliyyi'n-Niam el-Hac Abbas Hilmi Paşa Hidevi Mısır/*Muhammed Lebib el-Betnuni.(2.baskı).Kahire: Cemaliyye matbaası, 1329 (1911).

-*Er-Rihlet'us-Sırriye l'id-Dabıtı'r-Rusi Abdulaziz Dultşin İla Mekke'til-Mukerreme*/ Yivim Rizvan.(2.baskı).Beyrut: Dar'ut-Takrib beyne'l-Mezahi'l-İslamiye, 1993.

- *Eşrafu Mekke ve Umerauha fi'l-Ahdi'l-Osmani*/İsmail Hakkı Uzunçarşılı.Beyrut: ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, 2003.

-*Hademat'il-Osmaniyyin f'il-haremeyen es-Şerifeyn/*Muhammed Emin Mekki.Tahkik; Macide Mahluf.-(2.baski)Kahire: el-Afak el-Arabiyye, 2005

-Hicaz Eyaletinin Teşekkülü: 1841-1864/Ahmed Emin Osmanoğlu.Marmara Ünv.Türkiyat Araştırmaları ens. (Yüksek Lisans tezi).2004

-Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın Uyduruk Bir İradeyle Mekke Şerif'i Abdulmuttalib'i Azletmesi/İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Belleten*. C.9. Sayı. 39 (Temmuz 1946).sy.497-537

- *Mekke ve Medine*/Süheyl Sapan.Riyad: Kral Abdulaziz kütüphanesi, 2005

-Min A'lam el-Medine el-Munevvere/Süheyl Sapan..*Dar'ul-Vesika dergisi* (Riyad). sayı.1 (Rabi'ul-Ahir 1432H).ss.4-10

-*Mir'at'ul-Haremeyn ev er-Rihalu'l-Hicaziyye ve'l-Hac ve Meşairuhu'd-Diniyye*/ İbrahim Rıfat Paşa. Kahire: Mektebetu Dar'il-kutub'il-Mısrıyye, 1925

- *Münşeat Selatin*/Feridun Bey. 1274H.

-Nuzum'ul-Hukmi ve'l-İdare fi Mekke fi'l-Ahd'il-Osmani'l-Evvel: 1517-1803/ Muhammed Humeydan el-Uvayrıdı el-Harbi.Kral Abdulaziz Üniversitesi, Edebiyat fakültesi (Yüksek Lisans) 1407H(1987).

-Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz/Zekeriya Kurşun. *TDV.İslam Ansiklopedisi*. İst: 1999: 1/316-325

- *Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümayun ve Sürre Alayları/*Münir Atalar.Ank: DİB, 1991

-Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve kolera/Sinan Kuneralp; çeviren Münir Atalar. *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı.7 (1996). ss.497-511

- Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu/Selçuk Akşin Somel. *Tarih Araştırmaları dergisi* (Ank.Ünv.Dil ve Tarih-Coğrafya fak.Tarih bölümü). Sayı.29, Cilt: 18 (1996).ss.1-38.

-Safahat'un min Tarih-i Mekkete'l-Mukerreme/Snouck Hurgronje; Arapçaya çeviren Ali Avdeti'ş-Şuyuh; gözden geçiren ve dipnotlayan Muhammed Mahmud Siryani, Mirac Nuvvab Mirza.Riyad: Daret'ul-Melik Abdilaziz, 1999

- Salname-i Vilayeti Hicaz: 1301.Mekke: Vilayet mat; 1301 (1884); 1309 (1891)

- Takrir Ahmed Ratib Paşa Havle Reddet-i Fi'li'l-Kabail el-Arabiyye ala Meselet-i İlğa-ir-Rıkki fı'l-Hicaz 1309H-1891(Ahmet Muhtar Paşa'nın, Hicaz Kabilelerinin Köleliğin Kaldırılmasına Karşı İsyanları İle İlgili Bir Raporu)/Sühey Sapan. *Dr. Abdullah el-Fuheyd'in Hatıra Kitab*ı.Riyad: Kral Suud ünv.Edebiyat fak.Araştırma Merkezi, 2009.ss.147-171

- *Tatavvur el-Avda' es-Sekafiyye fi Turkiye min Ahd'it-Tanzimat ila Ahd'il-Cumhuriyye*/Süheyl Sapan.(Basılmış Doktora tezi).USA: The İnternational Instıtute of Islamic Thought. 2010.

- Tekarir Ahmed Muhtar Paşa an el-Ceziret'il-Arabiyye (Ahmet Muhtar Paşa'nın Arap Yarımadası İle İlgili Raporları)/Süheyl Sapan, *Dare Dergisi*, Sayı.2, C.29, (2003) ss. 175-192

- Topal Osman Nuri Paşa: Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898)/Metin Hülagu.-Ankara Üniversitesi*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(OTAM), Sayı: 5, Ankara 1994, Sayfa 145–153

- Türk-Arap İlişkilerinin Son Kırılma Noktası: Medine'nin Tahliyesi/Süleyman Beyoğlu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Sayı.78.Cilt.26 (Kasım 2010)

السياسات الدينية للقوى الاستعمارية في البلاد الإسلامية

د.طلال عتريسي*

كان التوسع الاوروبي الذي حصل من القرن السادس عشر الى القرن العشرين، وترافق مع احتلال مباشر لكثير من بلدان العالم بما فيها بلدان العالم الاسلامي، حدثا" تاريخيا" مدويا" في تلك الحقبة الزمنية. وما يدل على ذلك أنه ترك الى اليوم تأثيرات كثيرة قوية ومهيمنة على جوانب كثيرة من حياة البلدان والشعوب التي خضعت لهذا الاحتلال.فقد تدخلت القوى الاستعمارية بشكل مباشر وتفصيلي في كل ما يمس حياة الشعوب التي احتلتها، على المستويات الدينية و السياسية والاجتماعية والاقتصادية والتعليمية...ولذا استعانت هذه القوى بعلماء النفس والانتروبولوجيا وعلماء الاجتماع والمستشرقين لفهم الشعوب التي اخضعتها ولضمان الهيمنة والسيطرة عليها.

وقد تفاوتت سياسات هذه القوى بين دولة واخرى ، بين من رأى ضرورة ضم البنى والمؤسسات المحلية الى سلطات الاحتلال، وبين من اختار المحافظة على تلك البنى والمؤسسات، ولكن مع وجود حاكم اجنبي مباشر او غير مباشر عليها.هكذا شهدنا على سبيل المثال تدمير فرنسا بعض المدارس المحلية بعد منعها من القيام بمهامها في أفريقيا والمغرب العربي، في حين أبقت بريطانيا على تلك المدارس، ولكن مع وجود مدرسين اجانب لطلابها وفي ادارتها.

ما يهمنا هنا هو التركيز على السياسات الدينية للقوى الاستعمارية.والمقصود بالسياسات الدينية يتجاوز الفتن المذهبية بين السنة والشيعة الى دعم الاقليات الدينية والى إثارة العصبيات بين المسلمين والمسيحيين أو بين القوميات ،والى دعم تأسيس الكيانات السياسية على أسس دينية...والامثلة على ذلك كثيرة. لكن هذا التركيز على البعد الديني لا ينبغي ان ينسينا الترابط الواقعي الذي استندت اليه القوى الاستعمارية بين تدخلها الديني وبين تدخلاتها الأخرى السياسية والاجتماعية والتجارية مثل تكوين نخب سياسية وثقافية تابعة لها أو تشكيل مؤسسات وبنى اقتصادية مرتبطة بمصالحها المباشرة ،في الوقت نفسه الذي عملت فيه على تشجيع الكيانات الدينية وعلى دعم ادوارها السياسية في هذا البلد او ذاك.

من هنا تختلف القراءات حول الاهداف الاستعمارية في بلاد المسلمين، بين من اعتبرها اقتصادية لنهب الثروات، أو دينية لمحاربة الاسلام، او لنشر المسيحية، أو حتى لنشر العلمانية والفكر اللاديني. لكن بعض المفكرين الغربيين اعتبروا هذا الاحتلال فعلا" "حضاريا"" لذا هو "ضروري وواجب" . يقول Jules Ferry على سبيل المثال في البرلمان الفرنسي عام 1885 "ان من حق الأعراق الأعلى ان تهتم بالاعراق الأدنى...وعلى الأمم الاوروبية الكبرى ان تلتزم بشرف هذا الواجب الحضاري".(1) والمقصود بهذ المنطق "التحضيري" هو تبرير احتلال الفرنسيين الجزائر، الذي استمر كما هو معلوم نحو مئة سنة دمر خلاله المستعمرون الفرنسيون اقتصاد البلاد ورهنوه لهم وحولوا الثقافة الى الفرنسية، حتى ان جيلا كاملا" من الجزائريين بات يجد صعوبة في التعامل مع لغته العربية الأم، في حين تبدو الفرنسية أقرب اليه وأكثر سهولة في النطق والكتابة..وفي بريطانيا يتحدثون عن "العبء على عاتق الرجل الابيض"، الذي تحول الى مهمات تبشيرية وتمدينية للبعثات الدينية والتعليمية التي امت بلادنا طوال اكثر من قرنين . ولا يخفي هؤلاء ان في المستعمرات "مواد اولية باسعار زهيدة وهي مثابة اسواق جديدة لمنتجات اوروبا.والتوسع الاستعماري بالنسبة الى Ferry ضمانة ضد الاضطرابات الاجتماعية لأن عدم وجود مستهلكين جدد يعني انهيار المجتمع الحديث" .

كانت صدمة المسلمين الأولى مع الغرب في نهاية الحرب العالمية الأولى عندما تفككت الدولة العثمانية،رمز وحدة المسلمين ومركز الخلافة.لقد اختفت السلطة الاسلامية لحساب دول وكيانات وادارات استعمارية جديدة.لكن اللافت ان الاحتلال الغربي للبلدان الاسلامية في القرنين التاسع عشر

***أستاذ علم الاجتماع عميد المعهد العالي للدكتوراة في الآداب والعلوم الانسانية والاجتماعية الجامعة اللبنانية**

والعشرين تم تحت هذه الشعارات من "التمدين" و"التحضير".ماذا يعني ذلك؟ سوف نلاحظ هنا مفارقة مهمة . فالتمدين المقصود كان يعني بالنسبة الى الدول الغربية نقل فكر الأنوار الى الشعوب الاسلامية المتخلفة. ومن اهم ما عرفه هذا الفكر هو العلمنة، وفصل الديني عن السياسي.اي ان المطلوب من المسلمين لكي يدخلوا الى التمدن ان يدعوا الدين جانبا" ولا يقحموه في شؤونهم السياسية او التعليمية او سواها...وثمة من رأى ان المسلمين بسبب تخلفهم و"قلة تمدنهم" لا يستحقون الحقوق نفسها مثل باقي الفرنسيين (المثل العلمانية والجمهورية الفرنسية) .لأنهم شديدو التمسك بدينهم ولذا يجب ان يبقوا تحت السيطرة.

لكن من جهة أخرى اهتم المستعمرون الغربيون في الوقت نفسه بالبعثات التبشيرية والدينية وقدموا لها الدعم والحماية وساعدوها في تأسيس المدارس في المناطق كافة التي خضعت لحكمهم. أي انهم مارسوا سياسة متناقضة تجاه الدين. فمن جهة هم يريدون من المسلمين ان يبتعدوا عن الاسلام في ادراة حياتهم السياسية والتعليمية والادارية،ولكنهم في الوقت نفسه شجعوهم على الالتحاق بالمدارس الدينية الاجنبية. ومن المعلوم ان جمعية يسوع الدينية المسيحية على سبيل المثال كانت محظورة في فرنسا عندما جاءت بعثاتها الى لبنان في منتصف القرن التاسع عشر. لكن الموقف الفرنسي كان في ذلك الوقت هو التصالح مع هذه البعثات وتقديم الدعم والحماية لها طالما ستكون نتيجة عملها " خدمة السياسة الفرنسية" في لبنان، وفق شعار:"العداء للاكليروس ليس بضاعة للتصدير"(2) .ومن مفارقات السياسات الاستعمارية الدينية ايضا" (وهي دول علمانية خرجت لتوها من تحت السيطرة الكنسية الدينية وحاربت هذه السيطرة ودعت الى نبذها والى التخلص منها ...) انها جعلت الاقليات الدينية الكاثوليكة في الدولة العثمانية تحت حمايتها. وعملت ايضا" على تقسيم البلدان الاسلامية الى كيانات دينية ومذهبية ،وجعلت انظمة الحكم في معظم تلك البلدان تقوم على الاساس الديني والطائفي.فكانت السياسة الفرنسية في المشرق العربي على سبيل المثال سياسة مسيحية واضحة (دعم وحماية بعثات العازاريين والدومينيكان واليسوعيين وغيرهم،ودعم وحماية المسيحيين الموارنة، والاهتمام بمستقبلهم الديني والعقائدي والسياسي...) لذا سوف نلاحظ كيف سيقف الكثير من الموارنة خصوصا" ومن المسيحيين عموما" ضد وحدة لبنان مع سوريا عندما كانت الدعوة الى هذه الوحدة مطروحة في العشرينيات من القرن الماضي،مع بدايات انهيار الدولة العثمانية،وكيف فضل هؤلاء البقاء تحت الوصاية الفرنسية. ومن المعلوم ان استقلال لبنان الذي تحقق عام 1943 تم على اساس ما سمي بالتسوية التاريخية بين المسلمين والمسيحيين :أي ان يتخلى المسلمون عن المطالبة بالالتحاق بسوريا ويتخلى المسيحيون بالمقابل عن المطالبة ببقاء السيطرة الفرنسية. هكذا كانت سياسة فرنسا الدينية في مرحلة الانتداب سياسة ادارة الطوائف الدينية في لبنان تحت اشراف الجنرال غورو المباشر.وقد فاقمت هذه السياسة من التمازج او من التداخل بين الديني والسياسي لدى الطوائف اللبنانية المختلفة. خصوصا" وان قانون الانتداب نفسه أكد في بنوده رقم 6و8و9 "على ان الاصلاحات ستضمن حماية الأقليات الدينية..."(3)

واجهت شعوب المنطقة السياسات الغربية بالتشبث بهويتها الدينية. بحيث باتت هذه الهوية السلاح الفاعل في المقاومة العسكرية والثقافية والسياسية ...لحماية الذات الجماعية والمحافظة على الوجود المستقل خشية الذوبان في دينية او لا دينية الغزاة.لكن هذا التشبث بالهوية الدينية دفع القوى الاستعمارية الى العمل بقوة من اجل تفكيك هذا السلاح وتفتيته ونزعه من ايدي مستخدميه بحيث لا يتمكن هؤلاء من استخدامه فقط ،بل وينشغلوا عن ذلك ايضا" في صراعات جانبية بسبب انتمائهم الديني."لأن انتصار الاسلام على المسيحية،كما يقول Etienne Lamy رئيس فدرالية المجموعات الكاثوليكية عام 1900،ليس انتصار حضارة على اخرى بل هو انتصار للبربرية على الحضارة".كما سبق وكتب مسؤول بعثة العازاريين الدينية- التعليمية في دمشق الى رئيسه في 1861:"ان سبب الثورة هو حضارة الغرب التي تتقدم بخطى متسارعة نحو الشرق الفاسد،الذي سنقوم بإعادة اصلاحه".(4)

كان المطلوب ليس فقط بعث الخلاف الديني والمذهبي وتحويله الى انظمة وحكومات تؤسس لخلافات وصراعات لا تنتهي، بل كان المطلوب لنجاح هذه السياسات وجعلها أكثر رسوخا":

- ان يشعر المسلمون الذين استعمروا أنهم أقل تمدنا" من الغربيين القادمين الى احتلالهم،وأنهم بحاجة الى هذا الاحتلال. ولذا كانت المدارس التي انشأتها االدول الغربية والارساليات المرتبطة بها رأس الحربة في هذه المهمة "التمدينية" من خلال تشكيل النخب التي ستروج لفكرة هذه الحاجة من التبعية الى الغرب المتمدن.
- ان يتصرف الساسة الغربيون والجنرالات ومسؤولو البعثات على هذا الاساس من احتقار المسلمين ومن اعتبار دينهم سبب التخلف والبربرية. وان الاحتلال هو واجب حضاري لتمدين هذه الشعوب وهو خدمة لها.

استغلت بريطانيا وفرنسا المستعمرتين الواقع الديني الطوائفي في بلاد الشام.ومن اجل تقسيم هذه البلاد، حاولتا تأسيس اربع كيانات مذهبية سنية ،ودرزية، وعلوية ومارونية .ويقول منظر هذا التقسيم Robert de Caix :"ان السلام في العالم سيكون افضل اذا كان الشرق مقسما" الى مجموعة دويلات صغيرة وتكون العلاقات في ما بينها تحت سيطرة بريطانيا وفرنسا.وتمنح هذه الدويلات اقصى حد من الادارة الذاتية ولكن من دون ان يكون لديها الطموحات العدوانية للدول القومية الموحدة". وبسبب طبيعة السلطة التي منحت الى الطوائف في هذه الدويلات ستشهد شعوب هذه البلاد خلافات وانقسامات واسعة وحروب وتوترات مستمرة تخفت وتشتد، بحسب التطورات السياسية الداخلية والخارجية..وستترك هذه الانظمة الطائفية السياسية المجتمعات العربية-الاسلامية مفتوحة على مستويات التوتر المختلفة وعلى مستويات التدخل الخارجي المتعددة الذرائع. وسنشهد في الألفية الثالثة بعد انقضاء اكثر من قرن على السياسات الدينية الاستعمارية الاوروبية ، عودة الى السياسات نفسها مع الولايات المتحدة في العراق (بعد احتلاله عام 2003) التي ستؤسس لنظام جديد من الطائفية السياسية سيترك العراق فريسة بين الانقسام الداخلي وبين التدخل الخارجي .(5)

وفي فلسطين ايدت بريطانيا اليهود ونزعت عن الفلسطينيين سمة الشعب وتركت هؤلاء تحت رحمة الصهيونية .ما ادى الى ذلك الصراع التاريخي الدموي – بعد تأسيس دولة اسرائيل على أرض فلسطين- الذي لم يتنه الى اليوم،والذي تجاوز منطقة الشرق الاوسط الى العالم الاسلامي كله.

ومن مفارقات تاسيس هذا الكيان انه نشأ بدعم غربي مباشر على قاعدة دينية واضحة.فالدول الغربية التي كانت تبتعد عن الدين وترفضه نظاما" سياسيا" ولا تريد منه التدخل في شؤون الناس العامة بذلت هي نفسها الجهود الجبارة وشجعت المذابح التي ارتكبتها العصابات اليهودية ضد الفلسطينيين وأيدت تأسيس دولة دينية يهودية لا لبس في انتمائها الديني ولا في هويتها الدينية.وقد نقلت الدول الاستعمارية الغربية مشكلة اليهود وما تعرضوا له من اضطهاد ديني وعرقي في مجتمعاتها الى البلدان الاسلامية من خلال تأسيس كيان لليهود هو "دولة اسرائيل"، أو ما سمي لتبرير الاحتلال: "أرض بلا شعب لشعب بلا أرض" . وقد نصت القوانين الغربية لاحقا" على منع الإشارة لليهود حتى على مستوى البحث التاريخي في قضية "المحرقة"(الهولوكوست) بتهمة معاداة السامية التي يعاقب عليها القانون.أي ان الغرب هو الذي زرع عن عمد بذور المواجهة الدينية والسياسية والعسكرية التي ستستمر عشرات السنين بين اليهود في اسرائيل وبين العرب والمسلمين لتحرير فلسطين من الاحتلال. وقد استغلت اسرائيل منذ تأسيسها ما تعرض له اليهود في اوروبا لتتهم كل من ينتقدها او يقف في وجه ممارساتها الاستيطانية بالعداء للسامية أو بالارتباط بالنازية.أي ان اسرائيل ومن خلفها الدعاية الصهيونية،وبموافقة غربية،حولت البعد الديني اليهودي الى مبرر سياسي لاحتلال الارض الفلسطينية.

وفي مذكرات "موشي شاريت" - رئيس وزراء إسرائيل - سنة 1954- أي قبل أكثر من عشرين عامًا على الحرب الأهلية اللبنانية..سوف نجد نص اقتراح "بن غوريون" لتحريك الأقليات المسيحية في العالم العربي.."لتدمير المجتمعات المستقرة، وإذكاء النار في مشاعر الأقليات المسيحية في المنطقة، وتوجيهها نحو المطالبة بالاستقلال.. وتثبيت الميول الانعزالية للأقليات في العالم العربي.. بدءًا بالأقلية المارونية"!..

يضيف بن غوريون، في اطار استراتيجية تفتيت المنطقة على قاعدة دينية، تحمي الدولة العبرية الناشئة، من خلال نماذج اخرى مشابهة لها (دولة مسيحية) بالقول :"إن لبنان هو الحلقة الأضعف في الجامعة العربية.. إذ يشكل المسيحيون الأغلبية عبر التاريخ اللبناني، وهذه الأغلبية لها تراثها وثقافتها المختلفة عن تراث وثقافة الدول العربية الأخرى.. وهكذا تبدو مسألة خلق دولة مسيحية أمرًا طبيعيًا، لها جذورها التاريخية، وستلقى مثل تلك الدولة دعمًا واسعًا من العالم المسيحي الكاثوليكي والبروتستانتي..ويضيف شاريت: "...وربما كان الوقت الحالي هو الظرف المناسب لخلق دولة مسيحية مجاورة لنا، ومن دون مبادرتنا ودعمنا القوي لا يمكن إخراج تلك الدولة إلى حيز الوجود!.. ويبدو لي أن هذا هو واجبنا الأساسي... وهذا يعني أن علينا أن نحسن استثمار الجهد البشري، وعامل الوقت.... ويستحسن اختيار بعض اللبنانيين في الداخل والخارج وتجنيدهم من أجل خلق الدولة المارونية.. وهناك طرق عديدة يمكننا بواسطتها تحقيق المشروع المقترح".(6)

وفي الولايات المتحدة برزت في السنوات القليلة الماضية سياسات مسيحية دينية مباشرة من خلال ما عرف بالصهيونية المسيحية التي عبر عنها المحافظون الجدد الذين هيمنوا على الادارة الاميركية في عهد الرئيس بوش الابن طوال ثماني سنوات (بين 2001 و2009).وقد كان الهدف الأبرز لهذه المسيحية الصهيونية هو دعم اسرائيل المطلق استنادا" الى خلفية دينية توراتية. وهذا يفترض بطبيعة الحال العداء للعرب والمسلمين والاستعداد الدائم للدفاع عن اسرائيل.وهذا ما اطلق عليه البعض "التحالف المقدس" بين المحافظين الجدد وبين اليمين المسيحي المتصهين، لخدمة الدولة العبرية.ويقدر البعض بحوالي 30 في المائة من عدد 130 مليون يميني مسيحي متشدد (أي حوالي 40 مليون أمريكي)، يرون إسرائيل تحقيقا لنبوءة توراتية، وأنها بهذا تستحق دعما سياسيا وماليا ودينيا".وقد أسس اصحاب هذا الاتجاه مؤسسات عدة في اطار رؤيتهم لطبيعة الصراع الديني في العالم عموما" وفي الشرق الاوسط خصوصا" حيث ينبغي حماية الدولة اليهودية. ومن ذلك على سبيل المثال ما سمي "بيت الحرية" (فريدوم هاوس) حيث تتم متابعة أوضاع الحريات الدينية في العالم؛ وقد كان هذا المركز الفكري والبحثي وراء أشد التقارير انتقادا للدول العربية والإسلامية وخصوصا فيما يتعلق بمواقفها من إسرائيل واليهود وانتقادات الدول العربية لإسرائيل، وتصنيفه المستمر لها على أنها مواقف معادية للسامية. وكذلك "برنامج الحريات الدينية الأصولية"و"لجنة الحريات الدينية الدولية" (USCIRF) التي أسسها الكونجرس في 1998، تحت ضغوط قوية من تيار اليمين المسيحي وفروعه من النصارى المتصهينين. وتقوم هذه اللجنة بزيارات لدول إسلامية وعربية، لتقصي أوضاع الأقليات المسيحية وإيراد تقارير للكونجرس...للمطالبة بحرية التنصير وحرية ممارسة الديانات في الدول التي توجد فيها أقليات مسيحية، وقد نتج عنه "قانون الحريات الدينية"1998، الذي سمح بتأسيس لجنة الحريات الدينية الأمريكية التي أصبحت فيما بعد جهازا رقابيا على الدول العربية والاسلامية.ومن هذه المؤسسات والمراكز الفكرية والبحثية كانت الدعوات تصدر الى فرض العقوبات على السودان، والى اتخاذ إجراءات رادعة ضد المملكة العربية السعودية ومصر بحجة اضطهاد الأقليات الدينية.

ومن المعلوم ان مثل هذه التقارير كانت خلف الكثير من الضغوط التي مورست على الدول العربية بتهمة سوء التعامل مع الاقليات الدينية. وكان من تداعيات هذه الضغوط زيادة التوتر الداخلي بين الاتجاهات الدينية وبين المسلمين والمسيحيين في مصر وفي السودان وفي بلدان عربية اخرى...

"ويبدو ان هذه السياسات تبرر النشأة الدينية المشتركة الاميركية والاسرائيلية التي تنطلق من حقانية مزعومة للشعب المختار،وان ما يفعله هذا الشعب هو حق يستمد مصادره المتسامية من الحق الالهي".ولعل هذا ما يفسر تلك التسميات ذات الخلفية الدينية –الاخلاقية التي تلجأ اليها الادارات الاميركية من دون فروقات بين جمهورية وديمقراطية،في مواجهة خصومها عندما تجعلهم في "محور الشر"،وتجعل نفسها تلقائيا" في محور الخير.وعلى العالم ان يقف من دون تردد الى جانب محور الخير, بحيث يتطابق هذا المحور مع السياسات الاميركية.وبحيث يصبح الانحياز الى هذه السياسات انحياز الى محور الخير.(7)

وقد جعل الكثير من المفكرين ومن الاستراتيجيين في الولايات المتحدة من الاسلام،بعد انهيار الاتحاد السوفياتي (امبراطورية الشر) الخطر القادم على المصالح الاميركية وعلى الحضارة الغربية كلها. (كما فعل هانتنغتون).وترافق التركيز على هذا "الخطر الأخضر" مع اهتمام دقيق وتفصيلي بالخلافات بين المسلمين. فتارة تكون الاصولية الشيعية في مطلع الثمانينيات (بعد انتصار الثورة في ايران) هي الخطر والشر الذي ينبغي مواجهته والتصدي الدولي له، ثم يتحول هذ الخطر بعد عام 2001 الى الاصولية السنية المتشددة. وهكذا يتنقل هذا الخطر من مذهب اسلامي الى آخر. مع بذل الجهود لجعل "الاصوليات" في مواجهة بعضها بدل مواجهتها للولايات المتحدة او للمصالح الغربية...(8)

في افريقيا الغربية اختلفت السياسة الفرنسية عن ما فعلته في المشرق.فهناك كان المسلمون أكثر تقدما"من الوثنيين. لذا "تصالحت" السلطات الاستعمارية مع الاسلام في تلك البلاد.لكن هذه السياسة سرعان ما تبدلت لاحقا" بعد التوجس من تهديد الاسلام للاستعمار الفرنسي.ومن قدرة الاسلام على الربط بين العالم العربي وبين افريقيا على قاعدة رفض الاستعمار والعداء له.لذا انقلبت السياسة الفرنسية بعد عام 1910من التصالح مع الاسلام الى التحريض ضده من خلال تشجيع الدعوة الى "الهوية الأفريقية" و"الاسلام الاسود" في مقابل الاسلام العربي الذي يتهدد تلك الهوية. ولعل ما يجري اليوم في السودان وفي جنوبه تحديدا" (دعم الانفصال وتقسيم السودان) هو استعادة استعمارية غربية واضحة لتلك السياسات التفتيتية التي جعلت العرب في مواجهة الافارقة في القرن الماضي.

وفي الهند لعبت بريطانيا على فجوة العداء بين الهندوس والمسلمين .لذا دعمت تقسيم القارة الهندية الى دولتين واحدة ذات اغلبية هندية ,وأخرى ذات اغلبية مسلمة.ولا تزال الخلافات والصراعات مستمرة الى اليوم بين الهند وباكستان.وتشير المصادر التاريخية الى تعاون الإنجليز مع الأقلية السيخية ضد المسلمين .فرحبوا بنمو قوة الإمارة السيخية باعتبارها حاجزا" امام أي هجوم محتمل من آسيا الوسطى لنجدة المسلمين في الهند... واتبع الانكليز سياسة إبعاد المسلمين عن الوظائف وعن خيرات البلاد، وشجعوا الهندوس وثبتوا اقدامهم في المراكز العليا والمناصب الرفيعة، كما فتحوا لهم أبواب الرخاء وميادين الرقي ويسروا أمام أبنائهم التعليم بالمدارس في حين كانوا يعملون على إبقاء المسلمين في ظلمات الجهل والتخلف...والى ذلك عمل الانكليز على دعم التنصير وتشجيعه.فقد كان "لشركة الهند الشرقية الإنجليزية" مهمة تنصيرية منذ تأسيسها، إلى جانب مهامها الأساسية في التجارة والكشف والاستعمار، وتبدو تلك المهمة واضحة في البراءة الملكية التي تم بموجبها تأسيس الشركة، إذ تنص تلك البراءة على عدم السماح للشركة بالدخول في حرب مع أي أمير نصراني، في حين خولتها صلاحية إعلان الحرب أو عقد اتفاقيات السلام مع الحكام غير النصرانيين.وعمل الانكليز على إثارة النزعات الطائفيَّة، ودَعَوْا إلى القوميَّة الهنديَّة، وأقنع الحاكمُ البريطاني العامُّ ورجال الحكومة أحدَ زعماء الهندوس بضرورة الدعوة إلى الديانة "الهندوكية" وإرجاع مَن دخل في الإسلام إليها، وتنظيمِ أنفسهم تنظيمًا حربيًّا.

وحديثًا شكلت قضية كشمير - منذ إعلان جواهر لآل نهرو ضمَّها إلى الهند عام 1947م - الفتيل الذي ظلَّ يُشعِل التوتر باستمرار بين نيودلهي وإسلام آباد، وسبَّبت ثلاثة حروب بينهما في أعوام 1949م، 1965م، 1971م، فخلَّفت مئات الآلاف من القتلى في الجانبين، كما أنها دفعت البلدين إلى الدخول في سباق التسلُّح عام 1974م للوصول إلى توازن القوَّة بينهما.

اليوم وبعد نحو قرنين تتكرر السياسات الدينية الغربية الاستعمارية نفسها.العقلية نفسها والوقود المستخدم هو نفسه (الدين والمذهبية والعرقية) والاهداف هي نفسها (الانقسام والتفتيت الداخلي) .أي ان هذه السياسات الغربية ستعمد الى ثنائيات :العربي والكردي، والفارسي والعربي، والسني والشيعي، والمسيحي والمسلم، والافريقي والعربي.بحيث تغفل الشعوب الاسلامية عن الاهداف الاستعمارية الحقيقية التي هي الاحتلال ونهب الثروات،وتغرق في صراعات وحروب داخلية لا تنتهي...

عندما انتصرت الثورة الاسلامية في ايران عام 1979 بدأ التركيز على الاسلام الشيعي في الادبيات البحثية والاعلامية والسياسية والثقافية الغربية.وكأن هذا الاسلام أو كأن الشيعة لم يكونوا موجودين قبل الثورة.والمقصود من التركيز على شيعية الثورة أنها غير اسلامية. بمعنى ان السنة شئ

والشيعة شئ آخر.وان الثورة التي حصلت هنا ليس بالضرورة ان تحصل هناك حيث السنة هم المذهب الاكثر انتشارا"...وربما يراد من "شيعية الثورة" الايرانية ،الإيحاء للسنة بأن الشيعة باتوا خطرا" جديدا بعدما نجحوا في تشكيل دولة لهم...هكذا بدأت مراكز الدراسات والمؤسسات الديبلوماسية والسياسية والأمنية في الولايات المتحدة واوروبا تعقد المؤتمرات والندوات وحلقات النقاش لبحث "الخطر الشيعي القادم".فقال هنري كيسنجر في بعض تلك الندوات على سبيل المثال عام 1982 :"يجب ان تعتبروا الثورة الايرانية ثورة شيعية ،ويجب على العالم السني أن يقف بوجه الغزو الشيعي". اما وزير الخارجية جورج شولتز فاعتبر بعد انتصار الثورة ان الثورة الاسلامية هي اخطر عدو مشترك للحضارة الغربية على طول تاريخها"...(9)

في العراق ولبنان كانت الأمثلة أكثر وضوحا" من سواها من البلدان الأخرى بسبب التنوع الديني والمذهبي من جهة، وبسبب التغيرات السياسية والاجتماعية التي تموج بها مجتمعات هذه البلدان من جهة اخرى.

ففي لبنان كان يطلق على فرنسا "الأم الحنون" للموارنة،عند تأسيس الكيان اللبناني. أي ان ابناء الطوائف الأخرى لم يكونوا كذلك.وقد عملت فرنسا من خلال سياساتها المباشرة وسياساتها التعليمية والاقتصادية على ربط الموارنة خصوصا" والمسيحيين عموما" بها. وتحول جبل لبنان الى زراعة التوت خدمة لصناعة الحرير الفرنسية ،وتصديره الى مدينة ليون الفرنسية. واصبح جبل لبنان في الوقت نفسه مقرا" للبعثات التعليمية من اليسوعيين والعازاريين والكرمليين وسواهم من الذين تدعمهم فرنسا.بحيث ساهم نشاط هذه البعثات في تغيير الواقع الثقافي بين الطوائف اللبنانية لمصلحة الموارنة الذين لم يكونوا احسن حالا" من الطوائف الأخرى قبل القرن التاسع عشر. ولكنهم انتقلوا تدريجا" الى التفوق الثقافي التعليمي على الآخرين بعد النشاط الارسالي بينهم،والذي تزامن مع الاندفاع الاستعماري الغربي في لبنان وبلدان المشرق الأخرى. يقول قنصل فرنسا العام في بيروت حول نشاط هذه البعثات عام 1864 في رسالته الى وزير الخارجية الفرنسية في باريس :"إن الفائدة التي تقدمها كلية عينطورة تزيد أكثر فأكثر كل سنة، ويكتسب تلامذتها جنسية جديدة ويلتفون حول الحضارة الغربية...وقد أنشئت مؤخرا" في خان صيدا مدرسة فرنسية ...إن مؤسسات من النوع هي أفضل خدمة يمكن ان يتلقاها المسيحيون من جانبنا". وفي رسائل أخرى يؤكد القناصل والموفدون الفرنسيون أهمية المؤسسات التعليمية في التأثير على الاقليات المسيحية التي يريدونها ان تكون الى جانبهم.فكتب احد القناصل عام 1844:"إن عدد سكان سوريا يبلغ حوالي مليون واربعمائة ألف نسمة، بينهم ثلاثمائة الف مسيحي، وعلى هذه الأقلية ان تعيد الحياة للأكثرية التي تعيش بينها، بإن تشيّد مؤسسة كبيرة تحت حماية فرنسا ،تستقبل اطفال هؤلاء المسيحيين وتعلمهم مجانا" وتدربهم لكي يصبحوا في المستقبل رجالا" يدينون لفرنسا بما هم عليه من نعمة".

ويقول آخر في رسالة له عام 1897 :"إن الموارنة هم بلا منازع ،من اكثر الطوائف الشرقية الموحدة الذين يمكن ان نعتمد عليهم ...".ويقول السفير هنري غيز في رسالته الى وزير الخارجية الفرنسي عام 1835 حول قرار حكومة الملك في حماية الموارنة "كما كان الأمر في السابق،:"اذا شاءت سعادتكم إعادة احياء حماية فرنسا للموارنة فسوف يكون لذلك فائدة كبيرة لمصالحنا السياسية والتجارية...". (10)

لم يتوقف تدخل الدول الغربية "الديني" في لبنان حتى بعد الانتداب والاستقلال. فعندما دخل البريطانيون والفرنسيون إلى جبل عامل (جنوب لبنان) بعد هزيمة الدولة العثمانية في الحرب العالمية الأولى... اندلعت المعارك والحروب في هذه المنطقة، وكانت خطة الحلفاء تقضي بتأسيس دولة شيعية منفصلة إدارياً وسياسياً واقتصادياً عن الحكومة العربية في دمشق... فتوجه وفد من علماء الشيعة وزعمائهم إلى دمشق طلباً للوحدة السورية مع الملك فيصل.. (11)

لم يكن الحال في الواقع المعاصر ليختلف كثيرا" عنه في عشرينيات القرن الماضي.

وقد اختلفت سياسات الدول الغربية في توظيف الواقع السني الشيعي في البلاد الاسلامية.فهي لا تعيرهذا الواقع أي اهتمام اذا كان لا يفيد مصالحها المباشرة.وهي تؤلب السنة على الشيعة والشيعة على السنة اذا كان الأمر يلبي السيطرة الغربية ويساعد عليها ويضعف الجبهة الاسلامية المناهضة لهذه السيطرة. ففي أثناء الإحتلال السوفياتي لأفغانستان على سبيل المثال (1980-1990) لم تنشغل السياسات الأميركية بالفروقات او بالخلافات بين السنة والشيعة.كان الهم الغربي والاميركي تحديدا" هو عدم السماح للسوفيات بالاستقرار في أفغانستان. ولذا كانت واشنطن واجهزة استخباراتها تؤيد وتشجع الدول الاسلامية على ارسال المتطوعين للقتال الى جانب "إخوانهم في الدين". وكانت وسائل الاعلام الغربية ومعها المسؤولون في العواصم الغربية لا يترددون في تسمية هؤلاء المقاتلين ب"المجاهدين".وكانت الاموال والتبرعات ترسل علانية من الشخصيات ومن المؤسسات وعبر كل البنوك في العالم الاسلامي ومن العالم الغربي الى هؤلاء المجاهدين.ولم يعترض احد طريق تلك الأموال بحجة "تجفيف منابع الارهاب".ومن المعلوم ان أجهزة الاستخبارات الاميركية ساهمت من جهة وغضت الطرف من جهة أخرى على التعاون الباكستاني-السعودي مع حركة طالبان بعد الانسحاب السوفياتي من افغانستان،وخصوصا" في اثناء المعارك الداخلية بين الفصائل الأفغانية المختلفة.وحتى اليوم لا تجد الولايات المتحدة أي مبرر لسياسات دينية مذهبية في المواجهة مع حركة طالبان في افغانستان،على الرغم من اشتداد ساعد الحركة في مقاومتها للاحتلال الغربي-الاطلسي... وهي لا تشير على الاطلاق الى "سنية" الحكومة الباكستانية في المواجهات مع تنظيم القاعدة او مع حركة طالبان في افغانستان أو في باكستان نفسها ...لأن الأمر لايفيدها في شئ (12)

لكن في بقعة أخرى من بقاع العالم الاسلامي كانت السياسات الغربية-الاميركية نقيض ذلك تماما".ففي لبنان مثلا" كان من اللافت ان يتعمد الساسة الغربيون ووسائل الاعلام الغربية إضافة صفة "الشيعي" و"المتشدد" الى حزب الله عندما يشار اليه في المقاومة ضد اسرائيل .بحيث تجعله هذه الصفة مختلفا" عن المسيحي في القرى المحاذية للشريط الحدودي مع فلسطين المحتلة. وبحيث تبرر هذه الصفة بشكل غير مباشر للمتعاملين مع الاحتلال ما يقوموا به، لأن ما يفعلونه هو لخدمة لبنان والاعتدال و السلام وضد الارهاب والتشدد...

ينطبق ما جرى في لبنان على العراق ايضا" بعد احتلاله عام 2003 وبعد سقوط النظام. فقد تدخل الأميركيون مباشرة في كل تفاصيل الواقع العراقي، من خلال صياغة الدستور العراقي الجديد الذي جعل التوزيع الطائفي اساس هذا الدستور.

هكذا يتصل التاريخ بالحاضر.لا انقطاع بين السياسات الغربية في بلاد المسلمين.وعلى الرغم من غياب الاحتلال العسكري المباشر،طوال العقود الماضية، قبل العودة اليه في مطلع عام 2000، فقد استمر التدخل في هذه البلاد، تارة عبر تفكيك المجتمع، والهيمنة على الثروات، وتارة عبر التحريض الديني والعرقي والمذهبي. ويبدو ان مستقبل البلاد الاسلامية سيبقى مرهونا" لتحدي التعامل مع هذه السياسات الغربية ، بين من سيستجيب لها ويتعامل معها ويقبل بها، ويجعل المسلم الآخر،أو الدين الآخر، او العرق الآخر هدفا" للحرب أو الكراهية..وبين من سيرفضها ويجعل من مواجهتها، ومن مواجهة الهيمنة الغربية هدفا" وأولوية...

كان الأمر كذلك في الماضي، وهولا يزال كذلك الى اليوم...

مراجع البحث

1-Le choc colonial et l'islam,sous la direction de Pierre-Jean Luizard,editions La decouverte,Paris 2006
2- Gontaut-Biron,Comment la France s,est installee' en Syrie,1918-1919,Paris 1922
3- Gontaut -Biron المرجع نفسه
4- L'Algerie francaise.Indigenes et immigrants,editions Seguier,Paris 2002

5- **le choc colonial** المرجع السابق
6- ليفيا روكاش، "إرهاب اسرائيل المقدس، من مذكرات موشي شاريت"، دار الشروق، القاهرة،2009 (الفصل الخامس)
7-- محمد عارف زكاء الله،الدين والسياسة في اميركا،مركز الزيتونة للدراسات والاستشارات،بيروت 2007
8- محمود حيدر،لاهوت الغلبة،التأسيس الديني للفلسفة السياسية الأميركية،دار الفارابي،بيروت 2008
9- يان ريشار،الاسلام الشيعي ،دار عطية للنشر والتوزيع،بيروت 1996
10- طلال عتريسي، البعثات اليسوعية ومهمة اعداد النخبة السياسية في لبنان، الوكالة العالمية للتوزيع،بيروت 1987الوكالة العالمية للتوزيع،بيروت 1987
11- **Chevallier Dominique:La societe'du Mont Liban a l'epoque de la revolution industrielle en Europe.Paris 1971**
12- فواز جرجس،القاعدة الصعود والأفول،تفكيك نظرية الحرب على الارهاب، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت،2012

بحث بعنـــــــوان: اليمن بين الانضمام والضم إلى الدولة العثمانية (923-1045هـ / 1517-1635م)

مقدم إلى المؤتمر الدولي السادس للشرق الأوسط-إلازغ - تركيا

(الوضع الإداري والسياسي للشرق الأوسط في العهد السلجوقي والعثماني)

الدكتور: طلال حمود عبده بن عبده المخلافي

أستاذ تاريخ الدولة العثمانية واليمن الحديث المساعد بقسم التاريخ، كلية الآداب، جامعة تعز، اليمن.

ملـخص البحـث

يهدف هذا البحث إلى دراسة الأسلوب أو الشكل الذي ارتبطت به اليمن بالدولة العثمانية منذ مطلع العقد الثالث من القرن العاشر الهجري نهاية العقد الثاني من القرن السادس عشر الميلادي، وتحديداً منذ نجاح العثمانيين بزعامة السلطان سليم الأول في السيطرة على مصر والقضاء على الدولة المملوكية سنة 923هـ/1517م، لما لذلك من أهمية في تحديد طبيعة ونوعية العلاقة التي نشأت بين الدولتين بعد ذلك، ويميز البحث بين أسلوبين اجتمعا في حالة اليمن وشكلا ثنائية تكاد تكون فريدة ونادرة بين البلدان العربية(الشرق أوسطية) التي ارتبطت بالدولة العثمانية منذ سيطرتها على مصر، الأول أسلوب الانضمام السلمي غير المباشر، عبر اعترف المماليك الذين كانوا في اليمن بالسيادة العثمانية سنة923هـ/1517م، والثاني أسلوب الضم العسكري المباشر الذي بدأ تجريبه في المرحلة الأولى على السواحل اليمنية عن طريق حملة حسين الرومي سنة926هـ/1520م وحملة سلمان ريس وخير الدين حمزة سنة932هـ/1526م لكن دون جدوى، ثم تم تطبيقه بنجاح في المرحلة الثانية من خلال حملة سليمان باشا الخادم سنة 945هـ/1538م على السواحل اليمنية التي تم اتخاذها قاعدة لتوسيع ذلك الضم إلى جل المناطق الداخلية، واستمر ذلك حتى خروج العثمانيين من اليمن وانتهاء عهدهم الأول فيها سنة1045هـ/1635م، كما يهدف البحث إلى التركيز على استقصاء ومعرفة الأسباب الحقيقية والجوهرية التي دفعت الدولة العثمانية لاستخدام هذين الأسلوبين كشكل محدد لنوعية وطريقة ارتباط اليمن بها. وقد حاول الباحث - بما توافر له من مادة علمية وثائقية ومصدرية ومرجعية - تتبع وضعية اليمن ضمن ثنائية أسلوبي الانضمام والضم إلى الدولة العثمانية طوال عهدها الأول باليمن من خلال ثلاثة محاور، خصص أولها للحديث عن أوضاع اليمن السياسية قبيل انضمامها إلى لدولة العثمانية، وتم فيه تسليط الضوء على قدوم المماليك إلى اليمن وحربهم مع البرتغاليين، وكذا الصراع الذي نشب بين المماليك والقوى اليمنية الرئيسة آنذاك ممثلة بالطاهريين والأئمة الزيدية من آل شرف الدين، وعني المحور الثاني بالحديث عن انضمام اليمن إلى الدولة العثمانية والكشف عن الأسباب الحقيقية لذلك وتم تصنيفها إلى داخلية وأخرى خارجية، بينما تناول المحور الثالث ضم العثمانيين لليمن والمراحل التي استغرقها ذلك الضم والأساليب التي استخدمت لتطبيقه، مع التركيز على الأسباب الرئيسية التي دفعت العثمانيين لضم اليمن إلى دولتهم والتي تم تصنيفها - أيضاً - إلى داخلية وخارجية.

واختتم البحث بالتأكيد على مساهمة أوضاع اليمن السياسية بقدوم المماليك وإعلانهم الانضمام إلى الدولة العثمانية بطريقة سلمية غير مباشرة استمرت 3 سنوات اضطر العثمانيون بعده استخدام أسلوب جديد وهو أسلوب الضم العسكري المباشر لليمن الذي استمر ما يقارب القرن من الزمن توحدت اليمن خلاله في إيالة واحدة وتخلصت من الانقسام وخطر البرتغاليين وتمكن العثمانيون من حماية حدود دولتهم الجنوبية خاصة الأماكن المقدسة في الحجاز، وأكد البحث أن السلبيات التي رافقت تطبيق أسلوب الضم كانت تصرفات فردية ولم تكن تمثل نهجاً رسمياً للدولة العثمانية التي حرص سلاطينها على العدل وتطبيق الشرع الشريف، والسهر على أمن الرعايا والبرايا ورفاهيتهم، وأن المقاومة التي تزعمها أئمة الزيدية من آل شرف الدين لم تكن بسبب تلك السلبيات الفردية بقدر ما كانت سياسية في المقام الأول.

تمهيـــــــد

بعد أن تمكن العثمانيون بزعامة السلطان سليم الأول من القضاء على الدولة المملوكية والسيطرة على مصر وضمها إلى الدولة العثمانية سنة 923هـ/1517م، سارع شريف مكة بركات الثاني بإعلان انضمام الحجاز للدولة العثمانية طواعية وتبعه في ذلك الأمير المملوكي اسكندر المخضرم، حين أعلن في الجامع الكبير بصنعاء خضوعه لسيادة العثمانيين وانضمام اليمن للدولة العثمانية التي أصبحت أمراً واقعاً لا مناص من الاعتراف بها والتقرب منها، خاصةً مع صعوبة موقف المماليك في اليمن وتعدد الضغوط والإكراهات عليهم سواءً من داخل اليمن أو من خارجها. وبدوره تعامل السلطان العثماني سليم الأول مع الموقف المملوكي بإيجابية وكأمر واقع - أيضاً - في ظروف استثنائية تعيشها الدولة العثمانية حينها، فرحب بذلك وأمر بتثبيت الأمير المملوكي في حكم اليمن- أو بالأصح الأجزاء الخاضعة منها للمماليك آنذاك - باسم العثمانيين في بداية الأمر.

وبعد مضي ثلاث سنوات فقط من إعلان المماليك انضمام اليمن إلى الدولة العثمانية، ارتأى العثمانيون ضرورة ضم اليمن وإخضاعها لنفوذهم الفعلي والمباشر، ولتحقيق هذا الغرض قاموا بتجهيز وإرسال عدد من الحملات العسكرية إلى اليمن ابتداءً من سنة 926هـ/1520م، ورغم فشل بعض الحملات العثمانية في تحقيق أهدافها وكذا المقاومة والصعوبات التي لاقتها في اليمن، فقد نجحت الحملات بمجموعها في نهاية المطاف - بشكل أو بآخر - من ضم اليمن إلى الدولة العثمانية وإخضاعها لسيطرتها بصورة فعلية ومباشرة حتى انتهاء عهد العثمانيين الأول في اليمن سنة1045هـ/1635م. فما هي الأوضاع السياسية التي كانت سائدة في اليمن قبيل انضمامها إلى الدولة العثمانية؟ ومتى وكيف تم إعلان ذلك الانضمام؟ وما الأسباب الحقيقة التي حدت بالمماليك لإعلانه؟ ثم متى وكيف بدأ ضم اليمن إلى الدولة العثمانية؟ وما هي المراحل التي استغرقها العثمانيون لتطبيق هذا الأسلوب؟ وما الأسباب الجوهرية التي دفعتهم للقيام بذلك؟

وسوف نجيب على هذه التساؤلات ونتناول البحث من خلال ثلاثة محاور رئيسة كما يأتي:

1_ أوضاع اليمن السياسية قبيل الانضمام إلى الدولة العثمانية

اتسمت الأوضاع السياسية في اليمن قبيل إعلان انضمامها إلى الدولة العثمانية بالاضطراب وعدم الاستقرار، فضلاً عن التجاذب والصراع الحاد بين القوى الأجنبية الخارجية التي حاولت السيطرة على اليمن من جهة وبين القوى المحلية الداخلية المتنافسة على السلطة من جهةٍ ثانية؛ فقد قدمت إلى اليمن قوتان أجنبيتان إحداهما أوروبية مسيحية تتمثل بالبرتغاليين الذين تزايد خطرهم على السواحل اليمنية، والأخرى إسلامية تتمثل بالمماليك الذين قدموا إلى اليمن في إطار محاربتهم للبرتغاليين ثم بقوا هناك ودخلوا في صراع مع القوى اليمنية الرئيسة آنذاك، وهي القوة الطاهرية(السنية) المتمركزة في الجنوب والممتدة إلى الغرب والوسط وبعض أجزاء الشمال، وقوة الأئمة الزيدية(الشيعية) من آل شرف الدين في الشمال وشمال الشمال، وسوف نتناول تلك الأوضاع بشكل مركز بغرض مساعدة القارئ على فهم الظرفية التاريخية التي تم فيها انضمام اليمن للدولة العثمانية.

1_1 وصول المماليك إلى اليمن والحرب مع البرتغاليين

بعد أن تمكن البرتغاليون سنة904هـ/1489م من اكتشاف الطريق البحري المباشر إلى الهند عبر رأس الرجاء الصالح[1]، شرعوا في التحكم بتجارة الشرق وتحويل خط سيرها مع أوروبا من الطريق

---

[1] هذه التسمية أطلقها يوحنا الثاني ملك البرتغال بدلاً عن رأس العواصف؛ وذلك على سبيل التفاؤل بتحقيق حلمه في اكتشاف الهند الذي تم على يد البحار البرتغالي فاسكو دا جاما، ويبقى الدليل البحري الذي ساعده في هذا الاكتشاف مثار خلاف بين عدد من المؤرخين، ففي حين تذكر المصادر البرتغالية - حسب حنظل - أنه شخص هندي من كوجرات يدعى ماليموكانا، يشير النهروالي إلى البحار العربي أحمد بن ماجد. عن هذا الموضوع انظر: النهروالي: 1986م، ص.18، 19؛ المعبري: 1987م، ص.77؛ بوشرب: 1997م، ص.174، 175؛ شهاب: 1988م، ص.43_50؛ التازي: 1997م: 2005م، ص.10_30؛ حنظل: 1997م، ص.117_124؛ كاظم: 1987م، ص.121_129.

المعتاد عبر البحر الأحمر إلى الطريق الجديد الذي يسيطرون عليه[2]، الأمر الذي أثر سلباً على الأوضاع الاقتصادية والسياسية للبلدان العربية والإسلامية وفي مقدمتها مصر واليمن[3].

ولما كانت الدولة المملوكية المسيطرة على مصر هي القوة الإسلامية الكبيرة والبارزة في المنطقة حينها، فقد وجدت نفسها مضطرة لمحاربة البرتغاليين والتخلص من خطرهم المتزايد على خطوط تجارتهم واقتصادهم، وعلى الأماكن الإسلامية المقدسة[4]، حيث أرسل السلطان المملوكي قانصوه الغوري[5] حملة بحرية بقيادة حسين الكردي في جمادي الآخرة911هـ/نوفمبر1505م لمقاتلة البرتغاليين في الهند، وكانت هذه الحملة مكونة من 13 سفينة مزودة بالمدافع[6]، فمرت بالسواحل اليمنية المطلة على البحر الأحمر حتى وصلت إلى عدن وحصلت من حاكمها الأمير مرجان الظافري[7] على مساعدة من الطعام والمؤن، ثم واصلت الحملة سيرها إلى الهند وحققت انتصارات أولية على البرتغاليين قرب ميناء شيول[8] سنة 914هـ/1508م[9]، لكنها تلقت هزيمة قاسية في العام التالي في معركة ديو[10] البحرية، مما أسهم في وضع حد للتفوق البحري المملوكي ورسخ أقدام البرتغاليين في المياه الهندية، كما زاد من تصميمهم على احتكار التجارة الشرقية والسيطرة على طرقها.

وقد أدرك البرتغاليون أن ذلك لن يتأتى لهم إلا بالاستيلاء على منافذ ومداخل البحار الواقعة في الطريق البحري الجديد، وفي مقدمة ذلك موقع اليمن الإستراتيجي الهام[11] الذي بدأ البرتغاليون بمهاجمته - مستغلين انقسام الجبهة اليمنية الداخلية - بتوجيه حملة عسكرية على جزيرة سقطرة[12] والسيطرة عليها في ربيع الآخر913هـ/أغسطس1507م[13]، بهدف اتخاذها قاعدة مهمة لحصار البحر الأحمر والتحكم بمدخله وإغلاقه في وجه السفن التجارية العربية المتجهة إلى الهند[14]، لكنهم سرعان ما انسحبوا من

---

(2) كانت عدن وسقطرة وباب المندب منافذ تحكم بطريق البحر الأحمر ومصر، وهو ما يشير إلى الأهمية الإستراتيجية لموقع اليمن وضرورة السيطرة عليه لمن أراد التحكم بهذا الطريق، بينما كانت جزيرة هرمز تتحكم بطريق آخر بين الشرق والغرب عبر الخليج العربي وبلاد الشام. انظر: الحمداني: 1987م، ص.217_234؛ الكيالي:1987م، ص.105_120.

(3) سالم: 1971م، ص.8؛ سالم: 2005م، ص249_264؛ عبد الكريم: 1970م، ص.20_22؛ عبد العال: 1980م، ص.490_493.

(4) حنظل:1997م، ص.225؛ أبو غازي: 2003م، ص.129_168.

(5) **قانصوه الغوري:** هو قانصوه بن عبد الله الجركسي، اشتهر بالغوري نسبةً إلى طبقة الغور التي كانت بمصر، ولد سنة 850هـ/1446م، تولى نيابة طرسوس بالشام 3 مرات، ثم تولى السلطنة في مصر سنة 906هـ/1500م ولقب بالملك الأشرف، وقد استمر في السلطة حتى توفي سنة922هـ/1516م. انظر: الغزي: 1945م، ص.294، 295.

(6) لم تشر المصادر المتوافرة لدينا إلى عدد المدافع ولا إلى الجنود، الذين كانوا يتألفون في أغلبهم من المغاربة وأولاد الناس(أبناء المماليك في مصر) والمماليك السلطانية بالإضافة إلى الأحباش والتركمان. انظر: ابن إياس: 1984م، ص84؛ سالم، 1999م، ص.77.

(7) **مرجان الظافري:** هو مرجان بن عبد الله الظافري من أصول حبشية أسلمت في اليمن، عينه عامر بن عبد الوهاب والياً على عدن سنة895هـ/1489م وظل كذلك حتى توفي فيها سنة 927هـ/1521م، قيل إنه لقب بالظافري نسبةً إلى السلطان الطاهري الظافر عامر الثاني، بينما عرف عند الكتاب البرتغاليين باسم ميرا مرزان. انظر: بافقيه: 1999م، ص125، 126؛ بلايفير: 1999م، ص97؛ عبد العال: 1980م، ص105(هامش رقم1)؛ موسى: 2006م، ص133.

(8) **شيول:** أكبر ميناء في منتصف ساحل الهند الغربي، على ساحل كنكن مابين كجرات وملبيار. انظر: المعبري: 1987م، ص.83(هامش رقم3).

(9) Kammerer, 1929, p.155.

(10) **ديو:** من أهم موانئ كجرات الهندية آنذاك، استولى عليه البرتغاليون سنة 963هـ/1555م، وبقي في أيديهم حتى استردته الهند المستقلة سنة1382هـ/1962م. انظر: المعبري: 1987م، ص.83(هامش2).

(11) البطريق: 1969م، ص.18، الفسيل: 1999م، ص.50.

(12) **سقَطرَة:** أو سقطرى، من أكبر الجزر الواقعة في المحيط الهندي والبحر العربي وعلى مدخل البحر الأحمر، تعد بمثابة حارس طبيعي يراقب ويحمي حركة التجارة الذاهبة من آسيا أو الخليج إلى دول البحر الأحمر وأوروبا عبر باب المندب، أو القادمة عبر هذا الباب من الغرب إلى الشرق، تقدر مساحتها بـ3600كم مربع، تتبع مدينة عدن على الرغم من بعدها عنهابحوالي850كم.. انظر: الحميري: 2004م، ص.130_150؛ باصرة: 2002م، ص.158، 159؛ شرف: 2001م، ص.68؛ البار: 1996م، ص.129

(13) السلمان: 2000م، ص.149.

(14) Serjeant: 1983, p.43.

الجزيرة سنة 917هـ/1511م وتوجهوا صوب عدن للاستيلاء عليها بعدما تبين لهم أن موقعها يمثل المفتاح والمدخل الحقيقي للبحر الأحمر وليس موقع جزيرة سقطرة[15]،ولذا جهزوا بقيادة البوكيرك[16] حملة عسكرية كبيرة وصلت إلى عدن في 16محرم919هـ/24مارس1513م وهاجمت مينائها واستولت على بضائع السفن التي كانت راسية فيه[17].

وبالرغم من ذلك فإن الحملة لم تتمكن من الاستيلاء على عدن بسبب حصانتها الطبيعية ومقاومة أهلها، الأمر الذي اضطر قائدها إلى الانسحاب صوب باب المندب[18] ومنه دخل إلى البحر الحمر كأول برتغالي يدخل هذا البحر، ومر بالموانئ اليمنية حتى وصل إلى جزيرة كمران[19] فاستولى عليها في أوائل صفر919هـ/أوائل أبريل1513م؛ نظراً لأهميتها كمحطة بحرية بين عدن وجدة[20] التي كان البوكيرك يطمح في مهاجمتها والوصول إلى الأماكن الإسلامية المقدسة وتدميرها، لكنه فشل في ذلك وعاد إلى جزيرة كمران لمدة 3 أشهر[21] ثم استولى على جزيرة ميون[22] وحصنها لينسحب منها ومن جزيرة كمران أيضاً بسبب انتشار المرض بين جنوده ونقص الغذاء[23] وتوجه صوب عدن من جديد فحاصرها وضربها بالمدفعية قرابة نصف شهر دون جدوى، فاضطر إلى الانسحاب قاصداً الهند في 1جمادي الآخرة919م/4أغسطس1513م، بعد أن قاد خطوات البرتغاليين إلى داخل البحر الأحمر ورسم لخلفائه خطة لغزو هذا البحر إلى أقصى شماله[24].

وبالمقابل أدت هجمات البوكيرك ومحاولاته المتكررة للاستيلاء على عدن إلى تنبه السلطان الطاهري عامر بن عبد الوهاب إلى الأطماع البرتغالية في السواحل اليمنية ودفعته إلى الاستنجاد بالمماليك في مصر سنة 919هـ/1513م، مقابل مساعدتهم وإعطائهم المؤن والسماح لهم بإقامة قواعد بحرية على السواحل اليمنية[25]، ونظراً لإحساس المماليك بتعاظم الخطر البرتغالي على دولتهم فقد قرروا بقيادة قانصوه الغوري إرسال حملة عسكرية بحرية لمقاتلة البرتغاليين في الهند، إلا أن الظروف الاقتصادية والسياسة الصعبة للمماليك آنذاك حالت دون سرعة تجهيز هذه الحملة، وهو ما دفع السلطان

---

(15) داوود؛ بن بريك: 2004م، ص .245_271؛ Angelo :1977, p. 68.

(16) **البوكيرك:** هو الفونسو جونسالو دا البوكيرك، ولد سنة857هـ/1453م في قرية الهاندرا القريبة من لشبونة بالبرتغال، تربى وتلقى تعليمه في قصر الملك أفونسو الخامس، وبعدها أصبح مسئولاً عن الإسطبل الخاص بجياد الملك خوان الثاني، ثم أصبح نائباً لملك البرتغال في الهند سنة 915هـ/1509م، سيطر البرتغاليون في عهده على ساحل أفريقيا الشرقي وأقاموا أول تحالف مسيحي مع الأحباش لضرب القوى الإسلامية، مات على ظهر سفينته قبالة سواحل جوا سنة 921هـ/1515م بعد أن استطاع إرساء ركائز الدولة البرتغالية في الشرق. انظر: بوشرب: 1997م، ص.187؛ قاسم: 2001م، ص.67؛ حنظل: 1997م، ص.167_174؛ الكندري: 1995م، ص.81_106؛ موسى: 2006م، ص.117_142.

(17) ابن الديبع: 1983م، ص.345، بامخرمة: 2003م، ص.768.

(18) **باب المندب:** هو مفتاح المدخل الجنوبي للبحر الأحمر، والمضيق الاستراتيجي المهم فيه، يربط البحر الأحمر بخليج عدن والمحيط الهندي، ويعد بذلك من أهم وأخطر الممرات والمضايق العالمية؛ حيث يصل بين الشرق والغرب وتسيطر اليمن على حركة الملاحة المارة عبره من خلال جزيرة ميون(بريم)، سمي بالمندب أو (الدموع) لندب وبكاء عائلات البحارة الذين يمرون بسفنهم عبره نظراً للخطورة التي تشكلها الصخور البركانية المتناثرة فيه على السفن وبحارتها. انظر: محمد: 1993م، ص.21؛ شهاب: 1994، ص.8؛ جرادات: 1986م، ص.23.

(19) **كمران :** من أكبر الجزر اليمنية في البحر الأحمر، تبلغ مساحتها 204كم مربع، يطلق عليها قمران لأن ظل القمر يظهر في بحرها كأنه قمران وليس قمر واحد، تحتل أهمية إستراتيجية لقربها من باب المندب والممرات الملاحية في جنوب البحر الأحمر. انظر: بورجي:1999م، ص.27، 28؛ العمري: 1992م، ص.789؛ لقمان: 1972م، ص.7؛ الشيخ: 1994م، ص.190.

(20) ابن الديبع: 1983م، ص.345؛ عبد الرحيم: 1979م، ص.241_260.

(21) بو شرب: 1997م، ص.187؛ Serjeant: 1983, p.169.

(22) **ميون:** جزيرة صغيرة تقدر مساحتها بحوالي 13كم مربع، تقع عند مدخل باب المندب وتتحكم بالجهة الجنوبية للبحر الأحمر وتقسم باب المندب إلى ممرين: أحدهما شرقي يسمى باب الإسكندر، عرضه نحو 3كم وعمقه 26م، والآخر غربي يسمى ممر ميون، يبلغ اتساعه 20كم وعمقه 300 م، وهو الممر المائي الدولي. أطلق عليها الأجانب حديثاً اسم بريم بينما عرفت قديماً بجزيرة باب المندب. انظر: ثابت: 2002م، ص100_117؛ بورجي: 1999م، ص10_35؛ George:1924, P145.

(23) القاسمي: 1992م، ص16؛ Angelo :1977, p. 79.

(24) ابن الديبع: 1983م، ص.348؛ أباضة: 1987م، ص.42.

(25) ابن شيبان: 2002م، ص.152؛ Sırma : 1994, s39.

الغوري إلى طلب المعونة من السلطان العثماني بايزيد الثاني[26] الذي أمر بإمداد المماليك بما يلزم لتجهيز الأسطول الحربي للحملة هدية دون مقابل[27]، مما يدل على استشعار العثمانيين لحجم الخطر البرتغالي على البلاد الإسلامية وحرصهم على التخلص منه، وفي 10 رجب 921هـ/20 أغسطس 1515م أبحرت من السويس صوب البحر الأحمر 20 سفينة عليها 6000 جندي[28]، في حملة بحرية اشتهرت بحملة الهند، لكنها توقفت في السواحل اليمنية ودخلت في صراع مع القوى اليمنية الرئيسة آنذاك.

2_1 الصراع بين المماليك والقوى اليمنية

لما كان الهدف البارز والمعلن للحملة المملوكية هو التوجه إلى الهند للتخلص من الخطر البرتغالي، ولما كان من المتوقع تعاون القوى اليمنية مع المماليك ومساعدتهم على تحقيق ذلك الهدف، فإن توقف تلك الحملة في السواحل اليمنية والصدام مع القوى اليمنية يدفعنا إلى التساؤل عن أسباب ذلك التوقف وذاك الصدام بقواه الرئيسة؟.

1_2_1 أسباب توقف الحملة المملوكية في السواحل اليمنية

تذكر بعض المصادر التاريخية أن قيام السلطان الطاهري عامر بن عبد الوهاب بطرد رسل قائد الحملة حسين الكردي وتراجعه عن وفائه بوعوده - التي قطعها للسلطان الغوري عند طلب النجدة ضد البرتغاليين- في مساعدة المماليك حينما وصلت حملتهم إلى جزيرة كمران قادمة من جيزان في 7 ذي القعدة 921هـ/31 ديسمبر 1515م[29] هو الذي دفع المماليك إلى عدم مواصلة السير صوب الهند والتوقف في السواحل اليمنية والشروع في مهاجمتها، وأن تردد السلطان الطاهري ووقوعه تحت تأثير بعض وزرائه النافذين، فضلاً عن بخله وحبه للمال كان المحرك الأساس له في اتخاذ ذلك الموقف[30].

بيد أننا إذا وضعنا الموقفين المملوكي والطاهري في سياق الظرفية التاريخية للأحداث آنذاك، أمكننا الوقوف على الأسباب الجوهرية التي وقفت خلفهما؛ إذ أن الواقع الميداني الجديد المتمثل في نجاح البرتغاليين في نقل ساحة الأحداث من مياه المحيط الهندي إلى مياه البحر الأحمر كاستحقاق مهم إثر تفوقهم في معركة ديو،[31] دفع السلطان الغوري إلى إعادة النظر في سياسة المماليك الدفاعية وانتهاج أخرى جديدة، تستند في الأساس على اتخاذ اليمن عموماً وعدن خصوصاً قاعدة ارتكاز متقدمة في محاربة البرتغاليين في موقعهم الجديد بالبحر الأحمر ومن ثم مواصلة التقدم صوب معقلهم القديم في الهند ومياه المحيط الهندي[32]، وهو ما يتطلب من المماليك الاستيلاء على السواحل اليمنية بجزرها ومدنها المهمة، ويؤكد بأن توقف المماليك في سواحل اليمن لم يكن أمراً عفوياً، بدليل الاتصال والتنسيق المسبق

---

[26] **بايزيد الثاني:** هو ابن السلطان العثماني محمد الثاني(الفاتح)، ولد سنة 851هـ/1447م وجلس على عرش السلطنة العثمانية سنة 886هـ/1481م ليكون السلطان الرابع في تاريخ الدولة العثمانية، دخل في صراع مع أخيه الأمير جم على الحكم، تنازل عن السلطة لابنه سليم وداهمه الموت سنة 918هـ/1512م، كان سلطاناً أصولياً وشاعراً رقيقاً، أنجز مجموعة من القصائد التي تأثر فيها بالشعراء الصوفية. انظر: أوغلى: 1999م، ص.28_31؛ طقوش: 1995م، ص.120_129؛ منتران: 1993م، ص151_167.

[27] كانت هذه الهدية أو المساعدة العثمانية للماليك تحتوي على مدافع وأسهم وبارود ومقاذيف من الخشب ، علاوةً على 2000 بحار بقيادة سلمان ريس. انظر: ابن إياس: 1984م، ص.191_201؛ منتران: 1993م، ص.؛212_213؛ الحمداني: 1985م، ص.145_186؛ العباسي: 1997م، ص.10_165.

[28] ابن إياس: 1984م، ص.365، 366، 466، 467.

[29] ابن الدبيع: 1983م، ص.385؛ ابن الدبيع: 2006م، ص.463؛ بامخرمة:2003، ص.773؛ ابن لطف الله: 2003م، ص.31.

[30] النهروالي: 1986م، ص.20؛ ابن لطف الله: 2003م، ص.35؛ Serjeant: 1983, pp.48,49.

[31] أنبيس: 1985م، ص.124.

[32] متولي: 2002م، ص.231_232؛ أوزبران: 1978م، ص.8، 43؛ Smith : 2002, p.288

بينهم وبين بعض القوى اليمنية المناوئة للطاهريين سواء قبل خروج الحملة من مصر أو بعد وصولها إلى اليمن[33]، وكذا انتهاج العثمانيون السياسة الدفاعية نفسها بعد استيلائهم على الدولة المملوكية.

كما أن تأخر النجدة المملوكية التي طلبها السلطان الطاهري ضد البرتغاليين حين مهاجمتهم عدن، كما مر معنا، وتوجس السلطان من أطماع القادة المماليك بالاستيلاء على بلاده، فضلاً عن حرصه على تفويت الفرصة على البرتغاليين وسد الذرائع أمام عودتهم لمهاجمة مراكز نفوذه سيما مع اعتقاده بضعف المماليك بعد هزيمتهم في ديو[34]، كانت بمثابة الأسباب الحقيقية لامتناعه عن مساعدة المماليك ضد البرتغاليين، وما يؤيد ذلك مساعدة الطاهريين للمماليك حين تأكدوا من توجه حملتهم الأولى صوب الهند ضد البرتغاليين، كما سبق معنا، ومباشرة حسين الكردي في توسيع مجال نفوذه في اليمن بجانب حكمه للحجاز باعتباره نائب جدة من قبل المماليك، وكذا تكرار البرتغاليين إرسال حملاتهم إلى عدن للاستيلاء عليها بعد ذلك.

وأياً كانت الأسباب التي دفعت المماليك إلى البقاء في سواحل اليمن من جهة ورفض السلطان الطاهري مساعدتهم من جهة أخرى، فإن مما لاشك فيه أنها قد مثلت نقطة تحول في تاريخ اليمن مطلع القرن 10هـ/16م وأسهمت في صناعة فصل جديد من فصول تاريخها، اتسم بغلبة الصراع بين القوة الأجنبية الجديدة وبين القوى الرئيسة في الساحة اليمنية آنذاك.

1_2_2 الصراع مع القوة الطاهرية

اعتبر المماليك موقف السلطان الطاهري الرافض لمساعدتهم عدائياً واتخذوه ذريعة لمهاجمة السواحل اليمنية التي كانت خاضعة له، يشجعهم في ذلك عدد من القوى اليمنية التي ساندتهم بشكل جدي وقدمت لهم أشكال متنوعة من الدعم، وقد كانت البداية من السواحل الغربية حيث نزل جنود الحملة إلى جزيرة كمران واستولوا عليها في 15 ذي الحجة 921هـ/يناير 1516م[35]، ثم اتخذوها مركزاً لاستقطاب القوى اليمنية ضد الطاهريين وقاعدة للتوغل في المناطق الساحلية، حيث تقدموا صوب الحديدة والزيدية واستولوا على مدينة زبيد في 19 جمادي الأولى 922هـ/21 يونيو 1516م[36]، وحينها عين حسين الكردي الأمير برسباي حاكماً على زبيد والمناطق التهامية الساحلية على البحر الأحمر.

واصل المماليك بقيادة حسين الكردي وسلمان ريس التقدم السريع صوب السواحل الجنوبية، حيث تم الاستيلاء على زيلع[37] أواخر جمادي الآخرة 922هـ/أواخر يوليو 1516م ومنها توجه القائدان صوب مدينة عدن بغية الاستيلاء عليها والاستفادة من موقعها الاستراتيجي، وقد وصلا إليها في 13 رجب 922هـ/12 أغسطس 1516م[38]، وبالرغم من سقوط قلعة صيرة[39] فإن المدينة صمدت أمام المماليك وكبدتهم خسائر بشرية كبيرة ودفعتهم إلى الانسحاب منها بعد أسبوع فقط من وصولهم إليها، وبذلك نجح الطاهريون في الاستمرار في حكم المدينة حتى سيطر عليها العثمانيون سنة 945هـ/1538م.

---

[33] كان على رأس هذه القوى التي اتصلت بالحملة عند وصولها جزيرة كمران: قوة الأئمة الزيدية بزعامة الإمام شرف الدين الذي راسل قائد الحملة وحرضه ضد السلطان الطاهري، وأمراء آل القطبي في جيزان الذين اتصلوا بالمماليك قبل قدوم الحملة وبعد وصولها اليمن، ثم أمير اللحية التهامية أبو بكر الزيلعي الذي ساند المماليك بأشياء متنوعة فضلاً عن عدد من القبائل التهامية الأخرى. انظر: ابن الديبع:2006، ص463_465؛ بامخرمة: 2003م، ص.775؛ النهروالي: 1986م، ص.21؛ Sırma : 1994, s. 42.

[34] بامخرمة: 2003م، ص.774.

[35] ابن الديبع: 2006، ص463.

[36] الحداد: 1986م، ص.6.

[37] **زيلع:** أو أمالتيس حسب بطليموس، ميناء ومدينة على ساحل البحر الأحمر الأفريقي بالقرب من باب المندب، تتبع حالياً جمهورية الصومال، كانت قديماً ميناء لدولة عدل أو عدول الإسلامية، التي تحتلها مكانها اليوم هرر. انظر: بلايفيير: 1999م، ص97؛ الحبيشي: 1992م، ص130.

[38] ابن الديبع:1983م، ص365؛ العبدلي: 1980، ص.92.

[39] **صيرة:** جزيرة صغيرة في أعلاها جبل به قلعة حصينة، تقع شرق كريتر عدن وترتبط معها بواسطة جسر حجري يمتد وسط ميناء خليج حقات. انظر: محيرز: 1992م، ص.38_88.

وقد قرر المماليك عقب فشلهم في الاستيلاء على عدن تعديل خطتهم والعدول عن فكرة التوجه إلى الهند وتأجيل أي نشاط حربي ضد البرتغاليين هناك، والاقتصار على حماية مدخل البحر الأحمر وتأمين خط عودتهم إلى مصر، وهذا ما حتم عليهم اتخاذ تهامة اليمن بسواحلها ومدنها الغربية خط دفاعهم الأول وقاعدة للتوغل صوب المناطق الداخلية لإقامة حكمهم في اليمن، على أن تكون جدة خط الدفاع الثاني إلى حين السيطرة على عدن[40].

ويبدو أن انسحاب حسين الكردي وسلمان ريس إلى جدة وبقاء الأمير برسباي في اليمن يندرج في إطار تنفيذ هذه الخطة المعدلة، التي حاول السلطان الطاهري إفشالها من خلال مهاجمته للمماليك في قاعدتهم التهامية زبيد ومحاولة السيطرة عليها والتخلص من خطر المماليك على سلطته، لكنه تعرض لهزيمة قاسية على مشارف زبيد في 10 شوال 922هـ/6 نوفمبر 1516م، ثم انسحب إلى تعز ومنها إلى إب فتعقبه المماليك وسيطروا على تعز دون قتال في 6 صفر 923هـ/28 فبراير 1517م[41]، وهو ما يعني توسع المماليك باتجاه المناطق الداخلية اليمنية، بينما كانت السواحل اليمنية الجنوبية حينها تتعرض للخطر من قبل البرتغاليين الذين أرسلوا حملة جديدة للاستيلاء على عدن مستفيدين من ضعف دفاعاتها التي تضررت نتيجة القصف المدفعي المملوكي لها الذي سبق وأن تعرضت له، وبالرغم من نجاح الحملة في الوصول إلى المدينة في 12 صفر 923هـ/5 مارس 1517م فإنها لم تتمكن من السيطرة عليها، بسبب استخدام حاكمها مرجان الظافري الحيلة مع قائدها، الذي توجه صوب جدة للسيطرة عليها لكن دون جدوى فعاد إلى عدن ثانية ليسيطر عليها فوجدها محصنة بشكل قوي مما اضطره إلى الانسحاب صوب هرمز[42].

وفي الوقت نفسه كان المماليك منشغلين بتوسيع سيطرتهم في بقية المناطق الطاهرية الشمالية وتوطيد سيطرتهم عليها، فقد غادر برسباي تعز وتوجه صوب مدينة المقرانة في رداع التي كانت مقراً للسلطان الطاهري ومستودعاً لكنوزه وأمواله فطمع بها برسباي وقام بالاستيلاء عليها فاستدرجه أهالي أحد أحياء المقرانة وقتلوه، وخلفه اسكندر المخضرم الذي غادر المقرانة وزحف بجنوده صوب صنعاء مباشرة، وحينما حاول السلطان عامر اللحاق بهم لثنيهم عن اقتحام صنعاء هجم عليه المماليك بمن معه ونجحوا في قتله بتاريخ23 ربيع الآخر 923هـ/ 15 مايو 1517م ومن ثم الاستيلاء على صنعاء[43]، والاصطدام بقوة يمنية أخرى هي القوة الزيدية.

3_2_1 الصراع مع القوة الزيدية

بدأت الاتصالات بين المماليك والقوة الزيدية بزعامة الإمام شرف الدين[44] فور وصول الحملة المملوكية إلى جزيرة كمران، وكانت تلك الاتصالات تهدف إلى الوقوف ضد الطاهريين، حيث تشير المصادر التاريخية إلى إرسال الإمام شرف الدين رسالة إلى حسين الكردي يحرضه فيها ضد خصمه السلطان الطاهري والاستيلاء على المناطق التي يحكمها، بغية ضمها إلى دولته الإمامية الزيدية التي كان يسعى لإقامتها على كل أراضي اليمن، خاصةً أنه كان يعتقد بأن المماليك سيتوجهون إلى الهند لقتال البرتغاليين بعد التخلص من الطاهريين.

---

(40) أنيس: 1985م، ص.124.

(41) ابن الديبع: 1983، ص.368-369؛ بامخرمة: 2003م، ص.779-780؛ Yavuz:1984, s. 41.

(42) بامخرمة: 2003م، ص.783، 784؛ الصباغ: 1990م، ص49_109؛ الشناوي: 1976، ص. 665؛ Kammerer: 1929, p266-269.

(43) ابن الديبع:1983م، ص.369، 370؛ بامخرمة:2003، ص.781، 782؛ العمري: 1989م، ص50.

(44) **الإمام شرف الدين:** هو شرف الدين يحيى بن شمس الدين بن أحمد بن يحيى المرتضى، لقب بالمتوكل على الله، ولد في رمضان سنة 877هـ/ يناير1472م، يعد من كبار أئمة المذهب الزيدي وله العديد من المؤلفات الفقهية منها كتاب الأثمار في فقه الأئمة الأطهار، عاصر دخول المماليك ثم العثمانيين إلى اليمن، توفي بحصن الظفير بحجة سنة 965هـ/1557م. انظر: الشوكاني: 1998م، ص.278_280؛ بهران: 1974م، ص.8؛ الوجيه: 1999م، ص.1134_1136؛المفضل: 1998م، ص.4_208؛ الأشول:2004م، ص.27_41.

وحينما قرر المماليك التوقف في السواحل اليمنية والسيطرة عليها في الغرب والجنوب ثم التوغل باتجاه المناطق الداخلية الوسطى فالشمالية الجبلية، شعر الإمام شرف الدين بالخطر واستعد لمقاومة المماليك ومهاجمتهم في صنعاء، حيث رفض التوجه لمقابلتهم في صنعاء أو عقد أي اتفاق معهم، وفضل التحالف مع بقايا خصومه الطاهريين لمواجهة المماليك، فتوجه من مقره في حجة صوب مدينة ثلا الحصينة والقريبة من صنعاء وتسلمها من الوالي الطاهري الذي استنجد به وذلك في ربيع الآخر 923هـ/مايو 1517م[45].

وقد أدرك المماليك أهمية مدينة ثلا وخطورة تحركات حليفهم السابق الإمام شرف الدين بنسج التحالفات السياسية مع خصومه الطاهريين والتفاف القبائل الزيدية حوله، وقرروا مباغتته في مقره بثلا والتخلص منه قبل أن يهاجمهم ، فجهزوا حملة عسكرية نجحت في الوصول إلى ثلا وحصارها، لكنهم لم يتمكنوا من السيطرة عليها بسبب المقاومة الشديدة من أهلها[46]، وبسبب ورود الأنباء إليهم بسقوط دولتهم في مصر بيد العثمانيين، فاضطروا إلى مهادنة الإمام شرف الدين والانسحاب إلى صنعاء كي يتمكنوا من تدبر أمرهم والتفكير بسياسة تتلاءم مع الأوضاع الجديدة في مصر العثمانية.

2_ انضمام اليمن للدولة العثمانية

بدأ انضمام اليمن إلى الدولة العثمانية إثر نجاح السلطان العثماني سليم الأول في الاستيلاء على مصر سنة 923هـ/1517م، وذلك حينما انتهج الأمير المملوكي في اليمن اسكندر سياسة القبول بالأمر الواقع والتكيف مع الوضع الجديد في مصر، حيث سارع إلى تطبيق تلك السياسة فجمع أهالي صنعاء بالجامع الكبير في 13جمادي الآخرة 923هـ/3 يوليو 1517م، وأخبرهم باستيلاء السلطان العثماني سليم الأول على مصر وأعلن بينهم ولائه لهذا السلطان واعترافه بالسيادة العثمانية وخضوعه لها[47]، وحينها عرف بالمخضرم لمعاصرته السيادتين المملوكية والعثمانية[48]، وللتأكيد على ذلك الولاء والخضوع بعث اسكندر المخضرم- بعد عودته إلى زبيد- رسولاً من قبله بهدية كبيرة إلى السلطان سليم الأول، وقد وصل هذا الرسول إلى القاهرة في جمادي الآخرة 924هـ/يونيو- يوليو1518م ثم توجه إلى استانبول برفقة المبعوث العثماني الذي كان قد حضر إلى مصر ليتسلم خراجها عن سنة 923هـ/1517م وسلم السلطان تلك الهدية[49]، وبدوره اعترف السلطان سليم الأول بالأمر الواقع في اليمن ورحب بانضمامها إلى الدولة العثمانية، دون أن يسعى للتدخل المباشر لفرض سلطته هناك، إذ أرسل أوامره - عبر بكلربك مصر خاير بك- إلى اسكندر المخضرم بتثبيته في الحكم وطلب منه إقامة الخطبة له وضرب السكة باسمه[50]، فامتثل المخضرم لتلك الأوامر وبالغ في إظهار الاهتمام والترحيب بها[51]، وهو ما يثير التساؤل الآتي: ما هي الأسباب الحقيقية التي حدت بالمماليك إلى إعلان انضمام اليمن للدولة العثمانية؟

2_1 أسباب انضمام اليمن للدولة العثمانية:

من خلال المعطيات المتوافرة لدينا يمكننا أن نصنف تلك الأسباب إلى داخلية وأخرى خارجية كما يأتي:

2_1_1 أسباب داخلية: تتعلق باليمن والقوى الفاعلة التي كانت موجودة بداخلها آنذاك والفكر الذي تؤمن به، ويمكن إجمالها في النقاط الآتية:

---

(45) ابن لطف الله:2003م، ص48_49؛ الكبسي: 2005م، ص.210؛ الأشول: 2004م، ص73؛ المروني: 1990م، ص275.

(46) ابن لطف الله:2003م، ص.49.

(47) ابن لطف الله:2003م، ص.50؛ Sırma : 1994, s. 46.

(48) النهروالي: 1986م، ص.33.؛ ابن فيروز: مخطوط، ص.20.

(49) لم تمدنا المصادر المعاصرة بمعطيات عن نوع تلك الهدية ولا عن اسم الرسول المملوكي، في الوقت الذي يذكر بعض الباحثين أنه ابن الأمير اسكندر لكن دون تسميته. انظر: ابن إياس: 1984م، ص.257، 260؛ العزير: 2000م، ص.40.

(50) النهروالي: 1986م، ص.33.

(51) ابن داعر: مخطوطة، ص.165؛ Sırma : 1994, s. 46.

أ_ أسباب تتعلق بالمماليك والأوضاع الصعبة التي يعيشونها في اليمن، الأمر الذي دفع أمير المماليك المخضرم إلى المسارعة في إعلان الانضمام للدولة العثمانية بغية تأمين استمرار بقائه في سدة الحكم والحفاظ على مراكز نفوذ المماليك ومصالحهم في اليمن من جهة، وكذا محاولة السعي للقضاء على الانقسام والخلافات التي بدأت بالظهور بين صفوف جنود حملته أثناء حروبهم مع القوى اليمنية وبعد سماعهم بسقوط دولتهم في مصر، بما من شأنه تدعيم قوتهم في اليمن وضمان عدم تدهورها من جهةٍ ثانية[52]، فضلاً عن قطع الطريق على اليمنيين عموماً وأهالي صنعاء خصوصاً من المسارعة في الانضمام للدولة العثمانية والاعتراف بسيادتها عليهم - كقوة إسلامية جديدة يمكن أن ينعموا في ظلها بالأمن والرخاء بخلاف ما حصل لهم في عهد المماليك - قبل أن يصلهم نبأ سقوط دولة المماليك في مصر، وبالتالي الحيلولة دون انقضاض اليمنيين على المماليك والانتقام منهم بسبب ممارساتهم الخاطئة التي رافقت دخولهم عدد من المدن اليمنية والتي تنوعت بين السلب والنهب وظلم الرعية من جهةٍ ثالثة[53].

ب_ أسباب تتعلق باليمنيين وقواهم الرئيسة آنذاك وعلى رأسها القوة الزيدية بزعامة الإمام شرف الدين الذي تمكن من التضييق على المماليك وتشكيل قوة ضاغطة عليهم من الزيدية وبقايا الطاهريين مستثمراً الأخطاء والمظالم التي مارسها المماليك بحق اليمنيين ومدنهم، وكذا التركيبة البشرية القبلية التي يغلب عليها الطابع القبلي في اليمن، وهو ما أجج المقاومة ضد المماليك ، ودفعهم إلى التعجيل بالانضمام للدولة العثمانية ومباشرة الانسحاب من صنعاء وجل المدن اليمنية إلى زبيد[54] التي اتخذوها مركزاً رئيساً لوجودهم في اليمن؛ نظراً لبعدها عن مراكز نفوذ القوة الزيدية ولقربها من ساحل البحر الأحمر الذي سيمكنهم من تلقي الإمدادات من العثمانيين في مصر أو الحجاز إذا اقتضى الأمر ذلك.

ج_ منها ما يرتبط باليمن وجغرافيتها التي تتسم ببيئة تضاريسية يغلب عليها الطابع الجبلي خاصةً في المناطق الشمالية ومناطق الهضبة الوسطى، الأمر الذي ولد الصعوبات أمام المماليك ووضع العراقيل في طريق تقدمهم هناك، بحيث بدت تلك التضاريس كقوة يمنية تقف ضد المماليك وتصد زحفهم لعدم معرفتهم الكافية بها، خلاف اليمنيين الذين استغلوا طبيعة بلادهم الجغرافية كبيئة مناسبة لاستخدام أساليب قتالية ضد المماليك أشبه بحرب العصابات، وهو ما نجم عنه تشتت المماليك واستنزاف قواهم البشرية والمادية، ويظهر ذلك جلياً حين توغل المماليك في المناطق الشمالية وقاموا بمحاصرة الإمام شرف الدين في ثلا وحصنها المنيع، كما أسلفنا، وأثناء انسحابهم من صنعاء صوب زبيد عبر مناطق الهضبة الوسطى[55].

د_ التباين الفكري بين الزيدية الشيعة وبين المماليك السنة المستند في الأساس على الجانب المذهبي، وهو ما ولد فكراً مناهضاً للمماليك في اليمن، الهدف منه إيجاد كيان سياسي(دولة) لذلك الفكر على جل الأراضي اليمنية انطلاقاً من الشمالية الجبلية بزعامة الأئمة الزيدية الذين قاوموا المماليك ولم يعترفوا بسلطانهم؛ لإيمانهم بأن السلطة لا تحق إلا لإمام يخرج داعياً إلى نفسه، شاهراً سيفه، وهو الفكر نفسه الذي اصطدم به العثمانيون طوال تواجدهم في اليمن بعد ذلك[56].

2_1_2 أسباب خارجية: تتعلق بالعوامل والقوى الخارجية المؤثرة على المماليك داخل اليمن ويمكن إجمالها في ما يأتي:

---

[52] سالم: 1999م، ص.110، 111؛ صالحية: 1980م، ص.92..

[53] حدثت تلك الممارسات حال دخول المماليك زبيد وتعز والمقرانة وصنعاء. للمزيد انظر: ابن لطف الله: 2003م، ص.36_50؛ الكبسي: 2005م، ص.201_209.

[54] وصل المماليك إلى زبيد في 29 جمادي الآخرة 923هـ/ 19 يوليو 1517م، وقد احتفظوا ببعض الحاميات الصغيرة في صنعاء وتعز والمقرانة. انظر: ابن الديبع: 1983م، ص.371.

[55] نجحت قبائل بني حشيش والشوافي في عمل كمين للقوات المملوكية بين جبلين أثناء الانسحاب إلى زبيد، ما أدى إلى قتل عدد كبير منهم والاستيلاء على الغنائم الكثيرة التي جمعها المماليك من مدن اليمن المختلفة. انظر: ابن الديبع: 1983م، ص.371؛ سالم: 1999م، ص.111.

[56] الشجاع: 2008م، ص.511.

أ_ سوء أوضاع المماليك خارج اليمن وتدهور دولتهم وسقوطها بشكل نهائي في أيدي العثمانيين بزعامة السلطان العثماني سليم الأول إثر نجاحه في هزيمة السلطان المملوكي قانصوه الغوري وقتله في معركة مرج دابق في رجب 922هـ/أغسطس 1516م والسيطرة على بلاد الشام، وكذا تمكنه من شنق السلطان المملوكي الأخير طومان باي على باب زويلة في القاهرة والسيطرة على مصر عقب معركة الريدانية في محرم 923هـ/يناير 1517م، فضلاً عن التخلص من عدد مهم من قادة المماليك وأمراء دولتهم البارزين[57]، وهو ما أضعف موقف المماليك في اليمن وأفقدهم مركز الدعم والمساندة لاستمرار بقائهم هناك ودفعهم بالتالي إلى مسايرة الأوضاع التي مرت بها دولتهم[58] والمسارعة في إعلان الانضمام إلى الدولة العثمانية.

ب_ القوة المتزايدة أو الصاعدة للعثمانيين ودولتهم على المستويات المادية والبشرية والمجالية خلال القرن 10هـ/16م[59]، وما شكله ذلك من تحد كبير أمام المماليك في اليمن وأجبرهم على الرضوخ للأمر الواقع والتعامل معه بإيجابية، من خلال إعلانهم الانضمام للعثمانيين، تفادياً للمصير الذي حل بأسلافهم في مصر والشام، وتحاشياً للدخول في أية مواجهة عسكرية مع العثمانيين ودولتهم القوية التي فضلوا طلب الحماية من سلطانها[60].

ج _ عنصر السبق الذي سجله شريف مكة بركات الثاني بإعلان انضمام الحجاز للدولة العثمانية فور سقوط دولة المماليك في مصر، وذلك عبر إيفاد بعثة برئاسة ابنه وولي عهده محمد أبو نمي إلى السلطان العثماني سليم الأول فقدم له التهاني والهدايا وسلمه مفاتيح الكعبة والأمانات المقدسة[61]، وبدوره قرر السلطان سليم الأول تثبيت شريف مكة في حكم الحجاز[62]، وهو ما يعني دخول الأماكن الإسلامية المقدسة في مكة والمدينة في إطار نفوذ الدولة العثمانية التي أصبحت منذ ذلك الحين المعنية بحماية تلك الأماكن، واستحق سلطانها سليم الأول لقب خادم الحرمين الشريفين[63]، الأمر الذي أكسبها مركزاً دينياً مرموقاً ومدلولاً سيادياً على البلاد الإسلامية برمتها[64]، وجعلها تمثل التجسيد الحي لمشروع دولة الخلافة الإسلامية بحكم قوتها وقدرتها على تحقيق ذلك وبحكم اعتبار السلطان العثماني ولي أمر المسلمين وخليفتهم، وهذا ما تم التعبير عنه بشكل خاص في المراسلات المتبادلة بين العثمانيين والمسلمين[65]، وقد انعكس ذلك السبق وما ترتب عنه من دلالات رمزية ومكاسب سياسية ومعنوية لصالح العثمانيين بتأثيراته على القوة المملوكية الحاكمة في اليمن آنذاك، وحتم عليها انتهاج الأسلوب نفسه الذي سبقه إليهم جيرانهم أصحاب الممتلكات الإسلامية المقدسة، فسارعوا أيضاً إلى الانضمام للدولة العثمانية، خاصةً مع التجاور الجغرافي والارتباط المكاني والتأثير والتأثر المتبادل بين الحجاز واليمن.

---

[57] ابن طولون: 1998م؛ ص.317_378؛ الرمال: 1998م، ص.77_245؛ النهروالي:1986م، ص.24_26؛ حليم: 2002م، ص.111_117؛ أوغلى: 1999م، ص.31_33؛ بنحادة: 2008م، ص.35_38، 294، 295؛ منتران: 1993م، ص.208_214؛ عبد العزيز: 1990، ص44؛ صباغ: 1982م، ص. 76_98؛ الحيمر: 2003م، ص.121_130؛ هريدي: 2000م، ص115_147؛ الزيدي: 2003م، ص.145_148.

[58] المصري: 2006م، ص.23.

[59] للمزيد عن هذا الموضوع انظر: أوغلى: 1999م، ص30_48.

[60] السبيطلي: 1998م، ص.35.

[61] من أبرز تلك الأمانات الراية الشريفة والبردة الموجودة لدى الأشراف، وهناك بعض الأمانات الأخرى التي يشير بعض المؤرخين أنها كانت موجودة لدى آخر العباسيين الذي كان يحمل لقب خليفة وهو المتوكل وسلمها للسلطان سليم الأول ، وهي حالياً موجودة داخل غرف بورسلانية خاصة داخل قصر توب كابي بمسمى الأمانة المقدسة. انظر: طقوش: 1995م، ص.162؛ أورتايلي: 2012م، ص.200.

[62] ابن داعر: مخطوط، ص.165؛ النهروالي:1986م، ص.24_25؛ إيفانوف: 1988م، ص.74؛ اينالجيك:2002م، ص.55؛ سالم: 1999م، ص115، 116.

[63] عزب"1997م، ص.75_86.

[64] Robin : 1983, p. 18.

[65] عن هذا الموضوع انظر: أوغلى: 1999م، ص. 33_35؛ ابن حادة: 2008م، ص. 80_85؛ أورتايلي: 2012م، ص11، 181؛ طقوش:1995م، ص.161_163؛ ابن إياس: 1984، ص135_190؛ النهروالي: ص.111_116(نص وثيقة جواب المطهر على مرسوم القانوني)، ص.200_204(رسالة شريف مكة إلى المطهر)، ص.423_426(البراءة السلطانية لمحمد شمس الدين).

د_ المحاولات البرتغالية المستمرة للسيطرة على السواحل اليمنية عبر الحملات العسكرية المتوالية، التي نجحت في السيطرة على جزيرة سقطرة وجزيرة كمران والتوغل في البحر الأحمر وتشكيل تهديد حقيقي على مدينة عدن ذات الموقع الإستراتيجي من خلال معاودة الهجوم عليها وحصارها عدة مرات وكان أخطرها على المماليك تلك التي الحملة التي قادها لوبوسوريز والتي تتكون من 30_40 سفينة على متنها قرابة 2000 جندي، حيث وصلت إلى عدن في 12 صفر 923هـ/5 مارس 1517م[66] وذلك في ظرف صعب ودقيق بالنسبة للماليك في اليمن بعد سقوط دولتهم في مصر بأيد العثمانيين، فضلاً عن تصريح قائد الحملة لحاكم عدن مرجان الظافري بأنه جاء لمناصرته ضد المماليك، الذين أدركوا بدورهم حجم الخطر البرتغالي على مستقبل وجودهم في اليمن، وقرروا ضرورة المحافظة عليه من خلال الاحتماء بدولة إسلامية قوية قادرة على الدفاع عنهم بإعلان الانضمام للدولة العثمانية.

وهكذا يتضح لنا مما سبق وجود عدة أسباب داخلية وخارجية عجلت بانضمام اليمن إلى الدولة العثمانية لكن الدولة العثمانية لم تكتف بذلك بل باشرت في استخدام أسلوب آخر لربط اليمن بها وهو أسلوب الضم.

3_ ضم اليمن إلى الدولة العثمانية

بعد انضمام اليمن للدولة العثمانية ظل العثمانيون مدة 3 سنوات يراقبون الوضع في اليمن عن كثب لمعرفة مدى نجاح الأسلوب الذي ارتبطت به بالدولة العثمانية من عدمه، وكانت تلك المدة أشبه بالمرحلة التجريبية لأداء المماليك الذين تم تثبيتهم في حكم اليمن باسم العثمانيين، وبعد مضي تلك المدة ارتأى العثمانيون أن ذلك الأسلوب - رغم سلميته وعدم تكليفه الدولة العثمانية اية خسائر- لم يكن كافياً في تحقيق أهداف الدولة العثمانية وإستراتيجيتها الدفاعية والتوسعية التي رسمتها بعد سيطرتها على مصر وتبعية الحجاز لها بما فيها من أماكن مقدسة، وأنه لابد من استخدام أسلوب آخر يضمن تحقيق تلك الأهداف ولو باستخدام القوة، وقد كان ذلك الأسلوب هو أسلوب الضم العسكري المباشر بما يحتمله من كلفة مادية وبشرية عالية، عبر تجهيز عدد من الحملات العسكرية لتطبيق ذلك الأسلوب واستبدال القيادات والكوادر الإدارية المملوكية بأخرى عثمانية موثوق بولائها وإخلاصها للدولة العثمانية. وهو ما يثير التساؤل الآتي: ما هي الأسباب الجوهرية التي دفعت العثمانيين لضم اليمن إلى نفوذهم؟

3_ 1 أسباب ضم العثمانيين لليمن

لم يكن استخدام العثمانيين أسلوب الضم العسكري لربط اليمن بدولتهم من قبيل العبث أو الترف، بل كانت هناك عدة أسباب جوهرية دفعتهم إلى اللجوء لذلك الأسلوب، ويمكن تصنيف تلك الأسباب إلى داخلية وخارجية كما يأتي:

3_1_1 أسباب داخلية: تتمحور حول اليمن والقوى البارزة الموجودة بداخلها آنذاك وتتمثل بالآتي:

أ_ ضعف المماليك وعدم فاعلية دورهم كممثلين للدولة العثمانية في اليمن، حيث أصبحت القوة المملوكية قوة صورية فقط مقارنة بالقوى اليمنية الزيدية والطاهرية آنذاك، نتيجة انحصار وجود المماليك في المناطق الطرفية الغربية من اليمن وتحديداً زبيد وما حولها من التهائم وبعض الحاميات الضعيفة في صنعاء وتعز والمقرانة، وكذا انقسامهم فيما بينهم وتصارع قادتهم حول الاستئثار بالسلطة، وبالذات مع تعدد أصولهم ومحدودية مواردهم وإمكاناتهم الذاتية بعد انقطاع الدعم الخارجي عنهم وارتباط وجودهم في اليمن بالقوة العثمانية في مصر، مما حدا بهم إلى الصراع من أجل البقاء والتحول إلى مغامرين حربيين يعتمدون السلب والنهب في معيشتهم، وهذا ما نفر اليمنيين منهم وانعكس سلباً على العثمانيين الذين ثبتوا المماليك في حكم اليمن باسمهم[67]، فضلاً عن عدم اقتناع السلطان سليم الأول واطمئنانه

---

[66] بامخرمة: 2003م، ص.783، 784؛ ابن القاسم: 1986م، ص.663؛ سالم: 1999م، ص.118؛ ابن شيبان: 2002، ص.161؛ 162.

[67] سالم: 1999م، ص.129_144؛ السبيطلي: 1998م، ص42، 43

بصدق ولاء المماليك له وإخلاصهم للدولة العثمانية، خاصةً وأن قدومهم إلى اليمن كان تنفيذاً لتوجيهات خصمه المملوكي السلطان قانصوه الغوري[68]، ولاستمرارهم بذكر أمرائهم في خطبة الجمعة بعد السلطان العثماني[69]، وهو ما يدل على نزوعهم إلى المحافظة على استقلالهم وكيانهم الخاص باليمن ورفضهم مبدأ التسليم الكلي للعثمانيين، وهذا ما مكن العثمانيين من إدراك وهن الخيط الذي يربطهم بأتباعهم في اليمن، والشروع في ضمها إلى سيادتهم الفعلية المباشرة.

ب_ تباين ميزان القوى اليمنية الرئيسة آنذاك أسهم في دفع العثمانيين إلى القيام بالضم العسكري المباشر لليمن إلى ممتلكاتهم، فالقوة الصاعدة للإمامة الزيدية المتمركزة في مناطق الشمال الجبلية على حساب تراجع القوة الطاهرية أمام المماليك، وضعف قوة هؤلاء الأخيرين بعد سقوط دولتهم في مصر، وما ترتب على ذلك من تمكن الإمام شرف الدين وابنه المطهر[70] من ملئ الفراغ الذي خلفته تلك القوتان والاندفاع بقوة من المناطق الشمالية بعد توحيد قواها الزيدية تحت زعامتهم صوب المناطق الوسطى والجنوبية وصولاً إلى عدن جنوباً وزبيد غرباً بعد ذلك[71]، في إطار تحقيق هدفهم الرامي إلى إقامة دولة الإمامة الزيدية على جل الأراضي اليمنية، محتلين بذلك مركز الصدارة في سلم القوى السياسية الموجودة في اليمن آنذاك[72]، وهو ما شعر معه العثمانيون بالخطر على وجودهم الاسمي في اليمن ودفعهم إلى محاولة التصدي للقوة الزيدية والقضاء عليها بضم اليمن إلى ممتلكاتهم، وبالمقابل فإن تراجع القوة الطاهرية وتدهور ممتلكاتها واقتصارها على مدينة عدن وما حولها بفعل صراعاتها وحروبها الطويلة مع القوتين المملوكية والزيدية، أدت إلى عدم قدرتها على مواجهة البرتغاليين بحملاتهم المتكررة على عدن واضطرارها إلى مهادنتهم والرضوخ لعقد اتفاقيات معهم بشروط مجحفة، بل وإمدادهم بالمؤن والمرشدين البحريين لتحقيق أهدافهم في البحر الأحمر[73] ضد الدولة العثمانية التي آل إليها إرث المماليك، الأمر الذي أقلق العثمانيين ودفعهم إلى التعجيل بالضم العسكري المباشر لليمن بهدف السيطرة عليها عموماً وعدن خصوصاً وحرمان البرتغاليين من الاستفادة من مزاياها المتعددة.

ج _الموقع الجغرافي لليمن وما يمتلكه من أهمية بالنسبة للعثمانيين، فوقوع اليمن في الجزء الجنوبي الغربي من شبه الجزيرة العربية(جنوب غرب آسيا) [74] وامتداد حدودها من جنوب نجد والحجاز شمالاً إلى خليج عدن والبحر العربي والمحيط الهندي جنوباً، ومن حدود عمان والربع الخالي شرقاً إلى البحر الأحمر وباب المندب غرباً [75]، وما ترتب عن هذا الموقع من الأهمية الإستراتيجية

---

[68] متولي: 2002م، ص.231_232؛ أوزبران: 1978م، ص.8، 43؛ Smith : 2002, p.288.

[69] النهروالي: 1986م، ص33.

[70] **المطهر:** هو الابن الأكبر للإمام شرف الدين يحيي بن شمس الدين، ولد في رجب 908هـ/1503م، بحصن الظفير من بلاد حجة على الأرجح، أظهر مبكراً مهارات عسكرية وسياسية متميزة، وخاض صراعاً عنيفاً مع القوى التي كانت موجودة آنذاك في الساحة اليمنية وعلى رأسها القوة الطاهرية ثم المملوكية فالعثمانية لمدة أكثر من نصف قرن من الزمن، نصفها ضد العثمانيين الذين أرسلوا عدة حملات عسكرية إلى اليمن للقضاء عليه وإنهاء مقاومته، توفي في ظروف غامضة سنة980هـ/1572م. انظر: الشوكاني، م.س، ص309؛ الكوكباني: مخطوطة، ص.25؛ زباره: 1952م، ص.409؛ المخلافي: 2005م، ص.17_21، 99؛ BlackBurn :1993, p.763. .

[71] ابن لطف الله: 2003م، ص.42_107.

[72] سالم: 1999م، ص.131.

[73] يتضح هذا الأمر بصورة جلية من خلال الحملة البرتغالية القوية بقيادة لوبوسوريز والتي وصلت إلى عدن في صفر12 923هـ/5 مارس 1517م، مما أضطر الأمير مرجان الظافري حاكم عدن إلى مهادنة البرتغاليين واتباع أسلوب الحيلة معهم كي يتقي شرهم ويثنيهم عن مهاجمة المدينة، حيث قابلهم وقدم لهم الضيافة وأمدهم بالمؤن وبعض المرشدين البحريين لمرافقتهم في البحر الأحمر والتوجه صوب هدفهم الجديد مدينة جدة التي حاولوا تدميرها لكنهم فشلوا بفضل قوة التحصينات التي قام بها المماليك المنضوين في إطار السيادة العثمانية. انظر: بامخرمة: 2003م، ص783، 784؛ سالم: 1999م، ص118_121؛ Kammerer :1929, p.266_269.

[74] باصرة: 2000م، ص.167_218؛ عباس؛ السنباني: 1999م، ص.5؛ بلفقيه: 1994م، ص.17.

[75] الهمداني: 1990م، ص.90_92؛ أباضة: 1986م، ص.20، 21؛ أباضة: 1987م، ص.23؛ مقبل: 1987م، ص.67؛ رزوق: 1989م، ص.85_94.

كانت هذه هي الحدود القديمة لليمن الكبرى أو الطبيعية وكانت كذلك في المرحلة موضوع الدراسة، أما حالياً فقد حصل تعديل كبير في الحد الشمالي لصالح السعودية إثر تفوقها على المملكة المتوكلية اليمنية سنة 1535هـ/1934م، حيث أصبحت عسير والسراة والتهائم الشمالية ونجران وجيزان وبعض الموانئ والجزر المقابلة على البحر الأحمر تابعة للسعودية، وتم النص

والعسكرية والاقتصادية لليمن[76]، بوقوعها ضمن أكثر مناطق العالم أهمية وتوسطها التجارة البحرية وطرق المواصلات بين الشرق والغرب، وربطها بين شبه الجزيرة العربية في آسيا وإفريقيا الشرقية وبين أوروبا وجنوب شرق آسيا[77]، ومن ثم انفتاحها الكبير على العالم وتحولها إلى محطة تجارية كبرى بين شرقه وغربه[78]، وبامتلاكها سواحل بحرية طويلة تزيد على 2000كم تحتوي على عدد من الجزر والموانئ المهمة[79]، كل ذلك أقنع العثمانيين بأن ضمهم لليمن وبسط سيطرتهم المباشرة عليها سيمكنهم من حماية الحدود الجنوبية للممتلكات العثمانية الجديدة في البلاد العربية وفي مقدمتها الأماكن الإسلامية المقدسة في الحجاز؛ باعتبار اليمن خط الدفاع الأول عن تلك الأماكن براً وبحراً[80]، وهو ما سيرفع من مكانة العثمانيين في العالمين العربي والإسلامي ويضمن لهم الزعامة عليهما، كما سيمكنهم من حماية مصر العثمانية ومفتاحها الجنوبي بالسيطرة على الطرف الجنوبي للبحر الأحمر عبر مضيق باب المندب وميناء عدن، وبالتالي ضمان السيطرة العثمانية على كامل البحر الأحمر الذي تتحكم مصر بطرفه الشمالي عبر السويس[81]، بالإضافة إلى التحكم في البحر العربي وامتلاك موطئ قدم صالح للوثوب على السفن البرتغالية في البحار الشرقية ومنعها من الدخول فيها أو مهاجمة سواحل مصر[82]، وكذا اتخاذ اليمن عموماً وعدن خصوصاً محطة بحرية أمامية لإقامة قواعد عسكرية متقدمة في المحيط الهندي ومهاجمة البرتغاليين في مياهه[83]، واتخاذها قاعدة إستراتيجية لتطويق أعدائهم الشيعة الصفويين في فارس من ناحية الجنوب ومحطة اتصال مع أجزاء العالم الإسلامي شرقاً في كل من آسيا وأفريقيا[84]، علاوةً على الفوائد التجارية والاقتصادية وسهولة تأمين المواصلات والبريد الرسمي إلى ولاتهم في تلك المناطق بسرعة[85].

2_1_3 العوامل الخارجية: وتتمثل بالقوى والمؤثرات الخارجية التي دفعت العثمانيين إلى ضم اليمن بصورة فعلية إلى دولتهم ويمكن إبرازها بالنقاط الآتية:

أ_ اشتداد الخطر البرتغالي ودخوله مرحلة جديدة من مراحل تطوره في البحار الشرقية، تتمثل بالتوغل في البحر الأحمر ومهاجمة جدة وتدمير القوة العسكرية للمماليك المنضوين في إطار السيادة العثمانية، ومن ثم إغلاق البحر الأحمر والخليج العربي أمام السفن العربية بالتزامن مع الاستمرار في

على هذا الوضع الجديد في اتفاقية الطائف الموقعة بين الجانبين في العام نفسه، وظلت هذه الاتفاقية مثار خلاف بين الجانبين حتى تم حسم ذلك الخلاف نهائيا في اتفاقية جدة سنة 1421هـ/2000 م بناءً على ما جاء في اتفاقية الطائف. وبالرغم من ذلك فإن هذه المناطق لا زالت تذكر ضمن النسق التاريخي في إطار الوطن الأم اليمن. انظر: باصرة: 2000م، ص195، 198؛ الحضرمي: 2002م، ص.190؛ المهنا: 1991م، ص46_48.

[76] Sırma:1994, s. 21.

[77] السبيطلي: 1998م، ص.8؛ العبادي: 2004م، ص.175_188.

[78] الصباري: 2000م، ص.23.

[79] من أبرز هذه الجزر جزيرة ميون(بريم) وكمران على البحر الحمر وسقطرة في المحيط الهندي والبحر العربي ومدخل البحر الأحمر، ويعد ميناء عدن من الأهمية بمكان كونه يتحكم في البحر الأحمر من جهة الجنوب عبر باب المندب والمنفذ الوحيد لليمن على البحر العربي والمحيط الهندي وهو ما دفع بعض الباحثين إلى تسمية عدن بعين اليمن وجبل طارق الشرق، بالإضافة إلى ميناء المخاء على البحر الأحمر وميناء الشحر على البحر العربي. انظر: بلفقيه: 1994م، ص20، 21؛ بورجي: 1999م، ص.14؛ ثابت: 2002م، ص.114؛ صالحية: 1985م، ص.15؛ عامر: 1989م، ص.79_100؛ العبادي: 2004م، ص.176؛لقمان:1972م،ص.1972م؛الحميري:2004م،ص.130_150؛الهيصمي:2002م،ص.9؛الملعسي:2000م،ص.137_141؛. George:1924, P.14; fild: 1968, p.52.

[80] أباضة: 1987م، ص.21؛ العزير: 2003م؛ ص.33؛ عامر: 1989م، ص.81.

[81] سالم: 2005م، ص.250_254؛ الصايدي: 1989م، ص.9؛ نوار: 1973م، ص.99؛ Al-Nahrawali : 2002, p.2.

[82] أباضة: 1986م، ص21؛ الجميل: 1997م، ص.125؛ يحيى: 1998م، ص.83؛ 84.

[83] حراز: 1970م، ص.73.

[84] أباضة: 1986م، ص.21؛ Hugh : 1924, p.227.

[85] عامر: 1989م، ص.81.

العمليات العسكرية الهجومية ذات الطابع التخريبي للسواحل العربية والساحل الأفريقي للبحر الأحمر[86]، وتشديد قبضتهم الاحتكارية على التجارة الشرقية خاصة مع تفوقهم على المماليك في مياه المحيط الهندي وتشكيل خطر حقيقي على مسلمي الهند الذين استنجدوا بالعثمانيين[87]، بالإضافة إلى تكرار مهاجمة عدن للسيطرة عليها والتحكم في مفتاح البحر الأحمر الجنوبي أو ضمان تحييدها على الأقل في صراعهم مع المماليك ثم العثمانيين[88]، وهو ما اتضح من خلال حملة لوبوسوريز سنة 923هـ/1517م وحملة لوبر سكويرا أوائل سنة926هـ/1520م[89]، الأمر الذي شكل خطراً كبيراً على الوجود العثماني في البلاد العربية ومصر عموماً وعلى الأماكن الإسلامية المقدسة في مكة والمدينة خصوصاً[90]، وجعل آل عثمان يدركون بأنه لا يمكن إيقاف المد الاستعماري البرتغالي في البحر الأحمر إلا انطلاقاً من اليمن التي يتوجب عليهم ضمها إلى سيطرتهم وتحويلها إلى قاعدة عثمانية معادية للبرتغال[91].

ب_ بروز خطر المسيحيين في الحبشة والشيعة الصفويين في فارس من خلال تحالف تلك القوتان مع البرتغاليين، اللذين تمكنوا سنة926هـ/1520م من إنزال أول بعثة دبلوماسية برتغالية إلى السواحل الحبشية هدفها التحضير لعقد تحالف مسيحي مع الحبشة ضد القوى الإسلامية في البحر الأحمر وإيجاد حليف قوي للبرتغال داخل هذا البحر، وتم تبادل الخطابات بين ملوك الدولتين بما من شأنه تطوير ذلك التحالف لمحاربة المسلمين والقضاء عليهم والاستيلاء على بيت المقدس، وقيام البرتغال بإرسال الخبراء والفنيين إلى الحبشة لمساعدتها في عدة مجالات وعلى رأسها صناعة الأسلحة لمحاربة جيرانها المسلمين، وهو ما كان يعني تطويق العالم العربي من ناحية الجنوب وتهديد الحرمين الشريفين - اللذين دخلا في نطاق الدولة العثمانية - تهديداً مباشراً[92]، كما نجح البرتغاليون في التحالف مع الشيعة الصفويين في فارس(إيران حالياً) الذين كانوا على عداء مذهبي وسياسي مع الدولة العثمانية[93]، بحيث مد البرتغاليون الشيعة الصفويين بالمعونات والمساعدات وأرسلوا إليهم العمال والفنيين ليعلموهم صناعة السفن وأدوات الحرب البحرية والمدافع الكبيرة[94]، وبالتالي إضعاف العثمانيين ومشاغلتهم عن تحقيق أهدافهم التوسعية في الغرب والشرق، الأمر الذي دفع السلاطين العثمانيون إلى التفكير الجاد بضرورة ضم اليمن والانتشار في البحر الأحمر وسد ثغوره في وجه البرتغاليين وحلفائهم بما يضمن حماية الأماكن المقدسة ومصر، وكذا وضع حد لتقدم الصفويين تجاه الشام والجزيرة العربية ومن ثم توحيد العالم الإسلامي بشقيه السني والشيعي[95].

ج_ تنامي قوة الدولة العثمانية خلال القرن 10هـ/16م لاسيما بعد تولي السلطان سليمان القانوني عرش السلطنة والذي بلغت الدولة العثمانية في عهده أوج قوتها وأقصى اتساعها[96]، وما ترتب على ذلك من بدء اهتمام العثمانيين الجدي بضم اليمن إلى نفوذهم وتأمين متطلبات ذلك من النواحي المادية والبشرية والفنية بما يتناسب مع تلك القوة ومع الأهمية الإستراتيجية التي تحتلها اليمن، وكذا اقتناع العثمانيين بضرورة ضم اليمن وإخضاعها لسيطرتهم الفعلية المباشرة على غرار مصر، خاصةً وأن

---

(86) سالم: 1999م، ص.117_122؛ Serjeant: 1983, p.171 .
(87) عبد المنعم: 1994من ص.120؛ صالحية: 1980م، ص96 .
(88) السبيطلي: 1998م، ص.38.
(89) سالم: 1999م، ص.117_122.
(90) صالحية: 1980م، ص96.
(91) السبيطلي: 1998م، ص.36.
(92) نجح القائد البرتغالي لوبر سكويرا في إنزال المبعوث البرتغالي دى ليما إلى ساحل ميناء مصوع ومعه المبعوث الحبشي إلى البرتغال مانيوس، وقد قام النجاشي ملك الحبشة بتوجيه خطابين إلى البرتغاليين سنة 1521م حسب بعض الباحثين الأول كان موجه إلى الملك عمانويل وبعد وفاته وجه النجاشي خطابه الثاني إلى يوحنا الثالث ابن عمانويل. انظر: سالم: 1999م، ص.121_126؛ Kammerer :1929, p.285_286.
(93) الصباغ: 1999م، ص.65_67.
(94) صالحية: 1980م، ص96. ؛ سالم: 1999م، ص.155.
(95) السبيطلي: 1998م، ص.36، 37.
(96) أوغلى: 1999م، ص.35.

الدولتين تعتبران بمثابة طرفا البحر الأحمر الذي سيتمكن العثمانيين من استكمال السيطرة عليه حال قيامهم بضم اليمن إلى نفوذ دولتهم.

وهكذا يمكننا القول مما سبق إن تلك العوامل مجتمعة داخلية وخارجية قد أسهمت وبدرجات متفاوتة في دفع العثمانيين للقيام بضم اليمن إلى دولتهم، فمتى إذاً بدأ ضم العثمانيين لليمن وكيف تم ذلك؟

2_3 مراحل ضم اليمن إلى الدولة العثمانية:

استغرق ضم اليمن إلى الدولة العثمانية مدة زمنية طويلة تصل إلى قرن وربع من الزمن وتحديداً من سنة 1520_1635م أي بين تاريخ إرسال أول حملة عسكرية عثمانية إلى اليمن وتاريخ خروج العثمانيين وانتهاء عهدهم الأول في اليمن الذي هو محل اهتمامنا في هذا البحث، ويمكن تقسيم تلك المدة إلى مرحلتين زمنيتين سوف نشير إليهما بشكل مقتضب ومركز كما يأتي:

1_2_3 المرحلة الأولى(926_945هـ/1520_1538م):

وهي مرحلة جس النبض ومحاولة ضم السواحل اليمنية سيما الغربية منها أو التهامية، وقد استغرقت قرابة عقدين من الزمن منذ أواخر عهد السلطان سليم الأول وجزء من بدايات عهد السلطان سليمان القانوني، وفيها استخدم العثمانيون الأسلوب العسكري فقط، حيث أرسلوا حملتين عسكريتين إلى اليمن الأولى انطلقت من جدة بقيادة سنجقها حسين الرومي سنة 926هـ/1520م والثانية أبحرت من مصر بقيادة سلمان ريس وخير الدين حمزة سنة 932هـ/1526م وذلك بهدف الاستيلاء على تلك السواحل التي يحكمها المماليك باسم العثمانيين وإخضاعها للسيطرة العثمانية، وجس نبض المماليك والتأكد من صدق ولائهم للعثمانيين ومدى قبولهم بالخضوع الفعلي والمباشر لسيطرتهم، وما يترتب على ذلك من استبدال القادة المماليك بشخصيات عثمانية موثوق بها لدى دولتهم ومن ثم مواجهة البرتغاليين وإزالة خطرهم المستمر على البحر الأحمر والسواحل اليمنية واتخاذ تلك السواحل قاعدة متقدمة لمحاربة البرتغاليين في الهند[97]. وباستثناء تمكن الحملتين من القضاء على بعض العناصر المملوكية المناوئة لضم العثمانيين لليمن وإيصال رسالة إليهم تفيد بعزم العثمانيين على ضم اليمن وبسط سيطرتهم عليها مما أسهم في تسهيل مهمتهم بعد ذلك[98]، فإن هاتين الحملتين لم تتمكنا من تحقيق تلك الأهداف سيما مع عدم امتلاكهما القوة اللازمة لذلك ونظراً لديمومة الصراعات والحروب التي نشبت بين قادتها وأمرائها والتي كانت سمة مميزة لهذه المرحلة[99]، الأمر الذي دفع الدولة العثمانية لإرسال حملة ثالثة قوية بدأت معها مرحلة الضم الحقيقي لليمن.

2_2_3 المرحلة الثانية(945_1045هـ/1538_1635م)

وهي مرحلة ضم السواحل اليمنية وجل المناطق الداخلية، وقد امتدت قرابة قرن من الزمن عاصرها ثمانية سلاطين عثمانيين ابتداءً بسليمان الأول(القانوني) وانتهاءً بمراد الرابع[100]، وقد ابتدأت هذه المرحلة بحملة عسكرية قوية خرجت من مصر سنة 945هـ/1538م بقيادة سليمان باشا الخادم ونجحت في ضم السواحل اليمنية من جيزان شمالاً إلى عدن والشحر جنوباً إلى السيطرة العثمانية

---

(97) النهروالي: 1986م، ص.34؛ البطريق: 1969م، ص.22؛ صالحية: 1980م، ص91_125؛ حراز: 1970م، ص.73.

(98) سالم: 1999م، ص153؛ المخلافي: 2011م، ص119.

(99) للمزيد من التفاصيل عن هاتين الحملتين انظر: المخلافي: 2011م، ص103_153.

(100) كان هؤلاء السلاطين الثمانية هم: سليمان الأول(القانوني)(1520_1566م)؛ سليم الثاني(1566_1574م)؛ مراد الثالث(1574_1595م)؛ محمد الثالث(1595_1603م)؛ أحمد الأول(1603_1617م)؛ مصطفى الأول(1617_1618، 1618_1622م)؛ عثمان الثاني(1618_1622م)؛ مراد الرابع(1623_1640م). انظر: أوغلى: 1999م، ص.4.

المباشرة، ثم مهدت لتوسيع تلك السيطرة إلى جل المناطق الداخلية لليمن فيما بعد[101]، وقد شهدت هذه المرحلة شد وجذب وحرب وسلم بين العثمانيين واليمنيين، وهو ما كبدهما خسائر كبيرة من الناحيتين البشرية والمادية، وقد استخدم الطرفان الأسلوب العسكري تارة والدبلوماسي تارة أخرى وأحياناً الأسلوبين معاً، ولم تسر هذه المرحلة بمنحنى صاعد وإنما بمنحنى متعرج، فتارةً تتسع السيطرة العثمانية لتشمل جل الأراضي اليمنية وتارةً تتقلص وتنحصر في زبيد والمناطق الساحلية الغربية لصالح القوى اليمنية الزيدية بزعامة الإمام شرف الدين وابنه المطهر، الذي رأى في توسع السيطرة العثمانية في اليمن وخاصةً المناطق الشمالية تهديداً حقيقياً لمشروع الدولة الزيدية التي يسعى لتحقيقها على جل أراضي اليمن، وفي سبيل ذلك أحسن المطهر بن شرف الدين استثمار جغرافية المناطق الشمالية الجبلية الوعرة بتركيبتها البشرية التي يطغى عليها الطابع القبلي والانتماء للمذهب الزيدي المناهض للعثمانيين[102]، كما أجاد أيضاً استغلال الأخطاء والمظالم التي مارسها عن قصد أو من غير قصد بعض الأمراء والقادة والولاة العثمانيين في اليمن، واعترفت بها الوثائق العثمانية صراحةً وفي مقدمة تلك المظالم والأخطاء تعدي البكلربكية(الولاة)والجنود على الأهالي وظلمهم[103] من خلال الاستيلاء على مواشيهم ومنتجاتهم من الزيت والعسل بالقوة ودون ثمن، وكذا مصادرة تركات الموتى ونهب الخيول من أصحابها وبيعها في الهند، وإيذاء الأعراب(أفراد القبائل)الذين يرغبون في العيش بسلام[104].

وفي حقيقة الأمر فإن تلك المظالم والأخطاء لم تكن تمثل نهجاً رسمياً للدولة العثمانية وسلاطينها، بقدر ما كانت تعبر عن تصرفات فردية كنتيجة لصعوبة ظروف اليمن السياسية والاقتصادية التي عايشها العثمانيون آنذاك، ولبعد اليمن عن مركز القرار في استانبول، وجشع وطمع بعض العثمانيين الذين مارسوا تلك الأخطاء والمظالم بحق اليمنيين[105]، بدليل أن الأوامر السلطانية التي أرسلت لعدد من الولاة والقادة العثمانيين في اليمن كانت تحذرهم من ظلم الأهالي أو التعدي على ممتلكاتهم ومواشيهم أو أخذ مأكولاتهم بالمجان[106]، وتطالبهم بدفع ثمن كل ما يأخذوه منهم ومعاقبة من يخالف ذلك[107]، كما أكدت على ضرورة العدل وتطبيق الشرع الشريف، والسهر على أمن الرعايا والبرايا ورفاهيتهم، وحسن معاملة العربان والحذر من كل ما قد يسبب الاضطراب والثورة[108]، فضلاً عن الاهتمام بمصلحة البلاد

---

[101] للإطلاع على تفاصيل أحداث هذه الحملة ونتائجها انظر: النهروالي: 1986م، ص.70_95؛ أوزتونا: 1988، ص.327_330؛ المخلافي: 2011م، ص.155_213؛ Orhonlu :1978, p. 934 ,935. ;324-353 Uzunçarşili,:1983, pp

[102] بعد نجاح حملة الخادم في ضم سواحل اليمن للدولة العثمانية ، بدأت مرحلة تثبيت السيطرة العثمانية على تلك السواحل مع محاولة توسيعها نحو الداخل(ربيع الآخر946_رجب952هـ/يوليو1539_سبتمبر1545م)، حيث تم تأسيس إيالة عثمانية في اليمن وتعيين مصطفى باشا النشار بكلربك عليها، ثم تلتها مرحلة توسع السيطرة العثمانية إلى أغلب المناطق(ذي القعدة952_ذي الحجة961هـ/يناير1546_نوفمبر1554م) وقد تم ذلك على يد البكلربك أوزدمير باشا الذي لقب بفاتح اليمن الأول، لكن بعد عزله من اليمن وتعيين النشار بكلربك للمرة الثانية بدأت مرحلة تدهور السيطرة العثمانية وانحصارها في زبيد(محرم962_صفر976هـ/ديسمبر 1554_1568م)، وفيها تولى أمر اليمن مجموعة من البكلربكية الضعفاء الذين انهمكوا في جمع الأموال والثروات ولو بطرق غير مشروعة من الرعايا، وعلى رأسهم مصطفى باشا شاهين ومحمود باشا، الأمر الذي أغضب اليمنيين وأسهم في انخراطهم في مقاومة العثمانيين بزعامة المطهر ،وزاد الأمر سوءً حينما قسم العثمانيون إيالة اليمن إلى إيالتين في جمادي الآخرة 973هـ/ديسمبر 1565م، الأولى الشمالية الجبلية التي سميت صنعاء والمؤلفة من 17 سنجق عين عليها رضوان باشا، والثانية سميت اليمن والمؤلفة من 12 سنجق عين عليها مراد باشا. للمزيد انظر: الزريقي: مخطوطة، ص77_80؛ ابن فيروز: مخطوطة، ص8_11؛ النهروالي: 1986م، ص.75_195؛ باسنجلة: 2007م، ص65_75، رسالة الإمام شرف الدين للسلطان سليمان القانوني: ضمن مخطوطة الحسن الزريقي، ص.77_80؛ مرسوم السلطان القانوني للمطهر(وثيقة 1/89، ص.1_3)؛ مهمة دفتري5، ص278، حكم711؛ مهمة دفتري5، ص.607، حكم1686؛ مهمة دفتري5، ص.629، حكم1756؛ المخلافي:2011م، ص214_309؛ عامر: 1991م، ص371؛ BlackBurn : 1995, p. 240, 241 . ; BlackBurn : 1993, p. 722

[103] مهمة دفتري7، ص11، حكم44.

[104] مهمة دفتري7، ص220، 221، حكم611.

[105] المخلافي: 2011م، ص294.

[106] مهمة دفتري 7، ص217، حكم603.

[107] مهمة دفتري7، ص220، 221، حكم611.

[108] مهمة دفتري14، ص1578، حكم1026.

والعباد، والقيام بأمر رعاية الدين والدولة[109]، والاهتمام بأمر محمل الحج اليمني وحمايته وإعطاء الحجاج المال اللازم وعدم فرض ضرائب عليهم[110].

وعلى أية حال فقد اضطرت الدولة العثمانية سنة 976هـ/1568م إلى إرسال حملة قوية لاستعادة سيطرتها على اليمن بقيادة سنان باشا، الذي نجح في تحقيق ذلك وإعادة ضم جل الأراضي اليمنية إلى الدولة العثمانية من جديد وبسط سيطرة العثمانيين المباشرة عليها، الأمر الذي مهد لاستمرار تلك السيطرة حتى خروج العثمانيين من اليمن وانتهاء عهدهم الأول فيها سنة 1045هـ/1635م[111]، نتيجة المقاومة التي تزعمها الأئمة الزيدية من آل القاسم بزعامة الإمام القاسم بن محمد[112].

الـخـاتـمـة

تأسيساً على كل ما سبق خلال هذا البحث يمكننا الخروج بالاستنتاجات الآتية:

- أثبت البحث أن أوضاع اليمن السياسية قبيل الانضمام إلى الدولة العثمانية كان لها دور مهم في قدوم المماليك إلى اليمن وقيامهم بإعلان انضمامها إلى الدولة العثمانية، والاعتراف بسيادتها بطريقة سلمية وبشكل غير مباشر، وهو ما جعل من السيادة العثمانية على اليمن سيادة اسمية فقط يمثلها المماليك ويحكمون اليمن باسم العثمانيين، كما أثبت بأن ذلك الانضمام كان على غرار ما فعله شريف مكة وأنه لم يكن إقراراً ضمنياً بضعف المماليك وعجزهم، بقدر ما كان تجسيداً للحكمة والدهاء، خاصةً وأنه اشتمل على مكاسب إيجابية تحفظ للمماليك وجودهم وتحمي اليمن من الخراب والدمار، وهذا ما ينطبق على العثمانيين حين وافقوا على تثبيت المماليك في حكم اليمن باسمهم ومد نفوذهم إلى رقعة جغرافية مهمة بالنسبة لحماية الأماكن المقدسة دون خسائر تذكر، ناهيك عن توفير جهودهم وإمكاناتهم واستغلالها في تثبيت حكمهم في مصر، مما يدل على اضطرار المماليك لإعلان الانضمام واحتياج العثمانيين لذلك من باب التعامل مع الأمر الواقع وكسب الوقت لتجاوز ظروف معينة.

- دلل البحث على اقتناع العثمانيين بعدم جدوى أسلوب الانضمام في تحقيق إستراتيجيتهم الدفاعية والتوسعية آنذاك وأنه كان بمثابة مرحلة تجريبية استمرت 3 سنوات فقط، ومهدت للانتقال إلى أسلوب الضم وتطبيقه في اليمن كخيار وحيد وحاسم يضمن السيطرة الفعلية والمباشرة عليها بأدوات وعناصر عثمانية خالصة، خاصةً بعد أن تبين عدم صدق المماليك في ولائهم للعثمانيين واحتفاظهم بكيانهم الخاص المستقل في اليمن، الأمر الذي أضعف نفوذ العثمانيين وجعله شكلياً ليس إلا، كما دلل على أن تطبيق أسلوب الضم في اليمن كان على غرار مصر وتم تطبيقه على مرحلتين، الأولى خصصت لضم السواحل اليمنية والقضاء على العناصر المملوكية المتمردة، وهو ما لم يتحقق طوال قرابة عقدين من الزمن رغم طغيان الأسلوب العسكري المعزز بصراع المصالح والإرادات بين أقطاب المماليك ومع ذلك مهدت للمرحلة الثانية التي نجح فيها العثمانيون بضم اليمن لمدة تقارب قرن من الزمن مستخدمين الأسلوب العسكري والدبلوماسي.

- برهن البحث على النتائج الإيجابية لأسلوب الضم سواء بالنسبة للعثمانيين الذين استفادوا من موقع اليمن في حماية مصر والأماكن المقدسة في الحجاز وكسر احتكار البرتغاليين للتجارة الشرقية، أو اليمنيين الذين تخلصوا من خطر البرتغاليين على سواحلهم واقتصاد بلادهم، ومن الانقسام والصراع الداخلي وتوحدوا ضمن ولاية عثمانية واحدة، كما برهن بأن وجود بعض الانعكاسات السلبية لهذا الأسلوب على اليمنيين والمرتبطة بالمظالم والممارسات الخاطئة من قبل بعض المسئولين العثمانيين وجنودهم، كانت تصرفات فردية فقط ولم تكن تمثل نهجاً رسمياً للدولة العثمانية التي حرص سلاطينها

---

[109] مهمة دفتري5، ص278، حكم711.
[110] مهمة دفتري66،دون صفحة، حكم137.
[111] للاطلاع على تفاصيل أحداث هذه الحملة ونتائجها انظر: المخلافي:2006، ص50_190، المخلافي: 2011م، ص. 313_489.
[112] سالم: 1999م، ص354_445.

على سيادة العدل بين الرعية وتحقيق مصالحهم ومطامحهم، وأبان البحث بأن تزعم الأئمة الزيدية لمقاومة العثمانيين لم يكن بفعل تلك السلبيات الفردية بقدر ما كان تحقيقاً لأغراض سياسية بالدرجة الأولى؛ لضمان تنفيذ مشروعهم السياسي في قيام دولة زيدية على جل أراضي اليمن، بدليل قبولهم الأسلوب الدبلوماسي مع العثمانيين حال ضمان مصالحهم ونفوذهم.

المصادر والمراجع(البيبليوغرافيا)

أولاً_ الوثائق

وثائق باللغة العثمانية[113]

مهمة دفتري66، دون صفحة، حكم137(25 شوال 969هـ/82 يونيو 1562م).

مهمة دفتري5، ص278، حكم711(5 جمادي الآخرة 973هـ/28 ديسمبر 1565م).

مهمة دفتري5، ص607، حكم1686(4 ذي القعدة 973هـ/24 مايو 1566م).

مهمة دفتري5، ص629، حكم 1756(12 ذي القعدة 973هـ/1 يونيو 1566م).

مهمة دفتري7، ص11، حكم44.(غرة صفر975هـ/7 أغسطس 1567م).

مهمة دفتري7، ص220، 221، حكم611(29 جمادي الآخرة975هـ/31 ديسمبر 1567م).

مهمة دفتري 7، ص217، حكم603(29 جمادي الآخرة 975هـ/31 ديسمبر 1567م).

مهمة دفتري14، ص1578، حكم1026(22 ذي الحجة 978هـ/16 مايو1571).

وثائق باللغة العربية

- رسالة الإمام شرف الدين إلى السلطان سليمان القانوني، بتاريخ 17 شوال 947هـ/16 فبراير 1541م، *أوردها الحسن الزريقي، ضمن: مخطوطة سيرة الإمام المتوكل على الله يحي شرف الدين*، ص.77_80.

- مرسوم السلطان سليمان القانوني إلى المطهر بن شرف الدين، بتاريخ 10 شوال 957هـ/23 أكتوبر 1550م، وثيقة محفوظ بالمركز الوطني للوثائق بصنعاء، تحت رقم1/89*(نقلاً عن أرشيف رئاسة الوزراء باستانبول)*، ص.1_3.

- رسالة المطهر بن شرف الدين الجوابية على مرسوم السلطان سليمان القانوني في رجب 958هـ/يوليو 1551م، *أوردها النهروالي، ضمن: كتاب البرق اليماني في الفتح العثماني*، ص.111_116.

- رسالة شريف مكة حسن بن أبي نمي إلى المطهر بن شرف الدين بطلب من لالا مصطفى باشا، بتاريخ 11 رمضان 975هـ/9 مارس 1568م، *أوردها النهروالي، ضمن: كتاب البرق اليماني في الفتح العثماني*، ص.200_204.

- البراءة السلطانية التي كتبها سنان باشا لمحمد بن شمس الدين بشأن الصلح بينهما، بتاريخ 10 ذي الحجة 977هـ/16 مايو 1570م، *أوردها النهروالي، ضمن: كتاب البرق اليماني في الفتح العثماني*، ص.423_426.

ثانياً: المصادر والمراجع العربية

المصادر المخطوطة

- *ابن داعر، عبد الله (ت1007هـ/1598م)، الفتوحات المرادية في الجهات اليمانية*، مخطوطة مصورة محفوظة بمكتبة جامعة القاهرة، تحت رقم26421، ج1.

---

[113] سلسلة الدفاتر المهمة، أرشيف رئاسة الوزراء، استانبول، منها نسخة مصورة بالمركز الوطني للوثائق، صنعاء.

- *الزريقي، الحسن(ت960هـ/1552م)، سيرة الإمام المتوكل على الله يحي شرف الدين*، مخطوطة محفوظة في الأصل بمكتبة آل الهاشمي في صعدة، منها نسخة محملة على قرص مدمج محفوظ بمؤسسة الإمام زيد الثقافية، صنعاء(وهي التي اعتمدنا عليها).

- *ابن فيروز، أحمد (ت بعد سنة 972هـ/1565م)، مطالع النيران في تاريخ اليمن*، مخطوطة محفوظة بالخزانة التيمورية، دار الكتب، القاهرة، تحت رقم167.

-*الكوكباني، الحسن(ت1256هـ/1840م)، المواهب السنية مما من الله من الفواكه الجنية من أغصان الشجرة المتوكلية*، ج1، مخطوطة محفوظة بدار المخطوطات، الجامع الكبير، صنعاء، تحت رقم 2626.

المصادر المطبوعة

- *ابن إياس، محمد(ت930هـ/1523م)، بدائع الزهور في وقائع الدهور*، تحقيق محمد مصطفى، ج4، 5، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ط3، 1984م.

-*باسنجلة، عبد الله(ت986هـ/1578م)، تاريخ الشحر المسمى العقد الثمين الفاخر في تاريخ القرن العاشر*، تحقيق عبد الله الحبشي، مكتبة الإرشاد، صنعاء، ط1، 2007م.

-*بافقيه، محمد(1048هـ/1638م)، تاريخ الشحر وأخبار القرن العاشر، تحقيق عبد الله الحبشي*، صنعاء، مكتبة الإرشاد، ط1، 1999م.

-*بامخرمة، محمد (ت947هـ/1540م)، قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر*، ج3، دراسة وتحقيق محمد يسلم، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صنعاء، 2003م.

- *بهران، محمد(ت.غ)، ابتسام البرق، شرح القصص الحق في سيرة خير الخلق*، تحقيق يحي الفضيل، دار الكتب، صنعاء، ط1، 1974م.

- *ابن الديبع،عبد الرحمن(944هـ/1537م)، بغية المستفيد في تاريخ مدينة زبيد*، تحقيق عبد الله الحبشي، مكتبة الإرشاد، صنعاء، ط2، 2006م.

- *ابن الديبع، عبد الرحمن(944هـ/1537م)، الفضل المزيد على بغية المستفيد في أخبار زبيد*، تحقيق محمد صالحية، منشورات كاظمة للنشر والترجمة والتوزيع، الكويت، ط1، 1983م.

- *الرمال، ابن زنبل(ت960هـ/1552م)، آخرة المماليك، أو واقعة السلطان الغوري مع سليم العثماني*، تحقيق عبد المنعم عامر، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ط2، 1998م.

-*الشوكاني، محمد(ت1250هـ/1834م)، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع*، تحقيق حسين العمري، دار الفكر، بيروت، ط1، 1998م.

- *ابن طولون، شمس الدين(ت953هـ/1546م)، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان*، وضع حواشيه خليل المنصور، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1998م.

- *العباسي، عبد الرحيم(ت963هـ/1556م)، منح رب البرية في فتح رودس الأبية*، دراسة وتحقيق فيصل الكندري، حوليات كلية الآداب، جامعة الكويت، الحولية 18، الرسالة 122، 1997م، ص10_165.

- *الغزي، نجم الدين (ت1061هـ1650م)، الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة*، تحقيق جبرائيل سليمان جبور، ج1، 2، د.د، بيروت، د.ط، 1945م.

- *ابن القاسم، يحيى(ت1100هـ/1688م)، غاية الأماني في أخبار القطر اليماني*، تحقيق سعيد عاشور، دار الكتاب العربي، القاهرة، د.ط، 1986م.

- *الكبسي، محمد(ت1308هـ/1890م)، اللطائف السنية في أخبار الممالك اليمنية*، تحقيق خالد الأذرعي، مكتبة الجيل الجديد، صنعاء، ط1، 2005م.

- *ابن لطف الله،عيسى(ت1048هـ/1638م)، روح الروح فيما حدث بعد المائة التاسعة من الفتن والفتوح*، تحقيق إبراهيم المقحفي، مركز عبادي للدراسات والنشر، صنعاء، ط1، 2003م.

- *المعبري، زين الدين(ت بعد991هـ/1583م)، تحفة المجاهدين في بعض أخبار البرتغاليين*، تحقيق أمين الطيبي، كلية الدعوة الإسلامية، طرابلس، ط1، 1987م.

- *المفضل، جمال الدين(ت1085هـ/1674م)، السلوك الذهبية في خلاصة السيرة المتوكلية*، نشرت بعناية عبد الملك الطيب، باكستان، ط1، 1998م.

- *النهروالي، قطب الدين(ت990هـ/1582م)، البرق اليماني في الفتح العثماني*، تاريخ اليمن في القرن العاشر الهجري، مع توسع في أخبار غزوات الجراكسة والعثمانيين لذلك القطر، تحقيق حمد الجاسر، دار التنوير للطباعة والنشر، بيروت، ط2، 1986م.

المـــراجـــــع

- *أنيس، محمد، الدولة العثمانية والشرق العربي(1514_1914م)*، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، د.ط، 1985م.

- *أورتايلي: إيلبير، إعادة استكشاف العثمانيين*، ترجمة بسام شيحا، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروت، ط1، 2012م.

- *أوزبران، صالح، الأتراك العثمانيون والبرتغاليون في الخليج العربي(1534_1581)*، ترجمة عبد الجبار ناجي، مطبعة الإرشاد، بغداد، ط1، 1978م.

- *أوزتونا، يلماز، تاريخ الدولة العثمانية*، ترجمة عدنان محمود سلمان، ج1، منشورات مؤسسة فيصل للتمويل، استانبول، ط1، 1988م.

- *أوغلى، أكمل الدين(إشراف وتقديم)، الدولة العثمانية تاريخ وحضارة*، ترجمة صالح سعداوي، مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية، استانبول، د.ط، 1999م.

- *ايڤانوف، نيقولاي، الفتح العثماني للأقطار العربية(1516_1574)*، ترجمة يوسف عطا الله، دار الفارابي، بيروت، ط1، 1988م.

- *اينالجيك، خليل*، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار، ترجمة محمد الأرناؤوط، دار المدار الإسلامي، بيروت، ط1، 2002م.

- *البار، محمد، سقطرى، الجزيرة السحرية عبر التاريخ*، العصر الحديث، بيروت، ط1، 1996م.

- *البطريق، عبد الحميد، من تاريخ اليمن الحديث (1517_1840)*، معهد البحوث والدراسات العربية، القاهرة، د.ط، 1969م.

- *بلايفير، أف، تاريخ العربية السعيدة أو اليمن*، ترجمة سعيد النوبان؛ علي باحشوان، دار جامعة عدن للطباعة والنشر، ط1، 1999م.

- بوشرب، أحمد، *وثائق ودراسات عن الغزو البرتغالي ونتائجه*، دار الأمان، الرباط، ط1، 1997م.

- *التازي، عبد الهادي، ابن ماجد والبرتغال*، وزارة التراث والثقافة، مسقط، ط3، 2005م.

- جرادات، وليد، *الأهمية الإستراتيجية للبحر الأحمر بين الماضي والحاضر*، دار الثقافة، الدوحة، ط1، 1986م.

- *الحبيشي، حسين، اليمن والبحر الأحمر، الموضع والموقع*، دار الفكر المعاصر، بيروت، ط1، 1992م.

- حليم، إبراهيم، *الدولة العلية العثمانية، المسمى التحفة الحليمية في تاريخ الدولة العلية*، عالم الكتب، بيروت، ط1، 2002م.

- *حنظل، فالح، العرب والبرتغال في التاريخ*، منشورات المجمع الثقافي، أبو ظبي، ط1، 1997م.

- *زبارة، محمد بن محمد بن يحيى، أئمة اليمن*، ج1، مطبعة النصر، تعز، ط1، 1952.

- *الزيدي، مفيد، موسوعة التاريخ الإسلامي، العصر المملوكي*، دار أسامة، عمان، د.ط، 2003م.

- *سالم، سيد، الفتح العثماني الأول لليمن(1538_1635م)*، دار الأمين، القاهرة، ط5، 1999م.

- *سالم، سيد، المؤرخون اليمنيون في العهد العثماني الأول(1538_1635م)*، الجمعية المصرية للدراسات التاريخية، القاهرة، ط1، 1971م.

- *السبيطلي، محمد، الصراع الدولي في البحر الأحمر، الدولة العثمانية والأئمة في تاريخ اليمن الحديث*، دار الشوكاني، صنعاء، ط1، *1998م*.

- *السلمان، محمد، الغزو البرتغالي للجنوب العربي والخليج في الفترة مابين 1507_1525م*، مركز زايد للتراث والتاريخ، العين، ط1، 2000م.

- *الشجاع: عبد الرحمن، من ملامح الوجه الحضاري لليمن*، الجيل الجديد، صنعاء، ط1، 2008م.

- *شرف، علي حميد، الجزر والفنارات اليمنية في البحر الأحمر وخليج عدن والبحر العربي*، صنعاء، د.ط، 2001م.

- *الشناوي، عبد العزيز، المراحل الأولى للوجود البرتغالي في شرق الجزيرة العربية*، ج2، د.د، الدوحة، د.ط، 1976م.

- *شهاب، حسن، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مركز الدراسات والوثائق*، رأس الخيمة، ط1، 1988م.

- *شهاب، قصي، أهمية مضيق باب المندب في التاريخ الحديث والمعاصر*، مركز الدراسات والبحوث اليمني، صنعاء، ط1، 1994.

-*ابن شيبان، أحمد، الوجود المملوكي في اليمن(1515_1538م)*، دار جامعة عدن، ط1، 2002م.

- *الشيخ، رأفت، تاريخ العرب الحديث، عين للدراسات والبحوث الإنسانية والاجتماعية*، القاهرة، د.ط، 1994م.

- *الصباغ، عباس، تاريخ العلاقات العثمانية الإيرانية، الحرب والسلام بين العثمانيين والصفويين*، دار النفائس، بيروت، ط1، 1999م.

صباغ، ليلى، تاريخ العرب الحديث والمعاصر، مطبعة ابن حيان، دمشق، ط1، 1982م.

طقوش، محمد، العثمانيون من قيام الدولة إلى الانقلاب على الخلافة، دار بيروت المحروسة، بيروت، ط1، 1995م.

- *عبد العال، محمد، البحر الأحمر والمحاولات البرتغالية الأولى للسيطرة عليها، نصوص جديدة مستخلصة من مشاهدات المؤرخ اليمني بامخرمة كما سجلها في مخطوط قلادة النحر*، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الإسكندرية، ط1، 1980.

- *عبد العال، محمد، بنو رسول وبنو طاهر وعلاقات اليمن الخارجية في عهديهما(628_923هـ/1231_1517م)*، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الإسكندرية، د.ط، 1980م.

- *عبد العزيز، عمر، دراسات في تاريخ العرب الحديث والمعاصر*، دار النهضة العربية، بيروت، د.ط، 1990م.

- *العبدلي، أحمد، هدية الزمن في أخبار ملوك لحج وعدن*، دار العودة، بيروت، ط2، 1980م، ص92.

- *العمري، حسين، الأمراء العبيد والمماليك في اليمن*، دار الفكر المعاصر، بيروت، ط1، 1989م.

- *قاسم، جمالا، تاريخ الخليج العربي الحديث والمعاصر*، دار الفكر العربي، القاهرة، ط1، 2001م.

- *القاسمي، سلطان بن محمد، الاحتلال البريطاني لعدن1839م*، دار الغرير، الشارقة، ط2، 1992م.

-*لقمان، حمزة، تاريخ الجزر اليمنية*، مطبعة يوسف وفيليب الجميل، بيروت، د.ط، 1972.

- محمد، *آمال، الصراع الدولي حول البحر الأحمر، في النصف الثاني من القرن التاسع عشر*، مركز الدراسات والبحوث اليمني، صنعاء، ط1، 1993م.

- محيرز، *عبد الله أحمد، صبيرة، أبحاث متعمقة عن بعض معالم عدن ومرافقها الاقتصادية والعسكرية*، مطبعة جامعة عدن، ط1، 1992م.

- *متولي، أحمد، تاريخ الدولة العثمانية منذ نشأتها حتى نهاية العصر الذهبي*، ايتراك للنشر والتوزيع، القاهرة، ط1، 2002م.

- *منتران، روبير، تاريخ الدولة العثمانية*، ترجمة بشير السباعي، ج1، دار الفكر، القاهرة، ط1، 1993م.

- *هريدي، صلاح، دراسات في تاريخ مصر الحديث(923_1213هـ/1517_1798م)*، عين للدراسات والبحوث، القاهرة، ط1، 2000م.

- *الوجيه، عبد السلام، أعلام المؤلفين الزيدية*، مؤسسة الإمام زيد الثقافية، صنعاء، ط1، 1999م.

المقالات والدوريات

- *باصرة، صالح علي، "قراءة سريعة للتاريخ المشترك في حياة منطقة الخليج العربي واليمن"، سبأ*، جامعة عدن، العدد 10_11، 2002م، ص157_182.

- *بورجي، عبد الله علي، "الجزر اليمنية في البحر الأحمر وخليج عدن"، قضايا خليجية*، المركز العربي للدراسات الإستراتيجية، رأس الخيمة، العدد4، 1999م، ص10_35.

- *ثابت، عبد الرقيب سعيد، "الجزر اليمنية في البحر الأحمر"، مجلة كلية الآداب*، جامعة عدن، العدد1، 2002م، ص100_117.

- *الحمداني، طارق، "علاقات المماليك المصريين السياسية بالدولتين الصفوية والعثمانية في مطلع القرن السادس عشر"، المجلة العربية للعلوم الإنسانية*،جامعة الكويت، العدد17، 1985م، ص154_168.

- *الحمداني، طارق، "الرحالة البرتغاليون في الخليج العربي خلال القرنين السادس عشر والسابع عشر"، ضمن: أبحاث ندوة رأس الخيمة التاريخية*، ج1، الاستعمار البرتغالي في الخليج العربي، 29_31 أغسطس1987م، مركز الدراسات والوثائق، رأس الخيمة، ص217_234.

- *الحميري، أمل،"جزيرة سقطرى عبر التاريخ"، الإكليل*، وزارة الإعلام والثقافة، صنعاء، العدد18، 2004م، ص130_150.

- *حنظل، فالح، "الأطماع البرتغالية في المقدسات الإسلامية والمعجزة الربانية في صدهم كما وردت في الوثائق البرتغالية"، ضمن: أبحاث ندوة رأس الخيمة التاريخية*، ج1، الاستعمار البرتغالي في الخليج العربي، 29_31 أغسطس 1987م، مركز الدراسات والوثائق، رأس الخيمة، ص131_143.

- *الحيمر، محمد، "صورة السلطان سليم الأول وقوته العسكرية من خلال كتاب بدائع الزهور لابن إياس"، ضمن: العثمانيون والعالم المتوسطي، مقاربات جديدة*، عبد الرحمن المودن؛ عبد الرحيم بن حادة(تنسيق)، منشورات كلية الآداب والعلوم الإنسانية، الرباط، (سلسلة ندوات ومناظرات رقم 109)، ط1، 2003م، ص121_130.

- *داوود، محمد؛ ابن بريك،أحمد، "المزية النضالية للشعب اليمني في العصر الحديث"، سبأ*، جامعة عدن، العدد13، 2004م، ص245_271.

- *سالم، سيد، "أثر البحر الأحمر في العلاقات المصرية اليمنية"، ضمن: حسين عبد الله العمري، بحوث ومقالات مهداة إليه*، دار الفكر، دمشق، ط1، 2005م، ص249_264.

- *صالحية، محمد،"التدخل العثماني في اليمن"، مجلة دراسات الخليج والجزيرة العربية*، جامعة الكويت، العدد24، 1980م، ص91_125.

- *الصباغ، ليلى،"الغزو البرتغالي للبلاد العربية وموقف الدولة العثمانية منه في القرن العاشر الهجري/السادس عشر الميلادي"، ضمن: ندوة مكانة الخليج العربي في التاريخ الإسلامي،من سقوط بغداد إلى نهاية*

الاستعمار البرتغالي(656_1064هـ/1258_1650م)، جامعة الإمارات العربية المتحدة، العين، 26_28 فبراير1990م، ص49_109.

- *عامر، محمود علي، "قافلة الحج اليمني خلال العهد العثماني"، مجلة كلية الآداب*، صنعاء، العدد13، 1991م، ص355_379.

- *العباسي، عبد الرحيم(ت963هـ/1556م)، منح رب البرية في فتح رودس الأبية، دراسة وتحقيق فيصل عبد الله الكندري، حوليات كلية الآداب*، جامعة الكويت، الحولية 18، الرسالة 122، 1997م، ص10_165.

- *عبد الرحيم، عبد الرحيم، "النشاط التجاري في البحر الأحمر في العصر العثماني(1517_1798)"، ضمن: أبحاث الأسبوع العلمي الثالث: البحر الأحمر في التاريخ والسياسة الدولية المعاصرة*،15 مارس 1979م، أحمد عزت عبد الكريم(إشراف)، جامعة عين شمس، القاهرة، ص241_260.

- *عزب، خالد، "لقب خادم الحرمين الشريفين"، الاجتهاد*، دار الاجتهاد، بيروت، العدد36، 1997م، ص75_86.

- *العمري، حسين عبد الله، "كمران"، الموسوعة اليمنية*، ج2، مؤسسة العفيف الثقافية، صنعاء، ط1، 1992م، ص789.

- *كاظم، بشير حمود، "حركة الكشوف البرتغالية وأهدافها"، ضمن: أبحاث ندوة رأس الخيمة، ج1، الاستعمار البرتغالي في الخليج العربي، 29_31 أغسطس 1987م*، مركز الدراسات والوثائق، رأس الخيمة، ص121_129.

- *الكندري، فيصل، "رسالة السلطان سليمان القانوني إلى حاكم البحرين"، مجلة دراسات الخليج والجزيرة العربية*،جامعة الكويت، العدد27، 1995م، ص81_106.

- *الكيالي، محمد، "الأسس الاقتصادية للاستعمار البرتغالي في الخليج العربي خلال القرنين السادس عشر والسابع عشر"، ضمن: أبحاث ندوة رأس الخيمة التاريخية، ج1، الاستعمار البرتغالي في الخليج العربي، 29_31 أغسطس 1987م*، مركز الدراسات والوثائق، رأس الخيمة، ص105_120.

- موسى، محمد، *"الهجوم البرتغالي على عدن، قراءة من خلال مذكرات الفونسو البوكرك"، اليمن*، مركز البحوث والدراسات اليمنية، جامعة عدن، العدد23، 2006م، ص117_142.

الرسائل الجامعية:

- *الأشول، محمد فيصل عبد العزيز، الإمام شرف الدين ودوره السياسي في اليمن(912_965هـ)، رسالة ماجستير*، كلية الآداب، الجامعة اليمنية، صنعاء، 2004_2005م.

- *بامخرمة، محمد(ت947هـ/1540م)، قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر*، ج3، دراسة وتحقيق محمد يسلم عبد النور، *رسالة ماجستير*، كلية الآداب، جامعة صنعاء، 2003م.

- *الصباري، عبد السلام، الصلات الاجتماعية والاقتصادية بين اليمن والغرب الإسلامي، من الفتح حتى منتصف القرن5هـ/11م، بحث لنيل دبلوم الدراسات العليا المعمقة(الماجستير)*، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، مكناس، جامعة المولى إسماعيل، 2000م.

- *الفسيل، سامية محمد، الغزو البرتغالي للبحار العربية والمحيط الهندي في القرنين الخامس عشر والسادس عشر الميلاديين، بحث تمهيدي ماجستير*، كلية الآداب، جامعة القاهرة، 1999م.

- المخلافي ، طلال ، حملة سنان باشا ودورها في استعادة السيطرة العثمانية على اليمن (صفر 976 _ شوال 978هـ / أغسطس 1568 _ مارس 1571 م) ، بحث لنيل دبلوم الدراسات العليا المعمقة(الماجستير)، كلية الآداب والعلوم الإنسانية الرباط، جامعة محمد الخامس،2006م.

- *المخلافي، طلال، الحملات العثمانية على اليمن(926_978هـ/1520_1571م)، أطروحة دكتوراه*، كلية الآداب والعلوم الإنسانية الرباط، جامعة محمد الخامس أكدال، 2011م.

- *المخلافي، عبد القوي، الإمام المطهر بن شرف الدين ودوره السياسي في تاريخ اليمن(924_980هـ/1518_1572م)، رسالة ماجستير*، كلية التربية، جامعة حضرموت للعلوم والتكنولوجيا، 2005م.

ثالثاً- المصادر والمراجع الأجنبية

OUVRAGES:

ANGELO, Besce, Jiddah Portrait of an Arabian City, S.E, Italy. 1977.

AL- NAHRAWALI, Kutb al- Din, Lightning over Yemen, Ahistory of the Ottoman Campaign (1569-71),Translation by Clive K. Smith, I.B. Tauris Publishers, London, 2002.

GEORGE. B, A historical Gogrophy of British Empire, seven Edition, London, 1924.

FILD, Water, Sultans of Aden, Jon Murray, London, 1968.

HUGH, Scott, in th High Yemen, Murray, London, 1924.

KAMMERER, Albert, La mer rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'Antiquité, tome1, II, S.E, Le Caire, 1929.

Robin, Bidwell, The Two Yemens, Longman westview Press, U.S.A, first published, 1983.

SERJEANT, R. P., The portuguese off The South Arabian Coast, hadrami chronicles with Yemeni and Europen accounts of dutch pirates off mocha in 17 the Century, Clarendan press, oxford, 1983.

SIRMA, İhsan Süreyya, Osmanlı devletinin yıkılışında yemen isyanları, S.E, Istanbul, 1994.

SMITH,Glive. K. Kawkaban, The Key to Sinàn Pasha's Campaign in the Yemen (March 1569- March 1571), Proceedings of the Seminar for Arabian Studies,volume32, S.E, Edinburgh, 2002.

UZUNÇARŞILI, Ismail Haki, Osmanli tarihi, II. Cild, Türk Tarih kurumu Basimevi, Ankara, 1983.

YAVUZ, Hulûsi , Yemen’de osmanlı hakimiyeti (1517-1571), S.E, Istanbul, 1984.

ENCYCLOPEDIES:

BlACKBURN, J. R. ,"AL_ Mutahar", Encyclopédi de l'Isl am, Tome VII, E.J. Brill, Leiden, 1993, p.763.

BlACKBURN, J. R, "Mustafa Pasha AL_ Nashar", Encyclopédie de l'Islam, Tome VII, E.J. Brill, Leiden, 1993, p 722.

BlACKBURN, J. R. , "Özdemır Pasha", Encyclopédie de l'Islam, Tom VIII, E.J. Brill, Leiden, 1995, p.240,241.

ORHONLU, C. ,"Khadim Sülyman Pasha", Encyclopédie de l'Islam, Tom IV, E.J Brill, Leiden,1978, p934, 935.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KIZILDENİZ'DE KORSANLIK VE OSMANLI DEVLETİNİN ALMIŞ OLDUĞU TEDBİRLER

Tolga AKAY*

ÖZET

Kızıldeniz'de korsanlık olayları son yıllarda denizcilik endüstrisinde önemli bir sorun haline gelmiştir. Kızıldeniz'de özellikle de Aden Körfezi ve Somali civarındaki korsanlık faaliyetleri uluslararası ticaretin olduğu kadar uluslararası güvenliği de tehdit eden bir durumdur. Bu meseleye çözüm amacıyla içinde Türkiye'nin de olduğu bazı askeri tedbirler alınmaktadır. Bununla birlikte Kızıldeniz'deki bu sorun yeni değildir. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra bölgede artan deniz trafiği güvenlik sorununu da beraberinde getirmiştir. Kontrol edilemeyen yerel kabilelerin gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse Avrupa devletlerine ve tüccarlarına karşı yağma ve talana dayanan saldırıları sadece maddi zararlarla kalmamış çok defa Osmanlı Devleti'ni de taraf devletlerle karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda Kızıldeniz'de korsanlık hareketleri, Osmanlı Devleti'ni dönemin mevcut siyasi yapısı içerisinde zor durumda bırakmış ve bazı önlemler almaya itmiştir.

Bu çalışma Kızıldeniz'de meydana gelen korsanlık faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlere karşı aldığı önlemleri ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kızıldeniz, Aden Körfezi, Korsanlık.

ABSTRACT

The Piracy in the Red Sea at the Beginning of XXth Century and the Taken Precoautions by the Ottaman Empire

In the recent years, the piracy in the Red Sea has became an important problem in the marine industry. The piracy in the Red Sea and especially in the Aden Gulf and around Somali are a threating factor for international trade and security. In order to find a solution to this problem, some military precaution including Turkey have been taken. Besides, this problem in the Red Sea is not new. Especially, after opening the Suez Canal the increasing seaway in the area has brough along the security problem. The looting and plundering of noncontrolable native tribes to both Ottoman Empire and European states and merchants have brought about not only material damage but also put the Ottoman Empire aganist the Contracting countries may times. In this sense, the piracy in the Red Sea left the Ottoman Empire in a difficult situation in that periods existing political state and pushed the Empire to take same precautions.

This study tries to present the piracy in the Red Sea and the precautions taken by the Ottoman Empires o as to overcome this problem.

Key Words: Ottoman Empire, The Red Sea, The Aden Gulf, Piracy.

* Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1. Giriş

Adı, efsanelere ve kutsal kitaplara konu olan, eski dünyanın merkezinde yer aldığına inanılan Kızıldeniz, üç kıta iki deniz arasında önemli bir bağlantı noktasıdır. Bu nedenle tarihin her döneminde siyasi ve iktisadi yönden ön planda yer alan coğrafyalardan biri olmuştur.[1] Arabistan ile Afrika arasında yer alan deniz, Hint Okyanusu'ndan, Aden Körfezi'nde yer alan Bâb-ül Mendep boğazı ile ayrılarak güneye doğru 2.250 km.'lik bir uzantı şeklinde uzanır ve Sina Yarımadası ile ikiye ayrılarak Akabe ve Süveyş Körfezlerinde son bulur. Etrafındaki karaların genellikle çöl iklimine sahip olması ve hiçbir sürekli akarsu dökülmemesinden dolayı suyu oldukça tuzludur.[2]

Kızıldeniz, çeşitli milletler tarafından farklı isimlerle anılmakla birlikte bu isimlendirmeler genellikle "kızıl"ı ihtiva eder. Bahr-i Ahmer, al-Bahr al-Ahmar, Mer Rouge, Rotes meer, Red Sea Bu renk isminin verilmesinde, deniz kenarındaki mercan kayalıkları, güneş ışığının akisleri, çevresindeki topraklardaki kızıl renk, içerisinde yaşayan mikroskobik canlılar gibi çeşitli dayanaklar ileri sürülmüştür. Bunun yanında Şap Denizi, Bahr-i Zanci, Bahr-i Kulzum, Habeş Denizi gibi farklı isimlendirmelerde görülmektedir.[3] Kâtip Çelebi, Cihannümasında "Bahr-i Süveyş" adını Arabistan ile Afrika'nın kuzeydoğusunu gösteren haritada, Kızıldeniz'in tam ortasına yazmıştır.[4]

Kızıldeniz, Hindistan ile Akdeniz dünyası ve Avrupa arasında deniz yoluyla emtia naklinde ana geçiş güzergâhıdır. Bölge üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüsleri de büyük ölçüde bölgenin deniz taşımacılığı potansiyeli ve güzergâh boyunca yapılan ticaretin kârlılığından kaynaklanmıştır.[5] Doğu ticareti Basra Körfezi istikameti dışında Kızıldeniz'den Süveyş, oradan İskenderiye'ye gitmekteydi. İskenderiye ve İskenderun arasındaki Akdeniz limanları bu ticaretin en önemli ayaklarını oluşturmaktaydı. Sahiplerine büyük menfaatler sağlayan bu ticaretin emtialarını; şeker, hurma, fildişi, değerli taşlar, sinâmeki, turunçgiller, pamuk, madenler, boya, yün ve baharat oluştururken esir ticareti de bunlara ilave edilebilir. Bu ticaretle ilgili Kızıldeniz civarı limanlar; Sevakin, Badı, Dahlak, Zeyla, Beylûl, Barbara, Magdişu, Merka, Bezava, Mombasa ve Zengibar'dan oluşmaktaydı.[6]

Eskiçağlardan beri ticari olarak önemini koruyan Kızıldeniz, XVI. Yüzyıldan itibaren Portekiz'in teşebbüsleri ve Ümit Burnu'nun keşfi ile ticari potansiyelinin bir kısmını yitirmiştir. Buna karşın Süveyş Kanalı'nın açılması

---

[1] Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz, Çöl, Gemi ve Tacir, Klasik*, Klasik, İstanbul 2012, s. 47.
[2] Besim Darkot, "Kızıldeniz", MEB *İA VI,* s. 796
[3] Besim Darkot, "Kızıldeniz", *İA,* C. 6, s. 796.
[4] Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, *TTK*, Ankara 2009, s. 482.
[5] Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz, Çöl, Gemi ve Tacir*, s. 47.
[6] Cenzgiz Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* C. 12, S. 16, 1961, s. 1 – 25.

ile Kızıldeniz yeniden ve eskisinden çok daha büyük öneme haiz bir gelişime kavuşmuştur. Buharlı gemilerin yoğunlaşması[7] ile kuzey-güney istikametindeki rüzgâr rejiminin düzensizliği nedeniyle yelkenli gemiler için zor olan ulaşım şartları, etkisini yitirmiştir.[8] Bununla beraber dünyanın en işlek deniz yollarından biri olan Kızıldeniz ticareti büyük ölçüde Aden ile Süveyş Kanalı'nı en kısa zamanda aşmaya dayalıdır. Bu bağlamda Kızıldeniz sahilleri Süveyş ötesine nispetle ticari olarak görece daha önemsiz bir yere sahiptir. Bu duruma bir istisna Kızıldeniz'in Hac yolu olarak taşıdığı vazifedir ki bu durum Kızıldeniz'in işlek deniz trafiğini arttıran bir diğer faktördür.

Osmanlı Devleti, 25 Ocak 1517'de Ridaniye'deki zafer ile Mısır'ı sınırları içine katarken Hint Okyanusu'na açılan Kızıldeniz'e de erişmiştir.[9] Osmanlılar, Kızıldeniz'e girdiği sırada, Portekiz de baharat ticaretini kesmek amacıyla Kızıldeniz'in Hint Okyanusu'na açılan kapısında tüccar ve denizcilere saldırarak sahildeki önemli limanları tahrip ederek bölgenin dünya ticaretindeki konumunu zayıflatma amacı güdüyordu. Bunun yanında mukaddes topraklarda ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı.[10] Osmanlı Devleti ile Portekiz arasındaki mücadelede sonuca bakıldığında Osmanlılar önemli kayıplara uğramalarına ve Hint ticaret yolu önemli oranda Ümit Burnu'na kaymakla birlikte Kızıldeniz'in her iki sahilinde Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmişti. Arabistan'da Aden'e kadar sarkan Osmanlılar,[11] karşı kıyıda da Habeş eyaletini kurmuştu.[12] Böylelikle teknik, lojistik gibi bazı nedenlerden dolayı[13] Hint

---

[7] Kızıldeniz'e ilk buharlı gemi 1840 yılında girmiştir. "İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. XXI, S. 2, Aralık 2006, s. 35–76.

[8] Kızıldeniz doğu-batı yönlü karşılıklı seyr ü sefere uygun olmakla birlikte kuzey-güney yönlü gemi trafiği ancak sahil şeridini takip ederek bazen bir ayda bazen daha fazla sürede gerçekleşebilmekteydi. Besim Darkot, "Kızıldeniz", *İA.* s. 797. Kızıldeniz'deki su akıntıları oldukça karmaşık bir yapı göstermekteydi, gerek mevsimsel değişimler gerekse kuzeyde medcezir etkisi, Kızıldeniz'de denizciliği zorlu kılan etkenlerdi. Bunun yanında yüzeye yakın mercan kayalıkları denizciler için ayrı bir tehditti. Bu nedenle Kızıldeniz Arapların ürkütücü bulduğu, kötü şöhrete sahip bir denizdi. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz,* s. 69–70.

[9] Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı,* Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 120.

[10] Remzi Demir, Mutlu Kılıç, "Tarih-i Hind-i Garbi'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler" *Türkler, C. 8,* s. 358.

[11] Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı,* s. 144.

[12] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* TTK, Ankara 1996, s. 37.

[13] Osmanlı Devleti'nin açık denizlerde uzun süre seyredecek büyük gemilerinin olmaması, Coğrafi ve denizcilik bilgileri yeterli denizci sayısının azlığı, iktisadi gelişmişliğin yeni gelirler için büyük külfetlere katlanılmasını gereksiz kılması, sömürgeci bir anlayışın Devlet bünyesinde yer almaması, geniş sınırların dahili ve harici daha ivedi sorunların bulunması gibi sorunlar gösterilebilir. Remzi Demir, Mutlu Kılıç, "Tarih-i Hind-i Garbi'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler" *Türkler,* C. 8, s. 355.

Okyanusu'nda Portekizlilere[14] karşı tam olarak başarı sağlayamayan Osmanlı Devleti, doğu ticaretinde stratejik öneme sahip Eritre, Somali, Zeyla gibi bölgelerde XVI. yüzyılın ortalarında Özdemir Paşa'nın gayretleri ile hâkimiyet kurmayı başarmıştır.[15] Portekiz de Osmanlı Devleti ile olan mücadelesinde deniz gücünden önemli kayıplara uğramıştır. 1578 Kasrü'l-Kebir savaşı ile İspanya işgaline uğramıştır ki bu tarihten sonra Osmanlı Devleti için bir tehlike olmaktan çıkmıştır.[16]

Kızıldeniz'de ki Osmanlı hâkimiyeti ve Portekiz ile mücadelede, meseleye direk bir müdahale olarak Kanal Projesi[17] ile desteklenmeye çalışılmışsa da o dönemde bu gerçekleştirilemeyecekti. 1869'da açılan kanal ise gerek Osmanlı Devleti gerekse Mısır için birçok soruna neden olacak bir sürecin başlangıcı olacaktır.

Kızıldeniz'in doğu sahillerinde İmparatorluğun son dönemlerine kadar süren hâkimiyet karşı kıyılarda daha karmaşık bir durum arz eder. Coğrafi engeller yanında Habeşistan, Somali, Cibuti gibi yerlerin kontrolünün zorluğu, iç bölgelerde kendisini çok daha fazla göstermekteydi. Bu bölgelerde Osmanlı hâkimiyeti, zaman zaman farklılıklar göstermekle birlikte sömürgecilik yarışının en acımasız sürecine kadar devam edecektir.

Kızıldeniz'de Osmanlı varlığının zayıflaması öncelikle ticari alanda olmuştur, Habeş Eyaleti[18] ve Kızıldeniz'in önemli limanlarından olan Cidde Sancağının, gümrük gelirlerinin arttırmak için yabancı tüccarlara göz yummaları ile XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kızıldeniz kapalı bir deniz vaziyetinden çıkarak yavaş yavaş dünya ticaretinde tekrar ön plana çıkmaya başlamıştır.

---

[14] Osmanlı – Portekiz arasındaki mücadelede Portekiz donanması da gücünü kaybetmiştir ve yerini zamanla Hollanda ve İngiltere'ye bırakmıştır. Remzi Demir, Mutlu Kılıç, "Tarih-i Hind-i Garbi'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler" s. 360.

[15] Ahmet Kavas, Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265–1334/1849–1916)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 5, 2001, 109 – 134.

[16] Ertuğrul Önalp, *Osmanlı'nın Güney Seferleri,* Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 372.

[17] Kızıldeniz ile Akdeniz arasında 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'ndan önce bir bağlantı olduğu bilinmektedir. Bunların başında M.Ö. 1950 yılında Firavun I. Sesotris'in Akdeniz ile Süveyş arasında Nil Nehri üzerinden yaptığı bağlantı bulunmaktadır. Daha sonraki tarihlerde I. Setros, II. Ramses'in benzer çalışmalar yaptığı sanılmaktadır. Yine Roma devrinde İmparator Trajen Nil Nehri ile Kızıldeniz arasında "Omnis Angustus Trajan" adı verilen bir kanal yaptırmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği esnasında Nil nehrinden Kızıldeniz'e bağlantı sağlanarak hububat taşımacılığı yapılmıştır. Tuba Çınar, *Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikasındaki Önemi (1869-1882),* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 56 – 58.

[18] 1855 Kırım Savaşı Habeş birliği içinde bir dönüm noktası olmuştur. Ali adında bir zengin Galla Şoa krallığını ele geçirince kendisinin bütün Habeşistan'ın imparatoru ilan etti fakat muvaffak olamadı. Daha sonra damadı olan bir Habeş kendisini II. Theodoros namıyla hükümdar ilan ederek tüm Avrupa'ya hükümdarlığını bildirdi. Kazım Karabekir, *İtalya-Habeş* (Haz. Orhan Hülagü) Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 99.

Bunun sonucu olarak bölgede Osmanlı tüccarları ile Müslüman tüccarların tekelindeki ticaret gerilemeye başlamıştır.[19] Bölgenin ticari potansiyelinin artması başta İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın çeşitli teşebbüslerine neden olmuştur. Özellikle İngiltere Kızıldeniz ticaretinde İngiliz malları için gümrük resmi oranını % 14'ten % 8'e çektirerek bölgedeki ticari ayrıcalıklarını arttırdı.[20]

Süveyş Kanalı'nın açılmasını takip eden yıllarda İngiltere, yavaş yavaş Mısır'a el koymaya başladı. Önce kanalın hisselerini satın aldı daha sonra da durum fiili işgale dönüştü. Osmanlı Devleti bu durum karşısında Sudan'ın Mısır Hıdivliğinden ayrılarak doğrudan Osmanlı yönetimine alınmasını düşündü böylelikle Kızıldeniz'in önemli limanlarından Sevakin ve Massava Osmanlı hâkimiyetinde kalacaktı fakat bu düşünce gerçekleştirilemedi.[21]

Sömürgecilik faaliyetlerine başlayan İtalya, Afrika'nın paylaşılmayan ve Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bölgelere karşı giriştiği faaliyetler çerçevesinde 1885'te Massava ve Eritre'yi işgali altına aldı.[22] Böylelikle Kızıldeniz'in batı kıyıları, Mısır'a ve oradan da güneye inerek Sudan'ı yerleşen İngiltere ile Eritre ve Somali'ye yerleşen İtalya, bölgelerindeki hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışırken Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed ve Somali'de Muhammed bin Abdullah Hasan gibi dini temele dayanan mukavemetleriyle karşılaştılar. Osmanlı Devleti de yüzyılın sonunda Balkan meseleleri, 1897 Osmanlı-Yunan savaşı gibi birçok dâhili ve harici sorunla uğraşmasından dolayı Kızıldeniz ile ilgili askeri veya siyasi müdahalelerde bulunacak güçte değildi.[23] Buna karşın Afrika boynuzu olarak bilinen, Zeyla'dan[24] Ras al-Hafuna'ya kadar olan bölge inzibat altına alınarak Osmanlı varlığı bir süre daha korundu.[25] Yemen ve karşı kıyıları ile Kızıldeniz'in batı sahillerinin bazı kısımları I. Dünya Savaşı'na kadar bu koşullarda Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı.

2. Korsanlık Kavramı

Türkçede Korsanlık günümüzde, *"düşman veya kendi ulusunun gemilerine saldıran deniz haydudu, deniz hırsızı"*[26] anlamındadır. Türkçede korsan kelimesi denizde gerçekleşen saldırı ve gaspı ifade ederken, Latince *cursus* kelime-

---

[19] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 129–130.
[20] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 136
[21] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 153.
[22] A. Baldalccı, "Habat", *İA.* C. 5, s. 3.
[23] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 162.
[24] Zeyla'nın da bağlı olduğu Yemen Eyaleti'nde Osmanlı hâkimiyeti üç defa kesintiye uğramakla birlikte 1850'den sonra Osmanlı hâkimiyeti kesin olarak tekrar tesis edildi. Bununla birlikte Zeyla'nın idaresi 1875–1884 yılları arasında Mısır Hidivliği'ne verilmişti. Hidivlik bu yıllar arasında Zeyla ve civarında camiler inşa ettirmiş ve Somali kabile reisleri kendi bölgelerinden sorumlu tutularak bölgede iç huzur sağlanmıştır. Ahmet Kavas, Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265–1334/1849–1916), *İslam Araştırmaları Dergisi,* S: 5, 2001, 109 – 134.
[25] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 155.
[26] http://tdkterim.gov.tr/bts/

sinden gelen ve dilimizdeki korsan kelimesine kaynaklık eden *corsair* kelimesi, deniz haydutluğu eyleminin aksine resmi otorite tarafından verilen bir deniz görevini yerine getirenleri ifade etmektedir. Batı dillerinde deniz haydutluğunu ifade etmek için ise *piracy, pirate* kelimeleri kullanılmıştır.

Bu iki terim arasında hukuki farklılık daha belirgindir. Farklılık tarihsel gerçeklikten kaynaklanmaktadır. XVII. yüzyıla kadar korsanlık, devletlerin bahriye erkânı içinde yer almayan, mürettebatın ve komutanlarına maaş ödenmeyen, gemilerinin onarım ve teçhizatı devlet tarafından karşılanmayan ya da nadiren âtiye olarak yerine getirildiği bir düzendi. Korsanlar bağlı oldukları devletin aidiyet yansıtan bazı sembollerini taşımakla birlikte bandıralarını kullanmazlardı. Kaptan-ı Derya tayin edilene kadar Barbaros Hayrettin Paşa'nın devlet ile ilişkisi bu şekildeydi. Buna benzer örnekler Avrupa devletlerinde de çokça mevcuttu.[27] Buna karşın deniz haydutluğu geçmişte de günümüzdeki gibi tam anlamıyla haydutluk idi.[28] Deniz haydutluğu, denizde gerçekleşen gemi, mal, insan gaspını içeren bir olgudur. Fakat teorideki ayrım pratikte iki olgunun ayrımını zorlaştırmaktadır. İzinli korsanların da açık denizde haydutluk yaptıklarına dair örnekler mevcuttur. Bunda insiyatifin kaptan ve tayfalarında olduğu gerçeği etkilidir. Zira izinli korsanların kendilerine verilen hareket alanı dışında dost gemi ya da insanlara saldırmaları onların deniz haydudu olarak kabul edilmelerine neden olabilirdi.[29] Kavramdaki farklılık kendisini cezalarda da gösterirdi; İzinli korsanlar yakalandıklarında hapse atılır veya küreğe mahkûm edilirken, deniz haydudu en ağır cezaya çarptırılırdı ki bu genellikle sorgusuz sualsiz geminin direğine asılmak olurdu.[30]

İzinli korsanlık, XVIII ve XIX. yüzyıllarda[31] Avrupa'da kurulan diplomatik statüko sonucu zamanla kaybolmaya başlamıştır. Devletlerarası antlaşma sistemlerinin kurulduğu bu yüzyılda, korsanlığın dünya ticaretine verdiği

---

[27] İngiltere Kraliçesi Elizabeth (1533 – 1603), İngiliz korsanları Kraliyet Donanması'nın bir parçası olarak görerek okyanusta İspanya ile olan mücadelelerinde onların İspanyol ticaretine darbe vurması için korsanlık yapma yetkisi veren belgeyi düzenli olarak vermiştir. İngiltere Kralı III. Henry korsanlara bu belgeyi veren ilk İngiliz kralı olurken verdiği belgede korsanların uyması gereken kurallara da yer vermiştir. Ahmet Hamdi Topal, "Uluslararası Hukukta Deniz Haydutluğu ve Mücadele Yöntemleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi c.59. S. 1,* 2010, s. 103n.

[28] A.Emre Öktem, Bleda R. Kurtdarcan, *Deniz Haydutluğu ve Korsanlık*, Denizler Kitabevi 2011, s. 7.

[29] Şenay Özdemir, "Osmanlı Sularında Yabancı Devletlerin Korsanlığı Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tarafsız Konumu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C: 23, S: 36, s. 189 – 203.

[30] A.Emre Öktem, Bleda R. Kurtdarcan, *Deniz Haydutluğu ve Korsanlık,* s. 17.

[31] Osmanlı Devleti, korsanlığın ve deniz haydutluğunun kurala bağlanması ve önlenmesi yönünde birçok antlaşma yapmış yada bazı antlaşmalarda bu mevzuya dair maddeler koydurmuştur. Daha fazla bilgi için: Seha L. Meray, "Bazı Türk Andlaşmalarına Göre Korsanlık ve Deniz Haydutluğunun Yasaklanması, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C: 18, S: 3, 1963, s. 105 – 188.

zararlar, korsanların kontrol dışına çıkma durumları ve devletlerin üzerine yüklediği sorumluluklar nedenleriyle, yavaş yavaş gözden düşmüştür. Bunun sonucunda 16 Nisan 1856'da Paris Deklarasyonu ile korsanlık yasa dışı sayılmıştır.[32]

Korsanlığın pratikte ortadan kalkmasında ABD ve İngiltere'nin Karaib Denizi'nde; yine bu devletler ile Hollanda ve Fransa'nın Kuzey Afrika'da korsan yataklarını bombalamaları ve Fransa'nın Cezayir'i işgali, Akdeniz'de de korsanlığın sona ermesine neden olmuştur. Deniz haydutluğu da, gemicilikteki teknik gelişmeler ile dünya denizlerinin kontrolü zor yerlerinde seyrek görülen ve uluslararası hukukta cezai müeyyideleri bulunan bir vaka' olarak devam etmiştir.[33]

Osmanlı Devleti'nde korsanlık ve deniz haydutluğu arasında terminolojik ayrım hukuksal ayrım kadar net değildir. Bu durum özellikle resmi yazışmalara yansımıştır. XX. yüzyıl başında deniz haydutluğu yapanlar korsan olarak nitelendirilmekteydi.[34]

Belirli suyollarının sahip oldukları coğrafi şartlar ve bölge devletlerinin siyasal istikrarsızlığı nedeniyle deniz haydutluğunun elverişli olduğu görülmektedir. Dar suyolları, adacıklar gibi coğrafi şartlar, gemiciler için tehlike arz ederken haydutlar için büyük avantaj sağlamaktadır. Günümüzde ve tarih boyunca Aden Körfezi, Kızıldeniz, Nijerya kıyıları, Batı Afrika, Malakka ve Singapur Boğazı ve Güney Çin Denizi yüksek risk barındıran alanlardır.[35] Deniz haydutluğu, uluslararası ticaret ve güvenliği etkileyen ve uluslararası topluma doğrudan zarar veren bir eylemdir. Özellikle işlek deniz yollarını hedef alan korsanlık faaliyetleri her yıl insanlığa milyarlarca dolara ve kaçırılan bir çok insanın hayatına mal olmaktadır. Dünya ticaretinin % 90'ının deniz yoluyla yapıldığı[36] düşünülürse tehlikenin boyutu daha iyi anlaşılabilir. Daha çok istikrarsız ve devlet otoritesinin zayıf olduğu yerlerde ortaya çıkan bu olgu aynı zamanda devlet egemenliğine yönelikte tehditler oluşturmaktadır.

---

[32] http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/105?OpenDocument

[33] L. Meray, "Bazı Türk Andlaşmalarına Göre Korsanlık ve Deniz Haydutluğunun Yasaklanması, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 18/3*, 1963, s. 105 – 188.

[34] Kızıldeniz'de deniz haydutluğunu içeren bildirimizde Osmanlı resmi yazışmalarının yansıttığı şekilde korsan tabiri kullanılması uygun görülmüştür. Kamûs-ı Türki'de Korsan maddesinde: *"1. Deniz haydudu, denizlerde haydutluk idüb tüccar sefâinine musallat olan müsellah gemici"... "3. Harb zamanında düşman gemilerini çapul itmekle devlet-i muhâsama tarafından me'zun olmak üzere çıkardılan gemi."* Şeklinde korsan kelimesi her iki anlamı da yüklenmiştir. Şemsettin Sami, "Korsan", *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 1095.

[35] Ahmet Hamdi Topal, "Uluslararası Hukukta Deniz Haydutluğu ve Mücadele Yöntemleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 59/ 1*, s. 99 – 130.

[36] Ahmet Hamdi Topal, "Uluslararası Hukukta Deniz Haydutluğu ve Mücadele Yöntemleri", s. 99 – 130.

3. Kızıldeniz'de Korsanlık Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Kızıldeniz'de korsanlığın ana sebebi günümüzde olduğu gibi geçmişte de yaşanan istikrarsızlıktır. Günümüzde Kızıldeniz ve Hint Okyanusu güvenliğini ve ticaretini etkileyen bölgelerin başında Somali gelmektedir. 1991'de Somali devlet başkanı Said Barre'nin yönetimden düşürülmesinden sonra bölgede bir otorite boşluğu oluşmuş ve bu boşluk halen doldurulamamıştır. Otorite boşluğu karada olduğu gibi denizde de etkilerini göstermiş ve Somali sahilleri denetimden uzak kalmıştır. Bu denetim eksikliğinden diğer uluslar faydalanmış ve bölgenin zengin ton balığı kaynakları sömürülmeye başlanmıştır. İlk korsanlık eylemleri de bu balıkçı gemilerinin kaçırılması ile başlamış[37] ve özellikle son yıllarda Kızıldeniz gemi seyr ü seferlerini oldukça etkileyen bir problem halini almıştır. Somali ve genel olarak gemi kaçırma olaylarının gerçekleştiği bölgelerde insan odaklı çözümler yerine gemi ve malların korunmasına dayanan, bugün Türkiye'nin de katkıda bulunduğu uluslararası ortak güçler ile genellikle eski askerlerden oluşan Amerikan özel güvenlik şirketleri tarafından önlemler alınmaktadır.

Kızıldeniz'de bugün önemli bir sorun halini alan korsanlık tarih boyunca da zaman zaman ortaya çıkan bir sorun olmuştur. Bölgedeki istikrarsızlığın arttığı dönemlerde artan korsanlık faaliyetleri bu önemli suyolunda asayişi tehdit eden bir olgu olarak varlığını yoğun veya seyrek hep sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi olarak gerilemeye başladığı süreçte, Kızıldeniz'de korsanlık da artış göstermiştir.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Habeşistan ticaretini ellerinde tutan tüccarlar korsan tehlikesinden dolayı, Batı Hint sahillerinden kalkan gemilerini konvoy halinde seyr ü seferlerini gerçekleştiriyorlardı. Bölgede korsanlığın gelişmesinde Osmanlı Devleti'nin bölgede varlığını hissettirememesinin büyük etkisi mevcuttu. Kızıldeniz'de korsanlık, Vehhâbiler gibi siyasi odaklar tarafından da desteklenmiştir. Vehhâbiler, XIX. yüzyılın başlarında, Cidde'nin güneyinde Konfuda'da bir korsan filosu oluşturmuşlardı. Daha sonra Basra Körfezi'ndeki korsanlarla birleşen bu filo, birkaç İngiliz gemisini ele geçirmesi üzerine İngilizlerin hedefi haline gelmiştir. İngilizler, Umman'da Maskat imamının da yardımıyla korsanların merkezi olan Re'sü'l-Hayme'yi 9 Aralık 1819'da ele geçirdikleri gibi körfezin deniz ile alakadar aşiretlerini İngiliz Hindistan Şirketi ile barış yapmaya zorlamışlardır.[38] Umman-Muskat dönemeci İngilizler tarafından "korsan sahili" olarak adlan-

---

[37] Yıllardır iç savaşla paramparça olmuş Somali'de halkın %70'ten fazlası günde 2 Dolar'dan az bir parayla geçinmeye çalışmaktadır. Otoritenin olmadığı, ekonomik ve birçok alanda geri kalmış bir ülkede bu tür saldırıların olması beklenilmeyen bir durum gibi gözükmemektedir. Hüseyin Aktürk, Somali Korsan Krizi, USAK Afrika Raporları 2008–1. s. 2 http://www.usak.org.tr//dosyalar/rapor/yQx92cp4XFCV87zna3RkVavGgg8mUq.pdf

[38] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* s. 144.

dırılmıştı. Esasında bu durum İngiltere için Basra kıyılarında hâkimiyet kurmak ve hâkimiyetini meşrulaştırmak için ileri sürdüğü bir iddiaydı.[39] Benzer iddialar XX. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de de, bölgede güç ve nüfuzlarını arttırmak isteyen devletler tarafından da öne sürülecektir.

XX. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de deniz güvenliğinin tehlikeye girmesi ve korsanlığın artış göstermesindeki nedenlerde yukarıda belirttiğimiz istikrarsız ortam ile doğrudan alakalıdır. XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Almanya ve İtalya'nın birliklerini sağlaması ile sömürgecilik çağında henüz sömürgeleştirilmeyen son bölgelerden olan Doğu Afrika'da yavaş yavaş sömürgecilerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Esasında bölge uzun süredir, başta Mısır olmak üzere Avrupa devletlerinin ele geçirmeyi tasarladıkları yerlerdendi. 1882'de Mısır'ın İngiliz işgaline uğramasıyla Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'in kuzey-batı sahillerinde zaten Hidivlik nedeniyle zayıflayan nüfuzunu tamamen kaybetmiştir. İngilizlerin güneye, Sudan'a doğru uzanmaları; İtalya'nın Eritre ve Somali'nin bazı kısımlarını ele geçirmesi ve 1896'da başarısızlıkla sonuçlanan Habeşistan'ı işgal eylemi,[40] Kızıldeniz'de hali hazırda zayıf olan Osmanlı egemenliğine darbe vururken bölgedeki istikrarsızlığı tetiklemiştir.

Kızıldeniz'in doğu sahilinde de istikrarlı ve güvenli bir ortamdan söz etmek mümkün değildir. Özellikle Yemen'de, Osmanlı Devleti, merkezi kontrolü uzun süre sağlayamamıştır. XX. yüzyılda ise Yemen'deki isyanlar boyut değiştirmiş, yayılan ayaklanmalar geniş çaplı askeri operasyonları beraberinde getirmiştir. Özellikle bozuk mali sistem ve idari yozlaşmadan dolayı Yemen halkının, yabancı güçlerinde kışkırtmalarıyla, imamların önderliğinde başlattığı isyanlar istikrarsızlığı ve doğal olarak asayişsizliği arttıran faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[41]

Bu nedenler Kızıldeniz'de korsanlığın ve korsanlıkla mücadelenin uluslararası manada daha karmaşık bir hal almasına neden olmuştur.

Kızıldeniz'de korsanlık faaliyetleri diğer denizlerde olduğu gibi gemilerin yağmalanması, gemi yolcu ve mürettebatının gasp edilmesi şeklinde gerçekleşirken, sık sık ölüm ve yaralama olayları da meydana gelmiştir. Saldırılara maruz kalan gemiler de genellikle bölge ticaretinde daha fazla söz sahibi olan İtalya, İngiltere gibi devletlerin gemileri olmuştur. Bunun yanında XX. yüzyıl başlarında Osmanlı ticaretinin büyük bölümü yabancı bandıralı

---

[39] İlber Ortaylı, Korsanlara Pastadan Pay Vermezler.
http://www.milliyet.com.tr/Pazar/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetayArsiv&ArticleID=1019473&Kategori=pa

[40] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789 – 2010,* Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 333.

[41] Mustafa Selçuk, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası, *History Studies,* S: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2011, s. 309 – 326.

gemilerle yapılmasından dolayı[42] korsanlıktan ecnebiler fazla zarar görmüştür. Bununla birlikte Kızıldeniz'in doğu kıyılarındaki Osmanlı hâkimiyeti nedeniyle korsanlık faaliyetlerinin önlenmesi mevzusunda Osmanlı Devleti'nin mesul tutulması siyasal bakımdan yine Osmanlı Devleti'ni zor durumlarda bırakmış zaman zaman Avrupa devletlerinin nota veya tehditleriyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.

Özellikle İtalyan gemilerine karşı meydana gelen korsanlık faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni de zor durumda bırakarak tedbir alma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. XX. yüzyıl başlarında bölgedeki otorite boşluğundan faydalanan korsanlar artan yoğunlukta çeşitli eylemler gerçekleştirmişlerdir. Korsanlar gerek İtalyan gemilerine saldırmışlar gerekse Kızıldeniz kıyılarında esir ve silah ticaretiyle uğraşmışlardır. Bunların en ünlülerinden biri ve İtalya'nın da uzun süre peşinden koştuğu Mehmed Osman bin Mahmud ve Mehmed adlı kişilerin yönetimindeki korsan grubudur. Silah kaçakçılığı ile ilgilenmeleri yanında yakalanana kadar Arabistan sahillerinde de yüze yakın kız, erkek ve çocuğu esir olarak satarak bölgeye korku salmışlardır. İtalyan takibinden kaçarak Beni Mervan kabilesine iltica eden korsanlar 1903'te Yemen yönetimi tarafından ele geçirilerek önce Hudeyde'ye nakledilmiş oradan da İtalya'ya teslim edilmişlerdir. Bu korsanlara 28 ila 30 yıl arasında kürek cezası verilmişti.[43]

1904 yılı sonlarında Eritre ticaretine zarar vererek mal gaspında bulunan korsanlar bir İtalyan ve bir Osmanlı senbukuna taarruzda bulunmuşlardır. Korsanlar bir Osmanlı karakol gemisi tarafından yakalanmış ve İtalyan gemisinin gasp edilen malları teslim edilmiştir. Konuyla ilgili olarak İtalyan baş tercümanı tarafından verilen takrirde Bahr-i Ahmer'de korsanlığın artış gösterdiği belirtilerek bu hareketin önünün alınması yolunda tedbirler alınması Osmanlı hükümetinden talep edilmiştir.[44] Bir yıl sonra yine bir İtalyan gemisinin saldırıya uğraması nedeniyle benzer bir talep tekrar dile getirilmiştir.[45]

Korsanlar gemilere saldırmalarının yanında, fırtına gibi nedenlerle Yemen sahillerine karaya vuran gemilere de el koyuyorlardı. 1905 yılında Rama (رامة) ve Semes (سمس) adlı iki İtalyan senbukundan Rama'nın fırtınada karaya vurması sebebiyle, geminin yolcusu olan kırk dört kişiden haber alınamadığı ve korsanların eline düştüğüne dair rivayetler dolaştığı, İtalya'nın Hudeyde konsolosu nezdinde Yemen ve Hicaz vilayetlerine bildirilmişti. Diğer İtalyan senbuku ise korsanların eline düşmüş ve beş yolcusu korsanlar tarafından yaralanırken kaptan da dâhil herkesin para ve malları gasp edilerek yollarına devam etmelerine izin verilmiştir.[46] Aynı yıl İtalya'nın Musavva'lı 66 vatan-

---

[42] İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXI/ *2*, Aralık 2006, s. 35–76.

[43] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2088 / 156588,* (15.Ra.1321 – 11 Haziran 1903).

[44] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2306 / 172941,* (18.M.1322 – 4 Nisan 1904).

[45] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2634 / 197503,* (29.Ca.1323 – 1 Ağustos 1905).

[46] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2541 / 190520,* (26.M.1323 – 2 Nisan 1905).

daşının korsanlarca esir edilmesi ise yavaş yavaş uluslararası tepkilere neden olmaya başlamıştır. İtalyan vatandaşlarının kurtarılması talepleri karşısında sonuç alınamaması ve bu devletin, korsanlar üzerine savaş gemileri gönderilmesi isteğinin yerine getirilememesi üzerine, İtalya bölgeye gönderilmek üzere iki savaş gemisi hazırlamıştır.[47] İtalya'nın bu tavrı nedeniyle Yemen vilayeti ile yapılan yazışmada Hudeyde müşiri Şakir Paşa, Yemen sahilinde korsan kayıklarının takibi ve sahillerin muhafazası için gemilerin tamir ve yenilenmesi gereğini, gemilerin tamire muhtaç bulunduğu ve İstanbul'dan gönderilen gemi aksamlarının gemilere uymadığı gibi problemler nedeniyle korsanlığa karşı tedbir alınamadığını gerekçe olarak göstermiş. Bu durumun ecanibe saldırılarda bulunulmasına neden olmakta, bu mesele yüzünden meydana gelen davaların ise tazminat ve muhabere ile geçiştirildikleri bildirmiştir.[48]

Kızıldeniz'de korsanlık faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin reaksiyonundan, bölgede askeri güç olarak yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bunda ana faktör askeri araçlardaki yetersizlik olarak gösterilmektedir. Esasında Kızıldeniz'in güney sahillerinin hakkıyla muhafazasının Osmanlı Devleti'nin önceliği olmadığı açıktır.[49] Buna karşın korsanlığın önünün alınamamasının dış müdahalelere de açık kapı bırakmaktaydı. İngiltere'nin yüz yıl önce Basra Körfezi'nde korsanlığı bahane ederek körfezde önemli noktaları işgal etmesi XX. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de İtalya tarafından da bahane edilebilir bir noktadaydı. İtalya, vatandaşlarını korumak gibi bir bahane ile Osmanlı Devleti'nin hali hazırda hâkimiyetinin cılız olduğu bölgelere saldırı düzenleyebileceği, Osmanlı yöneticileri tarafından da tahmin edilmekte ve önlem alınması gereği vurgulanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin korsanlığa karşı yetersiz kalması bölgedeki idarecilere de yansımıştı. İki İtalyan gemisinin urban (çöl Arapları) tarafından saldırıya uğramaları nedeniyle ortaya çıkan tahkikat talebinde, Asir Mutasarrıflığı ve Hicaz Valiliği, olayın kendi bölgelerinde olmadığını iddia etmiştir. Aslında mesele, ellerinde korsan takibine uygun gemi bulunmaması nedeniyle iki yönetim biriminin de olayı üstlerine almak istememesinden kaynaklanıyordu. Bu durum ise İtalyanların, korsanlara karşı alınan tedbirlerin yetersizliğinden dolayı Osmanlı memurlarını suçlamalarına neden oluyordu.[50]

---

[47] *Yıldız Perakende Askeri, 230 / 92,* (23.R.1323 – 30 Mart 1905).

[48] *Yıldız Perakende Askeri, 230 / 92,* (23.R.1323 – 27 Haziran 1905). *"...Şevketmeâb efendimiz hâzretlerinin sâye-i şâhânelerinde her dürlü vesâit mevcûd iken ecânibe vesile-i taarruz bırakılmaması..."*

[49] Bununla birlikte bu tarihlerde Adalar Denizi'nin Yunan ve Türk sahillerinde ve Bahr-i Sefid'de dahi korsanlık olayları meydana gelmekteydi. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı, 349 / 60,* (12.6.1893).

[50] *Dâhiliye, Mektubi Kalemi, 949 / 47,* (19.S.1323 – 25 Nisan 1905).

Kızıldeniz'de korsanlık yalnızca yabancı gemileri hedef almamaktaydı. Osmanlı tebaasından bölgede denizcilikle uğraşan kişilerde bu haydutluğa maruz kalıyorlardı. Aden ahalisinden bir şahsın gemisinin korsanlar tarafından yağmalanması üzerine Hudeyde'nin yalnızca 5 – 6 mil açıklarındaki korsanların üzerine vapur gönderilmesine karar verilmiştir.[51]

Uluslararası bir ticaret yolunda gerçekleşmesinden dolayı uluslararası bir mesele olan korsanlığa karşı Osmanlı Devleti'nin yetersiz kalması Avrupa devletlerinin de müdahalelerini beraberinde getirmiştir. Bu durum Osmanlı tebaasında bulunan ve denizcilikle uğraşan kimselerin korsanlıkla suçlanmaları gibi durumlara neden olmuştur. 1904'te Cidde'ye tabî Muhammed bin Arifa'ya ait dört senbuk, İtalyanlar tarafından haksız yere zapt edilerek Musavva'ya götürülmüştür. Bin Arifa bu duruma itiraz ederek korsan olmadığını ispatlamasına karşın senbukları, İtalya tarafından savaş ganimeti sayıldığından dolayı iade edilmemiştir.[52]

İngilizlerin bir devriye botu tarafından korsanlık yaptıkları gerekçesiyle gemileri imha edilen altmış kişilik bir grubun da Cidde mahkemesinde icra olunan mahkemeleri sonucu bunlarında korsan olmadıkları anlaşılmıştır.[53] İngilizlerin mahkemeye itirazları bunların on yedisinin beş ile on beş yaş arasında olmaları on ikisinin de kadın olması nedeniyle kabul görmemiştir.[54] İngilizlerin ısrarı üzerine mahkemenin kararının incelenmesine karar verilirken İngiltere, bu kişilerin eşyalarını iade etmeyi reddettiği gibi[55] bundan böyle yakalayacakları korsanların kendi taraflarından tevkif olunacağı İngiltere Sefaretinden ifade edilmiştir.[56] Bu bağlamda zaman zaman İngiliz ve İtalyan devriye botlarının keyfi uygulamalara gittikleri gözlenmektedir.

Osmanlı Devleti hukuki müdahalelerin yanında askeri müdahalelere de meydan vermemek amacıyla Hicaz ve Yemen vilayetlerinden korsanlık mefhumu üzerinde gidilmesini düzenli olarak talep etmiştir. Buna karşın özellikle İtalya, Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerin yetersizliğinden şikâyet ederek bazı müdahalelerde bulunmuştur. 1905 yılında İtalyan Sefiri, Roma'dan aldığı talimata göre Kızıldeniz'de korsanlığın önünün alınamadığı gerekçesiyle bölgede güvenliği sağlamak ve korsanlarla mücadele etmek amacıyla bazı askeri tedbirler alacağını belirtmiştir.[57]

---

[51] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2652 / 198860,* (27.C.1323 – 29 Ağustos 1905).

[52] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2290 / 171692,(*24.Z.1321 – 12 Mart 1904).

[53] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2295 / 172059*, (01.M.1322 – 18 Mart 1904).

[54] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2295 / 172059*, Bu altmış kişiden elli sekizi hakkında beraat kararı alınırken iki kişi İngiliz devriyesine silah attıkları nedeniyle üçer ay hapis ile cezalandırılmışlar bunlarda ikmal-i müddet eylemelerinden dolayı serbest bırakılmışlardır.

[55] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2066 / 154933,* (14.S.1321 – 12 Mayıs 1903)

[56] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2086 / 156426,* (12.Ra.1321 – 8 Haziran 1903).

[57] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2873 / 215427*, (24.Ca.1324 – 16 Temmuz 1906).

İtalya aynı yıl korsanların İtalyanlara verdikleri zarar ve ziyanların önlenmesi için Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom verdikten sonra Yemen, Ebu Ariş ve Seydi karyesi kayıkçılarının korsanları gizledikleri yerleri bombardıman etme kararı almış ve Seydi civarındaki kayıkları bombalamıştır.[58]

Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'de gerek kendi vatandaşlarını gerekse uluslararası ticareti etkileyen ve Avrupa devletleri ile kendisini karşı karşıya getiren korsanlık meselesini önleme yönünde çeşitli tedbirler almak zorunda kalmıştır.[59] Esasında Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'in doğu sahilinde Babü'l Mendeb'den itibaren Konfuda'ya kadar dokuz on yerde müfrezeler bulundurmaktaydı. Buna karşın deniz araçlarının yetersizliği güvenliğin sağlanamamasında ana nedendi. Bu yıllarda Kızıldeniz'de İskender korveti ile Mekke, Galata, Pera, Aden, Nevrü'l-bahr, Ziver-i Derya, Kayseri, Sakız, Ni'met, Asîr ve Kozlu vapurları bulunmaktaydı. Buna karşın Pera ve Aden vapurları seyr ü sefere çıkmış, Kayseri ve Asir vapurları nakliyeye tahsis edilmiş ve Hicaz vilayeti tarafından hacıların nakliyesinde kullanılmaktaydı. Ziver-i Deryâ tamirde, İskender korveti ise bir iki seneden beri harekete muktedir değildi. Nevrü'l-Bahr'da uzun seferlere dayanacak durumda olmayıp tamire muhtaçtı ve Hudeyde'de her türlü gemi tamiratı yapılamamaktaydı. Geriye kalan gemilerde sürat ve teçhizat olarak zayıftı. Hudeyde Komodorluğu bunların tamirinden sonra dahi üç yeni vapur ilave edilmedikçe korsanlara karşı başarılı olunamayacağı düşüncesindeydi.[60] Kızıldeniz'de yeterli donanımda bir tersanenin olmayışı bölgede güvenliğin sağlanması önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. Gemilerin tamir için İstanbul'a gönderilmesi hem zaman hem de para kaybına neden olmaktaydı. Uzun sahilleri olan Yemen'de bir tersane yapılması, dönemin yerel idarecileri tarafından Bahriye Nezareti'ne önerilmesine karşın bütçenin uygun olmaması nedeniyle kabul edilememiştir.[61] Kızıldeniz gibi merkezden uzak, uzun bir sahil koridorunda gemi üretim ve bakımının yapılamaması, kaldı ki buraya da ancak Süveyş Kanalı'ndan ücret ödeyerek geçilebilmesi bölgenin güvenliğinin sağlanmasında müşkilât yaşanmasının normal olduğu sonucunu doğurur.

Hicaz Vilayeti de Mamûretü'l-Hamid ile Konfuda arasında tüccar gemilerinin yağmalanması üzerine 1905'te Bahriye Nezareti'nden korsanlara karşı kullanılmak üzere torpido geçerler talep etmiştir.[62] Aynı dönemde Yemen'den

---

[58] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 289 / 78,* (29.B.1324 – 18 Ekim 1906).

[59] Osmanlı Devleti'nin dolaylı olarak korsanlara, doğrudan Kızıldeniz'deki seyr ü sefer güvenliği için almış olduğu tedbirlerden biride deniz feneri inşasıdır. Özellikle mercan kayalıkları ve sığ suları ile büyük tehlike arz eden Babü'l Mendep'te yer alan Moha ile kuzeye doğru Hudeyde, Kamran Adaları, Konfuda, Cidde, Yenbu, el-Vech civarlarında fenerler inşa ettirilmiştir. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı*, 500 / 6, (17.R.130 – 9 Ocak 1890).

[60] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2099 / 200714,* (28.Ra.1321 – 24 Haziran 1903).

[61] Mustafa Selçuk, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası, s. 309 – 326.

[62] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2677 / 200714*, (29.B.1323 – 29 Ekim 1905).

de "*ecanib şikayetine mahal verilmemek"* için Nezaretten gemi istenmesi, bu yıllarda Kızıldeniz'de korsanlığın yaygınlaştığını göstermektedir.[63]

Kızıldeniz'den gelen gemi taleplerini değerlendiren Osmanlı yönetimi, özellikle İtalya'nın müdahalelerinin önüne geçmek için Avrupa'dan Gambot siparişi verdiği gibi Hudeyde'deki gemilere ek olarak Giraldin, Edremid ve Kastamonu vapurlarını bölgeye sevk ederek, Yemen'den gelen Nevrü'l-Bahr gemisinin de tamir edilmesi hususunda emir vermiştir. Buna karşın Kızıldeniz'de güvenliğin sağlanması için halen 10 adet karakol vapuruna ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir.[64]

Korsanların yerli yabancı gemilere saldırmaları ve adam kaçırmaları yanında kaçakçılıkla uğraşmaları da Osmanlı ekonomisine ağır bir maliyeti olmaktaydı. Sahillerin korunmasız kalmasından dolayı özellikle Cibuti'den Asir ve Hicaz'a önemli miktarda silah kaçakçılığı yapılmaktaydı. Bu durum Hazine-i Celileye yıllık yaklaşık 100.000 liraya mal olurken Arabistan'da asayişin bozulmasına neden oluyordu.[65] Başta Yemen'de çok tüketilen tömbeki[66] olmak üzere çeşitli ürünlerin kaçakçılığı Yemen gümrüğüne ve Osmanlı hazinesine zarar vermekteydi. Yeterli denetimin olmamasından faydalanan kaçakçı tüccarlar çoğu zaman bu işi yabancı devletlerin teşviki ve koruması altında yapıyorlardı.[67] Osmanlı Devleti'ne karşı bölgede başlatılan isyanların başarıya ulaşması için İngiltere, Fransa ve İtalya Kızıldeniz'e her türlü silahı ulaştırarak isyancı Araplara dağıtıyordu. Kızıldeniz boyunca, Yemen ve Arabistan kıyılarında yapılan silah kaçakçılığını, İngiltere Aden'den; Fransa ise Cibuti'den idare ediyordu.[68]

Gemilerin işlemesi için gerekli kömür ve devr-i çarh yağı gibi malzemelerin bölgeye gönderilmesi devlet açısından başka bir sorun teşkil etmekteydi. 1904 yılında Kızıldeniz'de korsanlıkla mücadele için gerekli 6000 lira talebi daire-i bahriyece yeterli para bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Bölgeye Asir vapuruyla 500.000 guruş tutan kömür ile daha sonra kömür ve devr-i çarh bahası olarak 777.192 guruş ki toplamda 1.277.192 guruş gönderildiği ve bunun dışında da çeşitli tarihlerde 400.000 guruş gönderildiğinden dolayı daha fazlasının gönderilmesinin şimdilik mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Buna karşın Galata vapuru tarafından iki Pera vapuru tarafından bir

---

[63] *Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı, 14 / 92,* (06.Z.1323 – 1 Şubat 1906).

[64] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2631 / 197316*, (27.Ca.1323 – 30 Temmuz 1905).

[65] *Yıldız Perakende Askeri, 229 / 50,* (19.Ra.1323 – 24 Mayıs 1905).

[66] Özellikle nargilede kullanılan, İran'da yetişen bir tütün çeşidi.

[67] Mustafa Selçuk, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası, s. 309 – 326.

[68] İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi Beyan Yayınları, İstanbul 2009,* s. 50. Silah kaçakçılığının müstemlekeci devletlere önemli kazançlar sağladığı da ayrı bir meseledir. Batılı devletler hem bu kanunsuz işten para kazanırlarken aynı zamanda bölgedeki istikrarsızlığı da körüklüyordu. Fransız hükümetinin her bir silahtan 5 frank resm ile istifade ettiği Osmanlı vesikalarına yansımıştır. İhsan Süreyya Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, s. 54.

korsan senbukunun imha edilmiş olması[69] korsan faaliyetlerinde harcanan paraya oranla kısmen başarı sağlandığını gösterir. Bir süre sonra başlayan Trablusgarp Savaşı ile İtalya'nın Kızıldeniz sahillerini ablukaya alması ve akabinde I. Dünya Savaşı'nın başlaması bölgede korsanlıkla mücadeleyi ikinci plana atarken, savaş Kızıldeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin son bulmasıyla sonuçlanmıştır.

Sonuç

Önemli bir ticaret yolu olan Kızıldeniz'de, Bizans İmparatorluğu, Persler, Memlûklar, Portekiz ve Osmanlı Türkleri kaleler kurarak, deniz güçlerini arttırarak bölgede hâkimiyetlerini ve denizdeki kontrolü sağlamışlardır. XX. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de bölgedeki siyasal güçlerin çoğalması, sömürgecilik, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin zayıflaması gibi nedenlerle asayiş bozulmuş ve korsan faaliyetleri önemli ölçüde artış göstermiştir. Kaçakçılık ile paralel ilerleyen korsanlık, Osmanlı ekonomisine darbe vururken, Arap yarımadasına önemli miktarda silah girişine neden olmuştur ki bu durumun etkileri kendini I. Dünya Savaşı'nda göstermiştir. Osmanlı Devleti, bölgede savaş gemisi sayısının arttırılması gibi tedbirler ile Kızıldeniz'de korsanlık ile mücadele etmeye çalışmıştır. Günümüzde de bölgenin güvenliği uluslararası ortak askeri güçler ile sağlanmaktadır. Tarih boyunca zaman zaman artan korsanlık faaliyetleri de bir süre sonra etkin mücadele ile sona ermiştir. Fakat bugün özellikle Somali'de ve genel olarak Afrika'nın birçok bölgesinde yaşanan açlık, yoksulluk, askeri yönetimler ile insan odaklı mücadele edilmedikçe, yalnız askeri tedbirler ile korsanlık zaman zaman ortaya çıkan ve eskisi gibi romantik olmayan bir eylem olarak varlığını sürdürecek gibi görünmektedir.

[69] *Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 2322 / 174105,* (14.S.1322 – 30 Nisan 1905).

SÜVEYŞ KANALI: BÜYÜK GÜÇLERİN ÇATIŞMA ALANI

The Suez Canal: A Field of Conflict for Great Powers

Tuba ÇINAR*

ÖZET

Doğu ile Batı ticaretinin kavşak noktasında bulunan Mısır, Hindistan yolu üzerinde önemli bir geçit noktası olması nedeniyle özellikle sömürge çağında nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadele alanın oluşmasında Napolyon'un Mısır Seferi (1798) tetikleyici rol oynayarak bölgenin üzerine dikkatleri çekmiştir. Napolyon Mısır'ı alarak Kızıldeniz'in Fransız hâkimiyetine geçmesini amaçlamış fakat başarısızlığa uğramıştır. Napolyon'dan sonra Fransızların Mısır üzerindeki ilgisi devam etti ve bu defa da Ferdinand de Lesseps, kanalı açmak için Osmanlı Devleti'nden izin istedi. Osmanlı Devleti, ülkeye ecnebi müdahalesine mahal vermemek, ikinci bir boğazlar meselesine neden olmamak gibi gerekçelerle projeye onay vermemiştir. Bunun üzerine Ferdinand de Lesseps kanalı açabilmek için hükümetlerin desteğini sağlayarak kanalı açma yoluna gitmiştir. 1869'da Kanal'ın açılmasıyla kontrolün Fransa'nın elinde olmasından endişelenen İngiltere, 1875'de kanal masrafları nedeniyle iflasın eşiğine gelen ve borçları ödeyebilmek için kanal hisselerini satılığa çıkaran İsmail Paşa'dan kanalın yarı hissesini satın alarak Kanal'da söz sahibi oldu. Bir süre sonra da Süveyş Kanalı'na tamamen hâkim olmak, Hint yolunu ve daha da önemlisi İngiliz İmparatorluğu'nun varlığını korumak isteyen İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. Böylece Mısır'daki İngiliz hâkimiyeti başlamıştır.

Bu çalışmada, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ve kanalın açılması ile ona hâkim olma mücadelesi veren Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne tesirleri Osmanlı Arşiv Belgeleri ve yabancı kaynaklara dayandırılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Süveyş Kanalı, Mısır, İngiltere, Fransa

ABSTRACT

Being located in the junction of Eastern and Western trade routes, Egypt witnessed struggles for control especially in the colonial period since it was an important point of passage on the route to India. Napoleon's Egypt Campaign (1798) was a triggering effect on the formation of this field of conflict by drawing attention to the region. Napoleon aimed to capture Egypt for taking the Red Sea under French control but was not successful. French interest in Egypt continued after Napoleon and this time Ferdinand de Lesseps asked permission from the Ottoman Empire to open the canal. The Ottoman Empire, however, did not give permission for such a project in order not to cause a foreign intervention on Egypt and, thus, a second trouble relating to the straits. Ferdinand de Lesseps, thereupon, decided to open the canal by providing support from governments. As the Canal was opened in 1869, England was worried about the French control on the Canal and, in 1875, England gained a control on the Canal by buying half of the Canal shares from Ismail Pasha who was on the verge of bankruptcy

* Okutman, Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Zemin Kat, Seyhan/ ADANA cinartuba@hotmail.com

due to the costs of the Canal and, thus, put up the shares for sale to pay the debts. In its desire to gain complete control of the Canal and to protect the Indian route and, more importantly, the existence of the British Empire, England invaded Egypt in 1882. Thus the British domination began in Egypt.

This study examines the influences of European states, which struggled for control over the Canal that was opened in 1869, on the Ottoman Empire as based on documents of the Ottoman Archive and foreign sources.

Keywords: The Ottoman Empire, the Suez Canal, Egypt, England and France

Giriş

Doğu ile Batı ticaretinin kavşak noktasında bulunan Mısır, Hindistan yolu üzerinde önemli bir geçit noktası olması nedeniyle özellikle sömürge çağında nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadele alanın oluşmasında Napoleon'un Mısır Seferi (1798) tetikleyici rol oynayarak bölgenin üzerine dikkatleri çekmiştir. Napoleon Mısır'ı alarak Kızıldeniz'in Fransız hâkimiyetine geçmesini amaçlamış fakat başarısızlığa uğramıştır. Napoleon'dan sonra Fransızların Mısır üzerindeki ilgisi devam etmişti ve bu defa da Ferdinand de Lesseps, kanalı açmak için Osmanlı Devleti'nden izin istemişti. Mehmet Ali Paşa, ülkeye yabancı müdahalesine mahal vermemek, ikinci bir boğazlar meşelesine neden olmamak gibi gerekçelerle projeye onay vermemiştir. Bunun üzerine Ferdinand de Lesseps kanalı açabilmek için hükümetlerin desteğini sağlayarak kanalı açma yoluna gitmiştir. Ancak 1869'da Kanal'ın açılmasıyla kontrolün Fransa'nın elinde olmasından endişelenen İngiltere, 1875'de kanal masrafları nedeniyle iflasın eşiğine gelen ve borçları ödeyebilmek için kanal hisselerini satılığa çıkaran İsmail Paşa'dan kanalın yarı hissesini satın alarak Kanal'da söz sahibi olmuştur. Bir süre sonra da Süveyş Kanalı'na tamamen hâkim olmak, Hint yolunu ve daha da önemlisi İngiliz İmparatorluğu'nun varlığını korumak isteyen İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. Böylece Mısır'daki İngiliz hâkimiyeti başlamıştır.

Akdeniz'in, Kızıl Deniz'e bağlanması için çok eski tarihlerden itibaren çeşitli tasavvurlar ve teşebbüsler gerçekleştirilmiştir[1]. Bu tasavvurlar bazı devletlerin ve hükümdarların, kral ve imparatorların zihnini işgal etmiş, zaman zaman teşebbüslerde bulunulmuş, ufak kanallar vücuda getirilmiştir. Fakat bunların hiçbirisi arzu edilen neticeyi vermemiştir. Ayrıca yapılan ilk teşebbüsler doğrudan iki deniz arasında -Port Said ile Süveyş arasında- kanal

[1] Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi,* (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul, 1999, s.3 ; Kaptan Süreyya Gürsu, "Dünyanın En Mühim Geçiti Süveyş Kanalı", *Deniz VI/ 64*, Temmuz 1960, s. 20; *Kolombiya Ansiklopedisi,* 6. Bsk., Mayıs 2005, (http:/www.bartleby.com/65/su/Suezcanal.htm), s. 1.; "Eyâlet", *Tasvir-i Efkâr,* S. 51, 1 B 1279 (23 XII 1862), s. 2.

açılması şeklinde olmayıp, Nil Nehri ile Timsah Gölü'nü birbirini bağlayan bir kanal açılması yönünde olmuştur[2].

Kanal açma fikri, uzun bir müddet rafa kaldırılmasına rağmen Napoleon'un Mısır Seferi sırasında tekrar gündeme gelmiştir[3]. Kanalın açılmasını Doğu Hindistan'ı zapt etmek için oldukça lüzumlu gören Napoleon'un kanal açılması için teşkil ettirdiği komisyonun Akdeniz ile Kızıl Deniz arasında seviye farkı olduğunu tespit etmesi ve Napoleon'un yenilerek Fransa'ya dönmesi üzerine bu girişim daha fazla sürdürülememiştir[4]. Fakat Napoleon'un bu seferi, Hindistan'ın savunmasında bir ileri karakol olarak dikkatlerin Mısır'ın stratejik önemine çevrilmesine sebep olmuştur. İngiltere bu aktörlerin başında gelir. Bu nedenle İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü devam ettirme ve Mısır ile Osmanlı ilişkilerini güçlendirme politikasını benimsemiştir. Bu politikanın nedeni, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni yenmesi ve Akdeniz'de bir üs kazanması durumunda İslam dünyasını kontrol edebileceği ve Hindistan ile iletişimini tehlikeye atabileceği korkusu olmuştur. Aynı politika İngiltere'yi Fransa'nın Mısır'daki etkilerini ortadan kaldırmaya, en azından sınırlamaya yönlendirmiştir. İngiliz devlet adamları Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün Doğu'daki İngiliz sömürgelerinin güvenliği için gerekli olduğuna inanıyorlardı[5].

Napoleon'dan sonra Fransızlar, Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sırasında onu kanal işini ele alması için zorlamışlardır. Doğu ile Batı'yı birleştiren bir kanal açılmasıyla Avrupalı Devletlerin bu bölgeyi mücadele alanı haline getireceğini düşünen Mehmet Ali Paşa[6], *"Boğazlar Devlet-i Aliye'nin felaketine sebep oldu. Ben de Mısır'da bir boğazlar meselesi ihdas etmek istemem"*[7] diyerek kanalın açılmasına sıcak bakmamasındaki gerekçeyi ortaya koymuştur.

İngiltere ile Fransa arasında Mısır'da siyasi üstünlük kurma mücadelesinin arttığı XIX. y.y. da Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'ye İskenderiye'den Süveyş'e

---

[2] Gürsu, *a.g.m.,* s. 20. ; Münif, "Süveyş Cedveli", *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünun III/25,* Cemiyet i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, Zilkade 1281, s. 41.

[3]Werner Baer, "The Promoting and the Financing of the Suez Canal", *The Business History Review, XXX/ 4.,* The Business History Review is currently published by The President and Fellows of Harvard College., Dec., 1956, s. 363.; Şinasi Altundağ, "Said Paşa", *İA. X,* MEB., İstanbul, 1967, s. 88. ; Ali Tanoğlu, "Mısır ve Süveyş Kanalı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafyaya Enstitüsü Dergisi II/3-4*, İstanbul, 1952-1953, s. 33; Rıfat Uçarol, "Küçükkaynarca Anlaşmasından Sonra Osmanlı İmparatorluğu (1774-1787)", *DGBİT XI,* Çağ Yay., s. 174.

[4] Hüseyin Işık, "Süveyş Kanalı'nın Geçmişi Ve Geleceği", *Stratejik Etütler Bülteni 68,* Ekim 1979, s. 22. ; Gürsu, *a.g.m.,* s. 18.

[5] Hallberg, Charles W., *The Suez Canal, Its History and Diplomatic Importance*, Colombia University Press, New York, 1931, s. 311.

[6] Mehmet Mustafa Saffet, *İngiltere ve Süveyş Kanalı (1951-1854),* İskenderiye, 1903, s. 11.

[7] Zeynep Güler, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık,* Yeni Hayat Kütüphanesi, 1. Basım, İstanbul, 2004, s. 44; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1914),* TTK, Ankara 1997, s. 404; Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi,TTK. Yay., C. II, s. 91; Cavid Oral, *Akdeniz Meselesi I*, Bugün Matbaası, Adana, 1943, s. 191; İrtem, *a.g.e.,* s. 36.

bir demiryolu hattı kurma izni verip vermeyeceği sorunu ortaya çıkmıştır. Bu projenin, Mısır'ın idari özerkliğine bir tehdit oluşturmasının yanı sıra Fransa da Süveyş'te açılacak kanalın faydalarında ısrar etmiş, kanalın Avrupalı güçler arasında yapılacak bir antlaşmayla tarafsızlığının temin edileceğini ve Türklerin Mısır üzerindeki hâkimiyetine bir tehdit oluşturmayacağını ileri sürmüştür. Mısır Valisi Abbas Paşa'nın ihtiyatlı tutumu da etkili olarak rekabeti İngilizlerin demiryolu projesi kazanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanma ihtirasına sahip olan Said Paşa'nın 1854'de Mısır valisi olmasının politik durumu tamamen değiştirdiği görülmektedir. Said Paşa, kanal projesini ülkesini daha da güçlendirme ve zamanla Osmanlı himayesinden kurtulma aracı olarak görüyordu. Mısır'da değişen politik iklimden ve Said Paşa ile kişisel dostluğundan yararlanan Ferdinand de Lesseps 30 Kasım 1854 tarihinde Süveyş'te Said Paşa'dan kanal açma imtiyazı almıştır[8]. Bu imtiyaza rağmen Lesseps projesini uygulamayı ertelemek zorunda kalmıştır. Zira bu sözleşmenin Osmanlı Sultanı tarafından onaylanması gerekiyordu[9]. Ancak bu dönemde Kırım Savaşı ile meşgul olan Osmanlı Devleti imtiyaz sözleşmesini onaylamamıştır. Dolayısıyla sözleşme hukuki açıdan bakıldığında Sultan'ın izni alınıncaya kadar geçersizdi[10]. Ayrıca imtiyazın onaylanabilmesi için kanal fikrinin İngiltere'de uyandıracağı tepkinin ortadan kaldırılması gerekiyordu[11]. Osmanlı Devleti, zayıflayan devletin güçlenmesi için faydalı olacaksa kanalın inşasını destekleyecek, etkilerini zayıflatacak olursa da bu inşaata karşı çıkacaktı. Kanal, Doğu Akdeniz'de ticareti canlandırabilir ve böylece Osmanlı Devleti'ni güçlendirebilirdi. Fakat aynı zamanda Mısır'ı geliştirerek Said Paşa'yı tehlikeli bir rakibe de dönüştürebilirdi. Kanalı engellemek İngilizleri yatıştırabilecek ve böylece İngilizler Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunmaya daha meyilli olacaklardı. Karşı çıkılması halinde ise güvenilen ve dostluğuna ihtiyaç duyulan Fransızları uzaklaştırılabilecekti. Belirli olan tek şey Rusya'nın, İngilizler ve Fransızlar önlemediği takdirde Osmanlı Devleti'ni yok edecek bir düşman olmasıydı[12].

---

[8] Oral, *a.g.m.*, ,s. 192; Işık, *a.g.m.*, s. 22; İrtem, *a.g.e.*, s. 36; K. Bell, "British Policy towards the Construction of the Suez Canal (1859-65)", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Ser., Vol. XV, 1965, s. 121. ; Tanoğlu, *a.g.m.*, s. 35. ; Altundağ, *a.g.md.*, s. 88.

[9] Karal, *a.g.e.*, s. 91; Oral, *a.g.e.*, s. 193; İrtem, *a.g.e.*, s. 37; Altundağ, *a.g.md.*, s. 88; Münif, *a.g.m.*, C. III, S. 25, s. 26.

[10] Bell, *a.g.m.*, s. 121.

[11] Sokullu Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da Portekizlilerin Hint Müslümanlarını rahatsız ettikleri, Hint yolunu kullanarak hac amacıyla Mekke'ye gelmek isteyenlerin yollarını kestikleri bu nedenle Hindistan'ı Portekiz saldırısından kurtarmak ve Hindistan ticaret yolunu İmparatorluk sınırları içinde tekrar denize intikal ettirmek gibi amaçlarla Akdeniz'de bir Kanal açılması düşünülmüş fakat Akdenizdeki diğer olayların yanı sıra Kırım Hanı Devlet Giray'ın ve Rusların engelleyici davranışları nedeniyle bu teşebbüs gerçekleştirilememiştir. Bkz. Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI.-XX. Yüzyıllar)", *Osmanlı (Siyaset) I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 596; *Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadis-i Nev*, s. 81.

[12] Zachary Karabell, *Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal*, Westminster, MD, USA: Knopf Publishing Group, 2004, s. 92-93.

Osmanlı Devleti'nin, kanalın açılmasına karşı olduğu gibi bir kanıya vardığımız takdirde bunun nedenlerinden birisini Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının oluşturduğu görülecektir. Bu yolların bir kısmının Anadolu'-dan geçmesi nedeniyle İzmir ve İstanbul gibi limanlar büyük faydalar temin ediyordu. Süveyş Kanalı'nın açılmasının ilkçağlardan beri devam eden ve Anadolu'nun hatta yalnız Anadolu'nun değil, bütün Orta ve Batı Asya'nın en mühim refah kaynaklarından birini teşkil eden fakat büyük keşifler neticesinde çok zayıflamış olan bu transit ticaretine kesin ve nihai bir darbe indireceğine şüphe yoktu. Böyle bir durumda bölgenin ekonomik durumu sarsılacak, karayollarının önemi daha da azalacaktı[13]. Ayrıca İngiltere de imtiyazın tasdik edilmemesi için Osmanlı Devleti'ni tehdit ediyordu. İngiliz Hükümeti Süveyş Kanalı inşasının Mısır'da baş gösteren bağımsızlık hareketini kolaylaştıracağını, Mısır'ın Fransa'nın nüfuz ve işgaline gireceğini bu durumda İngiltere'nin böyle bir işgale lakayt kalamayacağı ve belki de bu yüzden Osmanlı Devleti için büyük bir önem arz eden Kırım Anlaşması'nın[14] sükût edeceği hususunda Reşid Paşa'yı ikna etmişti[15]. Osmanlı Devleti, kanalın açılmasını *"Şayanı ehemmiyet ve pek faydalı"*[16] bulduğunu bildirmesine rağmen, bu antlaşma ile kendilerini tehdit eden[17] İngilizler mani olduğu için Said Paşa'nın verdiği imtiyazı tasdik etmiyordu.

İngilizler, projenin mahzurlu olduğunu ve teknik olarak uygulanabilir olmadığını, gerçekleşse bile Fransa ve İngiltere'nin arasını bozacağını böylece Osmanlı Devleti'nin de toprak bütünlüğünü tehlikeye düşüreceğini[18], hükümetlerinin Fransa'nın Mısır'a yönelik düşmanca politikalarını görmezlikten gelemeyeceğini belirterek meselenin takipçisi olacaklarının işaretlerini vermişlerdir. Tabii ki İngilizlerin muhalefetinin asıl gerekçeleri başkaydı. Projenin bir Fransız liderliğinde yürütülmesi ve başarılı olması durumunda İngiltere'nin Hindistan ile iletişiminin tehlikeye girecek olmasıydı. Lesseps, 1855'de Londra'yı ziyaret etti. İngiliz yetkilileri belirttikleri muhalefet gerekçeleri yanında kanalın açılması halinde Ümit Burnu rotasına hâkim olmalarının getirdiği avantajları kaybetme tehlikesi ve Fransa'nın Mısır üzerinde sömürgeci emellerinin ortaya çıkması ihtimalinin de projeye muhalif olmalarında etkili olduğunu ifade etmişlerdir[19].

Aslında İngiliz Hükümeti, İngiltere'nin mevcut ulaşım yollarındaki statükoyu değiştirecek her girişime karşı çıkıyordu. 1829 ile 1841 yılları

---

[13] Tanoğlu, *a.g.m.,* s. 34.

[14] Ali ihsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *DGBİT. X*, Çağ Yay., İstanbul, 1999, s. 488.

[15] Tanoğlu, *a.g.m.,* s. 34-35.

[16] Suphi Nuri, "Süveyş Kanalı'nın Evveliyatı", *İktisat ve Ticaret Mecmuası 9*, Mayıs 1935, s. 14.

[17] Işık, *a.g.m.,* s. 22.

[18] Karal, *a.g.e.,* s. 92.

[19] Baer, *a.g.m.,* s. 366-367.

arasında Batı Asya ve Mısır'da İngilizler, 1830'lu yıllarda Rusların Gürcistan'a baskısı ve Fransa'nın desteklediği Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de ki emellerinin etkisiyle ana hatları değişmeyen bir politika izlemiştir. Kanal projesinin 1840'lı yıllarda ve Kırım Savaşı esnasında yeniden gündeme gelmesi İngilizlerin, diğer güçlerin Ortadoğu'daki siyasi oyunlarına karşı duyarlılığını artırmıştır. Bu nedenle 1855 yılı sonrasında İngiliz Dışişleri Bakanları Süveyş Kanalı projesinin sadece yaldızlı bir hayal olduğu düşüncesini savunmuşlardır[20].

Projesinin hayal ürünü olmadığını ispat etmek isteyen Lesseps'in, kanalın fizibilite raporunu hazırlamak ve uluslararası kamuoyunun desteğini kazanmak için bilim adamlarından oluşturduğu uluslararası komisyon projenin gerçekleştirilebilir olduğuna karar vermiştir. Tüm Avrupa'yı dolaşarak dünya sermayedarlarına müracaatta bulunan Lesseps aradığı desteği elde etmeyi başarmıştır[21].

Lesseps, İngiltere'yi ziyaret etmeye de devam ederek, İngiliz kamuoyu ve parlamentosundan önemli destek bulmuştur. Ancak İngiliz Hükümeti muhalefetinde ısrar etmiştir. İngiliz Başbakanı, Suriye üzerinden Mısır'a ilerleyen Osmanlı ordusuna askeri bir engel olmak üzere çok geniş ve çok derin bir siper oluşturmak amacıyla Fransızların Mısır ile işbirliği yaptığına inandığı rolünü oynamıştır. Ne tuhaftır ki Süveyş Kanalı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna karşı Mısır'ı savunan İngilizler için minnettar olacakları bir bariyer görevini yerine getirecektir[22].

Kırım Savaşı'nda Fransa'nın, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmesinden cesaretlenen Lesseps 1856'da Said Paşa'dan ikinci bir imtiyaz alarak imtiyazın Osmanlı Devleti tarafından onaylanması konusunu tekrar gündeme getirmiştir. Fakat İngiltere'den çekinen Osmanlı Devleti projeyi sürüncemede bırakmıştır. Bu belirsiz tutumdan istifade eden Lesseps fiili olarak projesini yürürlüğe koymuştur. Gerekli sermaye toplandıktan sonra 1858'de projeyi hayata geçirecek anonim şirketin kuruluş yeri İskenderiye ve idare merkezi Paris olmak üzere resmen kurulduğu ilan edilmiştir[23].

İnşaatın başlamasıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'nden izin alınmadan bu işe başlanılmamasını Said Paşa'ya hatırlatmıştır. 1859'da İngiltere donanmasının tehditkâr bir tavırla İskenderiye civarına gelmesiyle Mısır'dan Osmanlı Devleti'ne verilen cevapta henüz işe başlanmadığı, şirketin keşifle meşgul olduğu bildirilmiştir. Gerçekte ise Said Paşa şirketi işe devam ettirmiştir[24].

---

[20] Bell, *a.g.m.,* s. 125-127.

[21] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun,* Timaş Yay., İstanbul, 2011, s.413. ; Baer, *a.g.m.,* s. 369. ; Karal, *a.g.e.,* s. 92. ; Işık, *a.g.m.,* s. 23.

[22] Baer, *a.g.m.,* s. 370.

[23] BOA., *DUİT., 142/5-3,* (2 Za. 1292). Karaca, *a.g.e.,* s.413.

[24] Nuri, *a.g.m.,* s. 14. ; Altundağ, *a.g.md.,* s. 88. ; Cevdet Paşa, *Tezâkir (13-20),* (Yay. Haz.: Cavid Baysun), TTK. Basımevi, Ankara, 1986, s. 80. ; "Havâdis-i Dâhiliyye", *Tercümân-ı Ahvâl,* Numro: 351, 9 Muharrem 1280, s. 2. ; Nuri, *a.g.m.,* s. 14.

Kanal'ın açılması hususunda yapılan araştırmalarda İngiliz, Fransız ve Amerikalılarca yazılan kanal tarihinin her birinde kanal projesinin kökenleri, diplomatik olaylar ve İngiltere'nin kanalın kontrolünü ele geçirmesi süreci farklı şekillerde anlatılmaktadır. Bu durum İngiltere'nin projeye yönelik muhalefetlerinin gerçek nedenini açıkça ifade etmelerinin siyaseten doğru olmamasından kaynaklanmaktadır. İngiltere'nin muhalefetinin esas nedeni kimilerine göre onu destekleyen devletlere iken[25] kimilerine göre de kanalın kendisinedir. İşte bu anlatımların birinde İngiltere'nin muhalefet nedeni şu şekilde ifade edilmektedir:

"İngiltere'nin kimin himayesinde olursa olsun Kanal'ın yapılmasına karşı çıkmış olması şüphesiz vurgulanması gereken bir gerçektir. Doğu'ya giden tek kullanılabilir rota olan Ümit Burnu'nu uzun süre tek başına elinde tutan İngiltere'nin doğal olarak Süveyş'te açılacak bir Kanal'dan bekleyebileceği önemli bir fayda yoktu. Kanal, Güney Asya'ya ve kısmen de Afrika'nın doğu kıyılarına giden ya da oralardan gelen gemilerin yolculuk mesafe ve süresini önemli ölçüde kısaltabilirdi; ancak aynı zamanda Doğu ticareti için çoğu Süveyş'e İngiliz adalarından daha yakın konumda birçok rakip çıkararak kaçınılmaz şekilde Avrupa'nın ticari ve siyasi dengelerini değiştirecekti." [26]

Mısır'dan Doğu'ya yeni bir rota açmak Liverpool'a karşı Marsilya'ya avantaj sağlayacaktı. Kanal ayrıca, savaş zamanında girişi bloke edilmediği sürece savaş gemilerinin Toulon'dan Hint Denizi'ne geçme imkânı sunacaktı. Ancak İngilizlerin durumu ifade edildiği kadar kötü değildi. İngiltere, deniz üstünlüğünü koruduğu sürece stratejik hususlar kanal politikasında temel unsur olmayacaktı[27].

İngilizler, kanal konusunda 1863'e değin bu şekilde muhalif bir politika takip etmiştir. Fakat Said Paşa'nın ölümüyle Mısır Valiliği'ne İsmail Paşa'nın atanması ve İngiliz Başbakanı Gladstone'un da ölümü İngiliz politikasının yön değiştirmesi için iyi bir fırsat oluşturmuştur[28].

Kanalın açılmasına yönelik özellikle iki faktör İngiliz politikasının değişmesini kolaylaştırmıştır. Bunlar İngiltere'yi çıkarlarını korumak amacıyla diplomasiye dayanmaya zorlayan aleyhte uluslararası gelişmeler ve İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'in İngiliz Hükümeti'nin projeye yönelik politikalarını etkilemesiydi. Bulwer'i politikalarını gözden geçirmeye yönelten neden ise Zürih Antlaşması[29] ve ardından 1862'deki Mısır ziyareti esnasında İngiltere'nin çabalarına rağmen kanal çalışmalarının devam ettiği gerçeğiydi. Parasal

---

[25] Bell, *a.g.m.,* s. 125-127.

[26] Halford L. Hoskins, "Suez Canal Problems", *Geographical Review XXX/ 4.,* Oct., 1940, s. 667.

[27] Bell, *a.g.m.,* s. 127-128.

[28] Gültekin Yıdız, "Süveyş'te Satranç", *Popüler Tarih,* S. 5, Ekim 2000, s. 50.

[29] Altundağ, *a.g.md.,* s. 88.

sıkıntıların kanal inşaatını durdurmayacağını vurgulayan Bulwer, kanal çalışmalarıyla ilgili analizlerini şöyle tamamladı: *"Kanal dünya ticaretine muhtemelen az da olsa katkı yapacaktır ve İngiltere de Yunanistan dışında tüm uluslar gibi bu pastadan payını almalıdır. Kanal kendi başına büyük bir avantaj kaynağı olmadığı gibi İngiltere'nin deniz gücünü de zor duruma düşürecek değildir. Ancak diğer bazı gelişmeler dikkate alındığında bahsedilen hususlar mümkün olabileceği görülmektedir. Valiliğin korkak tutumları, Avrupa sermayesinin sorumsuz parasal gücü, kapitülasyon rejiminin istismarı ve nerdeyse rüşvetle anlamdaş olmuş konsolosluk etki düzeni her şeyi değiştiriyordu. Port Said, Timsah ve Süveyş Fransız şehirleri olacaktı. Tarıma açılan araziler Fransız bölgesi olacak ve Fransızlar tarafından yönetilecekti."*[30]

Osmanlı Devleti'ne, kanal şirketiyle yapılan imtiyaz sözleşmesinin tepki gören hükümlerinin çıkarılmasını, kanalın faydalarını ve maliyetlerini belirlemek üzere sözleşmenin gözden geçirilmesini, sözleşmesinin Osmanlı Devleti'nin kanunlarına aykırı hiçbir husus içermemesini[31], kanalın tarafsızlığına yönelik bir garantinin bu sözleşmenin olmazsa olmaz bir şartı olmasını ve bunlara ilaveten Fransa ile İngiltere arasında bir anlaşma sağlan-masını öneren Bulwer [32] *"Eğer denizde hâkimiyeti muhafaza eder isek herkesten daha ziyade kolaylıkla bu Kanalı ele geçirebiliriz"* diyordu. Bu şekilde İngiltere, Mısır'ın iktisap ettiği yeni kıymet ve refahtan faydalanabilecekti[33].

İngiltere'nin kanala yönelik politikasının değişmesi üzerine Sultan Abdülaziz 1866 yılındaki fermanıyla kanal açılması için Lesseps'e verilen imtiyazları tasdik etmiştir[34]. Sultanın bu onayı vermesinde o dönemde meydana gelen Girid Ayaklanması'nın da etkili olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü bu ayaklanma esnasında İsmail Paşa'nın Mısır ordusunu Girid'e göndermesi sayesinde kanal için istediği izni aldığı yönünde görüşler bulunmaktadır[35].

Fransa ve İngiltere'nin yoğun diplomatik manevralarına konu olan Süveyş Kanalı'nın 1859'da başlanan inşaatı, 1876'da tamamlanmıştır[36]. Fakat kanalın resmi açılışı 17 Kasım 1869 tarihinde yapılmıştır[37]. Bu olay tüm dünyayı

---

[30] Bell, *a.g.m.*, s. 129-137.

[31] *"Havâdis-i Dâhiliyye", Tercümân-ı Ahvâl*, Numro: 351, 9 Muharrem 1280, s. 2.

[32] Bell, *a.g.m.,* s. 134. ; Işık, *a.g.m.,* s. 22-23. ; Karal *a.g.e*, s. 94.

[33] Nuri, *a.g.m.,* s. 15.

[34] BOA., *İHR., 257/15357-2;* Süveyş Kanalı'nın açılmasına dair Mısır Hidivliği ile Ferdinand de Lesseps arasında imzalanan 22 Şubat 1286 (1869) tarihli sözleşme ile bu sözleşmede yer alan taahhütleri ve mukaveleleri tasdik eden ferman için bkz. Sarkis Karakoçyan, *Külliyât-ı Kavânîn c. XIII,* No: 3397, (2 Zilkade 1282), TTK. Elyazması Eserler Kolleksiyonu, s. 283-289.

[35] Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 406-407.

[36] Megan Dun, (Erişim) http://www. Ccds. Harlotte. Nc. Us/History/MidEast/02/dunn/ dunn.htm., s. 1; Gencer, *a.g.m.,* s. 488.

[37] Rockford Weitz, "Strategic Oceanic Chokepoints Are They Stil Important?", *Professor Peryy Oceanic History*, 12 December 2000, s. 5. ; Işık, *a.g.m.,* s. 23. ; Tanoğlu, *a.g.m.,* s. 35.

oldukça etkilemiştir. Bu etki Mısır'da devrim niteliğinde olmuştur. Öyle ki, Mısır bir hamleyle dünya ticaretinin ana yolu üzerine konumlandırılmıştır[38].

Kanalın açılması, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde en önemli ticaret yollarından ikisinin bulunduğu anlamını taşıyordu. Kanalın açılmasıyla Akdeniz'in iki tabii boğazına bir üçüncü boğaz ilave edilmiş oldu ve bu boğaz, kısa bir süre sonra binlerce yıllık boğazlardan[39] çok daha önemli stratejik bir boğaz haline gelme yolunda ilerliyordu. Nitekim bir süre sonra Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın Ortadoğu için asırlarca ifa ettikleri transit ticareti kıymetini kaybetti. Bu açılıştan bir tek Cebelitarık Boğazı olumlu olarak etkilenerek siyasi, iktisadi ve stratejik yönden önem kazandı[40].

Süveyş Kanalı'nın açılması, iktisadi coğrafya bakımından, birbirinden farklı iki kıtayı birleştiren suyolu olması nedeniyle oldukça mühim bir hadisedir. Kanal, bir taraftan çok geniş ve zengin bir ziraat ülkesi olan Asya ile dünyanın çok ileri bir endüstri sahası olan Avrupa'yı birbirine bağlamaktadır. Ayrıca kanal, yeryüzünde yaşayan insanların yarısını barındıran Doğu ve Güney Asya ile beşeriyetin ¼'ünün yaşadığı Avrupa'yı birbirine yaklaştırmaktadır[41]. Kanalın bu coğrafi vasıfları iktisaden birbirini tamamlamak mecburiyetinde olan iki önemli kıtanın arasında kısa ve ekonomik bir nakil temin etmesi bakımından rakipsiz bir rol oynamaktadır[42].

Kanal açıldıktan kısa bir süre sonra tahminleri aşan bir rağbet kazandı. Kanalın kazandığı bu büyük rağbetin en önemli sebebi kanalın zamanında açılmış olmasıdır. Süveyş Kanalı'nın açılışı denizlerde münakalenin ve deniz ticaretinin değişmeye başladığı, büyük sanayinin doğduğu, Avrupa ile Hindistan ve Şark ülkeleri arasındaki münasebetlerin çoğaldığı, sömürgeciliğin geliştiği ve nihayet demiryolları sayesinde kıtaların, memleket içlerinin dünya ticaretine açılmaya, buharın gemilere tatbikiyle yelkenlilerin yerini vapurların almaya başladığı bir zamana tekabül etmektedir[43].

Kanalın açılması ile coğrafi bir geri dönüş yaşanarak ticaretin ana rotası Ümit Burnu'ndan uzaklaşarak eski yolu olan Doğu Akdeniz'e geri döndü. Böylece uzun süre çıkmaz bir sokak halinde bulunan Akdeniz işlek bir deniz

---

[38] Raymond E. Crist, "Backgrounds of Conflict in Egypt", *American Journal of Economics and Sociology XI/ 2*, 1952, s. 113 vd.

[39] Matthew Smıth Anderson, *Doğu Sorunu (1774-1923,* (Çev.:İdil Eser), Yapı Kredi Yay., Şefik Matbaası, 1. Bsk., İstanbul, 2001, s. 168-190.; Ethem Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku I*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 186.

[40] Danyal Bediz, "Süveyş Kanalı'nın Ehemmiyeti", *İktisadi Uyanış,* S. 40, Mayıs 1952, s.17.

[41] Hüseyin Işık, "Irak-İran Savaşı'nın Denizlerdeki Görüntüsü ve Ortadoğu'daki Petrol Trafiğinin Geleceği", *Silahlı Kuvvetler Dergisi, c 103, S. 294,* Ankara, Kasım 1984, s. 63.

[42] Danyal Bediz, "Süveyş Kanalı'nın Ehemmiyeti", *İktisadi Uyanış*, S. 41, Haziran 1952, s. 13.

[43] Tanoğlu, *a.g.m.,* s. 41-42; Weitz, *a.g.m.,* s. 1; George S. Robertson, "Politicaal Geography and the Empire", *The Geographical Jurnal XVI/4,* Oct. 1990, s. 456.

caddesine dönüştü[44]. Akdeniz ile Kızıl Deniz'in birleştirilmesi, Batı ile Doğu arasında Ümit Burnu yolu üzerinden yapılan uzun suyolunu kısalttı[45]. Kanalın açılmasının ardından hac yolunun değişmesiyle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki Akabe Meselesi farklı bir boyut aldı[46]. Bütün bunlar önemli yollar üzerinde bulunan Mısır'ın siyasi, ticari ve ekonomik yönlerden daha da kıymetlenmesi yönünde tesir yaparak Akdeniz'in stratejik önemini artırdı[47]. Basra Körfezi'nde ki milyon tonluk akaryakıtın Akdeniz yolu ile Avrupa'ya taşınmasının, Doğu'nun iptidai maddelerinin endüstri bakımından oldukça ileri olan Batı'ya ulaştırılmasının, İngiliz idaresindeki ülkelere ve Hint, Çin limanlarına gidilebilmesinin, İngiliz Domiyonlarının beslenmesinin, mülki ve askeri ikmallerin yapılmasının Süveyş Kanalı vasıtasıyla gerçekleşmesi[48] İngiltere başta olmak üzere birçok devletin kanala ve Mısır'a sahip olma arzusunu kamçılayarak[49] menfaatlerin çatışma noktasını teşkil etti.

Kanalın açılmasıyla, Gladstone'un *"Rusya'nın hegomonyasına karşı özgür insanların göğüslerinden oluşan bir set"* [50]olarak tanımladığı Hristiyan Milliyetçiliği görüşü, jeopolitik olarak desteklenerek, Boğazlar'dan savunulan Akdeniz'deki İngiliz çıkarları artık Malta ve Kıbrıs sularına geçti. Kanal açılıncaya kadar boğazlar nedeniyle birçok sorunla mücadele eden Osmanlı Devleti bu tarihten sonra Süveyş Kanalı rekabetinin getirdiği problemlerle mücadele etmek zorunda kaldı[51]. Nitekim kısa bir süre sonra İngiltere ve Fransa'nın bölge üzerinde giriştiği faaliyetler neticesinde Osmanlı Devleti aleyhinde yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına neden oldu[52]. Bunlardan ilk göze çarpanı, kuvvetler dengesi ilkesi doğrultusunda sürdürülen Osmanlı Devleti'nin varlığının devam ettirilmesi politikasının kanalın açılmasıyla terk edilmesidir[53].

İngilizler, başlangıçta yapımına karşı oldukları kanalın yönetimini ele geçirebilmek için pusuda bekliyorlardı. Çok zaman geçmeden bu fırsat ellerine

---

[44] Danyal Bediz, "Süveyş Kanalının Önemi", *İktisadi Uyanış 49*, Şubat 1953, s. 4.

[45] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi: "Drang Nach Osten", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Yayını (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara, 1999, s. 217. ; Hoskins, *a.g.m.,* s. 667.

[46] J. H. Kramers, "Mısır"*, İ. A VIII.,* Maarif Basımevi, İstanbul, 1960, s. 253.

[47] Gencer, *a.g.m.,* s. 488. ; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999),* Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 218.

[48] Süreyya Gürsu, "Dünya'nın En Mühim Geçidi Süveyş Kanalı", *Deniz VI/65*, Ağustos 1960, s. 23.

[49] Kramers, *a.g.md.,* s. 253.

[50]Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması,* Kalite Matbaası, Ankara, 1976, s. 9; Gül Tokay, "Ayastefanostan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara, 1999, s. 195.

[51] Mustafa Turan, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Dış Politikasında Orta Doğu'nun Önemi ve Hicaz Demiryoluna Dair Bir Belge", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. I/3*, Kasım 1997, s. 141.

[52] Gencer, *a.g.m.,* s. 488.

[53] Kurat, a.g.e., s. 7. ; Beril Dedeoğlu, Ortadoğu Üzerine Notlar, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 13.

geçti[54]. Kanalın inşası için aldığı borcunu ödeyemeyen[55] İsmail Paşa Mısır'ın kanal şirketinde sahip bulunduğu 117.000 adet hisse senedini[56] 30 Kasım 1875 yılı sonunda kendi isteği ile[57] satışa çıkardı[58]. Kanalın ecnebi kumpanyasının eline geçmesini engellemek isteyen İngiltere, hisseleri satın almaya kendisini mecbur hissederek 4 milyon Strerlin'e[59] bu hisseleri satın alarak[60] Fransa'nın hisseleri almama hatasından istifade etti[61].

Fransasız diplomatı tarafından gönderilen telgrafta hisselerin İngiltere'ye satılmasının Fransa üzerinde kötü bir tesir bıraktığından ve Fransa'nın böyle bir satıştan pazarlık olup bittikten sonra haberdar olduğu yazılmıştı[62]. Hâlbuki İsmail Paşa'nın başlangıçta hisselerini Fransa'ya satmayı teklif etmesiyle Lesseps sermayedarlarla görüşüp hisselerin satın alınmasını kumpanya adına önermiş[63] hatta bu görüşmelerde kanal, İngiltere'nin Hindistan ile münasebetinde mühim bir yol olduğu için hisselerin kumpanya tarafından alınmasına mecbur olduğu fikride ortaya çıkmıştı[64]. Fakat Fransa, iç politikadaki gelişmeler sebebiyle[65] bu teklifi reddetmişti[66]. Daha önce valinin hisselerinin satın alınması konusunu inceleyen İngiliz Başbakanı Disraeli de, kanalın yarı hisselerine sahip Fransızların kalan hisseleri de satın almak üzere olduğu bilgisini alınca hızla harekete geçmişti[67].

---

[54] Işık, "Süveyş… ", s. 23. ; Tanoğlu, a.g.m., s. 35.

[55] BOA., DUİT., 142/5-1-5, (2 Za. 1292).

[56] BOA., DUİT., 142/5-1, (2 Za. 1292). ; BOA., DUİT., 142/5-4, (2 Za. 1292). ; BOA., DUİT., 142/5-5, (2 Za. 1292).

[57] BOA., DUİT., 142/5-2, (2 Za. 1292).

[58] Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), Ankara Üniversitesi Yay., Erzurum, 1970, s. 62. ; Güler, a.g.e., s. 48. ; Dunn, a.g.m., s. 1. ; H. Bayram Soy, Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914), Phoenix Yay., Ankara, 2004, s. 19. ; Armaoğlu, a.g.e., s. 408. ; Tanoğlu, a.g.e., s. 35. ; İrtem, a.g.e., s. 50.

[59] BOA., DUİT., 142/5-1 (2 Za. 1292). ; BOA., DUİT., 142/5-4, (2 Za. 1292). ; BOA., DUİT., 142/5-5, (2 Za. 1292).

[60] BOA., YEE., 9/37, (14-126/1236).; A. Şükrü Esmer, Tarih Siyasi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944, s. 284. ; Güler, a.g.e., s. 49. ; İrtem, a.g.e., s. 50. ; Kolombiya Ansiklopedisi, s. 1. ; Bediz, a.g.m., S. 40, s. 3. ; Salim Somer, "Süveyş Kanalı", Bayındırlık İşleri Dergisi, C. XLIV, S. 16, Ankara, 1972, s. 11. ; Rıfat Ergün, "Boğazlar Köprüsü ve Süveyş Kanalı", Ankara Ticaret Odası Dergisi, C. V, S. 52, Kasım 1968, s. 6. ; P. Philip Graves, İngilizler ve Türkler (1789-1939), (Ter.: Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yay., Ankara, 1999, s. 12-13.

[61] Edouard de Driault, Şark Meselesi (Bidayeti zuhurundan Zamanımıza Kadar), (Çev.: Nafiz), Elektronik Basım Yayım, Ankara, 2003, s. 500.

[62] BOA., DUİT., 142/5-4, (1292. Za. 2).

[63] BOA., DUİT., 142/5-4, (2 Za. 1292).

[64] BOA., DUİT., 142/5-5, (2 Za. 1292).

[65] Stanford J. Shaw, "Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut Dönemleri", Genel Türk Tarihi, (Editörler: H. Celal Güzel-Ali Birinci), c. VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 233.; Armaoğlu, a.g.e., s. 63.

[66] Driault, a.g.e., s. 500 ; İrtem, a.g.e., s. 50.

[67] Karabell, a.g.e., s. 262-263.

İngiliz Hükümeti'nin, Kanal Şirketi'nin %44 payını ele geçirerek en büyük pay sahibi olarak şirkete ortak olması, kanalda idari ve mali kontrolü ele geçirmesiyle[68] İngiltere kanal idaresine fiilen katılma imkânını elde etti[69]. The Times Gazetesi bu durumu şu şekilde değerlendirmekteydi[70]:

"Şu açıkki, Mısır'da ve yönetiminde İngiliz hükümetinin devamlı dikkatini zorunlu kılan bir hisse ele geçirdik. Süveyş Kanalı'nın yaklaşık yarı hissesini satın aldık… Bilimsel, finansal ya da politik her sorunda karar İngiltere'nin olacak… ve yetkiye sahip olduğumuza göre dünyaya karşı sorumluluğu da üstlenmemiz gerekiyor… Artık Mısır'ın güvenlik ve refahında İngiltere'nin de rolü var."

Dört milyon poundluk para girişi İsmail Paşa'nın geçici olarak finansörlerini tatmin etmesini sağladı fakat bir yıl içinde tekrar borçlarını ödeyememe sorunuyla karşı karşıya kaldı. Satacak başka hissesi kalmayan ve borç faizlerini ödemek için başka yol bulamayan İsmail Paşa, Anglo-İngiliz komisyonunun Mısır maliyesini denetim altına almasını kabul etmek zorunda kaldı[71]. 1881 yılında Osmanlı Devleti'nde kurulan Duyun-ı Umumîye İdaresi ilk önce Mısır'da kurulmuş oldu[72]. İkili Kontrol diye anılan düzenleme ile Mısır'ın mevcut borçları konsolide edildi ve bu da bir uluslararası bankerler konsorsiyumunun Mısır hazinesinin yönetimini devralmaları için bahane olarak kullanıldı. İkili Yönetim'in ilk uygulaması, Mısır Valisi'nin kanalın karı üzerinden %15 kar payı hakkını satmak oldu[73].

Mısır'a hakim olan İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı farklı bir tutum benimsedi: Önceki yıllarda can çekişen Osmanlı'yı korurken, Hindistan'ın korunması için Osmanlı artık gereksiz olduğundan o çizgide çok daha az ısrarlıydı. Aslında, Mısır'da Sultan'ın otoritesini azaltmak ve tabiiyet bağlarını zayıflatmak açıkça İngiltere'nin lehineydi. İngiltere bu yönde ilk adımı, Osmanlı Devleti'nin 1882 ayaklanmasını bastırmak için destek göndermesini engelleyerek atmıştı. Sudan'ın 1898'de ele geçirilmesi, onu takiben 1899'da İngiliz-Mısır ortak egemenliğinin kurulması, İngiltere'nin Mısır'da Osmanlı Devleti'nin yerini kaptığının diğer bir göstergesiydi. Hatta daha fazla dikkat çeken olay 1906 Akabe vakasında İngiltere'nin takındığı tutumdu[74].

Avrupa'nın fütursuz güç kullanımı emekleme aşamasındaki Mısır milliyetçiliğini güçlendirerek 1882'de Avrupa karşıtı bir ayaklanmanın

---

[68] Tanoğlu, a.g.m., s. 35.

[69] Şinasi Altundağ, "İsmail Paşa", İA., MEB., C. V/2, İstanbul, 1967, s. 1117. ; Çaycı, a.g.e, s. 62.

[70] Karabell, a.g.e., s. 264.

[71] Karabell, a.g.e., s. 265. ; Driault, a.g.e., s. 500. ; Armaoğlu, a.g.e., s. 408. ; Çaycı, a.g.e., s. 63. ; Uçarol, Siyasi…, s. 316.

[72] Altundağ, "İsmail… ", s. 1117. ; Armaoğlu, a.g.e., s. 408. ; Güler, a.g.e., s. 49.

[73] Karabell, a.g.e., s. 265. ; Khosrow Mostofi, "The Suez Dispute: A Case Study of a Treaty", The Western Political Quarterly, Vol. X, No. 1, Mar., 1957, s. 25-26.

[74] Hallberg, a.g.e., s. 312.

yapılmasına ve bir İngiliz filosunun İskenderiye'yi bombalayıp saldırının bir parçası olarak kanalı ele geçirmesine neden oldu. Lesseps, kanala el koymayı kanalın tarafsızlığının ihlali olarak nitelendirse de aslında İngiliz kuvvetleri tüm Mısır'ı işgal etti[75]. Bu şekilde İngiltere, Arabî Paşa İsyanı'nın verdiği fırsatı kullanarak Mısır'da hâkimiyet kurup kanalın kontrolünü ele geçirdi[76]. İşgal İngiltere'nin kanalı fiilen kontrol altına almasını sağladı. Kanalın kontrolü İngiliz deniz üstünlüğünün sürdürülmesi bakımından o zaman için yararlı daha sonra ise zaruri oldu[77]. Zira kanalın ilk yıllarında geçen malların büyük çoğunluğu; toplam tonajın ilk yıl %71'i, 1880'de %80'i, 1890'da %76'sı ve 1910'da %62'si İngiltere'ye aitti. Kanala bağımlılığı artan İngiltere, muhtemel saldırılara karşı kanalı korumak için bir askeri üs kurmak istedi[78].

Aslında İngiltere'nin kanalı ele geçireceği işgal tarihinden 7 yıl önce belliydi. Bu durumu Lordlar Kamarası Başkanı Lord Cairns şöyle ifade etmektedir: *"Başbakan Disraeli'nin 1875 yılında Kanal şirketi hisselerinin %44'ünü satın alması İngiltere'ye 'İngiltere'nin daha önce hiç sahip olmadığı bir dayanak' ve 'kendi mülkünü korumak için' savaşa başvurma gerekçesi temin etmişti. Bu 'hak' 1882 yılında Mısır işgal edilerek kullanıldı."*[79]

Kont Herbert Bismarck'ın 1882'de kanalın tarafsızlaştırılması önerisine Lord Granville, *"Süveyş Kanalının tarafsızlaştırılmasına asla razı olamayız"* cevabını verdi. Ancak, 1883'de İngiltere'nin Paris, Roma, Berlin, Viyana ve Sn. Petersburg temsilcilerine gönderdiği bir genelgede Lord Granville, kanala ilişkin uluslararası bir antlaşma teklifinde bulundu. Bu teklife göre[80]: Kanal her durumda bütün gemilerin geçişine açık olacak, kanal civarında hiçbir tahkimat yapılmayacak, Mısır'ın savunması için gerekli önlemler dışında savaşan bir ülkenin savaş gemilerinin kanalda kalabilecekleri sürenin bir sınırı olacak; hiçbir askeri birlik ya da mühimmat kanalda boşaltılmayacak ve Osmanlı Devleti'nin savaşan devletlerden biri olmasına rağmen kanalda ya da civarında veya Mısır karasularında hiçbir çatışma yaşanmayacaktı. Bu şekilde İngiltere, kanalın kontrolünü devam ettirirken Mısır ve kanalı düşman saldırılarına karşı koruyacaktı. Nitekim İngilizler, Mısır ve kanalı savunmak amacıyla önlem alma özgürlüğünü devam ettiriyordu. Lord Granville, teklifine cevap alamadı. Ancak iki yıl sonra Londra Deklârasyonu ile devletler kanal ile ilgili antlaşma taslağı oluşturulması için Paris'te bir Uzmanlar Konferansı toplanması konusunda anlaştılar. Konferans, 30 Mart 1885 tarihinde toplandı. Almanya ve Rusya temsilcilerinin desteklediği Fransız delegesi, kanalın işletimi ve kontrolünün

---

[75] Karabell, a.g.e., s. 266. ; Weitz, a.g.m., s. 5. ; Mostofi, a.g.m., s. 27.
[76] Hallberg, a.g.e., s. 312.
[77] Mostofi, a.g.m., s. 27.
[78] Weitz, a.g.m., s. 5.
[79] Steve Morewood, "Suez The Canal Before The Crısıs", History Today, History Today Ltd.Nov. 2006, s. 38.
[80] Bediz, a.g.m., S. 49, s. 4.

Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı Devleti ve Mısır temsilcilerinden oluşan bir komisyona verilmesini önerdi. İngiltere, uluslararası kontrole karşı çıktı ve Lord Granville'in genelgesinde ısrar etti. Sonunda iki planın birleştirilmesi hususunda mutabık kalınarak bir antlaşma taslağı hazırlandı. İngiltere adına taslağı kabul eden Sir Julian Pauncefote, antlaşmanın İngiltere'nin Mısır'ı işgali süresince hareket özgürlüğünü kısıtlamamasına dair genel bir çekince koydu. Bu istisnai ve geçiş sürecinde diğer devletler sözleşmeyle bağlı olurken haşmetli İngiliz İmparatorluğu bağlı olmayacaktı[81]. Diğer devletler bu çekinceyi kabul etmediler. Fransa, 1885 ve 1886 yıllarında yeni bir antlaşma yapılması konusunu gündeme getirdi fakat her iki girişimi Lord Salisbury zamanın uygun olmadığını ileri sürerek reddetti. Fransa önerisinde ısrarını sürdürdü. 21 Ekim 1887 tarihinde İngiltere, Fransız Hükümeti'ne bir sözleşme taslağı iletti. Bu taslak, 1885 taslağını esas alıyordu fakat ilave olarak üç açık çekince öneride yer aldı. Bu çekincelerden ilki 1885 yılındaki genel çekinceydi. İkincisi kanala, Mısır karasularına yaklaşmanın veya giriş limanlarında savaşa hazırlık mahiyetindeki eylemlerin antlaşma kapsamı dışında kalmasını şart koşuyordu. Üçüncüsü ise askeri birliklerin ve mühimmatın yüklenmesi ve boşaltılması konusundaki yasak savaş zamanında savaşan devletlere ve limanlara değil sadece kanala yönelik olarak uygulanmalıydı. Yani İngiltere kanal bölgesini askerleştirebilirdi[82].

Birbirini izleyen müzakereler İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Türkiye ve Hollanda tarafından imzalanan İstanbul Antlaşması (1888) ile neticelendi [83]. Antlaşmanın önsözünde, antlaşmanın amacı, *"tüm zamanlarda ve tüm devletler için Süveyş Kanalı'nın özgür kullanımını garanti altına alma amacını güden sağlam bir sistem kurma"* olarak ilan edildi[84]. Sözleşmeye göre Süveyş Kanalı savaşta ve barışta, bayrağına bakılmaksızın bütün ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacaktı. Ancak, kanalı idare edecek uluslar arası komisyonun oluşturulmasının İngiltere'nin işgali bitene kadar ertelenmesi yönündeki İngiltere talebinin diğer taraf devletler tarafından 1902 yılında kabul edilmesine kadar sözleşme uygulamaya konulamadı[85].

1888 İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından 10 yıl sonra, Avam Kamarası'nda İstanbul Antlaşması'nın yürürlükte olup olmadığı sorusu gündeme getirildiğinde, Curzon şöyle cevapladı: *"Antlaşma tabii ki yürürlüktedir, fakat… fiili uygulamaya konulmamıştır"*[86]. Bunun nedeni, 1885'te

---

[81] Mostofi, a.g.m., s.27- 28.

[82] Weitz, a.g.m., s. 6. ; Mostofi, a.g.m., s. 28.

[83] İleri, "Süveyş...", s. 18; Armaoğlu, a.g.e., s. 415; BOA., DUİT., 142/24 (30 C.A. 1305); "Canal de Suez", Note Presentee Par La Delegatıon Egyptıenne a la Conference de Lausanne, Lausanne Imprımerıe La Concorde, s. 7.; İrtem, a.g.e., s. 102. ; Armaoğlu, a.g.e., s. 415.

[84] Mostofi, a.g.m., s. 29.; Karabell, a.g.e., s. 266.

[85] Weitz, a.g.m., s. 6.

[86] Hugh J. Schonfield, The Suez Canal in Peace and War (1869-1969), University of Miami Pres, 1969, s. 53.

Süveyş Kanalı Sözleşmesi'ne İngiliz delegesi tarafından konulan ve Lord Salisbury tarafından yenilenen ve devletlere 1887'de bildirilen çekincelerdir . Geçerli bir antlaşma vardıysa o, çekincesiz bir antlaşmaydı. Antlaşmanın bir taraf devletçe ısrarla ihlal edilmesi diğer tarafları da yükümlülüklerinde serbest bırakacaktı. Nitekim Lord Salisbury1887'de herhangi bir devlet tarafından tek bir ihlalin bile antlaşmanın *"her açıdan hükmünü kaybetmesine"* yol açacağını açıkladı[87].

İngiliz hükümeti, kanal hisselerini satın almakla, The Times gazetesinin daha önce uyardığı gibi Mısır'ın güvenlik ve refahında önemli bir rol üstlenmek durumunda kaldı. Fakat bunun sonuçları Mısır sınırlarını aştı ve XX. y.y.'ın başından itibaren kanal İngiliz İmparatorluğunun destek noktası oldu ve sömürgeci yayılmanın bahanesi olarak kullanıldı. Ticaret hacmi genişledikçe İngiliz hükümeti, kanalı imparatorluğun en önemli ve en savunmasız noktası olarak benimsedi. Kanal, İngiltere ile deniz aşırı kolonileri Hindistan, Singapur, Hong Kong ve Australya arasında bağlantı olarak görülüyordu. İngiliz hükümeti kanalın düşman kuvvetlerin eline geçmesinden o derece endişe ediyordu ki, Afganistan, İran ve Orta Doğu içlerine ve Doğu Afrika kıyılarına yayılmalarının meşru nedeni olarak ileri sürdüler. Bunun arkasındaki mantık Rusya, Almanya ve Fransa gibi rakip ülkeler bu bölgelerin herhangi birini kontrol ederse kanalı da tehdit eder hale gelecekler ve kanalı ele geçirmeleri halinde tüm İngiliz İmparatorluğu parçalanabilecekti. Bu varsayıma bağlı olarak İngilizler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Mısır'ı tamamen işgal ettiler ve ülkeyi doğrudan kendi yönetimleri altına aldılar[88].

Konsolosluk temsilcilerinin yılda bir kez yapılması gereken toplantıları, 1888-1954 döneminde hiç yapılmadı. Kanal ve limanlar tahkim edildi, savaş ve barış zamanında askeri birlikler ve mühimmat boşaltıldı, savaş gemileri kanala giriş limanlarında konuşlandırıldı. 1904 yılında Mısır ve Fas'a ilişkin olarak bir İngiliz-Fransız ortak bildirisi yayımlandı. Fransa, İngiltere'nin Mısır'daki eylemlerine engel olmayacağını, ancak işgal süresinin belirlenmesini talep ettiklerini ilan etti[89]. İngiltere, Fransa'nın Fas'taki eylemlerini engellemeyeceğini bildirdi. Bildirinin dokuzuncu maddesi, *"iki hükümet, bu bildirinin Mısır ve Fas'a ilişkin hükümlerinin uygulanmasını sağlamak amacıyla birbirlerine diplomatik destek sağlama konusunda mutabıktırlar"* hükmünü getirdi. İngilizler, bildiriye kanal hakkında bir madde ilave ettiler: *"Süveyş Kanalı'nda serbest geçişi temin etmek amacıyla, İngiliz Kraliyet Hükümeti, 29 Ekim 1888 Antlaşması hükümlerine bağlılığını ilan eder ve uygulamada olduğu hususunda mutabıktır."*[90] İngiltere, 1914'te Mısır'ı himayesi altında devlet ilan etmesinden

---

[87] Mostofi, a.g.m., s. 31-32.
[88] Karabell, *a.g.e.*, 266.
[89] Mustafa Gençoğlu, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882-1914),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997, s. 94.
[90] Mostofi, *a.g.m.,* s. 34.

sonra İngiltere, 1888 İstanbul Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti'ne verilen ve kanalda serbest geçiş hakkının korunmasını da içeren tüm yetkileri ele alarak kanalı düşman gemilerine kapattı[91].

Kanal açıldıktan sonra İngiltere, kanal'ın hayati önemde olup olmadığına bakmaksızın[92], ona tutunmayı ve diğer devletlerin Doğu ile iletişimini tehlikeye atmasını engellemeyi tasarlayarak uzun süre Rusya'yı Hindistan'a en büyük tehdit olarak gördü[93]. Rusya'nın Ortadoğu'daki girişimleri, Akdeniz'de bir sıcak deniz limanı kazanma, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı kendi savaş gemilerine açma çabaları, Balkanlar'a müdahale etmesi, Habeşistan'a dair emelleri İngiltere'de kuşku ve endişeye sebep oldu[94]. Bu nedenle İngiltere, kanalın açılmasıyla Rusya'ya karşı Karadeniz'de kurduğu savunma duvarını artık Akdeniz'e ve Basra Körfezine çekti[95]. 1877-1878 Savaşı sırasında Lord Derby, Rusya'yı kanala herhangi bir saldırı yapmaması konusunda uyararak İstanbul'a bir İngiliz filosu gönderdi. 1878'de kanala en yakın ada olan Kıbrıs'ta bir dayanak noktası ve Doğu Akdeniz'deki operasyonları için bir üs elde etti[96]. Kanalın açılmasından sonra Rusya, İngiltere'nin Doğu'ya giden deniz yollarının kontrolüne meydan okuma ve İngiltere ile çatışma halinde stratejik üs olarak himayesi altında bir devlete dönüştürmek istediği Habeşistan'a dinamik bir ilgi duymaya başladı. 1889'da Habeşistan'ın İtalyan boyunduruğu altına girmesi Rus planını durdurdu ve bu bölgede Fransız genişlemesini de engelledi. İngiltere, Doğu Afrika'da Rus ve Fransız saldırganlığına karşı İtalya'nın bir tampon olmasına muhalif değildi ve 1891 yılında Habeşistan'ın İtalyan bölgesinin bir parçası olduğunu tanıdı[97].

İngiltere, kanal ve Akdeniz'de gemi taşımacılığının korunması amacıyla Rusya'nın Boğazları savaş gemilerine açmaya yönelik her girişimine muhalefet etti. Rusya'nın 1902'de Osmanlı Devleti'nden dört torpil gemisinin Karadeniz filosuna katılmak üzere boğazlardan geçmeleri için izin alması İngiltere'yi alarma geçirdi ve bunu takiben Sir N. O'Connor, Babıâli'ye gerekmesi halinde İngiliz savaş gemilerine de aynı ayrıcalıkların verilmesini talep eden bir nota gönderdi. Bununla birlikte İngiltere, 1904 Nisan ayında Fransa ile yapılan anlaşmadan sonra Akdeniz'de daha güvenli hissetmeye başladı ve boğazlara ilişkin Rus iddialarını tanımaya meyilli gözüktü. İngilizlerin Rusya hakkındaki

---

[91] Weitz, *a.g.m.,* s. 6.
[92] Anderson *a.g.e.,* s. 191.
[93] BOA., *YEE., 42/287* (Tarih yok).
[94] Hallberg, *a.g.e.,* s. 318.
[95] Yuluğ Tekin Kurat, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'daki Panislavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler,* (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara 1999, s. 176.
[96] R. Salahi Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten XLII/168,* Ekim 1978, s 741-742.
[97] Hallberg, *a.g.e.,* s. 318.

endişeleri 1904-1905 savaşında Japonya'nın ezici zaferi üzerine bir ölçüde hafifledi. Ancak, 1907 yılında yapılan İngiliz-Rus Anlaşması'nda boğazlara ilişkin hiçbir hüküm yer almadı[98].

Almanya'nın Orta Doğu hâkimiyet mücadelesindeki yeri Bismarck Şansölye olduğu sürece hiç ayrılmadan izlediği Avrupa politikası ile belirlendi. Bismarck'ın asıl hedefi kendi eseri olan Alman Biriliği'nin devam ettirilmesiydi. Bismarck, Doğu Problemi ile doğrudan ilgili değildi ama Almanya'nın Avrupa'daki yerini doğrudan kuvvetlendirmek için mümkün olan her türlü etkisinden faydalanmaya çalıştı[99]. Bu amacına ulaşmak içinde devletlerin politikalarını takip etmeyi gözden uzak tutmadı. Almanya, İngiltere'nin Mısır'ı işgaliyle İngiliz-Fransız ilişkileri bozulacağından bu durumdan oldukça memnundu[100]. Bismarck bu sorunu, Avrupa'daki Alman çıkarlarını daha güçlü savunmak için bir araç olarak kullanmak niyetindeydi. Nitekim İngiltere'nin Mısır'ı işgaline taraftar görünerek, Fransa aleyhinde İngiltere ve İtalya arasındaki Mısır ve Akdeniz işbirliğini gerçekleştirme yolunu tuttu[101]. Hâlbuki Fransa'da ki Freycinet Kabinesi, 1882 Haziran ayında Mısır Sorunu'nu milletlerarası bir konferansa aktarırken, İngiltere'yi Mısır'da yalnız bırakmamayı ve kendi tarafına bazı Avrupa devletlerini de almayı düşünmüştü. Bu devletlerin başında Almanya geliyordu fakat bu hesap yanlış çıktı. Bismarck, Alman menfaatlerinin olmadığı bir yerde ne Fransa'yı ne de Rusya'yı desteklemeye yanaşmadı[102]. Rusya'nın Karadeniz filosunu kuvvetlendirmesi ve İngiltere'nin Mısır'ı işgal ederek Orta Doğu'daki ilgi odağını 1892 yılından itibaren İstanbul'dan Kahire'ye kaydırması karşısında Almanya, 1890'lı yılların başında Doğu Meselesi hakkındaki tutumunu sorgulamak zorunda kaldı[103]. Bismarck'ın, Doğu'daki İngiliz sömürgelerinden ana ülkeye en kısa yol olan kanalı *"belkemiğini beyne bağlayan omurilik"* olarak nitelendirmesi onun, kanal ile ne kadar ilgilendiği fikrini teyit etmektedir[104].

İngiltere 1922'de Mısır'ı serbest bıraktı fakat hem Mısır'ın bağımsızlığı hem de 1888 Antlaşması hükümleriyle uyumsuz çekinceler koydu[105]. Her iki dünya savaşında İngiltere, serbest geçiş hakkını koruma vazifesini kanalı

---

[98] Hallberg, *a.g.e.,* s. 319.

[99] Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919),* Filiz Kitabevi, 2. Bsk., İstanbul, 1989, s. 153; İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, *Doğu Problemi,* (Yayınevi yok), Ankara, 1990, s. 146; Hans Rohde, *Asya İçinde Mücadele I.* Kitap: Şark Meselesi, (Çev.: Binbaşı Nihat), Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 16.

[100] Armaoğlu, *a.g.e.,* s. 412.

[101] Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa,* s.153. ; Uçarol, *Siyasi Tarih,* s. 317.

[102] Armaoğlu, *a.g.e.,* s. 412.

[103] Mustafa Gencer, "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde 'Şark Meselesi'", *Türkler XIII*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 35.

[104] Hallberg, *a.g.e.,* s. 310.

[105] Mostofi, a.*g.m.,* s. 32-34. ; Gençoğlu, *a.g.m.,* s. 94; Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu,* Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 24.

düşman gemilerine kapatma ve kanal bölgesini büyük bir askeri üs haline getirme şeklinde kullandı. İngiltere 1915 ve 1916 yıllarında birçok Osmanlı kara saldırısını püskürtse de kanala asıl tehdit Akdeniz'deki Alman denizaltılarından geliyordu. Akdeniz'in II. Dünya Savaşının hemen başında kapanmasıyla Süveyş Kanalı Mısır'daki müttefik güçleri için hayati bir tedarik hattı oldu[106]. Hatta 1936'da Habeşistan'ı işgal eden İtalyan gemilerine bile Milletler Cemiyeti İtalya'yı bir saldırgan olarak kınadıktan sonra serbest geçiş sundu. Ancak, İspanyol-Amerikan Savaşı sırasında oldukça olağan dışı bir şeyler oldu. İngiltere, tarafsızlık ilanında muharip gemilere sadece en yakın ulusal limanlarına ulaşmalarına yetecek kadar kömür vereceğini açıkladı. Mısır, İngiliz telkinine uyarak, Filipin'e giden İspanyol gemilerini sadece dönebilecekleri kadar kömür almalarına izin vererek Barcelona'ya geri döndürdü[107].

1936'da İngiltere, Mısır işgalini sona erdirmeyi antlaşmayla kabul etti buna karşılık Mısır, İngiliz askerlerinin kanal bölgesinde yerleştirilmelerine rıza gösterdi. 1952 devrimi ve Kral Faruk'un tahttan uzaklaştırılmasının bir sonucu olarak, İngiltere, Kanal bölgesinden kovuldu. 1954'de İngiliz kuvvetlerinin yirmi ay içerisinde çekilmesini kabul eden bir antlaşmaya varıldı. Antlaşma bir Arap Birliği ülkesine ya da Osmanlı Devleti'ne İsrail dışında bir dış güçten gelecek silahlı bir saldırı durumunda *"Mısır, İngiltere'ye üssün savaş vaziyetinde yerleştirilmesi ve etkili kullanılabilmesi için gerekli tesisleri verir"* koşulunu içeriyordu. İki ülke ayrıca Kanal'da seyir özgürlüğünü garanti altına alan İstanbul Antlaşması'nı (1888) muhafaza etme kararlılıklarını ifade ettiler. Son İngiliz birlikleri Mısır'dan Haziran 1956 yılında çekildiler. 26 Temmuz 1956 tarihinde kanalın millileştirilmesi, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a saldırması tehdidini oluşturdu. İstanbul Antlaşması imzalandıktan altmış sekiz yıl sonra, İsrail saldırdı. İngiltere ve Fransa kanalın silahlı işgalinin öncülü olarak Mısır'ı havadan bombardımana başladılar. Uluslar arası etik ve seyir özgürlüğü adına yapılan bu hareket, 1888 Antlaşmasının birinci, dördüncü, beşinci, yedinci, onikinci ve onüçüncü maddelerinin bir ihlaliydi[108]. ABD'nin araya girmesiyle kanal 1957 Nisanında açıldı. Mısır ile İsrail arasındaki 1967 ve 1973 savaşları esnasında tekrar kapanan kanal, 1975'de tekrar açıldı. 1979 Camp David Anlaşması'ndan bu yana kanal en sorunsuz dönemini yaşamaktadır[109].

KAYNAKÇA

A-ARŞİV VESİKALARI

DUİT., 142/5-1-2--4-5-6, (2 Za. 1292), (5 Belge) ; 142/24, (30 Ca. 1305)

YEE., 9/37, (14-126/1236) (1 Belge) ; 42/287, (Tarihi yok), (1 Belge)

---

[106] Weitz, *a.g.m.,* s.6 .
[107] Mostofi, *a.g.m.,* s. 32-33.
[108] Mostofi, *a.g.m.,* s. 35-36 ; Çaycı, *a.g.e.,* s. 63.
[109] Weitz, *a.g.m.,* s.6.

İHR., 257/15357-1-2 (2 Belge).

B-TÜRK TARİH KURUMU ELYAZMASI ESERLER KOLLEKSİYONU

KARAKOÇYAN, Sarkis; *Külliyât-ı Kavânîn XII* 6409, (min 1270-1280), C. XII. ; 3397, (2 zilkade 1282), C. XIII.

C-GAZETELER

"Eyâlet", *Tasvîr-i Efkâr*, S. 51, 1 B 1279 (23 XII 1862).

"Havâdis-i Dâhiliyye", *Tercümân-ı Ahvâl,* Numro: 351, 9 Muharrem 1280.

D-KİTAPLAR

ANDERSON, Matthew Smıth; *Doğu Sorunu (1774-1923),* (Çev.: İdil Eser), Yapı Kredi Yay., Şefik Matbaası, 1. Bsk., İstanbul, 2001.

ARMAOĞLU, Fahir; *Siyasi Tarih (1789-1914),* TTK., Ankara, 1997.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from The Foreign Office Confidential Print VIII Doc. 8 (Edıtor: Davıd Gıllard), University Publications of America.

CEVDET Paşa; *Tezâkir (13-20),* (Yay. Haz.: Cavid Baysun), TTK. Basımevi, Ankara, 1986

ÇAYCI, Abdurrahman; *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911),* Ankara Üniversitesi Yay., Erzurum, 1970.

DEDEOĞLU, Beril; *Ortadoğu Üzerine Notlar,* Derin Yay., İstanbul, 2002.

DRİAULT, Edouard de; *Şark Meselesi (Bidayeti Zuhurundan Zamanımıza Kadar),* (Çev.: Nafiz), Elektronik Basım Yayım, Ankara, 2003.

ESMER, A. Şükrü, *Tarih Siyasi,* Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.

GRAVES, P. Philip; *İngilizler ve Türkler (1789-1939),* (Ter.: Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

GÜLER, Zeynep; *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık,* Yeni Hayat Kütüphanesi, 1. Basım, İstanbul, 2004.

HALLBERG, Charles W.; *The Suez Canal, its History and Diplomatic Importance,* Colombia University Press, New York, 1931.

İRTEM, Süleyman Kani; *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi,* (Haz.: O. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul, 1999.

KARABELL, Zachary; *Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal,* Westminster, MD, USA: Knopf Publishing Group, 2004.

KARACA, Taha Niyazi; *Büyük Oyun,* Timaş Yay., İstanbul, 2011.

KARAL, Enver Ziya; Büyük Osmanlı Tarihi,VII, TTK. Yay.,

KAYABALI, İsmail, ARSLANOĞLU Cemender; *Doğu Problemi,* (Yayınevi yok), Ankara, 1990.

KURAT, Yuluğ Tekin; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması,* Kalite Matbaası, Ankara, 1976.

MEHMET MUSTAFA SAFFET; *İngiltere ve Süveyş Kanalı (1951-1854),* İskenderiye, 1903.

MENEMENCİOĞLU, Ethem; *Devletler Umumi Hukuku I,* Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

ORAL, Cavid; *Akdeniz Meselesi I,* Bugün Matbaası, Adana, 1943.

ROHDE, Hans; *Asya İçinde Mücadele,* I. Kitap: Şark Meselesi, (Çev.: Binbaşı Nihat), Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

SCHONFİELD, Hugh J.; *The Suez Canal in Peace and War (1869-1969),* University of Miami Pres, 1969.

SHAW, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I,* E Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1994.

SOY, H. Bayram; *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914),* Phoenix Yay., Ankara, 2004.

Tarih-i Hind-i veya Hadis Nev, İstanbul, 1999.

UÇAROL, Rıfat; *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839–1919),* Filiz Kitabevi, 2. Bsk., İstanbul, 1989.

_____; *Siyasi Tarih (1789-1999),* Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

YILMAZ, Türel; *Uluslar Arası Politikada Ortadoğu*, Akçağ Yay., Ankara, 2004.

E-MAKALELER

ALTUNDAĞ, Şinasi; "İsmail Paşa", *İA V/2,* (MEB) İstanbul, 1967, s. 1115-1119.

_____; "Said Paşa", *İA. X,* MEB., İstanbul, 1967, s. 86-89.

BAER, Werner; "The Promoting and the Financing of the Suez Canal", *The Business History Review* XXX/ 4., The Business History Review is currently published by The President and Fellows of Harvard College., Dec., 1956, s. 361-381.

BELL, K.; "British Policy towards the Construction of the Suez Canal (1859-65)", *Transactions of the Royal Historical Society XV*. 5th Ser.,1965, s. 121-143.

_____; "Süveyş Kanalı'nın Ehemmiyeti", *İktisadi Uyanış 41*, Haziran 1952, s. 4-13.

BUDAK, Mustafa; "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. YÜZYILLAR)", *Osmanlı (Siyaset) I,* Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 594-612.

CRİST, Raymond E.; "Backgrounds of Conflict in Egypt", *American Journal of Economics and Sociology XI/2.*, Jan. 1952, s. 113-117.

DUNN, MEGAN; (Erişim) http://www. ccds. harlotte. nc. Us / History / MidEast / 02 / dunn / dunn.htm.

ERGÜN, Rıfat; "Boğazlar Köprüsü ve Süveyş Kanalı", *Ankara Ticaret Odası Dergisi V/52*, Kasım 1968, s. 5-6.

GENCER, Ali ihsan; "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *DGBİT X,* Çağ Yay., İstanbul, 1999, s. 431-521.

GENCER, Mustafa; "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde 'Şark Meselesi"', *Türkler XIII,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 34-39.

GENÇOĞLU, Mustafa; *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882-1914),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, s. 1-142.

GÜRSÜ, Süreyya; "Dünya'nın En Mühim Geçiti Süveyş Kanalı", *Deniz VI/64,* Temmuz 1960, s. 18-26.

_____; "Dünya'nın En Mühim Geçidi Süveyş Kanalı", *Deniz VI/65,* Ağustos 1960, s. 23-26.

HOSKİNS, Halford L.; "Suez Canal Problems", *Geographical Review, XXX/4.*, Oct. 1940, s. 664-670.

IŞIK, Hüseyin; "Süveyş Kanalı'nın Geçmişi Ve Geleceği", *Stratejik Etütler Bülteni 68,* Ekim 1979, s. 20-29.

_____; "Irak-İran Savaşı'nın Denizlerdeki Görüntüsü Ve Ortadoğu'daki Petrol Trafiğinin Geleceği", *Silahlı Kuvvetler Dergisi 294*, Ankara, Kasım 1984, s. 58-63.

Kolombiya Ansiklopedisi 6. Baskı, Mayıs 2001. (http:/www.bartleby.com/65/su/Suezcanal.htm)

KRAMERS, J. H.; "Mısır", *İA. VIII,* Maarif Basımevi, İstanbul, 1960, s. 217-269.

KURAT, Yuluğ Tekin; "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'daki Panislavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler,* (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara, 1999, s. 173-178.

MOSTOFİ, Khosrow; "The Suez Dispute: A Case Study of a Treaty", *The Western Political Quarterly X/1*, Mar. 1957, s. 23-37.

MOREWOOD, Steve; "Suez The Canal Before The Crısıs", *History Today*, Nov., History Today Ltd., 2006, s. 38-42

MÜNİF; "Süveyş Cedveli", *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünun II/20,* Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, Şaban 1280, s. 249-256.

NURİ, Suphi; "Süveyş Kanalı'nın Evveliyatı", *İktisat ve Ticaret Mecmuası 9,* Mayıs 1935, s. 14-15.

ORTAYLI, İlber; "Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi: "Drang Nach Osten", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler,* (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara, 1999, s. 215-221.

ROBERTSON, George S.; "Political Geography and the Empire", *The Geographical Journal XVI/4.,* Oct. 1900, s. 447-457.

SHAW, Stanford J.; "Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut Dönemleri", *Genel Türk Tarihi VII,* (Editörler: H. Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, S. 119-151.

SONYEL, R. Salahi; "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten XLII/168,* Ekim 1978, s. 725-741.

SOMER, Salim; "Süveyş Kanalı", *Bayındırlık İşleri Dergisi XLIV/16,* Ankara, 1972, s. 5-11.

TANOĞLU, Ali; "Mısır ve Süveyş Kanalı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafyaya Enstitüsü Dergisi II/3-4,* İstanbul, 1952-1953, s. 17-47.

TOKAY, Gül; "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler,* (Yay. Haz.: İsmail Soysal), TTK., Ankara, 1999, s. 189-202.

TURAN, Mustafa; "Ermeni Meselesine Politik Yaklaşım", *Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu (23 Mayıs 2003),* Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Konya, 2003, s.159-174.

_____; "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Dış Politikasında Orta Doğu'nun Önemi ve Hicaz Demiryoluna Dair Bir Belge", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi I/3*, Kasım 1997, s. 133-155.

UÇAROL, Rıfat; "Küçük Kaynarca Anlaşmasından Sonra Osmanlı İmparatorluğu (1774-1787)", *DGBİT XI,* Çağ Yay., s. 179-426.

WEITZ, Rockford; "Strategic Oceanic Chokepoints Are They Still Important?", Professor Perry Oceanic History, 12 December 2000., s. 1-18.

YILDIZ, Gültekin; "Süveyş'te Satranç", *Popüler Tarih 5,* Ekim 2000, s. 48-51.

İNGİLİZLERİN HİNDİSTAN YOLUNU GÜVENCE ALTINA ALMA ÇABASI: FIRAT NEHRİNDE İLK VAPUR İŞLETME İMTİYAZI (1834)

Uğur AKBULUT[1] **Selahattin TOZLU[2]**

ÖZET

Hindistan, İngiltere'nin XIX. yüzyılda sahip olduğu en önemli sömürge toprağıydı. İngilizler, Hindistan'la irtibat kurdukları Ümit Burnu yolunun uzun ve tehlikelerle dolu olması nedeniyle daha kısa yolların arayışına girdiler. En kısa yollar, Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden olmak üzere Osmanlı topraklarından geçiyordu. Bu iki güzergâh üzerinde mevcut düzeni bozup Hindistan'ı tehdit edebilecek herkes, karşısında İngiltere'yi buluyordu. Napolyon'un 1798 yılında giriştiği ilk büyük tehdit, İngilizlerin aktif rol aldığı bir savaş neticesinde uzaklaştırılmışsa da, üzerinden otuz yıl geçmeden Hindistan yolu, bu kez iki farklı yönden gelen tehditlerle karşı karşıya kalmıştı. Bu tehditlerden ilki, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'ya girip Fırat'ın kaynaklarını ele geçiren Ruslar, ikincisi de Mısır'da güçlü bir idare kuran, ardından da Suriye'ye yayılan Mehmet Ali Paşa idi.

İngilizler, güç kullanarak Fırat vadisine sahip olamayacaklarından, alacakları ticari imtiyazlarla gelecekte ortaya çıkabilecek tehditlere karşı, bölgede ayrıcalıklı bir alan oluşturmayı planlıyorlardı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa ile olan sorunlarından istifade ederek 1834 yılında Fırat Nehri'nde vapur işletme imtiyazı almayı başardılar. General Francis R. Chesney idaresinde Birecik'e getirilen Fırat ve Dicle adlı iki vapur alınan imtiyaz çerçevesinde işletilmeye başlandı.

İngilizlerin Fırat Nehri'nde giriştikleri ilk vapur işletme teşebbüsü ticari olarak başarıya ulaşamadı. Zaten böyle bir beklentileri olduğu da söylenemez. Fakat siyasi anlamda hedefe ulaşılmıştır. Getirilen ilk vapurlardan sonra General Chesney'in ekibinde bulunan H.B. Lynch tarafından kurulan şirket, Osmanlı Devleti yıkılana kadar bölgede faaliyet yürütmüş ve bilhassa Basra'nın adeta bir İngiliz üssüne dönüşmesine hizmet etmiştir.

Giriş

İngiltere, XV. yüzyılda siyasi ve ekonomik yönden önemli bir ülke değildi. 1450'de Calais dışında Fransa'daki tüm topraklarını kaybetmiş, ardından da uzun süren bir iç çatışma devresine girmişti. Bu dönemde gerek veba ve gerekse açlık yüzünden nüfusu iki milyona kadar düşmüştü. En önemli ihraç ürünü olan yünün satışı azalmış, İngiliz tüccarlar kuzey pazarlarından uzaklaştırılmıştı. Öte yandan tarımda kâr oranı düşmüş, topraklar boşalmıştı. Hâlbuki 130.000km^2 alana sahip olan İngiltere neredeyse bütün ihtiyaçlarını karşılayacak kadar toprağa sahipti. En kötü topraklar bile koyun yetiştirmeye müsaitti. Orman boldu ve 4-6 milyon insanın ihtiyacı karşılandıktan sonra bile bir miktar tahıl

[1] Dr., Atatürk Üniversitesi, KKEF, Tarih Eğitimi ABD. 25240 – ERZURUM.
[2] Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, KKEF, Tarih Eğitimi ABD. 25240 – ERZURUM.

ihraç edilebiliyordu. Demir, talebi karşılayacak kadar vardı ve bol miktarda da kömüre sahipti. Yani birçok endüstrinin hammaddesi ülke içinde bulunuyordu.[3]

1500 yılından sonra sahip olduğu avantajlar, İngiltere'de bir endüstri patlamasına neden oldu. Bu durum ülkede hem üretimi hem de buna bağlı olarak ihracatı artırdı. Ucuz ve kaliteli İngiliz yünlü kumaşları tüm Avrupa'da büyük ilgi görüyordu.[4] Tam bu dönemde Batı Avrupa'nın denizci milletleri, iktisaden Avrupa dışına taşmaya başladılar. Gayeleri, Uzak Doğu ve özellikle Hindistan mallarının temininde Venedikli aracılardan kurtularak, bu malları bizzat kendilerinin taşıma ve satışını yapmaktı. Bu nedenle özellikle Portekizli denizciler Hindistan yolunu aramaya başladılar.

Bu dönemde Uzak Doğu ve Hindistan malları Avrupa'ya üç yolla giriyordu.

1) Hazar Denizi – Karadeniz

2) Basra – Halep – Suriye sahili

3) Kızıldeniz – İskenderiye

Bu üç yol en nihayetinde Venedik'te birleşir ve şark malları oradan bütün Avrupa'ya dağılırdı. Bu sayede hem Akdeniz havzası hem de nakliye işini yapan Venedikliler belirli bir zenginliğe sahipti.

İşte bu zenginliğin kaynağına ulaşmak isteyen Portekizliler Hindistan'a denizden ulaşılabilecek yeni bir yolun arayışına girdiler. Bu amaçla yola çıkan Christopher Columbus, yeni bir kıta olan Amerika'yı keşfetti. Öte yandan 1486 yılında Bartholomeu Dias, Ümit Burnu'na ulaştı. 1497 yılında yola çıkan Vasco da Gama ise 1498 yılında Hindistan'a giderek gemisine baharat ve kumaş yükleyip Lizbon'a geri döndü. Böylece Avrupalılar için yeni ufuklar açılmış oldu. Afrika, Amerika ve Asya kıtalarındaki yerleşmelerden elde edilen menfaatler birbirine bağlı olarak gelişiyordu. Afrika'dan aldıkları esirleri Amerika'ya götürerek çalıştırıyorlar, buradan elde edilen bol miktardaki altın ve gümüşü de Asya'da baharat, biber ve sair malların satın alınmasında kullanıyorlardı.

Portekizliler, XVI. asrın başlarından itibaren Hint Okyanusu ticaretini hâkimiyetleri altına alarak bu ticaretten büyük paralar kazanmaya başladılar. Bu durum İngilizler ve Hollandalıların da Hint Okyanusu ticaretine yönelmesine neden oldu. 1590 yılından itibaren Hindistan'a keşif heyetleri gönderen İngilizler, gerekli incelemeleri yaptırarak ticaret imkânlarını öğrendiler. Hindistan ticaretinin cazibesini görünce de 1600 yılında Doğu Hindistan Kumpanyasını

---

[3] Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, I,(çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğmuş), Teori Yayınları, Ankara 1995, s. 295-296.

[4] Herbert Heaton, s. 302-303.

(East India Company) kurdular.[5] Bu kumpanya sayesinde Portekizlileri ve Hollandalıları bölgeden uzaklaştıran İngilizler, Uzak Doğu mallarının tek satıcısı durumuna geldiler.[6] Sömürgeci bir yayılma politikası takip etmeye başlayan İngilizlerin, Asya'daki sömürge faaliyetlerini Doğu Hindistan Kumpanyası yürütüyordu. Kuruluşundan onbeş yıl sonra kumpanyanın Hindistan, Endonezya ve Japonya'da yirmi kadar şubesi faaliyet gösteriyordu.[7]

Takip eden dönemde XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, bu ülkeyi diğer ülkeler sanayileşinceye kadar, adeta dünyanın tek atölyesi, tek büyük ithalat ve ihracatçısı, tek taşımacısı ve yatırımcısı durumuna getirdi.[8] Tarımla başlayan ve dokuma ile devam eden gelişmeler sanayinin finansmanı için gerekli sermayeyi sağlarken, özellikle pamuklu dokuma, Sanayi Devrimi'nin itici gücünü oluşturuyordu. Ev içi ekonomiden, seri üretimin yapıldığı fabrika ekonomisine geçen İngiltere ekonomisi, ihracat üzerine kuruluydu. XVIII. yüzyılın ortalarında İngiltere'nin ihracatının dörtte üçü mallarının daha kaliteli olması ve yakınlığı dolayısıyla Avrupa'ya yapılıyordu. Fakat aynı yüzyılın sonuna doğru diğer Avrupa ülkelerinde başlayan sanayileşme İngiltere'nin ihracatının düşmesine neden oldu. Artık İngilizlerin Avrupa'ya olan ihracatı toplam ihracatın üçte birine düştü. Bu durum İngilizlerin dikkatini Avrupa dışı pazarlara ve sömürgelere vermesine neden oldu.[9]

İngiltere'nin sömürgelerle olan ticaretinin dış ticaret içerisindeki payı, XVII. yüzyılın başında %15 iken, 1775 yılına gelindiğinde bu oran üçte bire kadar yükseldi. İşte İngiltere'yi diğer rakipleri karşısında tartışmasız lider kılan

---

[5] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı – İngiliz İktisâdî Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 1-2.

[6] Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra Uzak Doğu mallarının Avrupa'ya taşınması Hint ve Uzak Doğu ile alakalı Akdeniz ticaretinde buhran doğurdu. Akdeniz üzerinden ticaret XVI. yüzyıl boyunca devam ettiyse de özellikle Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kurulmasından sonra Akdeniz'e Basra veya Kızıl Deniz üzerinden Hint malı gelmez oldu. (Mübahat S. Kütükoğlu, s. 4-5.) Akdeniz ticaretinin çöktüğü dönemde İran-Osmanlı ticareti devam ediyordu. Özellikle İran ipeğinin Avrupa'ya naklinde Osmanlı hazinesi büyük gelir elde ediyordu. Hatta bu ticaret Osmanlı-İran savaşları döneminde de devam etmiştir. İran ipeğinin ticareti büyük oranda Ermeni tacirlerin elindeydi. 1690 yılında İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası yetkilileri, Ermeni tacirlerine, Halep ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinde onlar, bu kârlı ticaretten vazgeçmeyecekleri yanıtını vermişlerdi (Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel sayısı, s. 10.) XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar için Hint ticareti tamamıyla sona ermiştir. Bu hadise aynı zamanda yakın doğunun iktisadi tarihinde bir dönem noktasıdır (Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten***,** C. XV. S. 60, 1951, s. 676.)

[7] Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, (çev. Fikret Başkaya), Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 32

[8] E. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk***, (**çev. Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara 2008, s. 13.

[9] Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılâbı*, (çev. Tevfik Güran), TTK, Ankara 1994, s. 46-50.

etken de burada yatmaktadır. Sahip olduğu devasa donanma, denizaşırı sömürge ve azgelişmiş pazarlar üzerinde hâkimiyet kurmasına neden olmuştu.[10]

Sömürgelerden elde edilen pamuk, İngilizlere büyük kazanç sağlıyordu. Bu nedenle Hobsbawm, Sanayi Devriminin pamuk olmadan açıklanamayacağını söyleyerek bu ürünün önemine işaret eder. 18. yüzyılın başlarında, Avrupalıların bildiği tek pamuklu sanayi Hindistan'daydı ve bu ülke ürünleri doğu ticaret şirketleri tarafından ülke içinde ve dışında pazarlanıyordu.[11] Ancak Hindistan'dan gelen pamuklular, yerli yünlü, ketenli ve ipekli imalatçılarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşınca İngiliz hükümeti, 1721 yılında Hint pamuklu kumaşının ülkeye girişini yasakladı.[12] Pamuklu kumaş, Doğu Hindistan Kumpanyasının temel ticaret kalemiydi. XVII. yüzyılın sonu itibariyle kumpanyanın tüm ticaretinin dörtte üçünün pamuklular oluşması pamuğun önemini ortaya koyar.[13]

Hindistan pamuklu kumaşının Avrupa'ya girişinin yasaklanmasından sonra, Doğu Hindistan Kumpanyası satışları düşen ve bir süre sonra üretim yapamaz olan Hindistan'a pamuk ipliği ve pamuklu kumaş satmaya başladı. Böylece neredeyse tüm dünya piyasasının tek pamuklu üreticisi olan Hindistan, İngiliz pamuklusuna muhtaç hale getirilmiş oldu.[14]

Hindistan Yolunu Tehdit Eden Güçler

Doğu Hindistan Kumpanyası eliyle yapılan ticaret, İngiltere ekonomisinin can damarını oluşturuyordu. Bu bölgeden elde edilen gelirin düzenli olarak devam etmesi, İngilizleri Avrupa'da daha güçlü kılıyordu. Bu durumda İngiltere'nin doğudaki sömürgelerine yapılacak bir saldırı onun, Avrupa'daki gücünün azalması anlamına geliyordu. Hindistan'daki İngiliz varlığını tehdit edebilecek güçteki devletlerden ilki kuşkusuz Rusya idi. Kafkasya istikametinde yayılan Ruslar, İngilizleri korkuttuğu için, Hindistan'la Rusya arasında bir set oluşturan İran'ın gücünü ve bütünlüğünü koruması İngilizler için özel önem taşıyordu.[15]

İngilizleri Hindistan yolu üzerinden tehdit edebilecek ikinci devlet ise Fransa olmuştur. Napolyon Bonapart, Fransız İhtilali'nden sonra başlayan koalisyon savaşları sırasında en büyük düşmanları olan İngiltere'nin canını en hassas noktasından yakmak istiyordu. Bu amaçla harekete geçen Napolyon, 1798 yılında İngiltere'nin Hindistan'la olan ulaşım yollarının üzerinde oldukça stratejik bir nokta olan Mısır'ı işgal etti. Fransızlar, Mısır'ın işgal edilmesiyle

---

[10] E. J. Hobsbawm, s. 49-50.
[11] E. J. Hobsbawm, s. 52-53.
[12] Herbert Heaton, s. 303.
[13] Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazar", s. 13.
[14] Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 59.
[15] Sir John McNeill, *Progress and Present Position of Russia in the East*, John Murray – Albemarle-Street, London 1836, s. 59-61.

İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısının kesileceğini ve ekonomik sıkıntıya düşen İngiltere'nin barış istemek zorunda kalacağını hesap ediyordu. Hatta Napolyon, sadece Mısır'ın işgali ile kalmayıp, ya Süveyş'e bir kanal açarak Kızıldeniz üzerinden ya da Suriye üzerinden yoluna devam ederek Hindistan'a kadar uzanmanın hesaplarını yapıyordu.[16]

Napolyon'un dikkatini Asya'ya vermesinden tedirgin olan İngilizler,[17] Mısır'ın sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu ve kendisi gibi Napolyon'un Mısır'a hâkim olmasından rahatsızlık duyan Rusya ile işbirliği yaparak Fransızları Mısır'dan çıkarmayı başardı. Bu teşebbüs İngilizleri öyle korkuttu ki, Osmanlılarla bozuşma pahasına bir süre askerlerini Mısır'dan çekmek istemediler.[18]

Fransızların, Mısır'dan çıkarılmalarından yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra İngilizler için Hindistan yolu bir kez daha tehdit edilmeye başlandı. Üstelik bu kez tehdit iki farklı yönden geliyordu. İngilizleri tedirgin eden ilk tehdit Ruslardan kaynaklanıyordu. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusu tarihte ilk kez Doğu Anadolu'ya girmiş[19] ve özellikle 1829 yılı içerisinde dört ay gibi bir süre içerisinde 640 kilometrelik bir yol kat etmişti. Bu yürüyüş neticesinde Ruslar, Trabzon eyaletini kısmen, Erzurum eyaletini ise bütünüyle ele geçirdiler. Bu da Fırat Nehrinin kaynaklarının Rusların eline geçtiği anlamına geliyordu.[20] Gerçi Ruslar, 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması ile Doğu Anadolu'yu bütünüyle terk etmişlerse de,[21] bu durum İngilizlerin tedirgin olması için yeterliydi. Çünkü Rusların bir kez daha Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya girmeleri halinde onları durduracak güç Osmanlılarda görünmediği gibi, 1829 yılı içerisinde ele geçirdikleri yeri bir miktar daha geçmeleri, Hindistan'dan gelen yollardan biri olan Fırat vadisine yerleşmeleri anlamına geliyordu. İşte bu tehlike, İngilizlerin kesinlikle göze alamayacakları kadar büyüktü. Üstelik birkaç yıl önce Rusların, bölgenin bir diğer önemli gücü olan İran'ı da mağlup etmiş olmaları İngilizlerin korkusunu daha da artırıyordu.[22]

İngilizleri tedirgin eden bir diğer gelişme Mısır'da yaşanıyordu. Gerek Osmanlı Devletinin gerekse Avrupa'nın birbirinden karışık meselelerin içerisinde bulunduğu bir dönemde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, bilhassa

---

[16] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997, s. 55-56.

[17] Sir John McNeill, s. 59.

[18] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK, Ankara 1988, s. 27 vd.

[19] Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", *Yeni Türkiye 44*, 2002, s. 154.

[20] Ahmed Muhtar Paşa, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi II*, İstanbul 1928, s. 90.

[21] Mehmed Arif, "Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku' Bulan Harbe Dair Bir Vesika", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,* Cüz: 14, İstanbul 1328, s. 887.

[22] Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası,* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2009, s. 10.

Fransız uzmanlardan yararlanarak idari, iktisadi, askeri ve sınaî sahalarda büyük gelişmeler kaydediyordu. Mehmet Ali Paşa, yeteri kadar kuvvetlendikten sonra, 1831 yılında bir takım bahanelerle Suriye'ye girdi.[23] Kısa zamanda Suriye'yi ele geçiren Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Anadolu'ya gönderdi ve Anadolu'ya geçen İbrahim Paşa, Osmanlı ordularını peş peşe mağlup etti. Her geçen gün yeni katılımlarla kalabalıklaşan Mısır ordusu Kütahya'ya kadar ilerleyince araya giren İngiltere ve Fransa 14 Mayıs 1833 günü, Kütahya'da bir anlaşma imzalanmasını sağladı. Buna göre Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ilaveten Suriye valiliği,[24] oğlu İbrahim Paşa'ya da elinde bulunan Cidde valiliğine ek olarak Halep valiliği verildi.[25]

Böylece iyi yetiştirilmiş bir orduya ve modern bir donanmaya sahip olan Mehmet Ali Paşa, Fırat Nehrinin bir kısmının da içerisinde bulunduğu Hindistan yolunun ağzına yerleşmiş oldu.

Suriye'nin Mehmet Ali Paşa'nın elinde kalması İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'u memnun etmedi. Nitekim Palmerston, İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Granville'e yazdığı bir mektupta; "Suriye'nin alınması, Bağdat'ın da alınması demektir. Padişahın bu kadar güçsüzleşmesinin İngiltere'nin çıkarına olup olmadığı kuşkulu bir durumdur. Padişahın güçten düşmesi ve topraklarını kaybetmesi onun Rusya'ya olan direncini azaltacaktır" diyerek endişelerini dile getirmiştir. Buna rağmen II. Mahmut'un İngilizlerden istediği donanma yardımı, o sırada Hollanda ile olan sorunlar nedeniyle reddedildi.[26] Bu durum II. Mahmut'un kendisini güvende hissetmek için yeni arayışlara girmesi anlamına geliyordu.

Mehmet Ali Paşa ile yapılan anlaşmaya rağmen Sultan II. Mahmut huzursuzdu. Mehmet Ali Paşa her an yeniden harekete geçebilirdi. Bu nedenle Paşa'ya kesinlikle güvenmiyordu. Ayrıca Mısır meselesi sırasında İngiltere ve Fransa'nın takındıkları tavır II. Mahmut'u rahatsız etmiş ve bu iki devlete olan güvenini kaybetmesine neden olmuştu. Bu nedenle geriye Mehmet Ali Paşa'nın yeniden harekete geçmesi tehlikesine karşı güvenebileceği tek bir devlet kalıyordu ki, o da Rusya'dan başkası değildi. Bunlardan dolayı Sultan II. Mahmut, İngiliz ve Fransızları şaşkına çevirerek 8 Temmuz 1833 tarihinde Ruslarla Hünkâr İskelesi Anlaşmasını imzaladı. Anlaşmaya göre, taraflardan birine herhangi bir saldırı olması durumunda diğeri en etkin bir şekilde yardıma gelecekti.[27] Hünkâr İskelesi Anlaşması ile Rusya, Osmanlı Devletinin himayesi altına aldığı için, İngilizler vaziyetten rahatsız oldu. Ruslar, İngilizlerin uzun

---

[23] Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, TTK, Ankara 1988, s. 25-29.

[24] Fahir Armaoğlu, s. 205.

[25] *Halep Vilayeti Salnâmesi,* Halep 1326, s. 79.

[26] Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır,* (çev. Deniz Zarakolu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 289.

[27] Şinasi Altundağ, s. 151.

yıllardır özenle geliştirdikleri çıkarlarını tehlikeye düşürecek kadar büyük bir tehlike haline gelmişti.

İngilizleri ve İngiliz hariciyesini yöneten Dışişleri Bakanı Palmerston'u endişelendiren esas şey, Doğu Akdeniz'in küçük pazarlarından ziyade İngilizlerin Asya'daki toprakları ve pazarlarıydı. Mehmet Ali Paşa, Ruslara müdahalede bulunma fırsatı verdiği takdirde Ruslar, Osmanlı İmparatorluğunu ortadan kaldırarak, İngilizlerin önemsediği pazarı tehlikeye düşürebilirdi.[28] Hâlbuki İngilizlerin politik ve ticari üstünlüklerini devam ettirebilmeleri Osmanlı İmparatorluğunun varlığına bağlıydı. Bu durum aynı zamanda Avrupa'da kuvvetler arasındaki dengeyi de sağlıyordu. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü koruyarak aynı zamanda Hindistan'a giden yolu da kontrol altında tutabileceğini düşünüyordu.[29]

Böylece geniş bir bölgeye yayılarak İngiltere'nin sömürgeci amaçlarına ciddi şekilde meydan okuyan ve İngiltere'nin Hindistan'la olan iletişimine tehdit oluşturan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa[30] ile her an İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarını işgal ederek İngiliz çıkarlarına darbe vuracak olan Rus tehdidi, İngiltere'yi Hindistan yolunu güvenceye alma noktasında daha aceleci ve kararlı davranmaya itti. Özellikle Hünkâr İskelesi Anlaşması, İngiltere için adeta bir uyarı mahiyetinde olup elini çok daha çabuk tutması gerektiği anlamını taşıyordu.[31]

Hindistan Yolu Çalışmaları

Hindistan'a giden her iki kısa yol da Osmanlı topraklarından geçiyordu. Bunlardan ilki Basra Körfezinden Bağdat ve Halep yoluyla Akdeniz'e, diğeri de Kızıldeniz üzerinden İskenderiye'ye ulaşıyordu. Bu iki yol da çok eski zamanlardan beri ticaret kervanlarının kullandığı yollar olup, doğal olarak Avrupalılar tarafından da biliniyordu. XVI. yüzyıldan itibaren bazı Avrupalı gezginler Fırat Nehri vasıtasıyla Bağdat ve Basra'ya kadar seyahat etmişti.[32] Bunlardan biri olan Hollandalı Leonhart Rauffolff, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Suriye, Lübnan ve Filistin'i dolaşmış ve seyahatini kitaplaştırmıştı.[33] Yine XVIII. asrın

---

[28] Khaled Fahmy, s. 287.

[29] Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildirileri II*, TTK, Ankara 1981, s. 1368.

[30] Khaled Fahmy, s. 22.

[31] Fahrettin Tızlak, "İngiltere'nin Fırat Nehri'nde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler (1834-1836)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 6,* Samsun, 1991, s. 294.

[32] Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, C. LXV, S. 243, Ağustos 2001, s. 656.

[33] Nilüfer Bayatlı, "Hollandalı Doğu Gezgini Dr. Leonhart Rauffolff'un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler", *XIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler III.* I. Kısım, TTK, Ankara 2002, s. 1.

sonlarından itibaren başta George Baldwin olmak üzere bazı İngiliz tüccarlar, Hindistan'a gitmek için Süveyş – Kızıldeniz yolunun çok daha kârlı olduğunu düşünerek, hükümetlerini bu hususta çaba sarf etmeye çağırmıştı. Nitekim tüccarlar, yaptırdıkları incelemeler neticesinde Süveyş – Kızıldeniz yolunun, Ümit Burnu yoluna göre üçte bir oranında daha kısa olduğunu ortaya koydular. Üstelik ilk buharlı gemiler, çok fazla su ve yakıta ihtiyaç duyduğundan yük için gemide çok az yer kalıyor ve bu nedenle kâr oranı aynı ölçüde düşüyordu. Ayrıca bu uzun yolculuk esnasında şiddetli fırtınalar yüzünden pek çok gemi zarar görüyor veya batıyordu. 1830 yılına gelindiğinde Süveyş Kanalının açılması fikri İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'a sunuldu. İngiliz bakan, zaten pek çok sorunun yaşandığı bölgeye ikinci bir boğazlar sorunu çıkarmak anlamına gelen projeye onay vermedi.[34] Yine 1824 yılında Fırat Nehri ile ilgili bir rapor hazırlayan ve bunu 1829 yılında yayınlayan Sir William Quseley, ilkçağlardan itibaren nehre verilen adlar, bu nehir üzerine yapılan çalışmalar ve nehrin önemini ortaya koyarak bir anlamda Chesney'e rehberlik etti.[35]

Hindistan yolu ile ilgili yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı endişeye kapılan İngilizler, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından faaliyetlere başladılar.

1829 yılında Osmanlılara teknik destek sağlamak için gelen İngiliz topçu subaylarından olan Francis Rawdon Chesney, Edirne Anlaşması imzalandıktan sonra birkaç ay Balkanlarda savaş bölgesinde kalmış ve çeşitli yerleri dolaşarak bir rapor hazırlamıştı. Çalışmasını bitirince İstanbul'a gelen Chesney, raporunu İngiltere Büyükelçisi Sir Robert Gordon'a takdim etti. Bu rapor büyükelçi tarafından beğenilmiş olacak ki kendisine İngiltere ve Hindistan arasındaki bağlantı imkânlarını araştırma görevi verildi. Chesney bu gezi ile bir taraftan Hindistan yolu ile ilgili inceleme yaparken bir yandan da Mehmet Ali Paşa'nın durumunu inceleyecekti. Mehmet Ali Paşa'nın gittikçe güçlenmesinde rol oynayan Fransızların gittikçe artan etkisi İngilizleri rahatsız ediyordu.[36]

Chesney'in bu keşif gezisi sırasında araştıracağı hususları şu şekilde sıralamak mümkündür:

---

[34] Mübahat S. Kütükoğlu, s. 76.

[35] Sir William Quseley, "Observations on the River Euphrates", *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom,* Vol. I, 1829, s. 107-121. Sir William (Gore) Quseley, Hindistan'da eğitim görmüş olup, Farsça ve Arapça biliyordu. 1815 yılında, "Abdullah" uydurma adıyla İran topraklarında epeyce dolaşmış ve ülkesi için bilgi toplamıştı. Colonel Chesney'den çok önce de (1824), Fırat-Basra arasında etütler yapmış ve Fırat Suyu ile alakalı bir de "kaynaklı" makale yazmıştı. İngilizleri, Basra Körfezindeki Buşir Limanı /Bender-i Buşir/ yerine, ondan daha kısa olan Tebriz-Erzurum-Trabzon yoluyla ticaret yapmaya çağıran ve bunu gerçekleştiren de Sir Quseley'dir. Nihayet, birkaç yıl sonra Ruslara yenilen İran Şahı Abbas Mirza da, herhalde İngilizlerin teşvikiyle bu tercihi kullanmıştı. (Selahattin Tozlu, s. 128.)

[36] James Marshall Cornwall, "Three Soldier Geographers", *The Geographical Journal* 131/3, September 1965, s. 361.

- Halep, Lazkiye, İskenderun ve Antakya'dan Hindistan'a iletişim noktaları hakkında bilgi toplamak,
- Her rota için gereken gün sayısını tespit etmek,
- Diğer yollarla karşılaştırıldığında Fırat yolunun avantajlarını tespit etmek,
- Yolun sağlayacağı hız ve güvenlik durumunu belirlemek,
- Fırat üzerindeki ticaret hacmi ile nehirde kullanılacak gemilerin çapı ve su alma derinliğini tespit etmek,
- Nehirdeki ulaşım noktalarını belirlemek,
- Hangi noktalarda buharlı gemiler için yetecek kadar odun bulunduğunu öğrenmek,
- Fırat'ın kıyılarında, özellikle de sağ taraftaki kabileler ve aşiretlerin durumunu öğrenmek,
- Lazkiye, İskenderun ve Asi Nehrinin ağzındaki limanların ne durumda olduğunu gözlemlemek,
- Halep'ten Bağdat ve Basra'ya giden yolun güzergâhını incelemek,
- Hangi noktalarda buharlı gemilerin kıyıya yanaşabileceğini belirlemek.

Chesney belirtilen bu maddeleri inceledikten sonra kapsamlı bir rapor hazırlayacak ve İstanbul'daki İngiliz elçiliğine sunacaktı.[37]

1830 yılında Mısır'a giden Chesney, Kahire, İskenderiye, Süveyş gibi şehirleri gezdi, Nil Nehri başta olmak üzere çeşitli yerlerde araştırmalar yaptı. Neticede Mısır'daki Fransız nüfuzunun İngiltere'nin Süveyş yolunu kullanmasına mani olacağına karar veren Chesney, diğer yol olan Fırat'a yöneldi. Hayfa, Kudüs, Beyrut ve Şam üzerinden Fırat Nehrine ulaşan Chesney, Ane'de satın aldığı bir botla önce Bağdat'a ardından da Basra'ya kadar gitti.[38] Buradan İran'a geçen Chesney, Tebriz üzerinden Erzurum ve Trabzon'a kadar gitti. Ardından da Sivas, Urfa, Halep ve Antakya güzergâhı ile Akdeniz'e ulaştı ve buradan deniz yoluyla İstanbul'a geri döndü. İstanbul'a geldiğinde Robert Gordon'un yerine elçi olarak görev yapan Stratford Canning ile görüşerek izlenimlerini ona anlattı.[39]

Chesney, Londra'ya giderek Mısır, Suriye ve Fırat Nehri ile ilgili raporunu Dışişleri Bakanlığına sundu. Chesney raporunda, Hindistan'a giden en uygun yol olarak Fırat Nehrini önerdi.[40] Nehrin buharlı vapurların işlemesi için uygun olduğunu savunarak, Birecik'i buharlı vapurlar için başlangıç istasyonu olarak seçti.[41] Chesney, yolun ticari avantajları yanında, Osmanlı İmparatorluğu zemininde kendilerine siyasi destek sağlayacağını ve İngiltere'nin doğuda ve

---

[37] Francis Rawdon Chesney, *Narrative of This Euphrates Expedition Carried on by Order of the British Government*, Longsman, Green and Co., London 1868, s. 116-141.

[38] James Marshall Cornwall, s. 362.

[39] Francis Rawdon Chesney, *Narrative of This Euphrates Expedition,* s. 116-141.

[40] Zaki Saleh, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914,* Al-Ma'aref Press, Baghdat 1957, s. 152

[41] Francis Rawdon Chesney, "Reports on the Navigation of the Euphrates", *The Journal of the Royal Geographical Society of London,* Volume: III, 1833, s. 232.

batıda itibarının artacağını kaydetti. Böylelikle Hindistan'daki İngiliz menfaatleri da sağlama alınmış olacaktı.[42] Bu sırada birçok nüfuzlu kişinin desteğini aldı. Dışişleri Bakanı Palmerston'un Mehmet Ali Paşa'nın isyanı dolayısıyla meseleye tereddütlü yaklaşmasına rağmen Chesney amacına ulaştı. Hatta bizzat Kral IV. William'ın huzuruna çıkarak onun da desteğini aldı.[43] İngiltere parlamentosu Fırat projesini görüşmek üzere toplandı ve yapılan görüşmelerin ardından onaylanan proje için 20.000 pound ayrılması onaylandı ve Chesney projeyi yürütmekle görevlendirildi.[44] Ayrıca Chesney'e, geçici olarak albaylık rütbesi verildiği gibi denizcilerden, subaylardan ve bazı bilim adamlarından oluşan bir ekip kurması sağlandı.[45]

Fırat Nehrinde Vapur İşletme İmtiyazı Tartışmaları

İngilizler, Hindistan yolunun gelecekte herhangi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaması için, bölgede kendi imtiyazlı alanlarını oluşturmanın çabasındaydılar. Almak istedikleri imtiyaz, ticari olarak çok fazla gelir getirmese de İngilizlere stratejik avantaj sağlayacaktı. İngiltere parlamentosunun aldığı karardan sonra konuyla ilgili ilk temas Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile kuruldu. İngilizler, istiklal peşinde koşan Mısır valisinin, kendilerinin desteğini alabilmek adına sorun çıkarmadan istenen ruhsatı vereceğini düşünüyorlardı.[46] Nitekim düşündükleri gibi de oldu ve Mehmet Ali Paşa, kendilerine yardımcı olabileceğine dair cevap verdi. Bunun üzerine İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Ponsonby, tercümanı Pizani aracılığıyla Osmanlı Hükümetine başvurarak Hindistan'la olan ticareti kolaylaştırmak ve İngiltere ile Hindistan arasındaki haberleşmeyi hızlandırmak için Fırat Nehrinde buharlı vapur işletmek için ruhsat talebinde bulundu. Ponsonby, ilk yazısında eğer talepleri karşılanmazsa Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yardıma hazır olduğunu ve amaçlarına ulaşmak için Mısır'ın içinden geçen Süveyş yolunu kullanacaklarını söyledi. Osmanlıları köşeye sıkıştırıp, istedikleri izni kolayca alabilmek adına kullanılan bu rahatsız edici ifadeler üzerine, İngilizlerin tercümanı riyasete davet edilerek izahat istendi. Tavırlarının siyasi nezakete sığmadığı ifade edildikten sonra, istenen ruhsatın ancak dostane ilişkiler çerçevesinde talep edilebileceğini ve eğer verilecekse de ancak dostluk üzerine verilebileceği vurgulandı. Ayrıca Mehmet Ali kim oluyor da gidip onu maksadınıza alet ediyorsunuz, eğer bu tip dedikodular çıkmaya devam ederse talebiniz iade edilecek denilerek sert bir

---

[42] Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, Sayı: 35, Mart 1984-1994, s. 28.

[43] James Marshall Cornwall, s. 362.

[44] Zaki Saleh, s. 153.

[45] James Marshall Cornwall, s. 362.

[46] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HH), Dosya No: 1179*, Gömlek No: 46587.

tavır takınıldı. Bunun üzerine verilen ilk takriri geri çeken İngilizler, hükümetin rahatsız olduğu ifadeleri çıkararak taleplerini yenilediler.[47]

İngilizlerin talebi, Basra Körfezi istikametinden getirilecek iki buharlı vapurun Fırat Nehrine konulması ve vapurlar işlemeye başladıktan sonra herhangi bir sakınca ortaya çıkmadığı sürece imtiyazın devam etmesi şeklindeydi.[48] Bir anlamda sorun çıkmaması halinde süresiz imtiyaz isteğinde bulunuyorlardı.

İngiliz elçisinin yazdığı yazıda, Fırat'ta vapur işletilmesine müsaade edilmesi halinde ticaretin artacağı vurgulanmış ve bunun Osmanlı Devletine de menfaat sağlayacağı ifade edilmiştir. Ancak yazının devamında, Osmanlı Devleti gibi bir dost devletin bu talebi reddetmesi halinde bunun İngilizler arasında büyük bir üzüntüye sebep olacağı yazılarak talebin süratle yerine getirilmesi rica edilerek bir anlamda içten içe bir tehdit vurgusu da yapılmıştır. Bu meselenin kendileri açısında önemini de şu şekilde vurgulamışlardır: İngiltere Devleti, İngiltere ve Hindistan halkının menfaatleri için hiçbir mühim tedbirin icrasını ertelemediği gibi, zamanın ve durumun mümkün kıldığı her türlü teşebbüsü de yerine getirmekte aceleci davranmaktadır.

Osmanlı yetkilileri, talep karşısında şimdilik bir vapura bir defaya mahsus ruhsat verilerek taraflara olan menfaatinin gözlenmesi teklifini getirdi. Fakat buna yanaşmayan İngiliz elçiliği, bir defalık ruhsattan bir şey anlaşılamayacağı gibi bir vapura izin verilmesi halinde beklenen faydanın da hâsıl olmayacağını beyan ederek, şayet iki vapurun karşılık gidiş gelişine izin verilirse esas faydanın o zaman görülebileceği söylendi.[49]

İngilizler, Fırat Nehrinde vapur işletme imtiyazının Osmanlılara kesinlikle zararının dokunmayacağını söyleseler de, Osmanlı devlet adamları bundan emin o kadar olamıyordu. İznin verilmesine taraftar olanların yanında, sakıncaları dolayısıyla karşı çıkanlar da vardı. Nitekim mesele padişaha arz edildiğinde, başlangıçta sakıncalarından dolayı olumsuz cevap verip, sonradan izin vermenin yakışıksız olacağını, bu yüzden meseleyi etraflıca düşünüp, şimdi ve gelecekte ortaya çıkabilecek mahzurları ne ise tespit edildikten sonra ya kesin olarak reddedilmesi veya araştırıldıktan sonra uygun bulunursa kabul edilmesi görüşünü belirtti.[50]

İngilizler, Rusların Hindistan yolunu tehdit etmesinden nasıl endişe duyuyorsa, Ruslar da aynı şekilde İngilizlerin Osmanlı topraklarında üstünlük elde etmesinden endişe duyuyordu. Özellikle Hünkâr İskelesi Anlaşması ile elde ettikleri üstünlüğü İngilizlere kaptırmak istemiyorlardı. Bu nedenle Fırat Neh-

---

[47] *BOA. HH. 1172/46352.*
[48] *BOA. HH. 1350/52737.*
[49] *BOA. HH. 1172/46352.*
[50] *BOA. HH. 1179/46587.*

rinde vapur işletme imtiyazı meselesi ortaya çıkınca ilk tepkiyi veren Ruslar olmuştu. Rusya'nın Paris elçisi Boçoriyorgo'dan İstanbul elçisi Pontef'e gelen yazıda İngilizlerin talebinin ne kendileri ne de Fransa için kabul edilebilir olduğunu belirttikten sonra, izin verilmesi halinde gelecekte Osmanlıların başına vahim neticeler açacağını ifade etti. Rus elçisi vapurların geçişine bir kez izin verilirse İngilizlerin hem sahil kesimini hem de etrafını zapt edeceği uyarısında bulundu.[51]

Rusların, İngiliz teklifinin reddi yönündeki çabalarına karşılık Osmanlı Hükümeti, meseleye vakıf devlet adamlarına fikirlerini sorarak karar vermeye çalışıyordu. Görüşü alınan kişilerden birisi Bağdat Valisi Ali Paşa olmuştur. Hindistan'dan İngiltere'ye, İngiltere'den de Hindistan'a mektup ve sair şeylerin naklini kolaylaştırmak için Süveyş yolundan daha kısa olan Fırat yolunun kullanılmasının, devlete herhangi bir sakınca getirip getirmeyeceği, görev yaptığı bölgeyi doğrudan doğruya ilgilendirdiği için Bağdat Valisi Ali Paşa'ya soruldu. Ali Paşa, henüz bu ruhsat meselesi gündeme gelmeden evvel Halep'te görev yaparken Fırat Nehrinin temizlenerek içerisinde vapur işletilmesi halinde devlete büyük yarar sağlayacağını düşündüğünü ve şimdi ortaya çıkan bu durumun Osmanlı Devletinin menfaatine olacağını beyan etti. Fırat Nehrinde vapurların işlemesi ile bölgeye kayacak olan Hindistan ticaretinin devlete büyük gelir getireceğini belirten Ali Paşa, Birecik'ten itibaren nehrin temizlenmesi halinde vapurların işlemesinde bir sakınca olmayacağını belirtti. Fakat Hille'den Kurna'ya kadar Fırat'ın akışındaki düzensizliğin çıkarabileceği sorunlara da dikkat çekti. Bu arada daha sağlıklı ve kesintisiz bir bağlantının Fırat'tan Dicle'ye açılacak bir kanalla mümkün olacağını ve bu durumda Birecik, Bağdat ve Basra arasında daha düzenli iletişim kurulabileceğini beyan etti. Eğer kanal açma fikri uygun bulunursa işin İngilizlere kesinlikle verilmemesini, istenirse kendisinin Fırat'tan Bağdat'a böyle bir kanalı açabileceğini ifade etti. Bu arada şimdilik Halep ve havalisinin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın elinde bulunmasından endişe duyduğunu ve bu vapur işi vesilesiyle yaşanacak temasların akla bir takım sakıncaları getirdiği uyarısında bulundu.[52]

Fırat Nehrinde İngiliz vapurlarının işlemesi hususunda fikir beyan eden bir diğer kişi Londra elçisi Mehmet Namık Paşa'dır. Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında İngiltere'nin desteğini sağlamak üzere 1832 yılında Londra'ya elçi olarak gönderilen Namık Paşa, vazifesini tamamlayıp döndükten sonra bir süre İstanbul'da bulunmuş ve 1834 yılında bilgi ve tecrübesine binaen yeniden Londra elçisi olarak tayin edilmiştir.[53] İşte Namık Paşa'nın bu ikinci Londra elçiliği sırasında Fırat Nehrinde vapur işletilmesi hususu tartışılıyordu. Dolayısıyla Namık Paşa'nın bu husustaki önerisine Osmanlı devlet adamları

---

[51] *BOA. HH. 1167/46153/A.*

[52] *BOA. HH. 1178/46565/A.*

[53] Şehabeddin Akalın, "Mehmed Namık Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi IV/7,* Eylül 1952, İstanbul 1953, s. 129-137.

özel önem veriyordu. Namık Paşa, ilk olarak İngilizlerin başlangıçta Mehmet Ali Paşa ile irtibata geçmesini yorumlamış ve Osmanlı Devletinin hükmü altındaki bir toprakla ilgili tasarrufta bulunulurken, onun onayı alınmadan bir vali ile anlaşmaya yanaşmanın devletlerarası hukuka aykırı olduğunu belirtmiştir. Ardından da Palmerston ile bir görüşme yaptığını ve İngiliz bakanın kendisine, İstanbul'da bulunan elçilerine Osmanlı Devleti ile müzakerelerde bulunması talimatını gönderdiğini ve İngilizlerin bu işe çok özel önem verdiğini söylemiştir. Fırat hususundaki görüşüne gelince, Namık Paşa'ya göre, Fırat Nehrinde vapur işletilmesi halinde, bölgede Hindistan ticareti nedeniyle büyük bir yoğunluk yaşanacaktır. Bu geçiş sırasında alınacak gümrük vergisi Osmanlı hazinesine önemli bir gelir getirecektir. Yol açık kaldıkça İngiltere'nin Osmanlı Devletine ihtiyacı çoğalacak ve netice devlet için madden ve manen hayırlı olacaktır.[54] Diğer taraftan Namık Paşa, siyasi olarak oldukça büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönemde İngilizleri kırmanın da uygun olmadığını belirtmiştir.[55]

Namık Paşa, Londra'da temaslarını sürdürürken Dük Velington ile de görüştü. Bu görüşmede Osmanlı Devleti hakkında iyi düşüncelerini ifade eden Dük Velington, Mehmet Ali Paşa ilgili düşüncesini yansıttığı kısımda, şu sıralar bozuk düşüncelerinden vazgeçmiş gibi görünse de asıl niyetinin Mısır olduğunun unutulmaması gerektiğini belirtti. İngiltere'nin, Mehmet Ali Paşa'ya karşı kurulacak bir ittifaka ön ayak olup asayişin Osmanlı Devleti lehine temin edilmesini istediğini, fakat Osmanlı Devletinin de İngiltere'nin dostluğuna karşılık dostluk göstermesi gerektiğini bildirdi. Bu durumda Velington, eğer siz bize Fırat meselesinde istediğimiz ruhsatı verirseniz, biz de Mehmet Ali Paşa'ya karşı size destek oluruz. Böylece her iki devlet de istediğini almış olur demek istiyordu.

Namık Paşa'nın Fırat meselesinde duyduğu en önemli endişe Adana, İskenderun ve Halep'in Mehmet Ali Paşa'nın elinde bulunmasıydı. Ona göre eğer bu vapur işinden istenen menfaat temin edilmek isteniyorsa bu mahzurun ortadan kaldırılması gerekiyor. Bu düşüncesi ile Namık Paşa, Dük Velington ile aynı fikre sahip olduğunu göstermiş olur. Osmanlılar Fırat için İngilizlere imtiyaz verecek, İngilizler de karşılığında Osmanlıların en büyük sorunlarından biri olan Mehmet Ali Paşa'dan kurtulmalarını sağlayacaktı. Böylece Mehmet Ali Paşa meselesi ortadan kaldırılınca Fırat Nehrinden beklenen fayda sağlanmış olacaktı. Mehmet Ali Paşa ortadan kaldırılamazsa da en azından devlete olan itaati kuvvetli bir kefille sağlama alınmış olacaktı.[56] İngilizlerin bu sırada Chesney başkanlığındaki heyeti incelemelerde bulunmak üzere Fırat'a göndereceği bilgisini alan Namık Paşa, Dük Velington'a, buraya asayiş tam olarak sağlanmadan memur göndermenin uygun olmadığı uyarısını da

---

[54] *BOA. HH. 829/37503/F.*
[55] *BOA. HH. 1172/46352.*
[56] *BOA. HH. 829/37504/B.*

yapmıştır. Üstelik isyan halinde olan bu bölgedeki sorunun öyle birkaç gün içerisinde çözülebilecek basit bir mesele olmadığının da bilinmesini istedi.

Fırat Nehrinde İngiliz vapurlarının işletilmesine yönelik görüş bildiren bir diğer devlet adamı da Namık Paşa'nın ardından Londra elçisi tayin edilen Beylikçi Nuri Efendi'dir. Nuri Efendi, selefinin aksine bu meselenin devlete yarar getireceği kanaatinde değildir. Hatta mahzurları dolayısıyla endişe de duymaktadır. Nuri Efendi: "Bu tarafta yaptığım tetkike göre Fırat Nehri maddesinin büyük sakıncaları olduğu aşikârdır. Bu hususa müsaade edilmemesinin devlet için hayırlı olacağına şüphem yoktur" diyerek meseleye bakışını ortaya koyar. Buna karşılık dönemin siyasi şartlarını dikkate alarak hareket edilmesi gerektiğinin de farkındadır. Ya da İngilizlerin yapacakları baskılar neticesinde bu imtiyazı alacaklarını tahmin etmektedir. Bu nedenle hiç olmazsa bunun karşılığında İngilizlere biraz iş gördürmek gerektiğini ifade eden Nuri Efendi, oldukça kurnaz ve fitneci adamlar olarak nitelendirdiği İngilizlerin, yüze karşı gerçekçi olmayan dostluklarına kanılmamasını, en ufak bir menfaatleri yoksa Osmanlı Devleti için hiçbir şey yapmayacakları konusunda da uyarıda bulunmuştur. Nuri Efendi, yazısında İstanbul'u İngiltere Dışişleri Bakını Palmerston'a karşı da uyarmıştır:

"*Umur-ı Ecnebiye Nazırı Palmerston, diğerlerinden fazla olarak Ruslara can düşmanıdır. Bu nedenle gece gündüz zikri ve fikri Rusya ile İngiltere arasında bir muharebe çıkmasına çalışmaktır. Allah muhafaza elinden gelirse Osmanlı Devletini dahi bu savaşa ortak etmek arzusundadır. Gerçi bana bu hususa dair açıkça bir şey söylememişse de konuşmaları ve tavırlarından bunu anlamak mümkündü. Hatta gümrük maddesine başlangıçta, daha önce yazdığım gibi yumuşak yüz göstermişken sonradan karşı bir menfaat, çıkar olmaksızın mümkün değildir diye cevap vermesi galiba bu Fırat maddesinden dolayıdır. Anladığım kadarıyla Mısır meselesinin ortadan kaldırılması mümkün iken Fırat maddesini buna karşı kullanıyorlar.*"[57]

Görüldüğü üzere İngiliz hariciyesinin maksadını gayet iyi tahlil eden Nuri Efendi, hem Ruslarla Osmanlı Devletinin arasının açılması konusunda İngilizlerin oyunlarına gelinmemesi hem de karşılıklı çıkarların esas rol oynadığı diplomaside verilecek bir taviz karşılığında bir taviz alınmasını öneriyor.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1830'lu yıllarda müzakere edilen bir başka husus da gümrük vergilerinin yükseltilmesi ve süresi dolan tarife defterinin yenilenmesi meselesidir. Kapitülasyon hükümlerine göre yabancı tüccarlardan alınan %3 gümrük resmi, her mal için ayrı ayrı düzenlenerek XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren tarife defterleri düzenlenmeye başlandı. Bu defterler 14 yıllığına düzenleniyordu. 1820 yılında düzenlenen İngiltere tarife defterinin süresi 1834 yılında sona eriyordu. Bu süre esnasında fiyatlardaki

[57] *BOA. HH. 1186/46759/A.*

yüksek artış nedeniyle %3 üzerinden alınmakta olan gümrük resimleri neredeyse %1 - 1,5 seviyelerine düşmüştü. Bu nedenle tarife defterinin süresi dolar dolmaz Osmanlı Hükümeti, İngilizlerle müzakerelere başladı. İşte Fırat meselesi tartışılırken, gerek Namık Paşa gerekse Nuri Efendi, Londra'da bir yandan da gümrük ve tarife meselesini çözmeye çalışıyordu. İngilizler, Fırat'ta istediklerini alabilmek için bunu bir koz olarak kullanmış ve tabiri caizse kırk dereden su getirmiştir.[58]

Vapur İşletme İmtiyazının Verilmesi

İstanbul'da Fırat konusunda tartışmalar yapılırken İngilizler, izin alacaklarından emin bir şekilde hazırlık yapıyorlardı. Chesney, ilk keşif gezisinden sonra vermiş olduğu raporunda, nehrin buharlı vapurlar için uygun olduğunu belirtince buna yönelik çalışmalar yapılmaya başlandı. Plana göre İngiltere'de parçalar halinde üretilecek iki vapur gemilerle İskenderun'a getirilecek ve buradan karayoluyla Birecik'e nakledilecekti. Birecik'te ise kurulacak iskelede vapurların montajı yapılarak nehre indirilecekti.

İngilizlerle yapılan görüşmeler sırasında zaman zaman yaşanan gerginliklere rağmen, yukarıda bahsedildiği üzere gerek ekonomik gerekse siyasi faydaları düşünülerek iznin verilmesi yönünde daha baskın bir görüş ortaya çıktı. Fakat İngilizlerin talepte bulundukları ilk yazılarında vapurların Basra'dan Fırat'a konulacağı yazılı iken sonradan bundan vazgeçerek Birecik'te karar kılmışlardı. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının şüphelerine neden oldu. Ancak İngilizler, bu kararı almalarında vapurların seyrinden ziyade mektup ve sair malzemenin Londra'ya daha hızlı ulaştırılması endişesinin rol oynadığını söylediler. Basra ve Bağdat'tan Birecik'e kadar gelecek olan vapurlarda bulunan postalar, karayoluyla İskenderun veya Beyrut limanlarına taşınacak ve bu limanlarda bekleyen gemilere verilerek ve bu gemilerle Londra'ya götürülecekti. Londra'dan gelecek postalar da aynı yolu izleyerek Hindistan'a gönderilecekti. İngilizler, mektup nakli işinde çok fazla ısrarcı olduğundan Osmanlılar, sakıncalarına rağmen,[59] bunu kabul etmek zorunda kaldılar.[60] Bu sakıncalara rağmen İngilizlere imtiyaz verilmesi, karşılıklı halisane niyetlerin göz önünde bulundurulmasına bağlandı.[61]

Tartışmalar neticesinde verilecek ruhsatla ilgili iki görüş ortaya çıktı. Birincisi mutlaka geçici olması ve ikincisi de Osmanlı Devleti için herhangi bir sakınca ortaya çıkarsa derhal iptal edilecek şekilde kabul edilmesidir. Böylece

---

[58] Mübahat S. Kütükoğlu, s. 78-82. Gümrük ve tarife meseleleri ile yed-i vâhid usulünün kaldırılmasına dair müzakereler İngilizlerin işi ağırdan alması nedeniyle 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Anlaşmasına kadar devam etmiştir.

[59] Bu durumda İskenderun ve Beyrut limanlarında sürekli mektup veya sair malzeme getirip götüren İngiliz gemileri görüleceği gibi Birecik'le Akdeniz arasındaki yolda da aynı malzemeleri taşıyan İngilizler olacaktı. Bu durum Osmanlı devlet adamlarını mutlaka rahatsız etmiştir.

[60] *BOA. HH. 1350/52737, BOA. HH. 1171/46332.*

[61] *BOA. HH. 1186/46759/A.*

1834 yılının sonunda (Evahir-i Şaban 1250) İngilizlere istedikleri imtiyaz verilmiş oldu.[62]

Osmanlı Devleti, bu ruhsat işinin Rusları rahatsız edebileceği endişesini taşıyordu. Ruslar, İngilizlerin işin daha başında ruhsat talebini haber alınca karşı çıktıklarından, II. Mahmut, herhangi bir dedikoduya mahal verilmemesi için Rus elçisinin olaydan haberdar edilmesi uyarısını yapmıştır.[63]

Fırat Nehrinde iki İngiliz vapuru için verilen imtiyazın ardından Fırat'ın sağ ve solunda bulunan vilayetlere hitaben bir emir hazırlanmış ve Bağdat valisine sunmak üzere İngiltere elçisine verilmişti.[64] Nitekim Bağdat Valisi Ali Paşa'dan gelen yazıda vapurlara ilişkin ruhsat belgesinin İngiliz konsolosu tarafından kendisine verildiğini belirtmiştir.[65]

Yukarıda da belirtildiği üzere İngilizler, Fırat Nehrinde görev yapacak heyetin başına Francis R. Chesney'i getirmişti. Chesney'in yapması gerek işler aşama aşama şunlardı:

- İki buharlı vapurun Süveydiye'ye (şimdi Hatay'a bağlı Samandağ ilçesi) taşınması ve diğer malzeme ile birlikte kıyıya çıkarılması,
- Buhar kazanları, motorlar ve diğer donanımın Birecik'e kadar taşınması,
- Vapurların montajının yapılarak yüzdürülebilir hale getirilmesi,
- Deniz kıyı şeridi, Kuzey Suriye ve özellikle Fırat ile Dicle ve Karun Nehirlerinin araştırılması.[66]

Albay Chesney ve ekibi 4 Şubat 1835 tarihinde Liverpool'dan hareket etti ve yaklaşık iki ay sonra 2 Nisan'da Süveydiye'ye ulaştı.[67] Burası Mehmet Ali Paşa'nın idare ettiği yerlerden olduğu için kıyıya yanaşıp, malzemeyi indirmek ancak bir İngiliz savaş gemisinin nezaretinde mümkün olmuştur. Chesney ve ekibi karaya adım atar atmaz derhal çalışmalara başlamış ve ekipteki görevliler çalışma alanlarına göre etrafa dağılmıştı.[68] Yani yukarıda belirtilen planın ikinci aşaması gerçekleştirilmiştir.

---

[62] *BOA. HH. İradeler, Hariciye (İ.HR.), 12/597.*

[63] *BOA. HH. 1172/46352.*

[64] *BOA. HH. 1178/46565***.** Osmanlılar, Irak'ı idari taksimata tabi tutarken, bölgenin coğrafi ve askeri konumu yanında iktisadi ve sosyal konumunu da dikkate almıştı. Bu eyaletlerin idaresi, genellikle Bağdat'ta askeri ve sivil yetkilere sahip valiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Diğer eyaletlerin valileri her ne kadar padişah tarafından atanmış idilerse de, onların yetkileri ve nüfuz alanları Bağdat valisinin askeri ve siyasi gücüne göre değişiklik arz etmekteydi. (Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 36-37)

[65] *BOA. HH. 1178/46565/A.*

[66] Francis Rawdon Chesney, *Narrative of This Euphrates Expedition***,** s. 151.

[67] Francis Rawdon Chesney, *Narrative of This Euphrates Expedition***,** s. 165-167.

[68] Colonel Chesney, W. Ainsworth, "A General Statement of the Labours and Proceedings of the Expedition to the Euphrates, Under the Command of Colonel Chesney", *Journal of the Royal Geographical Society of London,* Vol. 7 (1837), s. 413, http://www.jstor.org/stable/1797540: 04/12/2008; William Francis Ainsworth, *A Personel Narrative of the Euphrates Expedition,* I, London 1888, s. 97 vd.

İngilizler karaya çıktıktan sonra sürekli kendilerine zorluk çıkarılmasından şikâyetçi idiler. Nitekim bölgeyi idare eden Mısırlı memurlar kıyıdan daha ileri gitmelerine izin vermediler. Bunun üzerine Lazkiye'de bulunan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya başvurdularsa da İbrahim Paşa, babasından emir aldığını ve yola çıkmalarına müsaade etmeyeceğini bildirdi.

Bu arada İngilizler, Mehmet Ali Paşa ile de bir görüşme yaparak padişahın emrini hatırlattılar. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, emrin sadece Fırat'ın sol tarafında bulunan vilayetler için geçerli olduğunu kendisini bağlamadığını söyledi.[69] Fırat hususunda kendisine herhangi bir yazı gelmediğini ve bunu İstanbul'a yazması gerektiği cevabını verdi. İngilizlerin Mısır'daki temsilcisi olan Albay Campell aracılığıyla alınan müsaade gösterildiğinde Mehmet Ali Paşa, bunun maksadını tam olarak anlayamadığını ve nasıl hareket etmesi gerektiğini yine de sormak istediği cevabını verdi.[70] Belli ki Mehmet Ali Paşa, hiç memnun olmadığı Fırat'ta vapur işletilmesi hususunda İngilizleri oyalıyordu. Bu arada malzemenin Birecik'e nakli için İngilizlerin kiraladığı amelelerle yük hayvanlarının sahipleri yerel yöneticiler tarafından vazgeçirildiğinden Chesney bir hayli zor duruma düşmüştü. Halep'ten tedarik edilen araba, katır ve develer Süveydiye'ye gelmek için yola çıkmışken Halep'ten bir adam gelerek bunları geriye çevirmişti. Umduğu yardımı alamayan Chesney, İstanbul'daki İngiliz elçiliğine bir yazı yazarak Osmanlı Hükümetini, Mısır Valisine kendilerine yardımcı olunması için bir emir göndermeye ikna etmesini istedi.[71] Bu talep Osmanlı Hükümetine iletildiğinde, genele hitap eden bir fermanın zaten yayınlandığını, ayrıca Mısır için bir ferman göndermenin Mehmet Ali Paşa'nın konumu dolayısıyla sakıncalı olabileceği cevabını aldılar. Fakat Osmanlı yöneticileri yine gerekli girişimlerde bulunacaklarını söylediler.[72]

Bir süre sonra İngiltere'nin Şam konsolosu yeniden Mehmet Ali Paşa ile görüşerek kendilerine yardımcı olmasını istediğinde, İstanbul'a gönderdiği ulakların henüz gelmediğini, ancak geldikleri an arzu edilen yardımın yapılacağını söyledi.[73]

Haziran ayına kadar Süveydiye'de kalan İngiliz heyeti, İngiltere'den gelen yeni bir grubun katılımı ile bir yandan Birecik'e kadar olan yolun düzeltilmesi ve bir yandan da Fırat'ta gerekli temizliğin yapılması ile meşgul oldu. Bu arada Birecik'te bir iskele inşa edilerek vapurların montajı için hazırlık yapıldı. Bu arada temin edilen yüzlerce deve, katır ve öküzle malzeme taşınmaya

---

[69] *BOA. HH. 1181/46648.*
[70] *BOA. HH. 1177/46486/A.*
[71] James Marshall Cornwall, s. 363.
[72] *BOA. HH. 1178/46565.*
[73] *BOA. HH. 360/20075/A.*

başlandı.[74] Yaklaşık 10-12 hafta süren bu nakliye esnasında yaklaşık 4,5 tonluk buhar kazanlarının derelerden ve tepelerden götürülmesi işin en zor kısmıydı.[75] Chesney ve ekibinin nakliye sırasında çektiği sıkıntıların bir kez daha dile getirilmesi üzerine Birecik mütesellimine bir yazı yazılarak ücretleri İngilizler tarafından ödenmek şartıyla gereken amele, araba ve hayvanların tedarik edilmesinde gerekli yardımın yapılması tembih edilmiştir.[76]

Chesney ve ekibinin, kendilerine yardımcı olunmadığı veya zorluk çıkarıldığı türünden şikâyetlerine yukarıda şahit olunmuştu. Fakat bu kez şikâyet karşı taraftan gelmiş ve nakliye işinde kullanılan ameleler ve nakliye araçlarının sahiplerine zulmedildiği, ücretlerinin verilmediği ve hayvanlarına el konulduğu iddiaları kendilerine iletilmişti. Bunun üzerine İngiltere elçiliğine bir mektup yazan Chesney, bunların birer iftiradan ibaret olduğunu ve kendilerine düşmanlık eden kimseler tarafından uydurulduğunu belirtti. Birecik mütesel-liminin herhangi bir tahkikat yaptırmadan kendilerini zulmetmekle suçladığını, hâlbuki ücretleri zamanında ve fazlasıyla ödediklerini, gerekirse bunların adalet karşısına çıkıp ifade vermeye hazır olduklarını yazdı. Chesney, yanında bulunan otuz kırk adamla bir memleket halkına zulmediyor diyenlere inanmanın akla uygun olmadığını, bunları tahrik eden kişinin padişahın can düşmanı olan Mehmet Ali Paşa'dan başkası olamayacağını da yazısında ifade etmiştir. Bu iddiaları ortaya atanların esas maksadının ise vapur işini iptal ettirmek sevdasına düşenler olduğunu belirtmiştir. Mektubun sonuna ise bir kez daha elçiliğin araya girerek Birecik mütesellimine kendilerine yardımcı olunması hususunda bir emrin gönderilmesini talep etmiştir.[77]

İngilizlerin en büyük endişesi Dicle ve Fırat adı verilen vapurların işlemeye başladıktan sonra Fırat Nehrinin kıyılarında oturan kabileler ve Arap aşiretlerinin saldırılarına maruz kalmaları tehlikesiydi. Bu nedenle İngiltere elçiliği vapurların himayesi ve bunlara yapılacak taarruzların önlenmesi için o taraftaki yöneticilere yazılar yazılması ve özel bir görevli gönderilmesi talebinde bulundu.[78] Bunun üzerine Arap aşiretlerinin saldırı yapmamaları için Sivas, Diyarbakır ve Rakka eyaletlerine yazılar yazılarak gerekli uyarılar yapıldı.[79] Yalnız bu arada, Osmanlı Devleti, İngilizlere bir yazı yazarak, tüm uyarılara rağmen nehir kıyılarında oturan kabileler tarafından vapurlara bir saldırı olursa Osmanlı Devletinin bundan sorumlu tutulamayacağı uyarısında bulunulmuştur. Bunun üzerine İngiltere elçiliğinden bir yazı yazılarak, Arap

---

[74] Colonel Chesney, W. Ainsworth, s. 415; Cengiz Orhonlu – Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 13, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 101.

[75] James Marshall Cornwall, s. 363.

[76] *BOA, HH. 377/20477/E; BOA. HH. 1172/46365.*

[77] *BOA. HH. 1173/46422.*

[78] *BOA. HH. 451/22357; BOA. HH. 451/22357/A.*

[79] *BOA. HH. 451/22357/A.*

aşiretleri tarafından yapılacak herhangi bir saldırıdan Osmanlıları sorumlu tutmayacaklarının garantisini verdiler.[80]

Vapurlar Yola Çıkıyor

Birecik'te tüm hazırlıklarını yapan İngilizler, ekip lideri olan Chesney'in doğum günü olan 16 Mart'ta Fırat adlı vapuru yüzdürmeyi planlıyordu. Ancak vapurun motorunda bir sorun çıkınca planlar gerçekleştirilemedi. Ertesi gün sorunlar giderildi ve Birecik istikametine gidilerek selamlama yapıldı. Bu arada selamlamaya karşılık olarak kaleden bir paye top ateşi yapıldı. Kıyıda bulunan bazı kimseler de ellerinde bulunan tüfeklerle havaya ateş ettiler. Kadınlı erkekli Birecikliler, çatılara, minarelere ve yüksek yerlere çıkarak meraklı gözlerle demirden yapılmış vapurların nasıl yüzdüğünü takip ediyordu.[81]

Fırat Nehri, bütün yıl boyunca gemilerin işleyebilmesi için uygun değildi. Suyun iyice azaldığı yaz aylarında nakliyat yapılamıyordu. Yapılsa bile çok az eşya taşınıyordu. Yine ilkbaharda fazla yağmurlar yüzünden meydana gelen taşkın hali de bir başka engeli teşkil ediyordu.[82] Nitekim Bağdat Valisi Ali Paşa'dan gelen bir yazıda suların coşkun olduğu zamanlarda vapurların işlemesinin mümkün olmadığı uyarısı bulunuyordu.[83]

Chesney ve ekibi, Fırat Nehrinde uygun olmayan bir mevsimde vapur işletmenin zorluğu ile daha harekete geçilir geçilmez yüzleşti. Aşırı yağmur nedeniyle aniden yükselen sular Fırat adlı vapurun kuma sapladı. Vapura sızan su pamuk ve çamurla kapatılmaya çalışılıyordu. Bütün bu uğraşları esnasında iki kez de Arapların saldırısına uğradılar. Saldırıyı yanlarında bulunan tüfeklerle ateş edilerek püskürtüldü. Bin bir zorlukla vapur saplandığı yerden kurtarılarak yoluna devam etti. Fakat bu kez de Ane'nin aşağısında oluşmuş olan kıvrımlar vapurları zor duruma sokuyordu.[84]

Hille ile Ane arasında fırtınaya tutulan İngilizler, üç gün devam eden şiddetli yağmurla mücadele etmek zorunda kaldılar. İşte bu fırtına sırasında Dicle isimli vapur battı.[85] Bağdat valisi bu haberi İstanbul'a yazarken daha önce taşkın zamanında nehirde vapur işletmenin zorluğunu dile getirdiğini de

---

[80] *BOA. HH. 1173/46420; BOA. HH. 1174/46430/N.*

[81] *The Life of the Late General F. R. Chesney***,** ed. Stanley Lane-Poole, W.H. Allen&Co. London 1885, s. 311-312.

[82] Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, s. 87. Esasında Fırat Nehrinin, Birecik'ten Meskene'ye kadar olan kısmı gerek debisi ve gerekse kıvrımları dolayısıyla vapur işletmeye çok da uygun olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Meskene'den sonrası vapur işletmek için daha uygun şartlara sahiptir.

[83] *BOA. HH. 1264/48951/E.*

[84] *The Life of the Late General F. R. Chesney,* s. 314-316.

[85] William Francis Ainsworth, s. 391-392.

hatırlatmıştır.[86] Dicle'nin batmasında sonra yoluna devam eden Fırat, Basra'ya kadar gitmiş ve oradan Bağdat'a dönmüştür. Nehrin akıntı yönüne doğru hasarlı vapuruyla devam ederken Lamlum bataklıklarına geldiğinde motor da bozulunca yoluna devam etmenin mümkün olmadığını gördü. Bu nedenle Bağdat'a geri dönerek mürettebatını evlerine geri gönderdi ve vapuru Bağdat'taki İngiliz konsolosuna teslim etti.[87]

Albay Chesney, Bağdat'tan hareketle Hindistan'a, Bombay'a gitti. Burada Bombay valisine İngiltere ile iletişim için Kızıldeniz ve Fırat yollarını önerdi. Fakat bunun kararını ancak Hindistan genel valisi verebilirdi. Bu nedenle öneri ona rapor edildi. Bu sırada öneriyi dikkate alan tüccarlar, İngiltere ile olan bu bağlantıların hayata geçirilmesi noktasında çok istekliydiler. Fakat genel bu alternatif güzergâhların açılması fikrini erteleyerek, İndus Nehri üzerinde buharlı gemi işletme fikrini ilk plana aldı. Bu nedenle Chesney, Hindistan'dan ayrılarak fikrini İngiltere'de savunmaya karar verdi. Fakat daha İngiltere'ye varamadan kendisini destekleyen Kral IV. William'ın ölüm haberini aldı. Bu ölüm Chesney'in planlarının altüst olmasına neden oldu. Fırat Nehri projesi bir süreliğine rafa kaldırıldı.

Chesney, her şeye rağmen bu yolculuk sonunda;

- Fırat'ın ulaşıma elverişli olduğunu ispatladı.
- Fırat vadisinin Hindistan'a en kısa yol olduğunu gösterdi.
- Fırat'ın kıyılarında küçük bir destekle fazlasıyla değerli hale getirilebilecek yoğun bir ticaret olduğunu gösterdi.
- Uygun bir yönetimle Arap kabilelerinden korkulacak bir şey olmadığını da ispatlamış oldu.[88]

Sonuç

Chesney, yaptığı bu seyahat neticesinde İngiltere'nin neredeyse gelecek yüz yıllık programının ilk planlayıcısı olmuştur.[89] Her ne kadar Chesney'in dönüşünden sonra İngilizler, Fırat güzergâhından bir süreliğine vazgeçip Kızıldeniz istikametini araştırmaya başlamışlarsa da Fırat'a olan ilgi devam

---

[86] *BOA. HH. 1264/48951/E; BOA. HH. 1172/46413/A.* Bağdat Valisi Ali Paşa, Hille'den sonra nehrin yatağının dağılması sebebiyle suyun sığlaştığını ve bu nedenle özellikle yaz aylarında bu kısımlarda vapur işletmenin pek mümkün olmayacağını ifade etmiştir.

[87] James Marshall Cornwall, s. 363; *BOA. HH. 1172/46413/A; BOA. HH. 1172/46413.* Chesney'in ekibinde yer alan ve Fırat'ın ikinci kaptanlığını yürüten Captain E.P. Charlewood emekli olduktan sonra, Fırat yolculuğu ile ilgili olarak hatıralarını anlatırken, zihninde Fırat yolculuğu ile bağlantılı pek çok hadisenin bulunduğunu ve geriye dönüp baktığında hayatının en mutlu zamanlarının o anlar olduğunu söylemiştir. Hastalıklar ve diğer nedenlerle pek çok acılar çektiklerini, ancak buna rağmen ekip olarak iyi bir iş çıkardıklarına inandığını belirttikten sonra, yolculuk sırasında Chesney'in kendilerine olan güven duygusunun yarattığı azmin önemine vurgu yapar. (*The Life of the Late General F. R. Chesney, s. 362.*)

[88] *The Life of the Late General F. R. Chesney*, s. 361-363.

[89] Selahattin Tozlu, s. 11.

etmiştir. Nitekim 1839 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası, dört buharlı vapurla Fırat, Dicle ve Karun Nehirlerinde posta ve yolcu taşımacılığına girişti.[90] Fakat bu girişimden de beklenen verim alınamadı. Ancak İngilizler ısrarla o bölgede var olmak istiyorlardı. Zaten onlar için esas olan ekonomik getirisi olan işler yapmaktan ziyade, rakiplerine karşı üstünlük kurabilecekleri imtiyazları elde tutmaktı.

İngilizlere, Fırat ve Dicle Nehirlerinde kalıcılığı, Chesney'in ekibinde yer alan H. B. Lynch'in kurduğu şirket kazandırmıştır. 1841 yılında İngiltere Büyükelçisi Lord Ponsonby'nin girişimleri ile Kaptan Lynch, 1834 yılında alınan imtiyazın bir benzerini almış[91] ve Lynch Şirketi, 1936 yılına kadar bölgede faaliyette bulundu.[92] Şunu belirtmek gerekir ki Lynch Şirketi Bağdat ve Basra arasında, yani buharlı vapur için çok daha uygun olan bir zeminde faaliyet göstermiş ve başarılı olmuştur. Unutulmamalı ki Kaptan Lynch'in bölgeye gidişi ve sonradan şirket kurarak orada var olma vesilesi hep Chesney'in keşif gezisinin bir neticesidir.

İngilizlerin, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında hem Basra'da hem de bütün Mezopotamya'da rakiplerine karşı belirgin üstünlükleri vardı.[93] İngilizlerin I. Dünya Savaşı'nın hemen başında, Basra'ya asker çıkarıp kuzeye doğru ilerlemeleri bölgedeki üstünlüklerini korumayı ne kadar önemsediklerini gösterir. İşte Fırat vadisinde oluşan İngiliz egemenliğinin tohumları Chesney ve ekibi tarafından atılmış olduğundan, Chesney'in hiç olmazsa uzun vadede başarılı olduğu kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HH): 1179/46587; 1172/46352; 1350/52737; 1167/46153/A; 829/37503/F; 1178/46565/A; 829/37504/B; 1186/46759/A; 1171/46332; 1178/46565; 1181/46648; 1177/46486/A; 360/20075/A; 377/20477/E; 1172/46365; 1173/46422; 451/22357/A; 451/22357; 1173/46420; 1174/46430/N; 1264/48951/E; 1172/46413/A; 1172/46413.

İradeler, Hariciye (İ.HR.): 12/597.

*Cevdet, Hariciye (C. HR.)***:** 8042.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ahmed Muhtar Paşa, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi II*, İstanbul 1928.

---

[90] İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s. 30-31.

[91] *BOA. İ. Hr. 12/597, BOA. Cevdet, Hariciye, nu. 8042.*

[92] İlhan Ekinci, s. 31.

[93] İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler*, I, Turhan Kitabevi, Ankara 2004, s. 180-181.

Ainsworth, William Francis, *A Personel Narrative of the Euphrates Expedition I,* London 1888.

Akalın, Şehabeddin, "Mehmed Namık Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi IV/7,* Eylül 1952, İstanbul 1953, s. 127-145.

Akbulut, Uğur, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", *Yeni Türkiye 44,* 2002, s. 140-156.

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841,* I. Kısım, TTK, Ankara 1988.

Armaoğlu Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),* TTK, Ankara 1997.

Bayatlı, Nilüfer, "Hollandalı Doğu Gezgini Dr. Leonhart Rauffolff'un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler", *XIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler,* III. Cilt, I. Kısım, TTK, Ankara 2002, s. 1-5.

Beaud, Michel, *Kapitalizmin Tarihi*, (çev. Fikret Başkaya), Dost Kitabevi, Ankara 2003.

Chesney, Francis Rawdon, "Reports on the Navigation of the Euphrates", *The Journal of the Royal Geographical Society of London III,* 1833, s. 231-243.

Chesney, Francis Rawdon, *Narrative of This Euphrates Expedition Carried on by Order of the British Government,* Longsman, Green and Co., London 1868.

Chesney, C., W. Ainsworth, "A General Statement of the Labours and Proceedings of the Expedition to the Euphrates, Under the Command of Colonel Chesney", *Journal of the Royal Geographical Society of London VII*, 1837, pp. 411-439, http://www.jstor.org/stable/1797540: 04/12/2008.

Cornwall, James Marshall, "Three Soldier Geographers", The Geographical Journal 131/3, (September 1965), pp. 357-365.

Deane, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılâbı*, (çev. Tevfik Güran), TTK, Ankara 1994, s. 46-50.

Ekinci, İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi),* Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2007.

Eraslan, Cezmi, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi***,** Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, Sayı: 35, Mart 1984-1994, s. 223-251

Fahmy, Khaled, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır***,** çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Göyünç, Nejat, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten LXV/243*, Ağustos 2001, s. 655-660.

Halep Vilayeti Salnâmesi, Halep 1326.

Heaton, Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I,* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Osman Aydoğmuş, Teori Yayınları, Ankara 1995.

Hobsbawm, E.J., *Sanayi ve İmparatorluk*, (çev. Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara 2008.

İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten XV/60,* 1951, s. 629-690.

İnalcık, İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel sayısı, s. 1-65.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V,* TTK, Ankara 1988.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Yordam Kitap, İstanbul 2008.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri I (1580-1838),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

McNeill, Sir John, *Progress and Present Position of Russia in the East,* John Murray-Albemarle-Street, London 1836.

Mehmed Arif, "Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku' Bulan Harbe Dair Bir Vesika", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,* Cüz: 14, İstanbul 1328, s. 882-901.

Orhonlu, Cengiz – Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi XIII/17-18,* İstanbul 1963, s. 77-102.

Ortaylı, İlber, "19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara 2004, s. 173-182.

Quseley, Sir William, "Observations on the River Euphrates", *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom. I,* 1829, s. 107-121.

Saleh, Zaki, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914,* Al-Ma'aref Press, Baghdat 1957,

The Life of the Late General F. R. Chesney, ed. Stanley Lane-Poole, W.H. Allen&Co. London 1885.

Tızlak, Fahrettin, "İngiltere'nin Fırat Nehri'nde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler (1834-1836)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 6,* Samsun, 1991, s. 293-301.

Tozlu, Selahattin, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası,* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2009.

Ünal, Sevim, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildirileri II,* TTK, Ankara 1981, s. 1367-1376.

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH DÖNEMİ BAĞDAT HÂKİMİYETİ

Baghdad's Sovereignty during Great Seljuk Sultan Melikşah Period

Zekiye TUNÇ*

ÖZET

Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından hilafet merkezi ilan edilen Bağdat şehri, daha sonra Abbasi Devleti'nin başkenti olmuştur. Abbasi Devleti sınırları içinde Bağdat ilmi-fikri gelişimi ile önemli kültür şehri olmasının yanında Ortadoğu'nun önde gelen ticaret merkezidir.

Selçukluların, Bağdat'a yönelik politikalarının oluşmasında Abbasi yönetimi rol oynamaktadır. Şii Büveyhiler zamanında Bağdat'ta pek çok Şii merkezlerinin oluşması ile şehirde mezhep kavgalarının aşırı dereceye ulaşması karşısında güçsüz kalan Halife el-Kâim Biemrillah devletin içerisinde bulunduğu baskıdan kurtulmak amacıyla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e başvurmuştur. Büveyhi gücüne son veren Tuğrul Bey ile Bağdat'ta yüzyıllarca sürecek olan Türk varlığının temeli atılmıştır.

Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alparslan, Abbasi halifesi ile iyi ilişkilere devam etmiştir. Alparslan dönemi ve sonrasında başa geçen sultanlar bölgede Selçuklu hâkimiyetini güçlendirmek için şahneleri kullanıp Bağdat'ın kontrolünü sağlamışlardır.

Bildirimizin asıl konusu "Melikşah Dönemi Bağdat Hâkimiyeti"dir. Melikşah öncesi dönem yukarıda özetlenmiştir. Melikşah dönemine gelindiğinde ise Bağdat ve çevresi ile Suriye bölgesi önem kazanmıştır. Tuğrul Bey döneminde Abbasi Halifesi tarafından Selçuklulara verilen itibar bu dönem içerisinde devam ettirildi. Melikşah'a Halife Muktedi tarafından taç giydirilip "Şarkın ve Garbın hükümdarı" olduğu belirtilerek kılıç kuşandırılmıştır. İki devletin ilişkilerinin güçlenmesinde daha sonraki gelişmeler de etkilidir. Bu dönem Bağdat sosyal kurumların açılması, inşa ve imar faaliyetleri gibi birçok yönden Türk-İslam medeniyetinin merkezi olmuştur.

Anahtar Kelimler: Abbasi, Selçuklu, Bağdat, Melikşah.

ABSTRACT

The city of Baghdad that had been declared as caliphate center by Abbasid Caliph Ebu Cafer el-Mansur later became capital city of the Abbasid Empire. Baghdad not only became an important culture city with its scientific- intellectual development within the borders of the Abbasid Empire but also it was leading trade center of the Middle East.

The management of Abbasid played a role in establishment of the policies of the Seljuqs towards Baghdad. Caliph al-Qâim Biemrillah became helpless against the extreme sectarian tensions in the city due to the emergence of a lot Shia centers in Baghdad in the period of Shia Buveyhis and appealed to the Seljuq Sultan Tughrul Bey for aid. Tughrul Bey terminated the Buveyhi power and laid the foundations of Turkish entity that would sustain in Baghdad throughout the centuries.

* Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardahan.

Subsequent to Tughrul Bey, Sultan Alparslan continued to have good relations with Abbasid Caliph. The Sultans who took the lead provided control of the Baghdad by using Chahnes in order to strengthen the Seljuq sovereignty in the region.

Primary concern of our declaration is "Baghdad's Sovereignty During Melikchah Period ". The period before Melikchah has been summarized above. During the period of Melikchah, Baghdad, its surroundings and Syrian region came into prominence. The esteem given by the Abbasid Caliph to the Seljuqs in the period of Tughrul Bey was maintained within this period, as well. Melikchah was crowned by Caliph Muqtadi and girt with a sword as the "emperor of the east and the west". Later developments were also effective in build-up of the relations between two states. During this period, Baghdad had been the center of Turkish-Islam civilization in many respects such as opening of social welfare centers, construction and development activities.

Keywords: Abbasid, Seljuq, Baghdad, Melikchah.

Giriş

1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı, Selçuk Bey ile başlayan, oğlu Arslan Yabgu ve özellikle torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile devam eden mücadelenin son aşamasını oluşturmuştur. Bu tarihten sonra dönemin kaynaklarında "Selçukîyyân" veya "Salâcıka" adıyla anılan, modern tarihçilerin ise, "Büyük Selçuklu Devleti" adını verdikleri Türk devletinin kuruluşu tamamlanmış oldu. Kazanılan zaferden sonra Selçuklular, devleti tesis etme aşamasından tanzim etme aşamasına geçtiler ve sahip oldukları devleti içine girdikleri İslâm medeniyetinin şartlarına uygun bir tarzda şekillendirdiler. Onlar temelde Türklük özelliklerini koruyarak, İslâmî yönetim tarzını benimsediler; Sâmânî, Gazneli ve Abbasî devletlerine ait müesseselere ve geleneklere bünyelerinde yer verdiler; İslâmî isimler, unvanlar ve lakaplar aldılar. Selçuklu Beyleri Dandanakan Savaşı'nın gerçekleştiği aynı ay içerisinde Merv'de bir kurultay toplayıp bu kurultayda sahip oldukları memleketleri kendi aralarında taksim ettiler [1].

Merv kurultayında açıklığa kavuşan ve sınırları çizilen konulardan biri de hiç şüphesiz devletin dış politika hedefi olmuştur. Burada Çağrı Bey'e verilen Horasan ve çevresi, bundan sonraki dönem içinde bu yerlerin, bir bakıma devletin doğusunun, idaresinden Çağrı Bey'in sorumlu olması anlamına gelmiştir. Dolayısıyla devletin "*Doğu Politikası"* Çağrı Bey'in idaresine verilmiştir. Çağrı Bey ölünceye kadar (1060) devletin doğu politikasını yönlendirmiştir. Kurultay da Tuğrul Bey'e Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'a gitmesi kararı iki anlama geliyordu. Bunlardan birincisi, bu dönemde henüz ele geçirilmeyen Irak topraklarının yakın bir dönemde ele geçirilmesinin planlanması ile alâkalı idi. İkincisi ise, yeni fetihlerin Batı tarafına yani devletin "*Batı Politikası*"nın Tuğrul Bey'in kontrolünde olacağı idi. Gerçektenden bu tarihten

[1] Ayşe D. Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27, Konya, 2010, s. 640-641

sonra gelişen olaylar incelendiğinde; devletin batı siyasetine Tuğrul Bey'in yön verdiğini ve bu bağlamda onun öncelikli hedefinin Irak-ı Arab (Bağdat ve çevresi) ile Irak-ı Acem (Güney Batı İran ve Huzistan eyaleti), Bizans (Anadolu)'ın fethi ve Mısır'a hâkim olan Şii Fatımiler olduğunu görürüz [2].

Selçuklu ailesinin liderliğinde Orta Doğu'da İslam dünyasına hâkim olan Oğuzlar, Türk tarihinde yeni bir dönemi başlattılar. Türklerin yoğun olarak İslam dinine girdikleri bir dönemde yaşanan bu gelişme, Müslümanlar için büyük olayların ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Siyasi, sosyal, ekonomik ve dini açıdan çıkmaz yaşayan İslam dünyası Türklerle yeniden canlanmıştır[3].

Selçukluların Bağdat'a İlk Temasları

XI. yüzyılda Orta ve Yakındoğu tabiriyle Büyük Selçuklu Devleti söz konusu olduğu için ele alınacak bölge Ceyhun Nehri'nin Batısından başlayan, İran-Mısır ve Anadolu üçgeni içinde kalan coğrafyadır.

Orta ve Yakındoğu coğrafyaları, dinî ve siyasî birlikten yoksun idiler. Bölgede birbirinden farklı yapı ve özellikte birtakım siyasî oluşumlar var idi. Bunların önde gelenleri şunlardır:

1) Abbasî Halifeliği (750-1258)

2) Fatımîler (910-1171)

3) Büveyhoğulları (932-1055)

4) Bizans (395-1453)

Bu devletlerin yanı sıra bölgede bazı küçük devletçikler (yerel idareler) de yer almaktaydı[4].

Selçuklu devleti Dandanakan savaşı sonrası Horasan'da kendi devletlerini kurdukları sırada Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve Batı İran gibi ülkeler, Bizans, Fatimi ve Büveyhi olmak üzere üç büyük devletin hâkimiyeti ve denetimi altındaydı. Bunlardan Bizans ve Fatimi devletleri, 932 yılından beri Abbasi halifeleriyle birlikte onların Irak ve Batı İran'daki topraklarını hâkimiyetleri ve kontrolleri altında tutan Büveyhiler'i, kuzeyden ve batıdan kuşatmışlardır. Selçuklu Türkleri de doğudan gelerek kuşatmanın bir bölümünü sağlamışlardır[5].

---

[2] *a.g.m,* s. 642-643

[3] Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C.4. Ankara, 2002, s. 669

[4] Ayşe D. Kuşçu, *a.g.m,* s. 643-644

[5] Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.22, Konya, 2007, s. 643-644

Bağdat'ta İslam hilafetinin iç ve dış etkenlerle zayıflaması, halife ve ümeranın lüks, israf ve sefahate dalmaları ve Arapların bu yeni alıştıkları sefahat hayatı ile askerlik ruhlarını tamamen ortadan kaldırması gibi daha birçok ciddi sebeplerle, devreye Müslüman Türkler gireceklerdir. Selçukluların ortaya çıktığı dönem İslam dünyası ve medeniyeti sıkıntılar içerisindeydi. Başta Abbasi hilafeti olmak üzere, Ortadoğu'nun dini, siyasi ve idari açıdan durumu iyi değildir. Merkezi devlet otoritesi sarsılmış, mezhep ve fikir ayrılıkları almış yürümüş, İslam imparatorluğu koyu bir fikir anarşisi ve siyasi buhranlar içinde kalmıştı. Bundan daha önemlisi ilk devirlerden beri İslam'a karşıt İran Şiiliği iktidarı ele geçirmiş ve onların kurduğu Büveyhi gücü İslam dünyası için bir çöküntü olmuştur[6].

Selçuklu tarihçileri, Abbasi halifesi el-Kaim ile Tuğrul Bey arasındaki ilk ilişkinin, 1037-1038'de Nişabur'un Selçuklular tarafından alınması ve Tuğrul Bey adına hutbe okutulması ile başladığını belirtmişlerdir. Ancak yapılan başka bir tespitte, Selçuklularla Abbasi hilafeti arasındaki münasebetin halife el-Kadir'in (1030) zamanında başladığına dair bir rivayette vardır. Bu rivayetle Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İbrahim Yınal kardeşlerin liderliğindeki Türkmenler, İslam memleketlerine (Horasan'a) girdiklerinde kendilerine Horasan'dan bir yurt verilmesi için halife el-Kadir'e mektup yazdıkları belirtilmektedir[7]. Abbasi halifesi Kaim Biemrillah Tuğrul Bey'e Çağrı Bey'e bu arada, Rey, Hemedan ve diğer civar şehirlerine akınlar yapan Oğuz liderlerine gönderdiği ayrı ayrı elçilerle, yağma, katl ve tahripten vazgeçerek imar faaliyetlerine girişmelerini istedi. Tuğrul Bey bu isteklere uymuştur. Selçuklularla ilişki kurma girişiminde bulunan halifenin bu tutumu karşısında Tuğrul Bey, halifenin elçisine gerekli saygıyı gösterdiği gibi, bu fırsattan yararlanarak kendisi de, bütün Selçuklu ailesi ve Gazneli Mesud'un halka karşı hükümdarlık görevlerini gereği gibi yerine getiremediği için idareyi ele aldıklarını ve memleketi koruma konusunda halifenin kölesi olduklarını bildirdi. Abbasi Halifesi ile diplomatik ilişki kurmakta itibar kazanmayı isterken Halife Kaim Biemrillah da Selçuklularla ilişki kurup onlardan Büveyhilere karşı yardım etmeyi hedefliyordu. Bunun üzerine Şafiilerin büyüklerinden olan Ebu'l Hasan el-Maverdi'yi sultana elçi olarak gönderdi. Sultan Tuğrul Bey onu karşıladı. Ona halifenin mektuplarını verdi. Kendisi aynı zamanda bir fakih olan Maverdi, Halife Kaim Biemrillah zamanında başkadılık yapmıştır. Kendisi aynı zamanda bir fakih olan Maverdi bölgeyi tanımaktadır. Halifenin böyle bir şahsı elçi olarak göndermesi (1043/1044) Tuğrul Bey'e verdiği önemi gösterir. Tuğrul Bey'in yanında kalan Maverdi'nin dönüşünde Sultan hakkında verdiği olumlu rapor ile halifenin Tuğrul Bey'e olan itimadını güçlendirdi. Sultan elçi ile halifeye hediyeler gönderdi. Maverdi'ye de ikramlarda bulundu.

---

[6] Yaşar Bedirhan, "Selçuklular Devrinde Bağdat'ta Türk Hâkimiyeti", *F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi İkinci Ortadoğu Semineri,* Elazığ, 27-29 Mayıs 2004, s. 194

[7] Süleyman Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbasi İlişkileri", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s. 641-642

Ertesi yılda kendisini davet etti. Halife elçisi ile Tuğrul Bey'den şu isteklerde bulundu:

1-Fethettiği ülkelerle yetinip, geri kalan memleketleri Arap emirlerine bırakması,

2-Kendisine mutlak şekilde tabi kalması ve bunu yeminlerle taahhüt etmesi,

3-Halka adil davranması,

4-Fethettiği yerlerden adet gereğince halifeye vergiler göndermesi.

Tuğrul Bey bu isteklerden bir kısmını kabul, bir kısmını da reddetti. Örneğin o, fethettiği ülkelerin gelirlerinin büyük ordusuna yetmeyeceğini ifade ederken, vergi vermeyi ise kabul ettiğini bildirdi. Nihayet Tuğrul Bey, elçilerle halifeye Bağdat'a gelme niyetinde olduğunu bildirdi. Bağdat'a geliş sebebini şöyle ifade etti:

1-Hz. Peygamber'in halifesinin hizmetinde bulunmak,

2-Haccetmek,

3-Hac yollarını bedevilerin akınlarından kurtarmak,

4-Suriye ve Mısır'da Fatımilere karşı savaşmak[8].

Selçuklu Oğuz ve Türkmen beyleri 1051 yılında Bağdat seferinin hazırlıklarına başlamışlardır. Bağdat'ın Selçuklular tarafından fethinin öncesinde Halife el-Ka'im (1031-1075) yandaşları ile Irak Büveyhileri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaktaydı[9].

Selçukluların Bağdat'ta Aktif Rol Almaları

Tuğrul Bey'in 18 Aralık 1055 tarihinde ordusuyla Bağdat önlerine gelmesi üzerine, Mısır'ı (Fatimileri) durumdan haberdar eden Besasiri şehirden uzaklaşarak kuzeye doğru Dicle'den yukarı kaçtı. Bağdat dışında ordugâh kuran Tuğrul Bey, halifenin veziri, kadılar ve Büveyhi hükümdarının beyleri tarafından büyük bir törenle karşılandı. El-Melikürrahim de, halifenin tavsiyelerine uyarak Tuğrul Bey'e itaatlerini bildirdi. Daha sonra Bağdat'taki Selçuklu askerlerine saldırılması sonucu olaylar büyüdü ve kalabalık bir Şii halk-asker kitlesi Selçuklu ordugâhına doğru yürüdü. Ancak Selçuklu ordusu isyancıları etkisiz duruma getirdi. Şehirdeki Şii mahalleri de kontrol altına alındı. Bu olaylar olurken Bağdat'da kalmış olan taraftarları kaçarak Besasiri'nin yanına gittiler. Selçuklu ordusuna yapılan bu davranışa karşı Tuğrul Bey şehirdeki Selçuklu aleyhtarı isyanın sorumlusu olarak düşündüğü el-Melikürrahim ve

---

[8] Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Konya, 2008, s. 320-322

[9] Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef/ Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, 2006, s. 113-114

yakınlarını hapsedip Şii politika yapmakta olan Büveyhi Devletine son verdi. Tuğrul Bey'in bu icraatı ile Bağdat'ta ve çevresinde Büveyhoğullarının bir yüzyılı aşan hâkimiyet dönemi sona erdi. Hilafet topraklarında Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Tuğrul Bey'in Bağdat seferi ile Türklerin Irak'ta asırlarca sürecek siyasi ve etnik varlığının da temeli de atılmış oldu. Bağdat'ta 13 ay kalan Tuğrul Bey, 1057'de el Cezire'nin en önemli şehirlerinden birisi olan Musul'a hareket etmiştir[10].

Bağdat askeri valiliğinin Selçuklulara verilmesi ile bütün yetkilerini kaybeden Besasiri, Mısır Fatimi Halifesi el-Muntansır'dan sağladığı büyük maddi destek ile ayrıca, bazı yerel Arap emirlerinin de yardımı sayesinde bir ordu kurdu. Besasirinin Selçuklulara karşı başlattığı ve üç yıl süren mücadelesini bölgenin Şii halkı da destekledi. Musul'un önceki Emiri Kurayş da Besasiri'nin yanında yer aldı. İkisi birlikte Selçuklu hâkimiyetindeki Musul'u kuşattılar ve ele geçirdiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey ikinci Musul seferini yapmak zorunda kaldı. Gelişmeler üzerine Besasiri ve Kurayş Musul'u tahrip ederek kaçtılar. Tuğrul Bey onları takip ile Nusaybin'e vardığı zaman İbrahim Yınal'ın isyan teşebbüsünde bulunduğunu ve büyük bir ordu ile Hemedan'a çekildiğini öğrendi. Yinal'ın yerine Erdem ve Aytekin Beyler görevlendirildi. Tuğrul Bey'in kardeşi Yinal'ın isyanını bastırmak için Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Besasiri, Bağdat üzerine yürüdü. Bağdat şahnesi Aytekin'in kaçması üzerine Besasiri 28 Aralık 1058 tarihinde zorlukla karşılaşmadan Bağdat'ı işgal etti, halife ve vezirini esir aldı. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a karşı zafer kazandığı ve Bağdat'a doğru gelmesi haberi ile Besasiri bir yıldan beri işgal etmekte olduğu Bağdat'ı terk edip kaçtı. Tuğrul Bey ordusu ile Bağdat'a girdi ve Fırat ırmağı üzerindeki bir kalede esir tutulan Halife el-Kaim Biemrillah'ı esaretten kurtarıp makamına oturttu ve şehirde güvenliği sağladı. Besasiri'nin yandaşları etkisiz hale getirildi. Çok geçmeden de Tuğrul Bey Besasiri üzerine yürüyerek onu, maiyeti ile birlikte yakalayıp öldürttü (18 Ocak 1060). Tuğrul Bey, Besasiri istilası ve Şii taşkınlıkları ile harap olan Bağdat'ın mahalle, çarşı, ev ve hanlarını yeniden inşa ettirerek halka dağıttı. O'nun ikameti sonrası Bağdat, bir Türk şehri niteliği kazandı. Daha sonra Tuğrul Bey, Emir Porsuk'u Bağdat şahneliğine tayin etti. Ayrıca Bağdat'ı Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin'e 400 bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama verdi. Irak'ın diğer şehirlerine de valiler tayin etti[11]. 1062 yılında Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızıyla nikâhlanan Tuğrul Bey, 1063'de Bağdat mülte-zimliğini 150 bin dinar karşılığında Ebu Said el Kayini'ye verdi. Tuğrul Bey'in hayatı boyunca ilgi duyduğu ve hizmet ettiği Bağdat'taki hâkimiyet 7 yıl 11 ay 12 gündür[12].

---

[10] Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", *Akademik Bakış*, S. 15, Kırgızistan, 2008, s. 4-5

[11] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1965, s. 139-140

[12] Selim Kaya, *a.g.m*, s. 6

Tuğrul Bey 1063 yılında vefat etti. O, yerine Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ı veliaht tayin etti. Halife Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra verdiği bir emirle adını hutbelerden çıkartmıştı (1063). Aynı zamanda yerine hiçbir hükümdarın adını koymamıştı. Ayrıca vergi toplamakla görevli Selçuklu memuruna şu haberi göndermişti: "Sen bu memlekette ölen Sultan tarafından memur edildin. Elini idareden çekip sükûn içinde oturmak istersen otur; yoksa seni bu memleketten çıkarırım". Selçuklular ile halifelik arasındaki anlaşmayı sultanın hayatıyla kayıtlı sayan Halife Kaim Biemrillah, Arap sultanlarına haber göndererek, ortaya çıkan durum karşısında ülkede sükûn ve asayişi korumak amacıyla alınacak tedbirleri görüşmeye çağırdı. Fakat, Selçukluların Bağdat valisi Amid Ebu Said Kaini'nin, halifenin bu davranışına şiddetle karşı çıkması ve kendisinin Selçuklu veziri Amidülmülk el-Kündüri hizmetinde olduğunu, ancak ondan gelecek emirlere göre hareket edeceğini söylemesi, halifeyi ve Arap sultanlarını daha ileri gitmekten alıkoydu, böylece Irak fiilen Selçuklu egemenliğinde kaldı.

Bu sırada Bağdat'ta halk ayaklandı. "Ayyar" adı verilen anarşistler esnafa saldırdılar, soygunlar yaptılar. Halk da buna karşı koymaya çalıştı. Bu kargaşayı Sultan Alparslan kısa sürede ortadan kaldırdı. Bu kargaşa Tuğrul Bey'in ölümünden (1063) Alparslan adına hutbe okunmasına kadar olan dönemde devam etti (1064). Bu süre dokuz buçuk aydır[13].

Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olan Alp Arslan (1063-1072) halife ile mesafeli-iyi ilişkileri devam ettirdi. İlk iş olarak Tuğrul Bey'in eşi halifenin kızı olan yengesi olan Seyyide hanımı ve onunla birlikte bir elçilik heyetini Bağdat'a gönderdi. Halifeden adına hutbe okutulmasını için halifeye müracaatta bulundu, halifede sultanın bu isteğini kabul edip onaylayıp uygulattı. Bağdat camilerinde 10 Nisan 1064'te Alparslan adına hutbe okundu. Daha sonra Alparslan'a hil'atler ve ahitname gönderen halife, dünyevi yetkilerini sultana devrettiğini belirterek ona lakap ve unvanlar verdi. Bu gelişmeler sonrası Alparslan yakın adamlarından Aytekin Süleymani'yi Bağdat şahneliğine tayin etti ve diğer başka atamalar yaptı. Böylece Bağdat ve çevresinde yeniden Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu.

Sultan Alparslan Bağdat'ta ikamet etmediği gibi bu şehre uğramamıştır. Çünkü meşgul olduğu fetihlerden dolayı Bağdat'a gelme fırsatını bulamadığı gibi halife ile görüşemedi. Bununla beraber halifenin manevi şahsiyetine her zaman saygı gösterdi. Alparslan'ın Bağdat şehrinde her zaman asayişi muhafazaya memur olan idari-askeri kumandanları vardı. Elde ettiği zaferleri her zaman halifeye fetihnamelerle bildirerek sevincini onunla paylaşmıştı. Onun İslam düşmanlarına karşı kazandığı zaferler sebebiyle de Bağdat'ta her zaman kutlama törenleri ve şenlikler yapıldı.

---

[13] Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2008, s. 327-328

Alparslan döneminde ve ondan sonra Selçuklu tahtına geçen sultanlar, bölgede Selçuklu egemenliğini sağlamlaştırmak için şahneler vasıtasıyla Bağdat'ın kontrolü ve bu şehir vasıtasıyla da bölgenin kontrolü için gereken önemi gösterdiler. Bağdat vasıtasıyla bölgeyi kontrol altında tuttular[14].

Melikşah Dönemi Bağdat Bölgesinde Hâkimiyet

Melikşah dönemi, Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sınırlarının en geniş olduğu, kültür ve medeniyet yönünden en ileri olduğu dönemdir[15].

Melikşah tahta geçtikten sora ilk iş olarak veziri Nizamülmülk'ü Bağdat'a göndererek adına hutbe okunmasını sağladı. Melikşah'ın veliahtlığını kabul eden Halife Kaim Biemrillah 447/1075 yılında vefat etti. Kaim Biemrillah Muktedî Billah'ı veliaht tayin etmişti. O, vefat edince Muktedî biat aldı. Böylece Muktedî 467/1075 yılında halife oldu[16]. Dönemin geleneklerine göre sultanların yeni

Halifeye biat etmesi gerekiyordu. Muktedi Biemrillah halifelik makamına geçince, Sultan Melikşah'ın kendisine biat etmesini istedi. Selçuklu sultanları kendi otoriteleri altında himaye ettikleri halifelere her zaman saygılı davranmışlar ve biat etmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu geleneği Melikşah'ta yerine getirerek, Abbasi halifesine kıymetli hediyeler göndermiş ve biat ettiğini bildirmiştir[17].

Melikşah kazanmış olduğu güç yönlendirilmesi ile Hilafet merkezini ziyaret amacıyla 13 Mart 1087 tarihinde Bağdat'a ulaştı. Melikşah Bağdat'ı ilk defa ziyaret etmiştir. Halifenin veziri Zahirüddin Ebu Şüca ve bütün Bağdatlılar tarafından karşılanan sultan, burada misafir edildi. Halifeye hediyeler sundu. Sultan ve beraberindekiler ile tanışmak için Muktedi Billah tarafından (25 Nisan 1087)'de resmi tören düzenlendi. Halife ile tanışan Melikşah'a yedi tane hil'at giydirildi, boynuna sinebend, koluna bilezik takıldı; ayrıca Halifenin emriyle "Şarkın ve Garbın hükümdarı" alameti olarak iki kılıç kuşatıldı. Melikşah'ın Bağdat'ta ikameti esnasında kızı Mehmelek Hatun ile Halife Muktedi'nin evlenme merasimi yapıldı. Hilafetle saltanatın daimi uzlaşma içinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli sayan Nizamülmülk, her fırsatta halife ile sultanı birbirine yaklaştırmağa çalışmıştır. Onun ölümünü takiben bu ana politikanın sarsılmasından doğan acı neticeler mevcuttur. Melikşah ile Muktedi arasındaki akrabalık meselesini Nizam-ül-mülk'ün bu yoldaki çabaları sonucu olarak görmemiz olanaklıdır[18].

---

[14] Selim Kaya, *a.g.m,* s. 6

[15] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "İlk Selçuklu Abbasi İlişkileri", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s. 659-668

[16] Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.m,* s. 330

[17] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *a.g.m,* s.663.

[18] İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s.94-95.

Selçukluların Bağdat'a egemen oldukları zaman dilimi içinde Abbasi Halifeliğinin en zayıf olduğu dönem Sultan Melikşah dönemidir. İşte böyle bir zamanda Sultan seçkin bir toplulukla Bağdat'a âdeta çıkarma yaparak, halifelik üzerinde ağırlığını hissettireceği izlenimini vermek istiyordu. Bu dönemde Halife-Sultan ilişkileri dostane gelişmedi. Çünkü Melikşah'ın tüm İslâm dünyasını nüfuzu altına alma ideali vardı[19].

Sultan Melikşah 1091 sonbaharında Bağdat'ı ikinci defa ziyaret etti (5 Kasım 1091). Nizamülmülk, Tacülmülk ve daha birçok devlet önde geleni beraberinde idi. Sultan, bu senenin başlarında azledilmiş bulunan vezir Ebu Şüca yerine vezaret naipliğini yapan, hilafet münşisi, Ebu Sad b. Mavsalaya tarafından karşılandı. Eski vezir Ebu Şüca Gayrimüslimlere karşı şiddet uygulayınca bu topluluk arasında hoşnutsuzluk doğurdu ve Bağdat şahnesi Gevherayin'e şikâyetler yapıldı. Bu durum sonucu Sultan ve Nizamülmülk vezirin görevden alınmasını istediler ve yerine Diyarbakır emiri Amidüddevle b. Fahrüddevle hilafet veziri olmuştur (Aralık 1091)[20].

Tarihi yazarlardan İbnü'l-Esir Sultan Melikşah'ın Bağdat'a üç defa gelmiş olduğunu söylemesi yanı sıra diğer kaynaklardaki kayıtlardan onun Bağdat'a sık sık gelmiş olduğu hatta bir ara Bağdat'ı taht merkezi yapmak istediği ancak bunu Nizamülmülk'ün engellediği, bununla beraber hayatının son senelerinde burasını kışlık yapmağa niyet ettiği, hem kaynaklardaki bilgilerden hem de şehirde yaptırdığı imar faaliyetlerinden anlaşılmaktadır[21].

Sultan Melikşah döneminin son günlerine doğru meydana gelen siyasi bunalım, taraflar arasında bir denge unsuru olmaya çalışan büyük vezir Nizamülmülk'ün bir suikast sonucu öldürülmesiyle, sultanın, halifeyi Bağdat'tan kovmasına kadar uzanmıştır. Ancak halifenin Bağdat'ı terk etmesi için verilen süre dolmadan Sultan Melikşah, yediği bir av etinden zehirlenerek aniden ölmüştür. Sultanın bu ani ölümü arkasında birçok soru işareti bırakırken, olayın bir suikast olma ihtimali üzerinde duran tarihçiler, zanlılar arasında halifenin ismini zikretmeseler bile, olaya müdahil olma ihtimali üzerinde durmaktadırlar[22].

Selçuklular ile Hilafet arasındaki bu ilişkilerin Türk ve İslam tarihi açısından değerlendirilmesi şöyle bir sonuçla da açıklanmıştır: Halifenin dini reis olarak kalması ve dünyevi salahiyetlerini Selçuklu Sultanlarına devretmesi, yalnız Türk tarihi bakımından değil, İslam tarihi bakımından da çok mühim bir hadisedir. Çünkü İslam tarihinde ilk defa din ve dünya işleri birbirinden resmen ayrılmıştır. Dünya işleri halifenin tevcih ettiği, "Sultan" unvanına sahip hükümdar tarafından yürütülmüştür. Bundan böyle hiç olmazsa, Sünni İslam

---

[19] Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.m*, s.331.
[20] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e*, s. 123
[21] Selim Kaya, *a.g.m*, s. 8
[22] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *a.g.m*, s. 633

âleminin kaderi Selçukluların eline geçmiştir. Ancak Abbasi Halifeleri bu durumu hiçbir zaman içlerine sindirememişler ve dünyevi hâkimiyeti yeniden elde edebilmek için uzun süre Selçuklu Sultanlarıyla mücadele edeceklerdir. Gayeleri İslam dünyasında bozulan asayiş ve nizamı yeniden tesis etmek olan Selçuklu Sultanlarının bu hizmetlerini takdir ve şükranla anlatmakta kusur etmemişlerdir. Devrin bir tarihçisi: "Selçuklu padişahları hep güzel ahlaka sahip idi. Onların bayrakları yükseldikten sonra ihtiyar dünya düzeni tazelendi ve güçlendi; onların ıktaı olarak imar edildi. Selçukluların iyi idareleri sayesinde dünya nizama kavuştu; İslam'ın sancakları kuvvet buldu. Doğuda ve batıda medrese, ribat ve minarelerin çoğu Selçuklu sultanları ve vezirlerinin eseridir. Bu hanedanın devletleri inhitata yüz tutunca da memleketlerin mamuriyeti ve halkın asayişi bozuldu" derken Selçuklu sultanlarının İslam dünyası içerisinde sağlamış olduğu barış ve istikrarın önemini vurgular ve Selçuklu sultanlarının hakkını teslim eder[23].

Melikşah Dönemi Bağdat'ta Kültürel Yapılanma

Melikşah Bağdat'a her gelişinde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Ressafe'de bir medrese yaptırdığı gibi, Cami us-Sultan adı ile büyük bir caminin inşasına başlanmıştır. Daha birçok caminin onarım ve Tuğrul Bey çarşısının bütün dükkân ve hanlarını yenilemiştir. İkinci ziyareti esnasında, devlet ricaline kendi imaretleri için, birer saray yaptırmalarını emretmişti. Nizamülmülk, Tacülmülk ve diğerleri Bağdat'ın muhtelif semtlerinde güzel binalar inşasına başlamışlardı. Devletin büyükleri, memleketin ayan ve eşrafı, ileri gelenler, zenginler sultanın bu geniş ölçüdeki imar faaliyetine katılmışlardır. İmparatorluğun her köşesinde mabetler, abideler, ilim ocakları yükseldi[24].

Sonuç

Selçuklular, Türk-İslam dünyasının önemli devletlerindendir. Bu önemlerini de bulundukları çağda hem Türk dünyası hem de İslam medeniyeti için yeniden yapılanma imkânını sağlamışlardır. Selçukluların ortaya çıktığı dönemde Bağdat İslam dünyasının temsilcisi olan Abbasi Halifesinin merkeziydi. Fakat Halifelik son derece buhranlı dönemler geçirmekteydi. Özellikle Şii-Büveyhilerin Bağdat'taki rolleri Abbasi Halifeliği için son zamanlarını yaşaması anlamını taşıyordu. Burada önemli bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular, İslam dünyası ve hilafet yanlısı olmaları ile Türk İslam tarihine yeniden bir yapılanma getirmişlerdir. Bağdat'ta Abbasi Halifesinin hoşnutluğunu kazanan Selçuklular İslamiyeti gelen dış tehditlerden koruma eğilimi göstererek bu anlamda önemli kazançlar sağlamışlardır.

---

[23] Yaşar Bedirhan, *a.g.m*, s. 197
[24] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e*, s.167-169

Kaynakça

Ayşe Kuşçu, Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2007, s. 637-665

İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953

Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C.4. Ankara, 2002, s. 669-677

Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2008, s. 315-367

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1965

Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Konya, 2007, s. 1-37

Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", Akademik Bakış, S. 15, Kırgızistan, 2008, s.1-16

Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef/ Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, 2006

Yaşar Bedirhan, "Selçuklular Devrinde Bağdat'ta Türk Hâkimiyeti", *F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi İkinci Ortadoğu Semineri,* Elazığ, 27-29 Mayıs 2004, s.193-199